ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

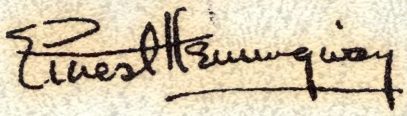

ERNEST HEMINGWAY

Collected Edition in four volumes. Volume 3

FOR WHOM
THE BELL TOLLS

ACROSS THE RIVER AND
INTO THE TREES

THE OLD MAN AND
THE SEA

STORIES OF 1950s

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ
ТОМ 3

ПО КОМУ ПОДЗВІН

ЗА РІЧКОЮ,
В ЗАТІНКУ ДЕРЕВ

СТАРИЙ І МОРЕ

ОПОВІДАННЯ 50-х РОКІВ

ПЕРЕКЛАД
З АНГЛІЙСЬКОЇ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1981

И (Амер)
Х37

Редакційна колегія:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР
ДМИТРО ЗАТОНСЬКИЙ
ВІТАЛІЙ РУСАНІВСЬКИЙ
КІРА ШАХОВА

Післямова
Тамари Денисової

Х 70304—177
М205(04)—81 Передплатне 4703000000

© Видавництво «Дніпро», 1981 р.

ПО КОМУ ПОДЗВІН

РОМАН

Немає людини, що була б як острів, *сама по собі; кожна людина — грудка землі, часточка* суходолу; *і якщо* море *змиє* хоч би скалку *материка, поменшає* Європа, *і те саме буде, якщо змиє* мис, *або* оселю друга *твого, а чи* твою власну; *від* смерті *кожної людини малію* і я, *бо я єдиний з усім* людством; *тому ніколи не питай, по кому* подзвін — *він по* тобі.

Джон Донн

FOR WHOM THE BELL TOLLS

1940

Переклав
Мар Пінчевський

Друге видання перекладу.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Він лежав у лісі, на встеленій брунатною глицею землі, спершись підборіддям на схрещені руки, а високо над ним у верховітті сосон шумів вітер. Схил гори в цьому місці був положистий, але нижче обривався круто, і видно було чорний асфальт шосе, що вилося ущелиною. Обіч шосе текла річка, а ген далі він бачив тартак на її березі і струмінь води, що, переливаючись через греблю, білів під гарячим сонцем.

— Це той самий тартак? — спитав він.

— Той самий.

— Щось не пригадую його.

— Бо його збудували вже після того, як ти побував тут. Старий тартак стоїть далі — ще нижче в ущелині.

Він розгорнув на землі військову карту й почав уважно розглядати її. Старий дивився через його плече. Це був присадкуватий, кремезний дід у чорній селянській блузі й сірих штанях із грубої, цупкої тканини, взутий у сандалі на мотузяній підошві. Він іще відсапувався після крутого підйому, а його рука лежала на одному з двох важких рюкзаків, які вони несли.

— Отже, мосту звідси не видно?

— Ні,— відповів старий.— Ущелина тут широченька, і річка тиха. А от нижче, де шлях звертає в ліс, буде глибоке урвище...

— Пам'ятаю.

— Через те урвище й перекинуто міст.

— А де в них пости?

— Один он у тому тартаку.

Молодик, що вивчав місцевість, витяг бінокль із кишені злинялої фланелевої сорочки кольору хакі, протер хусточкою скельця і покрутив обідки — поки не вирізнилася дощана стіна тартака; він побачив дерев'яну лавку біля дверей, величезну купу тирси за повіткою, де стояла циркулярка, і частину лісоспуску на протилежному схилі — лотоки, по яких спускали згори колоди. В бінокль поверхня річки була ясна і гладенька, і видно було, як над вигином водоспаду вітер здіймає дрібні бризки.

— Вартового немає.

— З комина йде дим,— сказав старий.— На шворці висить білизна.

— Це я помітив, але ніде не видно вартового.

— Може, він сховався в затінку,— пояснив старий.— Там тепер дуже пече. Сидить, мабуть, у холодку по той бік, от нам його й не видно.

— Можливо. А де другий пост?

— Нижче, за мостом. У хижці шляхового сторожа, на п'ятому кілометрі від перевалу.

— Скільки їх тут? — Він показав на тартак.

— Певно, четверо солдатів і капрал.

— А внизу?

— Більше. Я довідаюся.

— А на мосту?

— Завжди двоє. По одному з кожного боку.

— Нам потрібні будуть люди,— сказав молодик.— Скільки ти можеш зібрати?

— Та скільки завгодно,— відповів старий.— Тут, у горах, тепер багато людей.

— Скільки?

— Чоловік сто, а то й більше. Але вони тримаються маленькими загонами. Скільки тобі треба?

— Я скажу, коли оглянемо міст.

— Ти зразу хочеш його оглянути?

— Ні. Спершу поведи мене туди, де можна сховати вибухівку. Схованка повинна бути дуже надійна і по змозі недалеко від мосту, не більше як за півгодини ходу.

— Це неважко,— мовив старий.— Від того місця, куди ми йдемо, можна спуститися навпростець до самого мосту. А от поки вилізеш туди, то добряче попрієш. Ти не голодний?

— Голодний,— сказав молодий.— Але поїмо потім. Як тебе звуть? Я забув.— Він подумав, що це погана ознака — забути ім'я старого.

— Ансельмо,— відповів старий.— Мене звуть Ансельмо, я з Барко-де-Авіла. Дай-но я завдам тобі на плечі мішок.

Молодий — він був високий, худорлявий, з вигорілим біляві волоссям, з обвітреним засмаглим обличчям, у злинялій фланелевій сорочці, в селянських штанях і сандалях на мотузяній підошві — нахилився, узявся за ремінну лямку й одним махом закинув важкий рюкзак за плечі. Потім просунув руку під другу лямку й поправив рюкзак, щоб вага його рівномірно лягла на всю спину. Змокла під рюкзаком сорочка не встигла висохнути.

— Я готовий,— сказав він.— Як ми підемо?

— Вгору,— відповів Ансельмо.

Зігнувшись під вагою рюкзаків, обливаючись потом, вони рушили схилом, порослим сосняком. Молодий не бачив стежки, але вони йшли весь час угору, беручи трохи вбік, потім перебрели неглибокий струмок, і старий, не зупиняючись, поліз про-

сто вгору, понад кам'янистим руслом. Схил став крутіший, і йти було ще важче; нарешті попереду виросла зовсім прямовисна гранітна скеля, з якої струмок зривався вниз; тут старий зупинився і зачекав на свого супутника.

— Ну, як ти?

— Добре,— відповів молодий. Він обливався потом, і м'язи в нього на ногах посіпувалися від натуги.

— Зажди мене тут. Я піду попереджу їх. З такою ношею нам стрілянина ні до чого.

— Так, навіть холостими,— сказав молодий.— А далеко ще?

— Ні, вже зовсім близько. Як тебе звуть?

— Роберто.— Молодий зняв рюкзак із плечей і обережно поставив його між двома каменями біля струмка.

— Ну, то зажди мене тут, Роберто, я вернуся по тебе.

— Гаразд. Але скажи мені, до мосту треба спускатися цією самою дорогою?

— Ні. Туди ми підемо іншою. Коротшою і не такою крутою.

— Я не хотів би залишати оце-о надто далеко від мосту.

— А ти подивишся. Як не сподобається, знайдемо інше місце.

— Гаразд,— сказав молодий.

Сівши коло рюкзаків, він стежив, як старий лізе на скелю. Лізти на неї було неважко, старий спритно, майже наосліп знаходив зручні виступи, і молодий зрозумів, що той уже не раз бував тут. Але ті, до кого він ішов, намагалися не залишати слідів: ніякої стежки не було видно.

Молодого — його звали Роберт Джордан — мучив голод, і на душі в нього було тривожно. Йому не раз доводилося терпіти голод, але тривожився він не часто, бо нехтував усякою небезпекою, а до того ж із власного досвіду знав, як легко в цій країні пересуватися у ворожому тилу. З добрим провідником це було так само легко, як пробиратися через лінію фронту. Важко тільки від думок про те, що буде з тобою, як тебе вціпляють,— і від необхідності вирішувати, кому можна довіряти. Людям, з якими ти робиш спільну справу, треба довіряти — от і вирішуй, хто вартий довір'я. Але й це не бентежило його. Було ще багато чого іншого.

Ансельмо був добрий провідник і вмів ходити в горах. Робертові Джордану й самому не бракувало витривалості, однак після сьогоднішнього переходу,— а вони вирушили ще вдосвіта,— він переконався, що старий може загнати його до смерті. Досі Роберт Джордан довіряв Ансельмо в усьому, хоч і не знав, які в нього погляди, бо ще не траплялося нагоди перевірити їх. А втім, за свої погляди старий відповідає сам. Ні, не Ансельмо тривожив його, й оце завдання з мостом було не важче, ніж багато попередніх завдань. Він міг знищити будь-який міст, і йому

вже доводилося підривати мости всяких розмірів та конструкцій. У рюкзаках було досить вибухівки і всього необхідного, щоб знищити і цей міст, навіть коли він удвічі більший, ніж розповідав Ансельмо, ніж він сам пам'ятає,— Роберт Джордан у 1933 році переходив його, прямуючи до Ла-Гранхи,— ніж сказано було в описі, який Гольц прочитав йому в одній із горішніх кімнат позавчора ввечері в будинку поблизу Ескоріала.

— Підірвати міст — це ще дуже мало,— сказав Гольц, водячи олівцем по великій карті. Його поголена, вкрита шрамами голова виблискувала у світлі лампи.— Ви розумієте?

— Так, розумію.

— Це ще, власне, нічого. Просто знищити міст — це провал.

— Так, товаришу генерале.

— Підірвати міст в точно визначену годину, залежно від часу, на який призначено початок наступу,— ось що нам потрібне. Ви розумієте? Ось що ви маєте зробити.

Гольц подивився на олівець і постукав ним по зубах.

Роберт Джордан нічого не відповів.

— Ви розумієте? Ось що ви маєте зробити,— вів далі Гольц, дивлячись на нього й киваючи головою. Він постукав олівцем по карті.— Ось як я зробив би. І ось чого в нас не вийде.

— Чому, товаришу генерале?

— Чому? — сердито сказав Гольц.— Ви були свідком стількох наступів і ще питаєте мене чому? Звідки я знаю, що мого наказу не змінять? Хто гарантує, що наступу не скасують? Хто гарантує, що він розпочнеться бодай за шість годин після призначеного часу? Чи коли-небудь наступ відбувався так, як він має відбутись?

— Якщо це ваш наступ, він розпочнеться вчасно,— сказав Роберт Джордан.

— Наступ ніколи не буває моїм,— сказав Гольц.— Я готую його. Але це не мій наступ. Артилерія — не моя. Я повинен випросити її. Мені ніколи не дають того, що я прошу, навіть коли є що дати. Та це дрібниця. Є ще багато іншого. Ви знаєте, як воно тут буває. Не варто вдаватися в подробиці. Щось завжди стане на заваді. Хто-небудь неодмінно втрутиться й зведе все нанівець. Отепер ви, мабуть, розумієте?

— То коли ж треба підірвати цей міст? — спитав Роберт Джордан.

— З початком наступу. Як почнеться наступ, не раніше. Так, щоб підкріплення не могло підійти цим шляхом.— Він показав олівцем.— Я повинен знати, що цей шлях відрізано.

— А коли буде наступ?

— Я вам скажу. Але день і година будуть названі лише приблизно. До призначеного часу ви повинні закінчити всю підго-

товку. А міст підірвете лише після того, як почнеться наступ. Дивіться,— він тицьнув олівцем у карту,— це єдиний шлях, яким вони можуть підтягти підкріплення. Це єдиний шлях, яким вони можуть підтягти танки, артилерію чи хоча б ваговози до перевалу, де я буду наступати. Я повинен знати, що мосту нема. І що підірваний він не занадто рано, бо його встигнуть відбудувати, якщо наступ буде відкладений. Ні. Його треба підірвати, саме коли наступ почнеться, і я повинен знати, що мосту вже нема. Там лише двоє вартових. Чоловік, який буде вашим провідником, щойно прийшов звідти. В нього є люди в горах. Візьміть стільки людей, скільки вам буде потрібно. Звичайно, чим менше, тим краще, але щоб вистачило. Ет, та ви й самі все чудово знаєте.

— А як я знатиму, що наступ почався?

— В наступ піде ціла дивізія. Спершу буде бомбардування з повітря. Із слухом у вас, здається, все гаразд?

— Отже, почувши, що літаки скидають бомби, я можу вважати, що наступ почався?

— Ну, так буває не завжди,— сказав Гольц, хитаючи головою.— Але в даному разі буде саме так. Цей наступ готую я.

— Розумію,— промовив тоді Роберт Джордан.— Але не скажу, що мені все це дуже подобається.

— Мені це теж не дуже подобається. Якщо ви не хочете братися за цю справу, кажіть відразу. Якщо гадаєте, що не зможете виконати завдання, кажіть відразу.

— Я його виконаю,— відповів Роберт Джордан.— Виконаю все так, як треба.

— Оце й усе, що я хочу знати,— сказав Гольц.— Що через той міст ніхто не перейде. Мені це конче потрібно.

— Розумію.

— Я не люблю просити людей про такі речі і в такий спосіб,— вів далі Гольц.— Я не міг би вам цього наказати. Я розумію, на який ризик наражаю вас своїми умовами. Я намагався пояснити вам усе докладно, щоб ви усвідомили, яке це діло важке і як багато від нього залежить.

— А як же ви просунетеся до Ла-Гранхи, коли той міст буде зруйнований?

— Ми візьмемо з собою все потрібне, щоб відбудувати його, як тільки займемо ущелину. Це буде дуже складна й дуже гарна операція. Гарна й складна, як завжди. План її розроблено в Мадріді. Це ще один шедевр Вісенте Рохо, цього професора невдахи. Наступом керую я і, як завжди, маю провести його невеликими силами. І все ж я вірю в удачу. Цього разу я спокійніший, ніж завжди. Якщо пощастить знищити міст, можна добитися успіху. Ми можемо взяти Сеговію. Дивіться, я зараз покажу

вам, як ми все це плануємо. Бачите? Кінцева мета наступу — не перевал. Ні, він залишиться у нас в тилу. Ось, дивіться, буде так...

— Я волів би цього не знати,— сказав Роберт Джордан.

— Слушно,— погодився Гольц.— Менше знаєш — легше йти на той бік, так?

— Я завжди волію не знати. Тоді хоч би що сталося — не я буду тим, хто зрадив.

— Так, краще не знати,— мовив Гольц і постукав себе олівцем по чолу.— Іноді я й сам радий був би нічого не знати. Але те, що вам треба знати — про міст, ви знаєте?

— Так, це я знаю.

— Та вже ж,— сказав Гольц.— Ну, я не виголошуватиму ніяких промов. Краще випиймо. Коли я багато говорю, мене починає мучити спрага, товаришу Хордан. Ваше прізвище кумедно звучить по-іспанському — товариш Хордан.

— А як буде по-іспанському Гольц, товаришу генерале?

— Хоце,— сказав Гольц і всміхнувся; перший звук виникав у нього десь глибоко в горлі, там булькало, ніби відкашлювався застуджений.— Хоце,— повторив він.— Товариш хенераль Хоце. Якби я знав, як іспанці вимовляють «Гольц», то, їдучи сюди, вигадав би собі краще прізвище. Уявіть собі — чоловік їде командувати дивізією, може обрати яке завгодно ім'я і обирає Хоце. Хенераль Хоце. Але тепер уже пізно міняти. Вам подобається партизанська війна?

— Дуже подобається,— усміхнувся Роберт Джордан.— Весь час на свіжому повітрі, дуже корисно для здоров'я.

— Мені вона теж подобалася, коли я був у ваших літах,— сказав Гольц.— Я чув, ви дуже добре підриваєте мости. По-науковому. Але я тільки чув про це. На власні очі я вашої роботи не бачив. Може, насправді ви нічого не вмієте. Скажіть, ви таки підриваєте їх? — Він уже дражнив Роберта Джордана.— Пийте,— він подав йому чарку іспанського коньяку.— У вас це справді виходить?

— Іноді.

— Глядіть, щоб із цим мостом не було ніяких «іноді». Та годі вже про цей міст. Ви й так усе зрозуміли. Ми дуже серйозні люди, тож гострий жарт нам не завадить. Послухайте, а чи є у вас дівчата по той бік фронту?

— Ні, на дівчат у мене нема часу.

— Е-е, не кажіть. Чим більше волі на службі, тим менше ладу в житті. На службі у вас багато волі. І, крім того, вам годилося б підстригтись.

— Я завжди так підстригаюся,— сказав Роберт Джордан. Він нізащо не погодився б ходити з поголеною головою, як Гольц.—

у мене і без дівчат доволі мороки,— мовив він похмуро і додав: — А яку форму я повинен носити?

— Ніякої,— відказав Гольц.— І підстрижені ви цілком пристойно. Я просто хотів вас подражнити. Ви зовсім не такий, як я,— сказав Гольц і знову наповнив чарки.— Ви думаєте — і не тільки про дівчат. А я взагалі не думаю. Навіщо мені думати?

Офіцер із його штабу, що сидів на стільці перед картою, пришпиленою до креслярської дошки, сердито буркнув йому щось мовою, якої Роберт Джордан не розумів.

— Ет, облиш,— сказав Гольц по-англійському.— Хочу жартувати й жартую. Я такий серйозний, що маю право жартувати. Ну, випийте і йдіть. Ви ж усе зрозуміли, правда?

— Так,— мовив Роберт Джордан.— Я зрозумів усе.

Вони потисли один одному руки, Джордан віддав честь і пішов до штабної машини, де старий уже заснув, чекаючи його, і вони проїхали по шосе повз Гвадарраму, причому старий так і не прокинувся, а потім звернули на Навасеррадський шлях і дісталися до альпіністської бази, де Роберт Джордан проспав три години, перше ніж рушити далі пішки.

Отак він і розлучився з Гольцом і в уяві своїй ще виразно бачив дивне біле обличчя генерала, до якого не приставала ніяка засмага, його яструбині очі, і великий ніс, і тонкі губи, і голену голову в зморшках і шрамах. Завтра вночі дивізія збереться на шосе під Ескоріалом; піхота в темряві сідає на ваговози, що стоять довгими колонами; бійці з важкими ранцями й гвинтівками вилазять на машини; кулеметники вантажать у кузови кулемети; танки виїздять апарелями на довгі платформи транспортерів; у нічній темряві машини повезуть дивізію на вихідні позиції, з яких розпочнеться наступ на перевал. Але про це не слід думати. Це не його справа. Це справа Гольца. У нього є своє завдання, і про нього йому треба думати, треба детально обміркувати його й бути готовому до всього й ні про що не турбуватися. Турбуватися так само погано, як і боятись. Це просто ускладнює справу.

Він сидів біля струмка, дивлячись, як прозора вода тече між камінням, і раптом на тому березі побачив густу парость настурції. Він перейшов струмок, зірвав два жмутки, змив землю з коріння, потім знову сів коло свого рюкзака й почав жувати чисті холодні зелені листочки й хрумкі, гіркуваті стебла. Потім став навколішки, пересунув кобуру, що висіла на поясі, за спину, так, щоб вода не замочила її, пригнувся, впираючись руками в каміння, і напився із струмка. Вода була така холодна, що аж зуби ломило.

А коли він підвівся, відштовхнувшись руками, і повернув голову, то побачив старого, що спускався до нього зі скелі. З ним

ішов ще один чоловік, також у чорній селянській блузі й темно-сірих штанях — в цьому краї то була мало не якась уніформа; цей другий, простоволосий, на ногах мав сандалі на мотузяній підошві, а за спиною — карабін. Обидва стрибали з каменя на камінь, немов гірські цапи.

Вони підійшли до нього, і Роберт Джордан випростався.

— *Salud, camarada* [1],— сказав він чоловікові з карабіном і всміхнувся.

— *Salud,*— відповів той похмуро. Роберт Джордан подивився на його обличчя — широке, зарослe густою щетиною, майже кругле; голова теж кругла, на короткій шиї, а очі маленькі й надто широко поставлені, і вуха маленькі, притиснуті до голови. Це був високий кремезний чоловік із великими руками й ногами. Ніс у нього був перебитий, і від кутика уст по щелепі йшов шрам, якого не могла приховати густа щетина.

Старий кивнув на нього головою й усміхнувся.

— Він тут хазяїн.— Він усміхнувся ще ширше, потім зігнув обидві руки в ліктях, немов напружуючи м'язи, і напівнасмішкувато-напівзахоплено подивився на чоловіка з карабіном.— Силач.

— Це відразу видно,— сказав Роберт Джордан і знову всміхнувся. Йому не сподобався цей чоловік, і в душі він зовсім не всміхався.

— Чи є в тебе яка посвідка? — спитав чоловік із карабіном.

Роберт Джордан відстебнув шпильку, вийняв із лівої нагрудної кишені фланелевої сорочки складений учетверо папірець і простяг його чоловікові з карабіном; той розгорнув папірця, глянув на нього недовірливо й покрутив у пальцях.

«Не вміє читати»,— подумав Роберт Джордан.

— Подивися на печатку,— сказав він.

Старий показав йому пальцем, і чоловік із карабіном ще раз покрутив папірець, розглядаючи печатку.

— Що то за печатка?

— Ти ніколи не бачив такої?

— Ні.

— Їх тут дві,— сказав Роберт Джордан.— Ця СВР — Служби військової розвідки. А оця — генерального штабу.

— Так, цю печатку я знаю. Але тут наказую тільки я і більше ніхто,— сказав чоловік похмуро.— Що там у ваших рюкзаках?

— Динаміт,— похвалився старий.— Вночі ми перейшли фронт і цілий день ішли з цими рюкзаками через гори.

---

[1] Привіт, товаришу *(ісп.).*

— Динаміт мені згодиться,— сказав чоловік з карабіном. Він повернув документ Робертові Джордану й зміряв його поглядом.— Так. Динаміт мені згодиться. Скільки ви принесли?

— Тобі ми нічого не принесли,— спокійно відповів Роберт Джордан.— Цей динаміт призначено для іншої мети. Як тебе звуть?

— А тобі яке діло?

— Його звуть Пабло,— мовив старий.

Чоловік із карабіном похмуро дивився на них обох.

— Он як. Я чув про тебе багато доброго,— сказав Роберт Джордан.

— Що ж ти про мене чув? — спитав Пабло.

— Що ти чудовий партизанський командир, що ти відданий Республіці й доводиш свою відданість на ділі, що ти людина поважна й хоробра. Я маю доручення від генерального штабу передати тобі вітання.

— Де ж ти все це чув? — спитав Пабло.

Роберт Джордан відзначив подумки, що лестощами його не візьмеш.

— Скрізь, від Буїтраго до Ескоріала,— сказав він, називаючи весь район по той бік фронту.

— Я не знаю нікого ні в Буїтраго, ні в Ескоріалі,— заперечив Пабло.

— По той бік гір тепер багато людей, що раніш там не жили. Ти звідки родом?

— З Авіли. А що ти збираєшся робити з динамітом?

— Підірвати міст.

— Який міст?

— Це моє діло.

— Якщо він десь тут, то це моє діло. Не можна руйнувати мостів поблизу того місця, де живеш. Жити треба в одному місці, а воювати — в іншому. Я своє діло знаю. Хто прожив цей рік і лишився цілий, той знає своє діло.

— А це моє діло,— сказав Роберт Джордан.— Але ми можемо обговорити його разом. Ти поможеш нам нести рюкзаки?

— Ні,— сказав Пабло, покрутивши головою.

Старий раптом обернувся до нього й заторохтів шпарко й гнівно говіркою, що її Роберт Джордан насилу розумів. Ансельмо говорив по-старокастільському приблизно таке: «Ну й тварюка ж ти! Справжня тварюка! Ну й хамло ж ти! Сто разів хамло. Чи є в тебе голова на в'язах!? Люди прийшли до тебе з таким важливим ділом, а тобі тільки й у голові, щоб твоя хата лишилася скраю, твоя лисяча нора тобі дорожча, ніж усе людство. Дорожча, ніж твій народ. А туди й розтуди твого батька. Туди й розтуди тебе самого. *Бери рюкзак!*»

Пабло понурив очі.

— Кожен повинен робити, що може, і робити так, щоб це було правильно,— сказав він.— Я живу тут, а воюю за Сеговією. Якщо ти зіб'єш тут бучу, нас викурять із цих гір. Ми тримаємося в цих горах лише завдяки тому, що нічого тут не робимо. Це правило лисиці.

— Так,— гірко мовив Ансельмо.— Це правило лисиці, а нам потрібен вовк.

— З мене кращий вовк, ніж із тебе,— відповів Пабло, і Роберт Джордан зрозумів, що він понесе рюкзак.

— Хе! Хе!..— Ансельмо глянув на нього,— З тебе кращий вовк, ніж із мене, але ж мені шістдесят вісім років.

Він плюнув і похитав головою.

— Невже ти такий старий? — спитав Роберт Джордан. Він бачив, що все поки що повертається на добре, і хотів теж якось допомогти.

— Шістдесят вісім буде в липні.

— Якщо ми доживемо до липня,— докинув Пабло.— Давай уже донесу тобі мішок,— звернувся він до Роберта Джордана: — Другий залиш старому.— Він говорив уже не понуро, а швидше сумно.— Він хоч і старий, а дужий.

— Я сам понесу,— сказав Роберт Джордан.

— Ні,— заперечив старий.— Хай несе оцей силач.

— Я візьму,— сказав Пабло, і в його похмурості був відтінок смутку, що стурбував Роберта Джордана. Він знав цей смуток, і те, що він побачив його в цій людині, стурбувало його.

— Тоді дай мені карабін,— мовив він і, коли Пабло простяг йому карабін, закинув його за спину, і вони рушили — старий і Пабло попереду, він за ними, видряпуючись, підтягуючись на руках, чіпляючись за виступи гранітної скелі, аж поки вони перелізли через неї й опинилися на зеленій галявині посеред лісу.

Вони обійшли галявину краєм, і Роберт Джордан, який був тепер без ноші, ступав легко, відчуваючи за плечима приємну твердість карабіна замість важезного, незручного тягаря рюкзака. Він помітив, що трава подекуди поскубана і в землі залишилися дірки від приколів. Він побачив також стежку, протоптану в траві, якою коней водили на водопій; де-не-де лежали свіжі кізяки. Коней прив'язують тут уночі, щоб паслися, а на день ховають у лісі, подумав він. Цікаво, чи багато коней у цього Пабло?

Він пригадав, що штани у Пабло витерті, аж блищать на колінах і між ногами, він помітив це відразу, тільки не надав цьому значення. Цікаво, чи є в нього чоботи, чи він так і їздить верхи в альпаргатах, подумав він. Йому тут, певне, нічого не бракує. Але мені не подобається в ньому цей смуток. Це негар-

ний смуток. Такі сумні вони бувають тоді, коли хочуть дезертирувати або зрадити. Такий сумний буває той, хто завтра стане зрадником.

Попереду, в лісі, куди сонце ледве пробивалося крізь густе, майже непроникне верховіття сосон, заіржав кінь, і тоді між рудими стовбурами він побачив мотузяну загороду. Коні стояли, повернувши морди до людей, що наближалися до них, а біля самої загороди під деревом лежали купою сідла, вкриті брезентом.

Коли вони підійшли зовсім близько, старий і Пабло зупинились, і Роберт Джордан зрозумів — це для того, щоб він помилувався кіньми.

— Так,— сказав він.— Гарні коненята.— Він обернувся до Пабло.— У тебе тут своя кавалерія.

В загороді було п'ятеро коней: троє гнідих, один буланий і один рябий. Роберт Джордан спочатку окинув поглядом усіх, потім став придивлятися до кожного окремо. Пабло й Ансельмо знали їм ціну, і Пабло стояв поруч, гордий і вже не такий сумний, і замилувано дивився на них, а в старого був такий вигляд, наче він показує Робертові Джордану хтозна-яке диво.

— Ну як, подобаються? — спитав він.

— Я їх сам захопив,— похвалився Пабло, і Робертові Джордану було приємно, що в голосі його забриніла гордість.

— Оцей гарний,— сказав Роберт Джордан, показуючи на великого гнідого жеребця з білою зіркою на лобі й білою лівою передньою ногою.

То був чудовий кінь; він немовби зійшов з картини Веласкеса.

— Всі вони гарні,— сказав Пабло.— Ти знаєшся на конях?

— Так.

— Добре,— сказав Пабло.— Ну, бачиш у них який-небудь гандж?

Роберт Джордан зрозумів: цей неписьменний чоловік зараз перевіряє його документи.

Коні все ще стояли, підвівши голови, й дивилися на людей. Роберт Джордан проліз між двома мотузками загороди і поплескав буланого по крупу. Спершись на напнуті мотузки, він хвилинку уважно дивився, як коні кружляють по загороді, ще трохи подивився на них, коли вони поставали, потім нахилився й виліз.

— Буланий накульгує на праву задню ногу,— сказав він, не дивлячись на Пабло.— У нього тріщина в копиті. Правда, коли підкувати як слід, вона далі не піде, але довго бігати по твердому йому не можна: копито не витримає.

— Так ми й узяли його,— відповів Пабло.

— У найкращого, отого гнідого з білою зіркою, на бабці опух — це мені не подобається.

— Пусте! — мовив Пабло.— Він набив ту гулю три дні тому. Якби то щось погане, вже було б видно.

Він відгорнув брезент і показав сідла. Двоє сідел були прості, чабанські, схожі на сідла американських ковбоїв, одне пишно оздоблене, з ручним тисненням і важкими, закритими стременами, а решта двоє — військові, з чорної шкіри.

— Ми вбили двох *guardia civil* [1],— пояснив Пабло, звідки в нього військові сідла.

— Гарна здобич.

— Вони злізли з коней на шляху між Сеговією й Санта-Марія-дель-Реаль. Хотіли перевірити документи в селянина, що їхав на возі. От нам і пощастило порішити їх так, щоб коні лишилися цілі.

— І багато жандармів ви вбили? — спитав Роберт Джордан.

— Та кільканадцятеро набереться,— відповів Пабло.— Але тільки цих двох без шкоди для коней.

— Це Пабло підірвав поїзд під Аревало,— мовив Ансельмо.— То робота Пабло.

— З нами був один чужинець, він закладав динаміт,— додав Пабло.— Ти знаєш його?

— Як його звати?

— Не пам'ятаю, чудне якесь ім'я.

— А який він із себе?

— Білявий, як ти, тільки не такий високий, великі руки й ніс перебитий.

— Кашкін,— сказав Роберт Джордан.— Напевно, Кашкін.

— Еге ж,— мовив Пабло.— Щось таке. Чудне ім'я. Де він тепер?

— Загинув у квітні.

— Звичайне діло,— похмуро сказав Пабло.— Всім нам такий кінець буде.

— Цим усі кінчають,— обізвався Ансельмо.— І завжди так кінчали. Що з тобою, чоловіче? Що це на тебе найшло?

— У *них* велика сила,— сказав Пабло, ніби звертаючись сам до себе. Він похмуро глянув на коней.— Ви навіть не знаєте, яка в них сила. Вони щодень сильнішають, і зброя в них щодень краща. І чимраз більше техніки. А в мене ось бачиш — коні. Чого я можу сподіватися? Вистежать, піймають і вб'ють — та й по всьому.

— Ти на них полюєш так само, як вони на тебе,— сказав Ансельмо.

---

[1] Жандарми *(ісп.)*.

— Ні,— мовив Пабло.— Вже ні. А як підемо з цих гір, куди нам податися? Кажи, ну? Куди?

— Та хіба мало гір в Іспанії! Чим погана Сьєрра-де-Гредос, якщо вже доведеться піти звідси?

— Для мене погана,— сказав Пабло.— Мені набридло весь час тікати. Тут нам спокійно. А якщо ти підірвеш цей міст, на нас почнуть полювати. Як дізнаються, що ми тут, пустять на нас літаки і вистежать. Якщо пошлють марокканців ловити нас, вони нас вистежать, і доведеться забиратися звідси. Набридло мені усе це. Чуєш? — Він обернувся до Роберта Джордана.— Яке ти, чужинець, маєш право наказувати, що мені робити?

— Я не наказував, що тобі робити,— сказав Роберт Джордан.

— Ну, то наказуватимеш,— відповів Пабло.— Ось. Ось де лихо!

Він показав на важкі рюкзаки, які вони поклали на землю, коли зупинилися оглянути коней. Коні, здавалося, збурили душу Пабло, а те, що Роберт Джордан знався на них, розв'язало йому язика. Всі троє стояли біля мотузяної загороди, сонце виблискувало на шерсті гнідого жеребця. Пабло подивився на нього, потім пхнув ногою важкий мішок.

— Ось де лихо.

— Я прийшов виконати свій обов'язок,— сказав Роберт Джордан.— Я прийшов за наказом тих, хто керує в цій війні. Якщо я попрошу в тебе допомоги, ти можеш відмовитися, і я знайду інших, які захочуть мені допомогти. Але я ще не просив у тебе допомоги. Я повинен зробити те, що мені наказали, і я запевняю тебе, що справа ця дуже важлива. А що я чужинець,— я ж не винний. Я волів би бути тутешнім.

— Для мене найважливіше, щоб нас тут не чіпали,— сказав Пабло.— Мій обов'язок піклуватися про своїх і про себе.

— Про себе. Авжеж,— сказав Ансельмо.— Давно вже тільки про себе. Про себе і про своїх коней. Поки в тебе не було коней, ти був разом з нами. А тепер ти справжнісінький капіталіст.

— Неправда,— сказав Пабло.— Я весь час ризикую кіньми заради справи.

— Цього мало,— зневажливо кинув Ансельмо.— По-моєму, дуже мало. Щоб красти — досить. Щоб попоїсти добре — досить. Щоб убивати — досить. Але щоб боротися — не досить.

— Гей, старий, твій довгий язик доведе тебе колись до біди.

— Я, старий, нікого не боюся,— сказав йому Ансельмо.— І ще я, старий, не маю коней.

— Ти, старий, недовго проживеш.

— Я, старий, проживу аж до смерті,— мовив Ансельмо.— І ще я не боюся лисиць.

Пабло нічого не сказав, тільки підняв з землі рюкзак.

— І вовків також,— сказав Ансельмо, піднімаючи другий рюкзак.— Якщо ти справді вовк.

— Годі тобі,— сказав йому Пабло.— Ти завжди розпускаєш язика.

— І завжди роблю те, що кажу,— відповів Ансельмо, зігнувшись під вагою рюкзака.— А зараз я хочу їсти. І пити. Іди, йди, партизанський командире з сумним обличчям. Веди нас туди, де можна чогось попоїсти.

Початок кепський, подумав Роберт Джордан. Але Ансельмо справжня людина. Коли вони на правильному шляху, то це просто чудові люди, подумав він. Немає кращих за них, коли вони на правильному шляху, та коли зіб'ються — немає гірших. Певно, Ансельмо знав, що робив, коли вів мене сюди. Але мені це не подобається. Це мені зовсім не подобається.

Єдина добра прикмета — те, що Пабло несе мішок і віддав йому карабін. Може, він завжди такий, подумав Роберт Джордан. Може, просто така в нього вдача.

Ні, сказав він собі, навіщо дурити себе. Ти не знаєш, який він був раніше; але ти знаєш, що він уже почав збиватися з правильного шляху і не приховує цього. Коли він почне приховувати, то це означатиме, що він уже прийняв рішення. Слід про це пам'ятати. Перший же вияв приязні з його боку означатиме, що він прийняв рішення. А коні й справді добрі, подумав він, чудові коні. Цікаво, чи може щось збудити в мені такі почуття, як ці коні в Пабло? Старий правду каже. Коні збагатили його, а тільки-но він забагатів, йому захотілося тішитися життям. Ще трохи, і він почне шкодувати, що не може записатися до «Жокей-клубу». *Pauvre* [1] Пабло. *Il a manqué son «Jockey»* [2].

Ця думка розвеселила його. Він усміхнувся, дивлячись на зігнуті спини й великі рюкзаки, що мелькали перед ним між деревами. Того дня він ще жодного разу не пожартував у думці, і тепер одразу відчув полегкість. Ти й сам стаєш такий, як вони, сказав він собі. Ти й сам стаєш похмурий. Певна річ, він був похмурий і серйозний, коли розмовляв із Гольцом. Завдання трохи збентежило його. Трошечки збентежило, подумав він. Добряче збентежило. Гольц був веселий, хотів і його розвеселити перед від'їздом, та він не розвеселився.

Як подумати, то всі найкращі були веселі. Куди краще бути веселому, і до того ж це щось означає. Ти наче ще за життя здобуваєш безсмертя. Яка глибока мудрість! Але таких, веселих, уже небагато лишилося. Так, їх тепер уже зовсім небагато лишилося. Зовсім небагато, хай йому чорт! І якщо ти, хлопче, й

---

[1] Сердешний *(франц.)*.

[2] Не потрапив до «Жокей-клубу» *(франц.)*.

далі так міркуватимеш, то й від тебе небагато залишиться. Отож жени геть думки, друже-товаришу. Тобі тепер треба підривати мости, а не філософствувати. Боже, ну й голодний же я, подумав він. Хоч би в цього Пабло мене добре нагодували.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Вони вийшли з густого лісу на круглу, мов чаша, галявинку, і він одразу здогадався, де табір,— отам, під скелею, що виросла перед ними між деревами.

Там і справді був табір, і то добре влаштований. Помітити його можна було тільки зблизька, і Роберт Джордан подумав, що з літака його неможливо розгледіти. Згори нічого не побачиш. Неначе ведмежий барліг — ніяких слідів. Тільки, здається, й охороняється він не краще. Наближаючись, він уважно придивлявся до табору.

В скелі була велика печера; коло входу, спершися спиною об скелю й випроставши ноги, сидів чоловік. Свій карабін він приставив до скелі й саме стругав ножем палицю; коли вони підійшли, він звів на них очі, а тоді знову заходився стругати.

— *Hola!* [1] — сказав чоловік, що сидів біля входу.— Хто це до нас іде?

— Старий і з ним динамітник,— відповів Пабло й поклав рюкзак біля самого входу до печери.

Ансельмо також поклав свій рюкзак, а Роберт Джордан зняв із плеча карабін і приставив його до скелі.

— Заберіть це далі від печери,— сказав чоловік, що стругав палицю. У нього були голубі очі й темне, наче дублене, вродливе й мляве циганське обличчя.— Там горить вогонь.

— Встань і забери сам,— сказав Пабло.— Віднеси он до того дерева.

Циган не зрушив із місця, тільки сказав щось нецензурне, потім додав спроквола:

— Гаразд, хай лежить тут. Злетиш у повітря. Відразу позбудешся всіх своїх болячок.

— Що це ти робиш? — спитав Роберт Джордан, сідаючи поруч із циганом.

Той показав. Це була пастка у формі цифри 4, і циган саме стругав поперечку до неї.

— На лисицю,— сказав він.— Ось бачиш цю штуку? Підпирає колоду, що потім падає й перебиває їй хребет.— Він усміхнувся до Джордана.— Отак, бачиш? — Він показав, як діє пастка, як

[1] Здорові були! *(Ісп.)*

падає поперечка, потім крутнув головою, скарлючив пальці й розкинув руки, зображуючи лисицю з перебитим хребтом.— Надійна штука,— додав він.

— Він ловить зайців,— сказав Ансельмо.— Це ж циган: ловить зайців, а всім каже, що лисиць. А як зловить лисицю, скаже, що спіймався слон.

— А якщо зловлю слона? — спитав циган, знов блиснувши білими зубами й підморгнувши Робертові Джордану.

— Тоді скажеш — танк,— відповів Ансельмо.

— Танк я захоплю,— сказав циган.— Танк таки захоплю. Цікаво, що ти тоді скажеш.

— Цигани базікають багато, а воюють мало,— сказав Ансельмо.

Циган підморгнув Робертові Джордану й знову заходився стругати.

Пабло зник у печері. Роберт Джордан сподівався, що Пабло пішов по харчі. Він сидів на землі поруч із циганом, і пообіднє сонце, пробиваючись крізь верховіття дерев, гріло його випростані ноги. З печери долинав запах їжі, запах олії, цибулі й смаженого м'яса, і Роберта Джордана аж нудило з голоду.

— Танк можна захопити,— сказав він циганові.— Воно й не дуже важко.

— Отим-о? — Циган показав на рюкзак.

— Атож,— відповів Роберт Джордан.— Я тебе навчу. Теж робиться щось схоже на пастку. Це не важко.

— І ми захопимо його вдвох?

— Авжеж,— мовив Роберт Джордан.— А чом би й ні?

— Гей! — гукнув циган до Ансельмо.— Перенеси мішки до надійного місця, чуєш? То коштовна річ.

Ансельмо щось буркнув.

— Я піду по вино,— сказав він Робертові Джордану.

Роберт Джордан підвівся й, перетягши рюкзаки від входу до дерева, поставив їх з різних боків стовбура. Він знав, що лежить у тих рюкзаках, і волів тримати їх чимдалі один від одного.

— Принеси й мені кухоль! — гукнув циган.

— А хіба тут є вино? — спитав Роберт Джордан, знову сідаючи поруч із циганом.

— Вино? Аякже. Цілий бурдюк. А півбурдюка то вже напевне.

— А чогось перекусити?

— Все є, друже,— сказав циган.— Ми тут їмо, як генерали.

— А що цигани роблять на війні? — спитав Роберт Джордан.

— Так і лишаються циганами.

— Непогано.

— Ще б пак,— мовив циган.— Як тебе звуть?

— Роберто. А тебе?

— Рафаель. А про танки ти не жартував?

— Ні. Що тут такого?

Ансельмо виніс із печери глибоку череп'яну миску, повну червоного вина, а на пальцях у нього були нанизані за вушка три кухлі.

— Дивися,— сказав він.— У них тут і кухлі є.

Слідом за ними вийшов Пабло.

— М'ясо скоро буде готове,— сказав він.— Закурити маєш?

Роберт Джордан підійшов до рюкзаків і, розв'язавши один, намацав внутрішню кишеню й вийняв звідти пласку коробку російських цигарок, тих, що йому дали в штабі Гольца. Він провів нігтем по краю коробки і, відкривши її, простяг цигарки Пабло; той узяв із півдесятка. Затиснувши їх у своїй величезній лапі, Пабло вибрав одну і подивився на неї проти світла. Цигарки були довгі й вузенькі, з паперовими рурочками-мундштуками.

— Повітря багато, а тютюну мало,— сказав він.— Я їх знаю. Такі курив отой, з кумедним ім'ям.

— Кашкін,— сказав Роберт Джордан і почастував цигарками цигана й Ансельмо; вони взяли по одній.

— Беріть іще,— сказав він, і вони взяли ще по одній.

Він подав кожному по чотири штуки, і, затиснувши цигарки в пальцях, вони двічі змахнули рукою на знак подяки, ніби відсалютували шпагами.

— Так,— мовив Пабло.— У нього було кумедне ім'я.

— А тепер випиймо.— Ансельмо зачерпнув кухлем із миски й подав Робертові Джордану, потім зачерпнув собі й циганові.

— А мені не даси? — запитав Пабло.

Вони сиділи вчотирьох біля входу до печери.

Ансельмо віддав йому свій кухоль і пішов до печери по четвертий. Вернувшись, він нахилився над мискою, зачерпнув собі повний кухоль вина, і всі цокнулися.

Вино було добре, з ледь відчутним присмаком живиці від бурдюка, чудове вино, чисте й легке. Роберт Джордан пив повільно, відчуваючи, як воно розливається теплом по стомленому тілі.

— Зараз буде м'ясо,— сказав Пабло.— А той чужинець із кумедним ім'ям — як він загинув?

— Його оточили, і він застрелився.

— Як же це сталося?

— Він був поранений і не хотів потрапити в полон.

— А докладніше відомо?

— Ні, я нічого не знаю,— збрехав Роберт Джордан. Він знав усе якнайдокладніше, але знав також, що говорити про це зараз не слід.

— Ми пообіцяли пристрелити його, якщо його поранять в отому ділі — з поїздом — і він не зможе тікати,— сказав Пабло.— Він якось дуже чудно про це казав.

У нього вже тоді, мабуть, розладналися нерви, подумав Роберт Джордан. Сердешний Кашкін.

— Вкорочувати собі віку він не хотів,— вів далі Пабло.— Він казав мені про це. Іще він дуже боявся, що його катуватимуть.

— І про це він теж казав? — спитав Роберт Джордан.

— Так,— обізвався циган.— Він усім нам казав таке.

— А ти теж був при тому, як нападали на поїзд?

— Так, ми всі там були.

— Він дуже чудно говорив,— сказав Пабло.— Але він був сміливий.

Сердешний Кашкін, подумав Роберт Джордан. Від нього тут, напевно, було більше шкоди, аніж користі. Жаль, я не знав, що в нього вже тоді розладналися нерви. Треба було забрати його звідси. Людей, що кажуть таке, не можна й близько підпускати до нашої роботи. Такого казати не годиться. Від таких людей, навіть коли вони виконують завдання, однаково більше шкоди, аніж користі.

— Він був якийсь химерний,— мовив Роберт Джордан.— Мабуть, трошки схибнутий.

— Зате дуже вправний з вибухівкою,— сказав циган.— І дуже сміливий.

— І все ж таки схибнутий,— сказав Роберт Джордан.— До такого діла треба братися з ясною й холодною головою. А балачки оті — ні до чого.

— А ти? — мовив Пабло.— Якщо тебе поранять біля цього мосту, чи погодишся ти, щоб тебе покинули?

— Затям собі,— сказав Роберт Джордан і, нахилившись уперед, зачерпнув собі ще кухоль вина.— Затям собі добре. Якщо мені доведеться просити в кого-небудь якоїсь дрібної послуги, то я тоді й попрошу.

— Добре,— схвально сказав циган.— Так говорять справжні люди. Ага! Ось нарешті й м'ясо!

— Ти вже їв,— сказав Пабло.

— Я можу з'їсти вдвічі більше,— відповів циган.— А подивіться, хто несе.

Дівчина нахилилася, виходячи з печери з великою залізною сковорідкою, і Роберт Джордан побачив її обличчя збоку, та все ж таки йому впало в око те, від чого її зовнішність здава-

лась незвичайною. Вона усміхнулася й сказала: «*Hola*, товаришу»,— і Роберт Джордан відповів: «*Salud*». І примусив себе не витріщатися на неї, але й не відводити очей. Вона поставила сковороду на землю перед ним, і він побачив, які в неї гарні смагляві руки. Вона подивилася йому просто в вічі й усміхнулася. Її білі зуби виблискували на смаглявому обличчі, а очі були темно-золотаві, як і шкіра. Вилиці вона мала широкі, очі веселі, губи повні й прямі. Волосся кольору жита, спаленого сонцем, було коротко підстрижене, трошки довше за боброве хутро. Вона всміхнулася, дивлячись Робертові Джордану в очі, підняла смагляву руку й провела долонею по голові, пригладжуючи волосся, яке одразу ж знов їжачилось. У неї вродливе обличчя, подумав Роберт Джордан. Вона була б дуже вродлива, якби не обстрижена.

— Ось як я зачісуюся,— сказала вона Робертові Джордану й засміялася.— Ну, їж. Не дивись на мене. Це мені у Вальядоліді таку зачіску зробили. Вже починає відростати.

Вона сіла навпроти й подивилася на нього. Він теж подивився на неї, і вона всміхнулася, обнявши руками коліна. Штани трошки підтяглися догори, оголивши довгі стрункі ноги. Він бачив її високі маленькі груди, що випиналися під сірою сорочкою. Щоразу, як Роберт Джордан поглядав на неї, йому щось стискало горло.

— Тарілок немає,— сказав Ансельмо.— Ріж своїм ножем.

Дівчина поклала на край залізної сковороди чотири виделки, зубцями вниз.

Вони їли просто зі сковороди, за іспанським звичаєм — мовчки. М'ясо було заяче, присмачене цибулею й зеленим перцем, а в підливі з червоного вина плавав дрібний горошок. Добре засмажене м'ясо легко відділялось від кісток, а підлива була просто чудова. Роберт Джордан випив іще кухоль вина. Поки він їв, дівчина весь час дивилася на нього. Інші дивилися тільки на м'ясо й їли. Роберт Джордан підібрав шматком хліба підливу, що залишилась на його долю, відсунув кістки вбік, вимачав підливу з того місця, де вони лежали, потім чистенько витер хлібом виделку, витер ніж, сховав його й доїв хліб. Тоді нахилився до миски й зачерпнув собі повний кухоль вина, а дівчина все дивилася на нього.

Роберт Джордан надпив півкухля, та, коли він звернувся до дівчини, йому знову щось підступило до горла.

— Як тебе звуть? — спитав він.

Вловивши тон його голосу, Пабло швидко глянув на нього. Потім підвівся й відійшов.

— Марія. А тебе?

— Роберто. Ти давно тут, у горах?

— Три місяці.

— Три місяці?

Вона знову провела рукою по голові, цього разу зніяковіло, і він дивився на її волосся, коротке, густе й хвилясте, неначе жито під вітром на схилі пагорба.

— Мене поголили,— сказала вона.— Нас часто голили у в'язниці — у Вальядоліді. За три місяці лише настільки відросло. Я була в тому поїзді. Нас везли на південь. Потім багатьох в'язнів знову спіймали, а мене — ні. Я прийшла сюди з ними.

— Це я її знайшов. Заховалася між камінням,— обізвався циган.— Ми вже збиралися відходити. Ох, і бридка ж вона була! Ми взяли її з собою, але потім я не раз думав, що краще було б покинути її.

— А де той, що був тоді разом з нами? — спитала Марія.— Такий самий русявий, як ти. Чужинець. Де він?

— Загинув,— відповів Роберт Джордан.— У квітні.

— У квітні? Поїзд теж підірвали в квітні.

— Атож,— мовив Роберт Джордан.— Він загинув через десять днів по тому.

— Бідолаха,— сказала Марія.— Хоробрий був хлопець. А ти те саме робиш?

— Так.

— І поїзди теж підривав?

— Так. Три поїзди.

— Тут?

— В Естремадурі,— сказав він.— Раніше я був в Естремадурі. Там для нас роботи вистачає. В Естремадурі багато таких, як я.

— А чого ти прийшов сюди, в гори?

— Прислали замість того русявого. Я давно знаю ці місця, бував тут іще до війни.

— Добре знаєш?

— Ні, не дуже. Але я швидко звикаю. У мене є добра карта і добрий провідник.

— Старий,— вона кивнула головою.— То добрий чоловік.

— Спасибі,— сказав їй Ансельмо, і Роберт Джордан раптом усвідомив, що вони з дівчиною тут не самі, і ще усвідомив, що йому важко дивитися на неї — у нього навіть голос змінюється. Він порушив один закон із тих двох, яких слід додержуватись, щоб ладнати з людьми, що розмовляють по-іспанському: чоловіків частуй тютюном, а жінок не чіпай; і він відчув раптом, що йому байдуже. Чи ж мало є на світі такого, на що йому доводиться не зважати, навіщо ж зважати на це?

— У тебе дуже гарне обличчя,— сказав він Марії.— Шкода, що я не бачив тебе з довгим волоссям.

— Відросте,— сказала вона.— За півроку буде довге.

— Ти б подивився, яка вона була, коли ми привели її сюди! Така була потвора, що аж дивитися гидко!

— А ти чия? — спитав Роберт Джордан, силкуючись опанувати себе.— Ти Паблова?

Вона глянула на нього й засміялася, потім ляснула його по коліну.

— Паблова? Ти, певно, не бачив Пабло?

— Ну, тоді Рафаелева. Рафаеля я бачив.

— І не Рафаелева.

— Вона нічия,— сказав циган.— Чудна якась дівчина. Нічия. А куховарить добре.

— Справді нічия? — спитав її Джордан.

— Нічия. Зовсім нічия. Ні жартома, ні насправжки. І не твоя.

— Ні? — сказав Роберт Джордан і відчув, як у нього знов стискається горло.— Це добре. У мене нема часу на дівчат. Я правду кажу.

— Ані п'ятнадцяти хвилин немає? — піддражнив його циган.— Навіть чверті години?

Роберт Джордан мовчав. Він дивився на цю дівчину, Марію, і горло йому стискало так, що він не міг заговорити.

Марія подивилася на нього й засміялась, тоді раптом зашарілась, але очей не відвела.

— Ти почервоніла,— сказав їй Роберт Джордан.— Ти часто червонієш?

— Ніколи.

— А оце почервоніла.

— Тоді я піду до печери.

— Не йди, Маріє.

— Ні,— сказала вона вже без усмішки.— Я піду до печери.— Вона взяла сковороду, з якої вони їли, й чотири виделки. Рухалася вона трохи незграбно і граційно водночас, ніби лошатко.

— Кухлі вам залишити? — спитала вона.

Роберт Джордан усе дивився на неї, і вона знов почервоніла.

— Не дивись так,— мовила вона.— Я не люблю.

— Залиш,— сказав циган.— На,— він зачерпнув кухлем із миски й простяг Робертові Джордану, що дивився, як дівчина нахилила голову під низьким входом і зникла в печері з важкою сковородою.

— Дякую,— сказав Роберт Джордан. Тепер, коли вона пішла, голос його звучав, як завжди.— Це останній. Ми вже й так багато випили.

— Давай доп'ємо цю миску,— мовив циган.— Там ще півбурдюка. Ми привезли його на одному з коней.

— То була остання вилазка Пабло,— сказав Ансельмо.— Відтоді він не зробив більше нічого.

— Скільки вас тут? — спитав Роберт Джордан.

— Семеро. І дві жінки.

— Дві?

— Еге ж. Є ще Паблова *mujer* [1].

— А де вона?

— В печері. Дівчина куховарить поганенько. Я похвалив, щоб потішити її. Вона більше допомагає Пабловій *mujer*.

— А яка вона, ця Паблова *mujer*?

— Страховисько,— посміхнувся циган.— Справжнє страховисько. Пабло — потвора, а вона ще гірша. Але хоробра. В сто разів хоробріша за Пабло. Тільки справжнє страховисько.

— Раніше Пабло був теж хоробрий,— сказав Ансельмо.— Раніше він робив усе як слід.

— Він стільки людей убив, більше, ніж холера,— мовив циган.— На початку війни Пабло вбив більше людей, ніж тиф.

— Але останнім часом він зробився *muy flojo*,— докинув Ансельмо.— Зовсім розкис. Страшенно боїться смерті.

— Напевне, тому, що сам стількох убив на початку війни,— філософічно зауважив циган.— Пабло убив більше людей, ніж чума.

— А до того ж іще й забагатів,— додав Ансельмо.— Та й п'є забагато. Тепер він волів би вийти у відставку — піти на спочинок, як *matador de toros*, як матадор, але не може.

— Якщо він перейде лінію фронту, коней у нього відберуть, а самого візьмуть до армії,— сказав циган.— Мені б теж не хотілось попасти до армії.

— Який циган любить армію,— мовив Ансельмо.

— А за що її любити? — спитав циган.— Кому охота йти до армії? Чи для того ми робимо революцію, щоб служити в армії? Я воювати не відмовляюсь, а служити не хочу.

— А де решта людей? — спитав Роберт Джордан. Його розморило після випитого вина, лежати горілиць на землі було приємно, і крізь верховіття дерев він бачив маленькі хмаринки, що повільно пливли над горами у високому іспанському небі.

— Двоє сплять у печері,— сказав циган.— Двоє на посту з кулеметом, вище в горах. Один вартує внизу. І, напевно, всі спять.

Роберт Джордан перевернувся на бік.

— Який у вас кулемет?

— Називається якось по-чудному,— сказав циган.— Не можу пригадати.

Мабуть, ручний, подумав Роберт Джордан.

— А він важкий?

---

[1] Жінка, дружина *(ісп.)*.

— Та нести його можна й одному, але важкувато. З трьома складаними ніжками. Ми захопили його в останній великій вилазці. Тій, що перед вином.

— А набоїв у вас до нього скільки?

— Сила,— сказав циган.— Повен ящик, такий важкий, що з місця не зрушиш.

Напевно, штук п'ятсот, подумав Роберт Джордан.

— А як його заряджають — диском чи стрічкою?

— Круглими бляшанками, їх ставлять зверху.

Ти ба, «льюїс», подумав Роберт Джордан.

— Ти знаєшся на кулеметах? — спитав він старого.

— *Nada*,— відповів Ансельмо.— Анітрохи.

— А ти? — звернувся Роберт Джордан до цигана.

— Вони стріляють дуже швидко, а ствол так розжарюється, що аж руки обпікає,— гордо сказав циган.

— Це всі знають,— зневажливо мовив Ансельмо.

— Можливо,— сказав циган.— Він мене спитав, чи знаюся я на *máquina* [1], от я й відповів.— Потім він додав: — І ще вони стріляють, поки натискаєш пальцем на гачок — не так, як звичайна гвинтівка.

— Якщо тільки не заклинить, або не вистріляєш усіх патронів, або ствол не почне плавитися,— мовив Роберт Джордан по-англійському.

— Що ти сказав? — спитав Ансельмо.

— Ет, нічого,— відповів Роберт Джордан.— Просто міркую про майбутнє по-англійському.

— От чудасія! — сказав циган.— Міркуєш про майбутнє по-англійському. А ворожити по руці ти вмієш?

— Ні,— сказав Роберт Джордан і ще раз зачерпнув кухлем вина.— Але якщо ти сам уміеш, то, може, поворожиш мені і скажеш, що буде в найближчі три дні?

— Паблова *mujer* вміє читати по руці,— сказав циган.— Але вона така злюща — чиста відьма. Я не знаю, чи вона схоче.

Роберт Джордан підвівся і ковтнув вина.

— Покажіть мені Паблову *mujer*. Якщо вона справді така страшна, то краще відбути це чимскоріше.

— Я б волів не чіпати її,— сказав Рафаель.— Вона мене терпіти не може.

— Чому?

— Каже, що я нероба.

— Ну, це вже наклеп! — шпигнув його Ансельмо.

— Вона не любить циган.

— Ну, це вже даремно! — сказав Ансельмо.

---

[1] Кулемет *(ісп.)*.

— В неї самої є циганська кров,— сказав Рафаель,— отож вона знає, що каже.— Він усміхнувся.— Але язик має хвиський, мов батіг,— з кого завгодно шкуру здере. Пасами. Справжня відьма.

— А як вона ладнає з дівчиною, з Марією? — спитав Роберт Джордан.

— Добре. Вона її любить. А спробував би хто підступитися до неї...— Він похитав головою й цмокнув язиком.

— До дівчини вона дуже ласкава,— сказав Ансельмо.— Піклується про неї.

— Коли ми підібрали цю дівчину, там, біля поїзда, вона була дуже чудна,— сказав Рафаель.— Не каже ні слова, тільки плаче й плаче, а як хто-небудь торкнеться її пальцем, тремтить, як мокре цуценя. Оце тільки останнім часом оговталася. Останнім часом куди краща стала. А сьогодні й зовсім вилюдніла. Коли вона з тобою балакала, то була вже он яка весела. Ми її тоді, після поїзда, мало не кинули. Бо на дідька було затримуватися через таке плаксиве, бридке і нікчемне дівчисько. Але стара обв'язала його мотузкою і, як тільки воно приставало й не хотіло йти далі, починала шмагати його другим кінцем. А як воно вже й справді не могло ногами пересувати, стара взяла його на плечі. Коли їй забракло сили, дівчину поніс я. Ми дерлися нагору, а там дрік і верес по самісінькі груди. А коли і я не міг більше нести, її взяв Пабло. Але чув би ти, як стара шпетила нас, щоб примусити нести її! — Згадавши про це, він похитав головою.— Правда, дівчина не дуже й важка, хоча й довгонога. Кістки легкі, ваги в них не бозна-скільки. Та однаково — воно було ой як важко, коли ти мав нести її, зупинятись, відстрілюватися, а потім нести далі. Стара шмагала Пабло мотузкою й несла його рушницю, а коли він кидав дівчину, тицяла рушницю йому в руки, а потім знову примушувала нести, а сама тим часом заряджала рушницю й лаяла його на всі заставки. Діставала патрони з його сумки, заганяла в магазин і весь час кляла Пабло. Хвалити бога, вже смеркало, а незабаром і зовсім споночіло. І наше щастя, що у фашистів не було коней.

— Так, видно, той поїзд вам дався нелегко,— сказав Ансельмо.— Мене там не було,— пояснив він Робертові Джордану.— Там був загін Пабло, загін Ель Сордо — його ми сьогодні побачимо,— і ще два загони, всі тутешні, з гір. Я саме був по той бік фронту.

— Ще з нами був отой, русявий, з чудним ім'ям,— сказав циган.

— Кашкін.

— Атож. Ніяк не можу запам'ятати. І ще двоє з кулеметом Їх теж прислали з армії. Вони не подужали нести кулемет і ки-

нули його. А тим часом він був не важчий за дівчину, і, якби стара напосіла на них, вони б його винесли.— Він похитав головою, пригадуючи все те, потім повів далі: — Я зроду не бачив такого, як цей вибух. Поїзд наближався поволі, ми його ще здалеку побачили. Тут зі мною сталось таке, що й розказати не можу. Ми побачили дим, а тоді й свисток почули. А потім «чах-чах-чах-чах-чах», все ближче й ближче, і враз як бабахне! Передні колеса паровоза раптом задерлися догори, і наче сама земля заревла й теж здійнялася, мов чорна хмара, і паровоз злетів у повітря разом із землею й шпалами, наче вві сні, а потім упав набік, мов поранений звір. Каміння ще сиплеться на нас згори після першого вибуху, а тут другий вибух — паровий котел, і біла пара клубочиться, а потім *máquina* як застрочить — та-тат-тат-та! — Циган затрусив кулаками перед собою, виставивши великі пальці, немов стріляв із кулемета.— Та-та-та-та! — захлинався він.— Зроду такого не бачив! З вагонів сипонули солдати, а *máquina* б'є просто по них, і вони падають. Я тоді наче очманів, ухопився рукою за *máquina*, а цівка в неї, як вогонь, і раптом стара лясь мені по пиці й кричить: «Стріляй, бовдуре! Стріляй, бо голову розчереплю!» Тоді я почав стріляти, і ніяк ради собі не дам із гвинтівкою, щоб не трусилась у руках, а солдати тікають угору схилом, що навпроти нас. Потім, коли ми підійшли до вагонів подивитись, чи є там чим поживитися, один офіцер примусив своїх солдатів завернути назад. Вимахує пістолетом, кричить, а ми стріляємо в нього й ніяк поцілити не можемо. А потім солдати залягли й відкрили вогонь, а офіцер походжав позаду них із пістолетом, але ми й тут ніяк не могли в нього влучити, і *máquina* стріляти не могла, бо поїзд заважав. Офіцер пристрелив двох своїх, поки вони там лежали, і все ж таки решта не підводилася. А він лається! Нарешті солдати підвелися, спочатку один, а тоді ще, по двоє й по троє, й побігли на нас і до поїзда. Далі знову залягли й стріляють. Потім ми почали відступати — відступаємо, а *máquina* все строчить над нашими головами. От саме тоді я й знайшов оце дівчисько, воно втекло з поїзда й заховалося між камінням, і ми взяли його з собою. А солдати аж до ночі гналися за нами.

— Так, той поїзд дався нелегко,— сказав Ансельмо.— Таке не забувається.

— То була єдина добра справа, яку ми зробили,— сказав чийсь густий голос.— А що ти робиш отут, ледачий п'янюго, сякий-розтакий виплодку циганської шльондри? Що ти робиш?

Роберт Джордан побачив жінку років п'ятдесяти, майже такої статури, як Пабло, ширшу ніж довшу, у чорній селянській спідниці й кофті, в грубих вовняних панчохах на товстих ногах, у чорних сандалях на мотузяній підошві, із смаглявим обличчям,

що могло б правити за модель для гранітного пам'ятника. Руки в неї були великі, але гарної форми; її густе хвилясте чорне волосся було зібране у вузол на потилиці.

— Ну, кажи,— мовила вона циганові, не звертаючи уваги на інших.

— Балакаю із товаришами. Це динамітник.

— Знаю,— сказала Паблова *mujer*.— Ну, геть звідси, іди заступи Андреса, він вартує нагорі.

— *Me voy*,— сказав циган.— Я іду.— Він обернувся до Роберта Джордана.— Ще побачимося за вечерею.

— І не сподівайся,— сказала йому жінка.— Ти сьогодні вже тричі їв, я рахувала. Іди й скажи Андресові, щоб повертався сюди.— *Hola*,— звернулась вона до Роберта Джордана, простягла руку й усміхнулася.— Ну, як ведеться тобі і як ведеться Республіці?

— Добре,— сказав він, відповідаючи на міцний потиск її руки.— І мені, і Республіці.

— Я рада,— сказала жінка. Вона дивилась йому просто в обличчя, всміхаючись, і він помітив, що в неї гарні сірі очі.— Чого ти прийшов до нас — знову підривати поїзд?

— Ні,— сказав Роберт Джордан, одразу ж перейнявшись довір'ям до неї.— Не поїзд, а міст.

— Міст? *No es nada*,— сказала вона.— Міст — це дурниця. Коли ж ми будемо знову підривати поїзд? Адже ми тепер і коней маємо.

— Іншим разом. Міст — це дуже важливо.

— Дівчина сказала мені, що твій товариш загинув — той, що був із нами тоді, як підривали поїзд.

— Так.

— Шкода. Я такого вибуху ще ніколи не бачила. Він мав хист до цього діла. І дуже мені подобався. А чом би не підірвати ще один поїзд? Тепер у горах багато людей. Аж забагато. З харчами стало сутужно. Краще б перейти звідси кудись-інде. І коні в нас є.

— Треба знищити міст.

— Де він, той міст?

— Зовсім близько.

— Тим краще,— сказала Паблова *mujer*.— Давай попідриваємо всі мости, які тут є, й заберемося геть. Мені тут уже набридло. Забагато народу. Це до добра не доведе. Зледачіли всі так, що аж гидко дивитися.

Між деревами вона побачила Пабло.

— *Borracho!* — гукнула вона йому.— П'янюга! П'янюга нещасний! — Вона весело глянула на Роберта Джордана.— Узяв баклагу з вином і тепер питиме на самоті в лісі. Він весь час

пиячить. Таке життя для нього — згуба. Ну, я дуже рада, що ти до нас прийшов, хлопче.— Вона ляснула його по спині.— Ого! — вигукнула вона.— А ти сильніший, ніж здається на перший погляд,— і провела рукою по його плечу, намацуючи м'язи під фланелевою сорочкою.— Ну, гаразд, гаразд. Я дуже рада, що ти прийшов.

— Я також.

— Ми порозуміємося,— сказала вона.— Випий вина.

— Ми вже пили,— відповів Роберт Джордан.— А ти вип'єш?

— Ні, хай за обідом,— сказала вона.— А то згага пектиме.— Вона знову побачила Пабло.

— *Borracho!* — гукнула вона.— П'янюга! — Вона обернулася до Роберта Джордана й похитала головою.— Раніше був чоловік як чоловік. А тепер йому — кінець. І слухай, що я хочу сказати тобі ще. Не скривдь дівчини, будь обережний з нею. З Марією цебто. Їй довелося зазнати багато лиха. Розумієш?

— Так. А чому ти це кажеш?

— Я бачила, яка вона була, коли повернулася до печери. Я бачила, як вона дивилась на тебе, перше ніж вийти.

— Я пожартував із нею трошки.

— Вона була зовсім прибита,— сказала Паблова жінка.— Тепер трохи оговталася, і її треба вивезти звідси.

— Що ж, Ансельмо може перевести її через фронт.

— Ви з Ансельмо можете забрати її з собою, коли зробите свою справу.

Роберт Джордан знову відчув, як щось підступило йому до горла.

— Що ж, можна,— сказав він здушеним голосом.

Паблова *mujer* подивилася на нього й похитала головою.

— Гай-гай,— сказала вона.— Чи всі ви, чоловіки, отакі?

— А я хіба щось сказав? Вона гарна — ти сама це знаєш.

— Ні, вона не гарна. Ти хочеш сказати, що вона незабаром стане гарною,— мовила Паблова жінка.— Ох, ці чоловіки! Ганьба нам, жінкам, що ми вас народжуємо. Ні, давай без жартів. Чи є тепер у Республіці притулки для таких, як вона?

— Є,— сказав Роберт Джордан.— І то дуже добрі. Над морем коло Валенсії. І в інших місцях. Там про неї піклуватимуться, і вона сама доглядатиме дітей. Там живуть діти, евакуйовані з різних сіл. Її навчать виховувати дітей.

— Саме цього я й хочу,— сказала Паблова *mujer*.— А то Пабло вже сам не свій через неї. І це також добиває його. Побачить її — і як не свій. Хай вона йде звідси, так буде ліпше.

— Ми можемо взяти її з собою, коли зробимо свою справу.

— І ти не скривдиш її, якщо я звіруюся на тебе? Я розмовляю з тобою так, наче знаю тебе хтозна-відколи.

— Так завжди буває,— сказав Роберт Джордан,— коли люди розуміють одне одного.

— Сідай,— сказала Паблова жінка.— Брати з тебе слово я не хочу, бо що має бути, те буде. Але якщо ти не візьмеш її з собою, то дай слово.

— Чому — якщо я не візьму її з собою?

— Бо я не хочу, щоб вона тут збожеволіла після того, як ти підеш. Вона вже раз божеволіла, а я маю досить клопоту й без того.

— Ми візьмемо її, коли знищимо міст,— сказав Роберт Джордан.— Якщо залишимося живі, то візьмемо.

— Мені не подобається те, що ти зараз сказав. Такі слова щастя не приносять.

— Я сказав це тільки для того, щоб не обіцяти даремно,— відповів Роберт Джордан.— Я не з тих, що люблять каркати.

— Дай-но я погляну на твою руку,— сказала жінка.

Роберт Джордан простяг їй руку, і жінка повернула її долонею догори, подержала в своїй дужій руці, потерла великим пальцем, уважно придивляючись до неї, потім відпустила. Вона підвелася. Він теж підвівся з землі, і вона поглянула на нього без усмішки.

— Що ж ти там побачила? — спитав Роберт Джордан.— Я в це не вірю. Ти мене не злякаєш.

— Нічого,— відказала вона.— Я нічого не побачила.

— Ні, побачила. Мені просто цікаво. Я в такі речі не вірю.

— А в що ти віриш?

— В багато чого, але не в це.

— У що?

— У свою справу.

— Так, це я побачила.

— А що ти ще побачила? Кажи.

— Більше нічого,— сказала вона похмуро.— Отож ти кажеш, що міст — це дуже важко?

— Ні, я сказав, що це дуже важливо.

— А може статися так, що буде важко?

— Може. А тепер я піду подивлюсь на нього. Скільки у вас тут людей?

— Путящих п'ятеро. Циган нічого не вартий, хоча він і щирий хлопець. Має добре серце. Пабло я більше не довіряю.

— А скільки в Ель Сордо таких — путящих?

— Чоловік вісім. Сьогодні ввечері побачимо. Він прийде. Він розумний, і в нього теж є динаміт. Щоправда, небагато. Ну, та ти сам із ним побалакаєш.

— Ти послала по нього?

— Він сам приходить до нас щовечора. Він наш сусід. А також товариш і друг.

— А якої ти думки про нього?

— Він справжня людина. І дуже розумна. В тому ділі з поїздом він просто дива робив.

— А інші загони?

— Якщо вчасно всіх сповістити, то набереться чоловік п'ятдесят, на яких можна більш-менш покластися.

— Справді можна?

— Залежно від того, як піде діло.

— А скільки в них патронів на гвинтівку?

— Штук по двадцять. Залежно від того, скільки вони принесуть. Якщо взагалі погодяться допомагати. Не забувай, що тут ідеться про міст, отже, ні грошей, ні здобичі не буде, і небезпека велика, це видно вже з того, що ти не хочеш зайвого слова сказати. І після нападу всім доведеться забиратися звідси. Багатьом це діло з мостом не сподобається.

— Ясно.

— Отже, що менше ти говоритимеш, то краще.

— Згода.

— Ну, йди оглядай свій міст, а ввечері побалакаємо з Ель Сордо.

— Я піду разом із Ансельмо.

— Тоді розбуди його,— сказала вона.— Карабін тобі потрібен?

— Ні, дякую,— сказав він.— Карабін — річ гарна, але мені він зараз ні до чого. Мені зараз треба тільки подивитися, гармидеру я не зчинятиму. Дякую за все, що ти мені сказала. Мені подобається, як ти говориш.

— Намагаюся говорити відверто.

— Тоді скажи, що ти побачила на моїй долоні.

Вона похитала головою.

— Я нічого не побачила. Ну, йди до свого мосту. Я тут подбаю про твої мішки.

— Прикрий їх і дивись, щоб ніхто нічого не чіпав. Хай так і лежать — краще там, ніж у печері.

— Будуть прикриті, і ніхто до них не доторкнеться,— мовила Паблова жінка.— Ну, йди до свого мосту.

— Ансельмо,— сказав Роберт Джордан, кладучи долоню на плече старого, який спав, схиливши голову на руки.

Старий розплющив очі.

— Так,— сказав він.— Ходімо.

Вони подолали останні двісті ярдів спуску, обережно перебігаючи в тіні від дерева до дерева, і зупинилися тоді, коли до мосту, який виднів за останніми соснами крутого схилу, лишилося ярдів п'ятдесят. Сонце ще визирало з-за бурої вершини гори, і в його промінні міст здавався чорним над порожнечею провалля. Міст був сталевий, однопрогонний; з обох кінців його стояли будки вартових. Він був широкий, на ньому вільно могли розминутися два автомобілі; міцною граційною металевою дугою він з'єднував краї глибокої ущелини, на дні якої білий від піни струмок, вируючи між камінням, мчав до найбільшої річки міжгір'я.

Сонце світило Робертові Джордану просто в вічі, і він бачив тільки обриси мосту. Але сонце сідало й незабаром зовсім зайшло, й, глянувши крізь дерева на буру округлу гору, за якою воно сховалось, тепер, коли світло вже не сліпило очей, Джордан побачив, що схил гори поріс молодою зеленню, а біля самої вершини лежать іще латки нерозталого снігу.

Потім він знову перевів погляд на міст, поспішаючи скористатися з коротких хвилин чіткого освітлення, щоб розгледіти його будову. Підірвати його буде неважко. Він вийняв із нагрудної кишені записника й швидко накреслив кілька ескізів. Креслячи, він не обчислював зарядів. Це можна зробити потім. Він тільки позначав ті точки, куди треба закласти динаміт, щоб знищити опору мосту і щоб він упав у провалля. Все це можна було зробити не поспішаючи, за всіма правилами науки, з допомогою півдесятка зарядів, закладених і з'єднаних так, щоб вони вибухли водночас; або ж без особливих розрахунків — двома великими зарядами. Ці заряди мають бути дуже великі, закласти їх треба з обох боків мосту й підірвати водночас. Він зарисовував швидко й легко, радіючи з того, що взявся нарешті розв'язувати цю проблему, що нарешті взявся до діла. Потім він згорнув записника, вставив олівець у шкіряну петлю, поклав книжечку в кишеню й застебнув гудзика.

Поки він креслив, Ансельмо стежив за шляхом, мостом і будками вартових. Старий вважав, що вони підійшли занадто близько до мосту, і, коли з рисуванням було покінчено, він полегшено зітхнув.

Застебнувши кишеню, Роберт Джордан ліг долілиць на землю й обережно визирнув з-за сосни, і тоді Ансельмо торкнув його за лікоть і показав пальцем у бік мосту.

В будці біля ближчого кінця мосту, обличчям до шляху, сидів вартовий, поставивши між колінь гвинтівку з примкнутим багнетом. Він курив сигарету; на ньому була плетена шапочка й

широкий, наче ковдра, плащ. За п'ятдесят ярдів обличчя його не було видно. Роберт Джордан підніс до очей польовий бінокль, прикриваючи зверху долонями скельця, хоча сонце не світило і вони не могли заблищати, і відразу побачив поруччя мосту так близько, що, здавалося, простягни руку — і торкнешся його, а обличчя вартового присунулося так близько, що тепер він чітко бачив запалі щоки, і попіл на кінчику сигарети, і масний блиск багнета. Це було обличчя селянина, худі щоки під випнутими вилицями, заросле щетиною підборіддя, кошлаті брови; великі руки тримали гвинтівку, з-під згорток плаща виглядали важкі чоботи. В будці висіла на стіні стара, почорніла шкіряна фляга, лежали газети, але телефону не було. Щоправда, він міг висіти з другого боку, що його Робертові Джордану не було видно; але від будки не йшли ніякі дроти. Телефонна лінія тяглася понад шляхом, і стовпи зникали десь за мостом. Біля самої будки на двох каменюках стояла саморобна жаровня — стара бляшанка з-під бензину з попробиваними дірками; але вогонь у ній не горів. Під жаровнею, в попелі, лежали задимлені порожні консервні бляшанки.

Роберт Джордан подав бінокль Ансельмо, який лежав поряд із ним. Старий усміхнувся й похитав головою. Тоді постукав себе пальцем по скроні біля ока.

— *Ya lo veo,*— сказав він по-іспанському.— Я його бачу.

Він ніби видихав слова — губи його майже не ворушилися,— і вони звучали тихіше за найтихіший шепіт. Коли Роберт Джордан усміхнувся до старого, він подивився на вартового і, показавши на нього пальцем, другою рукою провів по своєму горлу. Роберт Джордан кивнув, але всміхатися перестав.

Будка другого вартового стояла за мостом задньою стіною до них, і вони не бачили, що в ній робиться. Шосе, широке, асфальтоване, за мостом звертало ліворуч, а потім підковою огинало виступ гори й зникало з очей. Старий шлях був куди вужчий, і, щоб розширити його в цьому місці, довелося зрізати частину гори; над урвищем — зліва, якщо дивитися від мосту й перевалу,— понад шляхом ішов парапет із квадратних кам'яних брил. Провалля тут було дуже глибоке й вузьке, особливо там, де струмок, над яким висів міст, впадав у річку.

— А другий пост де? — спитав Роберт Джордан старого.

— За п'ятсот метрів від цього завороту. В хижці шляхового сторожа; вона стоїть під самою скелею.

— Скільки там чоловік? — спитав Роберт Джордан.

Він знову навів бінокль на вартового. Той погасив сигарету об дощану стіну будки, витяг із кишені шкіряного кисета, розірвав папір недокурка й витрусив у кисет рештки тютюну. Потім підвівся, приставив гвинтівку до стіни й потягся, а тоді

закинув гвинтівку за плече й вийшов на міст. Ансельмо припав обличчям до землі, а Роберт Джордан засунув бінокль у нагрудну кишеню й сховався за сосною.

— Семеро солдатів і капрал,— шепнув Ансельмо йому на вухо.— Мені циган сказав.

— Ми підемо, коли він пройде далі,— відповів Роберт Джордан.— Ми надто близько.

— Ти побачив усе, що хотів?

— Так. Усе, що хотів.

Після заходу сонця одразу стало холодно, позаду на гірських вершинах гасли останні відблиски сонця, і швидко западала темрява.

— Ну, і як воно тобі здалося? — стиха спитав Ансельмо, не зводячи очей з вартового, що простував мостом до другої будки; багнет його поблискував в розсіяному світлі надвечір'я, постать здавалася незграбною у бахматому плащі.

— Все дуже добре,— сказав Роберт Джордан.— Дуже, дуже добре.

— Я радий,— сказав Ансельмо.— Ну що ж, ходімо. Тепер він нас уже не побачить.

Вартовий зупинився спиною до них на тому кінці мосту. З провалля долинав клекіт води, що вирувала між камінням. Потім крізь цей клекіт долинув інший звук, рівний, дедалі гучніший гуркіт, і вони побачили, що вартовий задер голову в збитій на потилицю плетеній шапочці й подивився вгору. Глянувши й собі туди, вони побачили високо у вечірньому небі три монопланн, що йшли клином, маленькі й сріблясті,— там іще світило сонце; вони летіли неймовірно швидко, а їхні мотори рівномірно гули.

— Наші? — запитав Ансельмо.

— Начебто наші,— відповів Роберт Джордан, хоч знав, що на такій висоті не можна визначити точно. Це вечірня розвідка, а чия — невідомо. Але коли бачиш у повітрі винищувачі, завжди кажеш — наші, бо це додає людям снаги. Бомбардувальники — то вже інша річ.

Ансельмо, видно, думав те саме.

— Це наші,— сказав він.— Я впізнав їх. Це *Moscas* [1].

— Атож,— мовив Роберт Джордан.— Мені теж здається, що це *Moscas.*

— Це *Moscas,*— повторив Ансельмо.

Робертові Джордану досить було б подивитись у бінокль, щоб з'ясувати, чиї то літаки, але йому не хотілося цього робити. Сьогодні ввечері йому однаково, чиї вони, і якщо старому приємно

[1] Буквально: мухи *(ісп.).*

думати, що вони наші, то нащо розчаровувати його. А втім, коли вони полетіли в напрямку Сеговії, він подумав, що ці літаки несхожі на зелений з червоною смугою на низько посаджених крилах російський варіант моделі «Боїнг П-32», який іспанці називали *Moscas*. Кольору не можна було розрізнити, але обриси були інші. Ні, це поверталася на базу фашистська розвідка.

Вартовий усе ще стояв на тому кінці мосту, спиною до них.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан і рушив угору, обережно ступаючи й ховаючись за деревами, поки вартовий зник з очей. Ансельмо йшов слідом за ним за яку сотню кроків. Коли вони відійшли далеченько, Роберт Джордан зупинився, почекав старого, пропустив його вперед, і вже в темряві вони подерлися далі крутим схилом.

— У нас могутня авіація,— задоволено сказав старий.

— Атож.

— І ми переможемо.

— Мусимо перемогти.

— Так. І тоді, після перемоги, приїжджай сюди полювати.

— А на кого?

— На вепрів, на ведмедів, на вовків, на гірських козлів...

— Ти любиш полювати?

— Дуже. Над усе на світі. У нашому селі всі мисливці. А ти не любиш?

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Я не люблю вбивати тварин.

— А я навпаки,— мовив старий.— Я не люблю вбивати людей.

— Цього ніхто не любить, хіба що ті, у кого з головою не все гаразд,— відповів Роберт Джордан.— Але я не проти, коли це необхідно. Коли це заради спільної справи.

— Так, то зовсім інша річ,— сказав Ансельмо.— В моїй хаті — коли вона в мене була, бо тепер у мене вже немає хати,— висіли ікла кабана, якого я підстрелив у лісі в долині. Були й вовчі шкури — вовків я вбивав узимку, у снігу вистежував. Одного, найбільшого, я вбив край села якось у листопаді, повертаючись надвечір із лісу. Чотири вовчі шкури лежали на долівці в моїй хаті. Вони були зовсім витерті, але все ж то були вовчі шкури. Були в мене й роги гірського козла, якого я підстрелив у Сьєррі, і ще було опудало орла, його мені зробив майстер в Авілі, крила в нього були розгорнені й очі жовті, достоту як у живого. То була дуже гарна річ, і мені приємно було на все те дивитись.

— Так,— сказав Роберт Джордан.

— На дверях нашої сільської церкви була прибита ведмежа лапа; цього ведмедя я вбив навесні, зустрів його на схилі гори, він котив по снігу колоду цією самою лапою.

— Коли це було?

— Шість років тому. Її висушили, прибили до дверей церкви, і щоразу, коли я дивився на цю лапу,— зовсім як у людини, тільки з пазурями,— мені було так приємно!

— Ти пишався?

— Пишався, бо пригадував, як стрівся з ведмедем напровесні на схилі гори. А от коли уб'єш людину, таку саму, як і ми з тобою, нічого приємного на душі не лишається.

— Так, людської руки до церковних дверей не приб'єш,— сказав Роберт Джордан.

— Ще б пак. Кому ж таке на думку спаде. А все ж людська рука дуже схожа на ведмежу лапу.

— І тулуб людський дуже схожий на ведмежий,— сказав Роберт Джордан.— Якщо з ведмедя зняти шкуру, видно, що м'язи розміщені майже так само.

— Так,— сказав Ансельмо.— Цигани вірять, що ведмідь — брат людини.

— Американські індіанці також,— сказав Роберт Джордан.— Вбивши ведмедя, вони вклоняються йому й просять пробачення. Вони чіпляють його череп на дереві і, залишаючи те місце, благають, щоб він не сердився на них.

— Цигани вірять, що ведмідь — брат людини, бо в нього під шкурою таке саме тіло, і він п'є пиво, і любить музику, і вміє танцювати.

— Індіанці також вірять у це.

— Виходить, індіанці — ті самі цигани?

— Ні. Але про ведмедя вони думають так само.

— Розумію. Цигани вважають його своїм братом ще й тому, що він любить красти.

— В тобі є циганська кров?

— Ні. Але я перебачив немало циган, а відколи ми воюємо, зрозуміло, ще більше. В горах їх багато. Вони вважають, що вбити чужоплемінника — не гріх. Самі вони не признаються в цьому, але це правда.

— Як марокканці.

— Еге ж. У циган багато законів, яких вони нікому не відкривають. Як почалася війна, багато циган взялося за старе.

— Вони не розуміють, в ім'я чого ведеться ця війна. Не знають, за що ми боремося.

— Еге ж,— сказав Ансельмо.— Вони тільки знають, що точиться війна і можна вбивати безкарно, як за давніх часів.

— Тобі доводилося вбивати? — спитав Роберт Джордан.

Темрява, що зблизила їх тепер, і день, перебутий разом, давали йому право на це запитання.

— Так. Кілька разів. Але не радо. По-моєму, людей убивати — гріх. Навіть якщо це фашисти, яких ми повинні вбивати. По-моєму, порішити ведмедя — це одне, а людину — зовсім інше. І я не вірю в циганські байки про те, що людина й ведмідь — брати. Я проти того, щоб убивати людей.

— Але ти вбивав.

— Так. І ще вбиватиму. Але якщо виживу, то постараюся потім жити, нікому не завдаючи кривди, щоб усе це мені простили.

— Хто простив?

— Не знаю. Хто простить, якщо у нас тепер уже немає ні бога-отця, ні бога-сина, ні святого духа? Я не знаю.

— І бога вже немає?

— Ні, друже. То вже напевно, що немає. Якби він був, то хіба дозволив би те, що я бачив на власні очі? Хай їхній бог лишається їм.

— Вони й кажуть, що бог з ними.

— Певна річ, мені його бракує, бо мене змалку вчили вірити. Але тепер людина мусить відповідати сама перед собою.

— Отже, ти сам собі простиш і вбивство?

— Можливо,— сказав Ансельмо.— Так, ти, мабуть, маєш рацію. Та однаково, є бог чи нема, а вбивати — гріх. Я вважаю, що позбавляти людину життя — то не жарт. Я роблю це, коли треба, але я не з тієї породи, що наш Пабло.

— Щоб виграти війну, треба вбивати ворогів. Це давня істина.

— Авжеж. На війні треба вбивати. Але в мене є ще свої власні думки,— сказав Ансельмо.

Вони тепер ішли поруч у темряві, і він говорив тихо, час від часу озираючись.

— Я б навіть єпископів не вбивав. Я б не вбивав і поміщиків. Я б тільки примусив їх працювати день у день ціле життя, як ми працюємо в полі чи в горах, на лісорозробках. Щоб вони зрозуміли, для чого народжується людина. Нехай сплять там, де ми спимо. Нехай їдять те, що ми їмо. І, найголовніше, нехай працюють. Це була б їм наука.

— А вони викрутяться й знову сядуть тобі на шию.

— Їхня смерть нікого не навчить,— сказав Ансельмо.— Винищити їх не можна, бо з їхнього насіння виростуть інші, ще лютіші. Від тюрми теж користі мало. Тюрма тільки плодить лють. Ні, я за те, щоб усім нашим ворогам дати науку.

— І все ж ти вбивав?

— Так,— сказав Ансельмо.— Не раз. І ще буду. Але не радо і пам'ятаючи, що це гріх.

— А вартовий? Ти ж показував жартома, що уб'єш його.

— Отож-бо, що жартома. Але я вбив би вартового. Так. Не вагаючись і з чистим сумлінням, бо це потрібно для справи. Але не радо.

— Ну, то хай убивають ті, хто це любить,— сказав Роберт Джордан.— Там восьмеро і тут п'ятеро. Разом тринадцять — для тих, хто любить.

— Таких, хто це любить, багато,— сказав Ансельмо в темряві.— І серед нас багато таких. Більше, ніж здатних до бою.

— А ти був коли-небудь у бою?

— Ні,— сказав старий.— На початку війни ми билися в Сеговії, але нас розбили, і ми втекли. Я теж тікав разом з іншими. Ми не дуже добре розуміли, що треба робити і як. До того ж я мав тільки дробовика, набитого великим шротом, а у *guardia civil* були маузери. Я зі свого дробовика їх і за сто кроків поцілити не міг, а вони за триста кроків били нас, мов зайців. Вони патронів не шкодували, стріляли добре, а ми були перед ними, мов отара овець.— Він помовчав.— Ти гадаєш, біля мосту буде бій?

— Можливо.

— Я ніколи ще не бачив бою так, щоб не тікати,— сказав Ансельмо.— Не знаю, як я поводитимусь у бою. Я старий чоловік, от я й подумав про це.

— Я за тебе спокійний,— сказав Роберт Джордан.

— А ти бував у боях?

— Кілька разів.

— І як ти думаєш, що буде біля мосту?

— Я думаю передусім про самий міст. Це моє завдання. Зруйнувати цей міст неважко. Решту теж обміркуємо — як краще підготуватися. А тоді розпишемо все.

— У нас мало хто вміє читати,— сказав Ансельмо.

— Розпишемо так, щоб кожен знав, що робити, а потім ще й розтлумачимо як слід!

— Я робитиму все, що треба,— сказав Ансельмо.— Але я пам'ятаю, як було в Сеговії, і, якщо буде бій чи хоча б перестрілка, я хотів би знати точно, що мені робити за всіх обставин, щоб не кинутися навтікача. Пригадую, в Сеговії мене так і поривало накивати п'ятами.

— Ми будемо поряд,— відповів Роберт Джордан.— Я тобі щоразу казатиму, що треба робити.

— Тоді я спокійний,— мовив Ансельмо.— Якщо мені наказують, я все можу робити.

— Нам доручено міст і бій, якщо бій зав'яжеться,— сказав Роберт Джордан, і слова ці видалися йому в темряві трошки театральними, але по-іспанському вони звучали добре.

— Це буде цікаве діло,— сказав Ансельмо.

Почувши, як він говорить, просто й щиро, без хизування, без нарочитої англійської стриманості й без романської бравади, Роберт Джордан подумав, що йому дуже пощастило з помічником, і тепер, коли він уже оглянув міст, і все обміркував, і спростив завдання, відмовившись від звичайного способу — знешкодити обидва пости, а потім уже підірвати міст,— йому стало жаль, що доведеться виконувати наказ Гольца, що виникла потреба в такому наказі. Йому стало жаль, бо він подумав, чим може скінчитися виконання цього наказу для нього самого і для старого. Це був не дуже приємний наказ для тих, кому доведеться його виконувати.

Не можна так думати, сказав він собі. Хіба ти якийсь особливий, хіба є взагалі особливі люди, яких треба від усього оберігати? І ти ніщо, і старий ніщо. Ви тільки знаряддя, яке повинне виконувати своє призначення. Є наказ, відданий саме так, а не інакше, незалежно від тебе, і є міст, і цей міст може стати поворотним пунктом у подальшій історії людства. І все, що відбувається в цій війні, може стати таким поворотним пунктом. У тебе тільки одне-єдине завдання, і ти повинен його виконати. Ет, якби ж то тільки одне-єдине, все було б просто... Ну, годі скиглити, боягузе нікчемний, сказав він собі. Подумай про щось інше.

І він почав думати про дівчину, на ім'я Марія, в якої шкіра, і волосся, й очі — однакової золотаво-смуглястої барви, тільки волосся трошки темніше, хоча воно здаватиметься світлішим, коли шкіра дужче засмагне на сонці,— гладенька, блідо-золотава шкіра, крізь яку немовби просвічує смаглявість. Напевно, вона в неї дуже гладенька, і все тіло гладеньке, а рухи трохи незграбні, немов щось у ній чи в неї є, що її зв'язує, і їй здається, що це всім видно, хоч насправді ніхто нічого не бачить, це тільки вона так думає. І вона червоніла, коли він дивився на неї; отак вона сиділа, обхопивши руками коліна,— комір сорочки розстебнутий, і груди, немов перевернуті чаші, напинали сіру тканину,— і коли він подумав про неї, йому здушило горло й стало важко йти; вони йшли мовчки, аж поки старий сказав:

— От пройдемо між тими скелями, а там і табір.

Коли вони ввійшли між скелі, пролунав вигук:

— Стій! Хто йде?

Вони почули, як клацає затвор, заганяючи в дуло патрон.

— Товариші,— сказав Ансельмо.

— Чиї товариші?

— Паблові товариші,— відповів старий.— Ти хіба не знаєш нас?

— Знаю,— пролунав голос.— Але такий наказ. Пароль знаєте?

— Ні. Ми йдемо знизу.

— Це мені теж відомо,— сказав чоловік у темряві.— Ви йдете від мосту. Мені все відомо. Але не я давав наказ. Ви повинні сказати другу половину пароля.

— А яка перша половина? — спитав Роберт Джордан.

— Я забув,— відповів чоловік у темряві й засміявся.— Гаразд, матері твоїй... іди до табору зі своїм сяким-розтаким динамітником.

— Це називається партизанська дисципліна,— сказав Ансельмо.— Спусти курок своєї гвинтівки.

— Уже спустив,— сказав чоловік у темряві.— Двома пальцями — великим і вказівним.

— От зробиш так коли-небудь із маузером, а в нього нема гудзика на курку, він і вистрелить.

— А це й є маузер,— сказав чоловік.— Але у мене сила в пальцях — дай боже! Я завжди так спускаю курок.

— А куди ти дуло наставив? — спитав Ансельмо в темряві.

— На тебе,— відказав чоловік.— І коли я спускав курок, воно дивилося на тебе. Прийдеш у табір, скажи, щоб мене заступили, бо я голодний, туди його розтуди, і забув пароль.

— Як тебе звуть? — спитав Роберт Джордан.

— Агустін,— відповів чоловік.— Мене звуть Агустін, і я здихаю тут із нудьги.

— Ми скажемо,— мовив Роберт Джордан і подумав, що ні в якій іншій країні простий селянин не вжив би такого літературного слова, як «*aburmiento*», цебто по-іспанському «нудьга», а тут це звичайне слово в устах представників усіх класів.

— Слухай,— сказав Агустін і, підійшовши ближче, поклав руку на плече Робертові Джордану. Потім він черкнув кресалом об кремінь, подмухав на затлілу губку і, піднісши її вгору, зазирнув йому в очі.— Ти схожий на того, що був у нас раніше,— сказав він.— Але не зовсім. Слухай.— Він опустив губку, тримаючи гвинтівку в руці.— Ти мені ось що скажи. Це правда про міст?

— Що саме?

— Що ми повинні підірвати цей міст, туди його розтуди, і потім забиратися з цих гір до сякої-розтакої матері?

— Не знаю.

— *Ти* не знаєш! — сказав Агустін.— Оце-то так! А чий же це динаміт?

— Мій.

— І ти не знаєш, навіщо він? Годі байки розказувати.

— Я знаю, навіщо він, і ти теж дізнаєшся, коли треба буде,— сказав Роберт Джордан.— А тепер ми йдемо до табору.

— Іди ти знаєш куди! — сказав Агустін.— Розтуди тебе перетуди. Та якщо хочеш, я тобі скажу одну річ, яку тобі теж корисно знати.

— Хочу,— сказав Роберт Джордан.— Якщо це тільки не туди й розтуди.— Він повторив найбрутальнішу лайку з тих, що присмачували попередню розмову. Цей Агустін безнастанно лихословив, нанизуючи лайку на лайку, і Роберт Джордан навіть подумав, чи може він сказати хоч одну фразу, не лаючись. Агустін засміявся в темряві, коли Роберт Джордан повторив його слівце.

— Я звик так розмовляти. Може, воно й негарно. Хтозна. Кожен розмовляє по-своєму. Так от, слухай. Мені цього мосту не шкода. Мені взагалі нічого не шкода. До того ж я пропадаю з нудьги в цих горах. Треба вшиватися звідси — дарма. Мені на ці гори начхати. Треба міняти місце — дарма. Але одне я тобі скажу — пильнуй свою вибухівку.

— Дякую,— сказав Роберт Джордан.— Від тебе пильнувати?

— Ні,— сказав Агустін.— Від людей, у яких сякої-розтакої совісті менше, ніж у мене.

— А все ж? — сказав Роберт Джордан.

— Ти по-іспанському розумієш,— сказав Агустін, цього разу серйозно.— Тож стережи як слід свою вибухівку, туди її розтуди.

— Дякую.

— Залиш своє «дякую» собі. А за вибухівкою позирай.

— З нею щось сталося?

— Ні. Я б тоді не марнував часу на зайві балачки.

— Ну, дарма, дякую тобі. То ми йдемо до табору.

— Гаразд,— сказав Агустін.— І хай пришлють кого-небудь, хто знає пароль.

— Ми побачимося в таборі?

— Авжеж. І то дуже скоро.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан до Ансельмо.

Вони йшли тепер краєм галявини, і їх огортав сірий туман. Після встеленої глицею землі вони відчували під ногами густу траву, сандалі на мотузяній підошві намокли від роси. Попереду між дерев блимав вогник, і Роберт Джордан здогадався, що там вхід до печери.

— Агустін дуже добрий чоловік,— сказав Ансельмо.— Хоч у нього з язика не сходить лайка та всякі жартики, на нього можна покластися.

— Ти його добре знаєш?

— Так. Давно. І я йому довіряю.

— І словам його теж?

— Так, друже. А от із Пабло справи кепські, ти сам бачив.

— Що ж робити?

— Треба весь час стерегти динаміт.

— Хто ж його стерегтиме?

— Ти. Я. Жінка й Агустін. Бо він сам бачить небезпеку.

— Ти знав, що так буде, коли ми йшли сюди?

— Ні,— сказав Ансельмо.— Я не знав, що зайшло так далеко. Та ми однаково мусили прийти сюди. Тут, у горах, їх тільки двоє — Пабло й Ель Сордо. Без них не обійдешся, якщо не можеш діяти самотужки.

— А Ель Сордо який?

— То добрий чоловік,— сказав Ансельмо.— Наскільки Пабло поганий, настільки той добрий.

— Отже, ти вважаєш, що Пабло вже дійшов до ручки?

— Я цілий вечір думав про це, і мені здається, що так. Пригадай усе, що ми чули.

— Може, краще було б піти геть, сказати, що ми передумали, що не будемо підривати цього мосту, а самим набрати людей в інших загонах?

— Ні,— сказав Ансельмо.— Він тут хазяїн. Ти й кроку не ступиш тут, щоб він не знав. Але кожен крок треба зважувати.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Вони підійшли до входу в печеру, завішаного попоною, з-під якої пробивалося світло. Обидва рюкзаки лежали під деревом, вкриті брезентом, і Роберт Джордан став навколішки й помацав вологу, затвердлу тканину. Він сунув у темряві руку під брезент, намацав зовнішню кишеню одного з рюкзаків, вийняв звідти обтягнуту шкірою флягу й сховав її до задньої кишені штанів. Відімкнувши замки з довгими дужками, що з'єднували кільця в рюкзаках, і розв'язавши шнурки, які стягували їх, він засунув руку до одного і навпомацки перевірив його вміст. Майже на самому споді він намацав бруски в торбинках, загорнуті в його спальний мішок; знову затягши шнурки й застебнувши замок, він заліз обома руками до другого рюкзака й намацав там гострий край дерев'яної скриньки із старою підривною машинкою, коробку від сигар із капсулями — кожен циліндрик обмотаний двома дротиками (все це було запаковане так само дбайливо, як колись у дитинстві пакував він свою колекцію пташиних яєць), потім — ложе автомата, відділене від ствола й загорнуте в шкіряну куртку; два диски й п'ять патронних обойм у внутрішній кишені великого рюкзака; маленькі мотки мідного дроту й великий моток світлого ізольованого —

в другій кишені. В тій самій кишені, де був дріт, він намацав обценьки й два дерев'яні шила просвердлювати дірки в брусках динаміту, і, нарешті, з останньої кишені вийняв велику коробку російських цигарок — із тих, що йому дали у штабі Гольца; затягши шнурки, він застебнув замок і клапани й знову прикрив обидва рюкзаки брезентом. Ансельмо вже ввійшов до печери.

Роберт Джордан підвівся, щоб піти слідом за ним, потім передумав і, скинувши брезент з обох рюкзаків, насилу підняв їх, по одному кожною рукою, і важко рушив до печери. Він поставив один рюкзак на землю, відкинув попону, потім нахилив голову і, тримаючи обидва рюкзаки за шкіряні лямки, ввійшов до печери.

В печері було тепло й повно диму. Під одною стіною стояв стіл, на ньому горіла лойова свічка, встромлена в шийку пляшки, а за столом сиділи Пабло, циган Рафаель і троє незнайомих чоловіків. Свічка кидала тіні на стіну за їхніми плечима; Ансельмо ще не встиг сісти й стояв праворуч від столу. У далекому кутку печери Паблова жінка схилилася над вогнищем, де жевріло вугілля. Дівчина стояла поряд неї навколішки, мішаючи щось дерев'яною ложкою в залізному казанку. Коли Роберт Джордан з'явився на порозі, вона підняла ложку і подивилася на нього, і він з порога побачив дівоче обличчя, освітлене вогнем, що його роздмухувала жінка, побачив її руки й краплі, що падали з ложки в казанок.

— Що це ти приніс? — спитав Пабло.

— Свої речі,— сказав Роберт Джордан і поставив обидва рюкзаки трохи віддалік один від одного, далеко від столу, там, де печера ширшала.

— А надворі їм хіба погано? — спитав Пабло.

— Хтось може спіткнутися об них поночі,— відповів Роберт Джордан і, підійшовши до столу, поклав на нього коробку цигарок.

— Я б волів не тримати динаміт у печері,— сказав Пабло.

— Від вогню далеко,— заперечив Роберт Джордан.— Беріть цигарки.— Він провів нігтем великого пальця по краю картонної коробки з великим кольоровим броненосцем на кришці й підсунув коробку до Пабло.

Ансельмо приніс йому стільчика, оббитого невичиненою шкірою, і він сів до столу. Пабло подивився на нього так, немов хотів сказати щось, потім простяг руку по цигарку.

Роберт Джордан підсунув коробку до тих, що сиділи поряд із Пабло. Він іще не дивився на них. Але помітив, що один узяв кілька цигарок, а двоє не взяли жодної. Вся увага його була зосереджена на Пабло.

— Ну, як справи, цигане? — спитав він Рафаеля.

— Добре,— сказав циган.

Роберт Джордан зрозумів, що вони розмовляли про нього, коли він увійшов до печери. Навіть циган тримався якось напружено.

— А дасть вона тобі попоїсти ще раз? — спитав Роберт Джордан цигана.

— Аякже. Чому ж ні,— сказав циган.

Це було зовсім не схоже на ті приязні, добродушні жарти, якими вони перекидалися вдень.

Паблова жінка не озивалася і все роздмухувала міхом вогонь.

— Ваш Агустін каже, що вмирає з нудьги там, нагорі,— сказав Роберт Джордан.

— Нічого йому не буде,— сказав Пабло.— Хай трошки повмирає.

— А вино є? — спитав Роберт Джордан, звертаючись до всіх, і, нахилившись уперед, поклав руки на стіл.

— Там уже небагато лишилося,— похмуро відповів Пабло.

Роберт Джордан вирішив, що час уже придивитися до інших і розібратися, що до чого.

— Ну, то дайте мені води. Слухай! — гукнув він до дівчини.— Принеси мені кухоль води.

Дівчина подивилася на Паблову жінку, але та нічого не сказала їй і навіть узнаки не дала, що чує; тоді вона підійшла до казанка з водою, зачерпнула повний кухоль і, підійшовши до столу, поставила перед Робертом Джорданом. Він усміхнувся до неї. Водночас він утягнув живіт і ледь помітно хитнувся ліворуч на стільчику, так що пістолет зсунувся на поясі під руку. Потім він сягнув рукою до задньої кишені. Пабло стежив за ним. Роберт Джордан знав, що за ним стежать усі, але він сам стежив тільки за Пабло. Його рука витягла з задньої кишені обтягнену шкірою флягу; він відкрутив ковпачок, узяв кухоль з водою, надпив до половини й повільно налив у кухоль напій із фляги.

— Ця штука для тебе надто міцна. А то б я дав тобі трохи,— сказав він дівчині й знову усміхнувся до неї.— Зовсім мало лишилося, а то б я тебе почастував,— сказав він Пабло.

— Я не люблю ганусівки,— сказав Пабло.

Терпкий запах розійшовся над столом, і Пабло вловив у ньому щось знайоме.

— От і чудово,— сказав Роберт Джордан.— Бо вже зовсім мало лишилося.

— Що це таке? — спитав циган.

— Ліки,— сказав Роберт Джордан.— Хочеш покуштувати?

— А від чого вони?

— Від усього,— сказав Роберт Джордан.— Всі хвороби виліковують.

— Дай покуштую,— сказав циган.

Роберт Джордан підсунув до нього кухоль. Суміш напою з водою була жовтаво-молочного кольору, і він сподівався, що циган ковтне тільки один раз. У флязі лишалося вже зовсім мало, а один такий кухоль заміняв вечірні газети, всі вечори у кафе, всі каштани, які, напевне, вже цвітуть тепер, і великих повільних коней на зовнішніх бульварах, книгарні, кіоски, картинні галереї, парк Монсурі, стадіон Буффало і Бют-Шомон, Гаранті траст компані та острів Сіте, старий готель Фойо і можливість почитати та відпочити ввечері; заміняв усе те, що він любив колись, а потім поволі забув, усе те, що верталось до нього, коли він куштував цей непрозорий, гіркий алхімічний напій, від якого терпнув язик, зігрівався мозок, зігрівався шлунок, повертали в інший бік думки.

Циган скривився й віддав йому кухоль.

— Пахне ганусом, а гірке, як жовч,— сказав він.— Краще вже хворіти, ніж пити такі ліки.

— Це полин,— пояснив Роберт Джордан.— У справжньому абсенті завжди є полин. Кажуть, ніби він роз'їдає мозок, але я не вірю. Тільки думки міняються, та й годі. До абсенту треба доливати воду повільно, по кілька крапель. А я зробив навпаки — долив до води абсент.

— Це ти про що? — сердито спитав Пабло, відчувши насмішку в його словах.

— Пояснюю, що це за ліки,— відповів Роберт Джордан і всміхнувся.— Я купив їх у Мадріді. Узяв останню пляшку, і мені вистачило її на три тижні.— Він відпив великий ковток і відчув, як рідина обволікає язик і він приємно німіє. Він поглянув на Пабло й знову всміхнувся.

— Ну, то як справи? — спитав він.

Пабло не відповів, і Роберт Джордан уважно подивився на незнайомих чоловіків, що сиділи за столом. В одного з них було широке, пласке обличчя — пласке й темне, як серранський окіст, ніс приплюснутий і перебитий, і через те, що з рота в нього стирчала довга тонка російська цигарка, його обличчя здавалося ще пласкішим. Волосся його було коротко підстрижене, шпакувате, щетина на підборідді сива; комір звичайної в цій місцевості чорної блузи застебнутий. Коли Роберт Джордан поглянув на нього, він опустив очі й далі дивився на стіл, але погляд його був твердий, зосереджений. Інші двоє були, очевидно, брати. Вони були дуже схожі один на одного — обидва невисокі, кремезні, смугляві, карооки, низькочолі, чорняві. В одного на скроні, над лівим оком, був шрам; коли Роберт Джордан подивився на

них, вони спокійно зустріли його погляд. Одному було років двадцять шість — двадцять вісім, другий, мабуть, на рік-два старший.

— На що це ти так дивишся? — спитав той, що був зі шрамом.

— На тебе,— відповів Роберт Джордан.

— Ну, і що ж, бачиш якесь диво?

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Хочеш закурити?

— Не відмовлюся,— сказав старший брат. Він ще не брав цигарок.— Це такі самі, як були в того. В того, що підірвав поїзд.

— А ти теж був там?

— Ми всі там були,— спокійно відповів він.— Всі, крім старого.

— Ось що нам треба було б зараз,— сказав Пабло.— Ще один поїзд.

— Це можна,— сказав Роберт Джордан.— Після мосту.

Він побачив, що Паблова жінка відвернулася від вогню й слухає. Як тільки він вимовив слово «міст», усі змовкли.

— Після мосту,— ще раз сказав він неквапно й ковтнув абсенту з кухля. Краще покінчити з цим одразу, подумав Роберт Джордан. Цього однаково не минути.

— Я не буду зв'язуватися з твоїм мостом,— сказав Пабло, опустивши очі.— Не буду, і мої люди теж не будуть.

Роберт Джордан не відповів. Він глянув на Ансельмо й підніс кухоль.

— Тоді ми зробимо це вдвох, старий,— сказав він, усміхаючись.

— Самі, без цього боягуза,— додав Ансельмо.

— Що ти сказав? — спитав Пабло в старого.

— Тобі я нічого не казав. Я не з тобою розмовляю,— відповів йому Ансельмо.

Роберт Джордан перевів очі туди, де біля вогнища стояла Паблова жінка. Досі вона мовчала й знаку не подавала, що слухає. Але тепер вона сказала щось дівчині,— що саме, він не почув,— і дівчина підвелася від вогнища, пройшла попід стіною, підняла попону, що затуляла вхід до печери, й вийшла.

Ну, ось, подумав Роберт Джордан. Починається. Я не хотів, щоб це сталося саме так, але інакше, очевидно, нічого не вийде.

— Тоді ми обійдемося без твоєї допомоги,— сказав він Пабло.

— Ні,— сказав Пабло, і Роберт Джордан побачив, що на обличчі його виступили краплі поту.— Ніяких мостів ти тут не підриватимеш.

— Ні?

— Ніяких мостів ти тут не підриватимеш,— ще раз промовив із притиском Пабло.

— А ти що скажеш? — спитав Роберт Джордан у Паблової жінки, яка стояла біля вогнища, величезна й нерухома.

Вона обернулася до них і сказала:

— Я — за міст.

Вогонь освітлював її обличчя, і воно пашіло й наче світилося зсередини — смагляве й гарне зараз, таке, яким йому й належало бути.

— Що ти сказала? — спитав її Пабло, і, коли він обернувся до неї, Роберт Джордан побачив вираз його обличчя; то було обличчя людини, яку зрадили, і він побачив краплі поту в нього на лобі.

— Я за міст і проти тебе,— сказала Паблова жінка.— Оце і все.

— Я також за міст,— озвався чоловік з пласким обличчям і перебитим носом, гасячи цигарку об стіл.

— Мене міст не обходить,— сказав один із братів.— Я за Паблову *mujer*.

— Я теж,— сказав другий брат.

— І я теж,— сказав циган.

Роберт Джордан стежив за Пабло і водночас опускав праву руку все нижче й нижче, готовий до всього в разі потреби, майже сподіваючись, що така потреба виникне, відчуваючи, що це, можливо, був би найпростіший і найлегший вихід, але не бажаючи псувати справи, яка вже начебто налагодилася, бо знав, як швидко ціла родина, цілий клан чи цілий загін може при найменшій сварці згуртуватися проти чужака, і все ж думаючи, що те, що можна було б зробити тією рукою, було б найпростіше, найкраще й хірургічно найслушніше, якщо вже до того дійшлося; він стежив за Пабловою жінкою, яка стояла біля вогнища, і бачив, що в міру того, як їй складають присягу на вірність, вона червоніє від гордості, як червоніють здорові, міцні люди.

— Я за Республіку,— щасливим голосом сказала Паблова жінка.— А міст — це для Республіки. Опісля матимем час і на інші справи.

— Ти...— гірко сказав Пабло,— ти... в тебе мозок бика й серце повії. Ти сподіваєшся, що буде щось після того, як ми підірвемо міст? Чи ти хоч трохи уявляєш собі, що буде опісля?

— Те, що мусить бути,— сказала Паблова жінка.— Що має бути, те й буде.

— І тобі байдуже, що на нас почнуть полювати, як на диких звірів, після цього діла, з якого ми не матимем ніякої користі? Тобі байдуже, що ми можемо загинути через отой міст?

— Байдуже,— сказала Паблова жінка.— І не залякуй мене, боягузе.

— Боягузе,— гірко повторив Пабло.— Ти називаєш людину боягузом лише тому, що вона розуміється на тактиці. Тому, що вона бачить наперед наслідки дурості. Бачити, в чому дурість — це не боягузтво.

— А бачити, де сміливість, а де боягузтво — не дурість,— сказав Ансельмо, не втримавшись від красного слівця.

— Ти шукаєш смерті? — суворо спитав Пабло, і Роберт Джордан відчув, що він не просто питає.

— Ні.

— То прикуси язика. Ти забагато базікаєш про речі, яких не розумієш. Невже ти не бачиш, яке це серйозне діло? — майже благально запитав він.— Невже тільки сам я і розумію, яке воно серйозне?

Мабуть, що так, подумав Роберт Джордан. Мабуть, що так, любий Пабло. Але я теж розумію. Ми обидва розуміємо, і жінка прочитала це на моїй долоні, та поки що не розуміє. Ні, вона ще не розуміє.

— Хіба не я ваш командир? — спитав Пабло.— Я знаю, що кажу. А ви не знаєте. Старий верзе дурниці. Цей старий здатний тільки бути кур'єром і провідником для чужинців. Цей чужинець прийшов сюди, щоб зробити те, що піде на користь чужинцям. І заради цього він ладен пожертвувати нами. А я за те, що піде на користь нам усім, я за безпеку.

— Безпеку! — сказала Паблова жінка.— Яка ж тут безпека? Тепер тут шукає безпеки стільки народу, що це вже само собою небезпечно. Той, хто шукає безпеки, втрачає все.

Вона вже стояла біля столу з ополоником у руці.

— Ні, безпеку можна знайти,— сказав Пабло.— Треба тільки знати, як уникнути небезпеки. Матадор теж знає, що робить, коли не хоче ризикувати даремно й уникає небезпеки.

— Доки не напореться на ріг,— гірко сказала жінка.— Скільки разів я чула від матадорів такі слова, і все одно вони не уникли рогів. Скільки разів Фініто казав, що тут уся справа в умінні і що бик ніколи не вбиває людину, людина сама лізе на роги. Вони завжди вихваляються, а кінець один. І потім ми ходимо до лікарні відвідувати їх.— Вона заговорила іншим голосом, немовби стояла біля ліжка пораненого: — Мій герою! — вигукнула вона. Потім: — *Buenas, compadre* [1]. Як живеш, Пілар? — кволим голосом пораненого матадора.— Як же це сталося, Фініто, *chico* [2], як же ти вскочив у таку халепу? — знову своїм звичайним голосом.— Потім тихенько: — То дурниця, Пілар, то дурниця. Вийшло якось ненароком. Я вбив його дуже

[1] Здрастуй, кумо *(ісп.)*.

[2] Хлопчик *(ісп.)*.

добре, ти ж знаєш. Краще за мене ніхто б не вбив. Я вбив його так, як належить, і він був уже мертвий, вже поточився, вже падав під своєю вагою, і тоді я відійшов від нього — знаєш, так поважно, гордо, і раптом він ударив мене рогом іззаду і пропоромив наскрізь, аж до печінки.— Вона засміялася й повела далі вже не писклявим, майже жіночим голосом матадора, а своїм лунким басом.— А ти торочиш мені про безпеку. Хто-хто, а я знаю, що таке страх і що таке безпека,— недаремно ж я прожила дев'ять років з трьома матадорами, найдешевшими в світі матадорами! Базікай про що завгодно, тільки не про безпеку. Ех, ти! Я покладала на тебе такі надії, а що з тебе вийшло! За один рік війни ти став ледарем, п'яницею і боягузом!

— Ти не маєш права таке казати,— мовив Пабло.— Особливо перед ними й перед чужинцем.

— Чому не маю? — вела далі Паблова дружина.— Ти хіба нічого не чув? Невже ти ще й досі вважаєш себе командиром?

— Так,— сказав Пабло.— Наказую тут я.

— Кинь жартувати,— сказала жінка.— «Наказую тут я!» Хіба ти не чув, що сказали *la gente*? [1] Тут ніхто не командуватиме, крім мене. Залишайся з нами, коли хочеш, їж хліб, пий вино,— тільки не обжирайся й не впивайся,— і, коли хочеш, допомагай нам у роботі. Але командую тут я.

— Варт би було застрелити вас обох, і тебе, і твого чужинця,— похмуро сказав Пабло.

— Спробуй,— мовила жінка.— Побачиш, що вийде.

— Дайте мені води,— сказав Роберт Джордан, не спускаючи очей з чоловіка із похмурим обличчям і з жінки, що стояла горда, певна себе і владно стискала в руці ополоник, немов берло.

— Маріє! — гукнула Паблова жінка і, коли дівчина ввійшла до печери, сказала: — Дай води цьому товаришеві.

Роберт Джордан поліз до кишені по флягу і, виймаючи її, розстебнув кобуру й пересунув її на стегно. Він налив абсенту в кухоль, узяв другий кухоль, який дівчина подала йому, й почав потроху доливати воду в абсент. Дівчина стояла поруч, стежачи за його рухами.

— Іди,— сказала Паблова жінка, показавши на вихід ополоником.

— Там холодно,— сказала дівчина й низько нахилилася до Роберта Джордана, щока до щоки, дивлячись у кухоль, де абсент каламутнів від води.

— Можливо,— сказала Паблова жінка.— Але тут надто гаряче! — Потім лагідно додала: — Це ненадовго.

---

[1] Люди *(ісп.)*.

Дівчина кивнула головою й вийшла.

Навряд чи він ще довго терпітиме, думав Роберт Джордан. Він тримав кухоль в одній руці, а друга тепер уже цілком відкрито лежала на пістолеті. Він спустив запобіжник і відчував під долонею заспокійливо-знайому, майже стерту часом насічку на рукоятці й торкався пальцем по-дружньому прохолодного вигину спускової дужки. Пабло дивився вже не на нього, а на жінку. Вона провадила далі:

— Слухай мене, п'янице. Ти розумієш, хто тут наказує?

— Я наказую!

— Ні. Слухай мене. Виколупай сірку зі своїх волохатих вух. Слухай уважно. Наказую тут я.

Пабло дивився на неї, та з виразу його обличчя не можна було здогадатися, про що він думає. Він дивився на неї зовсім спокійно, а потім поглянув через стіл на Роберта Джордана. Він довго й задумливо не зводив із нього очей, потім перевів погляд на жінку.

— Добре. Командуй ти,— сказав він.— І якщо хочеш, хай командує і він. І можете обоє йти під три чорти! — Він дивився жінці просто у вічі, і вигляд у нього не був ані впокорений, ані зляканий.— Може, я розледащів і забагато п'ю. Вважай мене, коли хочеш, за боягуза, хоч тут ти помиляєшся. Але я не дурень.— Він помовчав.— Командуй, коли тобі до вподоби. Та якщо ти не тільки командир, а й жінка, дай нам чого-небудь попоїсти.

— Маріє! — гукнула Паблова жінка.

Дівчина висунула голову з-за попони, що затуляла вхід до печери.

— Тепер заходь і подай нам вечерю.

Дівчина ввійшла досередини, попрямувала до низенької лави біля вогнища, взяла емальовані миски й поставила їх на стіл.

— Вина вистачить на всіх,— сказала Робертові Джордану Паблова жінка.— Не слухай цього п'яниці. А як не вистачить, дістанемо ще. Допивай свій чудний трунок і налий собі вина.

Роберт Джордан вихилив абсент одним духом і, відчуваючи, як напій зігріває його ніжним, ароматним, вологим, хімічним теплом, посунув кухоль по столу. Дівчина наповнила його вином і всміхнулася.

— Ну, то як, бачив ти цей міст? — спитав циган.

Решта — вони ще не вимовили й слова після того, як зреклися Пабло,— нахилилися над столом і приготувалися слухати.

— Так,— сказав Роберт Джордан.— То буде легка робота. Хочете покажу?

— Аякже. Нам дуже цікаво.

Роберт Джордан вийняв із нагрудної кишені записника й показав свої креслення.

— Диви, як схоже,— сказав плясковидий, його звали Прімітіво.— Той самий міст.

Водячи по паперу кінчиком олівця, Роберт Джордан пояснив, як буде підірваний міст і де саме треба буде закласти заряди.

— Як просто! — сказав один із братів, зі шрамом, на ймення Андрес.— А як ти їх підриватимеш?

Роберт Джордан пояснив і це; пояснюючи, він відчув, що дівчина, зазираючи в записник, сперлася рукою на його плече. Паблова жінка теж дивилася. Тільки Пабло не виявляв ніякої цікавості; він сидів сам зі своїм кухлем і раз у раз черпав собі вина з великої миски, яку Марія наповнила з бурдюка, що висів на стіні ліворуч від входу до печери.

— Тобі часто доводилося таке робити? — тихо спитала дівчина в Роберта Джордана.

— Часто.

— А ми теж побачимо, як воно буде?

— А чого ж!

— Ще й як побачиш,— сказав Пабло зі свого місця біля столу.— Неодмінно побачиш.

— Цить,— сказала йому жінка і, згадавши раптом, що вона прочитала пополудні на долоні Джордана, спалахнула диким, нестримним гнівом.— Цить, боягузе! Цить і не каркай, мов крук! Цить, душогубе!

— Гаразд,— сказав Пабло.— Я мовчатиму. Ти тут командир, то й милуйся отими малюночками. Але пам'ятай, що я не дурень.

Паблова жінка відчула, що її гнів переходить у смуток, смуток, з яким усвідомлюєш, що гинуть усі надії й сподівання. Це почуття було знайоме їй змалку, і вона знала, чому воно супроводить її все життя. Тепер воно прийшло несподівано, і, відганяючи його, не дозволяючи йому торкатися себе, не дозволяючи торкатися ні себе, ні Республіки, вона сказала:

— Нумо вечеряти. Маріє, накладай м'яса в миски.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Роберт Джордан відгорнув попону, що затуляла вхід і, вийшовши з печери, глибоко вдихнув свіже нічне повітря. Туман уже розвіявся, й засвітилися зірки. Вітру не було, і після важкої задухи в печері, де дим вогнища змішувався з тютюновим і з духом смаженого м'яса й рису, шафрану, перцю та олії, з винно-смольним запахом великого бурдюка, підвішеного біля входу за шию, так що всі чотири ноги стирчали в різні боки, а з тієї ноги, звідки точили вино, краплини падали на землю, змішуючись із пилом; після пахощів зел, назв яких він не знав і які звисали зі стелі вперемеж із вінками часнику, після

запаху червоного вина й часнику, кінського й людського поту, яким пропах одяг людей, що сиділи за столом (людський — гострий і кислий, засохлої піни з кінських боків — нудотний і солодкий),— Робертові Джордану приємно було вдихати на повні груди чисте нічне гірське повітря, що пахло глицею й росяною травою, яка вкривала береги струмка. Коли вітер ущух, упала рясна роса, але Роберт Джордан подумав, що над ранок, певно, братиметься на мороз.

Він стояв перед входом до печери, глибоко дихаючи і вслухаючись у звуки ночі; спершу він почув далекі постріли, потім крик сови в лісі під горою, там, де була загорода для коней. Трохи згодом з печери долинув спів цигана й тихенький бренькіт гітари.

Багату спадщину від батька я дістав,—

заспівав він навмисне гортанним голосом, а тоді повів далі:

Він сину сонце й місяць відписав.
Відтоді довго світом я блукав,
Але і досі маю те, що мав!

Струни гітари забриніли швидкими акордами, немов аплодуючи співакові.

— Добре співаєш,— почув Роберт Джордан чийсь голос.— А тепер каталонську, цигане.

— Не хочу.

— Давай, давай, каталонську.

— Ну, гаразд,— сказав циган і жалібно завів:

Ніс мій кирпатий,
обличчя чорне,
та все ж я людина.

— *Olé!* — крикнув хтось.— Давай, давай, цигане!

Голос співака зазвучав гучніше, тужно й глузливо:

Хвалити бога,
що я народився
не каталонцем,
а щирим муриномі

— Ну, зняли галас,— озвався голос Пабло.— Ану замовкни, цигане!

— Так,— підхопив жінчин голос,— галасу й справді забагато. Таким галасом ти скличеш *guardia civil* з усієї околиці, та й слухати тебе гидко.

— Я ще одну пісеньку знаю,— мовив циган і взяв на гітарі перші акорди.

— Обійдемося без неї,— сказала жінка.

Гітара замовкла.

— Я сьогодні все одно безголосий. Втрата, виходить, невелика,— сказав циган і, відгорнувши попону, вийшов у темряву.

Роберт Джордан бачив, як циган постояв під деревом, потім рушив до нього.

— Роберто,— тихенько покликав циган.

— Що, Рафаелю? — відповів Роберт Джордан. Почувши циганів голос, він одразу зрозумів, що вино вдарило тому в голову. Сам він випив два абсенти і ще вина, але думки його були холодні і ясні, бо вся історія з Пабло весь час тримала його в напрузі.

— Чому ти не вбив Пабло? — спитав циган зовсім тихо.

— А навіщо його вбивати?

— Рано чи пізно однаково доведеться. Чому ти не скористався з нагоди?

— Ти це насправжки?

— А як ти гадаєш, чого ми всі чекали? Як ти гадаєш, чому Пілар звеліла дівчині вийти? По-твоєму, після таких розмов усе може залишатися, як було?

— От ви б усі взяли та й убили його.

— *Qué va* [1]*!* — сказав циган спокійно.— Це твоя справа. Три чи чотири рази ми вже певні були, що ти його вб'єш. У Пабло немає друзів.

— У мене була така думка,— сказав Роберт Джордан.— Але я не схотів.

— Хіба ж ми не бачили? Всім було видно, що ти наготові. Чому ти не зробив цього?

— Я боявся, що це буде неприємно вам або жінці.

— *Qué va.* Жінка сама чекала цього, як повія чекає багатого бахура. Ти молодший, ніж видається на перший погляд.

— Можливо.

— Убий його зараз,— наполягав циган.

— Це було б убивство з-за рогу.

— Тим краще,— дуже тихо сказав циган.— Менше небезпеки. Ну ж бо, вбий його.

— Я так не можу. Мені гидко таке робити, а крім того, не так треба діяти для нашої справи.

— Ну, тоді заведи з ним сварку,— сказав циган.— Все одно ти мусиш його вбити. Тут іншої ради нема.

В цю мить зовсім нечутно пролетіла між дерев сова. Вона полювала — кинулася вниз, потім знову злетіла, махаючи крилами швидко, але безгучно.

---

[1] Отакої! *(Ісп.)*

— Бач,— сказав у темряві циган.— От якби люди так могли!

— І так само сліпнути вдень, сидіти на дереві й чекати, поки круки заклюють? — спитав Роберт Джордан.

— Таке трапляється рідко,— мовив циган.— І то хіба випадком.— Убий його,— ще раз сказав він.— Дивись, потім важче буде.

— Цього разу я вже пропустив нагоду.

— Заведи з ним сварку,— сказав циган.— Або зроби це нишком.

Попона, що завішувала вхід, трохи відхилилася, пропускаючи світло,— хтось вийшов із печери й попрямував до них.

— Гарна ніч,— промовив низький, глухий голос.— Завтра буде ясна година.

Це був Пабло.

Він курив російську цигарку, і, коли затягувався, вогник, жевріючи, освітлював його округле обличчя. При світлі зірок видно було його огрядну довгоруку постать.

— Ти на жінку не звертай уваги,— сказав він Робертові Джордану. Цигарка на мить спалахнула яскравіше, а потім вогник опустився разом із долонею.— На неї іноді находить. Але вона добра жінка. Вона віддана Республіці.— Вогник цигарки тепер злегка підстрибував у повітрі. «Розмовляє з цигаркою в кутику рота»,— подумав Роберт Джордан.— Нам з тобою нема чого сваритися. Ми в усьому згодні. Я радий, що ти до нас прийшов.— Цигарка знов яскраво спалахнула.— А на суперечки ти не звертай уваги,— провадив він.— Ми всі тобі раді. А зараз вибач мені,— сказав він.— Піду подивлюся, як там коні.

Він зник між деревами, прямуючи до галявини, і знизу долинуло кінське іржання.

— Бачиш? — сказав циган.— Тепер бачиш? От і прогавив нагоду.

Роберт Джордан змовчав.

— Піду-но і я туди,— сердито сказав циган.

— Навіщо?

— *Qué va*, навіщо. Подивлюсь хоча б, щоб він не втік.

— Чи може він узяти коня й проїхати низом?

— Ні.

— Тоді йди туди, де його можна затримати.

— Там Агустін.

— То йди побалакай з Агустіном. Розкажи йому, що тут у нас сталося.

— Агустін залюбки вб'є його.

— Тим краще,— сказав Роберт Джордан.— Іди розкажи йому все як було.

— А потім?

— Я зійду вниз, на галявину, подивлюся, що він робить.

— Добре. Оце добре.— В темряві він не бачив Рафаелевого обличчя, але відчував, що той усміхається.— От тепер я бачу, що ти хлопець завзятий! — сказав циган схвально.

— Іди до Агустіна,— сказав йому Роберт Джордан.

— Іду, Роберто, іду,— відповів циган.

Роберт Джордан рушив між соснами до галявини, пробираючись навпомацки від дерева до дерева. Там, на відкритому місці, пітьма була не така густа, і, дійшовши до узлісся, він у світлі зірок побачив темні обриси прив'язаних коней, що бовваніли між ним і струмком. Він полічив їх — коней було п'ятеро. Роберт Джордан сів під сосною, обличчям до галявини, й замислився.

Я стомився, думав він. І, можливо, я міркую неправильно. Але моїм завданням є міст, і, поки воно не виконане, я не маю права даремно ризикувати собою. Звичайно, часом не піти на ризик там, де треба,— ще гірше, але досі я намагався не заважати природному розвитку подій. Якщо циган не бреше і від мене справді чекали, що я вб'ю Пабло, я повинен його вбити. Але я не був певен, що від мене цього чекають. Чужакові не слід убивати там, де потім доведеться працювати з людьми. Вбити можна, захищаючись, вбити можна, коли в загоні тверда дисципліна, але тут це було б дуже погано, хоч спокусу я мав велику і мені здавалося, що це найпростіший і найлегший спосіб. Але в цій країні все тільки здається легким і простим, і хоч я цілком довіряю цій жінці, та все ж не знаю, як поставилася б вона до такої крайності. Смерть у такому місці може видатися дуже гидкою, страшною й брудною. Я не знаю, як би ця жінка поставилася до цього. Без неї тут не було б ні дисципліни, ні порядку, а з нею може бути дуже добре. Найкраще було б, якби вона сама вбила його, чи циган (тільки він не вб'є), чи вартовий Агустін. Ансельмо зробить це, якщо я попрошу його, хоч він і каже, що не любить убивати. Мені здається, він ненавидить Пабло, а мені вже довіряє і вірить, як посланцеві всього того, у що він вірить взагалі. Мабуть, тут тільки він та жінка вірять у Республіку по-справжньому; а втім, щодо цього ще рано робити висновки.

Коли його очі призвичаїлися до світла зірок, він побачив, що біля одного коня стоїть Пабло. Кінь раптом нетерпляче мотнув головою, потім знову почав скубти траву. Пабло поклав руку коневі на спину і, притиснувшись до його боку, переступав разом із ним, коли він відходив на всю довжину мотузки, поплескуючи його по шиї. Ці пестощі дратували коня, заважали йому пастися. Роберт Джордан не бачив, що Пабло робить, і не чув, що той каже коневі, але бачив, що коня він не відв'язує і не

сідлає. Він сидів і стежив за Пабло, намагаючись дійти якогось рішення.

— Ти мій великий гарний конику,— казав Пабло в темряві до коня — гнідого жеребця з білою зіркою.— Ти мій білолобий красеню. В тебе шия вигнута, як віадук у моєму місті,— він зупинився.— Тільки ще дужче вигнута й гарніша.— Кінь скуб траву, шарпаючи головою вбік, бо його дратувала людина та її базікання.

— Ти не жінка і не дурень,— казав Пабло гнідому жеребцю.— Ох ти мій великий конику. Ти не жінка, схожа на розпечену кам'яну брилу. І не дівча із стриженою головою, незграбне, мов щойно народжене лоша. Ти не образиш, і не збрешеш, і завжди розумієш. Ох ти мій конику, кониську ти мій!

Робертові Джордану було б дуже цікаво почути, що говорив Пабло гнідому жеребцеві. Але він не почув, бо, переконавшись, що Пабло прийшов сюди лише доглянути коней, вирішив, що вбити його зараз було б помилкою, а тому підвівся з землі й пішов назад до печери. Пабло залишився на галявині й ще довго говорив до коня. Жеребець нічого не розумів і тільки з інтонацій догадувався, що це пестливі слова, але він цілий день стояв у загороді, зголоднів, йому кортіло обскубти всю траву довкола, і людина дратувала його. Нарешті Пабло переніс припону в інше місце і знову став біля коня, але тепер уже мовчки. Кінь пасся далі, задоволений, що людина більше не заважає йому.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Роберт Джордан сидів біля вогнища на табуретці, оббитій невичиненою шкірою, і слухав, що говорить жінка. Вона мила посуд, а дівчина, Марія, витирала його і, стаючи навколішки, складала у видовбаній в стіні ніші.

— Дивно,— сказала жінка.— Чому Ель Сордо не прийшов? Він мав тут бути ще годину тому.

— Ти посилала по нього?

— Ні. Він сам приходить щовечора.

— Може, йому ніколи. Має якесь діло.

— Можливо,— сказала вона.— Якщо не прийде, треба буде завтра піти до нього.

— Атож. А це далеко?

— Ні. Приємна прогулянка. Мені вона потрібна, я засиділася.

— Можна, я теж піду? — спитала Марія.— Можна, Пілар?

— Можна, красунечко моя,— сказала жінка, потім повернула своє широке обличчя до Роберта Джордана.— Правда, вона гарненька? — спитала вона Роберта Джордана.— Що ти скажеш про неї? Трохи захуда?

— Мені подобається,— сказав Роберт Джордан.

Марія налила йому в кухоль вина.

— Випий,— сказала вона.— Після цього я здаватимусь тобі ще вродливішою. Треба випити багато вина, щоб я здавалася вродливою.

— Тоді я більше не питиму,— сказав Роберт Джордан.— Бо ти мені вже й так вродлива, і не тільки вродлива.

— Ось як треба говорити,— сказала жінка.— Ти говориш як справжній чоловік. А яка ж вона ще?

— Розумна,— невпевнено сказав Роберт Джордан.

Марія пирснула, а жінка сумно похитала головою.

— Як добре ти почав, доне Роберто, а чим скінчив.

— Не називай мене дон Роберто.

— Це я жартома. Ми й Пабло називаємо жартома доном Пабло. Або кажемо сеньйорита Марія, теж жартома.

— Я не люблю таких жартів,— сказав Роберт Джордан.— По-моєму, під час цієї війни кожного треба називати серйозно — *camarada*. З таких жартів починається гнилизна.

— Для тебе політика — наче віра,— дражнила його жінка.— І ти ніколи не жартуєш?

— Ні, чому ж. Я дуже люблю пожартувати, але не тоді, коли звертаюся до людини. Це так само, як із прапором.

— А я й з прапора можу пожартувати. Хоч би з чийого,— засміялася жінка.— По-моєму, з усього можна жартувати! Старий прапор, червоно-жовтий, ми називали кров із гноєм. А республіканський, до якого додали ліловий колір, називаємо кров, гній і марганцівка. Так у нас жартують.

— Він комуніст,— сказала Марія.— А вони всі дуже серйозні люди.

— Ти комуніст?

— Ні, я просто антифашист.

— Відколи?

— Відтоді, як зрозумів, що таке фашизм.

— А давно це сталося?

— Майже десять років тому.

— Не так уже й багато,— сказала жінка.— Я двадцять років республіканка.

— Мій батько був республіканцем усе своє життя,— сказала Марія.— За те його й розстріляли.

— І мій батько був республіканцем усе своє життя. І дід також,— сказав Роберт Джордан.

— В якій країні?

— В Сполучених Штатах.

— Їх розстріляли? — спитала жінка.

— *Qué va,*— сказала Марія.— Сполучені Штати — республіканська країна. Там за це не розстрілюють.

— Все одно, добре мати діда-республіканця,— сказала жінка.— Це свідчить, що кров добра.

— Мій дід був членом Національного комітету республіканської партії,— сказав Роберт Джордан. Це справило враження навіть на Марію.

— А твій батько й досі служить Республіці? — спитала Пілар.

— Ні. Його вже нема на світі.

— Можна запитати, як він помер?

— Він застрелився.

— Щоб уникнути тортур?

— Так,— сказав Роберт Джордан.— Щоб уникнути тортур.

Марія дивилася на нього очима, повними сліз.

— Мій батько,— сказала вона,— не міг дістати зброї. Як добре, що твоєму батькові пощастило дістати зброю.

— Так. Йому пощастило,— сказав Роберт Джордан.— Може, поговоримо про щось інше?

— Виходить, у нас з тобою однакова доля,— сказала Марія. Вона поклала долоню на його руку й зазирнула йому в обличчя. Він теж дивився на її смагляве обличчя і в очі; ті очі, коли він уперше побачив їх, здалися йому не такими молодими, як саме обличчя, а тепер стали раптом і голодні, і молоді, і жадібні.

— Ви наче брат і сестра,— сказала жінка.— Але, мабуть, це ваше щастя, що ви не брат і сестра.

— Тепер я знаю, чому в мене таке почуття,— сказала Марія.— Тепер я все зрозуміла.

— *Qué va,*— сказав Роберт Джордан і, нахилившись уперед, провів долонею по її голові. Він цілий день хотів погладити її, і тепер, коли погладив, щось підступило йому до горла. Вона підвела голову під його долонею й усміхнулася йому, дивлячись знизу вгору, а він відчув під пальцями шорстку і водночас шовковисту гущину її стриженого волосся. Потім долоня сковзнула на її шию, й він відсмикнув руку.

— Погладь іще раз,— сказала вона.— Мені цілий день хотілося, щоб ти погладив мене.

— Іншим разом,— сказав Роберт Джордан, і голос його пролунав глухо.

— А я що? — гримнула жінка Пабло.— Маю сидіти й милуватися вами? Що ж я, по-вашому, кам'яна, чи що? Ні, дякую. Хоч би Пабло повернувся, коли вже немає нічого кращого.

Марія вже не звертала уваги ні на неї, ні на інших, що при свічці грали за столом у карти.

— Хочеш іще вина, Роберто? — спитала вона.

— Хочу,— сказав він.— Чом ні?

— От і буде в тебе такий самий п'яниця, як у мене,— сказала Паблова жінка.— І вино він п'є якесь дивне. Слухай, що я скажу, *Inglés* [1].

— Не *Inglés*. Американець.

— Ну, то слухай, американцю. Де ти спатимеш?

— Надворі. В мене спальний мішок.

— Гаразд,— сказала вона.— Ніч ясна.

— І буде холодна.

— Отже, надворі,— сказала вона.— Спи собі надворі. А твої речі хай сплять зі мною.

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— Залиш нас на хвилинку,— сказав він дівчині й поклав їй руку на плече.

— Чому?

— Я хочу поговорити з Пілар.

— Я мушу відійти?

— Так.

— Ну, що? — спитала Паблова жінка, коли дівчина відійшла до виходу й зупинилася коло бурдюка, дивлячись на картярів.

— Циган сказав, що мені слід було...— почав він.

— Ні,— урвала його жінка.— Він помилився.

— Якщо конче треба, щоб...— спокійно і все-таки через силу вимовив Роберт Джордан.

— То ти ладен зробити це, я бачу,— сказала жінка.— Ні, не треба. Я стежила за тобою. Ти вирішив правильно.

— Але якщо треба буде...

— Ні,— сказала жінка.— Кажу тобі, це не буде потрібно. Циган тобі такого нарає...

— Пабло може бути дуже небезпечний у своїй слабкості.

— Ні. Ти цього не розумієш. В ньому не зосталося вже нічого небезпечного.

— Не розумію.

— Ти ще дуже молодий,— сказала вона.— Колись зрозумієш.— Потім до дівчини: — Йди сюди, Маріє. Ми вже поговорили.

Дівчина підійшла до них, і Роберт Джордан простяг руку й погладив її по голові. Вона потяглася під його долонею, мов кошеня. Потім йому здалося, що вона от-от заплаче. Але її губи знову стулилися, і вона глянула на нього, вже всміхаючись.

— Тобі час уже спати,— сказала жінка Робертові Джордану.— Ти подолав сьогодні довгу дорогу.

— Гаразд,— сказав Роберт Джордан.— Я піду по свої речі.

---

[1] Англієць *(ісп.)*.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Він заснув у мішку і, як йому здалося, спав дуже довго. Мішок лежав у лісі, під скелею, що захищала його від вітру, недалеко від входу до печери. Роберт Джордан перевернувся уві сні, й під бік йому потрапив пістолет, що його він був прив'язав шнурком до руки й поклав поруч себе; коли він засинав, усі м'язи йому судомило від утоми, ноги нили, спину й плечі ломило так, що земля здалась йому м'якою, й до болю приємно було випростатися на весь зріст у теплому, підбитому фланеллю мішку. Прокинувшись, він не відразу збагнув, де лежить, потім пригадав, витяг пістолет з-під себе і, вмостившись зручніше, щоб знову заснути, обхопив рукою подушку, скручену з одягу, в який він старанно загорнув свої сандалі на мотузяній підошві.

Раптом він відчув чиюсь долоню на своєму плечі й швидко обернувся, схопивши правою рукою пістолет.

— А, це ти,— сказав він і, випустивши пістолет, висунув обидві руки з мішка й пригорнув її до себе. Він відчув, як вона тремтить у його обіймах.

— Залазь до мене в мішок,— сказав він тихо.— Тобі ж холодно.

— Ні. Не треба.

— Залазь,— сказав він.— А тоді поговоримо.

Вона вся тремтіла, і він однією рукою взяв її за зап'ясток, а другою знову легенько обняв. Вона відхилила голову.

— Іди до мене, зайчику,— сказав він і поцілував її в шию.

— Я боюся.

— Ні. Не бійся. Іди до мене.

— А як?

— Просто залазь. Місця вистачить. Хочеш, я тобі допоможу?

— Ні,— сказала вона і за мить була вже в мішку, і він міцно притис її до себе й хотів поцілувати в губи, але вона сховала обличчя в згорнену з одягу подушку й тільки міцно обхопила руками його шию. Потім він відчув, що її руки ослабли і вона знову тремтить у його обіймах.

— Ні,— сказав він і засміявся.— Не бійся. Це пістолет.

Він узяв пістолет і переклав собі за спину.

— Мені соромно,— сказала вона, не повертаючи голови.

— Ні. Не треба соромитися. Ну, прошу тебе.

— Ні. Мені соромно, і я боюся.

— Ні, зайчику. Прошу тебе.

— Не треба. Якщо ти мене не кохаєш.

— Я кохаю тебе.

— І я кохаю тебе. Ох, кохаю. Поклади мені руку на голову,— сказала вона, все ховаючи обличчя в подушку. Він поклав їй руку на голову й погладив, і раптом вона підвела голову з подушки й міцно пригорнулась до нього, і її обличчя припало до його обличчя, і він обняв її, й вона заплакала.

Він тримав її міцно, боячись ворухнутись, відчуваючи все її довге молоде тіло, і гладив її по голові, й цілував солону вологу на її очах, і, коли вона схлипувала, він відчував, як здригаються під сорочкою її маленькі груди.

— Я не вмію цілуватися,— сказала вона.— Не знаю як.

— А це зовсім не потрібно.

— Ні. Я хочу тебе цілувати. Я все хочу робити.

— Зовсім не треба нічого робити. Нам і так добре. Тільки на тобі забагато одежі.

— То що ж робити?

— Я поможу тобі.

— Тепер краще?

— Набагато. А хіба тобі не краще?

— Куди краще. А мені можна буде піти з тобою, як сказала Пілар?

— Так.

— Тільки не до притулку. Я хочу з тобою.

— Ні, до притулку.

— Ні, ні. Ні. З тобою, і я буду твоєю жінкою.

Тепер вони лежали, пригорнувшись одне до одного, і ніщо вже не заважало. Там, де раніше відчувалася шорстка тканина, була тепер сама ніжність, тугий, округлий притиск і довга, тепла прохолода, прохолода іззовні і тепло всередині, довге й легке, і воно міцно горнулося, міцно пригорнуте, самотнє, болісне в своїй піддатливості, щасливе, бо дарує щастя, молоде й закохане, і тепер уже все тепле й гладеньке й сповнене піддатливої, гострої, тоскної самотності, такої, що Роберт Джордан не міг більше витримати цього й спитав:

— Ти вже кохала кого-небудь?

— Ні. Ніколи.

А потім, несподівано, скам'янівши в його обіймах:

— Але зі мною робили все.

— Хто?

— Кілька чоловік.

Тепер вона лежала нерухомо, відвернувши голову, наче тіло її було мертве.

— Тепер ти не кохатимеш мене.

— Я кохаю тебе,— сказав він.

Але щось сталося з ним, і вона це відчувала.

— Ні,— сказала вона, і голос її був глухий, мертвий.— Ти не кохатимеш мене. Але, може, забереш мене до притулку. І я житиму в притулку, і ніколи не буду твоєю дружиною, і взагалі нічим.

— Я кохаю тебе, Маріє.

— Ні, неправда,— сказала вона.— Потім жалібно, немов чіпляючись за останню надію: — Але я ніколи не цілувала жодного чоловіка.

— То поцілуй мене.

— Я хотіла тебе поцілувати, але не вмію. Коли зі мною це робили, я боронилася до знемоги. Я боронилася, доки... доки один сів мені на голову... тоді я його вкусила... а потім вони заткнули мені рот і закинули за голову руки... А інші робили зі мною оте.

— Я кохаю тебе, Маріє,— сказав він.— І ніхто нічого з тобою не робив. Ніхто не може торкнутися тебе. Ніхто тебе не торкався, зайчику.

— Ти віриш цьому?

— Я знаю.

— І ти кохатимеш мене? — знов тепло пригорнувшись до нього.

— Я кохаю тебе ще дужче.

— Я постараюся гарно поцілувати тебе.

— Поцілуй мене як-небудь.

— Я не вмію.

— Ну, просто поцілуй!

Вона поцілувала його в щоку.

— Не так.

— А що робити з носами? Я завжди думала, куди ж подіти носи?

— Поверни голову отак.— І тоді їхні губи зустрілися, вона лежала, пригорнувшись до нього, і поволі її уста розтулилися, і потім, раптом, міцно обіймаючи її, він відчув, що ніколи ще не був такий щасливий, такий легкий, закоханий, буйно щасливий, без думок, без утоми, без турботи, сповнений лише величезної насолоди, і він сказав:

— Мій маленький зайчику. Моя кохана. Моя красуне. Моя радосте.

— Як ти сказав? — спитала вона, немов звідкись здалека.

— Моя радосте,— сказав він.

Так вони лежали, і він відчував, як її серце б'ється коло його серця, і боком ступні він легенько погладив її ступню.

— Ти прийшла боса,— сказав він.

— Так.

— Отже, ти знала, що будеш зі мною?

— Так.

— І не боялася?

— Боялася. Дуже. Але ще більше боялася, коли думала, як то буде, коли доведеться скидати сандалі.

— Котра зараз година? *Lo sabes?* [1]

— Ні. А хіба в тебе немає годинника?

— Є. Він у тебе за спиною.

— Ну, то прийми його звідти.

— Не хочу.

— Тоді подивися через моє плече.

Була перша година. Цифри яскраво світилися в темряві мішка.

— Твоя борода коле мені плече.

— Вибач. У мене нема чим поголитися.

— Мені приємно. У тебе борода русява?

— Так.

— І вона виросте довга?

— Не встигне до мосту. Маріє, послухай. Ти...

— Що я?

— Ти хочеш?

— Так. Усього. Прошу тебе. Може, якщо у нас з тобою буде все, то те, що було, розвіється, наче його й не було.

— Це ти сама придумала?

— Ні. Я так гадала, але сказала це мені Пілар.

— Вона мудра жінка.

— І ще одне,— додала тихо Марія.— Вона веліла сказати тобі, що я не хвора. Вона знається на таких речах і веліла сказати це тобі.

— Вона веліла сказати мені?

— Так. Я призналася їй, що кохаю тебе. Я тебе покохала, як тільки побачила сьогодні, і завжди тебе кохала, тільки ніколи раніше не бачила, і я призналася Пілар, а вона сказала: як я колись розповідатиму тобі про те, що зі мною було, то щоб сказала, що я не хвора. А про те, інше, вона мені вже давно сказала. Відразу після поїзда.

— Що вона сказала?

— Що людині нічого не можна зробити, поки вона сама не погодиться, і що коли я когось покохаю, то все те зникне. Розумієш, мені тоді хотілося вмерти.

— Вона правду сказала.

— А тепер я рада, що не вмерла. Страшенно рада, що не вмерла! Ти кохатимеш мене?

— Так. Я й тепер тебе кохаю.

---

[1] Знаєш? *(Ісп.)*

— І я буду твоєю жінкою?

— У мене така робота, що я не можу мати жінки. Але тепер ти моя жінка.

— Якщо вже тепер, то й далі буду. Тепер я твоя жінка?

— Так, Маріє. Так, зайчику мій.

Вона пригорнулася до нього ще дужче, і її губи пошукали його губів, і знайшли, й припали до них, і він відчув її, свіжу, нову, і ніжну, й молоду, й чудовну своєю теплою палючою прохолодою, несподівану тут, у цьому мішку, знайомому й звичному, як одяг, чи сандалі, чи обов'язок, і вона сказала боязко:

— А тепер зробімо скоріше те, що ми маємо зробити, щоб оте все зникло.

— Ти хочеш?

— Хочу,— сказала вона майже люто.— Хочу. Хочу. Хочу.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Ніч була холодна, і Роберт Джордан спав міцно. Один раз він прокинувся і, вмощуючись зручніше, відчув, що дівчина тут, із ним, лежить, згорнувшись клубочком, і дихає легко й рівно. Втягнувши голову в мішок, далі від нічного холоду, й твердого, всіяного колючими зірками неба, й повітря, що холодило в ніздрях, він поцілував її гладеньке плече. Вона не прокинулася, і він перевернувся на другий бік і, знову висунувши голову на холод, полежав хвилинку, віддаючись розлитій млосній утомі, втішаючись живою, радісною близькістю двох тіл, а потім випростав ноги на всю довжину мішка й одразу ж пірнув у сон.

Він прокинувся знову, коли розвиднялося, і дівчини вже не було поряд із ним. Прокидаючись, він знав, що її немає, і, простягши руку, намацав місце, нагріте її тілом. Він подивився на печеру; краї попони над входом за ніч узялися памороззю, а з розколини в скелі підіймався легенький сірий димок, який свідчив, що вогнище вже розпалено.

З лісу вийшов чоловік, загорнений у ковдру, як у пончо. Роберт Джордан упізнав Пабло; в зубах у нього стирчала цигарка. Відводив коней до загороди, подумав Джордан.

Пабло відгорнув попону й увійшов до печери, не глянувши на нього.

Роберт Джордан помацав рукою вкритий інеєм, старий, в зелених візерунках, зроблений з парашутного шовку верх спального мішка, що прослужив йому п'ять років з гаком, потім знову глибше вмостився в ньому. *Bueno* [1], сказав він собі, відчувши

[1] Добре *(ісп.)*.

добре знайому м'якість фланелевої підшивки, і спочатку широко розкинув ноги, потім стулив їх і повернувся на бік, потилицею туди, звідки мало зійти сонце. *Qué más da* [1], можна ще трохи поспати.

Він спав, поки його не розбудило гудіння авіаційних моторів.

Він ліг горілиць і одразу помітив їх: фашистський патруль — трійка малесеньких блискучих «фіатів» — мчав над горами туди, звідки вчора привів його Ансельмо. Вони пролетіли й зникли, але за ними з'явилися ще дев'ять, що летіли куди вище трьома малесенькими гострими клинами: три, три й три.

Пабло й циган стояли в затінку коло входу до печери й, задерши голови, дивилися на небо. А Роберт Джордан і не рухався: тепер усе небо двигтіло від рівномірного гудіння моторів, але раптом його перебив оглушливий гуркіт, і ще три літаки з'явилися над самою галявиною, не більш як на тисячофутовій висоті. Це були двомоторні бомбардувальники «хейнкель-111».

У Роберта Джордана голова була в тіні, і він знав, що його не можуть помітити, а якби навіть і помітили, то це пусте. От коней у загороді вони можуть помітити, коли шукають щось тут, у горах. Коли ж нічого не шукають, то, навіть помітивши, не звернуть уваги, бо подумають, що це їхній кавалерійський роз'їзд. Тоді знову долинув гуркіт, ще гучніший, і з'явилася нова трійка «хейнкелів-111», вони летіли ще нижче, рівнобічним трикутником, переливчасте гудіння швидко наростало, ніби заповнюючи весь світ, а потім почало вщухати, коли літаки промчали над галявиною.

Роберт Джордан розгорнув одяг, що правив йому за подушку, й почав надягати сорочку. Він саме просував голову в комір, коли почув, що наближається нова ланка, і, не вилізаючи з мішка, похапцем натяг штани й завмер. Ще три двомоторні бомбардувальники-«хейнкелі» з'явилися в небі. Вони пролетіли й зникли за вершиною гори, а він тим часом пристебнув до пояса пістолет, згорнув і сховав під скелею мішок, але поки він, прихилившись спиною до каменя, зав'язував сандалі, гуркіт моторів перейшов у громове ревіння, і дев'ять легких бомбардувальників-«хейнкелів» трьома ланками промайнули над його головою, розколюючи небо навпіл.

Роберт Джордан прослизнув попід скелею до входу в печеру, де один із братів, Пабло, циган, Ансельмо, Агустін і жінка стояли, дивлячись на небо.

— Чи літали тут раніше такі літаки? — спитав він.

— Ніколи,— сказав Пабло.— Заходь. А то побачать.

---

[1] Ну, гаразд *(ісп.)*.

Сонце ще не досягло входу до печери. Поки що воно освітлювало галявину коло струмка, і Роберт Джордан знав, що в густому вранішньому затінку дерев і в густій тіні, що падала від скелі, нікого не можна помітити, але він увійшов до печери, щоб не непокоїти інших.

— Багато їх,— сказала жінка.

— Будуть іще,— відповів Роберт Джордан.

— Звідки ти знаєш? — підозріливо спитав Пабло.

— Такі, як оці, завжди супроводять винищувачі.

І відразу ж почулося тонке, із завиванням, дзижчання; вони пролітали на висоті п'ять тисяч футів, і Роберт Джордан налічив п'ятнадцять «фіатів»,— п'ять ланок, що розтяглися великим клином, неначе ключ диких гусей.

Обличчя в усіх були серйозні, і Роберт Джордан спитав:

— Ви ще ніколи не бачили стільки літаків відразу?

— Ніколи,— сказав Пабло.

— В Сеговії їх небагато?

— Там їх ніколи не було багато — здебільшого літали трійками. Часом з'являлася шістка винищувачів. Або три «юнкерси», великі, тримоторні, а з ними винищувачі. А таких ми ніколи не бачили.

Кепсько, подумав Роберт Джордан. Зовсім кепсько. Стільки літаків даремно не посилають. Треба послухати, чи не падають бомби. А втім, ні, наші ще не могли підтягти сюди війська для наступу. Підтягнуть хіба що сьогодні або завтра ввечері. Так, зараз іще рано.

Гудіння моторів поволі завмирало вдалині. Роберт Джордан глянув на годинник. Тепер вони вже перелетіли фронт, перші — в усякому разі. Він натиснув гудзик секундоміра й дивився, як стрілка оббігає циферблат. Ні, мабуть, ще ні. Ось тепер. Так. Тепер уже перелетіли. Швидкість цих «хейнкелів-111» — двісті п'ятдесят миль на годину. Тут їм летіти п'ять хвилин, не більше. Тепер вони давно вже залишили позаду перевал, під ними лежить Кастілія, жовта, аж руда, під вранішнім сонцем, покреслена білими смугами доріг і поцяткована маленькими селами, і тіні «хейнкелів» сунуть по полях, як тіні акул по піщаному дні океану.

Глухих ударів бомб не було чути. Гучно цокав у тиші годинник.

Мабуть, полетіли на Кольменар, до Ескоріала, або на аеродром Мансанарес-ель-Реаль, подумав він, туди, де над озером стоїть старовинний замок і качки сидять в очеретах і де за справжнім аеродромом зробили несправжній — з ледве замаскованими макетами літаків, у яких пропелери крутяться під вітром. От туди вони, напевно, і полетіли. Адже вони не можуть

знати про наступ, сказав він сам собі, і відразу ж сам собі заперечив: а чому не можуть? Адже вони знали про всі попередні наступи.

— Як ти гадаєш, чи бачили вони коней? — спитав Пабло.

— Вони коней не шукали,— відказав Роберт Джордан.

— Але вони їх бачили?

— Тільки якщо вони мали наказ шукати їх.

— Але вони могли їх побачити?

— Навряд,— сказав Роберт Джордан.— Хіба що сонце вже освітлювало галявину.

— Там зарані сонце,— засмучено мовив Пабло.

— По-моєму, їм тепер не до твоїх коней. У них є важливіші справи,— сказав Роберт Джордан.

Минуло вже вісім хвилин, відколи він натиснув гудзик секундоміра, але вибухів бомб ще не було чути.

— Чого ти весь час дивишся на годинник? — запитала жінка.

— Слухаю, куди полетіли літаки.

— Он як,— сказала вона.

Коли минуло десять хвилин, він перестав дивитися на годинник, знаючи, що тепер літаки вже надто далеко і нічого почути не можна, навіть накинувши хвилину на швидкість звуку. Він сказав Ансельмо:

— Я хочу поговорити з тобою.

Вони відійшли від входу до печери на кілька кроків і зупинилися під сосною.

— *Qué tal?* — запитав його Роберт Джордан.— Як справи?

— Все гаразд.

— Ти вже поснідав?

— Ні. Ще ніхто не снідав.

— Тоді поснідай і візьми щось із собою. Я хочу доручити тобі слостерігати за дорогою. Занотовуватимеш усе, що проходить і проїздить там, в обох напрямках.

— Я не вмію писати.

— І не треба.— Роберт Джордан вирвав із записника два аркушики паперу і ножем відрізав кінчик олівця, з дюйм завдовжки.— Ось, дивись, це будуть танки,— він намалював щось схоже на танк.— Тепер після кожного танка став поряд риску — чотири рядочком, а п'яту впоперек, отак.

— Ми теж так лічимо.

— От і чудово. Для вантажних машин — інший знак: два колеса й коробка. Якщо вони будуть порожні, став кружальця. Якщо з солдатами — риску. Зазначай усі гармати. Великі отак. Маленькі отак. Зазначай легкові автомобілі й санітарні машини. Отак, два колеса й квадрат з хрестиком. Піхоту позначай ротами, ось так, бачиш? А кінноту в такий спосіб. Бачиш — як

кінь. Коробочка на чотирьох ніжках. Це буде загін із двадцяти кіннотників. Розумієш? І на кожен загін — риска.

— Так. Непогано придумано.

— Дивись далі.— Він намалював два подвійних кола й коротку рисочку, що мала означати гарматний ствол.— Це протитанкові гармати. Вони на гумових шинах. Також зазначай.— Це — зенітні,— два колеса й довгий ствол, що стримить догори.— Також зазначай. Ти розумієш? Ти такі гармати бачив?

— Так,— сказав Ансельмо.— Усе ясно.

— Візьми з собою цигана, хай подивиться, де ти сидітимеш, щоб міг потім заступити тебе. Вибери собі безпечне місце, не надто близько до шляху, але таке, щоб тобі було добре видно й зручно. Сиди там, поки прийде заміна.

— Зрозуміло.

— Гаразд. Отже, як повернешся, щоб я знав про все, що пересувалося дорогою. На цьому аркушику позначай усе, що йде туди, а на цьому — те, що йде звідти.

Вони повернулися до входу в печеру.

— Скажи Рафаелеві, хай вийде до мене,— мовив Роберт Джордан і лишився чекати під деревом. Він бачив, як Ансельмо ввійшов до печери і як упала за ним попона. За хвилину з печери вискочив циган, витираючи рукою губи.

— *Qué tal?* — спитав циган.— Розважився вночі?

— Вночі я спав.

— Тим ліпше,— сказав циган, усміхаючись.— Закурити є?

— Послухай,— сказав Роберт Джордан, сягаючи рукою до кишені по цигарки.— Я хочу, щоб ти разом з Ансельмо пішов до того місця, звідки він спостерігатиме дорогу. Там ти його залишиш, добре запам'ятавши те місце, щоб міг пізніше провести туди мене або того, хто його заступить. Потім вийдеш на схил, з якого видно тартак, і подивишся, чи немає там яких змін.

— Яких змін?

— Скільки там вартових?

— Восьмеро. Стільки було, як я дивився востаннє.

— Ну от, полічиш, скільки їх там тепер. І подивись, через який інтервал змінюються вартові на мосту.

— Через який інтервал?

— Так, скільки годин стоїть вартовий і о котрій приходить зміна.

— А в мене нема годинника.

— На мого,— він зняв годинника з руки.

— Оце-то годинник,— захоплено сказав Рафаель.— Чого тут лишень немає! Такий годинник, певно, сам читати-писати вміє. Скільки тут усіляких цифр! Кращого годинника немає, мабуть, у світі.

— Тільки не бався з ним,— сказав Роберт Джордан.— Ти час визначати вмієш?

— Ще б пак! О дванадцятій годині дня — я голодний. О дванадцятій ночі — сплю. О шостій ранку — я голодний. О шостій вечора — п'яний. Якщо пощастить напитися. О десятій вечора...

— Годі,— сказав Роберт Джордан.— Не блазнюй. Я хочу, щоб ти доповів мені про зміну варти не тільки коло тартака й маленького мосту, а й коло великого і на дорозі за ним.

— Це щось забагато,— всміхнувся циган.— Може, ти краще когось іншого пошлеш?

— Ні, Рафаелю. Справа дуже важлива. Будь уважний і постарайся, щоб тебе не помітили.

— Ще б пак не старатися,— сказав циган.— Навіщо ти мені це кажеш — щоб я старався? Гадаєш, мені жити набридло?

— Будь хоч трохи серйозніший,— сказав Роберт Джордан.— Адже це серйозна справа.

— Ти мене просиш, щоб я був серйозніший? Після того, що ти зробив уночі? Треба було вбити людину, а ти що зробив? Ти повинен був убити людину, а не робити ще одну! І це в той час, коли небо чорне від літаків, коли їх стільки, що вистачило б перебити нас усіх з дідами й прадідами і ненародженими онуками на сто років наперед, разом з усіма котами, козами й блощицями! Коли небо повне літаків, що так ревуть, аж молоко могло б скипітися в грудях у наших жінок! Літаків, що застують сонце й рикають, як леви! І в цей час ти просиш мене, щоб я був серйозний? Я вже й так аж занадто серйозний.

— Ну, гаразд,— сміючись, сказав Роберт Джордан і поклав циганові руку на плече.— Занадто серйозним теж не треба бути. Іди доснідуй і вирушай.

— А ти? — спитав циган.— Що ти робитимеш?

— Я піду до Ель Сордо.

— Цілком можливо, що після тих літаків ти в усіх тутешніх горах не стрінеш ані душі живої,— сказав циган.— У багатьох тут, певно, жижки трусилися, коли вони пролітали.

— У них є справи важливіші, аніж вистежувати партизанів.

— Атож,— сказав циган, а потім похитав головою.— А що, як вони й цим не погребують?

— *Qué va*,— сказав Роберт Джордан.— Це найкращі німецькі легкі бомбардувальники. Таких не посилають ганятися за циганами.

— Вони на мене нагонять жах,— сказав Рафаель.— Слово честі, я їх боюся.

— Вони полетіли бомбити аеродром,— відповів йому Роберт Джордан, коли вони входили до печери.— Я майже певен, що в них саме це завдання.

— Що ти сказав? — спитала Паблова жінка. Вона налила йому кухоль кави й простягла бляшанку згущеного молока.

— У вас є молоко? Яка розкіш!

— У нас усього багато,— сказала вона.— А надто страху після цих літаків. Куди, кажеш, вони полетіли?

Роберт Джордан наточив у кухоль трохи густого молока з дірки, пробитої в бляшанці, витер бляшанку об край кухля і поколотив каву, яка стала світло-коричнева.

— По-моєму, вони полетіли бомбити аеродром. Могли полетіти й на Ескоріал та Кольменар. А може, і туди, і туди.

— Бодай уже відлетіли якнайдалі й до нас не поверталися,— сказав Пабло.

— А чому вони прилетіли сюди? — спитала жінка.— Звідки вони взялися? Ми ніколи не бачили таких літаків. І так багато. Може, фашисти готуються до наступу?

— Який рух був учора ввечері на шляху? — спитав Роберт Джордан. Дівчина, Марія, стояла поряд із ним, але він не дивився на неї.

— Слухай, Фернандо,— сказала жінка,— ти був учора в Ла-Грансі. Бачив ти там якийсь рух?

— Ніякого,— відповів присадкуватий, простодушний на вигляд чоловік років тридцяти п'яти, якого Роберт Джордан раніше не бачив. Він був зизоокий.— Кілька ваговозів, як завжди. Два-три легкових автомобілі. Ніякого руху військ при мені не було.

— Ти щовечора ходиш до Ла-Гранхи? — спитав його Роберт Джордан.

— Я або ще хтось,— сказав Фернандо.— Хто-небудь завжди ходить.

— Ходять по новини. По тютюн. По різні дрібниці,— сказала жінка.

— Чи є там свої люди?

— Аякже. Робітники на електростанції. Та й інші є.

— Які ж новини ти чув учора?

— *Pues nada.* Нічого особливого. На півночі справи й досі погані. Це не новина. На півночі від самого початку справи погані.

— А про Сеговію нічого не чув?

— Ні, *hombre* [1]. Я не питав.

— А до Сеговії ти ходиш?

— Інколи,— сказав Фернандо.— Але там небезпечно. Там повно постів, перевіряють документи.

— А коло аеродрому був?

---

[1] Чоловіче *(ісп.)*.

— Ні, *hombre*. Я знаю, де він, але близько ніколи не підходив. Там на кожному кроці перевіряють документи.

— А вчора ввечері не було розмов про ці літаки?

— В Ла-Грансі? Ні. Але сьогодні, напевно, будуть. Учора всі балакали про виступ Кейпо де Льяно по радіо. А більше ні про що. А втім, ні. Ще казали, ніби Республіка готує наступ.

— Що-що?

— Ніби Республіка готує наступ.

— Де саме?

— Цього ніхто не знає. Можливо, тут. Може, в іншій частині Сьєрри. А ти чув про це?

— І таке кажуть в Ла-Грансі?

— Так, *hombre*. Я забув розповісти про це. Але про наступ там завжди ходять усілякі чутки.

— Звідки ж вони беруться?

— Звідки? Від різних людей. Зайдуть два офіцери до кав'ярні в Сеговії чи в Авілі, побалакають між собою, а офіціант почує. От і пішла чутка. А останнім часом подейкують, ніби наступ буде в наших місцях.

— Чий наступ? Республіки чи фашистів?

— Республіки. Якби фашистів, то всі б уже точно знали. Ні, це буде великий наступ. Дехто каже, навіть два. Один тут, а другий за Альто-дель-Леон, поблизу Ескоріала. Ти про це нічого не чув?

— А що кажуть іще?

— *Nada, hombre*. Нічого. А втім, іще кажуть, ніби республіканці спробують підірвати мости, якщо буде наступ. Але ж коло мостів усюди варта.

— Ти що, жартуєш? — спитав Роберт Джордан, попиваючи каву.

— Ні, *hombre*,— відповів Фернандо.

— Цей ніколи не жартує,— обізвалася жінка.— На жаль, не жартує.

— Ну, гаразд,— сказав Роберт Джордан.— Дякую за новини. Більше ти нічого не чув?

— Ні. Люди, як завжди, кажуть, ніби мають прислати війська, щоб очистити ці гори. Кажуть, ніби вони вже йдуть. Ніби вони вже вирушили з Вальядоліда. Але таке люди завжди кажуть. Не варто на те зважати.

— Чув? — майже зловтішно сказала жінка, звертаючись до Пабло.— Ось тобі твої балачки про безпеку.

Пабло замислено глянув на неї й почухав підборіддя.

— А ти чула? — сказав він.— Ось тобі й твої мости.

— Які мости? — весело перепитав Фернандо.

— Бовдуре,— мовила жінка.— Безмозкий. *Tonto*[1]. Випий ось кави й спробуй пригадати, що казали ще.

— Не гнівайся, Пілар,— сказав Фернандо спокійно й бадьоро.— Через ці чутки не варто тривожитись. Я розповів тобі й цьому товаришеві все, що запам'ятав.

— І більше ти нічого не пам'ятаєш? — спитав Роберт Джордан.

— Ні,— з гідністю відповів Фернандо.— Добре, що хоч це запам'ятав, бо на таке не звертаю уваги — то ж тільки плітки.

— Отже, там балакали іще про щось?

— Цілком можливо. Але я не звертав уваги. Ось уже рік мені доводиться слухати самі плітки.

Роберт Джордан почув, як Марія, що стояла в нього за спиною, пирснула, не змігши стримати сміх.

— Розкажи нам іще якусь плітку, Фернандіто,— попросила вона, і плечі в неї знову затрусилися.

— Навіть якби й пригадав, то не став би розказувати,— відказав Фернандо.— Чоловікові не личить збирати плітки.

— І з отакими ми маємо рятувати Республіку,— сказала жінка.

— Ні. *Ти* її врятуєш, підриваючи мости,— відповів їй Пабло.

— Ідіть,— сказав Роберт Джордан Ансельмо й Рафаелеві,— якщо ви вже попоїли.

— Вже йдемо,— сказав старий, і вони підвелися.

Чиясь рука лягла Робертові Джордану на плече. То була Марія.

— Їж,— сказала вона, не забираючи руки.— Наїдайся добре, щоб твій шлунок міг витримати більше пліток.

— Через ці плітки мені шмат у горло не лізе.

— Ні, так не можна. Поїж, доки до нас не дійшли нові плітки.— Вона поставила перед ним полумисок.

— Не глузуй з мене,— сказав Фернандо.— Адже я тобі друг, Маріє.

— Я не глузую з тебе, Фернандо. Я жартую з ним, щоб він їв, а то залишиться голодний.

— Нам усім час їсти,— сказав Фернандо.— Пілар, що сталося, чому ти нас не годуєш?

— Нічого не сталося, друже,— сказала Пілар і поклала йому в полумисок тушкованого м'яса.— Їж. Хоч це ти вмієш. Їж, їж.

— Дуже смачне м'ясо, Пілар,— сказав Фернандо, не втрачаючи гідності.

— Дякую тобі,— сказала жінка.— Дякую й ще раз дякую.

— Ти сердишся на мене? — спитав Фернандо.

---

[1] Дурень *(ісп.)*.

— Ні. Їж. Чому ти не їси?

— Зараз їстиму,— сказав Фернандо.— Дякую.

Роберт Джордан глянув на Марію; плечі в неї знову затрусилися, й вона відвернулась. Фернандо їв неквапливо, з обличчя його не сходив поважний і задумливий вираз, цієї поважності не могла порушити навіть величезна ложка, якою він їв, і підлива, що стікала з кутиків рота.

— Добре м'ясо? — спитала його Паблова жінка.

— Авжеж, Пілар,— відповів він з повним ротом.— Воно таке, як завжди.

Роберт Джордан знову відчув на плечі руку Марії — її пальці тремтіли від стримуваного сміху.

— Оце тому воно й добре? — запитала жінка у Фернандо.— Авжеж. Розумію. Бо це тушковане м'ясо, як завжди. *Como siempre.* На півночі кепські справи — як завжди. Тут має бути наступ — як завжди. Солдати йдуть виганяти нас звідси — як завжди. З тебе вийшов би гарний пам'ятник на честь усього «як завжди».

— Але ж про наступ і про солдатів — це тільки плітки, Пілар.

— Іспанія! — гірко сказала Паблова жінка.— Потім обернулася до Роберта Джордана: — Чи в інших країнах теж є такі люди?

— Немає іншої такої країни, як Іспанія,— чемно сказав Роберт Джордан.

— Маєш рацію,— сказав Фернандо.— В цілому світі немає такої країни, як Іспанія.

— А ти бував в інших країнах? — спитала в нього жінка.

— Ні,— сказав Фернандо.— Не бував і не хочу.

— Чув? — звернулася вона до Роберта Джордана.

— Фернандіто,— сказала Марія,— розкажи нам, як ти їздив до Валенсії.

— Не сподобалася мені Валенсія.

— Чому? — спитала Марія й знову стиснула плече Роберта Джордана.— Чому ж вона тобі не сподобалася?

— Люди там нечемні, і ніяк не второпаєш, що вони говорять. Весь час тільки те й роблять, що кричать одне одному «*ché*?» [1]

— А тебе вони розуміли? — спитала Марія.

— Удавали, ніби не розуміють,— сказав Фернандо.

— Що ж ти робив там, у Валенсії?

— А я одразу поїхав звідти, навіть моря не побачив,— сказав Фернандо.— Люди мені там не сподобалися.

— Геть з очей моїх, ти, стара дівко,— сказала йому Паблова жінка.— Геть, поки мене не занудило. У Валенсії я пережила

[1] Чого? *(Каталанське)*

найпрекрасніші хвилини свого життя. *Vamos* [1], Валенсія! Не кажіть мені про Валенсію!

— А що ти там робила? — спитала Марія.

Паблова жінка сіла за стіл і взяла собі чашку кави, шматок хліба й полумисок із м'ясом.

— *Qué?* [2] Що я там робила? Я їздила туди з Фініто — він мав контракт на три дні бою під час ярмарку. Я зроду не бачила такої сили-силенної людей. В житті не бачила таких переповнених кав'ярень. Треба було стояти по кілька годин, щоб діждатися столика, а в трамвай не можна було пропхатися. У Валенсії все вирувало тоді вдень і вночі.

— А що ж ти там робила?

— Все, що завгодно,— сказала жінка.— Ми ходили на пляж і лежали у воді й дивилися, як воли витягають з моря на берег великі вітрильники. Тих волів заганяли в море так далеко, що вони мусили пливти, і припрягали їх до човнів; а вони чимдуж пливли назад, до берега, а тоді, відчувши дно під ногами, тягли човни, спотикаючись на піску. Десять пар волів тягнуть уранці човен під усіма вітрилами, й дрібненькі хвилі розбиваються об берег. Оце є Валенсія.

— Що ж ти ще робила, коли не дивилася на тих волів?

— Ми снідали в павільйонах на пляжі. Пиріжки з вареною дрібно посіченою рибою й перцем, червоним і зеленим, і маленькими горішками, завбільшки як рисові зернята. Пиріжки були такі м'які та крихкі, а риба просто танула в роті. І щойно зловлені креветки, политі лимонним соком. Вони були рожеві, солодкі й такі великі — разів чотири вкусити можна. Ми багато їх їли. А потім *paella* з усякою свіжою морською дрібнотою: молюсками, мідіями, крабами й маленькими вуграми. Вугрів ми ще їли окремо, смажених в олії, вони були дрібнесенькі й покручені, як стручки квасолі, й такі м'які, що їх не треба було навіть жувати. І весь час ми пили біле вино, холодне, легке й дуже смачне, по тридцять сентімо пляшка. А на закуску була диня. Бо ніде не ростуть такі дині, як там.

— Кастільські дині кращі,— сказав Фернандо.

— *Qué va*,— сказала Паблова жінка.— Кастільським диням місце на смітнику, а от валенсійським — на столі. Як згадаю ці дині — довгі, як рука, зелені, як море, соковиті й хрумкі, а на смак — солодші від літнього світанку! А ті вугрики — дрібненькі, м'які, складені купкою на тарілці! А пиво! Його ми пили по обіді з великих, як глеки, кухлів,— таке холодне, що аж пітніло скло!

— А що ти робила, коли не їла й не пила?

---

[1] Тут: «Отакої» *(ісп.)*.

[2] Що? *(ісп.)*

— Ми кохалися в нашій кімнаті, де на вікнах висіли завіси з дерев'яних дощечок, і крізь фрамугу над балконними дверима до кімнати залітав легенький вітерець. Ми кохалися в цій кімнаті, де навіть удень було темно за опущеними завісами, а з вулиці долітав запах квіткового ринку й спаленого пороху від фейєрверка, який вибухав щодня опівдні під час ярмарку. Через усе місто тяглася *traca* — ціла мережа хлопавок, з'єднаних між собою, і ті вибухи летіли по стовпах і трамвайних дротах, перестрибуючи зі стовпа на стовп, і на всіх вулицях здіймалася така тріскотнява й гуркіт, що навіть уявити важко.

Ми кохались, а потім знову посилали по пиво, і, коли дівчина приносила запітнілі від холоду кухлі, я брала їх у неї біля дверей, і прикладала холодне скло до спини Фініто, що спав і не чув, як принесли пиво, а він казав: «Ні, Пілар, ні, жінко, дай мені поспати». А я казала: «Ні, прокинься й випий, подивись, яке воно холодне»,— і він пив, не розплющуючи очей, і засинав знову, а я сиділа, спершись на подушку, в ногах ліжка, й дивилась, як він спить, смаглявий і чорнявий, молодий і спокійний уві сні, і допивала кухоль до дна, слухаючи оркестр, що проходив вулицею. А ти,— звернулася вона до Пабло,— чи знаєш ти що-небудь про такі речі?

— Нам із тобою теж є що згадати,— відповів Пабло.

— Є,— сказала жінка.— Авжеж, є. Свого часу ти був навіть кращий чоловік, ніж Фініто. Але ми з тобою ніколи не їздили до Валенсії. Ніколи не слухали в ліжку оркестру, що проходив вулицями Валенсії.

— Ми не могли,— сказав їй Пабло.— Ми не мали нагоди поїхати до Валенсії. Ти сама це знаєш, тільки не хочеш подумати. Зате з Фініто ти ніколи не підривала поїздів.

— Атож,— сказала жінка.— Тільки це нам тепер і залишилося. Поїзд. Так. Поїзд. Правду кажеш. Цього ніхто не може заперечити. Тільки це й лишилося після всіх лінощів, нікчемності й паскудства. Після всього теперішнього боягузтва. Я не хочу бути несправедливою. Але про Валенсію хай мені ніхто не каже поганого слова. Зрозуміло?

— Мені вона не сподобалася,— незворушно сказав Фернандо.— Мені не сподобалася Валенсія.

— А ще кажуть, що мул упертий,— сказала жінка.— Прибирай посуд, Маріє, час іти.

І тоді вони почули далекий гуркіт літаків, що вже поверталися.

Вони з'юрмилися біля виходу з печери й стежили за ними. Бомбардувальники летіли тепер високо, стрімкими, зловісними наконечниками стріл, роздираючи небо ревінням моторів. Вони й справді схожі на акул, подумав Роберт Джордан. На гостромордих, з широкими плавцями, акул Гольфстріму. Але ці, що оглушливо ревуть, виблискуючи на сонці сріблом широко розгорнутих плавців і легким серпанком пропелерів,— ці сунуть зовсім не так, як акули. Їхній рух не порівняєш ні з чим, баченим досі. Вони сунуть, як механізований фатум.

Тобі треба писати, сказав він сам до себе. Може, колись ти знову візьмешся до цього. Він відчув, як Марія торкнула його за лікоть. Вона дивилась на небо, і він сказав їй:

— Що вони нагадують тобі, *guapa*? [1]

— Не знаю,— відповіла вона.— Хіба смерть.

— Мені вони нагадують просто літаки,— сказала Паблова жінка.— А куди ж поділися оті маленькі?

— Мабуть, перелітають через гори десь в іншому місці,— сказав Роберт Джордан. У цих бомбардувальників швидкість набагато більша, і тому вони не чекають їх і повертаються назад самі. Ми ніколи не переслідуємо їх за лінією фронту. Літаків мало, ризикувати не можна.

В цю мить три винищувачі-«хейнкелі» клином пролетіли низько над галявиною. Вони з'явилися над верхівками дерев, немов гостроносі потворні цяцьки, і враз грізно виросли до своїх справжніх розмірів і промчали над головами, переливчасто виючи. Вони летіли так низько, що всі, хто стояв біля виходу з печери, побачили пілотів у шкіряних шоломах, в окулярах, і шарф, що тріпотів за спиною пілота першої машини.

— Ці вже напевно могли помітити коней,— сказав Пабло.

— Ці й вогник твоєї цигарки могли помітити,— сказала жінка.— Опустіть попону.

Більше літаків не було. Решта, певно, пролетіли над горами в іншому місці, і, коли гуркіт ущух, усі вийшли з печери.

Небо було порожнє, високе, блакитне й чисте.

— Неначе сон, від якого прокидаєшся серед ночі,— сказала Марія Робертові Джордану.

Тепер усе стихло, навіть тихеньке дзижчання, що ледь-ледь торкнеться слуху, і завмирає, й знову торкнеться, вже після того, як сам звук майже не долинає до вух.

— Ніякий це не сон, і ти краще піди прибери посуд,— сказала їй Пілар.— Ну, як? — обернулася вона до Роберта Джордана.— Поїдемо верхи чи підемо пішки?

[1] Красунечко *(ісп.)*.

Пабло глянув на неї і щось буркнув.

— Як хочеш,— відповів Роберт Джордан.

— Тоді давай пішки,— сказала вона.— Це корисно для моєї печінки.

— Їздити верхи теж корисно для печінки.

— Але шкідливо для сідниць. Ми підемо пішки, а ти,— вона обернулася до Пабло,— піди порахуй своїх коней, перевір, чи котрогось не занесли літаки.

— Дати тобі коня? — спитав Пабло Роберта Джордана.

— Ні. Дякую. А як же дівчина?

— Їй теж корисніше буде пройтися,— сказала Пілар.— А то засидить собі всякі там місця і ні до чого не буде придатна.

Роберт Джордан відчув, що червоніє.

— Чи добре ти спав? — спитала Пілар. Потім додала: — То правда, що хвороби в неї ніякої немає. Могла бути, а немає. Аж дивно. Певно, бог усе ж таки є на світі, хоч ми його й скасували. Відійди,— сказала вона до Пабло.— Це не твоє діло. Тут ідеться про молодших від тебе. Виліплених з іншої глини. Іди собі.— А потім до Роберта Джордана: — За твоїми речами нагляне Агустін. Ми підемо, коли він повернеться.

День видався ясний, безхмарний, і на осонні було вже тепло. Роберт Джордан подивився на високу, смагляву жінку з добрими, широко розставленими очима й квадратним, масивним, укритим зморшками й приємно-негарним обличчям. Очі в неї були веселі, а обличчя сумне, коли вона стуляла губи. Він подивився на неї, потім на Пабло, кремезного, незграбного чоловіка, що йшов між деревами до загороди. Жінка теж дивилася йому вслід.

— Ну... Покохалися? — спитала жінка.

— А що вона тобі сказала?

— Не хотіла нічого казати...

— Я теж не скажу.

— Виходить, покохалися,— сказала жінка.— Ти бережи її.

— А що, як буде дитина?

— Це не біда,— сказала жінка.— Це ще не біда.

— Тут не місце для цього.

— Вона тут не залишиться. Піде з тобою.

— А ти знаєш, куди я піду? Мені не можна брати з собою жінку туди, куди я піду.

— Хто зна. Може, туди, куди ти підеш, можна взяти і двох.

— Не треба так казати.

— Слухай,— сказала жінка.— Я не боягузка, але вранці я все бачу ясно і гадаю, що багато хто з тих, кого ми знаємо і хто тепер живий, не дочекається наступної неділі.

— А який сьогодні день?

— Неділя.

— *Qué va,*— сказав Роберт Джордан.— До наступної неділі ще далеко. Якщо дочекаємось середи — і то добре. Але мені не подобається, що ти кажеш таке.

— Буває, що людині треба побалакати,— сказала жінка.— Раніше в нас була віра й інші дурниці. А тепер кожен мусить мати когось, з ким міг би щиро побалакати, бо навіть найвідважніша людина часом почувається дуже самотньо.

— У нас немає самотніх, ми всі разом.

— Коли бачиш такі машини, серце стискається,— сказала жінка.— Проти таких машин ми — ніщо.

— А все ж ми їх б'ємо.

— Слухай,— сказала жінка.— Я поділилася з тобою своїм смутком, але не думай, що мені бракує відваги. Моя відвага яка була, така й зосталася.

— Сонце зійде, й смуток розвіється. Він як туман.

— Атож,— сказала жінка.— Хай буде так. Може, це в мене тому, що я наплескала отих дурниць про Валенсію. І через отого пропащого, що пішов дивитися на своїх коней. Я його дуже образила своєю розповіддю. Убити його можна. Вилаяти теж. Але ображати не можна.

— Як це сталося, що ви разом?

— А як узагалі буває, що люди сходяться? В перші дні війни й перед війною він був людина. Справжня людина. А тепер йому — кінець. Чіп витягли, і все вино вилилося з бурдюка.

— Він мені не подобається.

— Ти йому теж не подобаєшся, і недаремно. Я вночі спала з ним.— Вона посміхнулася й похитала головою.— Я запитала його: «Пабло, чому ти не вбив цього чужинця?» — «Він гарний хлопець, Пілар,— відповів Пабло.— Гарний хлопець». Тоді я його питаю: «Чи розумієш ти тепер, що командую я?» — «Так, Пілар, так»,— відповідає. А потім серед ночі я чую — він не спить і плаче. Плаче ридма, весь тіпається, чоловіки завжди плачуть так — наче в них якийсь звір сидить усередині й трясе їх. Я питаю: «Що з тобою, Пабло?» Потім обняла його й пригорнула до себе. «Нічого, Пілар, нічого».— «Неправда. Щось із тобою сталося».— «Люди,— каже,— *gente.* Відступилися від мене». Я кажу: «Але ж вони зі мною. А я твоя дружина».— «Пілар,— каже,— не забувай про поїзд». А потім: «Хай допоможе тобі господь, Пілар».— «Чого це ти про господа згадав? — питаю.— Хіба так можна?» — «Так,— відповідає.— Хай поможуть тобі господь і *Virgen* [1]».

---

[1] Пресвята діва *(ісп.).*

Я кажу: «*Qué va*, господь і *Virgen!* Ну, що це за балачки?» — «Я боюся вмерти, Пілар. *Tengo miedo de morir.* Розумієш?» — «Тоді вилазь із ліжка,— кажу я йому.— В одному ліжку немає місця для трьох — для мене, для тебе та ще й для твого страху». Тоді він засоромився й замовк, а я заснула, але йому вже кінець, друже, кінець.

Роберт Джордан мовчав.

— Зі мною вже не раз таке бувало: раптом облягає смуток,— сказала жінка.— Але це не такий смуток, як у Пабло. Я відваги не втрачаю.

— Я вірю.

— Може, це як місячне у жінок,— сказала вона.— А може, так, дурниці.— Вона помовчала, потім почала знову.— Я покладаю велику надію на Республіку. Я твердо вірю в Республіку. Я вірю в неї палко, як побожні люди вірять у чудеса.

— Я знаю.

— А ти віриш?

— В Республіку?

— Так.

— Вірю,— сказав він, сподіваючись, що це правда.

— Я рада,— сказала жінка.— І ти не боїшся?

— Смерті — ні,— сказав він правду.

— А чогось іншого?

— Тільки того, що не зможу виконати свого обов'язку так, як його слід виконати.

— А полону — як отой, другий?

— Ні,— сказав він щиро.— Якщо цього боятися, то більше ні про що не зможеш думати і з тебе не буде ніякого пуття.

— Ти дуже холодна людина.

— Ні,— сказав він.— Навряд.

— Авжеж. Голова в тебе холодна.

— Це тому, що я багато думаю про своє діло.

— А всього іншого, що є в житті, ти хіба не любиш?

— Люблю. Навіть дуже люблю. Але не так, щоб воно заважало мені в роботі.

— Я знаю, що ти любиш випити. Вже помітила.

— Так. Дуже люблю. Але не так, щоб це заважало мені в роботі.

— А жінок?

— Дуже люблю, але вони не найголовніше для мене в житті.

— І тебе не тягне до них?

— Ні, тягне. Але я ще не зустрічав жінки, що захопила б мене так, як, кажуть, буває.

— Щось мені здається, що ти брешеш.

— Можливо — трошки.

— Але ж Марію ти полюбив?

— Так. Відразу і щиро.

— Я її теж люблю. Дуже люблю. Так. Дуже.

— Я теж,— сказав Роберт Джордан і відчув, що голос у нього звучить глухо.— Так. Я теж.— Йому приємно було казати цю фразу, таку церемонну по-іспанському, і він ще раз вимовив її: — Я дуже люблю її.

— Я залишу вас самих після того, як ми побачимося з Ель Сордо.

Роберт Джордан помовчав. Потім сказав:

— Ні, не треба.

— Ні, друже, треба. Часу залишилося мало.

— Ти прочитала це у мене на долоні? — спитав він.

— Ні. Забудь про свою долоню — то все дурниці.

Вона хотіла відкинути це разом з усім, що могло зашкодити Республіці.

Роберт Джордан змовчав. Він дивився, як Марія прибирає в печері посуд. Вона витерла руки, обернулася й усміхнулась до нього. Вона не чула, що казала Пілар, але, всміхнувшись Робертові Джордану, зашарілася — густий рум'янець проступив крізь засмагу — і знову всміхнулася йому.

— Ще ж є й день,— сказала жінка.— У вас є ніч, але є ще й день. Звісно, таких вигод, як я мала свого часу у Валенсії, вам не бачити. Але суниці чи щось подібне і тут можна знайти.— Вона засміялася.

Роберт Джордан поклав руку на її широке плече.

— Тебе я теж люблю,— сказав він.— Тебе я дуже люблю.

— Ти справжній донжуан,— сказала жінка, розчулена й зніяковіла.— Так, дивись, і всіх полюбиш. А ось і Агустін.

Роберт Джордан увійшов до печери й попрямував до Марії. Вона дивилася на нього, й очі у неї блищали, щоки й шия знову почервоніли.

— Ну, як ти, зайчику? — сказав він і поцілував її в уста.

Вона міцно пригорнула його до себе, подивилася йому в обличчя й відповіла:

— Добре. Ох, добре.

Фернандо, що все ще сидів за столом і курив цигарку, підвівся, похитав головою й вийшов із печери, прихопивши по дорозі свій карабін, що стояв біля стіни.

— По-моєму, це дуже непристойно,— сказав він Пілар.— І мені це зовсім не подобається. Ти повинна стежити за дівчиною.

— Я й стежу,— відповіла Пілар.— Цей товариш — її *novio* [1].

[1] Наречений *(ісп.)*.

— О,— сказав Фернандо.— Якщо вони заручені, то тоді все гаразд.

— Дуже рада,— сказала жінка.

— Я також,— поважно мовив Фернандо.— *Salud*, Пілар!

— Ти куди?

— На верхній пост, заступити Прімітіво.

— Куди тебе чорти несуть? — спитав маленького поважного чоловічка Агустін, що саме підійшов.

— Виконувати свій обов'язок,— поважно промовив Фернандо.

— Обов'язок? — глузливо перепитав Агустін.— Чхав я на твій обов'язок.— Потім, обернувшись до жінки, він додав: — А де ж ота погань, яку я повинен пильнувати, туди її розтуди?

— В печері,— сказала Пілар.— Два мішки. І мені вже несила слухати твою лайку.

— Туди й розтуди твою силу,— сказав Агустін.

— Іди й обкладай самого себе,— незлобиво сказала Пілар.

— Твою матір,— сказав Агустін.

— Своєї-бо в тебе ніколи не було,— сказала Пілар: пересварка вже досягла тієї межі, коли в іспанській мові дії не називають словами.

— Що це вони там роблять? — тепер уже півголосом спитав Агустін.

— Нічого,— відповіла йому Пілар.— *Nada*. Зрештою, тепер весна, тварюко.

— Тварюко,— промовив услід за нею Агустін, смакуючи це слово.— Тварюко. А сама ти хто? Виплодок найпослідущої суки, от хто. Туди й розтуди твою весну.

Пілар ляснула його по плечу.

— Ет,— сказала вона й засміялася своїм лунким сміхом.— Вся твоя лайка на один копил. Але в цьому ти мастак. Ти бачив літаки?

— Наклав я на їхні мотори,— сказав Агустін, ствердно кивнувши, й закусив нижню губу.

— Добре! — сказала Пілар.— Дуже добре! Тільки зробити це важко.

— Авжеж, занадто високо,— вищирив зуби Агустін.— *Desde luego*. Але чом не пожартувати.

— Атож,— сказала Паблова жінка.— Чом не пожартувати, а ти гарний чолов'яга, й жарти в тебе круті.

— Слухай, Пілар,— серйозно сказав Агустін.— Щось готується, правда?

— Ну, і що ти на це скажеш?

— Скажу, що справи кепські. Тих літаків було багато, жінко. Аж надто багато.

— І ти злякався їх, так само, як і всі?

— *Qué va,*— сказав Агустін.— Як ти гадаєш, що там готується?

— Послухай,— сказала Пілар.— Якщо цей хлопець прийшов сюди підривати міст, значить, Республіка готує наступ. Якщо літають ці літаки, значить, фашисти готуються відбити його. Але навіщо показувати літаки завчасно?

— В цій війні багато безглуздого,— сказав Агустін.— У цій війні куди не глянь, саме безглуздя.

— Правильно,— сказала Пілар.— Інакше ми б тут не сиділи.

— Атож,— сказав Агустін.— Ми борсаємося в цьому безглуздді ось уже цілий рік. Але Пабло — він не дурень. Пабло — спритна людина.

— Чому ти кажеш це?

— А просто так.

— Зрозумій одне,— спробувала пояснити йому Пілар.— Самою тільки спритністю тепер уже не врятуєшся, а нічого більше в нього не лишилося.

— Я розумію,— сказав Агустін.— Я знаю, що нам треба забиратися звідси. А що врятує нас тільки перемога, то, виходить, треба підривати мости. Та хоч Пабло й почав боятися, він усе ж таки хитрий.

— Я теж хитра.

— Ні, Пілар,— сказав Агустін.— Ти не хитра. Ти сміліва. Ти віддана людина. І рішуча. І передбачлива. Рішучості й відваги в тебе багато, але хитрості — ніякої.

— Ти так гадаєш? — замислено сказала жінка.

— Так, Пілар.

— А цей хлопець хитрий,— сказала жінка.— Хитрий і холодний. З холодною головою.

— Атож,— сказав Агустін.— Він своє діло знає, а то б його не прислали сюди. Ну, а чи хитрий він — цього я не знаю. А щодо Пабло я певен.

— Від нього тепер ніякої користі — від страху він з місця не зрушить.

— І все ж він хитрий.

— То що ж ти скажеш?

— Нічого. Тут треба все як слід обмізкувати. Зараз такий час, що треба діяти розважливо. Після мосту нам доведеться тікати звідси. Треба все підготувати. Отож ми мусимо знати, куди відходити і як відходити.

— Слушно.

— Для цього потрібен Пабло. Бо тут не обійтися без хитрощів.

— Я йому не довіряю.

— У цьому на нього можна покластися.

— Ні. Ти навіть не знаєш, який він став.

— *Pero es muy vivo.* Він дуже хитрий. А якщо тут не схитрувати — пропадемо ми ні за цапову душу.

— Я подумаю про це,— сказала Пілар.— У мене цілий день попереду.

— А для мосту — цей хлопець,— сказав Агустін.— Він своє діло знає. Пам'ятаєш, як отой, перший, вправно влаштував усе з поїздом?

— Авжеж,— сказала Пілар.— То насправді він усе й підготував.

— Снага й рішучість — цього тобі не бракує,— сказав Агустін.— А от вивести нас звідси зможе тільки Пабло. Відступ — це справа Пабло. Візьмись за нього, хай подумає про це.

— Ти розумний чоловік.

— Так, розумний,— мовив Агустін.— Але *sin picardía* [1]. Тут уже нехай Пабло береться.

— Хоч він і боягуз?

— Хоч він і боягуз.

— А що ти думаєш про мости?

— Це потрібно. Я знаю. Ми повинні зробити дві речі. Ми повинні забратися звідси, й ми повинні виграти війну. А щоб виграти війну, треба знищити мости.

— Якщо Пабло такий хитрий, чому він сам цього не розуміє?

— Йому, слабодухому, краще так, як є. Йому б крутитися на місці, як у вирі. Але вода прибуває, і як зірве його з місця, хитрість враз повернеться до нього. *Es muy vivo.*

— Добре, що *Inglés* не вбив його.

— *Qué va.* Вчора ввечері циган причепився до мене, щоб я його вбив. Циган — тварюка.

— Ти теж тварюка,— сказала вона.— Але тямущий.

— Ми з тобою обоє тямущі,— сказав Агустін.— Але в Пабло є ще й хист!

— Тільки з ним важко домовитися. Ти навіть не знаєш, до чого він докотився.

— Так. Але в нього є хист. Слухай, Пілар. Щоб воювати, досить мати голову на в'язах. Але щоб виграти війну — потрібні хист і засоби.

— Я про це поміркую,— сказала вона.— А тепер нам час іти. Ми й так уже забарилися.— Потім, підвищивши голос, гукнула:— Англійцю! *Inglés!* Ходімо. Вже час.

---

[1] Без хитрощів *(ісп.)*.

— Перепочиньмо,— сказала Пілар Робертові Джордану.— Сідай, Маріє, перепочиньмо.

— Ні, ходімо далі,— заперечив Роберт Джордан.— Відпочинемо вже там, на місці. Мені треба побачитися з тим чоловіком.

— Побачишся,— відказала жінка.— Квапитися нікуди. Сідай, Маріє.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан.— Виберемось на гору і там відпочинемо.

— Я відпочиватиму тут,— мовила жінка й сіла коло струмка.

Дівчина сіла поряд із нею у густому вересі, й сонце засяяло на її волоссі. Тільки Роберт Джордан усе стояв, дивлячись на гірську луку і струмок, що перетинав її; у цьому струмку, напевно, водилася форель. Він стояв у заростях вересу. Нижче де-не-де височіли великі сірі камені. Ще далі темніла смуга сосон.

— Чи далеко ще до Ель Сордо? — спитав він.

— Не дуже,— сказала жінка.— Перейдемо цей схил, спустимося в долину, а потім пройдемо понад отим лісом — до витоку струмка. Сідай і ні про що не думай.

— Я хочу поговорити з ним і владнати нарешті цю справу.

— А я хочу помити ноги,— сказала жінка і, скинувши сандалі та грубі вовняні панчохи, занурила праву ногу в воду.— Боже, яка холодна!

— Треба було їхати верхи,— сказав Роберт Джордан.

— А мені корисно пройтися,— сказала жінка.— Саме така прогулянка мені й потрібна була. Що з тобою?

— Нічого, просто я поспішаю.

— Тоді заспокойся. Часу в нас багато. А який день гарний, і як добре, що тут немає сосон! Ти навіть не уявляєш собі, як ці сосни можуть остогиднути. А тобі набридли сосни, guapa?

— Я їх люблю,— сказала дівчина.

— За що ж ти їх любиш?

— Я люблю, як вони пахнуть, і люблю, коли під ногами глиця, люблю, коли вітер гуде між високими деревами, а вони порипують.

— Ти все любиш,— сказала Пілар.— Ти просто скарб, а не дружина.— якби ще навчилася краще куховарити. Сосновий ліс нудний. Ти ніколи не бачила лісів букових, дубових чи каштанових. Ото ліси! В такому лісі всі дерева різні, кожне дерево само по собі, і в кожного своя краса. А сосновий ліс — це нудота. Що ти скажеш, *Inglés*?

— Я теж люблю сосни.

— *Pero venga?* [1] — сказала Пілар.— Ви наче змовилися. Я теж люблю сосни, але ми надто довго сидимо серед цих сосон. І гори мені набридли. В горах є лише два шляхи: вгору і вниз, а вниз — це тільки до дороги й до фашистських міст.

— Ти буваєш у Сеговії?

— *Qué va.* З моїм обличчям! Таке обличчя раз побачиш — і не забудеш. Ти б хотіла бути бридкою, красуне моя? — спитала вона Марію.

— Ти не бридка.

— *Vamos,* не бридка! Я бридкою вродилася. І все своє життя була бридка. От ти, *Inglés,* хіба ти знаєшся на жінках? Чи знаєш ти, що відчуває бридка жінка? Чи знаєш, що то значить — бути ціле життя бридкою, а в глибині душі почувати себе вродливою? Чудне це почуття.— Вона занурила у воду другу ногу й одразу ж висмикнула її.— Боже, ну й холодна! Дивіться, он плиска,— сказала вона, показуючи на сіру пташку, що підстрибувала, мов кулька, на камені, вище над струмком.— Вона ні до чого не здатна. І не співає, і смаку в ній ніякого. Трясе хвостом, та й годі. Дай закурити, *Inglés,*— сказала вона, взяла цигарку, вийняла з кишені кофти кремінь з кресалом і прикурила. Затягшись, вона подивилася на Марію й Роберта Джордана.

— Дивна річ — життя,— сказала вона й випустила дим носом.— З мене вийшов би непоганий чоловік, а я жінка, та ще й бридка. Але мене кохало багато чоловіків, і я кохала багатьох. Дивно! Слухай, *Inglés,* це ж бо цікаво. Подивися на мене, хоч я й бридка. Подивися на мене уважно, *Inglés.*

— Ти не бридка.

— *Qué no?* [2] Не бреши. Чи, може,— вона засміялася своїм грудним сміхом,— чи, може, і тебе вже починає проймати? Ні, ні, я жартую. Подивись на мою бридоту. А тим часом і в потворі буває щось таке, що засліплює чоловіка, коли він кохає. Засліплює і його, і тебе саму. А потім, одного дня, невідомо чому, він раптом помічає, що ти бридка, така, як насправді, і більше він уже не сліпий, і тоді ти теж помічаєш свою бридоту і втрачаєш і його, і оте «щось». Зрозуміла, *guapa?* — вона поплескала дівчину по плечу.

— Ні,— сказала Марія.— Бо ти не бридка.

— Ти головою міркуй, а не серцем, і слухай,— сказала Пілар.— Бо я розповідаю дуже цікаві речі. Хіба тобі не цікаво, *Inglés?*

— Цікаво. Але нам уже треба йти.

---

[1] Чого це ви? *(Ісп.)*

[2] Хіба ні? *(Ісп.)*

— *Qué va*, йти. Мені й тут гарно. Та потім,— вела вона далі, звертаючись тепер до Роберта Джордана, немов учителька до класу, немов читаючи лекцію,— минає якийсь час, і у такої потвори, як я, такої бридкої, якою тільки може бути жінка, потім, кажу, минає якийсь час, і в такої потвори знов з'являється і поволі починає рости оте «щось» — безглузде почуття, ніби ти вродлива. Росте й росте, немов капустяна головка. А коли вже виросте, потрапляєш на очі іншому чоловікові, і йому здається, що ти вродлива, і все починається з початку. Тепер, певно, в мене це вже минуло назавжди, але хто зна, може, і ще раз таке станеться. Тобі пощастило, *guapa*, що ти не бридка.

— Ні, я бридка,— сказала Марія.

— Спитай у нього,— сказала Пілар.— І не лізь ногами у воду, бо змерзнуть.

— Якщо Роберто каже, що нам треба йти, то краще ходімо,— сказала Марія.

— Ач, яка! — вигукнула Пілар.— Для мене це не менш важливо, ніж для твого Роберто, а я кажу, що краще перепочити тут, біля струмка, і що часу в нас досить. Крім того, мені хочеться побалакати. Адже нам більше нічого не залишилося від цивілізації. Як же нам ще розважитися? Хіба тобі не цікаво послухати мене, *Inglés*?

— Ти дуже цікаво розповідаєш. Але є речі, що цікавлять мене тепер більше, ніж врода й бридота.

— Тоді давай побалакаємо про те, що тебе цікавить.

— Де ти була, коли розпочалася війна?

— У своєму рідному місті.

— В Авілі?

— *Qué va*, в Авілі!

— Пабло казав, що він із Авіли.

— Бреше. Хоче, щоб думали, що він із великого міста. Ні, ми були ось де,— і вона назвала містечко.

— І що ж там у вас було?

— Багато чого,— сказала жінка.— Багато. І все страшне. Навіть те, чим можна було б пишатися.

— Розкажи,— попросив Роберто Джордан.

— Це все дуже жорстокі речі,— сказала жінка.— Мені б не хотілося говорити про це при дівчині.

— Розкажи,— повторив Роберт Джордан.— А якщо їй не можна слухати, хай не слухає.

— Я все можу слухати,— сказала Марія. Вона поклала долоню на руку Роберта Джордана.— Немає такого на світі, чого мені не можна було б чути.

— Не в тім річ, можна чи не можна,— сказала Пілар.— А в

тім, чи варто розповідати таке при тобі, щоб тобі потім погане снилося.

— Від розповіді мені нічого поганого не насниться,— відповіла їй Марія.— Невже ти гадаєш, що після всього того, що зі мною було, мені може наснитися щось погане від твоєї розповіді?

— А може, тобі, *Inglés*, снитимуться погані сни?

— Там побачимо.

— Ні, *Inglés*, я не жартую. Чи доводилося тобі бачити, як усе починалося в маленьких містечках?

— Ні,— сказав Роберт Джордан.

— Ну, тоді ти нічого не бачив. Ти бачив, який став Пабло. але подивився б ти, який Пабло був того дня.

— Розкажи.

— Ні. Не хочу.

— Розкажи.

— Ну, гаразд, розкажу. Розкажу всю правду, все, як було. А ти, *guapa*, якщо тобі буде важко, зупиниш мене.

— Якщо мені буде важко, я перестану слухати,— відповіла їй Марія.— Гірше від того, що я знаю, вже не може бути.

— А я гадаю, що може,— сказала жінка.— Дай мені ще одну цигарку, *Inglés*, і почнемо.

Дівчина вмостилася на поросломy вересом березі струмка, а Роберт Джордан ліг поруч на землю, поклавши голову на вересову купину. Він узяв Маріїну руку і, тримаючи її в своїй, почав легенько терти об верес, і нарешті Марія розтулила долоню й поклала її на його руку, і так вони лежали й слухали.

— Було ще зовсім рано, коли *civiles* здалися в казармі,— почала Пілар.

— А ви напали на казарму? — спитав Роберт Джордан.

— Пабло наказав оточити її ще вдосвіта, перерізав телефонні дроти, заклав динаміт під одну стіну й гукнув до *guardia civil*, щоб здавалися. Вони не хотіли. І на світанку він підірвав цю стіну. Почався бій. Двох *civiles* убили, чотирьох поранили, а четверо здалися.

Вже розвидніло, а ми всі лежали хто на даху, хто просто на землі, хто за рогом муру чи будинку, і хмара куряви після вибуху ще не розвіялася, бо вітру зовсім не було. Ми лежали й стріляли у той вилом у стіні казарми, заряджали гвинтівки й били просто в дим, а там, усередині, теж ляскали постріли. Нарешті з диму крикнули, щоб ми не стріляли, і четверо *civiles* вийшли звідти з піднятими руками. Частина даху завалилася разом із стіною, й вони вийшли здаватися. «Ще хто-небудь залишився там?» — крикнув їм Пабло. «Тільки поранені».— «Пильнуйте їх»,— сказав Пабло чотирьом нашим, які вибігли зі своєї

засідки. «Ставайте сюди. До стіни»,— наказав він *civiles*. Четверо *civiles* стали до стіни, брудні, запорошені, закурені, і ті четверо наших, що мали їх пильнувати, наставили на них гвинтівки, а Пабло з іншими пішов добивати поранених.

Коли вони скінчили і з казарми вже не долинали ні стогін, ні зойки, ні постріли, Пабло вийшов надвір; рушниця була в нього за спиною, а в руці він тримав маузер.

— Дивись, Пілар,— сказав він.— Це було в офіцера, який сам застрелився. Мені ще ніколи не доводилося стріляти з пістолета. Ти,— звернувся він до одного з *civiles*,— покажи, як із нього стріляють. Ні. Показувати не треба. Поясни.

Поки в казармі тривала стрілянина, четверо *civiles* мовчки стояли під стіною і пітніли. Всі високі, а обличчя як у всіх *guardia civil*, тобто схожі на моє, тільки зарослі щетиною, якої вони не встигли зголити того останнього ранку. Вони стояли під стіною й мовчали.

— Ти,— звернувся Пабло до того, що стояв найближче до нього.— Поясни, як із нього стріляють.

— Опусти отого гачка,— відповів той дуже тихо.— Тоді відтягни рамку назад, вона сама стане на місце.

— А що таке рамка? — спитав Пабло й подивився на чотирьох *civiles*.— Де тут рамка?

— Ота штука, що зверху.

Пабло відтяг її назад, але затвор застряг.

— А тепер що? — сказав він.— Не йде. Ти мені набрехав.

— Відтягни назад ще більше й відпусти, вона сама стане на місце,— сказав той *civil*, і я зроду не чула такого голосу. Він був сірий — сіріший, ніж світанок без сонця.

Пабло відтяг рамку назад і відпустив, як той його навчив, і рамка стала на місце, й курок був тепер зведений. Цей маузер — потворна штука, руків'я кругле, маленьке, а ствол великий і наче сплюснутий, і в руці він якийсь незручний. *Civiles* весь час дивилися на Пабло й мовчали. Потім один спитав:

— Що ти з нами зробиш?

— Розстріляю,— відповів Пабло.

— Коли? — спитав *civil* тим самим сірим голосом.

— Зараз,— сказав Пабло.

— Де? — спитав той.

— Тут,— сказав Пабло.— Зараз. Ось тут і зараз. Ти хочеш сказати щось?

— *Nada*,— відповів *civil*.— Нічого. Але це мерзота.

— Сам ти мерзота,— сказав Пабло.— Скількох селян ти замордував? Ти б і власну матір розстріляв!

— Я ніколи нікого не вбивав,— сказав *civil*.— А моєї матері не чіпай.

— Покажіть нам, як треба вмирати. А то досі ви тільки вбивали.

— Не треба нас ображати,— озвався другий *civil*.— А вмерти ми зуміємо.

— Ставайте на коліна обличчям до стіни,— сказав Пабло. *Civiles* перезирнулися між собою.— Кажу — на коліна! — крикнув Пабло.— Хутко — на коліна!

— Що робити, Пако? — спитав один *civil* другого, найвищого, того, що пояснював Пабло, як стріляти з пістолета. У нього на рукавах були капральські нашивки, і він був весь мокрий від поту, хоч було ще дуже рано й холодно.

— На коліна то й на коліна,— відповів він.— Хіба не однаково?

— Так ближче до землі,— спробував пожартувати перший, але їм було не до жартів, і жоден не всміхнувся.

— Що ж, станьмо на коліна,— сказав перший, і всі четверо незграбно опустилися на коліна — обличчям до стіни, руки висять — і Пабло зайшов ззаду і кожному по черзі вистрелив у потилицю з пістолета. Він ішов від одного до другого й стріляв упритул, і вони один за одним валилися на землю. Я наче й досі чую ці постріли, різкі й водночас немовби приглушені, й бачу, як пістолет смикається і голова падає на груди. Один навіть не ворухнув головою, коли до неї торкнулося дуло. Один нахилив голову й притиснувся лобом до муру. Один здригнувся всім тілом, і голова в нього затрусилася. І тільки один із них затулив очі руками — останній, і, коли Пабло відвернувся від них і підійшов до нас із пістолетом у руці, під стіною зосталися чотири скоцюрблені трупи.

— Потримай-но, Пілар,— сказав він мені.— Я не знаю, як спустити курок.

Він віддав мені пістолет і подивився на чотирьох *civiles*, що лежали під стіною казарми. І всі, що були з нами, теж стояли й дивилися на них, і ніхто нічого не казав.

Тепер місто належало нам, і все це було рано-вранці, і ніхто не встиг ще поснідати чи випити кави. Ми подивилися одне на одного й побачили, що з голови до ніг обсипані курявою, яка знялася після вибуху в казармі, всі запорошені, як на току. Я стояла з пістолетом, відчувала в руці його вагу, і, коли глянула на мертвих *civiles*, що лежали під стіною, мені наче обірвалося щось усередині, вони теж були сірі й запорошені, як ми, тільки тепер кожен заливав своєю кров'ю сухий пил під стіною, там, де лежав. І тоді сонце зійшло з-за далеких горбів і освітило дорогу, де ми стояли, і білу стіну казарми. Курява в повітрі стала золота під тими першими променями сонця, і селянин, що стояв поруч зі мною, дивився на стіну казарми й на

те, що під нею лежало, а потім глянув на нас і на сонце й сказав: «*Vaya* [1], ось і день починається!» — «А тепер ходімо пити каву»,— сказала я. «Гаразд, Пілар, гаразд»,— сказав той селянин. І ми пішли до містечка, на майдан, і після того в нашому містечку більше нікого не розстрілювали.

— А що ж сталося з рештою? — запитав Роберт Джордан.— Хіба у вас не було більше фашистів?

— *Qué va*,— не було фашистів! Їх було більш як двадцять чоловік. Але нікого з них не розстрілювали.

— А що з ними зробили?

— Пабло наказав забити їх на смерть ціпами й скинути з урвища в річку.

— Всіх двадцятьох?

— Стривай, я все розповім. Це не так просто. І бодай ніколи більше такого не бачити. Щоб людей забивали на смерть ціпами на майдані край урвища.

Наше містечко стоїть на високому березі, і є там майдан із фонтаном, а навколо нього лави й старі тіняві дерева. Балкони всіх будинків виходять на майдан. І до нього ж сходиться шість вулиць, і будинки довкола з аркадами, отже, коли сонце припікає, можна ходити під ними. З трьох боків майдану — ті аркади, а з четвертого понад урвищем — алея, а під нею, внизу, тече річка. Круча висока — метрів сто.

Керував усім Пабло, так само, як і нападом на казарму. Спочатку він наказав загородити всі виходи вулиць возами, немов готував майдан до *capea* — до аматорського бою биків. Усіх фашистів замкнули в *ayuntamiento* — ратуші, найбільшому будинку на майдані. На стіні ратуші був годинник, і тут-таки, під аркадою, містився фашистський клуб. А на тротуарі коло клубу у них стояли столики й стільці. Перед початком війни вони пили там свої аперитиви. Стільці й столики були плетені. Наче кав'ярня, тільки чепурніше.

— Невже вони здалися без бою?

— Пабло наказав узяти їх уночі, перше ніж ми напали на казарму. Але казарма на цей час була вже оточена. Їх узяли просто з їхніх домівок, о тій самій годині, коли розпочався напад. Це було дуже розумно зроблено. Пабло вміє організувати все як слід. Інакше, штурмуючи казарму *guardia civil*, йому довелося б ще й відбивати атаки з флангів і з тилу.

Пабло дуже розумний, але й дуже жорстокий. Він тоді все завчасно обміркував і визначив, що кому робити. Слухай далі. Після нападу на казарму, коли останні чотири жандарми здалися і він розстріляв їх під стіною, ми випили кави в кав'ярні, що

[1] Ну *(ісп.)*

завжди відчиняється раніше за інші, на розі, звідки відходив перший автобус, і потім Пабло почав готувати майдан. Він загородив усі вулиці возами, зовсім як перед *cареа*, і тільки один бік залишив відкритим. Той, що над річкою. З цього боку майдан не був загороджений. Потім Пабло наказав священикові висповідати фашистів і дати їм останнє причастя.

— А де все це робилося?

— Я ж кажу, в *ayuntamiento*. Перед будинком зібрався великий натовп, і поки священик був у ратуші, дехто вже почав бешкетувати й лаятися, але загалом люди поводились поважно й пристойно. Бешкетували ті, хто вже встиг набратися після нападу на казарму, та різні покидьки, що раді випити, коли слід і коли не слід.

Поки священик сповідав фашистів, Пабло вишикував тих, хто зібрався на майдані, в дві шеренги.

Він вишикував їх у дві шеренги так, як до змагань з перетягання линви, або як у місті стають люди, щоб подивитися на закінчення велосипедних перегонів, залишаючи якраз стільки вільного місця, щоб велосипедисти могли проїхати, або коли стають, щоб подивитися на церковну процесію. Між шеренгами він залишив прохід завширшки два метри, і люди вишикувалися від дверей *ayuntamiento* геть через весь майдан аж до урвища. І той, хто вийшов би з *ayuntamiento*, побачив би перед собою на майдані людей, що стоять двома довгими шеренгами й чекають.

Озброєні вони були ціпами, що ото молотять збіжжя, і шеренги стояли одна навпроти одної на відстані довжини такого ціпа. Ціпи мали не всі, бо на всіх не вистачило. Але в більшості вони все ж були, ми взяли їх із крамниці дона Гільєрмо Мартіна — він був фашистом і торгував різним сільськогосподарським знаряддям. А в тих, кому не вистачило ціпів, були важкі чабанські гирлиги або дрючки, а в декого дерев'яні вила, якими підкидають полову й солому після молотьби. Дехто тримав у руках серпи, але цих Пабло поставив на самому кінці, біля урвища.

Всі стояли тихо, і день був погожий, такий, як сьогодні, високо в небі хмаринки, такі, як оце зараз, і куряви на майдані ще не було, бо вночі випала рясна роса, дерева кидали тінь на людей у шеренгах, і чути було, як вода тече з мідної трубки в пащі лева й падає в чашу фонтана, до якого жінки приходять із глеками по воду.

Тільки біля самого *ayuntamiento*, де священик молився з фашистами, чулася лайка, але то були оті нікчеми, що, як я вже казала, встигли надудлитись, а тепер скупчилися попід загратованими вікнами, лихословили й горлали непристойні дотепи. Але

в шеренгах чекали спокійно, і я почула, як один чоловік спитав другого:

— А жінки теж будуть?

І той відповів йому:

— Дай боже, щоб не було.

Потім перший сказав:

— Ось Паблова жінка. Слухай, Пілар, жінки теж будуть?

Я подивилася на нього. То був дядько з села, вбраний по-святковому і весь мокрий від поту. Я відповіла йому:

— Ні, Хоакіне, жінок не буде. Ми не вбиваємо жінок. Навіщо нам убивати жінок?

А він на те:

— Хвалити бога, що жінок не буде! А коли воно почнеться?

Я відповіла:

— Тільки-но священик скінчить.

— А що буде із священиком?

— Не знаю,— відповіла я й побачила, що обличчя його пересмикнулося і на лобі виступив піт.

— Мені ще не доводилося вбивати людей,— сказав він.

— Тепер навчишся,— озвався другий селянин, що стояв поруч нього.— Тільки навряд чи цим можна вбити з одного удару.— І він підняв обома руками свій ціп і з сумнівом подивився на нього.

— Оце ж бо й добре,— сказав інший селянин.— Добре, що треба бити багато разів.

— *Вони* здобули Вальядолід. *Вони* здобули Авілу,— сказав хтось.— Я чув про це, як вирушав до міста.

— Але *цього* міста їм не здобути. *Це* місто наше. Ми їх випередили,— сказала я.— Пабло не такий, щоб чекати, поки вони вдарять перші.

— Пабло маху не дасть,— сказав іще хтось.— Але він самодин порішив тих *civiles*. То було не по-товариському. Як ти вважаєш, Пілар?

— Атож,— відповіла я.— Але в цьому вже ми всі візьмемо участь.

— Так,— сказав він.— Це добре придумано. Але чому ми не маємо більше ніяких відомостей про війну?

— Пабло перерізав телефонні дроти перед нападом на казарму. Їх ще не полагодили.

— Ага,— сказав він.— Ось чому до нас ніщо не доходить. Я дізнався про все тільки сьогодні вранці від шляхового сторожа. А чому вирішено робити саме отак, Пілар? — запитав він мене.

— Щоб не марнувати куль,— відповіла я.— І щоб усі були винні. Як відповідати, то щоб усім.

— То хай тоді вже починають. Хай починають.

Я глянула на нього й побачила, що він плаче.

— Чого ж ти плачеш, Хоакіне? — спитала я.— Тут плакати нема чого.

— Не можу втриматися, Пілар,— відповів він.— Я ще ніколи нікого не вбивав.

Якщо ти не бачив першого дня революції в маленькому містечку, де всі одне одного знають і завжди знали, то ти не бачив нічого. Того дня більшість людей, що стояли двома шеренгами на майдані, були вдягнені як до роботи в полі, бо вони квапилися якнайшвидше дістатися до міста, але кілька чоловік, не знаючи, як треба вдягтися для такої нагоди, прийшли у святковому вбранні і тепер ніяковіли, бачачи, що інші і ті, що штурмували казарму, вдягнені в старі лахи. Але скидати свої нові куртки вони не хотіли — боялися, що загубляться або хтось поцупить, отож стояли, обливаючись потом, на осонні й чекали, коли ж воно нарешті почнеться.

Потім знявся вітер, а на цей час і майдан устиг підсохнути під ногами в людей, що стояли, ходили, тупцяли на місці, збиваючи куряву, і якийсь чоловік у темно-синьому святковому вбранні гукнув: «*Agua! Agua!*» [1] І тоді прийшов підмітальник, який щоранку поливав майдан, розкрутив шланг і почав поливати майдан водою, спершу з боків, а потім усе ближче й ближче до середини. Тоді обидві шеренги розступилися, щоб він міг полити середину майдану, вода била широким струменем, виблискуючи на сонці, а люди стояли, спираючись хто на ціп чи кийок, хто на довгі білі дерев'яні вила, й дивились, як вигинається водяний струмінь. А потім, коли майдан був уже политий і курява осіла, шеренги знову вишикувались, і хтось із селян крикнув:

— Коли ж нарешті нам дадуть першого фашиста? Коли перший вилізе з тієї сповідальні?

— Зараз! — гукнув Пабло з дверей ayuntamiento.— Зараз вийде.

Голос у нього був хрипкий, бо він багато кричав і наковтався диму, коли штурмували казарму.

— А чого вони там так довго сидять? — спитав хтось.

— Та ніяк своїх гріхів не полічать! — крикнув Пабло.

— Ну, звісно, адже їх там двадцять душ,— сказав хтось іще.

— А то й більше,— сказав інший.

— У двадцятьох чоловік гріхів набереться чималенько.

— Так, але, по-моєму, вони просто хитрують, щоб виграти час. У таку хвилину усіх своїх гріхів не згадаєш, хіба найтяжчі.

[1] Води! Води! *(Ісп.)*

— То май терпіння,— озвався другий.— Як їх тут душ двадцять із гаком, то навіть на те, щоб покаятися в самих тільки найтяжчих гріхах, треба силу часу.

— Терпіння в мене досить,— відповів перший.— Та все ж таки, чим скоріше ми це скінчимо, тим краще. І для них, і для нас. Надворі липень, роботи багато. Хліб не вимолочено. Ще не час розважатися та свята справляти.

— А от сьогодні у нас свято,— сказав інший.— Сьогодні у нас свято Свободи. Відтепер, як ми їх порішимо, і місто, і земля будуть наші.

— Сьогодні ми вимолотимо фашистів,— сказав хтось.— А з полови постане свобода нашого *pueblo* [1].

— Але треба робити все як належить, щоб заслужити цю свободу,— сказав другий.— Пілар,— звернувся він до мене,— коли в нас буде мітинг?

— Відразу ж, як скінчимо з оцим,— відповіла йому я.— В цьому самому будинку *ayuntamiento.*

Я жартома наділа лакованого трикутного капелюха *guardia civil.* Курок пістолета я спустила, притримуючи його великим пальцем і натискаючи на спуск, бо здогадалася, що це робиться так; пістолет я засунула дулом за мотузку, якою підперезалася. Надіваючи капелюха, я думала, що це буде гарний жарт, але потім пошкодувала, що не взяла замість капелюха кобури від пістолета. І хтось із шеренги сказав мені:

— Пілар, дочко, не личить тобі носити такого капелюха. Адже ми покінчили з *guardia civil.*

— Ну, що ж,— сказала я,— доведеться його скинути.— І скинула.

— Дай-но мені того капелюха,— сказав він.— Його треба викинути.

Ми стояли в кінці шеренги, там, де алея йде понад урвищем, і він узяв у мене трикутного капелюха й жбурнув його — так пастух кидає від стегна камінь у бика, щоб підігнати його. Капелюх полетів униз, і ми дивились, як він чимдалі меншає, виблискуючи лаком у прозорому повітрі. Я озирнулася назад і побачила, що в усіх вікнах і на всіх балконах стоять люди, і побачила дві шеренги чоловіків, що вишикувалися через весь майдан аж до дверей *ayuntamiento,* і натовп під вікнами того будинку. Над майданом стояв гомін, і раптом хтось крикнув: «Перший вийшов!» Це був мер, дон Беніто Гарсіа. Він повільно вийшов із дверей, простоволосий, і зійшов сходами вниз, і нічого не сталося. Він пройшов повз перших двох, чотирьох, вісьмох, десятьох, усе далі прямуючи між шеренгами чоловіків із ціпами, й

[1] Народ *(ісп.).*

усе ще нічого не діялося. Він ішов і йшов, підвісши високо голову, його сите обличчя посіріло, очі дивилися вперед, потім раптом забігали сюди-туди, але ступав він твердо. І все ще нічого не діялося.

З балкона хтось крикнув: «*Qué pasa, cobardes*? Чого ж ви, боягузи?» Але дон Беніто йшов далі між шеренгами, і йому нічого не робили. Потім я побачила, як в одного селянина, що стояв за три чоловіка від мене, засмикалося обличчя, він кусав губи й так міцно стискав свого ціпа, що руки в нього побіліли. Я бачила, що він дивиться на дона Беніто, який підходив усе ближче, але поки що нічого не діялося. Потім, коли дон Беніто майже порівнявся з ним, цей чоловік замахнувся ціпом — аж зачепив ним сусіда в шерензі,— і молоснув дона Беніто по голові. Дон Беніто подивився на нього, а він ударив його ще раз і крикнув: «Ось тобі, *cabrón*» [1] Цього разу удар влучив в обличчя, і дон Беніто затулив очі руками, і його били доти, доки він не впав. А той, що перший ударив його, гукнув, щоб йому допомогли, схопив дона Беніто за комір сорочки, а інші схопили його за руки й потягли долілиць по землі до кручі й скинули в річку. А той селянин, що вдарив його перший, став навколішки на краю урвища, дивився йому вслід і примовляв: «*Cabrón! Cabrón!* Ах ти ж *cabrón!*» То був орендар дона Беніто, і вони ніяк не могли поладнати один з одним. Вони посварилися через ділянку землі над річкою — дон Беніто відібрав її в того селянина й віддав іншому, і той селянин давно затаїв до нього ненависть. Він не повернувся на своє місце в шерензі, а так і залишився сидіти на краю урвища і все дивився туди, куди впав дон Беніто.

Після дона Беніто на майдан довго ніхто не виходив. На майдані було тихо, бо всі чекали, хто буде другий. Потім якийсь п'яниця щосили загорлав:

— *Qué salga el toro!* Випустіть бика!

З натовпу, що зібрався під вікнами *ayuntamiento*, крикнули:

— Вони не хочуть іти! Вони всі моляться!

Тоді інший п'яниця загорлав:

— Женіть їх звідти! Женіть, та й усе! Годі їм молитися!

Але з *ayuntamiento* все ще ніхто не виходив; та ось я побачила на дверях іще одного чоловіка.

То був дон Федеріко Гонсалес, власник млина й бакалійної крамниці, найзапекліший фашист у нашому місті. Він був високий і худорлявий, а волосся начісував з одного боку голови на другий, щоб прикрити лисину. Він вийшов босий, як його взяли з дому, в нічній сорочці, заправленій у штани. Він ішов

[1] Досл.: цап — іспанська лайка.

попереду Пабло, піднявши руки над головою, а Пабло підштовхував його дулом рушниці в спину, і так вони йшли, аж поки дон Федеріко увійшов поміж шеренги. Та коли Пабло залишив дона Федеріко й повернувся до дверей *ayuntamiento*, той не зміг іти далі й зупинився, звівши очі догори й піднісши руки, наче хотів ухопитися за небо.

— В нього ноги здерев'яніли,— сказав хтось.

— Що це з вами, доне Федеріко? Не можете йти? — крикнув другий.

Але дон Федеріко стояв на місці, піднісши руки, і тільки губи в нього ворушилися.

— Ну, давай,— крикнув йому зі сходів Пабло.— Іди!

А дон Федеріко все стояв, наче до місця прикипів. Якийсь п'яниця штрикнув його ціпилном у спину, і дон Федеріко рвонувся, як норовистий кінь, але вперед не рушив, а так і зостався на місці з піднесеними руками, дивлячись на небо.

Тоді той селянин, що стояв коло мене, сказав:

— Неподобство! Я проти нього нічого не маю, але це видовисько треба кінчати.— І він вийшов зі свого ряду, пропхався до дона Федеріко і сказав: — З вашого дозволу.— І, розмахнувшись, ударив його кием по голові.

Дон Федеріко опустив руки, притис їх до лисого тім'я, пригнув голову і, захищаючи її руками — довге рідке волосся, що прикривало його лисину, стирчало між пальцями,— кинувся бігти між двома шеренгами. Його молотили ціпами по спині й плечах, аж поки він не впав, і тоді ті, що стояли в кінці, підняли його й скинули з кручі. Він не вимовив жодного слова, відколи Пабло виштовхнув його з дверей дулом рушниці. Тільки не міг іти. Певно, ноги не слухались.

Після дона Федеріко я побачила, що в кінці шеренги над урвищем зібралися справжні шибайголови, і пішла до аркади *ayuntamiento*, відштовхнула двох п'яниць від вікна й зазирнула туди сама. У великому залі *ayuntamiento* всі стояли на колінах, півколом, і молилися. Священик теж стояв на колінах і молився разом із ними. Пабло й один швець на прізвисько *Cuatro Dedos*, Чотирипалий,— він тоді весь час був із Пабло,— і ще двоє стояли з рушницями, і я почула, як Пабло запитав священика: «Хто піде зараз?» — але священик усе молився й нічого йому не відповідав.

— Слухай, ти,— сказав Пабло священикові своїм хрипким голосом.— Хто піде зараз? Хто приготувався?

Священик не відповідав Пабло, наче його там і не було, і я бачила, що Пабло починає сердитися.

— Ми підемо всі разом,— підвівши голову й уриваючи молитву, сказав йому дон Рікардо Монтальво, наш поміщик.

— *Qué va,*— сказав Пабло.— По одному, тільки-но приготуєтеся.

— Тоді зараз піду я,— сказав дон Рікардо.— Вважай, що я вже готовий.

Священик благословив його, коли він сказав це, а потім ще раз, коли він підвівся. Він не переривав молитви, тільки дав йому поцілувати розп'яття, і дон Рікардо поцілував розп'яття, обернувся до Пабло й сказав:

— Все. Тепер я приготувався раз і назавжди. Ходімо, ти, цапе смердючий.

Дон Рікардо був низенький, сивий, з товстою шиєю, в сорочці без комірця. Ноги мав криві, тому що багато їздив верхи.

— Прощавайте,— сказав він до тих, що стояли на колінах.— Не бійтеся. Смерть — то пусте. Прикро тільки, що доводиться гинути від рук цих поганців. Не смій торкатися мене,— сказав він Пабло.— Не смій торкатися мене своїм дробовиком.

Він вийшов з *ayuntamiento*, голова сива, очиці маленькі, сірі, і його коротка шия немов ще дужче роздулася від люті. Він подивився на шеренги селян і сплюнув на землю. Плюнув по-справжньому, слиною, а це, як ти сам розумієш, *Inglés*, вийшло б не в кожного на його місці. А потім крикнув:

— *Arriba España!* [1] Геть вашу сяку-розтаку Республіку, туди й розтуди ваших батьків!

Його порішили швидко, бо він образив усіх; його почали бити, щойно він дійшов до перших у шеренгах, били, коли він усе ще намагався йти далі з піднесеною головою, били, поки не впав, і різали серпами. Потім гуртом підтягли до краю урвища й скинули вниз, і тепер у них була кров на руках і на одежі, і всі раптом відчули, що з *ayuntamiento* виходять справжні вороги і що їх треба вбивати.

Поки дон Рікардо не вийшов лютий і не образив усіх нас, я певна, в шеренгах багато знайшлося б таких, котрі дорого б дали, щоб опинитися деінде. І якби хтось крикнув: «Слухайте, відпустімо решту! Вони вже дістали добру науку»,— напевно, більшість погодилася б.

Але своєю відвагою дон Рікардо погано прислужився тим, що зостались. Бо він роздрочив людей, і якщо доти вони виконували свій обов'язок не дуже охоче, то тепер в них кипіла лють, і це зразу ж далося взнаки.

— Виведіть священика, тоді все піде швидше! — крикнув хтось.

— Виведіть священика!

— Три розбійники у нас уже були, тепер давайте священика!

---

[1] «Повстань, Іспаніє!» — гасло іспанських фашистів.

— Два розбійники,— сказав якийсь присадкуватий селянин тому, хто це крикнув.— Два розбійники було з господом нашим.

— З чиїм господом? — спитав той, весь червоний від злості.

— З нашим господом — це ж так мовиться.

— У мене ніякого господа немає — навіть для сміху,— сказав той.— І ти краще прикуси язика, коли не хочеш сам прогулятися між шеренгами.

— Я такий самий республіканець, як і ти,— сказав присадкуватий.— Я вдарив дона Рікардо по зубах. Я вдарив дона Федеріко по спині. А дона Беніто не поцілив. Я просто називаю його так, як усі: наш господь. І з ним було два розбійники.

— Туди й розтуди твоє республіканство. І цей у тебе «дон», і той у тебе «дон».

— Тут їх усіх так називають.

— Ну, я цих *cabrónes* називаю інакше. А твого господа... Ага! Он іще один вийшов!

І тут ми побачили ганебне видовище, бо тепер із дверей *ayuntamiento* вийшов дон Фаустіно Ріверо, старший син дона Селестіно Ріверо, поміщика. Він був високий, з білявим, гладенько зачесаним назад волоссям; він завжди носив у кишені гребінця і, певно, й зараз, перше ніж вийти, встиг причесатися. Він був страшенний бабій і боягуз і все життя мріяв стати матадором-аматором. Він водився з циганами, матадорами й постачальниками биків і любив ходити в андалузькому костюмі. Але він був боягуз, і всі мали його за блазня. Якось було оголошено, що він візьме участь в аматорському бої биків на користь притулку для старих в Авілі і що він уб'є бика з коня, по-андалузькому — дон Фаустіно довго навчався цього. Та коли він побачив величезного бика, якого йому підставили замість того, малого й кволого, що його він сам собі вибрав, він прикинувся хворим і, кажуть, навіть застромив собі два пальці в рот, щоб виблювати.

Коли він вийшов, із шеренг загукали:

— *Hola*, доне Фаустіно! Гляди, не ригай.

— Слухай, доне Фаустіно! Там, під кручею, є гарненькі дівчата.

— Доне Фаустіно! Зажди хвилинку, зараз ми приведемо бика ще більшого, ніж той, від якого ти втік.

І хтось іще крикнув:

— Гей, доне Фаустіно! Чи ти чув коли, що таке смерть?

Дон Фаустіно стояв і все ще удавав сміливця. У ньому ще не охолов запал, який спонукав його сказати, що тепер піде він. В такому запалі він колись оголосив, що уб'є бика. Так само йому стукнуло в голову, що з нього вийде матадор-аматор. Тепер його надихнув своїм прикладом дон Рікардо, і він стояв на

дверях, такий собі відважний красунчик, і зневажливо кривився. Але говорити він не міг.

— Ходи сюди, доне Фаустіно, сюди,— гукали до нього з рядів.— Ходи сюди, доне Фаустіно! Дивись, такого величезного бика ти ще не бачив!

Дон Фаустіно стояв, дивлячись на майдан, і я подумала тоді, що нікому в обох шеренгах не жаль його. І все ж він іще козирився, та час минав, а дорога була тільки одна.

— Доне Фаустіно,— крикнув хтось.— Чого ти чекаєш, доне Фаустіно?

— Ладнається блювати,— сказав хтось, і по шеренгах перебіг сміх.

— Доне Фаустіно,— гукнув якийсь селянин,— можеш блювати, коли хочеш. Мене це не обходить.

Тоді дон Фаустіно подивився на шеренги й через майдан на край урвища і, побачивши цей край і порожнечу за ним, раптом крутнувся і шаснув у двері *ayuntamiento*.

Всі зареготали, і хтось гукнув:

— Куди ж це ти, доне Фаустіно, куди ж ти втік?

— Він пішов блювати,— загорлав хтось інший, і всі знову зареготали.

Тут ми знову побачили дона Фаустіно, а за ним ішов Пабло зі своєю рушницею. Від хизування дона Фаустіно не лишилося й сліду. Побачивши шеренги, він забув про гордість і хизування, і тепер здавалося, наче Пабло підмітає вулицю, а дон Фаустіно — це сміття під його ногами. З'явившись на дверях цього разу, дон Фаустіно хрестився й бурмотів молитви, а потім затулив очі руками й зійшов сходами вниз, на майдан.

— Не чіпайте його,— крикнув хтось.— Хай іде.

Всі зрозуміли, й ніхто навіть не доторкнувся до нього, а він ішов між шеренгами, затуливши очі тремтячими руками, і губи його ворушилися.

Ніхто не казав жодного слова, й ніхто не чіпав його, але дійшовши до середини, він не зміг іти далі й упав навколішки.

Ніхто не вдарив його. Я йшла вздовж шеренги й дивилася на нього, і я побачила, як один селянин нахилився, поставив його на ноги й сказав:

— Вставай, доне Фаустіно, і йди далі. Бика ще не випустили.

Але дон Фаустіно не міг іти сам, і тоді той селянин у чорній блузі підхопив його під одну руку, а другий, теж у блузі й пастуших чоботях, підхопив під другу, і так вони повели дона Фаустіно між шеренгами, і він ішов, затуливши очі долонями, й губи його тремтіли, а гладенько зачесане біляве волосся блищало на сонці, і, пропускаючи дона Фаустіно повз себе, селяни казали: «Доне Фаустіно, *buen provecho* — смачного вам, доне

Фаустіно», або: «Доне Фаустіно, *a sus ordenes* — до ваших послуг, доне Фаустіно». А один, теж невдаха-матадор, сказав: «Доне Фаустіно! *Matador, a sus ordenes*». І ще один сказав: «На небі стільки гарненьких дівчаток, доне Фаустіно!» І його провели між шеренгами, міцно тримаючи з обох боків і не даючи йому впасти, а він усе затуляв очі руками, але йому, мабуть, дещо видно було крізь пальці, бо, коли вони підвели його до краю урвища, він знов упав на коліна, кинувся на землю, вчепився за траву й закричав: «Ні! Ні! Благаю! Ні! На бога! Ні! Ні!»

Тоді ті двоє селян, що вели його, і ще кілька найзавзятіших, з кінця шеренги, швиденько присіли за ним навпочіпки й щосили штовхнули його. І він полетів униз, так і не діставши жодного удару, і тільки чути було, як він пронизливо верещить, падаючи з кручі.

І тут уже я зрозуміла, що люди в шеренгах стали жорстокі й причина цього — образливі слова дона Рікардо й боягузлива поведінка дона Фаустіно.

— Хай виводять іще! — крикнув один селянин, а другий ляснув його по спині й сказав:

— Дон Фаустіно! Оце була кумедія! Дон Фаустіно!

— Нарешті дочекався свого бика,— додав третій.— Тепер блювання йому вже не допоможе!

— Скільки років на світі живу, а такого, як цей дон Фаустіно, ще не бачив!

— Зажди, ще інші будуть,— сказав іще хтось.— Потерпи трошки. Хто зна, що ми ще побачимо.

— Та хай хоч що,— сказав перший,— велетнів чи карликів, негрів чи дивовижних звірів із Африки, а для мене такого, як дон Фаустіно, вже не буде. Ну, нехай виходить наступний! Хто у вас там? Нехай виходить!

П'яниці роздавали пляшки ганусівки й коньяку, винесені з бару фашистського клубу, і жлуктили міцні напої, наче легеньке вино, і багато хто в шеренгах теж уже захмелів після того, що було з доном Беніто, доном Федеріко, доном Рікардо, а надто з доном Фаустіно. Ті, в кого не було коньяку й ганусівки, дудлили вино з бурдюків, передаючи їх один одному, і якийсь селянин подав такого бурдюка мені, і я випила трохи прохолодного вина із шкіряної *bota*, бо й мене мучила спрага.

— Як убиваєш, пити хочеться,— сказав селянин, що подав мені бурдюка.

— *Qué va*,— сказала я.— А ти вбив хоч одного?

— Ми вбили чотирьох,— гордо відповів він.— Не рахуючи тих *civiles*. Чи правда, що ти вбила одного *civil*, Пілар?

— Жодного не вбила,— сказала я.— Коли стіна завалилася, я стріляла в дим, як усі. Ото й усе.

— А звідки в тебе пістолет, Пілар?

— Пабло дав після того, як розстріляв *civiles*.

— То він розстріляв їх з оцього пістолета?

— А то ж із якого,— відповіла я.— А потім віддав його мені.

— А можна мені подивитись на нього, Пілар? Можна мені потримати його?

— А чого ж, друже,— сказала я, витягла пістолет із-за свого мотузяного пояса й дала йому.

Я все дивувалася, чому ніхто більше не виходить, коли раптом на дверях з'явився сам дон Гільєрмо Мартін, що з його крамниці ми взяли ті ціпи, гирлиги й дерев'яні вила. Дон Гільєрмо був фашист, але, крім цього, він не вчинив нічого поганого.

Щоправда, тим, хто робив ціпи, він платив мало, але й продавав їх недорого, і як хтось не хотів купувати ціпа в дона Гільєрмо, то міг і сам зробити його, витративши тільки на дерево й ремінець. Дон Гільєрмо поводився дуже брутально, і фашист був запеклий, і член їхнього клубу; опівдні і ввечері він сидів там у плетеному кріслі, читав «Ель дебате», або гукав хлопчика, щоб почистив йому черевики, або пив вермут із зельтерською, їв підсмажений мигдаль, сушені креветки й анчоуси. Але за це не вбивають, і якби не образливі слова дона Рікардо Монтальво, не жалюгідна поведінка дона Фаустіно і не вино, що вже вдарило в голови після всього того, то, напевно, знайшовся б хто-небудь, хто б крикнув: «Хай дон Гільєрмо йде собі. Адже у нас його ціпи. Відпустіть його».

Бо люди в нашому містечку хоча й можуть бути жорстокі, але душі в них добрі, і від природи їм властиве почуття справедливості. Але люди в шеренгах вже озлобилися, і хміль ударив їм у голову, і тепер вони були вже не такі, як тоді, коли вийшов дон Беніто. Ніхто, мабуть, не цінує радості, яку дає нам вино, так, як я, але не знаю, як в інших країнах, а в Іспанії хміль — страшна річ, особливо коли він не тільки від вина, і п'яні люди роблять багато такого, чого не можна робити. А в твоїй країні не так, *Inglés*?

— Так само,— сказав Роберт Джордан.— Коли мені було сім років, мати взяла мене з собою на весілля, в штат Огайо. Я мав нести квіти в парі з однією дівчинкою.

— І ти справді ніс квіти? — спитала Марія.— Як це, певне, було гарно!

— Тоді в тому містечку повісили на ліхтарному стовпі негра, а потім спалили. А ліхтар був такий: щоб його засвітити, лампу спускали вниз до тротуару. І негра хотіли повісити за допомогою цього пристрою, але він зірвався...

— Негра! — сказала Марія.— Звірюки!

— Вони були п'яні? — спитала Пілар.— Невже вони допилися до того, що спалили негра?

— Я не знаю,— відповів Роберт Джордан.— Бо я підглядав з-за завіски. На вулиці було повно народу, і коли негра почали вішати вдруге...

— Як тобі було тільки сім років і ти дивився з вікна, то звідки ти можеш знати, п'яні вони були чи ні,— сказала Пілар.

— Отож кажу, коли негра почали вішати вдруге, мати відтягла мене від вікна, і більше я вже нічого не бачив,— сказав Роберт Джордан.— Але відтоді я не раз пересвідчувався в тому, що п'яні люди в моїй країні такі самі, як і скрізь. Вони огидні й жорстокі.

— Ти був тоді зовсім маленький,— сказала Марія.— В сім років ще не розумієш таких речей. Я ніколи не бачила справжніх негрів, тільки в цирку. Хоча, може, марокканці — теж негри.

— Декотрі з них — негри, а декотрі — ні,— сказала Пілар.— Про марокканців я можу дещо розповісти.

— Про них і я можу розповісти,— сказала Марія.— Ще більше, ніж ти.

— Не треба про це згадувати,— сказала Пілар.— Тобі це шкодить. На чому я зупинилася?

— Ти казала, що люди в шеренгах сп'яніли,— відповів Роберт Джордан.— Ну, а далі?

— Власне, не можна сказати, що вони сп'яніли,— мовила Пілар.— До справжнього сп'яніння було ще далеко. Але щось у них уже змінилося, бо коли дон Гільєрмо вийшов і зупинився, випроставшись,— невисокий, короткозорий, сивий, у сорочці, застебнутій на запонку, але без комірця, і перехрестився, дивлячись просто себе, хоч нічого не бачив без окулярів, а потім рушив уперед, спокійно й поважно,— його можна було пожаліти. Але хтось із шеренг крикнув:

— Сюди, доне Гільєрмо! Прошу сюди, до нас, доне Гільєрмо! Весь ваш товар у нас.

Наглузувавшись із дона Фаустіно, вони вже не розуміли, що дон Гільєрмо зовсім інша людина і коли вже його вбивати, то треба вбивати швидко й з гідністю.

— Доне Гільєрмо! — крикнув хтось.— Може, послати когось до твого особняка по окуляри?

Дон Гільєрмо не мав особняка, бо він був небагатий, а фашистом став тільки з честолюбства і ще для того, щоб утішити себе — мовляв, хоч я перебиваюся дрібними заробітками, торгую дерев'яним знаряддям, а все ж належу до такого кола! А ще він став фашистом через свою жінку; вона була дуже побожна, а він її так любив, що не хотів від неї ні в чому відставати. Дон Гільєрмо мешкав за три будинки від майдану, наймав квартиру,

і коли він зупинився, дивлячись своїми підсліпуватими очима на шеренги, на дві шеренги, між якими мусив пройти, з балкона його помешкання закричала жінка. То була його дружина, вона побачила його з балкона.

— Гільєрмо! — кричала вона.— Гільєрмо! Зачекай, я піду з тобою!

Дон Гільєрмо обернувся на цей крик. Він не міг розгледіти дружину. Хотів був сказати щось, але не зміг. Тільки махнув рукою в той бік, звідки лунав крик, і ступив між шеренги.

— Гільєрмо! — кричала вона.— Гільєрмо! О Гільєрмо! — вона вчепилася руками в поруччя балкона і трусилася всім тілом.— Гільєрмо!

Дон Гільєрмо знову помахав рукою в той бік і пішов між шеренгами з високо піднесеною головою, і що він у ту мить відчував, видно було тільки з його блідого обличчя.

І тут якийсь п'яниця заверещав, передражнюючи пронизливий голос його дружини: «Гільємро!», і дон Гільєрмо кинувся з кулаками до нього, наосліп, а по щоках у нього котилися сльози, і п'яниця вгатив дона Гільєрмо ціпом по обличчю, і від того удару дон Гільєрмо осів на землю і так і залишився сидіти, плачучи, але не від страху, а п'яниці били його, і один сів йому верхи на плечі й почав бити пляшкою. І тут багато людей повиходили з шеренг, а на їхні місця стали п'яниці, що перед тим бешкетували й викрикували непристойні слова у вікна *ayuntamiento.*

Я й сама дуже переживала, коли Пабло розстрілював тих *guardia civil,*— сказала Пілар.— Це було страшно, але я думала тоді, коли вже треба, то треба, і принаймні там обійшлося без знущання — просто відібрали їм життя, і хоч це страшна річ, але, як усі ми зрозуміли за останні роки,— інакше не можна, якщо хочеш перемогти і врятувати Республіку.

Коли Пабло загородив з усіх боків майдан і вишикував людей двома шеренгами, мені сподобалася ця вигадка Пабло, хоч мені вона здалася трохи химерною, і ще я подумала: все, що треба зробити, ми мусимо зробити пристойно, щоб нікому не було гидко. Коли вже фашистів мусить знищити сам народ, то хай при тому будуть усі, і я теж хотіла взяти на себе частку вини нарівні з іншими, бо сподівалася дістати й частку тих благ, які ми здобудемо, захопивши місто. Але після дона Гільєрмо мені стало соромно й гидко; а коли п'яниці й усякі покидьки зайняли місця тих, хто обурився і вийшов із шеренг після дона Гільєрмо, я теж вирішила піти звідти, перейшла на другий кінець майдану й сіла там на лаві під одним із тих великих дерев.

До лави, розмовляючи між собою, підійшли двоє селян, і один з них запитав:

— Що з тобою, Пілар?

— Нічого,— відповіла я йому.

— Неправда,— сказав він.— Ну, кажи, що з тобою?

— Щось мені це вже з душі верне,— відповіла я йому.

— Нам також,— сказав він, і обидва сіли поряд зі мною на лаві. В одного був бурдюк з вином, і він простяг його мені.

— Прополощи рота,— сказав він, а другий продовжив перервану розмову:

— Найгірше те, що це накличе на нас лихо. Ніхто не переконає мене в тому, що такі вчинки, як оця розправа з доном Гільєрмо, не накликають лиха.

Тоді перший сказав:

— Коли вже треба вбивати їх усіх, а я не певен, що конче треба, то вбивали б уже просто, без знущання.

— Хай би знущалися з дона Фаустіно, я це розумію,— сказав другий.— Він завжди був блазень, і ніхто його не шанував. Але знущатися з такої поважної людини, як дон Гільєрмо,— це вже неподобство.

— Мені вже з душі верне,— сказала я йому, і це була правда, бо мене аж усю вивертало, я вся змокріла від поту, і було мені так млосно, наче я отруїлася гнилою рибою.

— Отже, кінець,— сказав один із селян.— Більше ми в цьому участі не беремо. Але цікаво було б дізнатися, що робиться в інших містах.

— Телефонної лінії ще не полагодили,— сказала я.— І це таки недогляд, треба цим зайнятись.

— Авжеж,— сказав він.— Хто зна, може, нам треба готуватися до оборони, а не вбивати людей, та ще й так жорстоко й повільно.

— Піду побалакаю з Пабло,— сказала я йому, підвелася з лави і пішла до аркади, що вела до дверей *ayuntamiento*, звідки через весь майдан тяглися шеренги.

Тепер вони вже не стояли рівно, порядку в них не було, і хміль уже багатьом затуманив голови. Двоє п'яниць упали на землю й, лежачи горілиць посеред майдану, по черзі пили з пляшки, передаючи її один одному. Один, хильнувши лежма з пляшки, горлав, наче божевільний: «*Viva la Anarquía!*» [1] На шиї в нього була пов'язана червоно-чорна хустка. Другий кричав: «*Viva la Libertad!*» [2] і дригав ногами в повітрі, а потім знову горлав: «*Viva la Libertad!*» В нього теж була червоно-чорна хустка, і він вимахував нею і пляшкою, яку тримав у другій руці.

---

[1] Хай живе анархія! *(Ісп.)*

[2] Хай живе свобода! *(Ісп.)*

Один селянин, що вийшов із шеренги і тепер стояв у затінку аркади, подивився на них з огидою й сказав:

— Їм слід було б кричати: «Хай живе пияцтво!» Бо більше вони ні в що не вірять.

— Вони й у те не вірять,— озвався інший селянин.— Такі, як вони, ні в що не вірять і нічого не тямлять.

В цю мить один з тих п'яниць підвівся, підніс угору стиснуті кулаки й загорлав:

— Хай живе анархія й свобода, і туди й розтуди вашу Республіку!

Другий, лежачи на спині, схопив горлодера за ногу й потяг, так що той звалився на нього; обидва покотилися по землі, потім сіли, і той, що звалив крикуна, обняв його за шию, подав йому пляшку, поцілував його червоно-чорну хустку, й вони знов почали пити.

В цю мить у шеренгах закричали, і я подивилася туди, але не побачила, хто виходить, бо його заступав натовп, що зібрався біля дверей *ayuntamiento*. Я побачила тільки, що Пабло і Чотирипалий виштовхують когось рушницями, але не могла розгледіти, кого саме, а тому підійшла до юрби, що насідала на двері.

Люди штовхалися, столики й стільці фашистської кав'ярні були поперекидані, крім одного столика: на ньому лежав якийсь п'яниця, звісивши голову й роззявивши рота. Я підняла один стілець, поставила його під колоною й вилізла на нього, щоб було краще видно.

Той, кого виштовхували Пабло й Чотирипалий, був дон Анастасіо Рівас, запеклий фашист і найгладша людина в нашому містечку. Він скуповував зерно й був агентом кількох страхових компаній, а також позичав людям гроші на великі проценти. Зі свого стільця я бачила, як він зійшов сходами до перших людей в шеренгах. Його жирна шия випирала ззаду над коміром сорочки, а лисина блищала на сонці. Але між шеренги він так і не ввійшов, бо раптом розлігся крик, що ніби вихопився з одних грудей. Із цим жахливим ревом п'яні лави змішалися, і люди всі разом кинулися на дона Анастасіо, і я побачила, як він упав на землю, затуляючи голову руками, а потім уже нічого не було видно, бо всі навалилися на нього. Коли ж люди попідводилися, дон Анастасіо лежав мертвий, бо його били головою об кам'яні плити, а замість шеренг на майдані вирувала юрба.

— Ходімо туди! — заревла юрба.— Витягнемо їх самі!

— Він важкий — не донесеш,— сказав якийсь чоловік і копнув ногою тіло дона Анастасіо, що лежало долілиць на землі.— Хай валяється.

— Нащо нам тягти до урвища це падло? Хай тут і лежить.

— Ходімо туди, порішимо їх усіх разом,— закричав іще хтось.— Ходімо!

— Нащо пектися тут, на сонці, цілий день! — підхопив другий.— Гайда!

Юрба посунула під аркаду. Всі штовхалися й горлали, ревли, як звірі, і всі кричали: «Відчиніть! Відчиніть!» — бо, коли шеренги розпалися, вартові замкнули двері *ayuntamiento* на ключ.

З мого стільця мені видно було крізь загратоване вікно, що робиться в залі *ayuntamiento*. Там усе було так, як і перше: ті, що іще не вийшли, півколом стояли перед священиком на колінах і молилися. Пабло, з рушницею за спиною, сидів на великому столі перед кріслом мера. Ноги в нього висіли, не сягаючи підлоги, і він скручував цигарку. Чотирипалий сидів у кріслі мера, поклавши ноги на стіл, і курив. Усі вартові порозсідалися в кріслах членів міської управи з рушницями в руках. Ключ від дверей лежав на столі біля Пабло.

Натовп горлав: «Відчиніть! Відчиніть!» — наче скандував, а Пабло сидів на своєму місці, ніби не чуючи нічого. Він щось сказав священикові, але через галас я не розібрала, що саме.

Священик, як і раніше, не відповів йому й молився далі. Мене штовхали з усіх боків, і я присунула свій стілець аж до стіни, підштовхуючи його перед собою, тоді як на мене саму напирали ззаду. Ставши на стілець, я припала обличчям до віконних грат і взялася за них руками. Якийсь чоловік теж виліз на мій стілець і став позад мене, ухопившись за крайні грати.

— Стілець не витримає,— сказала я йому.

— Ну то й що? — відповів він.— Дивись. Дивись, як вони моляться.

Він дихав мені в потилицю, і віддих його смердів, як натовп, кисло, як блювотина на бруківці, як саме пияцтво. Він витяг шию через моє плече, просунув обличчя між гратами й загорлав: «Відчиніть! Відчиніть!»,— і мені здалося, ніби вся юрба навалилася на мене, як ото часом уві сні диявол сідає тобі на карк.

Тепер весь натовп збився докупи й тиснув на двері так, що тих, хто стояв попереду, мало не задушили ті, що налягали ззаду, а якийсь здоровенний чолов'яга в чорній блузі з червоночорною хусткою на шиї розігнався з майдану й наскочив на задніх, а потім звівся на ноги, позадкував і, знову розігнавшись, стрибнув на людей, що натискали на двері, й загорлав:

— Хай живу я, хай живе анархія!

Потім цей п'яниця відійшов від натовпу, сів посеред майдану й став пити з пляшки; тоді побачив дона Анастасіо, що все ще лежав долілиць на бруківці, зовсім розтоптаний, і підвівся й

підійшов до дона Анастасіо, нахилився, полив йому голову й одяг із пляшки, а потім вийняв з кишені сірники й почав чиркати їх один по одному, намагаючись підпалити дона Анастасіо. Але сильний вітер гасив усі сірники, й за хвилину п'яниця сів на бруківку біля дона Анастасіо і, похитуючи головою, то припадав до пляшки, то нахилявся й поплескував по плечу мертвого дона Анастасіо.

Тим часом натовп усе горлав, щоб відчинили двері, і чоловік, що стояв коло мене на стільці, щосили торсав грати і теж горлав у мене над вухом, приголомшуючи мене своїм ревінням і дихаючи смородом, і я перестала дивитися на п'яницю, що намагався підпалити дона Анастасіо, й знову зазирнула в зал *ayuntamiento*, а там усе було так само, як і раніше. Вони й далі молилися, стоячи на колінах, у розхристаних сорочках; хто молився, похиливши голову, хто — звертаючи погляд угору, на розп'яття в руках у священика, а священик швидко й ревно шепотів слова молитви, дивлячись кудись над їхніми головами. За ними на столі сидів Пабло з цигаркою в зубах, з рушницею за спиною й махав ногами, крутячи в руці ключ.

Я побачила, що Пабло знову нахилився вперед і сказав щось священикові, але через галас не почула, що саме. Священик нічого не відповів йому й молився далі. Раптом з півкола тих, що молилися, підвівся чоловік, і я зрозуміла, що він хоче вийти. Це був дон Хосе Кастро, якого всі називали дон Пепе, торговець кіньми і запеклий фашист; він стояв тепер посеред залу, низенький, охайний, хоч і неголений, в піжамній куртці, заправленій у сірі смугасті штани. Він поцілував розп'яття, коли священик благословив його, потім випростався, озирнувся на Пабло й кивнув на двері.

Пабло похитав головою й затягся цигаркою. Я бачила, що дон Пепе щось каже Пабло, але нічого не чула. Пабло не відповів: він знов похитав головою й показав на двері.

Тоді дон Пепе подивився на двері, і я збагнула: доти він не знав, що вони замкнені. Пабло показав йому ключа, і він з хвилину постояв, дивлячись на ключ, а тоді відвернувся, відійшов і знову став на коліна. Я побачила, що священик озирнувся на Пабло, а Пабло вищирив зуби й показав йому ключа, і священик, видно, лише тоді усвідомив, що двері замкнені, і наче хотів був кивнути головою, але тільки похилив її й почав молитися далі.

Не знаю, як вони могли не помічати, що двері замкнені, хіба що дуже глибоко поринули в свої молитви і думки; однак у ту мить вони нарешті збагнули все, зрозуміли, чого на майдані такий гамір, і, напевно, їм стало ясно, що там тепер усе змінилося. Але вони стояли на колінах і молилися, як раніше.

Тепер галас стояв такий, що нічого не можна було почути, і п'яниця, що вмостився на моєму стільці, обіруч шарпав грати й хрипко горлав: «Відчиніть! Відчиніть!»

Я побачила, що Пабло знову звернувся до священика, але той нічого не відповів. Тоді Пабло зняв із плеча рушницю й штовхнув нею священика в спину, але священик не звернув на те ніякої уваги, і Пабло похитав головою. Потім він сказав щось через плече Чотирипалому, а Чотирипалий переказав те іншим вартовим, і вони всі підвелися, відійшли в найдальший куток залу й вишикувалися там із своїми рушницями в руках.

Пабло знов сказав щось Чотирипалому, і той зсунув разом два столи й кілька лав. Вийшла барикада, що відділяла той куток кімнати, за барикадою стояли вартові зі своїми рушницями. Пабло нахилився вперед і вдруге штовхнув священика в спину прикладом, але священик не звернув на те уваги, а решта, крім дона Пепе, теж ні на що не зважали й молилися далі. Пабло похитав головою, а потім, помітивши, що дон Пепе дивиться на нього, кивнув йому головою й показав ключ, високо піднявши його в руці. Дон Пепе зрозумів, похилив голову й став молитися швидко-швидко.

Пабло зіскочив на підлогу й, обійшовши довгий стіл для засідань, пішов до великого крісла мера, що стояло на помості. Він сів у це крісло і почав крутити цигарку, не спускаючи очей з фашистів, що молилися разом із священиком. З виразу його обличчя не можна було зрозуміти, що він надумав. Ключ лежав на столі перед ним — великий залізний ключ, з півметра завдовжки. Потім Пабло щось крикнув вартовим, що саме, я не розчула, і один із них рушив до дверей. Я побачила, що всі фашисти почали молитися ще ревніше, і зрозуміла, що тепер їм уже все ясно.

Пабло знов сказав щось священикові, але священик не відповідав. Тоді Пабло нахилився над столом, узяв ключа і кинув його вартовому, що стояв коло дверей. Той упіймав ключа в повітрі, й Пабло схвально усміхнувся. Вартовий встромив ключ у замок, повернув його й відхилив двері, ховаючись за ними від натовпу, що ринув усередину.

Я бачила, як вони вдерлися, і в цю мить п'яниця, що стояв зі мною на стільці, заверещав: «Айї-ї! Айї-ї!» Він просунув голову між грати так, що затулив мені все вікно, й закричав: «Бий їх! Бий їх! Ріж! Бий!» — і обома руками відштовхнув мене вбік, і мені вже нічого не було видно.

Я пхнула його ліктем у живіт і сказала:

— Ти, п'янюго, чий це стілець? Дай подивитися!

Але він тільки шарпав обома руками грати і горлав:

— Бий їх! Бий! Ріж! Отак! Бий! Ріж їх! *Cabrónes! Cabrónes! Cabrónes!*

Я з усієї сили вдарила його ліктем і сказала:

— *Cabrón!* П'яного! Дай подивитися!

Тоді він обома руками пригнув мою голову, намагаючись зіпхнути мене з стільця, щоб йому самому зручніше було дивитись, всією своєю вагою навалився на мене й загорлав іще дужче:

— Бий їх! Отак! Отак! Бий!

— Щоб тебе самого побило! — сказала я й щосили вдарила його в найболючіше місце, і йому таки заболіло: він відпустив мою голову, схопився за те місце й сказав: «*No hay derecho, mujer.* Не маєш права робити цього, жінко». А я тим часом зазирнула у вікно й бачу, що кімната повна людей, і вони б'ють фашистів гирлигами, і молотять ціпами, і гатять, і гамселять, і штрикають дерев'яними вилами з обламаним зуб'ям, і ці вила вже не білі, а червоні, і все там ходором ходить, а Пабло сидить у великому кріслі з рушницею на колінах і дивиться, а довкола всі ревуть, б'ють і ріжуть, і люди верещать, наче коні під час пожежі.

Я бачила, як священик, підібравши сутану, перелазить через лаву, а ззаду його ріжуть серпами й кривими ножами, аж врешті хтось схопив його за полу, й почувся пронизливий зойк, потім ще зойк, і я побачила, як двоє штрикають священика в спину серпами, а третій тримає його. Священик простяг руки, потім ухопився за спинку якогось крісла, але тут стілець, на якому я стояла, розвалився, і ми з п'яницею гепнулися на бруківку, яка смерділа вином і блювотинням, а п'яниця все сварився на мене пальцем і казав: «*No hay derecho, mujer. No hay derecho.* Ти мене скалічити могла». Люди натискали на нас, проштовхуючись до *ayuntamiento*, але я бачила тільки їхні ноги, що переступали через поріг, і п'яницю, що сидів навпроти мене, тримаючись за те місце, куди я його вдарила.

Так скінчилася розправа з фашистами в нашому містечку, і я рада, що більше нічого не бачила, бо, якби не той п'яниця, я побачила б усе. Добре, що він не дав мені додивитися до кінця, бо того, що діялося в *ayuntamiento*, краще було б не бачити.

А тим часом той другий п'яниця ніяк не міг утихомиритися. Коли ми підвелися з землі після того, як зламався стілець, люди ще пхалися в двері *ayuntamiento*. І тут я побачила, що той, з червоно-чорною хусткою, знову чимсь поливає дона Анастасіо. Голова в нього хиталася з боку на бік, і він насилу міг сидіти, однак усе лив і чиркав сірником, лив і чиркав, аж урешті я підійшла до нього й сказала:

— Що ти робиш, негіднику!

— *Nada, mujer, nada,*— відповів він.— Відчепися від мене.

І тут, може, через те, що, ставши перед ним, я загородила собою вітер, сірник загорівся, і синій вогник побіг рукавом дона Анастасіо вгору, до його потилиці, а п'яниця задер голову й загорлав щосили:

— Мертвих спалюють! Мертвих спалюють!

— Хто? — крикнули з натовпу.

— Де? — озвався ще хтось.

— Тут! — надривався п'яниця.— Отут!

Тоді хтось з розмаху ударив п'яницю ціпом по голові, він упав навзнаки і з землі подивився на того, хто його вдарив, потім заплющив очі, схрестив на грудях руки і, простягшись поряд з доном Анастасіо, вдав, ніби спить. Більше його ніхто не чіпав, і він лежав тихо і так і залишився лежати, коли дона Анастасіо підняли й поклали на воза до інших трупів, і повезли до урвища, звідки всіх їх поскидали в річку того ж вечора, як тільки прибрали все в *ayuntamiento*. Для всього міста було б краще, якби заразом туди скинули й два-три десятки п'яниць, надто тих у червоно-чорних хустках, і гадаю, що як у нас ще буде колись революція, то треба буде починати з них. Тоді ми ще цього не знали. Але незабаром довелось-таки зрозуміти це.

Однак того вечора ми ще й гадки не мали, що нас чекає. Після різанини в *ayuntamiento* нікого більше не вбивали, але зборів того вечора так і не вдалося скликати, бо дуже багато людей повпивалося. Навести лад було неможливо, і тому збори відклали до другого дня.

Тієї ночі я спала з Пабло. Не слід було б розповідати це при тобі, *guapa;* але знов же тобі корисно знати все, а те, що я розповідаю,— то принаймні чиста правда. Ти послухай, *Inglés*, бо це дуже цікаво.

Отже, того вечора ми пішли перекусити, і все було якось чудно. Наче після бурі, чи повені, чи бою. Всі були втомлені й майже не розмовляли. Мені самій було якось недобре, всередині млоїло, мучив сором і усвідомлення того, що ми вчинили щось погане,— я була страшенно пригнічена й певна, що нас чекає якесь нещастя — як сьогодні, після літаків. І мої передчуття справдилися — через три дні.

За вечерею Пабло розмовляв мало.

— Сподобалося тобі, Пілар? — спитав він нарешті, наминаючи смажену козлятину. Ми вечеряли в шинку, де автобусна станція, народу туди набилося повно, всі горлали пісні, й офіціанти насилу пробиралися до столиків.

— Ні,— сказала я,— не сподобалося, окрім дона Фаустіно.

— А мені сподобалося,— сказав він.

— Усе? — спитала я.

— Усе,— відповів він, відкраяв ножем шмат хліба й почав підбирати ним підливу.— Все, крім священика.

— Тобі не сподобалося те, що зробили із священиком? — Я знала, що священиків він ненавидить ще дужче, ніж фашистів.

— Він мене розчарував,— сумно сказав Пабло.

Довкола нас так голосно співали, що нам доводилося майже кричати, щоб чути одне одного.

— Чому?

— Він негарно вмер,— відповів Пабло.— В нього було мало гідності.

— Якої ж ти хотів від нього гідності, коли на нього накинулася юрба? — сказала я.— І по-моєму, перед тим він поводився дуже гідно. Більшої гідності й вимагати не можна.

— Так,— сказав Пабло.— Але в останню мить він злякався.

— А хто б не злякався? — сказала я.— Ти бачив, як вони на нього накинулися?

— Чом не бачив,— сказав Пабло.— Та все одно, по-моєму, він помер негарно.

— На його місці кожен помер би негарно,— сказала я йому.— А що б ти хотів? В *ayuntamiento* все було паскудством — від початку й до кінця.

— Так,— погодився Пабло.— Ладу було мало. Але священик! Він мусив подати приклад.

— Я гадала, що ти ненавидиш священиків.

— Так,— сказав Пабло і відкраяв ще скибку хліба.— Але він *іспанський* священик. А *іспанський* священик мусить помирати гарно.

— А як на мене, він помер зовсім непогано. Адже ви навіть не дали йому підготуватись.

— Ні,— сказав Пабло.— Для мене це велике розчарування. Цілий день я чекав смерті священика. Я вирішив, що він останній пройде між шеренг. Мене просто нетерплячка брала побачити, як воно буде. Я сподівався, що це буде прекрасне видовище. Бо я ще ніколи не бачив, як помирає священик.

— Встигнеш іще надивитися,— сказала я глузливо.— Сьогодні це тільки почалося.

— Ні,— відповів він.— Я розчарований.

— Он як,— сказала я.— То, чого доброго, ти і в нашій справі розчаруєшся.

— Ти не розумієш, Пілар. Адже це був *іспанський* священик.

— Який народ іспанці! — сказала я йому.— І справді, який гордий народ, правда, *Inglés*? Який народ!

— Нам треба йти,— сказав Роберт Джордан. Він глянув на сонце.— Скоро полудень.

— Так,— сказала Пілар.— Зараз підемо. Ось тільки докажу тобі про Пабло. Того вечора він мені сказав:

— Пілар, сьогодні у нас з тобою нічого не буде.

— Гаразд,— сказала я.— Згода.

— Гадаю, що це було б негарно,— після того, як убито стільки людей.

— *Qué va*,— відповіла я йому.— Який з тебе святий! Я недарма стільки років прожила з матадорами — знаю, що з ними буває після кориди.

— Це правда, Пілар? — спитав він мене.

— А хіба я колись брехала тобі?

— Справді, Пілар, сьогодні я ні на що не здатний. Ти не сердишся на мене?

— Ні, *hombre*,— відповіла я.— Але не вбивай людей щодня, Пабло.

І всю ніч він спав, як дитина, поки я його не збудила на світанку, а я так і не могла заснути і зрештою підвелася, сіла біля вікна й стала дивитися на майдан, освітлений місяцем, туди, де вдень стояли шеренги, і на дерева за майданом, що лисніли в місячному сяйві, і на тіні від них, на лави, теж освітлені місяцем, і на блискучі осколки пляшок, і за край урвища, з якого поскидали тих людей. Довкола було тихо, тільки у фонтані плюскотіла вода, і я сиділа й думала: як же погано ми починаємо.

Вікно було розчинене, і з боку готелю до мене раптом долинуло жіноче ридання. Я вийшла на балкон, ступаючи босоніж по чавунних плитах, місяць освітлював фасади будинків на майдані, а ридання долинало з балкона того будинку, де жив дон Гільєрмо. Це його дружина стояла там навколішках і плакала.

Тоді я повернулася до кімнати й сіла знову. Мені не хотілося ні про що думати, бо це був найгірший день у моєму житті, як не рахувати того, іншого дня.

— А коли був той, інший? — спитала Марія.

— Через три дні, коли місто зайняли фашисти.

— Про це не розповідай,— сказала Марія.— Цього я не хочу чути. Годі, і так уже забагато.

— Казала ж я, що тобі не треба цього слухати,— сказала Пілар.— Бачиш? Я не хотіла, щоб ти слухала. Тепер уночі тебе змора душитиме.

— Ні,— сказала Марія.— Але я більше не хочу.

— А мені хотілося б колись послухати,— сказав Роберт Джордан.

— Гаразд,— сказала Пілар.— Але це вже не для Марії.

— Я не хочу слухати цього,— жалібно сказала Марія.— Не треба, Пілар. Не розповідай при мені, бо я мимоволі слухатиму.

Губи її тремтіли, і Роберт Джордан подумав, що вона зараз заплаче.

— Будь ласка, Пілар, не розповідай.

— Не бійся, стригунчику ти мій,— сказала Пілар.— Не бійся. А тобі, *Inglés*, я розповім іншим разом.

— Але я хочу завжди бути там, де він,— сказала Марія.— Ох, Пілар, не розповідай цього зовсім.

— Я розповім, коли ти будеш чимось зайнята.

— Ні. Ні. Прошу тебе. Не говорімо зовсім про це.

— Коли вже я розповіла про те, що робили ми, треба й про них розповісти, а то буде несправедливо,— сказала Пілар.— Але я розповім так, що ти не почуєш.

— Невже не можна розмовляти про щось приємне? — сказала Марія.— Невже треба завжди розмовляти про якісь страхіття?

— Сьогодні по обіді ви залишитеся вдвох, ти й *Inglés*,— сказала Пілар.— І тоді розмовлятимете про що завгодно.

— Ну, то хай скоріше настане пообідній час,— сказала Марія.— Хай він прилетить на крилах!

— Настане, настане,— сказала їй Пілар.— Прилетить на крилах, і відлетить так само, і завтра прилетить знову.

— По обіді,— сказала Марія.— По обіді... Хай уже скоріше настане той обід!

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Вони спустилися схилом у поросли лісом долину й знову піднялися стежкою, що бігла понад струмком, а потім відхилялася й одразу круто йшла вгору. Коли вони дісталися до верху скелястого схилу, де теж росли сосни, назустріч їм з-за дерева вийшов чоловік із карабіном напереваги.

— Стій! — сказав він. А тоді: — *Hola*, Пілар! Хто це з тобою?

— Це один *Inglés*,— відповіла Пілар.— Але ім'я в нього християнське — Роберто. Ну й високо ж тут, хай йому біс! Насилу видряпалася.

— *Salud, camarada*,— сказав вартовий Робертові Джордану й простяг йому руку.— Як справи?

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— А твої?

— Так само,— сказав вартовий. Це був ще дуже молодий хлопець, стрункий, з худим вилицюватим обличчям, орлиним носом і сірими очима. Він був без капелюха, волосся мав чорне й розкошлане; в потиску його руки відчувалася сила й приязнь. Очі також дивилися приязно.

— Здрастуй, Маріє,— сказав він дівчині.— Ти не стомилася?

— *Qué va*, Хоакіне,— відповіла дівчина.— Ми більше сиділи й балакали, аніж ішли.

— Ти — новий динамітник? — спитав Хоакін.— Ми вже чули про тебе.

— Я ночував у Пабло,— сказав Роберт Джордан.— Так, я новий динамітник.

— Ми раді, що ти прийшов,— сказав Хоакін.— Що, знову поїзд?

— А ти був у тому ділі — з поїздом? — спитав Роберт Джордан і усміхнувся.

— Ще б пак,— сказав Хоакін.— Там ми знайшли оце.— І він, усміхаючись, кивнув на Марію.— Ти тепер гарненька, вилюднілa,— сказав він їй.— Чи казали тобі вже, яка ти гарненька?

— Мовчи, Хоакіне, годі,— сказала Марія.— Ти б теж був гарний, якби підстригся.

— Я ніс тебе тоді,— сказав Хоакін дівчині.— Я ніс тебе на плечах.

— Не ти один,— мовила Пілар своїм низьким голосом.— Де ваш старий?

— У таборі.

— А де він був учора ввечері?

— В Сеговії.

— Новини приніс?

— Так,— відповів Хоакін.— Є новини.

— Добрі чи погані?

— Здається, погані.

— Ви літаки бачили?

— Бачили,— сказав Хоакін і похитав головою.— Краще й не згадувати. Товаришу динамітник, що то були за літаки?

— Бомбардувальники «хейнкель-111». Винищувачі «хейнкель» і «фіат»,— відповів йому Роберт Джордан.

— Великі з низькими крилами як називаються?

— «Хейнкель-111».

— Хоч би як називалися, від цього не легше,— сказав Хоакін.— Але я затримую вас. Ходімо, я проведу вас до командира.

— До командира? — спитала Пілар.

Хоакін серйозно кивнув.

— Мені так більше подобається, ніж «ватажок»,— сказав він.— Звучить по-військовому.

— Ти скоро в армію запишешся,— сміючись, сказала Пілар.

— Ні,— сказав Хоакін.— Але мені подобаються військові назви, так і наказ краще розумієш, і дисципліни більше.

— Оцей тобі сподобається, *Inglés*,— сказала Пілар.— Він у нас дуже серйозний хлопець.

— Може, понести тебе? — спитав Хоакін дівчину, поклавши їй руку на плече й з усмішкою зазираючи в очі.

— Одного разу вистачить,— відповіла Марія.— Але дякую тобі.

— А ти пам'ятаєш, як це було? — спитав її Хоакін.

— Я пам'ятаю, що мене несли,— сказала Марія.— А тебе не пам'ятаю. Цигана пам'ятаю, бо він мене раз у раз кидав. Але спасибі тобі, Хоакіне. Може, і я тебе колись понесу.

— А я добре пам'ятаю,— сказав Хоакін.— Пам'ятаю, як я тримав тебе за обидві ноги, а ти лежала животом у мене на плечі, а твоя голова звисала мені на спину, і руки теж звисали.

— У тебе добра пам'ять,— усміхнулася до нього Марія.— А я нічого не пам'ятаю. Ні твоїх рук, ні твого плеча, ні твоєї спини.

— Хочеш, я тобі скажу щось? — спитав її Хоакін.

— Ну, кажи.

— Я тоді дуже радів, що ти звисала у мене на спині, адже стріляли ззаду.

— От свиня,— вигукнула Марія.— Певно, тому й циган мене так довго ніс?

— Авжеж, і ще тому, що йому приємно було тримати тебе за ноги.

— Ах ви ж мої герої,— сказала Марія.— Мої рятівники.

— Слухай, *guapa*,— сказала їй Пілар.— Цей хлопець теж ніс тебе дуже довго, і тоді їм усім було не до твоїх ніг. У той час вони думали тільки про кулі. І якби він тебе кинув, то міг би швидко добігти туди, куди кулі вже не долітали.

— Я подякувала йому,— сказала Марія.— І колись, іншим разом, я його понесу. Дай нам пожартувати, Пілар. Не плакати ж мені через те, що він мене ніс!

— Я б тоді тебе охоче кинув,— дражнив її Хоакін.— Тільки я боявся, що Пілар мене застрелить.

— Я ще жодної людини не застрелила,— сказала Пілар.

— *No hace falta*,— відповів їй Хоакін.— Тобі й не треба. Ти можеш будь-кого до смерті налякати своїм язиком.

— Ну, годі патякати,— сказала йому Пілар.— Ти ж завжди був такий чемний хлопчик. Що ти робив до війни, хлопчику?

— Майже нічого,— сказав Хоакін.— Мені тоді було шістнадцять років.

— А все ж таки?

— Іноді яку пару черевиків...

— Шив черевики?

— Ні. Чистив.

— *Qué va*,— сказала Пілар.— Щось ти не договорюєш.— Вона оглянула його смугляве обличчя, гнучку постать, скуйовджену

чуприну, пригадала, як він ходить, ступаючи з підбора на носок.— Чому в тебе не вийшло?

— Що не вийшло?

— Що? Ти знаєш що. Он ти й зараз кіску носиш.

— Певно, тому, що боявся.

— Статури ти непоганої,— сказала Пілар.— Але обличчя так собі. Отже, кажеш, боявся, га? А в тому ділі з поїздом ти наче не боявся.

— Тепер я вже не боюся,— мовив хлопець.— Анітрохи. Бачив таке, що куди там бикам,— і гірше, й страшніше. Ну, який бик може зрівнятися з кулеметом! Та все ж таки, якби зараз опинився з биком на арені, то не знаю, чи послухалися б мене ноги.

— Він хотів стати матадором, але боявся,— пояснила Пілар Робертові Джордану.

— Ти любиш кориду, товаришу динамітник? — спитав Хоакін, блиснувши в усмішці білими зубами.

— Дуже,— відповів Роберт Джордан.— Дуже, дуже люблю.

— Ти бачив її у Вальядоліді? — спитав Хоакін.

— Так, у вересні на ярмарку.

— Це моє рідне місто,— сказав Хоакін.— Чудове місто, й люди там гарні, *buena gente*, але скільки лиха вони зазнали під час цієї війни! — Враз обличчя його потемніло.— Там застрелили мого батька. І матір. І зятя, а оце тепер сестру.

— От звірі! — сказав Роберт Джордан.

Скільки разів він уже чув таке? Скільки разів бачив, як люди через силу вимовляють ці слова? Скільки разів спостерігав, як очі наливаються слізьми й голос хрипне, коли треба вимовити просте слово — «батько», «брат», «мати», «сестра»! Хіба полічиш, скільки разів доводилося чути, як люди отак згадували про своїх близьких? Майже завжди вони починали мову про це так, як цей хлопець: несподівано, коли в розмові раптом згадувалася назва рідного міста; і відповідаєш їм завжди однаково: «От звірі!»

Ти тільки чуєш, кого вони втратили. Ти не бачив, як упав убитий батько, перед тобою не постає картина його смерті, як постала картина смерті фашистів з розповіді Пілар біля струмка. Ти знаєш, батька розстріляли десь на подвір'ї чи під муром, десь у полі, чи в садку, чи вночі при дорозі, при світлі автомобільних фар. Тобі доводилося бачити зверху, з гір, те світло й чути постріли, а потім спускатися на дорогу й знаходити трупи. Але ти не бачив, як убили матір, чи сестру, чи брата. Ти тільки чув про це; чув постріли і бачив трупи.

Пілар навіч показала йому, що відбувалось у тому містечку. Якби ж ця жінка вміла писати! Він спробує записати її розповідь, записати тими самими словами, коли йому пощастить

потім усе пригадати. Боже, як вона вміє розповідати. Краще, ніж Кеведо, подумав він. Кеведо не зміг би описати смерть якого-небудь дона Фаустіно так, як вона. От якби мені вистачило хисту написати таке оповідання, думав він. Саме про те, що ми робили, а не про те, що вони робили з нами. Про це він знав уже більше, ніж досить. Бо не раз чув у ворожому тилу. Але треба знати, які ці люди були раніше, треба знати, які вони були в своєму містечку.

Через те, що нам ніколи не доводиться затримуватись і самим розплачуватися, ми, власне, не знаємо, чим закінчуються наші операції, думав він. Приходиш до селянина в хату. Приходиш надвечір, вечеряєш з ним та його родиною й лягаєш спати. Вдень тебе переховують, а другого вечора ти йдеш далі. Ти зробив свою справу й пішов. А згодом, потрапивши знову до того села, ти дізнаєшся: тих людей розстріляли. Оце і все.

Але ти нічого не бачив на власні очі. Партизани руйнують те, що треба зруйнувати, і йдуть далі. А селяни залишаються й розплачуються за все. Я знав і раніше про все це, подумав він. Про те, що ми робили з ними напочатку. Я завжди знав це, і мені було огидно, і я чув, як про це говорили, із соромом чи без сорому, як хвалились, пишалися, виправдували, пояснювали чи заперечували. Але це кляте бабисько змусило мене побачити все так, неначе воно діялося в мене перед очима.

Ну що ж, подумав він, це також піде тобі в науку. А науку ти дістанеш тут добру, як пройдеш її до кінця. В цій війні можна багато чого навчитися, якщо вмієш слухати. Так, багато чого. Добре, що протягом останніх десяти років перед війною ти майже щороку бував в Іспанії. Заслужити довіру тут можна, передусім, коли добре знаєш мову. Ти заслужив її завдяки тому, що чудово розумієш мову, говориш, як справжній іспанець, і країну всю об'їздив. Іспанець, зрештою, найбільше відданий своєму селу. Тобто насамперед, звичайно, Іспанії, потім своєму народові, потім своїй провінції, потім своєму селу, своїй родині і, нарешті, своєму ремеслу. Якщо ти знаєш іспанську мову, то відразу прихиляєш іспанця до себе, якщо ти знаєш його провінцію, прихильність зростає, але якщо ти знаєш його село, його ремесло, то підносишся в його очах на таку височінь, яка тільки взагалі можлива для чужинців.

Сам він ніколи не почував себе в Іспанії як чужинець, і люди здебільшого не ставилися до нього, як до чужинця,— хіба що тільки тоді, коли настроювалися проти нього.

Звичайно, буває, що вони настроюються проти тебе. Таке трапляється часто, але ж вони ладні настроїтися проти будь-кого. Навіть одне проти одного.

Негарно так думати, але хто читає його думки? Ніхто, крім нього самого. Він не боявся, що ці думки приведуть його врешті до поразництва. Найголовніше — це виграти війну. Якщо ми не виграємо війни, все пропало. Але він помічав усе, до всього прислухався і все запам'ятовував. Він був на військовій службі і, поки вона не скінчилася, віддавав їй себе цілком, зберігаючи непохитну вірність обов'язку. Але розуму свого і своєї здатності бачити й чути він не віддавав нікому; що ж до висновків, то, коли буде треба, він зробить їх пізніше. Матеріалу для висновків у нього буде досить. Їх і тепер було вже досить. Де в чому аж задосить.

Подивись-но на цю жінку, на Пілар, подумав він. Хоч би як усе склалося, якщо тільки буде час, треба умовити її, щоб вона до кінця розповіла мені цю історію. Подивись-но, як вона іде попереду з цими двома дітьми. Важко уявити собі трьох прекрасніших людей Іспанії. Вона схожа на гору, а юнак і дівчина — мов два молодих деревця. Старі дерева тепер уже всі порубані, а молоді вибуяли так гарно. Попри все, що їм довелося пережити, обоє такі свіжі, чисті, здорові й незаймані на вигляд, наче ніколи не знали лиха. А Пілар каже, що Марія оце тільки заспокоїлась. Вона, певно, була в жахливому стані.

Він пригадав молодого бельгійця з Одинадцятої бригади. Той прибув разом з п'ятьма іншими добровольцями, всі вони були з одного села. В тому селі жило всього душ двісті, і цей хлопець ніколи раніше з нього не виїздив. Коли Роберт Джордан уперше побачив його в штабі бригади Ганса, він один із шістьох залишився живий, він був як не свій, і його взяли в штаб ординарцем, прислуговувати при столі. В нього було біляве волосся, широке рум'яне фламандське обличчя й величезні ручиська селянина, і з тацею в руках він ступав важко й незграбно, як бундюг. Весь час він плакав. Від початку й до кінця обіду чи вечері він плакав, безгучно, але нестримно.

Коли не глянеш на нього, він плаче. Попросиш налити вина — плаче, підсунеш тарілку, щоб поклав печені,— плаче; тільки відвертає весь час обличчя. Він міг і перестати, але тільки глянеш на нього, і сльози одразу ж набігають йому на очі. Між першою й другою стравами він плакав на кухні. Всі були ласкаві з ним, але ніщо не допомагало. Треба буде довідатися, що з ним сталось, чи минуло це в нього і чи зміг він знову піти на фронт.

Марія тепер цілком спокійна. Так принаймні здається. А втім, із нього поганий психіатр. Пілар — ось хто справжній психіатр. Напевно, для них обох добре, що вони перебули разом минулу ніч. Так, якщо тільки на цьому все не обірветься. Для нього це дуже добре. У нього сьогодні легко на серці; спокійно, й радісно, і ніякої тривоги. Завдання, яке він має виконати, виявилося до-

сить ризикованим, але досі йому страшенно щастило. Він не раз брав участь в операціях, які обіцяли бути ризикованими. «Обіцяли бути» — це він уже думає по-іспанському. Марія — чудова дівчина.

Поглянь-но на неї, сказав він собі. Поглянь-но на неї.

Він дивився, як вона весело іде в сонячному промінні в розстебнутій на шиї зеленкуватій сорочці. У неї хода, як у лошати, подумав він. Не кожного дня зустрінеш таку. Такого взагалі не буває. А може, цього й не було, подумав він. Може, це тобі приснилося або ти вигадав це, а насправді нічого не було. Може, ти бачив це уві сні, як іноді буває — коли жінка, яку ти бачив на екрані, приходить до тебе вночі, і така ніжна з тобою й ласкава. Він усіх їх обіймав уві сні. Грету Гарбо він досі пам'ятає, і Гарлоу. Так. Гарлоу була багато разів. Може, і це такий самий сон.

Але він досі пам'ятає, як Гарбо приходила до нього уві сні напередодні наступу на Пособланко, на ній був вовняний светр, м'який і шовковистий, і коли він обняв її, вона нахилилася, і пасмо її волосся впало йому на обличчя. І вона спитала, чому він ніколи не казав, що кохає її, адже вона кохає його вже давно. Вона не була ні холодна, ні соромлива, ні далека. Так чудесно було обіймати її, і вона була така ніжна й прекрасна, як за давніх часів із Джеком Гілбертом, і все було неначе насправді, і він кохав її палкіше, ніж Гарлоу, хоча Гарбо приходила тільки один раз, а Гарлоу... Може, і це такий самий сон.

А може, й не сон, сказав він собі. Може, ось простягну зараз руку й торкнуся Марії. А ти не боїшся, запитав він себе. А що, як раптом виявиться, що нічого не було, що це неправда й ти все вигадав, як у тих снах про кіноактрис або як тоді, коли твої колишні коханки приходили до тебе вночі й спали з тобою в цьому самому спальному мішку на голій підлозі, на сіні в стодолах, по стайнях, в *corrales* і *cortijos* [1], у лісах, гаражах, ваговозах, в усіх горах Іспанії. Коли він засинав у цьому мішку, вони всі приходили до нього і всі вони були з ним ніжніші, ніж у житті. Може, і цього разу було так само. Може, ти боїшся доторкнутися до неї, тому що боїшся, що це неправда. Може, доторкнешся, і виявиться, що ти все вигадав або побачив уві сні.

Він підійшов до дівчини й поклав руку їй на плече. Крізь потерту тканину його пальці відчули ніжність її шкіри. Дівчина глянула на нього й усміхнулася.

— Ну як, Маріє? — сказав він.

— Добре, *Inglés*,— відповіла вона, і він побачив її смугляве обличчя, й золотаво-сірі очі, й усміхнені повні губи, і коротке,

[1] Обори і ферми *(ісп.)*.

вигоріле на сонці волосся; вона зазирала йому в очі й усміхалася. Це все-таки була правда.

Вони вже бачили табір Ель Сордо попереду, за останнім рядом сосон, там, де в схилі гори, в кінці ущелини, показалася округла западина, схожа на перехилену миску. Тут довкола, у вапняку, напевно, безліч печер, подумав він. Онде дві, прямо попереду. Їх майже не видно за дрібним сосняком, що розрісся по схилу. Схованка не гірша, а може, навіть краща, ніж у Пабло.

— Розкажи, як розстріляли твоїх рідних,— сказала Пілар хлопцеві.

— Нема чого розказувати,— сказав Хоакін.— Вони були ліві, як і багато хто у Вальядоліді. Коли фашисти очищали місто, то найперше розстріляли мого батька. Бо він голосував за соціалістів. Потім розстріляли матір. Вона також голосувала за соціалістів. Це вона вперше в житті пішла голосувати. Потім розстріляли чоловіка однієї з моїх сестер. Він був членом профспілки трамвайних водіїв. Певне ж, якби він не належав до спілки, то не міг би працювати водієм. Але він не встрявав у політику. Я його добре знав. Правду кажучи, він навіть поводився не дуже порядно. Мені здається, що й товариш із нього був не дуже добрий. Потім чоловік другої сестри, теж трамвайник, утік у гори, так само, як і я. Фашисти гадали, що сестра знає, де він. Але вона не знала. Тоді вони розстріляли її за те, що вона не сказала, де він.

— От звірі,— сказала Пілар.— Де ж Ель Сордо? Я його не бачу.

— Він тут. Певне, в печері,— сказав Хоакін, потім зупинився, сперся прикладом карабіна на землю й сказав: — Послухай, Пілар. І ти, Маріє. Вибачте, якщо я завдав вам болю розповіддю про своїх рідних. Я знаю, в кожного своє горе, і краще не нагадувати про нього.

— Нагадувати треба,— відповіла Пілар.— Навіщо ж ми живемо на світі, як не на те, щоб допомагати одне одному? Хоч і невелика це допомога — слухати й мовчати.

— Але Марії, певно, тяжко слухати про це. Їй вистачає свого смутку.

— *Qué va*,— сказала Марія.— У мене його стільки, що твій навряд чи додасть чогось. Мені дуже шкода тебе, Хоакіне, і я сподіваюся, що з твоєю другою сестрою нічого не станеться.

— Поки що вона жива,— сказав Хоакін.— Вона у в'язниці, але її там, здається, не дуже мордують.

— Чи є в тебе ще якісь родичі? — спитав Роберт Джордан.

— Ні,— відповів хлопець.— Більше нікого. Тільки зять, який пішов у гори, але він, певно, загинув.

— А може, він і живий,— сказала Марія.— Може, він у якомусь загоні десь в іншому місці.

— Мабуть, він загинув,— сказав Хоакін.— Він був чоловік кволий і працював трамвайним кондуктором, а це погана підготовка до життя в горах. Навряд щоб він витримав цілий рік. У нього було негаразд з легенями.

— А може, він усе ж таки живий,— Марія поклала йому руку на плече.

— Хто зна, все може бути,— відповів Хоакін.

Глянувши на нього, такого безпорадного, Марія обняла його за шию й поцілувала. Хоакін одвернувся, бо він плакав.

— Це як брата,— сказала Марія.— Я цілую тебе як брата.

Хлопець кивнув головою, тихенько плачучи.

— Я твоя сестра,— сказала Марія.— І я тебе люблю, і в тебе знову є рідні. Ми всі твої рідні.

— *Inglés* також,— прогула Пілар.— Правда ж, *Inglés?*

— Авжеж,— сказав хлопцеві Роберт Джордан.— Ми всі твої рідні, Хоакіне.

— Він твій брат,— мовила Пілар.— Правда, *Inglés?*

Роберт Джордан обняв хлопця за плечі.

— Ми всі брати,— сказав він.

Хлопець кивнув головою.

— Мені соромно за свої слова,— сказав він.— Не можна розповідати про таке, бо через це всім стає тяжко на серці. Мені соромно, що я так уразив вас.

— Туди й розтуди тебе з твоїм соромом,— сказала Пілар своїм приємним низьким голосом.— А якщо Марія знову поцілує тебе, то я теж полізу цілуватися. Давненько вже я не цілувала матадорів, навіть таких невдатних, як ти, і я радо поцілую невдатного матадора, що записався в комуністи. Ану, держи його, *Inglés*, зараз я його добре цмокну.

— *Deja!* [1] — сказав хлопець і рвучко відвернувся.— Облиш мене! Все вже минулося, і мені соромно.

Він стояв перед ними, силкуючись стримати сльози. Марія простягла руку Робертові Джордану. Пілар узялася в боки й глузливо дивилася на хлопця.

— Коли вже я тебе поцілую, то зовсім не як сестра,— сказала вона йому.— Знаємо ми ці сестринські поцілуночки!

— Не треба жартувати,— мовив хлопець.— Я ж сказав: все вже минулося, і я шкодую, що почав таку мову.

— Ну, тоді ходім до старого,— сказала Пілар.— Мені набридли всі ці злигодні.

---

[1] Відійди! *(Ісп.)*

Хлопець подивився на неї. З виразу його очей видно було, що він раптом відчув гостру образу.

— Не твої злигодні, а мої,— пояснила йому Пілар.— А ти надто вразливий, як на матадора!

— Матадора з мене не вийшло,— сказав Хоакін.— І нащо нагадувати мені про це кожної хвилини?

— Але кіску ти знову відпускаєш?

— Ну то й що? Корида — дуже корисна справа. Вона багатьом дає роботу, а нагляд за нею візьме в свої руки держава. І тепер, можливо, я вже не боятимуся.

— Можливо,— сказала Пілар.— Можливо.

— Чому ти з ним так грубо розмовляєш, Пілар? — сказала Марія.— Я тебе дуже люблю, але зараз ти просто жорстока.

— Я і є жорстока,— відповіла Пілар.— Слухай, *Inglés*, ти вже обміркував те, що маєш сказати Ель Сордо?

— Так.

— Май на увазі, він людина небалакуча, не такий, як ми з тобою чи ці тонкосльозі цуценята.

— Нащо ти кажеш таке? — вже сердито спитала Марія.

— Не знаю,— відповіла Пілар і пішла вперед.— А ти як гадаєш?

— Не знаю.

— Є речі, що мене іноді дуже сердять,— люто сказала Пілар.— Розумієш? От, наприклад, те, що мені сорок вісім років. Чуєш? Сорок вісім років і бридка пика на додачу. Або те, що такий-от нездара-матадор із комуністичним ухилом злякано кривиться, коли я жартома кажу, що поцілую його.

— Неправда, Пілар,— сказав хлопець.— Не було цього.

— *Qué va*, неправда. Але мені на... на всіх вас... А ось і він. *Hola*, Сантьяго! *Qué tal?*

Чоловік, до якого звернулася Пілар, був присадкуватий, кремезний, з вилицюватим смаглявим обличчям; він мав сиве волосся, широко розставлені жовто-карі очі, тонкий орлиний ніс, як у індіанця, і великий рот з тонкими губами; верхня губа нависала над нижньою. Він був чисто виголений, і чабанські штани й чоботи пасували до його кривих ніг. Він вийшов із печери й перевальцем рушив до них. Хоч день стояв дуже теплий, його шкіряна куртка, підбита хутром, була застебнута до самого горла. Він простяг Пілар велику брунатну руку.

— *Hola*, жінко,— сказав він.— *Hola*,— обернувся він до Роберта Джордана, потиснув йому руку, швидко й допитливо подивився у вічі. Роберт Джордан побачив, що очі в нього жовті, як у кота, й тьмяні, як у змії.— *Guapa*,— сказав він Марії й поплескав її по плечу.— Їли? — спитав він у Пілар.

Вона похитала головою.

— Їсти,— сказав він і подивився на Роберта Джордана.— Пити? — спитав він і, відігнувши великий палець донизу, зробив кулаком такий рух, наче наливав щось.

— Дякую, охоче.

— Добре,— сказав Ель Сордо.— Віскі?

— У тебе є віскі?

Ель Сордо кивнув головою.

— *Inglés?* — спитав він.— Не *Ruso?*

— *Americano.*

— Американців тут мало,— сказав він.

— Тепер побільшало.

— Тим краще. З Північної чи з Південної?

— З Північної.

— Все одно що *Inglés.* Коли висадиш міст?

— Ти вже знаєш про міст?

Ель Сордо кивнув.

— Післязавтра вранці.

— Добре,— сказав Ель Сордо.— Пабло? — спитав він у Пілар.

Вона похитала головою. Ель Сордо усміхнувся.

— Іди,— сказав він Марії й знову усміхнувся.— Повернешся,— він дістав із внутрішньої кишені куртки великого годинника на ремінці,— за півгодини.

Жестом він запросив їх сісти на обчухрану колоду, що правила за лаву, потім глянув на Хоакіна й великим пальцем показав на стежку, якою вони прийшли.

— Я погуляю з Хоакіном, а потім повернуся,— сказала Марія.

Ель Сордо ввійшов до печери й за хвилину з'явився з пляшкою шотландського віскі й трьома склянками. Пляшку він тримав під пахвою, склянки ніс у тій самій руці, тримаючи кожну одним пальцем, а в другій руці держав за шийку череп'яного глека з водою. Пляшку й склянки він поставив на колоду, а глек — на землю.

— Льоду немає,— сказав він Робертові Джордану й простяг йому пляшку.

— Мені не наливай,— сказала Пілар і накрила свою склянку рукою.

— Лід був сьогодні вночі на землі,— сказав Ель Сордо і всміхнувся.— Весь розтанув. Лід там,— він показав на сніг, що білів на голих верхів'ях гір,— надто далеко.

Роберт Джордан хотів налити віскі Ель Сордо, але глухий похитав головою й рукою показав йому, щоб починав із себе.

Роберт Джордан налив собі майже півсклянки, і Ель Сордо, який уважно стежив за ним, відразу ж передав йому глек з водою, і Роберт Джордан підставив склянку під холодний

струмінь, що полився з череп'яного носика, тільки-но він нахилив глек.

Ель Сордо налив собі півсклянки віскі й долив по вінця водою.

— Вина? — спитав він Пілар.

— Ні. Води.

— Бери,— сказав він.— Негарно,— сказав він Робертові Джордану й посміхнувся.— Знав багатьох англійців. Завжди багато віскі.

— Де?

— На ранчо,— сказав Ель Сордо.— Приятелі хазяїна.

— Де ти дістаєш віскі?

— Що? — перепитав він.

— Кричати треба,— сказала Пілар.— В те вухо, в друге.

Ель Сордо показав на своє здорове вухо й усміхнувся.

— Де ти дістаєш віскі? — прокричав Роберт Джордан.

— Жену,— сказав Ель Сордо, стежачи за рукою Роберта Джордана; рука, що підносила склянку до рота, зависла в повітрі.— Ні,— сказав Ель Сордо й поплескав його по плечу.— Я пожартував. З Ла-Гранхи. Почув учора ввечері — англійський динамітник іде. Добре. Дуже радий. Дістав віскі. Для тебе. Ну, як?

— Здорово,— відповів Роберт Джордан.— Це дуже добре віскі.

— Приємно,— всміхнувся глухий.— Одержав сьогодні, разом із відомостями.

— Якими відомостями?

— Велике скупчення військ.

— Де?

— Сеговія. Літаки бачив?

— Так.

— Погано, га?

— Погано. А скупчення військ де саме?

— Багато між Вільякастіном і Сеговією. На Вальядолідському шосе. Багато між Вільякастіном і Сан-Рафаелем. Багато. Багато.

— Якої ж ти думки про це?

— Ми щось готуємо?

— Можливо.

— Вони знають. Теж готують.

— Можливо.

— Чому ж не висадити міст сьогодні вночі?

— Наказ.

— Чий наказ?

— Генерального штабу.

— Он як.

— Це важливо — коли саме висадити міст? — спитала Пілар.

— Надзвичайно важливо.

— А якщо вони вже стягують війська?

— Я пошлю Ансельмо з донесенням про пересування й концентрацію військ. Він зараз стежить за шосе.

— У тебе хтось на шосе? — спитав Ель Сордо.

Роберт Джордан не знав, що він розчув, а що — ні. З глухими цього ніколи не знаєш.

— Так,— сказав він.

— У мене теж. Чому б не сьогодні висадити міст?

— Маю інший наказ.

— Мені це не подобається,— сказав Ель Сордо.— Не подобається це мені.

— Мені теж,— сказав Роберт Джордан.

Ель Сордо похитав головою й надпив віскі зі склянки.

— Чого хочуть від мене?

— Скільки в тебе людей?

— Восьмеро.

— Треба перерізати телефонні дроти, напасти на пост у будиночку шляхового сторожа, знищити варту й відійти до мосту.

— Це легко.

— Все це я напишу.

— Не варто. А Пабло?

— Переріже телефонну лінію з цього боку, нападе на пост біля тартака, знищить варту й теж відійде до мосту.

— А як потім із відступом? — спитала Пілар.— Нас семеро чоловіків, дві жінки й п'ятеро коней. А вас? — прокричала вона у вухо глухому.

— Вісім чоловіків і четверо коней. *Faltan caballos*,— сказав він.— Коней мало.

— Сімнадцять чоловік і дев'ятеро коней,— сказала Пілар.— А ще ж і вантаж треба везти.

Ель Сордо мовчав.

— Чи можна роздобути десь іще коней? — спитав Роберт Джордан, нахиляючись до його здорового вуха.

— Рік воюю, маю чотирьох,— відповів глухий, показуючи чотири пальці.— А ти хочеш на завтра — вісім?

— Так,— сказав Роберт Джордан.— Не забувай, що ти їдеш звідси. Тобі не треба вже поводитися так обережно, як раніше. Не треба зважувати кожен крок. Невже не можна зробити вилазку й роздобути вісім коней?

— Можна,— відповів Ель Сордо.— Або — жодного, або більше.

— Чи є у вас тут ручний кулемет? — спитав Роберт Джордан.

Ель Сордо кивнув.

— Де?
— На горі.
— Якої системи?
— Не знаю назви, з диском.
— А скільки дисків?
— П'ять.
— Чи вміє хто із вас стріляти з нього?
— Я. Трошки. Багато не стріляємо. Не хочемо збивати тут бучі. Не хочемо даремно витрачати патрони.
— Я потім гляну на нього,— сказав Роберт Джордан.— А ручні гранати у вас є?
— Багато.
— А скільки патронів на гвинтівку?
— Багато.
— Скільки?
— Півтораста. А може, більше.
— А людей можна дістати ще?
— Навіщо?
— Щоб знищити пости і обороняти міст, поки я готуватиму вибух. Нам потрібно вдвічі більше людей, ніж ми маємо.
— Щодо постів не турбуйся. Час?
— Завидна.
— Не турбуйся.
— Мені б ще чоловік двадцять,— сказав Роберт Джордан.
— Надійних немає. Ненадійних — треба?
— Ні. А скільки є надійних?
— Може, четверо.
— Чому так мало?
— Не можна довіряти.
— Навіть для того тільки, щоб стерегти коней?
— Щоб стерегти коней — треба дуже довіряти.
— Може, хоч десятеро набереться надійних?
— Четверо.
— Ансельмо казав мені, що в цих горах більше сотні.
— Ненадійних.
— Ти сказала — тридцять,— звернувся Роберт Джордан до Пілар.— Тридцять, на яких можна більш-менш покластися.
— А як із людьми Еліаса? — крикнула Пілар у вухо Ель Сордо.
Той похитав головою.
— Ненадійні.
— Отже, навіть десятка не можна набрати? — спитав Роберт Джордан.
Глухий подивився на нього своїми тьмяними жовтими очима й похитав головою.

— Четверо,— сказав він і показав чотири пальці.

— А твої надійні? — спитав Роберт Джордан і відразу ж пошкодував, що спитав.

Ель Сордо кивнув.

— *Dentro de la gravedad*,— сказав він по-іспанському.— В міру небезпеки.— Він усміхнувся.— Що, важко буде, га?

— Можливо.

— Мені однаково,— сказав Ель Сордо просто, не хизуючись.— Краще четверо добрих, ніж багато поганих. У цій війні завжди багато поганих, мало добрих. І що день, то менше добрих. А Пабло? — він подивився на Пілар.

— Ти сам знаєш,— відповіла Пілар.— Що день, то гірше.

Ель Сордо знизав плечима.

— Пий,— сказав він Робертові Джордану.— Дам тобі своїх і ще чотирьох. Разом дванадцять. Увечері все обговоримо. У мене є динаміт — шістдесят брусків. Треба?

— Якого гатунку?

— Не знаю. Звичайний динаміт. Принесу.

— Твоїм ми підірвемо маленький міст — верхній,— сказав Роберт Джордан.— Добре. Ти сьогодні ввечері прийдеш? То візьми з собою динаміт, гаразд? В наказі про другий міст нічого не сказано, але його теж доведеться підірвати.

— Ввечері прийду. Потім — шукати коней.

— Гадаєш, нам пощастить дістати коней?

— Можливо. Їж.

«Цікаво, чи він із усіма так розмовляє? — подумав Роберт Джордан.— Чи, може, вважає, що так чужинцеві легше зрозуміти його?»

— А куди ми подамося потім,— коли впораємося з усім? — прокричала Пілар у вухо Ель Сордо.

Той знизав плечима.

— Треба все підготувати,— сказала жінка.

— Авжеж,— сказав Ель Сордо.— Треба.

— Це нелегка справа,— мовила Пілар.— Треба все дуже добре обміркувати.

— Так, жінко,— сказав Ель Сордо.— Що тебе тривожить?

— Усе! — прокричала Пілар.

Ель Сордо усміхнувся.

— Цього ти вже у Пабло навчилася,— сказав він.

Отже, тією куцою мовою він розмовляє тільки з чужинцями, подумав Роберт Джордан. Добре. Приємно почути від нього нормальну людську мову.

— Куди ж, ти гадаєш, треба йти? — спитала Пікар.

— Куди?

— Так, куди?

— Є багато різних місць,— сказав Ель Сордо.— Дуже багато. Ти знаєш Гредос?

— Там і так уже забагато народу. От побачиш, скоро за всі ці місця візьмуться, дійде черга й до нас.

— Так, але це великий і дуже дикий край.

— Туди важко буде дістатися,— сказала Пілар.

— Усе важко,— відповів Ель Сордо.— До Гредоса так само, як і кудись-інде. Треба йти ночами. Тут тепер дуже небезпечно. І так це диво, що ми досі тут тримаємося. В тих горах безпечніше.

— Знаєш, куди б я хотіла? — спитала його Пілар.

— Куди? До Парамери? Туди нам не пройти.

— Ні,— сказала Пілар.— Не до Сьєрра-Парамери. Я пішла б до Республіки.

— Це можна.

— А твої люди пішли б?

— Так, якби я їм наказав.

— А я за своїх не знаю,— сказала Пілар.— Пабло буде проти, хоч там він міг би сидіти спокійно. В армію його не візьмуть, він застарий — хіба що мобілізуватимуть людей його віку. Циган нізащо не піде. За решту — не знаю.

— Тут надто довго нічого не робилося, і вони забули про небезпеку,— сказав Ель Сордо.

— Сьогоднішні літаки їм нагадали,— сказав Роберт Джордан.— На мою думку, вам навіть зручніше було б діяти з Гредоса.

— Що? — спитав Ель Сордо й подивився на нього зовсім потьмянілими очима. Запитання прозвучало не дуже доброзичливо.

— Звідти вам зручніше буде робити вилазки,— сказав Роберт Джордан.

— Он як,— сказав Ель Сордо.— Ти знаєш Гредос?

— Знаю. Звідти ви могли б нападати на залізничну магістраль. Могли б руйнувати колії, як ми робимо на півдні, в Естремадурі. Це краще, ніж повертатися на територію Республіки,— сказав Роберт Джордан.— Тут із вас більше користі.

Пока він говорив, обличчя Ель Сордо й Пілар усе хмурнішали.

Ель Сордо зиркнувся з Пілар.

— Ти знаєш Гредос? — спитав він.— Справді?

— Так,— відповів Роберт Джордан.

— А куди б ти пішов?

— Куди-небудь в Барко-де-Авіла. Там краще, ніж тут. А діяти можна на головному шосе і на залізниці між Бехаром і Пласенсією.

— Дуже важко,— сказав Ель Сордо.

— Ми діяли на цій самій залізниці в куди небезпечніших місцях — в Естремадурі,— сказав Роберт Джордан.

— Хто це — ми?

— Загін *guerrilleros* [1] з Естремадури.

— Великий?

— Близько сорока душ.

— А той, із слабкими нервами й чудним ім'ям,— теж був звідти? — спитала Пілар.

— Так.

— Де він тепер?

— Загинув, я ж казав тобі.

— Ти теж звідти?

— Так.

— Ти не здогадуєшся, що саме я хочу сказати?

Я припустився помилки, подумав Роберт Джордан. Я сказав іспанцям, що ми робили щось краще за них, а тут не слід говорити про свої заслуги й подвиги. Треба було похвалити, а я почав їх повчати, і вони розгнівалися. Ну що ж, або вони перекиплять, або ні. В Гредосі, звичайно, з них було б куди більше користі, ніж тут. Це видно хоча б із того, що вони тут більше нічого не зробили після нападу на поїзд, який організував Кашкін. Та й ця операція була якоюсь надзвичайною. Фашисти втратили один паровоз і кількох солдатів, а тут розповідають про це, як про найвизначнішу подію за всю війну. Може, зрештою, сором змусить їх піти в ті гори. Так, але можливо також, що вони мене витурять звідси. В усякому разі, перспективи не блискучі.

— Слухай, *Inglés*,— сказала Пілар.— А як твої нерви?

— Добре,— відповів Роберт Джордан.— О'кей.

— Бо той останній динамітник хоч і знав своє діло, але нерви мав слабенькі.

— Бувають і серед нас нервові люди,— сказав Роберт Джордан.

— Я не кажу, що він був боягуз; він був молодець,— вела далі Пілар.— Але надто багато балакав, і все якось по-чудернацькому.— Вона підвищила голос.— Правда ж, Сантьяго, останній динамітник, той, що підірвав поїзд, був трохи дивакуватий?

— *Algo raro*,— кивнув Ель Сордо, і його очі, немов круглий отвір на кінці трубки пилососа, обмацали все обличчя Роберта Джордана.— *Sí, algo raro, pero bueno* [2].

— *Murió!* — крикнув Роберт Джордан просто у вухо глухому.— Він загинув.

---

[1] Партизани *(ісп.)*.

[2] Так, досить чудний, але добрий *(ісп.)*.

— Як це сталося? — спитав Ель Сордо, переводячи погляд з очей Роберта Джордана на його губи.

— Я його застрелив,— сказав Роберт Джордан.— Він був тяжко поранений і не міг іти, і я його застрелив.

— Він завжди казав, щоб його пристрелили,— мовила Пілар.— Просто схибнувся на тому.

— Так,— підтвердив Роберт Джордан.— Він завжди так казав і справді схибнувся на тому.

— *Como fué?* [1] — спитав Ель Сордо.— Теж поїзд підривали?

— Поверталися після поїзда,— сказав Роберт Джордан.— Операція пройшла вдало; та, пробираючись у темряві, ми наскочили на фашистський патруль, і, коли ми побігли, куля влучила йому в спину — засіла в лопатці, але інших кісток не зачепила. Поранений, він ще довго йшов із нами, потім знесилився і не міг далі. Він не хотів, щоб ми його залишили, і я застрелив його.

— *Menos mal*,— мовив Ель Сордо.— Усе ж ліпше...

— А ти певен, що в тебе міцні нерви? — спитала Роберта Джордана Пілар.

— Так,— відказав він.— Я певен, що з нервами в мене гаразд, і я гадаю, що, як ми покінчимо з тим мостом, вам найкраще буде піти в Гредос.

Ледве він сказав це, жінку неначе прорвало: з її уст линув потік непристойної лайки, який завирував навколо нього, немов гаряча піна, що раптом вихоплюється з гейзера.

Ель Сордо похитав головою й весело всміхнувся, а Пілар лаялася не вгаваючи, і Роберт Джордан зрозумів, що все владналося. Нарешті вона замовкла, взяла глек із водою і напилася нахильці, а тоді сказала спокійно:

— Ти вже сиди тихо й не вчи нас, що ми маємо робити далі, добре, *Inglés*? Повертайся до Республіки, дівку бери з собою, а тут ми самі вирішимо, де нам помирати.

— Де нам жити,— сказав Ель Сордо.— Заспокойся, Пілар.

— І жити, й помирати,— сказала Пілар.— Хто-хто, а я знаю, чим усе це скінчиться. Ти гарний хлопець, *Inglés*, але не вчи нас, що ми маємо робити потім, як ти зробиш своє діло.

— Це твоє діло,— сказав Роберт Джордан.— Я сюди не хочу втручатися.

— Вже втрутився,— сказала Пілар.— Бери свою стрижену хвойду й повертайся до Республіки, але не хряскай дверима перед носом у тих, хто в цій країні народився й був відданий Республіці ще тоді, коли в тебе на губах молоко не обсохло.

Марія саме підходила стежкою й почула останні слова Пілар,

---

[1] Як це було? *(Ісп.)*

які та, знову розпалившись, крикнула Робертові Джордану. Марія енергійно закрутила головою й застережливо посварилася на Роберта Джордана пальцем. Пілар побачила, що Роберт Джордан дивиться на дівчину й усміхається, обернулася до неї й сказала:

— Так. Я сказала — хвойда, і сказала те, що думаю. І катайте собі вдвох до Республіки, а ми сидітимем у Гредосі й їстимемо козячий послід.

— Хай я буду хвойда, коли ти так хочеш, Пілар,— мовила Марія.— І певно, я справді хвойда, коли ти так кажеш. Тільки вгамуйся. Що це з тобою?

— Нічого,— відповіла Пілар і сіла на колоду; голос її був спокійніший, в ньому вже не дзвеніла металева лють.— Я тебе зовсім не вважаю хвойдою. Але мені дуже кортіло б піти туди, де Республіка!

— От і підемо всі разом,— сказала Марія.

— Справді,— підхопив Роберт Джордан.— Коли вже ті гори так не подобаються тобі.

Ель Сордо широко всміхнувся.

— Гаразд, побачимо,— сказала Пілар, тепер уже зовсім заспокоївшись.— Дайте мені склянку того чудного напою. Мені в горлі пересохло від лютi. Побачимо. Побачимо, що буде.

— Розумієш, товаришу,— пояснив Ель Сордо.— Найважче те, що це доведеться робити вранці.— Він більше не сипав куцих фраз і дивився Робертові Джордану у вічі спокійно й твердо; не допитливо й не підозріливо і без недбалої зверхності старого вояка, що раніше прозирала в його погляді.— Я розумію твій план і знаю, що треба знищити пости й потім прикривати міст, поки ти робитимеш своє діло. Все це я чудово розумію. І все це було б легше зробити вдосвіта або надвечір.

— Так,— відповів Роберт Джордан.— Іди погуляй ще трошки, добре? — сказав він Марії, не дивлячись на неї.

Дівчина відійшла так, що їхніх голосів уже не було чути і сіла, обхопивши руками коліна.

— Бачте,— вів далі Ель Сордо.— Зробити все це неважко. Але потім, серед білого дня, відійти звідти буде куди складніше.

— Слушно,— сказав Роберт Джордан.— Я про це вже думав. Адже й мені доведеться відходити при денному світлі.

— Ти один,— мовив Ель Сордо.— А нас багато.

— А що, як ми після вибуху повернемося до своїх таборів і дочекаємося темряви, а потім уже вирушимо далі? — сказала Пілар, піднісши склянку до губ і знову відставивши її.

— Це теж дуже небезпечно,— заперечив Ель Сордо.— Може, навіть ще небезпечніше.

— Я легко можу уявити собі, що з того вийшло б,— сказав Роберт Джордан.

— Висадити в повітря цей міст уночі було б легко,— сказав Ель Сордо.— Але якщо ти кажеш, що це треба зробити вдень, усе ускладнюється.

— Я знаю.

— А що, як ти все ж зробиш це вночі?

— Мене розстріляють.

— Цілком можливо, що нас усіх постріляють, якщо ти зробиш це вдень.

— Для мене особисто це не так уже й важливо, оскільки міст буде знищений,— сказав Роберт Джордан.— Але я розумію, що́ вас тривожить. Удень ви не зможете організувати відступ.

— Ет, треба буде, то зможемо,— сказав Ель Сордо.— Але я хочу, щоб ти зрозумів, що тривожить людей і чому вони сердяться. Ти говориш про перехід до Гредоса, як про звичайний воєнний маневр. А тим часом ми можемо дістатися до Гредоса тільки дивом.

Роберт Джордан мовчав.

— Послухай мене,— сказав Ель Сордо.— Я сьогодні багато балакаю. Це для того, щоб ми зрозуміли один одного. Ми тут узагалі тримаємося дивом. Диво це можливе завдяки лінощам і глупоті фашистів, але колись вони схаменуться. Щоправда, ми дуже обережні і тут, у горах, сидимо тихо.

— Я знаю.

— Але після твого мосту нам доведеться забратися звідси. І ми мусимо добре обмізкувати, як саме це зробити.

— Зрозуміло.

— Отож-бо,— сказав Ель Сордо.— Ну, їжте вже. Давно я не був такий балакучий.

— Я ще ніколи не чула, щоб ти так багато балакав,— сказала Пілар.— Може, через оце? — вона піднесла склянку.

— Ні,— похитав головою Ель Сордо.— Це не через віскі. А через те, що мені ще ніколи не треба було стільки сказати.

— Я ціную твою допомогу й твою відданість Республіці,— сказав Роберт Джордан.— І розумію труднощі, що виникають у зв'язку з часом, на який призначено операцію.

— Годі вже,— сказав Ель Сордо.— Ми тут для того, щоб зробити все, що можна. Але це складна річ.

— А на папері дуже проста,— всміхнувся Роберт Джордан.— На папері міст треба зруйнувати в ту хвилину, коли почнеться наступ, щоб перерізати шосе. Дуже просто.

— Хай би вони нам раз дали зробити щось на папері,— сказав Ель Сордо.— Щоб ми і придумали, й виконали все на папері!

— Папір усе витримує,— пригадав прислів'я Роберт Джордан.

— І багато на що придається,— сказала Пілар.— *Es muy útil.* Хотіла б я саме так скористатися з твого наказу.

— Я й сам хотів би,— сказав Роберт Джордан.— Але так ніколи не здобудеш перемоги.

— Авжеж,— сказала жінка.— Мабуть-таки, не здобудеш. А знаєш, чого б я ще хотіла?

— Піти до Республіки,— сказав Ель Сордо. Він нахилився ближче до неї, прислухаючись здоровим вухом до її слів.— *Ya irás, mujer* [1]. От виграємо війну, і тоді скрізь буде Республіка.

— Ну, гаразд,— сказала жінка.— А тепер, бога ради, давайте їсти.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

По обіді вони вийшли з табору Ель Сордо й рушили стежкою вниз. Ель Сордо провів їх до нижнього поста.

— *Salud,*— сказав він.— Увечері побачимось.

— *Salud, camarada,*— відповів Роберт Джордан, і всі троє пішли стежкою далі, а Глухий стояв і дивився їм услід. Марія обернулася й помахала йому рукою, і Ель Сордо відповів їй іспанським недбалим і коротким рухом руки вгору,— ніби відкидаючи щось геть,— мовляв, навіщо якісь там прощання. За столом він сидів у тій самій хутряній куртці, навіть не розстебнув її, і під час обіду поводився бездоганно чемно, старанно повертав голову, щоб краще чути, і знову перейшов на рубану іспанську мову, розпитуючи Роберта Джордана про становище в Республіці. Але видно було, що він хоче якнайшвидше спекатися їх.

Коли вони зібралися йти, Пілар сказала йому:

— Ну, то як, Сантьяго?

— Ніяк, жінко,— відповів Глухий.— Все гаразд. Я подумаю.

— Я також,— сказала тоді Пілар і весь час, поки вони спускалися крутою стежкою між соснами — спускатися нею було легко й приємно, не те що підніматися,— не вимовила жодного слова. Роберт Джордан і Марія також мовчали, і всі троє йшли швидко, аж поки стежка стала спинатися круто вгору другим схилом лісистої долини й урешті вибігла з лісу на галяву.

Травневий день був гарячий, і, коли вони здолали половину останнього підйому, жінка раптом зупинилась. Роберт Джордан теж зупинився і, обернувшись назад, побачив, що на лобі у неї виступив рясний піт. Йому здалося, що її смагляве обличчя зблідло, шкіра набрала жовтавого відтінку, а під очима залягли тіні.

---

[1] Ти підеш, жінко *(ісп.).*

— Трохи відпочинемо,— сказав він.— Ми йдемо надто швидко.

— Ні,— сказала вона.— Ходімо далі.

— Відпочинь, Пілар,— мовила Марія.— Ти погано виглядаєш.

— Цить,— сказала жінка.— Тебе ніхто не питає.

Жінка рушила далі стежкою, та, коли вони дісталися до перевалу, вона дихала важко, обличчя її було мокре від поту й зблідло ще більше.

— Посидь трошки, Пілар,— сказала Марія.— Прошу тебе, будь ласка, посидь.

— Гаразд,— відповіла Пілар, і вони посідали втрьох під сосною, лицем до галяви, туди, де за щораз вищими кряжами стриміли до неба скелясті вершини, на яких іскрився сніг у полуденному сонці.

— Така погань цей сніг, а як гарно,— сказала Пілар.— Чиста мана цей сніг.— Вона обернулася до Марії.— Не ображайся, що я тебе вилаяла, *guapa*. Сама не знаю, що сьогодні зі мною. Щось на мене найшло.

— Я не зважаю на те, що ти кажеш, коли гніваєшся,— мовила Марія.— А гніваєшся ти часто.

— Ні, я не гніваюсь, це щось гірше,— сказала Пілар, дивлячись на снігові вершини.

— Ти занедужала,— сказала Марія.

— І не це,— сказала жінка.— Іди сюди, *guapa*, поклади мені голову на коліна.

Марія присунулася ближче до неї, склала руки так, як складають, коли сплять без подушки, і поклала на них голову. Обличчя вона обернула до Пілар і всміхнулась їй, але жінка все дивилася на гори, потім погладила дівчину по голові й провела товстим коротким пальцем по її чолу, навколо вуха і далі, вздовж лінії волосся на шиї.

— Зараз я віддам її тобі, *Inglés*,— сказала вона.

Роберт Джордан сидів позад неї.

— Не кажи так,— мовила Марія.

— Так, хай бере тебе,— сказала Пілар, дивлячись кудись убік.— Я не хочу тебе. Але я ревную.

— Не кажи так, Пілар,— сказала Марія.

— Так, хай бере тебе,— сказала Пілар і обвела пальцем навколо мочки її вуха.— Але я дуже ревную.

— Але ж, Пілар,— мовила Марія.— Адже ти сама казала мені, що між нами нема нічого такого.

— Що-небудь таке завжди є,— сказала жінка.— Завжди є щось таке, чого не повинно бути. Але в мене такого немає. Це правда, що немає. Я тобі зичу щастя й нічого більше.

Марія мовчала, намагаючись лежати так, щоб Пілар не важко було підтримувати її голову.

— Послухай, *guapa*,— мовила Пілар і стала неуважно обводити пальцем чіткий контур її щоки.— Послухай, guapa, я люблю тебе, але він може взяти тебе, бо я не *tortillera* [1], а жінка, створена для чоловіків. Це правда. Але мені приємно отак, серед білого дня, казати, що я тебе люблю.

— Я тебе теж люблю.

— *Qué va*. Не верзи дурниць. Ти навіть не розумієш, про що я кажу.

— Розумію.

— *Qué va*, що ти розумієш? Ти створена для цього *Inglés*. Це відразу видно, і нехай так і буде. І я на це погодилася. На щось інше я не погодилася б. Я нормальна жінка. І я кажу тобі тільки правду. Небагато знайдеться людей, що казатимуть тобі правду, а надто жінок. Я ревную тебе й так кажу, і це правда. Кажу відверто.

— Облиш,— сказала Марія.— Облиш, Пілар.

— *Por qué* [2] облиш? — сказала жінка.— Я говоритиму, доки мені не набридне. Ну ось,— вона нарешті глянула на дівчину,— тепер мені набридло. Більше я нічого не казатиму, зрозуміло?

— Не треба про це, Пілар,— сказала Марія.

— Ти дуже милий зайчик,— сказала Пілар.— А тепер прийми голову, бо з мене вже вивітрилася дурість.

— Це зовсім не дурість,— мовила Марія.— А моїй голові дуже зручно лежати.

— Ні, прийми її,— сказала Пілар і, підклавши свої великі руки під голову дівчині, трошки підняла її.— Ну, а ти чого, *Inglés*? — спитала вона, ще підтримуючи голову дівчини й дивлячись на гори.— Чи тобі кіт язика відкусив?

— Не кіт,— сказав Роберт Джордан.

— То який же звір тобі його відкусив? — вона опустила голову дівчини на землю.

— Ніякий,— відповів Роберт Джордан.

— Виходить, сам проковтнув?

— Може, й так.

— Ну, і як, смачно було? — Пілар обернулася до нього й усміхнулась.

— Не дуже.

— Я так і думала,— сказала Пілар.— Я так і думала. Тепер я віддам тобі твого зайчика. Я зовсім і не хотіла відібрати в тебе

---

[1] Лесбіянка *(ісп.)*.
[2] Чому *(ісп.)*.

твого зайчика. Це гарне ім'я для неї. Я вранці чула, ти називав її так.

Роберт Джордан відчув, що червоніє.

— Важка в тебе вдача,— сказав він їй.

— Ні,— сказала Пілар.— Я така проста, що мене не відразу збагнеш. А тебе важко збагнути, *Inglés?*

— Ні. Але й не дуже легко.

— Ти мені подобаєшся, *Inglés*,— сказала Пілар.— Потім усміхнулася, нахилилася вперед і, усміхаючись, похитала головою.— От якби я могла відібрати в тебе зайчика, а в зайчика — тебе!

— Ти не могла б.

— Знаю,— сказала Пілар і знову всміхнулась.— Та я б і не схотіла. Але замолоду могла б.

— Вірю.

— Віриш?

— Так,— сказав Роберт Джордан.— Але це безглузді балачки.

— І на тебе це не схоже,— сказала Марія.

— Я сьогодні взагалі сама на себе не схожа,— сказала Пілар.— Зовсім не схожа. Через отой твій міст голова в мене тріщить, *Inglés.*

— Що ж, можна назвати його Міст-болиголова,— сказав Роберт Джордан.— Але він у мене полетить у провалля, мов поламана пташина клітка.

— Оце добре,— сказала Пілар.— Ану ще!

— Я розламаю його надвоє, мов банан, з якого здерто шкурку.

— А я б оце з'їла банан,— сказала Пілар.— Ну, ще, *Inglés*, кажи ще.

— Нема потреби,— відповів Роберт Джордан.— Ходімо до табору.

— Твій міст від тебе не втече,— сказала Пілар.— Я ж казала, що залишу вас удвох.

— Ні, в мене ще багато справ.

— Це теж справа, і багато часу вона не забере.

— Годі, Пілар,— сказала Марія.— Нащо ця брутальність.

— Бо я сама брутальна,— сказала Пілар.— Але й дуже делікатна. *Soy muy delicada.* Я вас залишу вдвох. А про ревнощі — то все пусті балачки. Я розсердилася на Хоакіна, бо по його очах побачила, яка я бридка. Я не ревную, я тільки заздрю, що тобі дев'ятнадцять років. Але така заздрість довго не триває. Тобі не завжди буде дев'ятнадцять. Ну, а тепер я піду собі.

Вона підвелася і, взявшись рукою в бік, глянула на Роберта

Джордана, що також уже стояв. Марія сиділа під деревом, похиливши голову.

— Ми всі йдемо до табору,— сказав Роберт Джордан.— Так буде краще, й до того ж попереду ще багато діла.

Пілар кивнула на Марію, що сиділа, відвернувшись, і мовчала.

Пілар усміхнулась, ледь помітно знизала плечима й запитала:

— Дорогу знаєш?

— Знаю,— відповіла Марія, не підводячи голови.

— *Pues me voy*,— сказала Пілар.— Тоді я йду. Ми приготуємо тобі що-небудь смачненьке, *Inglés*.

Вона пішла зарослим лугом до струмка, який вів до табору.

— Зачекай! — крикнув Роберт Джордан.— Нам краще піти всім разом.

Марія сиділа мовчки.

Пілар не озирнулась.

— *Qué va*, всім разом,— сказала вона.— Побачимось у таборі.

Роберт Джордан стояв і дивився їй услід.

— З нею нічого не станеться? — спитав він Марію.— У неї хворобливий вигляд.

— Хай іде,— сказала Марія, все ще не підводячи голови.

— Даремно ми її саму відпустили.

— Хай іде,— сказала Марія.— Хай іде!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Вони йшли поростою вересом гірською лукою, і Роберт Джордан відчував, як верес чіпляється за його ноги, відчував і вагу пістолета, що відтягував йому пояс, відчував тепло сонця і вітерець зі снігових вершин, що холодив йому спину, і відчував у своїй долоні руку дівчини, міцну й тугу, і пальці її, що переплелися з його пальцями. Від тієї долоні, притиснутої до його долоні, від сплетених пальців, від її зап'ястка, що торкався його зап'ястка, вливалося йому в долоню, в пальці й зап'ясток щось таке свіже, як перший ніжний подих вітру, який, війнувши над морем, ледь брижить його гладеньку, як скло, поверхню,— щось таке легке, як пух, що осідає на губах, чи листя, що опадає, коли немає вітру; щось таке легке, що досить було дотику пальців, щоб це відчути, але тісний потиск руки настільки підсилював, настільки поглиблював це «щось», робив його таким гострим, таким болісним, таким відчутним, що воно наче струмом пронизувало йому руку й сповнювало все тіло болісним тремтливим жаданням. Сонце падало на її волосся кольору стиглої пшениці, на золотаво-смугляве, ніжне обличчя

і на вигин шиї. Він пригорнув дівчину до себе, відхилив їй голову назад і поцілував. Вона затремтіла, і він міцно притиснув до себе її всю й відчув її маленькі тугі груди, відчув їх крізь тканину їхніх сорочок. Він підняв руку й розстебнув гудзики на її сорочці, нахилився й поцілував її, а вона стояла й тремтіла, відкинувши голову на руку, що обіймала її. Потім підборіддя її торкнулося його голови, він відчув, що вона обхопила його голову й притиснула її до себе. Він випростався і обняв її обома руками так міцно, що аж підняв над землею, і пригорнув до себе, відчуваючи, як вона тремтить, і її губи припали до його шиї, і тоді він поставив її на землю й сказав:

— Маріє, ох, моя Маріє!

А тоді:

— Куди нам піти?

Вона нічого не відповіла, тільки її пальці сковзнули йому за комір, і він відчув, що вона розстебнула гудзик на його сорочці, і вона сказала:

— Я теж. Я тебе теж хочу поцілувати.

— Не треба, зайчику.

— Ні, треба. Як ти, так і я.

— Ні. Так не буває.

— То хай буде! Ох, хай буде. Хай буде!

Потім був запах прим'ятого вересу й тверді зламані стебла під її головою, і яскраве сонце на її склеплених повіках, і він запам'ятав назавжди вигин її шиї, коли вона закинула голову на верес, і губи, що ледь ворушилися, і тремтіння повік, міцно заплющених, щоб не бачити сонця й нічого не бачити — а для неї все було червоне, жовтогаряче, золотаво-жовте від сонця, що падало на склеплені повіки, і в такі самі кольори було забарвлене все: виповнення, володіння, осягнення — все такого самого кольору, все в тій яскравій сліпоті. А для нього це був шлях у темряві, що не вів нікуди, знову нікуди, і знову нікуди, і ще нікуди, весь час і довіку нікуди, лікті важко впираються в землю, і все нікуди, в морок, в нескінченне небуття, весь час у те незнане небуття, раз і назавжди нікуди, і нестерпно, і знову нікуди, і вже несила, і знову, і знову, і знову нікуди, і раптом несподівано, пекуче, востаннє все небуття розвіялося, і час зупинився, і тільки вони двоє існували в застиглому часі, і земля під ними хитнулась і попливла.

Потім він лежав на боці, уткнувшись головою у верес, вдихаючи його запах і запах коріння й землі, і сонце пробивалося між стеблами, що дряпали голі плечі й бік. І дівчина лежала поряд, і її очі все були заплющені, а потім вона розплющила їх і всміхнулась, і він сказав дуже втомлено і ніби звідкись здалеку, хоч і лагідно:

— Агов, зайчику.

І вона засміялась і сказала вже зблизька:

— Агов, мій *Inglés.*

— Я не *Inglés,*— сказав він знехотя.

— Ні, ти мій *Inglés.* Ти мій *Inglés.*

Вона простягла руки, взяла його за обидва вуха й поцілувала в лоб.

— Ось маєш,— сказала вона.— Ну, як тепер? Уже краще цілую?

Потім вони йшли разом понад струмком, і він сказав:

— Маріє, я тебе кохаю, і ти така чудесна, і така вродлива, і така чарівна, що, коли я з тобою, мені хочеться умерти, так я тебе кохаю.

— Ох,— сказала вона.— Я щоразу вмираю. А ти ні?

— Ні. Майже. А ти відчула, як земля попливла?

— Так. Коли я вмирала. Обійми мене, будь ласка.

— Не треба. Я тебе тримаю за руку. Мені досить твоєї руки.

Він глянув на неї, потім подивився вперед, туди, де кінчалася полонина, і побачив у небі шуліку, що чигав на здобич, і великі післяполудневі хмари, що виповзали з-за гір.

— А з іншими тобі так не було? — спитала Марія.

Вони тепер ішли, тримаючись за руки.

— Ні. Справді, ні.

— А ти кохав багатьох жінок?

— Кількох. Але не так, як тебе.

— І з ними так не було? Правда?

— Було приємно, але не так.

— Під нами пливла земля. А раніше земля ніколи не пливла?

— Ні. Ніколи.

— Так,— сказала Марія.— А в нас же тільки один день.

Він промовчав.

— Але хоч це в нас було,— сказала Марія.— А я тобі подобаюся? Скажи, подобаюся? Я потім стану ще краща.

— Ти й тепер дуже гарна.

— Ні,— сказала вона.— Погладь мене по голові.

Він погладив її і відчув, як коротке волосся м'яко піддається, а потім стовбурчиться у нього між пальцями. І він узяв обома руками її за голову, повернув обличчям до себе й поцілував.

— Мені приємно цілуватися,— сказала вона.— Але я ще не вмію.

— Тобі не треба вміти.

— Ні, треба. Якщо я буду твоєю жінкою, то мушу подобатися тобі в усьому.

— Ти мені й так подобаєшся. Мені не треба, щоб ти мені ще дужче подобалася. Вже нічого не змінилося б, якби ти мені подобалася ще більше.

— От побачиш,— сказала вона радісно.— Зараз моє волосся просто вабить тебе, бо воно не таке, як в усіх. Але воно щодень відростає. Скоро воно стане довге, і я вже не буду така і, може, ти мене покохаєш дуже-дуже.

— У тебе гарне тіло,— сказав він.— Найкраще в світі.

— Просто молоде й худе.

— Ні. В гарному тілі є якась таємнича сила. Не знаю чому, але відчувається вона не в усіх, в однієї вона є, а в другої немає. От у тебе є.

— Для тебе,— сказала вона.

— Ні.

— Так. Для тебе, тільки для тебе і завжди буде для тебе. Але цього ще замало, я хочу дати тобі більше. Я навчуся добре дбати про тебе. Тільки скажи мені правду: земля ніколи раніше не пливла?

— Ніколи,— сказав він щиро.

— Тепер я щаслива,— сказала вона.— Тепер я справді щаслива.

— Ти думаєш зараз про щось інше? — спитала вона його.

— Так. Про свою роботу.

— Шкода, що ми не маємо коней,— сказала Марія.— Я така щаслива, що хотіла б мчати на доброму коні, швидко як вітер, і щоб ти мчав поряд, і ми гнали б учвал, усе швидше й швидше, а щастя мого все одно не могли б наздогнати.

— Ми могли б наздогнати твоє щастя літаком,— сказав він неуважно.

— І летіти високо-високо в небі, як ті маленькі винищувачі, що так виблискували на сонці,— сказала вона.— Й робити петлі й віражі. *Qué bueno!* [1] — засміялась вона.— Моє щастя навіть не помітило б цього.

— Твоє щастя витривале,— сказав він, слухаючи одним вухом.

Бо в ту хвилину він був уже далеко. Він ішов поряд з нею, але його думки були зайняті мостом, і все вимальовувалося в уяві так чітко й виразно, як у видошукачі фотоапарата, коли його добре сфокусовано. Він бачив обидва пости й Ансельмо з циганом, що стежать за шосе. Він бачив безлюдну дорогу і бачив, як рухаються нею війська. Він бачив місце, де встановить ручні кулемети, щоб мати найкраще поле обстрілу, і думав, хто стрілятиме з них: він під кінець, але хто напочатку? Він закла-

[1] Як гарно! *(Ісп.)*

дав динамітні заряди, зв'язував і закріплював їх, вставляв капсулі, підводив дроти, приєднував кінці й нарешті повернувся до того місця, де поставив стару скриньку з підривною машинкою, а потім почав думати про всі ті речі, що могли статися, про все, що могло йому перешкодити.

Облиш, сказав він собі. Після того, що в тебе було з цією дівчиною, голова в тебе ясна, а ти вже тривожишся. Думати про те, що треба зробити, це одне, а тривожитися — то вже зовсім інше. Не тривожся. Тривожитися тобі не можна. Ти знаєш, що тобі, може, доведеться зробити, і знаєш, що може статися. Авжеж, це може статися.

Ти йшов на це, знаючи, за що борешся. Ти борешся якраз проти того, що сам робиш і що треба робити, щоб мати якийсь шанс на перемогу. Тепер ти мусиш використати цих людей, яких любиш, так само, як використовують задля справи солдатів, до яких не мають ніяких почуттів. Видно, Пабло все-таки розумніший за всіх. Він одразу збагнув, як це небезпечно. Пілар — та цілком за це, від самого початку, але і вона починає усвідомлювати, чим це загрожує, і ця свідомість уже дається взнаки. Ель Сордо зразу ж усе зрозумів, і хоч він зробить усе, що треба, подобається йому це не більше, ніж тобі, Роберте Джордан.

Отже, кажеш, тебе тривожить не стільки те, що буде з тобою, скільки те, що може статися з цією жінкою, з дівчиною й іншими? Гаразд. А що сталося б із ними, якби ти не прийшов сюди? Що було з ними перед тим, як ти прийшов сюди? Ні, так думати не слід. Ти за них не несеш ніякої відповідальності; тільки за те, як вони виконають свою частину завдання. Не ти давав наказ. Його дав Гольц. А хто такий Гольц? Добрий командир. Найкращий з усіх, під чиєю командою тобі доводилося служити. Але чи повинна людина виконувати неможливий наказ, знаючи, до чого це призведе? Хоч би навіть цей наказ дав Гольц, що представляє не тільки армію, а й партію? Так. Його треба виконувати, бо лише на ділі можна довести, що він неможливий. Звідки ти знаєш, що його неможливо виконати, коли ти ще не пробував виконати його? Що було б, якби кожен, хто дістав наказ, заявляв, що його неможливо виконати? До чого ми прийшли б, якби замість того, щоб виконувати наказ, щоразу казали б тільки: «Його неможливо виконати»?

Він уже надивився на командирів, для яких кожен наказ був «неможливий». Хоч би та свиня Гомес в Естремадурі. Він уже надивився на атаки, під час яких фланги не просувалися вперед, бо це було «неможливо». Ні, він виконуватиме наказ, а якщо він полюбив людей, які повинні допомагати йому, то тим гірше для нього.

Така вже ця партизанська робота — завжди накликати нещастя й небезпеку на тих, у кого знаходиш притулок і допомогу. Але в ім'я чого? В ім'я того, щоб зрештою покласти край будь-якій небезпеці і щоб усім добре жилося в цій країні. Це була істина, хоч як плакатно вона звучала.

Якщо Республіка зазнає поразки, в Іспанії не буде місця для тих, хто вірив у неї. А може, це не так? Ні, саме так, він бачив, що діялося в місцевостях, уже захоплених фашистами.

Пабло — свиня, але решта всі — чудові люди, тож чи не підступно штовхати їх на таке? Можливо. Але навіть якщо вони не зроблять цього, за тиждень сюди однаково прийдуть два кавалерійські ескадрони й виженуть їх із цих гір.

Так, невтручанням у їхнє життя однаково нічого не виграєш. Хіба збережеш для себе принцип, що кожна людина — сама по собі й не можна втручатися ні в чиє життя. Ага, отже, ти додержуєшся цього принципу? Так, додержуюсь. Ну, а як же тоді планове суспільство і так далі? Цим хай клопочуться інші. У нього будуть інші справи після цієї війни. Він бере участь у цій війні, бо вона спалахнула в країні, яку він любить, і ще тому, що він вірить у Республіку й знає: якщо Республіка буде знищена, життя стане нестерпне для тих, хто вірить у неї. На час війни він підкорив себе комуністичній дисципліні. Тут, в Іспанії, комуністи показали найкращу дисципліну й найтверезіше та найрозумніше ставлення до війни. Він прийняв їхню дисципліну на цей час, тому що в справі ведення війни це єдина партія, чию програму й дисципліну він поважає.

Які ж у нього політичні переконання? Немає в тебе ніяких, сказав він собі. Але цього не кажи нікому, подумав він. Ніколи навіть не признавайся. А що ж ти робитимеш після війни? Повернуся додому і знову викладатиму іспанську мову, і напишу правдиву книгу. От побачиш, сказав він собі, що написати її буде неважко.

Треба буде побалакати з Пабло про політику. Цікаво дізнатись, як розвивалися його політичні погляди. Певне, зліва направо; класичний шлях у дусі старого Лерру. Пабло має багато спільного з Лерру. Та й Прієто не кращий. Пабло і Прієто майже однаково не вірять в остаточну перемогу. У них в усіх політика конокрадів. Я вірю в Республіку як державний лад, але Республіка мусить позбутися всієї цієї зграї конокрадів, яка завела її у безвихідь перед тим, як вибухнув заколот. Чи існує ще якийсь народ, вожді якого були б такими його ворогами, як тут?

Вороги народу. Без цих слів можна обійтися. Модний вислів, якого не варто вживати. Ось наслідки його близькості з Марією. Він став уже політичним фанатиком і святенником, схожим на

якогось твердолобого баптиста, й такі слівця, як «вороги народу» самі собою спадають йому на думку. Революційно-патріотичні штампи. Його розум навчився некритично сприймати й уживати їх. Звичайно, в них таїться правда, та надто вже бездумно він ними оперує. Але після вчорашньої ночі й сьогоднішнього дня свідомість його стала ясніша й чистіша. Дивна річ фанатизм. Щоб бути фанатиком, треба мати абсолютну, беззастережну впевненість, що правда на твоєму боці, а ніщо так не зміцнює цієї впевненості, як здержливість. Здержливість — ворог єресі.

Цікаво, чи витримає ця теза глибший аналіз. Певно, саме тому комуністи так воюють із духом богеми. Геть богему, гріх Маяковського!

Але Маяковський тепер знову святий. Може, тому, що він помер, назавжди замовк. Ти сам скоро помреш і назавжди замовкнеш, сказав він собі. Ну, годі думати про такі речі. Думай краще про Марію.

Марія була тяжким випробуванням для його фанатизму. Рішучості його вона не похитнула, але тепер йому дуже не хотілося вмирати. Він охоче відмовився б від геройської чи мученицької смерті. Він не хотів повторювати Фермопілів, ані бути Горацієм на цьому мості чи тим голландським хлопчиком, який заткнув пальцем дірку в греблі. Ні. Він хотів би побути якийсь час з Марією. Ось найпростіша істина. Він хотів би дуже-дуже довго бути з нею.

Він не вірив, що для нього ще існує те, що зветься «дуже довго», але, якби так вийшло, він хотів би перебути цей час із Марією. Ми могли б оселитися в готелі і взяти номер, скажімо, на ім'я доктора Лівінгстона з дружиною, подумав він.

А чому б мені не одружитися з нею? Ну, звичайно, подумав він. Я одружуся з нею. І тоді ми будемо містер і місіс Джордан із Сан-Веллі, штат Айдахо, або з Корпус-Крісті, штат Техас, або з Б'ютта, штат Монтана.

Іспанки — чудові дружини. У мене ніколи не було дружини-іспанки, отож я знаю це. А коли я знову почну викладати в університеті, вона буде просто чудова в ролі дружини викладача. І коли студенти, які вивчають іспанську мову, навідаються якось увечері викурити люльку й побалакати в домашньому колі про Кеведо, Лопе де Вега, Гальдоса та інших славетних іспанських покійників, Марія зможе розповісти їм, як один із хрестоносців у блакитних сорочках, поборників істинної віри, сів їй на голову, а інші повикручували їй руки, задерли спідницю й подолом заткнули рота.

Цікаво, яке враження справить Марія в Міссулі, штат Монтана? Якщо, звичайно, мені пощастить вернутися на свою

колишню посаду в Міссулі. Певно, мені там назавжди наліпили ярлик червоного, і я взагалі вже в чорному списку. А втім — хтозна. Може, це й не так. Адже вони не знають, що я тут роблю, та й не повірили б ніколи, якби розповісти, а іспанську візу я одержав ще до того, як були впроваджені обмеження.

Моя відпустка закінчується аж восени тридцять сьомого року. Я виїхав улітку тридцять шостого, і хоча відпустку мені дали рівно на рік, повертатись мені не треба до початку осіннього семестру. Отже, часу ще багато. Як на те пішло, то й до післязавтра часу ще багато. Ні. Мабуть, не варто турбуватися щодо університету. Треба тільки повернутися до осені, і все буде гаразд. Тільки постаратися повернутись.

А все-таки ти вже давно живеш химерним життям. Дуже химерним, хай йому чорт. Іспанія — твоя праця, твій фах, отже, нема нічого дивного, що ти поїхав до Іспанії. Влітку тобі не раз доводилося працювати на будівництві різних технічних споруд чи прокладати лісові дороги, і ти навчився застосовувати вибухівку, а тому нічого дивного немає в тому, що ти зголосився бути підривником. Робота як робота, хіба що тільки завжди доводиться квапитися.

З тієї миті, коли руйнування постає перед тобою як технічна проблема, ти більше нічого, крім технічної проблеми, не бачиш. Але тут є ще багато іншого, зовсім не такого простого, хоча, правду кажучи, ти досить легко до цього звик. Наприклад, ти весь час шукаєш якнайсприятливіших умов для вбивства, неминуче пов'язаного з роботою підривника. Хіба гучні слова роблять убивство справедливішим? Чи приємнішим? Коли хочеш знати, ти щось надто вже охоче зголосився на це. І дуже важко вгадати, на що ти будеш схожий чи, краще сказати, до чого ти будеш придатний, коли скінчиться твоя служба. Республіці. Та, мабуть, ти позбудешся всього цього, коли про це напишеш, подумав він. Як тільки ти про це напишеш, усе минеться. Це буде добра книжка, якщо тобі пощастить написати її. Куди краща, ніж та, інша.

А тим часом ти можеш розраховувати тільки на сьогодні й завтра, сьогодні й завтра і знову й знову (сподіваюсь) сьогодні й завтра, подумав він, а тому використовуй час, який маєш, і будь за це вдячний. А що, як із мостом вийде погано? Не схоже на те, що скінчиться добре.

Зате з Марією все добре. Хіба ж не так? Ох, добре, подумав він. Певно, це все, що я можу ще взяти від життя. Може, це і є, власне, моє життя, і, замість того, щоб тривати сімдесят років, воно триватиме лише сорок вісім годин чи сімдесят годин, вірніше, сімдесят дві. Три доби по двадцять чотири години, це якраз і буде сімдесят дві години.

Мабуть, за сімдесят годин можна прожити таке саме повне життя, як і за сімдесят років, якщо тільки жив повним життям раніше, перед тим, як ці сімдесят годин почалися, і якщо вже досяг певного віку.

Що за нісенітниця, подумав він. До якого безглуздя можна дійти, коли отак розмовляти сам із собою! Справжнісінька нісенітниця. А може, й ні. Гаразд, там побачимо. Востаннє я спав із жінкою в Мадріді. Ні, не в Мадріді — в Ескоріалі. І якщо не зважати на те, що серед ночі я прокинувся й мені раптом здалося, що це хтось інший, і я був щасливий, поки не згадав, хто це насправді, це було наче перегортати попіл, тільки приємніше. А попереднього разу, в Мадріді, все було так само, ба навіть гірше; поки ми були разом, я намагався сам себе обдурити, що це зі мною зовсім інша. Отже, я не належу до романтиків, що оспівують іспанську жінку, і не надаю тут випадковій зустрічі більшої ваги, ніж випадковим зустрічам у будь-якій іншій країні. Та коли я з Марією, я кохаю її так, що просто ладен умерти, а я ніколи раніше не вірив, що так буває і що таке може трапитися зі мною.

Отже, якщо доведеться сімдесят років життя проміняти на сімдесят годин, то я маю чим мінятися і, на щастя, усвідомлюю це. І коли для мене не існує того, що зветься «дуже довго», чи «довіку», чи «відтепер і назавжди», а є тільки «нині», то треба цінувати це нині, і я щасливий, що маю його. Нині, *ahora*, *maintenant*, *heute*. Дивно, що таке слово, як «нині», тепер означає цілий світ, ціле твоє життя. *Esta noche*, сьогодні ввечері, *ce soir*, *heute abend*. Вічність і вірність, *éternité* і *fidelité*. Є ще «нині» і «*niña*» [1], але це взагалі ні до чого не ліпиться. От взяти слово смерть, *mort*, *muerto* і *Tod*. З них усіх *Tod* — наймертвіше. Війна, *guerre*, *guerra* і *Krieg*. *Krieg* найбільше пасує для війни, а може, й ні. Може, це мені так здається, бо я найгірше знаю німецьку. Кохана, *chérie*, *prenda*, *Schatz*. Все це нікуди не годиться у порівнянні з Марією. Марія — оце ім'я!

Ну що ж, ми це зробимо всі разом, і тепер уже не довго залишилося чекати. А виглядає все дедалі гірше. Вранці проводити таку операцію просто неможливо. Адже відходити можна тільки у темряві, а протриматися тут цілий день — річ немислима. Але якби пощастило протриматися до смерку, то можна було б пробратися назад, до табору. А тоді, може, все обійшлося б. То, може, все ж таки спробувати зробити це вранці, а потім відстрілюватися до вечора? Може, спробувати, га? Сердешний Ель Сордо, він навіть звичайною людською мовою заговорив, щоб розтовкмачити мені, що з цього вийде! Наче я сам не

[1] Дівчина *(ісп.)*.

думав про це щоразу, коли залишався наодинці із своїми думками після розмови з Гольцом. Наче це не засіло мені в голові з позавчорашнього дня, як неперетравлений шматок тіста в шлунку.

Дивна річ! Щоразу ти вирішуєш, ніби та чи інша жінка для тебе щось важить, а потім виявляється, що ти помилявся — і так ціле життя. Адже такого, як тепер, у тебе ніколи не було. І ти вже вирішив був, що ніколи й не буде. І от, вскочивши в таку халепу, зголосившись за допомогою двох жалюгідних жменьок партизанів, у неможливих умовах, висадити в повітря міст, щоб перешкодити контрнаступу, який, очевидно, вже почався,— ти зустрічаєш таку дівчину, як Марія. Атож. Це на тебе схоже. Тільки все лихо в тому, що ти зустрів її трохи запізно.

А ця жінка, ця Пілар, власне, ввіпхнула дівчину в твій спальний мішок, і що сталося? Так, що сталося? Що сталося, скажи мені, будь ласка, що сталося? Так. Саме це й сталося. Сталося саме це.

Не вигадуй, ніби Пілар увіпхнула її в твій спальний мішок, і не вдавай, ніби це щось пусте чи брудне. Ти пропав, щойно побачив Марію. Коли вона вперше розтулила уста й звернулася до тебе, ти вже відчув це, сам знаєш. Якщо вже це прийшло до тебе,— а ти гадав, що воно вже ніколи до тебе не прийде,— то нема чого поливати його брудом, бо ти знаєш, що це таке, і знаєш, що воно прийшло в ту мить, коли ти вперше побачив її із сковородою в руках.

Тоді воно тебе й заполонило, і ти це знаєш, тож навіщо вигадувати? Щоразу, як ти дивився на неї чи вона на тебе, з тобою коїлося щось дивне. Тож чому не признатися в цьому? Гаразд, я признаюся. А щодо того, ніби Пілар підсунула її тобі, то Пілар зробила тільки одне: повелася, як мудра жінка. Вона опікувалася дівчиною і все зрозуміла, коли Марія повернулася до печери з порожньою сковородою.

Отже, вона просто прискорила справу. Пілар прискорила справу, і, дякуючи їй, була вчорашня ніч, і було сьогодні. Вона в сто разів розумніша від тебе і знає, що таке час. Так, сказав він собі, треба визнати, що вона справді певною мірою знає ціну часові. Оце недавно їй гірко було, бо вона не хотіла, щоб нас обминуло те, що втратила вона, але визнати, що вона це втратила, їй понад силу. Так, їй нелегко було там, нагорі, а ми нічим їй не зарадили.

Але так чи так, а воно сталося, і воно є, і треба його визнати, а тепер тобі не залишилось і двох ночей з Марією. Ані віку вікувати, ані жити разом, ані мати те, що людям належить мати,— нічого. Одна ніч, що вже минула, одна година сьогодні вдень, одна ніч, можливо, попереду. Нічого більше.

Ні життя, ні щастя, ні розваг, ні дітей, ні ванної, ні чистої піжами, ні ранкової газети, ні прокидатися разом із нею, відчуваючи, що вона поряд і що ти не сам. Анічогісінько. Але якщо це все, що ти можеш узяти від життя, якщо ти нарешті знайшов це,— то невже не можна переночувати хоча б одну ніч у справжньому ліжку?

Ти просиш неможливого. Ти просиш чогось абсолютно неможливого. І якщо ти справді кохаєш цю дівчину так, як кажеш, то краще кохай її якнайщиріше і хай буде хоча б щирим те, що не може бути тривалим. Чуєш? За давніх часів люди присвячували коханню ціле життя. А ти вважай, що тобі пощастило, якщо тобі вдасться урвати дві ночі. Дві ночі. Аж дві ночі на кохання, вірність і дружню шану. На добру й лиху долю. В недузі і смерті. Ні, не так. У недузі і в здоров'ї. Аж до смерті. Всього дві ночі. Найімовірніше. Найімовірніше, а тепер годі думати про це. Досить. Це може зашкодити тобі. Ніколи не роби того, що може тобі зашкодити. Ясно?

Саме про це казав Гольц. Що довше я тут, то розумнішим здається мені Гольц. Саме це Гольц і мав на увазі, коли казав про компенсацію за нерегулярну службу. Можливо, і в Гольца так було, і вся справа тут в обставинах, у тому, що часу мало й поспішаєш узяти від життя все, що тобі відміряно? Може, за таких обставин так буває в кожного, і тобі тільки здається, що в цьому є щось особливе, здається, бо воно сталося з тобою? Може, і Гольцові випадало переспати поквапом із дівчиною, коли він командував нерегулярними кавалерійськими частинами Червоної Армії, і через збіг обставин тощо ті дівчата видавалися йому такими, як мені Марія?

Видно, Гольцові все було добре знайоме, і саме це він хотів сказати: вмій прожити ціле життя за дві ночі, які тобі даровані, вмій увібрати все, що треба було б мати завжди, в той короткий час, який тобі залишається.

Це слушна філософія. Але він не вірив, що Марію створили тільки обставини. Хіба що тут відіграли роль не тільки його, а й її обставини. Одна з тих її життєвих обставин не дуже приємна, подумав він. Ні, не дуже приємна.

Що ж, коли воно так, то хай буде так. Але немає закону, який примусив би його сказати, що це добре. Я не знав, що здатний відчувати те, що я тепер відчуваю, думав він. Що зі мною може статися таке. Я хотів би, щоб так було усе життя. Так воно й буде, сказала друга половина його єства. Так воно й буде. Ти це відчуваєш тепер, а це і є усе твоє життя — тепер. Більше нічого немає, крім тепер. Немає ні вчора, ані завтра. Скільки років тобі треба було прожити, щоб зрозуміти це? Є тільки тепер, і якщо тепер — це для тебе два дні, то, виходить, два дні —

все твоє життя, і все в них буде відповідно. Оце й називається прожити ціле життя за два дні. І якщо ти кинеш нарікати й прагнути того, чого ніколи не дістанеш, це буде дуже гарне життя. Гарне життя не вимірюють біблійною мірою часу.

Отже, покинь тривожитися, бери те, що є, і роби свою справу, і ти житимеш довго й дуже весело. Хіба не весело було тобі останнім часом? Чого ж ти нарікаєш? Така вже ця робота, сказав він собі, і йому дуже сподобалася ця думка. Головне не так те, про що ми довідуємося, як люди, з якими зустрічаємося. Він зрадів із того, що зумів пожартувати, і він знову повернувся до дівчини.

— Я кохаю тебе, зайчику,— сказав він їй.— Що ти казала тільки-но?

— Я казала,— відповіла вона йому,— що тобі нема чого непокоїтися за свою роботу, бо я не втручатимусь і не заважатиму тобі. Якщо я можу чимсь допомогти тобі,— скажи, і я допоможу.

— Нічого не треба,— відповів він.— Це дуже проста справа.

— Я розпитаю Пілар, як треба дбати про чоловіка, й робитиму все так, як вона навчить,— сказала Марія.— А потім уже й сама бачитиму, що треба, а як чогось не побачу, ти мені можеш сказати.

— Мені нічого не треба.

— *Qué va*, нічого не треба! От хоча б твій спальний мішок — його сьогодні вранці треба було витрусити, провітрити й вивісити десь на осонні. А ввечері, поки не випала роса, його треба сховати.

— Ну, далі, зайчику.

— Шкарпетки твої треба випрати й висушити. Я дістану для тебе другу пару.

— А ще що?

— А ще я можу чистити й змащувати твій пістолет, якщо ти покажеш, як це робиться.

— Поцілуй мене,— сказав Роберт Джордан.

— Стривай. Я серйозно. Ти покажеш мені, як чистити пістолет? Пілар має ганчір'я й мастило. І шомпол у нас у печері є, по-моєму, він підійде.

— Ну, звичайно, я тобі неодмінно покажу.

— А потім,— сказала Марія,— якщо ти мене навчиш стріляти з нього, то хтось із нас зможе застрелити другого й себе, щоб не потрапити пораненому в полон.

— Он як,— сказав Роберт Джордан.— І багато в тебе таких ідей?

— Небагато,— відповіла Марія.— Але це дуже гарна ідея. Пілар дала мені оцю штуку й показала, як це робиться.— Вона

розстебнула кишеню своєї сорочки, дістала шкіряний футляр, такий, як для кишенькового гребінця, зняла широку гумку, що стягувала його з обох боків, і вийняла довге лезо бритви.— Я завжди ношу його з собою,— пояснила вона.— Пілар каже, треба різонути отут, під самим вухом, і провести сюди.— Вона показала пальцем.— Пілар каже, що тут проходить велика артерія, і якщо так провести, то не минеш її. І вона каже, що це не боляче, треба тільки міцно натиснути під вухом і одразу ж вести вниз. Вона каже, це дуже просто, і хоч би тобі що робили, смерть — неминуча.

— Слушно,— сказав Роберт Джордан.— Там сонна артерія.

Отже, вона з цим ходить весь час, подумав він. Для неї це цілком реальна можливість, яка вже не заскочить її зненацька.

— Але я воліла б, щоб ти мене застрелив,— сказала Марія.— Обіцяй, якщо колись треба буде, ти застрелиш мене.

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— Обіцяю.

— Ну, от, дякую,— сказала йому Марія.— Я знаю, що це не так легко.

— Прошу,— відповів Роберт Джордан.

Про такі речі забуваєш, подумав він, забуваєш про всі ці принади громадянської війни, коли надто багато думаєш про свою роботу. Ти зовсім забув про це. Що ж, так і треба. От Кашкін, мабуть, не міг забути, і це заважало йому в роботі. А може, в хлопця з самого початку було передчуття? Дивна річ: він зовсім спокійно згадував про те, як застрелив Кашкіна. Колись, певно, відчує хвилювання від цієї згадки. Але поки що він не відчував нічого.

— Я ще багато чого можу для тебе зробити,— сказала Марія, йдучи поряд із ним, дуже серйозна і по-жіночому заклопотана.

— Крім того, що застрелити мене?

— Так. Я можу крутити для тебе цигарки, коли оті з рурочками вийдуть. Мене Пілар навчила, і я добре їх скручую — міцно й рівно, і тютюн не висипається.

— Чудово,— сказав Роберт Джордан.— І ти сама заклеюєш їх язиком?

— Авжеж,— відповіла дівчина.— А як тебе поранять, я тебе доглядатиму, й перев'язуватиму тобі рани, і митиму тебе, і годуватиму...

— Може, мене й не поранять,— сказав Роберт Джордан.

— Ну, то як ти захворієш, я коло тебе ходитиму і варитиму тобі суп, умиватиму тебе, робитиму все, що треба. І читатиму тобі вголос.

— А як я не захворію?

— Ну, то я приноситиму тобі каву вранці, щойно ти прокинешся...

— А як я не люблю кави? — спитав Роберт Джордан.

— Ні, любиш,— радісно сказала дівчина.— Сьогодні вранці ти випив дві чашки.

— А припустімо, що мені набридне кава, добивати мене не треба буде, і мене не поранять, і я не захворію, і кину курити, і обходитимусь однією парою шкарпеток, і сам навчуся витрушувати свій спальний мішок. Що тоді, зайчику? — він поплескав її по плечу.— Що тоді?

— Тоді,— сказала Марія,— я візьму у Пілар ножиці й підстрижу тебе.

— Мені не подобається коротке волосся.

— Мені теж,— сказала Марія.— Мені подобається таке, як у тебе тепер. А якщо тобі зовсім нічого не треба буде, я сидітиму й дивитимусь на тебе, а вночі ми кохатимемось.

— Чудово,— сказав Роберт Джордан.— Оце останнє дуже розумно сказано.

— По-моєму, теж,— усміхнулась Марія.— Ох, *Inglés*,— сказала вона.

— Мене звуть Роберто.

— Але мені більше подобається *Inglés*, як називає тебе Пілар.

— А все ж мене звуть Роберто.

— Ні,— сказала вона.— Тепер тебе звуть *Inglés*, уже другий день. Скажи мені, *Inglés*, чи можу я помагати тобі у твоїй роботі?

— Ні. Те, що я тепер роблю, я мушу робити сам, і з ясною головою.

— Добре,— сказала вона.— А коли ти це скінчиш?

— Як усе буде гаразд, то сьогодні ввечері.

— Добре,— мовила вона.

Вони вже бачили внизу останній перелісок, за яким був табір.

— Хто це? — спитав Роберт Джордан, показуючи пальцем.

— Пілар,— відповіла дівчина, глянувши в тому напрямку.— Ну певне ж, Пілар.

Край лугу, там, де починалися дерева, сиділа жінка, поклавши голову на руки. Здалеку вона скидалася на великий темний клунок на тлі рудих стовбурів.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан і побіг до неї. У високому, до колін, вересі бігти було важко й незручно, і за хвилину він уповільнив біг і пішов звичайним кроком. Він бачив, що жінка сидить, поклавши чоло на згорнуті руки. Її широка постать здавалася чорною на тлі сосни. Він підійшов до неї й різко гукнув: — Пілар!

Жінка підвела голову й глянула на нього.

— А,— сказала вона,— вже скінчили?

— Ти занедужала? — запитав він, схилившись над нею.

— *Qué va,*— відповіла вона.— Просто я спала.

— Пілар,— сказала Марія, підійшовши і стаючи навколішки поряд неї.— Що з тобою? Ти погано почуваєш себе?

— Я почуваю себе чудово,— сказала Пілар, але не підвелася. Вона оглянула їх обох.— Ну, як, *Inglés?* Показав, який з тебе чоловік?

— Ти справді добре почуваєш себе? — спитав Роберт Джордан, не звертаючи уваги на її слова.

— А що мені зробиться? Я спала. А ви?

— Ні.

— Ну,— сказала Пілар дівчині,— тобі, я бачу, це припало до смаку.

Марія зашарілась і нічого не відповіла.

— Облиш її,— сказав Роберт Джордан.

— Тебе не питають,— відповіла йому Пілар.— Маріє! — голос у неї був суворий. Дівчина не підводила очей.

— Маріє,— не вгавала жінка,— я сказала, що тобі це, видно, припало до смаку.

— Облиш її,— знову сказав Роберт Джордан.

— Помовч,— сказала Пілар, не дивлячись на нього.— Слухай, Маріє, скажи мені щось.

— Ні,— відповіла Марія й похитала головою.

— Маріє,— сказала Пілар, і голос її був такий самий суворий, як обличчя, а на обличчі не було й тіні приязні.— Скажи мені що-небудь зі своєї власної волі.

Дівчина похитала головою.

Роберт Джордан думав: якби я не мусив працювати з цією жінкою, з її п'яницею чоловіком та її нікчемним загоном, я б зараз так затопив їй, що...

— Ну, кажи,— вела своєї Пілар.

— Ні,— відповіла Марія.— Ні.

— Облиш її,— сказав Роберт Джордан якимсь не своїм голосом. Все одно затоплю їй у пику, і нехай всі вони йдуть під три чорти, подумав він.

Пілар навіть не відповіла йому. Вона не нагадувала змію, що гіпнотизує птаха, чи кота, що чигає на птаха. В ній не було нічого хижого чи хтивого. Тільки якесь напруження, як у кобри, що роздула шию. Він відчував те. Відчував погрозу, сховану в цьому напруженні. Ні, то була не злість, а, скоріше, владне бажання знати.

Краще б я цього не бачив, подумав Роберт Джордан. Але за таке не б'ють.

— Маріє,— сказала Пілар.— Я до тебе не доторкнуся. Ти скажи мені зі своєї власної волі.

De tu propia voluntad — так звучало це по-іспанському.

Дівчина похитала головою.

— Маріє,— сказала Пілар.— Ну, зі своєї волі. Чуєш? Скажи що-небудь.

— Ні,— тихо відповіла дівчина.— Ні, ні.

— Ти однаково скажеш,— мовила Пілар.— Що-небудь, все одно що. От побачиш. Ти мусиш сказати.

— Земля пливла,— сказала Марія, не дивлячись на жінку.— Правда. Але розповісти про це неможливо.

— Он як,— сказала Пілар, і її голос забринів тепло й ласкаво, і примусу в ньому не було. Але Роберт Джордан помітив дрібні крапельки поту на її чолі й над верхньою губою.— Отже, це було. Отже, було.

— Правда, було,— сказала Марія й закусила губу.

— Авжеж, правда,— лагідно мовила Пілар.— Тільки не кажи про це навіть найріднішим людям, бо вони ніколи не повірять тобі. Скажи, *Inglés*, в тобі немає циганської крові?

Роберт Джордан допоміг їй підвестися.

— Ні,— відповів він,— принаймні скільки мені відомо.

— В Марії також нема, скільки їй відомо,— сказала Пілар.— *Pues es muy raro.* Диво якесь.

— Але це було, Пілар,— сказала Марія.

— *Cómo que no, hija?* — сказала Пілар.— Чому б ні, дочко? Як я була молода, земля піді мною пливла так, що мені аж страшно ставало, а що, коли вона раптом вся вислизне з-під мене! Щоночі це бувало.

— Брешеш,— сказала Марія.

— Еге ж,— відповіла Пілар.— Я брешу. Цього не буває більш як три рази в житті. Вона в тебе справді пливла?

— Так,— сказала дівчина.— Справді.

— А в тебе, *Inglés?* — Пілар глянула на Роберта Джордана.— Тільки не бреши.

— Теж,— сказав він.— Справді.

— Гаразд,— сказала Пілар.— Гаразд. Це добре.

— А що ти казала про три рази? — спитала Марія.— Що це означає?

— Три рази,— сказала Пілар.— Один раз це вже було в тебе.

— Тільки три?

— А в багатьох людей узагалі ні разу,— відповіла їй Пілар.— Ти добре пам'ятаєш, що пливла?

— Втриматись важко було,— сказала Марія.

— Виходить, справді пливла,— сказала Пілар Марії.— Ну, коли так, ходімо. Ходімо до табору.

— Що це за нісенітниця про ті три рази? — спитав Роберт Джордан у жінки, коли вони йшли між соснами.

— Нісенітниця? — вона скоса глянула на нього.— Це зовсім не нісенітниця, голубе.

— Що ж це — чаклунство, як ворожіння по руці?

— Ні, для *gitanos*[1] це давно відома річ, вони це по собі знають.

— Але ж ми не *gitanos*.

— Так, але тобі пощастило. Часом щастить не тільки циганам.

— Отже, ти правду сказала про три рази?

Вона знову якось дивно глянула на нього.

— Дай мені спокій, *Inglés*,— сказала вона.— Не чіпляйся до мене. Ти ще надто молодий, щоб я з тобою розмовляла.

— Але ж, Пілар...— сказала Марія.

— Мовчи,— відповіла їй Пілар.— Один раз у тебе вже було, ще тобі залишилось два.

— А в тебе скільки разів було? — спитав її Роберт Джордан.

— Два,— відповіла Пілар і піднесла два пальці.— Два, і третього вже ніколи не буде.

— А чому? — спитала її Марія.

— Та замовч ти,— сказала Пілар.— Мовчи. Ох і набридли ж мені ці шмаркачі!

— Чому не буде третього? — спитав Роберт Джордан.

— І ти теж мовчи, добре? — сказала Пілар.— Мовчи!

Гаразд, сказав собі Роберт Джордан. Тільки мене цим не візьмеш. Я знаю багатьох циган, і всі вони якісь чудні. А втім, і ми також. Різниця тільки в тому, що ми мусимо чесно заробляти свій хліб. Ніхто не знає, з якого племені ми походимо, і що ми успадкували від нього, і які таємниці ховалися в диких хащах, де жили наші предки. Ми знаємо тільки, що ми нічого не знаємо. Ми нічого не знаємо й про те, що діється з нами вночі. А втім, коли це трапляється вдень, то це чудесно. Що сталося — сталося, і ось тепер ця жінка не тільки примушує дівчину розповісти, хоч та цього не хоче, але прагне ще й перейняти це і привласнити. Їй треба домішати до цього якусь свою циганську чортівню. Можливо, їй і нелегко було там, нагорі, але тепер, отут, вона нав'язала нам свою волю. Якби вона робила це з лихим наміром, її слід було б застрелити. Але в цьому немає нічого лихого. Тільки прагнення тримати руку на пульсі життя — через Марію.

Коли ця війна скінчиться, можна буде зайнятися вивченням жіночої психології, сказав він собі. Розпочнеш хоча б із Пілар. Чого тільки ти не чув сьогодні від неї. Але до циганських штук

[1] Цигани *(ісп.)*.

вона вдалася вперше. Хіба що ворожіння по долоні. Атож, ворожіння по долоні. І навряд чи вона просто морочила мене тим ворожінням. Вона справді не хотіла сказати, що вона там вичитала, у мене на руці. Вона в це повірила й мовчить. Але це ще нічого не означає.

— Слухай, Пілар,— сказав він жінці.

Пілар глянула на нього й усміхнулась.

— Чого тобі? — спитала вона.

— Не грайся в таємниці. Я не люблю цього.

— Он як? — сказала Пілар.

— Я не вірю в людожерів, віщунів, ворожок і всякі циганські вигадки.

— Та-ак,— сказала Пілар.

— І дівчині ти, будь ласка, дай спокій. Не чіпай її.

— Гаразд. Я не чіпатиму її.

— І таємниці свої теж облиш,— мовив Роберт Джордан.— Ми маємо досить клопоту, досить серйозних справ, і не треба ускладнювати їх усякими дурницями. Менше таємниць, більше діла.

— Зрозуміло,— сказала Пілар і кивнула головою на знак згоди.— Але скажи мені, *Inglés*,— вона всміхнулась до нього.— Чи пливла земля?

— Так, хай тобі грець. Пливла.

Пілар засміялася й сміялася довго, дивлячись на Роберта Джордана.

— Ох, *Inglés*, *Inglés*,— сказала вона, сміючись.— Ти дуже кумедний. Тепер тобі доведеться добряче надиматись, щоб до тебе повернулася твоя поважність.

Іди ти під три чорти, подумав Роберт Джордан, але змовчав. Поки вони розмовляли, сонце затягли хмари, і, озирнувшись, він побачив, що небо над горами сіре й важке.

— Так,— сказала Пілар, глянувши на небо.— Буде сніг.

— Тепер? Мало не в червні?

— А чого ж? Гори того не знають. А на небі тепер ще травневий місяць.

— Снігу не може бути,— сказав він.— Це неможливо.

— А проте сніг буде, *Inglés*,— сказала вона.

Роберт Джордан подивився на сіре небо, і в нього на очах сонце, що ледь просвічувало жовтизною крізь хмари, сховалося зовсім, і все довкола стало сіре, важке і густе; сіра хмара лягла на верхів'я гір.

— Так,— сказав він.— Здається, твоя правда.

Коли вони дісталися до табору, сніг уже пішов, і лапаті сніжинки летіли скісно між соснами. Спочатку вони пурхали то тут, то там і повільно кружляли, спадаючи на землю, та потім, коли з гір налетів холодний вітер, сніг погустішав, і Роберт Джордан зупинився перед входом до печери, люто дивлячись на цю картину.

— Багато снігу випаде,— сказав Пабло. Голос його був хрипкий, очі каламутні й червоні.

— Циган повернувся? — спитав його Роберт Джордан.

— Ні,— відповів Пабло.— І старого теж іще немає.

— Проведеш мене до верхнього поста на шосе?

— Ні,— сказав Пабло.— Я в це діло не втручаюсь.

— Ну що ж, піду сам.

— В таку заметіль можна й заблукати,— сказав Пабло.— Бувши тобою, я б не ризикував.

— Треба тільки зійти схилом униз, а потім іти понад шляхом.

— Знайти їх можна. Але через цей сніг твої вартові, певно, вже повертаються, і ти розминешся з ними.

— Старий без мене не повернеться.

— Повернеться. В такий сніг він там не всидить.

Пабло подивився на сніг, що його вітер гнав повз вхід до печери, і сказав:

— Тобі не подобається цей сніг, га, *Inglés*?

Роберт Джордан вилаявся, а Пабло подивився на нього каламутними очима й засміявся.

— Плакав тепер твій наступ, *Inglés*,— сказав він.— Заходь до печери. Твої люди зараз прийдуть.

В печері Марія розпалювала вогонь, а Пілар поралася коло кухонного столу. Вогнище диміло, але дівчина поворушила в ньому кийком, помахала згорнутою газетою, і полум'я загуло, спалахнуло і, підхоплене протягом, яскравими язиками шугнуло вгору, до отвору в склепінні печери.

— Як ти гадаєш,— сказав Роберт Джордан,— багато снігу випаде?

— Багато,— задоволено відповів Пабло. Потім гукнув до Пілар: — Тобі цей сніг теж не до вподоби, жінко? Тобі, як командирові, він теж має бути не до вподоби.

— *A mi qué?* [1] — сказала Пілар через плече.— Як падає, то падає.

— Випий вина, *Inglés*,— сказав Пабло.— Я цілий день пив вино, чекаючи на сніг.

[1] А мені що? *(Ісп.)*

— Дай мені кухоль,— сказав Роберт Джордан.

— За сніг,— сказав Пабло й потягнувся до нього зі своїм кухлем. Роберт Джордан цокнувся з ним, дивлячись йому просто в очі. Ах ти ж, мутноока п'яна падлюко, подумав він. Я радо зацідив би тобі цим кухлем по зубах. Ну, ну, спокійно, наказав він собі. Спокійно.

— Гарно, коли йде сніг,— сказав Пабло.— В таку заметіль уже не можна спати просто неба.

Он як, виходить, і це не дає тобі спокою, подумав Роберт Джордан. Багато в тебе турбот, Пабло, дуже багато.

— Не можна? — ввічливо перепитав він.

— Не можна. Бо дуже холодно,— сказав Пабло.— Й дуже мокро.

Ти не знаєш, чому я віддав за свій старий пуховичок шістдесят п'ять доларів, подумав Роберт Джордан. І хотів би я мати зараз стільки доларів, скільки ночей я проспав у ньому на снігу.

— Отже, ти мені радиш лягти тут? — ввічливо спитав він.

— Так.

— Дякую,— сказав Роберт Джордан.— Я все-таки ляжу надворі.

— На снігу?

— Атож. (Дідько б тебе вхопив із твоїми свинячими червоними очицями й свинячою щетиною на свинячому рилі!). На снігу. (На цій підлій, несподіваній, зрадницькій, клятій, згубній гидоті, що зветься снігом).

Він підійшов до Марії, яка тільки-но підкинула у вогонь ще одне соснове поліно.

— Гарно, коли йде сніг,— сказав він дівчині.

— Але для твоєї роботи це погано, правда? — спитала вона.— Ти стривожений?

— *Qué va*,— сказав він.— Яка з того користь — тривожитися. Чи скоро вечеря?

— Я так і думала, що ти захочеш їсти,— сказала Пілар.— Візьми поки що шматок сиру.

— Дякую,— сказав він, і вона зняла з гака, вбитого під склепінням, сітку з великим кружалом сиру, відрізала великий, важкий шмат із початого краю й подала Робертові Джордану. Він з'їв його стоячи. Сир був би смачніший, якби не так відгонив цапом.

— Маріє,— покликав Пабло з-за столу.

— Що? — озвалася дівчина.

— Витри чистіше стіл, Маріє,— сказав Пабло й вищирив зуби до Роберта Джордана.

— Сам витри, де напаскудив,— сказала йому Пілар.— Витри спочатку бороду й сорочку, а потім уже стіл.

— Маріє,— сказав Пабло.

— Не звертай на нього уваги. Він п'яний,— сказала Пілар.

— Маріє,— сказав Пабло.— Сніг усе падає, і такий гарний!

Він не знає, який у мене мішок, подумав Роберт Джордан. Не знають свинячі очиці, чому я заплатив Вудсу шістдесят п'ять доларів за цей мішок. А все ж скоріше б уже повертався циган. Як тільки він вернеться, піду по старого. Треба б уже зараз піти, але ми й справді можемо розминутися. Я ж не знаю, де він засів.

— Хочеш погратися в сніжки? — спитав він Пабло.— Хочеш сніжками покидатися?

— Що? — спитав Пабло.— Що це ти вигадав?

— Нічого,— відповів Роберт Джордан.— Твої сідла добре вкриті?

— Так.

Тоді Роберт Джордан сказав по-англійському:

— Що ж, тепер доведеться годувати коней зерном. Чи пустити їх, і нехай самі відкопують пашу з-під снігу?

— Що?

— Нічого. Це вже твій клопіт, братику. Я звідси пішки піду.

— Чому ти заговорив по-англійському? — спитав Пабло.

— Не знаю,— відповів Роберт Джордан.— Якщо я дуже втомлюся, то іноді говорю по-англійському. Або як дуже злюся. Чи, скажімо, коли десь не поталанить. Коли мені дуже не щастить, я говорю по-англійському просто, щоб почути звук цієї мови. Вона дуже заспокоює. Раджу тобі спробувати при нагоді.

— Що ти там кажеш, *Inglés?* — спитала Пілар.— Наче щось дуже цікаве, тільки ні слова не можна зрозуміти.

— Нічого,— відповів Роберт Джордан.— Я сказав по-англійському «нічого».

— Ну, то краще говори по-іспанському,— сказала Пілар.— Бо по-іспанському це і коротше, і простіше.

— Атож,— сказав Роберт Джордан.

Але слухай, подумав він, слухай, Пабло, слухай, Пілар, і ти, Маріє, і ви, двоє братів там, у кутку, чиї імена я забув і муситиму пригадати,— якби ви знали, як я іноді втомлююся від цього! Від цього, і від вас, і від себе, і від війни, і взагалі чому, ну, чому пішов оцей сніг? Слово честі, це вже забагато. Ні, неправда. Нічого не буває забагато. Треба просто сприйняти це як факт і перебороти, а тепер облиш ойкати, як оперна примадонна, і змирися з тим, що йде сніг, адже ти вже начебто змирився кілька хвилин тому, і думай про те, що ти мусиш з'ясувати, як там із циганом, і піти по старого. А все-таки треба ж було! Сніг тепер, наприкінці травня! Гаразд, облиш, сказав він собі. Годі. Адже це отой келих. Як там сказано про келих? Треба або зміцнити

пам'ять, або не гратися в цитати, бо, коли не можеш точно пригадати цитату, вона переслідує тебе, як забуте ім'я, і потім ніяк не можеш здихатися її. Як же там сказано про келих?

— Дай мені келих вина,— сказав він до Пабло по-іспанському. Потім: — А снігу випало багато, га? *Mucha nieve.*

П'яний звів на нього очі й вищирив зуби в посмішці. Потім кивнув головою й ошкірився знову.

— Ні тобі наступу, ні тобі *aviones* [1], ні тобі мосту. Тільки сніг,— мовив Пабло.

— Гадаєш, це надовго? — спитав Роберт Джордан, сівши поряд із ним.— Гадаєш, сніг буде сипати ціле літо, га, Пабло?

— Ціле літо не буде,— відповів Пабло.— А сьогодні й завтра буде.

— Чому ти так гадаєш?

— Заметілі бузають різні,— сказав Пабло поважно й повчально.— Іноді заметіль приходить із Піренеїв. Тоді вона несе з собою великий холод. Але для такої тепер уже запізно.

— Так,— мовив Роберт Джордан.— І на цьому спасибі.

— А ця заметіль із Кантабріко,— вів далі Пабло.— Вона йде з моря. Коли вітер дме в цей бік, завжди буває сильна заметіль і багато снігу.

— Звідки ти все це знаєш, приятелю? — спитав Роберт Джордан.

Тепер, коли його лють минула, заметіль п'янила його, як завжди п'янила всяка буря. Під час бурану, шторму, раптового шквалу, тропічного урагану, літньої грозової зливи в горах він відчував незвичайне піднесення. Воно було як сп'яніння від бою, тільки чистіше. І в бою дме вітер, але гарячий — сухий і гарячий, як спечені уста, і дме він різкими поривами — гарячий, з курявою; здіймається й вщухає, мінливий, як щастя в бою. Цей вітер він знав добре.

Але заметіль — це зовсім інше. В заметіль можна близько підійти до лісового звіра, а він не злякається тебе. Звірі наосліп блукають у лісі, і часом олень підходить до самої хатини й стоїть під стіною, ховаючись від вітру. В заметіль можна під'їхати верхи до лося, і він подумає, що то інший лось, і потюпає тобі назустріч. В заметіль завжди здається, ніби ворогів узагалі не існує. В заметіль вітер дме з ураганною силою, але він чистий, і в повітрі вирує білина, і все довкола змінюється, а коли вітер вщухає, настає тиша. От зараз справжня заметіль, і, власне, нею можна тішитися. Вона звела все нанівець, але нею можна тішитися.

---

[1] Літаки *(ісп.).*

— Я багато років був погоничем,— сказав Пабло.— Ми перевозили через гори товари на великих возах: вантажних машин тоді ще не було. Тоді я й навчився вгадувати погоду.

— А як ти пристав до руху?

— Я завжди був лівий,— сказав Пабло.— І нам часто доводилося зустрічатися з людьми з Астурії, а вони там усі політично розвинені. Я завжди був за Республіку.

— А що ти робив перед початком війни?

— Працював у одного ліверанта в Сарагосі. Він постачав коней для кориди й для армії. Там ми й з Пілар зустрілися, вона тоді була, як сама тобі розповідала, з матадором Фініто де Паленсія.

В голосі його бриніла гордість.

— Слабенький був матадор,— озвався з-за столу один із братів і глянув на спину Пілар, що стояла перед вогнищем.

— Он як? — сказала Пілар і подивилась на нього.— Слабенький, кажеш?

Стоячи перед вогнищем у печері, вона раптом побачила його, маленького, смуглявого, завжди поважного, побачила його сумні очі, й запалі щоки, й змокрілі чорні кучері над лобом, де тісний тореадорський капелюх залишив червону смужку, якої ніхто, крім неї, не помічав. Вона побачила, як він стоїть навпроти п'ятирічного бика, навпроти рогів, якими той щойно високо підкинув коня і всією силою могутньої шиї підіймає його все вище й вище, разом із вершником, який штрикає в шию вістрям піки, все вище й вище, аж поки кінь не впав нарешті на землю, відкинувши вершника до дерев'яного бар'єра, а бик, нахиливши товстезну шию й наставивши роги, кинувся вперед, щоб добити коня. Вона побачила, як Фініто — цей «слабенький матадор» — стоїть перед биком, обернувшись до нього боком. Вона виразно побачила, як він намотує на держак важку фланелеву мулету, обважнілу від крові, якою вона просякла, коли він проводив нею над головою бика й мокрим, лискучим загривком і далі над спиною, до хвоста, коли бик кидався вперед і бандерильї дзвеніли. Вона побачила, як Фініто стоїть за п'ять кроків від рогів бика, що важкою брилою застиг на місці, стоїть боком до бика, й повільно підносить шпагу до рівня плеча, й націлює вістря шпаги у точку, якої ще не може побачити, бо її не видно за головою бика. За мить помахом важкої, мокрої тканини в лівій руці він примусить бика пригнути голову; але поки що він тільки ледь погойдується на п'ятах і націлює вістря шпаги, стоячи боком до надламаного рога, а бик важко дихає й не зводить з мулети очей.

Вона побачила його тепер зовсім виразно й почула його тонкий, високий голос, коли він повернув голову й оглянув публіку,

що сиділа в першому ряду, над червоним бар'єром, і сказав: «Ану подивимось, чи пощастить нам убити його ось так!»

Вона почула голос і потім побачила, як зігнулось його коліно і він ступив уперед, просто на роги, що, немов за помахом чарівної палички, опустилися вслід за мулетою в худій смуглявій руці. Роги опустилися й пройшли збоку, і тоді шпага встромилася у вкритий пилом горб загривка.

Вона бачила, як блискуче лезо входило в тіло повільно й невпинно, немов бик, подаючись уперед, втягував його в себе з руки людини; бачила, як шпага встромлялась усе глибше й глибше, аж поки смуглявий кулак торкнувся шкури бика, і тоді смуглявий чоловічок, який ні на мить не відривав очей від того місця, куди встромлялась шпага, хитнувся вбік, пропускаючи ріг повз плаский втягнутий живіт, і відскочив назад, а потім завмер на місці — ліва рука з мулетою відведена вбік, права піднята догори — і приготувався дивитись, як бик конає.

Ось він стоїть і дивиться, як бик силкується встояти на ногах, як він хилиться, немов підтяте дерево, перше ніж упасти, як намагається ще встати, а чоловічок чекає, переможно підніс-ши руку. Вона знала, що він зараз відчуває приємну, бездумну полегкість від того, що все вже скінчилося, полегкість від того, що бик конає, полегкість від того, що роги не вдарили, не простромили його, коли він ухилявся від них, і, поки він стояв і думав про це, коліна в бика підігнулися, і він упав, повалився мертвий на спину всіма чотирма ратицями догори, і вона побачила, як маленький смуглявий чоловічок стомленою ходою, не всміхаючись, попрямував до бар'єра.

Вона знала, що він не міг би зараз побігти через арену, навіть коли б мусив рятувати своє життя, і дивилась, як він повільно підійшов до бар'єра, витер губи рушником, глянув на неї й похитав головою, а потім витер рушником обличчя й розпочав свій тріумфальний хід круг арени.

Вона бачила, як він повільно, тягнучи ноги, обходить арену, всміхається, вклоняється, всміхається, а за ним ідуть його помічники, нахиляються, збирають сигари, кидають назад у публіку капелюхи; а він іде далі, усміхнений, із сумними очима, і, завершивши коло, зупиняється перед нею. Потім вона побачила, як він сидить на приступці дерев'яного бар'єра, притискаючи рушник до рота.

Все це Пілар побачила, поки стояла біля вогнища, і, побачивши, сказала:

— То, кажеш, він був слабенький матадор? З якими ж людьми я повинна тепер коротати своє життя!

— Він був добрий матадор,— сказав Пабло.— Тільки йому заважав маленький зріст.

— І до того ж він, видно, хворів на сухоти,— сказав Прімітіво.

— Сухоти? — сказала Пілар.— А хто б не захворів на сухоти після всього того, що він зазнав? У цій країні, де жоден бідняк не може мати надії на заробіток, якщо тільки він не злочинець на зразок Хуана Марча, не тореадор і не тенор в опері! Як він міг не нажити сухот? У країні, де багатії обжираються так, що псують собі шлунки й уже не можуть жити без соди, а бідняки голодують від колиски і аж до скону — як йому було не нажити сухот? Коли змалку тиняєшся по ярмарках, щоб вивчитись на тореадора, та їздиш під лавами у вагонах третього класу, бо немає грошей на квиток, та лежиш там у бруді й пилюці, серед свіжих і висохлих плювків,— як тут не нажити сухот, та ще як груди в тебе пом'яті рогами бика?

— А хіба я що,— мовив Прімітіво.— Я тільки сказав, що він мав сухоти.

— Авжеж, він мав сухоти,— сказала Пілар, стискаючи в руці великий ополоник.— Він був малий на зріст, і мав тонкий голос, і дуже боявся биків. Зроду я не бачила людини, що так боялася б перед боєм і так сміливо поводилася на арені. Ти! — сказала вона до Пабло.— Ти от боїшся смерті. Думка про смерть жахає тебе. А от Фініто боявся ще більше, а на арені був хоробрий, як лев.

— Його знали, як дуже хороброго матадора,— сказав один із братів.

— Я ніколи не бачила людини, що так боялася б,— сказала Пілар.— Він навіть не хотів мати у себе вдома бичачої голови. Одного разу під час Вальядолідського ярмарку він убив бика Пабло Ромеро, і дуже гарно вбив...

— Я пам'ятаю,— сказав старший із братів.— Я бачив цей бій. Бик був жовто-бурий, з чубком на лобі й дуже довгими рогами. Він важив понад тридцять *arrobas* [1]. Це був останній бик, якого Фініто вбив у Вальядоліді.

— Авжеж,— сказала Пілар.— А потім любителі кориди, що завжди збиралися в кафе «Колон» і називали себе клубом імені Фініто, влаштували невеличкий бенкет на його честь, і вони напхали голову того бика й вирішили на бенкеті піднести Фініто подарунок. За вечерею голова вже висіла на стіні, але була запнута тканиною. Я сиділа там за столом; були там і Пастора, ще бридкіша за мене, і Нінья де лос Пейнес, і ще кілька циганок та шикарних дівчат. Бенкет був хоч і невеликий, але дуже веселий, і навіть мало не зчинилася колотнеча, бо Пастора й одна з тих шикарних дівчат завели суперечку з питань етикету.

[1] Іспанська міра ваги, дорівнює 11,5 кг.

Я сама була з усього дуже вдоволена, але, сидячи поруч із Фініто, помітила, що він зовсім не дивиться на бичачу голову, запнуту фіолетовою тканиною, як статуї святих у храмі на тижні страстей нашого колишнього господа бога.

Фініто їв дуже мало, бо дістав *palotazo*, удар боком рога, коли заколював бика на останній кориді сезону в Сарагосі. Після того удару він довго лежав непритомний, і відтоді його шлунок не міг удержати їжу, і за вечерею він раз у раз підносив хусточку до рота й спльовував у неї кров... То про що ж я вам розповідала?

— Про бичачу голову,— нагадав Прімітіво.— Про напхану голову бика.

— Так,— сказала Пілар.— Так. Але спершу треба розповісти вам ще дещо, аби ви все ясно собі уявляли. Отже, Фініто, як вам відомо, ніколи не відзначався веселою вдачею. Він був чоловік дуже поважний, і я не пригадую, щоб він сміявся, навіть коли ми залишалися вдвох. Навіть коли траплялося щось дуже смішне. Він усе сприймав надзвичайно серйозно. Він був майже такий самий серйозний, як Фернандо. Але той бенкет влаштували на його честь *aficionados*, які заснували «Клуб Фініто», і тому він мусив показати себе там веселим, щирим і товариським. За вечерею він весь час усміхався й жартував, і тільки я одна бачила, що він робив зі своєю хусточкою. Він мав при собі три хусточки, і незабаром усі три змочив кров'ю, а потім сказав мені дуже тихо:

— Пілар, я більше не можу. Я мушу піти.

— Що ж, ходімо,— сказала я. Бо я бачила, що йому зовсім погано. На той час усі вже розгулялися, і галас стояв страшенний.

— Ні. Я не можу піти,— сказав Фініто.— Адже цей клуб назвали моїм ім'ям, і це мене зобов'язує...

— Якщо ти хворий, то ходімо,— сказала я.

— Ні,— сказав він.— Я залишусь. Налий мені трохи мансанільї.

Я подумала, що йому не слід було б пити, якщо він не їв нічого і шлунок у нього хворий, але, видно, він уже не міг більше терпіти всього того галасу й веселощів, не випивши чогось. Отож він дуже швидко випив майже цілу пляшку мансанільї. А що хусточки в нього були поплямлені, то він замінив їх своєю серветкою.

На той час кімната вже ходила ходором, і члени клубу носили на плечах навколо столу дівчат, вибираючи не дуже гладких. Пастору попрохали заспівати пісеньку, а Ель Ніньйо Рікардо грав на гітарі, і дуже приємно було дивитись, як усі веселилися, хоча й по-п'яному, але від щирого серця. Ніколи мені

ще не доводилося бувати на бенкеті, де гуляли б так весело, справді по-циганському, а попереду ж нас чекала бичача голова, заради чого, власне, і влаштували цю вечірку.

Мені самій було дуже весело, я плескала Рікардо за його гру, збирала компанію, щоб плескати в долоні, коли співатиме Нінья де лос Пейнес, і так захопилася всім цим, що навіть не помітила, як Фініто змочив уже кров'ю свою серветку і взявся за мою. Він усе пив і пив мансанілью, і очі в нього блищали, і він весело кивав усім головою. Говорити багато він не міг, бо мусив би тоді щохвилини прикладати до рота серветку, але він удавав, ніби дуже задоволений і веселий, і, зрештою, для цього він там і був.

Отже, бенкет тривав далі; коло мене сидів колишній імпресаріо Рафаеля ель Гальйо й розповідав мені одну історію, яка закінчувалася так: «І тоді Рафаель підходить до мене й каже: «Ти мій найкращий і найшляхетніший друг на світі. Я люблю тебе, як рідного брата, і хочу зробити тобі подарунок». І він дає мені чудову діамантову шпильку для краватки й цілує мене в обидві щоки, і ми тоді страшенно розчулилися. А коли Рафаель ель Гальйо, віддавши мені діамантову шпильку, вийшов із кафе, я сказав Ретані, який сидів зі мною: «Цей паршивий циган щойно підписав контракт із іншим імпресаріо».— «Чому ти так гадаєш?» — питає Ретана. «Я з ним працюю десять років,— відповідаю я,— і він ніколи не робив мені подарунків,— так розповідав імпресаріо ель Гальйо.— І нічого іншого це не може означати». І так воно й було, саме тоді ель Гальйо й пішов від нього.

Але тут у розмову втручається Пастора, не стільки щоб заступитися за добре ім'я Рафаеля, бо ніхто не паплюжив його більше, ніж вона сама, скільки тому, що імпресаріо образив циган, назвавши Рафаеля «паршивим циганом». І вона накинулася на нього з такими словами, що імпресаріо замовк. Тоді вже втрутилася я, щоб утихомирити Пастору, а ще одна циганка почала заспокоювати мене, і знявся такий гармидер, що не можна було нічого розібрати, крім хіба слова «шльондра», яке лунало гучніше за всі інші, але нарешті всі викричались, і ми троє, з яких усе й почалося, посідали на свої місця й втупилися очима в свої келихи, а потім я глянула на Фініто й побачила, що він дивиться на бичачу голову, ще запнуту фіолетовою тканиною, і в очах у нього жах.

В цю мить президент клубу почав промову, після якої з бичачої голови мали зняти запону, і весь час, поки він промовляв, а довкола кричали *«Olé!»* й грюкали по столу кулаками, я стежила за Фініто, а він сидів, знітившись у кріслі, приклавши до рота свою, ні, вже мою серветку, і, наче зачарований, з жахом

дивився на запнуту бичачу голову, що висіла навпроти нього на стіні.

Під кінець промови Фініто почав трясти головою, все глибше вгрузаючи в крісло.

— Ти що, малий? — запитала я його, але він мене не впізнавав і тільки тряс головою і все казав: «Ні. Ні. Ні».

Тим часом президент клубу, скінчивши промову під схвальні вигуки всіх гостей, виліз на стілець, розв'язав шнур, що притримував фіолетову запону на бичачій голові, й почав повільно стягувати її вниз. Вона зачепилася за один ріг, і тоді він смикнув, і тканина зісковзнула з гострих відполірованих рогів, і показався величезний жовтий бик із розлогими, вигнутими чорними рогами, білі кінчики яких були гострі, як голки дикобраза; голова була зовсім як жива, той самий чубок на лобі, і ніздрі роздуті, а очі блищать і дивляться просто на Фініто.

Всі закричали, заплескали в долоні, а Фініто зовсім знітився в своєму кріслі, і тут усі раптом замовкли й озирнулися на нього, а він казав: «Ні. Ні»,— і намагався ще глибше забитися в крісло, а потім раптом дуже голосно вигукнув: «Ні!», і великий згусток крові вилетів у нього з рота, але він навіть не підняв серветки, і згусток скотився по підборіддю, а він усе дивився на бика й нарешті сказав: «Цілий сезон, так. Заради грошей. Так. Аби мати що їсти. Так. Але я не можу їсти, чуєте? В мене хворий шлунок. А тепер, коли сезон скінчився — ні! Ні!» Він обвів очима стіл, потім знову глянув на бика й ще раз сказав «ні», а тоді опустив голову на груди, притиснув серветку до уст і довго сидів так, нічого не кажучи, і бенкет, який розпочався так добре і мав стати взірцем веселощів і дружніх розваг, скінчився невдало.

— І незабаром по тому він помер? — спитав Прімітіво.

— Тієї самої зими,— сказала Пілар.— Він так і не оклигав після того удару рогом в Сарагосі. Такі удари гірші, ніж прямий удар вістрям, бо вони ушкоджують нутрощі й одужати вже не можна. А Фініто діставав їх мало не щоразу, коли вбивав бика, і через те не мав справді великого успіху. Йому важко було вчасно ухилитися від рога, бо він був невисокий, і ріг майже завжди зачіпав його боком. Але, ясна річ, здебільшого ті удари були легкі.

— Якщо він був такий низенький, то не треба було йому йти в матадори,— сказав Прімітіво.

Пілар подивилася на Роберта Джордана й похитала головою. Потім, усе ще хитаючи головою, схилилася над великим чавунним казаном.

Що за народ, думала вона. Що за народ ці іспанці! «Якщо він був такий низенький, то не треба було йому йти в матадори».

А я слухаю це й нічого не кажу. Мене воно й не гнівить, я своє сказала й тепер мовчу. Як усе це просто для того, хто нічого не розуміє. *Qué sencillo!* [1] Перший, нічого не розуміючи, каже: «Він був слабенький матадор». Другий, нічого не розуміючи, каже: «Він був сухотний». А третій, уже коли той, хто розуміє, пояснив йому, заявляє: «Якщо він був такий низенький, то не треба було йому йти в матадори».

Схилившись над вогнищем, вона знову бачила простерте на ліжку голе смугляве тіло з вузлуватими шрамами на обох стегнах, глибоким слідом від рога під нижнім ребром і довгим білим рубцем на боці, що тягся аж під пахву. Вона бачила заплющені очі, й суворе, смагляве обличчя, й чорні кучері, відкинуті з лоба; вона сиділа поряд із ним на ліжку й розтирала йому ноги, розтирала напружені м'язи литок, стискала їх, розминала, а потім поплескувала злегка долонями, щоб послабити судому в м'язах.

— Ну, як? — питала вона.— Як ноги, малий?

— Добре, Пілар,— відповідав він, не розплющуючи очей.

— Може, розтерти тобі груди?

— Ні, Пілар, прошу, не торкайся.

— А стегна?

— Ні, там дуже болить.

— А як я розітру їх і змащу маззю, вони розігріються й перестануть боліти.

— Ні, Пілар. Дякую тобі. Мені краще так, коли їх не чіпають.

— Я обітру тебе спиртом.

— Гаразд. Тільки дуже обережно.

— Цього останнього бика ти вбив просто чудово,— казала вона йому, а він відповідав:

— Так, я добре його вбив.

Потім, обтерши його спиртом і вкривши простирадлом, вона лягала поряд із ним у ліжко, і він простягав смагляву руку, торкався її й казав: «Ти дивовижна жінка, Пілар». І в його устах це вже був жарт, бо жартувати по-справжньому він не вмів, а потім він засинав, як завжди після бою, а вона лежала поряд, тримаючи його руку в обох долонях і прислухаючись до його дихання.

Часто бувало, що він кидався уві сні, і тоді вона відчувала, як його пальці стискаються, й бачила, як на лобі виступають крапельки поту, а якщо він прокидався, вона казала: «Спи, спи»,— і він знову засинав. П'ять років вона прожила з ним і ні разу його не зрадила, тобто майже ні разу, а коли його похо-

[1] Як просто! *(Ісп.)*

вали, вона зійшлася з Пабло, що виводив на арену коней для пікадорів і сам схожий був на биків, що їх ціле життя вбивав Фініто. Тепер, однак, вона знала, що ні бичача сила, ні бичача хоробрість не вічні, бо, зрештою, що взагалі вічне на цьому світі? Я вічна, подумала вона. Так, я вічна. Але кому це потрібне?

— Маріє,— сказала вона.— Ти ж дивись, що ти робиш. Цей вогонь для того, щоб зготувати вечерю, а не спалити ціле місто.

І тут на вході до печери став циган. Він був весь обліплений снігом і, зупинившись коло входу з карабіном у руці, почав тупати ногами, струшуючи сніг.

Роберт Джордан підвівся й пішов йому назустріч.

— Ну, що? — спитав він цигана.

— На великому мості вартують по двоє, зміна варти що шість годин,— сказав циган.— У будиночку шляхового сторожа вісім солдатів і капрал. Ось тобі твій хронометр.

— А на тартаку?

— Це тобі старий скаже. Він стежить і за шляхом, і за тартаком.

— А що на шляху? — спитав Роберт Джордан.

— Рух такий самий, як завжди,— сказав циган.— Нічого незвичайного немає. Проїхало кілька машин — та й по всьому.

Видно було, що циган змерз, його смагляве обличчя задерев'яніло від холоду, руки почервоніли. Не заходячи до печери, він скинув куртку й струснув її.

— Я сидів там, поки змінили варту,— сказав він.— Зміна була опівдні, а потім о шостій. Довго все ж таки. Не хотів би я служити в їхній армії.

— Ходімо по старого,— сказав Роберт Джордан, натягаючи свою шкіряну куртку.

— Ну, це вже без мене,— сказав циган.— Мені тепер потрібні тільки місцинка коло вогню й миска гарячої юшки. Хай хто-небудь із них тебе проведе, я розповім, як знайти старого. Гей, ви, волоцюги,— гукнув він до тих, що сиділи за столом.— Хто з вас піде з *Inglés* по старого?

— Я піду,— підвівся Фернандо.— А де він?

— Де він? — перепитав циган.— Ідіть отак...— І він розповів йому, де влаштував собі спостережний пост старий Ансельмо.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Ансельмо причаївся за великим деревом, товстий стовбур якого захищав його від снігу. Він притискався до дерева, руки засунув у рукави куртки, голову втяг якнайглибше в комір. Якщо доведеться просидіти тут ще якийсь час,

то я замерзну, а з того буде невелика користь, думав він. *Inglés* наказав мені чекати, поки прийде зміна, але ж він тоді ще не знав, що зніметься хуртовина. Рух на дорозі звичайний, і все, що робиться на тому посту в тартаку, я вже добре знаю. Треба вертатися до табору. Кожен, хто має здоровий глузд, сказав би, що мені час вертатися. Побуду тут ще трошки, подумав він, а потім піду до табору. З наказами завжди так, вони надто суворі. Коли щось змінюється, на це не зважають.

Він постукав ногою об ногу, потім витяг руки з рукавів, нахилився, розтер собі литки і знову постукав ногою об ногу, щоб розігнати кров. Тут, за деревом, було не так холодно, дерево захищало від вітру, але він знав, що незабаром змушений буде піти звідси.

Саме в ту хвилину, коли він, зігнувшись, розтирав собі ноги, від шосе долинув гуркіт автомобіля. На колесах його були ланцюги, і кінець одного ланцюга брязкотів. Коли старий глянув у той бік, машина з'явилася на засніженому шляху, вся в зелених і коричневих плямах, із замазаними синьою фарбою бічними шибками, щоб не видно було, хто в ній їде,— а для тих, хто сидів усередині, було залишено тільки невеличке вічко. Це був замаскований «ролс-ройс» генерального штабу, але Ансельмо не знав цього. Він не міг зазирнути всередину цієї машини, де сиділи троє офіцерів, загорнутих у плащі,— двоє на задньому сидінні, а третій — на відкидному. Офіцер, що сидів на відкидному сидінні, дивився на шлях крізь вічко в синій фарбі, що вкривала вікно, але Ансельмо не знав цього. Вони не побачили один одного.

Машина проїхала по снігу під тим місцем, де стояв Ансельмо. Старий побачив шофера — червонолицього, в сталевій касці. в плащі, накинутому на плечі; помітив і ствол ручного кулемета — його тримав ординарець, що сидів поряд із шофером. Потім машина зникла за поворотом дороги, і Ансельмо сягнув рукою за пазуху, вийняв із нагрудної кишені сорочки два аркушики, вирвані з записника Роберта Джордана, і зробив позначку навпроти малюнка, що зображував легкову автомашину. Це була десята машина. Шість уже повернулися назад. Чотири ще залишалися там. Нічого незвичайного в такому русі машин на цьому шляху не було, але Ансельмо не вмів відрізняти «форди», «фіати», «опелі», «рено» й «сітроени» штабу дивізії, що діяла в цьому районі, від «ролс-ройсів», «ланчій», «мерседесів» та «ізот» генерального штабу. Їх міг би розрізнити Роберт Джордан, і якби він був там, на місці старого, то зумів би оцінити значення того факту, що саме такі машини йшли в тому напрямку. Але його не було, а старий просто позначив на аркушику з блокнота, що дорогою угору проїхала ще одна машина.

На цей час Ансельмо вже зовсім змерз і вирішив іти до табору, поки не посутеніло. Він не боявся збитися з дороги, але вважав, що немає потреби стовбичити тут далі, тим більше, що вітер холоднішав і хуртовина не припинялася.

Проте підвівшись і потупцявши на місці, він подивився крізь сніг на шосе і все ж не пішов нагору, а тільки прихилився до підвітряного боку сосни й так і залишився стояти там.

Inglés наказав мені чекати, думав він. Може, він уже йде сюди, і, якщо я піду, він заблудить, шукаючи мене в таку хуртовину. Скільки лиха ми вже зазнали в цю війну через погану дисципліну й порушення наказів! Тому краще вже я почекаю ще трохи, може, *Inglés* скоро прийде. Але якщо він найближчим часом не прийде, я піду звідси, незважаючи на будь-які накази, бо маю звітувати і справ у мене багато, а замерзати на смерть зовсім ні до чого, це була б просто інша крайність.

З димаря тартака по той бік шосе здіймався дим, і вітер доносив його запах разом із снігом до Ансельмо. Фашистам тепло і затишно там, думав він, а завтра вночі ми їх повбиваємо. Дивно все виходить, і думати про це неприємно. Я стежив за ними цілий день і бачив, що вони такі самі люди, як ми. Я міг би, певне, підійти зараз до тартака, постукати в двері, і вони зустріли б мене привітно, хіба що вони мають наказ затримувати всіх подорожніх і перевіряти їхні документи. Виходить, нас розділяють тільки накази. Ці люди не фашисти. Я називаю їх так, але вони не фашисти. Це такі самі бідняки, як і ми. Не треба їм було воювати проти нас, і мені краще не думати про те, що їх доведеться убити.

Ці вартові — галісійці. Я чув їх сьогодні вдень і зрозумів це з їхньої вимови. Вони не можуть дезертирувати, бо за це розстріляли б їхні родини. Галісійці бувають або дуже розумні, або зовсім тупі, як тварини. Я знав і таких, і таких. Лістер — теж галісієць, з того самого міста, що й Франко. Цікаво, що ці галісійці думають про сніг у таку пору року? Адже в них немає таких високих гір, і в них завжди йдуть дощі, і завжди все зелене.

Вікно тартака засвітилося, і Ансельмо весь зіщулився й подумав: хай йому грець, тому *Inglés!* Галісійці сидять собі в теплі під дахом, і це у нас, у нашому краю, а я мерзну тут, за деревом, і живемо ми в якійсь норі, в скелях, немов дикі звірі. Але завтра звірі вилізуть із нори, і ті, кому зараз так затишно живеться, помруть у теплі під своїми ковдрами. Як ті, що померли тієї ночі, коли ми напали на Отеро, подумав він. Йому було неприємно згадувати Отеро.

Тієї ночі, в Отеро, він уперше вбив людину і тепер сподівався, що йому не доведеться вбивати під час ліквідації цих постів.

Там, в Отеро, Пабло вдарив ножем вартового, якому Ансельмо накинув ковдру на голову. Солдат, майже задушений, схопив Ансельмо за ногу й схлипував там, під ковдрою, і Ансельмо довелось навпомацки штрикати його ножем, доки вартовий відпустив ногу й затих. Ансельмо придушив йому горло коліном, щоб той не кричав, і штрикав ножем, наче в клунок, а Пабло тим часом жбурнув гранату у вікно вартівні, де спали солдати. І коли блиснуло, цілий світ немовби вибухнув перед очима червоним і жовтим, і ту ж мить у вікно вартівні полетіли ще дві гранати... Пабло встиг висмикнути обидва загвіздки й кинув гранати у вікно, одну за одною, і ті, кого не вбило в ліжку, загинули в ту мить, коли посхоплювалися з ліжок після вибуху другої гранати. Це було ще тоді, коли Пабло, неначе диявол, гуляв по всій провінції і загрожував уночі всім фашистським постам.

А тепер від того Пабло вже нічого не залишилося, він немов кладений кабан, думав Ансельмо. Коли кабана викладуть і він перестане вищати, сім'яники викидають, і він, що тепер уже не кабан, іде шукати їх, риючи землю рилом, знаходить і з'їдає. Ні, до цього в Пабло ще не дійшло, всміхнувся Ансельмо, бач, що виходить, навіть про Пабло можна думати несправедливо. Але він став дуже підлий і дуже змінився.

Який холод, думав він. Хоч би той *Inglés* скоріше прийшов, і хоч би мені нікого не довелося вбивати, коли ми нападемо на ці пости. Ці четверо галісійців із капралом будуть для тих, хто любить убивати. Так сказав *Inglés*. Як треба буде, я виконаю свій обов'язок, але *Inglés* сказав, що на мосту я буду з ним і що вартових знищать інші. На мосту буде бій, і, якщо я вистою, значить, я зробив усе, чого можна вимагати в цій війні від старої людини. Але хай *Inglés* приходить швидше, бо мені холодно, а коли я бачу світло на тартаку, де галісійці сидять у теплі, мені стає ще холодніше. Добре було б зараз знову опинитись у себе в хаті, і щоб війна скінчилась. Тільки в тебе більше немає хати, подумав він. Щоб ти міг колись повернутися додому, нам треба виграти цю війну.

На тартаку один із солдатів сидів на своїй койці й чистив черевики. Другий спав. Третій куховарив, а капрал читав газету. Їхні каски висіли на цвяхах, а гвинтівки стояли під дощаною стіною.

— Що це за край, де сніг падає мало не в червні? — сказав солдат, що сидів на койці.

— Це гра природи,— відповів йому капрал.

— Зараз на небі ще травневий місяць,— сказав солдат, що куховарив.— Травень ще не скінчився.

— Що ж це за край, де сніг падає в травні? — провадив своє солдат на койці.

— В тутешніх горах сніг у травні — не дивина,— сказав капрал.— Я ніколи так не мерз у Мадріді, як у травні!

— І ніколи так не парився,— сказав солдат, що куховарив.

— У травні погода завжди мінлива,— сказав капрал.— Тут, у Кастілії, в травні буває спека, але буває й холоднеча.

— Або дощі,— сказав солдат, що сидів на койці.— Торік у травні лило мало не щодня.

— Неправда,— сказав солдат, що куховарив.— Крім того, торік на небі в травні ще був квітневий місяць.

— З глузду з'їхати можна з тими твоїми місяцями на небі,— сказав капрал.— Годі тобі торочити про місяць.

— Кожен, кого годує море чи земля, знає, що важливо не те, який місяць у календарі, а те, який місяць на небі,— сказав солдат, що куховарив.— От, наприклад, зараз травневий місяць тільки вийшов на небо. А за календарем скоро червень.

— Чому ж тоді пори року не міняються? — спитав капрал.— Мені вже голова болить від цієї нісенітниці!

— Ти — з міста,— сказав солдат, що куховарив.— Ти з Луго, звідки ж тобі знати про море й про землю?

— У місті людина більшого навчається, ніж ви, *analfabetos* [1], коло моря чи на землі.

— Коли на небі цей місяць, у морі з'являються перші косяки сардин,— сказав солдат, що куховарив.— Тепер рибалки опоряджають човни, а скумбрія відходить на північ.

— Чому ж ти не служиш на флоті, якщо ти з Нойї? — спитав капрал.

— Бо мене вписали в мобілізаційний список не в Нойї, а в Негрейрі, де я народився. А з Негрейри, що стоїть на річці Тамбре, беруть в армію.

— Тим гірше для вас,— сказав капрал.

— Не думай, ніби на флоті безпечніше,— сказав солдат, що сидів на койці.— Навіть якщо не воюєш, узимку коло тих берегів плавати небезпечно.

— Гірше за армію нічого немає,— сказав капрал.

— Ех ти, а ще капрал,— сказав солдат, що куховарив.— Хіба можна таке казати?

— Та ні,— сказав капрал.— Я маю на увазі, яка служба небезпечніша. Весь час бомбардування, атаки, життя в окопах.

— Тут ми такого майже не знаємо,— сказав солдат, що сидів на койці.

---

[1] Неписьменні *(ісп.)*.

— Дякувати богові,— сказав капрал.— А хто зна, може, нам ще доведеться звідати цього. Колись та буде край нашому раюванню.

— А як ти гадаєш, чи довго нас ще триматимуть тут?

— Не знаю,— мовив капрал.— Але хотів би, щоб до кінця війни.

— Шість годин на посту — це надто довго,— сказав солдат, що куховарив.

— Поки мете ця завірюха, будемо вартувати по три години,— сказав капрал.— Це можна.

— А чому сьогодні проїздило стільки штабних машин?— спитав солдат, що сидів на койці.— Не подобаються мені ці штабні машини.

— Мені теж,— сказав капрал.— То погана ознака.

— І літаки,— сказав солдат, що куховарив.— Літаки теж погана ознака.

— Але авіація у нас могутня,— сказав капрал.— Червоні такої не мають. Бачили літаки сьогодні вранці? Просто душа раділа!

— Мені доводилось бачити червоні літаки, і це був не жарт,— сказав солдат, що сидів на койці.— Я бачив їхні двомоторні бомбардувальники в бою, і це страшна річ.

— І все ж їхня авіація не така могутня, як наша,— сказав капрал.— Наша авіація непереможна.

Так вони розмовляли на тартаку, тим часом як Ансельмо чекав на снігу, дивлячись на шосе й на освітлене вікно.

Сподіваюсь, що мені не треба буде вбивати, думав Ансельмо. Мабуть, після війни доведеться справити якусь велику покуту за всі ці вбивства. Якщо по війні у нас уже не буде віри, то, напевно, придумають яку-небудь покуту цивільну, щоб усі могли очиститися після стількох убивств, бо інакше не буде у нас доброї, людяної основи для життя. Без убивства не обійтись, я знаю, але воно псує ту людину, що вбиває, і, напевно, коли все це скінчиться й ми виграємо війну, нам треба буде прийняти якусь покуту, щоб очиститися від усього цього.

Ансельмо був дуже добрий чоловік, і, коли він надовго залишався на самоті,— а він майже весь час бував сам-один,— ці думки про вбивство знову й знову поверталися до нього.

Цікаво, що про це думає *Inglés* насправді. Він казав, що йому це неважко. А тим часом він, здається, чуйний і добрий. Може, для молодих воно й справді нічого не важить. Може, чужинці й люди не нашої віри зовсім інакше на це дивляться. Але, на мою думку, з часом убивство робить кожну людину жорстокою, і хоч без убивств не можна обійтись, це все одно великий гріх,

і колись нам доведеться докласти багато зусиль, щоб спокутувати його.

Тепер було вже зовсім темно; він подивився через дорогу на освітлене вікно й почав розмахувати руками, щоб зігрітися. Він подумав, що тепер уже неодмінно піде до табору, але щось тримало його там, коло дерева над шляхом. Сніг посипав густіше, і Ансельмо думав: от якби цей міст висадити в повітря сьогодні вночі! В таку ніч зовсім легко було б захопити пости й підірвати міст. І тоді все було б закінчене, все зроблене. В таку ніч можна зробити все, що завгодно.

Потім він прихилився до дерева, притупуючи злегка і вже не думаючи більше про міст. Коли западала темрява, в ньому завжди прокидалося почуття самотності, а сьогодні це почуття було таке гостре, що аж усередині в нього ніби була якась порожнеча, наче з голоду. Колись від самотності допомагали молитви, і часто, вертаючись з полювання додому, він подумки знову й знову проказував яку-небудь молитву, і йому ставало легше на душі. Але відколи почалася війна, він не молився жодного разу. Йому хотілося молитись, але він вважав, що молитися тепер було б нечесно й нещиро, і не хотів просити для себе якоїсь особливої ласки чи удачі, нічим не хотів відрізнятися від інших людей.

Так, думав він, я самотній, але такі ж самотні й усі солдати, і дружини солдатів, і всі ті, хто втратив рідних чи близьких. Дружини я не маю, і добре, що вона померла ще до початку війни. Вона б не зрозуміла її. І дітей у мене немає й ніколи не буде. Коли в мене немає ніякого діла, мені буває самотньо і вдень, але особливо самотньо робиться, коли вечоріє. Та одного ніхто в мене не забере, ні люди, ні бог: я таки добре попрацював для Республіки! Я багато зробив для того, щоб потім, коли скінчиться війна, всі ми зажили кращим життям. Від першої хвилини руху я робив усе, що тільки міг, і не вчинив нічого такого, чого можна б соромитися.

Шкода тільки, що доводиться вбивати. Але ж ми напевне матимемо змогу спокутувати це, бо цей гріх взяло на душу багато людей, і, отже, треба придумати справедливу покуту для всіх. Мені б дуже хотілося побалакати про це з *Inglés*, але він молодий і навряд чи зрозуміє мене. Він уже казав щось про вбивство. Чи це я сам казав? Він, мабуть, багатьох убив, але не схоже на те, щоб йому це подобалося. В тих, кому це подобається, завжди є якась гнилизна.

Все ж таки це великий гріх, думав він. Бо це ж і є те саме, чого ми не маємо права робити. Хоч іноді це й конче потрібно, я знаю. Але в Іспанії це робиться надто легко й часто, навіть коли немає справжньої потреби, і скільки буває поквапних

і несправедливих учинків, які потім уже не можна виправити! І навіщо я стільки думаю про це? Було б добре, якби призначили якусь покуту за все і щоб її можна було розпочати вже зараз, бо це єдине, про що мені тяжко згадувати, коли я залишаюся сам. Усе інше мені прощалося, або ж я покутував свої гріхи, добром чи в якийсь інший спосіб, теж по-доброму. Але вбивство — дуже великий гріх, і мені хотілося б, щоб усе це якось уладнали. Може, потім призначать дні, коли треба буде працювати на державу чи робити щось інше, щоб можна було зняти з себе цей гріх. Наприклад, платити, як ми раніше платили церкві, подумав він і всміхнувся. Церква добре знала, що треба робити з гріхами. Ця думка сподобалася йому, і він усміхався в темряві, коли підійшов Роберт Джордан. Він підійшов зовсім тихо, і старий побачив його, коли він уже стояв перед ним.

— *Hola, viejo,*— шепнув Роберт Джордан і поплескав його по спині.— Як справи, старий?

— Дуже холодно,— відповів Ансельмо.

Фернандо стояв неподалік від них, спиною до снігу.

— Ходімо,— шепнув Роберт Джордан.— Ходімо до табору, там зігрієшся. Це паскудство — тримати тебе тут так довго.

— Он у них світиться,— показав Ансельмо.

— А де вартовий?

— Його звідси не видно. Стоїть за заворотом.

— Ну, і хай йому біс,— сказав Роберт Джордан.— Розповіси все в таборі. Ходімо.

— Зажди, я тобі покажу,— сказав Ансельмо.

— Вранці подивимося,— мовив Роберт Джордан.— Ось, випий.

Він подав старому свою фляжку. Ансельмо закинув назад голову й надпив трохи.

— Айї-ї,— сказав він і витер губи.— Як вогонь.

— Ну, ходімо,— сказав у темряві Роберт Джордан.

Вже так посутеніло, що довкола нічого не було видно, крім сніжинок, що швидко пролітали в повітрі, і нерухомої чорноти сосон. Фернандо стояв трохи вище на схилі. Подивись-но на цього індіанця з реклами сигар, подумав Роберт Джордан. Мабуть, його треба теж почастувати.

— Гей, Фернандо,— сказав він, підійшовши до нього.— Хочеш випити?

— Ні,— сказав Фернандо.— Дякую.

Ні, то я тобі дякую, подумав Роберт Джордан. Яке щастя, що індіанці з реклами сигар не п'ють. Бо в мене вже зовсім мало залишилось. Ох, і радий же я бачити цього старого! Він подивився на Ансельмо, йдучи поряд із ним угору, і знову поплескав його по спині.

— Я радий бачити тебе, *viejo*,— сказав він йому.— Коли мені тяжко на душі, досить тільки глянути на тебе, і зразу стає веселіше. Ну, ходімо, ходімо.

Вони йшли вгору крізь завірюху.

— Повертаємося до Паблового палацу,— сказав Роберт Джордан. По-іспанському це звучало чудово.

— *El Palacio del Miedo*,— сказав Ансельмо.— Палац страху.

— Печера звалашеної мужності,— весело підхопив Роберт Джордан.

— Якої мужності? — спитав Фернандо.

— Це я так,— сказав Роберт Джордан.— Пожартував.

— А чому звалашеної? — спитав Фернандо.

— Не знаю,— сказав Роберт Джордан.— Довго розповідати. Спитай Пілар.— Потім він обняв Ансельмо за плечі, притис його до себе й міцно струснув.— Знаєш що? — сказав він.— Я радий тебе бачити. Ти навіть уявити собі не можеш, що то означає — знайти в цій країні людину на тому самому місці, де її залишив.

Він відчував таку довіру й приязнь до нього, що навіть наважився зробити закид країні.

— І я дуже радий бачити тебе,— сказав Ансельмо.— Але я вже збирався йти звідси.

— Дідька лисого ти пішов би! — радісно мовив Роберт Джордан.— Замерз би, а не пішов.

— Ну, як там, нагорі? — спитав Ансельмо.

— Чудово,— відповів Роберт Джордан.— Все просто чудово.

Він відчував ту раптову радість, яка так рідко випадає на долю людини, що командує в революційній армії; радість від усвідомлення того, що хоча б один твій фланг тримається. Якби обидва фланги трималися твердо, це було б уже надто велике щастя, подумав він. Не знаю, хто міг би витримати таке. А власне, на кінці флангу, будь-якого флангу, стоїть одна людина. Не така аксіома була йому потрібна. Але ця людина надійна. Одна надійна людина. Як дійде до бою, ти будеш моїм лівим флангом, подумав він. Казати тобі про це зараз, мабуть, не треба. Це буде дуже короткий бій, подумав він. Але й дуже славний бій. Ну що ж, мені завжди хотілося самостійно провести хоча б один бій, я завжди бачив похибки в тих боях, якими керували інші, починаючи від битви під Азенкуром. Свій власний бій треба провести як слід. Короткий бій, але бездоганний. Якщо мені пощастить зробити все так, як я хотів би, то цей бій буде справді бездоганний.

— Слухай,— сказав він Ансельмо.— Я страшенно радий тебе бачити.

— А я радий бачити тебе,— сказав старий.

Коли вони потемки дерлися схилом угору, і вітер віяв їм у спину, і їх засипало снігом, Ансельмо вже не почував себе самотнім. Він не був самотнім від тієї миті, як *Inglés* поплескав його по плечу. *Inglés* був задоволений, веселий, і вони жартували один з одним. *Inglés* сказав, що все йде добре, і тепер старий більше не тривожився. Ковток спиртного зігрівав йому шлунок, і ноги теж зігрівалися від ходи.

— На дорозі нічого особливого,— сказав він.

— Добре,— відповів йому *Inglés*.— Покажеш мені, коли прийдемо.

Ансельмо був щасливий і дуже задоволений, що не залишив свого спостережного поста.

Не страшно, якби він навіть повернувся до табору, думав Роберт Джордан. Це було б цілком розумно і правильно за таких умов. Але він залишився, як йому наказали. Таке буває в Іспанії дуже рідко. Вистояти на посту в заметіль — це вже багато про що свідчить. Недаремно німці бурю й атаку називають одним словом — «штурм». Мені б, звичайно, дуже придалися ще один — два таких, що вистояли б на посту. Атож, дуже придалися б. Цікаво, чи залишився б Фернандо? Гадаєш, він залишився б? Це було б дуже добре! Впертості йому вистачило б. Треба буде з'ясувати, що він за один. Цікаво, про що зараз думає цей індіанець з реклами сигар.

— Про що ти думаєш, Фернандо? — спитав Роберт Джордан.

— А чому ти питаєш?

— З цікавості,— відповів Роберт Джордан.— У мене цікава натура.

— Я думаю про вечерю,— мовив Фернандо.

— Любиш попоїсти?

— Люблю. Дуже.

— А як Пілар куховарить, смачно?

— Так собі,— відповів Фернандо.

Просто-таки другий Кулідж, подумав Роберт Джордан. А все ж мені здається, що він вистояв би.

Вони повільно дерлися вгору крізь заметіль.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

— Приходив Ель Сордо,— сказала Пілар Робертові Джордану. Вони ввійшли з завірюхи до теплої димної печери, і жінка, кивнувши головою, підкликала Роберта Джордана до себе.— Він пішов шукати коней.

— Добре. А мені нічого не просив переказати?

— Тільки те, що пішов по коней.

— А як наші справи?

— *No sé* [1],— сказала вона.— Поглянь на нього.

Роберт Джордан побачив Пабло одразу, коли ввійшов, і Пабло посміхнувся йому. Тепер Роберт Джордан знов подивився на Пабло; той, сидячи за столом, посміхнувся і помахав йому рукою.

— *Inglés!* — гукнув Пабло.— А сніг усе сипле, *Inglés!*

Роберт Джордан кивнув головою.

— Скинь свої сандалі, я їх висушу,— сказала Марія.— Повішу їх отут, перед вогнищем.

— Гляди, не спали,— сказав їй Роберт Джордан.— Я не хотів би ходити тут босоніж. Що тут у вас діється? — він обернувся до Пілар.— Збори, чи що? Ви не виставили вартових?

— В таку хуртовину? *Qué va.*

За столом, прихилившись до стіни, сиділи шестеро. Ансельмо й Фернандо ще струшували сніг з курток, штанів і стукали ногами об стіну коло входу до печери.

— Дай свою куртку,— сказала Марія.— Поки сніг на ній не розтанув.

Роберт Джордан скинув куртку, обтрусив сніг зі штанів і розв'язав шнурки сандалів.

— Ти все мені тут понамочуєш,— сказала Пілар.

— Ти ж сама мене покликала.

— Можна ж вернутися до входу й там обтруситися.

— Прошу пробачення,— сказав Роберт Джордан, стоячи босоніж на долівці.— Пошукай мені шкарпетки, Маріє.

— Пан і владар,— сказала Пілар і поклала поліно у вогонь.

— *Hay que aprovechar el tiempo,*— відповів їй Роберт Джордан.— Треба користатися з кожної хвилини.

— Тут замкнено,— сказала Марія.

— На ось ключа.— І він кинув його Марії.

— До цього мішка не підходить.

— Не в цьому, а в другому. Вони там зверху.

Дівчина вийняла шкарпетки, замкнула рюкзак і принесла їх разом із ключем.

— Сідай, надягни шкарпетки й добре розітри ноги,— сказала вона.

Роберт Джордан усміхнувся їй.

— А ти не могла б витерти мені їх своїми косами? — запитав він навмисне для Пілар.

— От свиня,— сказала Пілар.— Спочатку вдає з себе ясновельможного пана, а тепер самого нашого колишнього господа бога! Стукни його поліном, Маріє.

---

[1] Не знаю *(ісп.).*

— Не треба,— сказав Роберт Джордан.— Я жартую, бо дуже задоволений.

— Задоволений?

— Атож,— сказав він.— По-моєму, все йде чудово.

— Роберто,— сказала Марія.— Сідай сюди, витри собі ноги, а я принесу тобі чогось випити, щоб ти зігрівся.

— Можна подумати, що він ще ніколи не намочував ніг,— сказала Пілар.— Що на нього ще жодна сніжинка з неба не падала.

Марія принесла овечу шкуру й поклала її на долівку.

— Ось,— мовила вона.— Постав ноги на неї, поки сандалі висохнуть.

Овеча шкура була недавно висушена й невичинена, і, коли Роберт Джордан став на неї, вона захрускотіла, як пергамент.

Вогнище диміло, і Пілар крикнула Марії:

— Роздмухай вогонь, ледащо! Тут тобі не димарня.

— Сама роздмухай,— сказала Марія.— Я шукаю пляшку, ту, що приніс Ель Сордо.

— Вона там, за мішком,— сказала Пілар.— Чого ти в ним панькаєшся, як із дитиною?

— І зовсім не так,— мовила Марія.— Не як із дитиною, а як з чоловіком, що змерз і промок. І що повернувся додому. Ось, знайшла.— Вона принесла пляшку Робертові Джордану.— Це те, що ти пив сьогодні вдень. З такої пляшки можна зробити гарну лампу. Коли в нас знову буде електрика, яка лампа з неї вийде! — Вона захоплено дивилася на фігурну пляшку.— Як ти питимеш це, Роберто?

— Хіба я не *Inglés*? — сказав Роберт Джордан.

— На людях я називаю тебе Роберто,— сказала вона стиха й зашарілася.— Як ти питимеш, Роберто?

— Роберто,— хрипким голосом озвався Пабло й хитнув головою в бік Роберта Джордана.— Як ти питимеш, доне Роберто?

— А ти вип'єш зі мною? — спитав Роберт Джордан.

Пабло похитав головою.

— Я п'ю вино,— поважно відповів він.

— Ну, то йди собі до Вакха! — сказав по-іспанському Роберт Джордан.

— А хто він такий, цей Вакх? — спитав Пабло.

— Твій приятель,— відповів Роберт Джордан.

— Ніколи про такого не чув,— похмуро сказав Пабло.— Тут, у горах, такого не було.

— Дай кухлик Ансельмо,— сказав Роберт Джордан Марії.— Бо він таки справді змерз.— Він надягав сухі шкарпетки, відчуваючи в роті чистий і трошки пекучий смак віскі з водою. Але

це не те, що абсент, думав він, віскі не обволікає все всередині. Немає нічого кращого за абсент.

Хто б подумав, що тут знайдеться віскі. Хоча, як на те пішло, то в Іспанії найлегше дістати віскі саме в Ла-Грансі. Подумати лишень: Ель Сордо не тільки роздобув пляшку віскі для гостя-динамітника, а й не забув узяти її з собою й залишив тут! Це в них не проста чемність. Чемність — це поставити пляшку й церемонно випити по чарочці з гостем. Так зробили б французи, а те, що зосталося, сховали б до наступної оказії. Але виявити справжню увагу до гостя і не тільки дістати те, що йому подобається, а й принести і залишити, тоді як самому доводиться клопотатися про зовсім інше, таке, що, здавалося б, дозволяє йому думати лише про себе й про своє діло,— на це здатні тільки іспанці. Найкращі з них. Ель Сордо не забув узяти з собою віскі — ось одна з тих рис, за які ти любиш цей народ. Тільки не треба їх романтизувати, подумав він. Іспанці бувають різні, так само, як і американці. Та все ж принести з собою віскі — це просто чудово.

— Ну як, смакує? — спитав він Ансельмо.

Старий сидів коло вогнища й усміхався, тримаючи кухоль у великих руках. Він похитав головою.

— Ні? — спитав його Роберт Джордан.

— Дівчина долила сюди води,— сказав Ансельмо.

— Бо так п'є Роберто,— мовила Марія.— А ти що, кращий за нього?

— Ні,— відповів їй Ансельмо.— Я не кращий. Але я люблю, коли воно пече.

— Дай це мені,— сказав Роберт Джордан.— А йому налий так, щоб пекло.

Він вилив віскі, що залишилося в Ансельмо, собі й повернув порожній кухоль дівчині, а та обережно налила в нього з пляшки.

— О,— сказав Ансельмо, взяв кухоль, відкинув голову назад і вихилив усе одним духом. Тоді подивився на Марію, яка стояла перед ним із пляшкою, і підморгнув їй повними сліз очима.

— О,— сказав він.— Отак,— і облизав губи.— От чим треба вбивати черв'яка, що нас точить.

— Роберто,— мовила Марія й підійшла до нього з пляшкою в руці.— Ти хочеш їсти?

— А вечеря готова?

— Готова. Я можу подати тобі.

— А всі вже їли?

— Всі, крім тебе, Ансельмо й Фернандо.

— Що ж, будемо вечеряти,— сказав він їй.— А ти?

— Я потім, разом із Пілар.

— Сідай з нами зараз.

— Ні, так не можна.

— Сідай і їж. У моїй країні чоловік не сяде їсти без дружини.

— Це в твоїй країні. А тут краще потім.

— Їж із ним,— сказав Пабло, глянувши на неї.— Їж із ним. Пий із ним. Спи з ним. Помирай з ним. Роби все так, як роблять у його країні.

— Ти п'яний? — спитав Роберт Джордан, підійшовши до столу.

Пабло, брудний, неголений, з блаженним виглядом утупив у нього очі.

— Еге ж,— сказав Пабло.— А ти з якої країни, *Inglés*? Де це жінки їдять разом із чоловіками?

— *Estados Unidos* [1], штат Монтана.

— Це у вас чоловіки носять спідниці, як жінки?

— Ні. Це в Шотландії.

— Послухай, *Inglés*,— сказав Пабло.— Коли ти ходиш у спідниці...

— Я не ходжу в спідниці,— сказав Роберт Джордан.

— Коли ти ходиш у спідниці,— провадив далі Пабло,— що в тебе під сподом?

— Я не знаю, що шотландці носять під сподом,— сказав Роберт Джордан.— Я б і сам хотів дізнатися.

— До чого тут *escoceses*? [2] — сказав Пабло.— Кого обходять ті *escoceses*? Кого обходять люди, що так по-чудернацькому називаються? Мене вони не обходять. Я питаю тебе, *Inglés*. Що в тебе під сподом, коли ти ходиш у спідниці в своїй країні?

— Я тобі вже двічі казав, що ми спідниць не носимо,— відповів йому Роберт Джордан.— Ні сп'яну, ні жартома.

— Ні, а під спідницею все-таки — що? — правив своєї Пабло.— Адже всі знають, що у вас ходять у спідницях. Навіть солдати. Я бачив на малюнках і в цирку Прайса також бачив. Що в тебе під спідницею, *Inglés*?

— Те саме, що в усіх,— сказав Роберт Джордан.

Ансельмо засміявся, і всі інші, що прислухалися до розмови, теж засміялися,— всі, крім Фернандо. Йому було неприємно, що таку непристойну розмову завели при жінках.

— Ну що ж, так і має бути,— сказав Пабло.— Але, по-моєму, той, хто нічим не обділений, не натягатиме на себе спідниці.

— Не заводься з ним, *Inglés*,— сказав чоловік із пласким обличчям і перебитим носом, якого звали Прімітіво.— Він упив-

---

[1] Сполучені Штати *(ісп.)*.

[2] Шотландці *(ісп.)*.

ся. Краще розкажи, яка худоба є у вас і що сіють у вашій країні.

— Корови й вівці,— сказав Роберт Джордан.— Пшениці й бобів у нас теж багато. І цукрові буряки є.

Роберт Джордан, Ансельмо й Фернандо сиділи тепер за столом, а інші присунулися до них,— всі, крім Пабло, що сидів сам перед мискою з вином. Подали таке саме тушковане м'ясо, що й минулого вечора, і Роберт Джордан жадібно накинувся на нього.

— А гори у вашому краї є? Певно, є, якщо він так називається,— ввічливо сказав Прімітіво, аби підтримати розмову. Йому було соромно за п'яного Пабло.

— Гір багато, і дуже високих.

— А пасовиська добрі?

— Чудові! Літні гірські пасовиська, що належать державі. А восени худобу переганяють з гір у долини.

— А кому у вас належить земля — селянам?

— Земля переважно належить тим, хто її обробляє. Спершу вона належала державі, а якщо хтось обирав собі ділянку й обіцяв, що оброблятиме її, йому надавалося право володіти сто п'ятдесятьма гектарами.

— Розкажи, як це робилося,— попросив Агустін.— Така аграрна реформа мені подобається.

Роберт Джордан пояснив, у чому полягає закон про гомстеди. Йому ніколи не спадало на думку, що це можна вважати аграрною реформою.

— Чудово! — сказав Прімітіво.— Отже, у вашій країні комунізм?

— Ні. У нас республіка.

— Я вважаю,— сказав Агустін,— що при республіці всього можна домогтися. На мою думку, ніякого іншого ладу й не треба.

— А великих землевласників у вас немає? — спитав Андрес.

— Є, і то дуже багато.

— Отже, несправедливість теж є.

— Аякже. І немало.

— Але ви з нею боретеся?

— Намагаємось, і щодень більше. Але несправедливості ще багато.

— А чи є у вас великі маєтки, які треба було б поділити між людьми?

— Є. І є ще люди, які вважають, ніби такі маєтки самі собою роздрібняться, якщо брати високі податки.

— Як же це так?

Вимакуючи підливу з миски шматком хліба, Роберт Джордан пояснив систему прибуткових податків і податків на спадщину.

— Але великі маєтки все одно є. Крім того, у нас є податки на землю,— сказав він.

— То, напевно, колись великі землевласники й багатії збунтуються проти таких податків. По-моєму, такі податки можуть призвести до перевороту. Невдоволені повстануть проти уряду, коли зрозуміють, чим це загрожує їм, так само, як у нас зробили фашисти,— сказав Прімітіво.

— Цілком можливо.

— Тоді вам доведеться воювати в себе, так само, як нам.

— Так, нам доведеться воювати.

— А багато у вашій країні фашистів?

— Є багато таких, які ще самі не знають, що вони фашисти, але настане час, і вони те зрозуміють.

— А хіба не можна знищити їх, поки вони ще не збунтувалися?

— Ні,— мовив Роберт Джордан.— Знищити їх не можна. Але можна виховувати людей так, щоб вони боялися фашизму й зуміли розпізнати його й придушити, коли він підведе голову.

— А знаєш, де немає жодного фашиста? — спитав Андрес.

— Де?

— В тому місті, звідки Пабло,— сказав Андрес і посміхнувся.

— Чи знаєш ти, що там у них було? — спитав Роберта Джордана Прімітіво.

— Так. Мені розповідали.

— Хто — Пілар?

— Так.

— Всього вона не могла розповісти,— важко вимовив Пабло.— Бо вона впала зі стільця під вікном і кінця не бачила.

— Тоді ти нам розкажи,— сказала Пілар.— Якщо я нічого не знаю, розказуй сам.

— Ні,— сказав Пабло.— Я нікому про це не розповідав.

— Так,— сказала Пілар.— І ніколи не розповіси. І тепер ти шкодуєш, що все це сталося.

— Ні,— сказав Пабло.— Це неправда. Якби всі вбивали фашистів так, як я, то цієї війни у нас не було б. Але тепер я робив би те зовсім інакше.

— Навіщо ти таке кажеш? — спитав його Прімітіво.— Хіба тепер ти інакше дивишся на політику?

— Ні. Але тоді було забагато звірства,— відповів Пабло.— Я тоді був лютий, як звір.

— А тепер ти п'яний,— докинула Пілар.

— Так,— сказав Пабло.— З вашого дозволу.

— Звіром ти мені більше подобався,— сказала жінка.— П'яниця — то найгірше. Злодій, коли не краде, нічим не гірший за

інших людей. Шахрай не буде ошукувати своїх. Убивця прийде додому й помиє руки. Але п'яниця смердить і блює у своєму власному ліжку й спалює собі нутрощі спиртом.

— Ти жінка, й ти нічого не тямиш,— спокійно сказав Пабло.— Я впився вином, і я був би цілком щасливий, якби не ті люди, що їх я повбивав. Мені тяжко згадувати про них.— Він похмуро похитав головою.

— Дайте йому трохи того, що приніс Ель Сордо,— сказала Пілар.— Дайте йому чогось, щоб він хоч трошки підбадьорився. А то він такий сумний, що вже несила терпіти.

— Якби я міг, я повернув би їм життя,— сказав Пабло.

— А, туди тебе й розтуди,— сказав Агустін.— Куди я потрапив?

— Я б оживив їх усіх,— сумно сказав Пабло.— Всіх до одного.

— Матері твоїй...— загорлав на нього Агустін.— Заткни пельку або забирайся геть звідси! Адже ти вбивав фашистів!

— Ти мене чув,— сказав Пабло.— Я б оживив їх усіх.

— А потім пішов би по воді,— сказала Пілар.— Я ще зроду не бачила такого, як ти. Вчора в тобі ще було трохи мужності. А сьогодні нічого не залишилося. І на сліпе кошеня не вистачило б. І він ще радіє з власного паскудства!

— Нам треба було або перебити всіх, або не вбивати нікого.— Пабло хитнув головою.— Всіх або нікого.

— Слухай, *Inglés*,— сказав Агустін.— Як це сталося, що ти приїхав в Іспанію? Не зважай на Пабло. Він п'яний.

— Вперше я приїхав сюди дванадцять років тому, хотів вивчити країну й мову,— сказав Роберт Джордан.— Я викладаю іспанську мову в університеті.

— А ти анітрохи не схожий на професора,— сказав Прімітіво.

— В нього немає бороди,— сказав Пабло.— Подивіться на нього. В нього ж нема бороди.

— Ти справді професор?

— Викладач.

— Але ти навчаєш когось?

— Так.

— Але чому ж іспанської мови? — спитав Андрес.— Адже ти англієць, і тобі легше було б навчати англійської.

— Він розмовляє по-іспанському не гірше за нас,— мовив Ансельмо.— То чом би йому не навчати інших іспанської мови?

— Так. Але, по-моєму, чужинець, який береться навчати іспанської мови, лізе не в своє діло,— сказав Фернандо.— Не думай, що я хочу образити тебе, доне Роберто.

— Він не справжній професор,— сказав Пабло, дуже задоволений із себе.— В нього нема бороди.

— Адже англійську мову ти знаєш краще,— сказав Фернандо.— Чи не було б тобі й легше, й простіше навчати англійської?

— Але ж він не іспанців навчає...— втрутилася Пілар.

— Та певне, що не іспанців,— сказав Фернандо.

— Дай же мені скінчити, впертий муле,— сказала Пілар.— Він навчає іспанської мови американців. Північних американців.

— Хіба вони не вміють говорити по-іспанському? — спитав Фернандо.— Південні американці вміють.

— Слухай, муле,— сказала Пілар.— Він навчає іспанської мови північних американців, що розмовляють по-англійському.

— Так чи так, а я вважаю, що йому легше було б навчати англійської, якщо це його рідна мова,— сказав Фернандо.

— Хіба ти не чуєш, що він розмовляє по-іспанському? — Пілар подивилася на Роберта Джордана і скрушно похитала головою.

— Так, але з акцентом.

— З яким? — запитав Роберт Джордан.

— З естремадурським,— бундючно відповів Фернандо.

— Ох, матінко рідна! — вигукнула Пілар.— Що за люди!

— Цілком можливо,— сказав Роберт Джордан.— Я, власне, звідти й приїхав.

— І він це добре знає,— сказала Пілар.— Ти, стара дівко,— вона обернулася до Фернандо,— наївся вже?

— Я міг би з'їсти й більше, якби знав, що в нас удосталь їжі,— відповів їй Фернандо.— А ти, доне Роберто, будь ласка, не думай, що я хочу щось сказати проти тебе.

— Розтуди,— коротко сказав Агустін.— І перетуди. Чи на те ми робили революцію, щоб називати товариша доном Роберто?

— По-моєму, революція робиться на те, щоб кожен до кожного міг казати «дон»,— відповів Фернандо.— Так воно й має бути за Республіки.

— Матері твоїй...— сказав Агустін.— Батькові твоєму...

— І все-таки я вважаю, що дону Роберто куди легше й простіше було б навчати англійської мови.

— У дона Роберто немає бороди,— мовив Пабло.— Він не справжній професор.

— Як то нема бороди? — сказав Роберт Джордан.— А оце що? — І він погладив себе по щоках і підборідді, вкритих триденною світлою щетиною.

— Це не борода,— мовив Пабло і похитав головою.— Яка ж це борода? — він майже розвеселився.— Він фальшивий професор.

— Туди вас і розтуди,— сказав Агустін,— Справжня божевільня!

— А ти випий,— сказав йому Пабло.— Мені, наприклад, усе тут видається нормальним. Опріч того, що в дона Роберто нема бороди.

Марія провела долонею по щоці Роберта Джордана.

— В нього є борода,— сказала вона Пабло.

— Тобі видніше,— відповів Пабло, і Роберт Джордан глянув на нього.

А він не такий уже й п'яний, подумав Роберт Джордан. Ні, він не дуже п'яний. І з ним треба бути насторожі.

— Слухай,— звернувся він до Пабло.— Як ти гадаєш, чи сніг довго сипатиме?

— А ти як гадаєш?

— Я тебе питаю.

— Питай інших,— відповів йому Пабло.— Я тобі не довідкова служба. У тебе є своя довідкова служба — та, що видала тобі папірця. Запитай жінку. Тепер вона тут порядкує.

— Я питаю тебе.

— Іди ти...— відповів йому Пабло.— І ти, і жінка, й дівка.

— Він п'яний,— сказав Прімітіво.— Не зважай на нього, *Inglés.*

— По-моєму, він не такий уже й п'яний,— сказав Роберт Джордан.

Марія стояла позаду Роберта Джордана, і він бачив, що Пабло дивиться на неї через його плече. Маленькі кабанячі очиці дивилися на неї з круглого, зарослого щетиною обличчя, і Роберт Джордан подумав: я бачив багатьох убивців у цій війні, а кількох і раніше, і всі вони були різні — не мали жодної спільної ознаки чи риси, і те, що зветься злочинним типом,— теж вигадка; але Пабло, що й казати, не тішить ока!

— Я не вірю, що ти вмієш пити,— сказав він Пабло.— Я не вірю, що ти п'яний.

— Я п'яний,— поважно відповів Пабло.— Пити — то дурниці. Вся справа в тому, щоб уміти впиватись. *Estoy muy borracho* [1].

— Не віриться,— відповів йому Роберт Джордан.— Але те, що ти боягуз,— це правда.

В печері враз запала тиша, і він почув, як сичать дрова у вогнищі, на якому куховарила Пілар. Він почув, як захрускотіла овеча шкура, коли він підвівся й твердо став на ноги. Йому здавалось, що він навіть чує, як падає сніг. Цього не могло бути, але він чув тишу там, де падав сніг.

---

[1] Я дуже п'яний *(ісп.).*

Треба вбити його й покласти цьому край, думав Роберт Джордан. Я не знаю, що він замислив, але, напевно, нічого доброго. Післязавтра — міст, а ця людина непевна і може зірвати всю операцію. Ну ж бо! Треба покласти цьому край!

Пабло вищирив зуби, підніс великого пальця й провів ним собі по горлу. Потім похитав головою, яка ледь поверталася на його короткій товстій шиї.

— Ні, *Inglés*,— сказав він.— Я на цей гачок не впіймаюся.— Він глянув на Пілар і сказав їй: — В такий спосіб ти не здихаєшся мене.

— *Sinverguenza* [1],— сказав йому Роберт Джордан, вже остаточно вирішивши діяти.— *Cobarde* [2].

— Що ж, можливо,— сказав Пабло.— Та все ж на цей гачок я не піймаюся.— Випий, *Inglés*, і дай знак жінці, що в тебе нічого не вийшло.

— Заткни пельку,— сказав Роберт Джордан.— Жінка тут ні до чого. Я сам тебе роздрочую.

— Даремно стараєшся,— відповів йому Пабло.— Я не роздрочуся.

— Ти *bicho raro* [3],— сказав йому Роберт Джордан, не бажаючи втрачати цієї нагоди, не бажаючи відступати вдруге; йому здавалося, що все це вже колись було, що коло замкнулося і він ніби повторює щось прочитане в книжці чи побачене уві сні.

— Так, я підлий,— сказав Пабло.— Дуже підлий і дуже п'яний. За твоє здоров'я, *Inglés*.— Він занурив кухоль у миску з вином і підніс його.— *Salud!*

Так, він підлий, подумав Роберт Джордан, і хитрий, і зовсім не простак. Він дихав так гучно, що вже не чув, як сичать дрова у вогнищі.

— За твоє здоров'я,— сказав Роберт Джордан і зачерпнув вина з миски. У них тут без тостів і зрада — не зрада, подумав він.— Отже, вип'ємо. *Salud*,— сказав він.— *Salud* і ще раз *salud*.— Я тобі покажу *salud*, подумав він. *Salud*, ах ти ж *salud!*

— Доне Роберто,— важко вимовив Пабло.

— Доне Пабло,— підхопив Роберт Джордан.

— Ти не професор,— сказав Пабло,— бо в тебе нема бороди. А щоб здихатися мене, ти мусиш мене вбити, а на це тобі під спідницею сили забракне.

Він дивився на Роберта Джордана, так міцно стуливши губи, що вони здавалися вузенькою рискою. Рот, як у риби, подумав Роберт Джордан. І голова у нього кругла, він схожий на тих

---

[1] Безсовісний *(icn.)*.
[2] Боягуз *(icn)*
[3] Підла тварюка *(icn.)*.

риб-їжаків, що ковтають повітря, коли їх витягають із води, і надимаються кулею.

— *Salud*, Пабло,— сказав Роберт Джордан, підніс кухоль до уст і надпив трохи.— Ти мене багато чого навчив.

— Виходить, я вчу професора,— кивнув головою Пабло.— Ми з тобою будемо друзями, доне Роберто.

— Ми й так друзі,— відповів Роберт Джордан.

— Але тепер ми будемо добрими друзями.

— Ми й так добрі друзі.

— Я краще піду звідси,— сказав Агустін.— Кажуть, ніби людина мусить з'їсти в своєму житті цілу тонну цього добра, але мені вже й так по двадцять п'ять фунтів у кожному вусі засіло.

— А ти чого казишся, *negro*? [1] — сказав йому Пабло.— Тобі не подобається, що ми заприятелювали з доном Роберто?

— Ти там обережніше щодо *negro*.— Агустін підійшов до Пабло і зупинився перед ним, опустивши руки.

— Так тебе звуть усі.

— Тільки не ти.

— Ну, то *blanco*... [2]

— І так не дозволю.

— То який же ти? Червоний?

— Так. Червоний. *Rojo*. Ношу червону зірку й стою за Республіку. А звуть мене Агустін.

— Ти ба, патріот,— сказав Пабло.— Подивись, *Inglés*, який зразковий патріот.

Агустін навідліг ударив його по зубах долонею лівої руки. Пабло не ворухнувся. Кутики його губів були мокрі від вина, вираз обличчя не змінився, але Роберт Джордан помітив, що очі Пабло звузилися, наче в кота під яскравим світлом, коли від зіниць лишаються тільки тоненькі вертикальні щілинки.

— І так не вийде,— сказав Пабло.— На це не сподівайся, жінко.— Він обернув голову до Пілар.— Я не піддамся.

Агустін ударив його ще раз. Тепер уже він ударив його по зубах кулаком. Роберт Джордан тримав під столом пістолет. Він спустив запобіжник і лівою рукою відштовхнув Марію. Вона відступила на крок, і тоді він сильно штовхнув її лівою рукою в бік, щоб вона відійшла зовсім. Цього разу вона скорилася, і краєчком ока він побачив, як вона прослизнула попід стіною печери до вогнища, і тоді Роберт Джордан перевів погляд на обличчя Пабло.

Той обернув свою круглу голову до Агустіна й втупив у нього тьмяні очиці. Зіниці Пабло звузилися ще більше. Він облизав

---

[1] Чорнопикий *(ісп.)*.

[2] Білий *(ісп.)*.

губи, підняв руку, витер рота і, опустивши очі, побачив кров на руці. Він провів язиком по губах і сплюнув.

— І так не вийде,— сказав він.— Я не дурень. І на це не піддамся.

— *Cabrón*,— мовив Агустін.

— Ще б пак,— сказав Пабло.— Адже ти знаєш, якого цій жінці треба.

Агустін знову вдарив його, і Пабло засміявся, показуючи жовті, гнилі, вищерблені зуби в почервонілій смужці рота.

— Облиш,— сказав він, простягаючи кухоль до миски, щоб зачерпнути вина.— Вам забракне духу убити мене, а давати волю рукам — безглуздо.

— *Cobarde*,— мовив Агустін.

— І лаятися теж безглуздо,— сказав Пабло й гучно забулькотів вином, прополіскуючи рот. Тоді сплюнув на долівку.— Лайка вже давно мене не зачіпає.

Агустін стояв, дивлячись на Пабло згори вниз, і лаяв його, вимовляючи слова повільно, чітко, злісно й зневажливо, лаяв так розмірено, наче розкидав по полю гній, згортаючи його вилами з воза.

— І так не вийде,— сказав Пабло.— Облиш, Агустіне. І більше не бий мене. Тільки руки повідбиваєш.

Агустін рвучко відвернувся й рушив до виходу.

— Не йди,— сказав Пабло.— Надворі сніг. Краще сиди тут.

— Ти! Ти! — обернувся й закричав на нього Агустін, вкладаючи всю свою зневагу в це єдине слово.

— Так, я,— сказав Пабло.— І я житиму, а ти здохнеш.

Він знову зачерпнув вина й підніс кухоль, обернувшись до Роберта Джордана.

— За здоров'я професора,— сказав він.— Потім обернувся до Пілар.— За здоров'я сеньйори командира.— Потім обвів поглядом усіх інших.— За ваше здоров'я, легковіри.

Агустін підійшов до Пабло і, різко вдаривши ребром долоні, вибив кухоль у нього з рук.

— І це безглуздо,— сказав Пабло.— Даремно пропало добро.

Агустін відповів грубою лайкою.

— Ні,— сказав Пабло, зачерпнувши собі вина.— Хіба ти не бачиш, що я п'яний? Коли я тверезий, то небалакучий. Чи ти чув колись, щоб я багато говорив? Але розумна людина інколи мусить напиватися, щоб не так нудно було з дурнями.

— Матері й батькові твоєму...— сказала йому Пілар.— Я тебе, боягузе, знаю, як облупленого.

— Ну ж язиката жінка,— сказав Пабло.— Я вийду до коней.

— Іди цілуйся із своїми кіньми,— сказав Агустін.— Для тебе це звична справа.

— Ні,— сказав Пабло й похитав головою. Він глянув на Агустіна, знімаючи зі стіни свого плаща.— Ех ти,— сказав він.— Крикуне.

— А що ти робитимеш зі своїми кіньми? — сказав Агустін.

— Піду подивлюся на них,— сказав Пабло.

— Підеш цілуватися з ними,— сказав Агустін.— Кобилячий полюбовнику!

— Я дуже люблю коней,— сказав Пабло.— Вони навіть ззаду гарніші й мають більше розуму, ніж отакі-от люди. Ну, розважайтеся,— сказав він, вишкіряючи зуби в посмішці. Розкажи їм про міст, *Inglés*. Поясни, хто що повинен робити під час нападу. Розтлумач, як провести відступ. Куди ти їх поведеш, *Inglés*, після мосту? Куди ти поведеш цих патріотів? Я про це цілий день думав, поки пив.

— Ну, й що ти надумав? — спитав Агустін.

— Що я надумав? — перепитав Пабло, і, не розтуляючи рота, провів язиком по яснах.— *Qué te importa* [1], що я надумав?

— Кажи,— мовив Агустін.

— Я багато про що думав,— сказав Пабло. Він загорнувся в плащ, і кругла голова його тепер стирчала із складок брудножовтої тканини.— Багато про що думав.

— Про що? — спитав Агустін.— Про що?

— Я думав про те, що всі ви легковіри,— сказав Пабло.— Вами командує жінка, в якої мозок під спідницею, й чужинець, який прийшов, щоб вас занапастити.

— Забирайся геть! — крикнула Пілар.— Забирайся! Щоб не було тут твого поганого духу, нещасний кобилятнику!

— Ось як треба говорити! — сказав Агустін захоплено, але думаючи про своє. Він ще не заспокоївся.

— Я йду,— сказав Пабло.— Але скоро повернуся.— Він підняв попону, що затуляла вхід до печери, й вийшов.

Потім заглянув знадвору:

— А сніг іще падає, *Inglés!*

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Тепер у печері запала тиша, і чути було тільки, як сичить сніг, падаючи крізь отвір у склепінні на розжарене вугілля.

— Пілар,— сказав Фернандо.— М'яса там не залишилось?

— Ох, відчепись,— відповіла жінка.

Але Марія взяла миску Фернандо, підійшла до великого казана, залишеного коло вогнища, і наклала в неї печені. Повернувшись до столу, вона поставила миску перед Фернандо й по-

[1] Яке тобі діло *(ісп.)*.

гладила його по плечу, коли він схилився над столом. З хвилину вона постояла коло Фернандо, тримаючи руку на його плечі, але Фернандо навіть не глянув на неї. Він їв.

Агустін стояв коло вогнища. Інші сиділи за столом. Пілар сіла за стіл навпроти Роберта Джордана.

— Ну, *Inglés*,— сказала вона,— тепер ти сам побачив, що він за один.

— А що він тепер зробить? — спитав Роберт Джордан.

— Може зробити все, що завгодно,— жінка опустила очі.— Все, що завгодно. Він тепер на все здатний.

— Де у вас кулемет? — спитав Роберт Джордан.

— Отам, у кутку, загорнутий у ковдру,— сказав Прімітіво.— Він тобі потрібен?

— Не зараз, потім,— сказав Роберт Джордан.— Я тільки хотів знати, де він.

— Він тут,— мовив Прімітіво.— Я приніс його сюди й загорнув у свою ковдру, щоб механізм не заіржавів. Диски в отій торбі.

— Ні, цього він не зробить,— сказала Пілар.— З *máquina* він нічого не зробить.

— Ти ж сама кажеш, що він здатний на все.

— Так,— підтвердила вона,— але він не знається на *máquina*. Кинути сюди гранату — це він може. Це на нього більше схоже.

— Дурні ми й слиньки, що його не вбили,— сказав циган. Досі він мовчав.— Робертові слід було вбити його вчора ввечері.

— Вбити його,— повторила Пілар. Її широке обличчя потемніло й змарніло.— Тепер і я за це.

— Я був проти,— сказав Агустін. Він стояв коло вогнища, звісивши свої довгі руки, й у відблисках вогню під його вилицями на зарослих щоках залягали тіні.— А тепер я теж за це. Цей Пабло — як отрута, і він був би тільки радий, якби нас усіх перебили.

— Хай усі скажуть,— стомлено промовила Пілар.— Ти, Андресе?

— *Matarlo* [1],— кивнувши головою, сказав старший брат, той, в якого чорне волосся гострим клинцем опускалося низько на лоба.

— Еладіо?

— І я за це,— сказав молодший брат.— По-моєму, він дуже небезпечна людина. І користі з нього ніякої.

— Прімітіво?

— Я теж.

— Фернандо?

---

[1] Вбити його *(ісп.)*.

— А чи не можна його заарештувати? — спитав Фернандо.

— А хто його пильнуватиме? — сказав Прімітіво.— Щоб пильнувати в'язня, треба двох чоловік. Та й що ми робитимемо з ним потім?

— Можна б продати його фашистам,— запропонував циган.

— Оцього ще бракувало! — вигукнув Агустін.— Тільки такої підлоти нам бракувало!

— Я лише пропоную,— сказав циган Рафаель.— По-моєму, фашисти дуже зраділи б, якби він їм дістався.

— Облиш, годі,— сказав Агустін.— Це підлість!

— Моя підлість не підліша за самого Пабло,— виправдувався циган.

— Однією підлістю другу не виправдаєш,— сказав Агустін.— Ну, всі висловилися. Залишились тільки старий та *Inglés*.

— Їх це не обходить,— мовила Пілар.— Пабло не був їхнім ватажком.

— Стривайте,— сказав Фернандо.— Я ще не скінчив.

— Ну, то кажи,— сказала Пілар.— Кажи, поки він не повернувся. Кажи, поки він не закинув сюди гранату й ми не злетіли в повітря разом із динамітом й усім, що тут є.

— Я вважаю, що ти перебільшуєш, Пілар,— сказав Фернандо.— Навряд чи він надумав таке.

— Я теж не вірю,— підхопив Агустін.— Бо тоді й вино злетіло б у повітря, а вина йому незабаром знову захочеться.

— А що, як віддати його Ель Сордо, а Ель Сордо нехай продасть його фашистам,— запропонував Рафаель.— Виколемо йому очі, тоді нам легше буде скрутити його.

— Мовчи,— сказала Пілар.— Коли ти отаке говориш, мені кортить із самим тобою розквитатися за підлоту.

— Фашисти однаково нічого за нього не дадуть,— мовив Прімітіво.— Інші вже пробували робити таке, і нічого не виходило. Ще й тебе розстріляють на додачу.

— А я гадаю, що за сліпого хоч трохи, а дали б,— сказав Рафаель.

— Мовчи,— сказала Пілар.— Ще раз скажеш таке, і тебе спіткає те саме, що й його.

— Але ж Пабло сам виколов очі тому пораненому *guardia civil*,— не вгавав циган.— Ти хіба забула?

— Заткни пельку,— сказала йому Пілар. Її збентежило, що про це згадують в присутності Роберта Джордана.

— Мені не дали скінчити,— знову втрутився Фернандо.

— То кінчай,— відповіла Пілар.— Ну, кінчай.

— Оскільки арештовувати Пабло немає рації,— почав Фернандо,— і оскільки використовувати його для якоїсь угоди...

— Кінчай,— сказала Пілар.— Кінчай же, ради господа бога!

— ...було б ганебно,— спокійно вів далі Фернандо,— я схиляюся до думки, що Пабло треба ліквідувати, аби забезпечити успішне здійснення наміченої операції.

Пілар подивилася на нього, похитала головою, закусила губу й нічого не сказала.

— Така моя думка,— сказав Фернандо.— Я гадаю, ми маємо всі підстави вважати, що він являє собою небезпеку для Республіки...

— Матір божа! — сказала Пілар.— Навіть тут, виявляється, можна бюрократію розвести!

— ...що випливає як із його слів, так і з його недавніх учинків,— провадив далі Фернандо.— І хоч він заслуговує на вдячність за свою діяльність на початку війни і аж до останнього часу...

Пілар була відійшла до вогнища. Тепер вона знов повернулася до столу.

— Фернандо,— спокійно сказала вона, подаючи йому миску.— Ось тобі м'ясо, і зроби ласку — заткни свою шановну пельку й мовчи. Ми твою думку вже взяли до уваги.

— Але як же...— почав був Прімітіво й замовк, не скінчивши фрази.

— *Estoy listo*,— сказав Роберт Джордан.— Я готовий зробити це. Оскільки ви всі вирішили, що так треба, я згоден зробити вам таку послугу.

Що за чортівня, подумав він. Наслухавшись Фернандо, я й сам заговорив, як він. Мабуть, заразився від нього. Французька — це мова дипломатії. Іспанська — мова бюрократизму.

— Ні,— сказала Марія.— Ні.

— Це не твоє діло,— сказала дівчині Пілар.— Прикуси язика.

— Я зроблю це сьогодні,— сказав Роберт Джордан.

Він побачив, що Пілар дивиться на нього, приклавши пальця до уст. Вона показувала очима на вхід.

Попона над входом піднялася, й Пабло просунув голову всередину. Він вишкірив зуби, проліз під попоною, повернувся до них задом і поправив її. Потім знов обернувся до них, стяг через голову плащ і струсив із нього сніг.

— Про мене розмовляли? — спитав він, звертаючись до всіх.— Я вам завадив?

Ніхто не відповів йому, і він повісив плащ на кілочок, вбитий у стіну, й підійшов до столу.

— *Qué tal?* [1] — спитав він і, взявши зі столу свій порожній кухоль, занурив його в миску.— Усе випили,— сказав він до Марії.— Піди наточи трохи з бурдюка.

[1] Як справи? *(Ісп.)*

Марія взяла миску, підійшла до закуреного, роздутого, просмоленого бурдюка, що висів на стіні шиєю донизу, й витягла чопика з ноги, але не до кінця, а так, щоб вино лилося в миску тоненькою цівочкою. Пабло дивився, як вона, стоячи навколішки, підтримує миску, дивився, як прозорий червоний струмінь дзюрчить і вирує в посудині.

— Обережніше,— сказав він їй.— Вино там тепер уже нижче лопаток.

Усі мовчали.

— Я сьогодні випив від пупа до лопаток,— сказав Пабло.— За один день. Що це з вами? Язики поковтали, чи що?

Ніхто йому не відповів.

— Заткни міцніше, Маріє,— сказав Пабло.— А то ще вилляється.

— Тепер у тебе буде досить вина,— сказав Агустін.— Вистачить, щоб упитися.

— Ну, принаймні в одного язик знайшовся,— сказав Пабло й кивнув Агустінові.— Привіт. Я вже подумав був, що вам усім через це мову відібрало.

— Через що? — спитав Агустін.

— Через те, що я прийшов.

— Гадаєш, це так багато важить для нас?

Здається, Агустін під'юджує себе, подумав Роберт Джордан, і, можливо, зробить це сам. Ненависті йому не позичати. А я не відчуваю до Пабло ненависті, подумав він. Зовсім не відчуваю. Він огидний, але ненависті до нього в мене немає. Хоча ця історія з виколотими очима додає новий штрих до його портрета. А втім, це їхня справа — їхня війна. Але в найближчі два дні він може сплутати нам усі карти. Поки що я триматимусь осторонь, думав він. Сьогодні я вже раз пошився в дурні через нього, і я готовий ліквідувати його. Але я не маю наміру починати знову цю безглузду гру. І ніяких стрілецьких змагань, ані будь-яких інших вибриків тут, коло динаміту, теж не буде. Пабло, звичайно, подумав про це. А ти подумав? — спитав він самого себе. Ні ти не подумав, ні Агустін. Ну й нарікай тепер сам на себе.

— Агустіне,— сказав він.

— Що? — Агустін відвернувся від Пабло й похмуро глянув на Роберта Джордана.

— Мені треба побалакати з тобою,— сказав Роберт Джордан.

— Потім.

— Ні, зараз,— мовив Роберт Джордан.— *Por favor* [1].

Він відійшов до виходу, і Пабло провів його очима. Агустін,

[1] Будь ласка *(ісп.)*.

високий, з запалими щоками, підвівся й попрямував до нього. Він ішов неохоче, і вигляд мав зневажливий.

— Ти забув про те, що в рюкзаках? — стиха, так, щоб інші не почули, сказав Роберт Джордан.

— А, матері його...— мовив Агустін.— Отак звикаєш і забуваєш.

— Я сам забув.

— Хай йому біс! — сказав Агустін.— Ну й дурні ж ми!

Широко ступаючи, він повернувся назад і сів за стіл.

— Випий вина, друже Пабло,— сказав він.— Ну, як там коні?

— Дуже добре,— мовив Пабло,— і хуртовина скоро вщухне.

— Гадаєш, зовсім уляжеться?

— Еге ж,— сказав Пабло.— Зараз уже не так сипле, і крупи пішли. Вітер ще віятиме, але сніг припиниться. Бо вітер перемінився.

— Гадаєш, завтра вигодиниться? — спитав його Роберт Джордан.

— Атож,— сказав Пабло.— Погода буде ясна й холодна. Вітер повертає.

Подивись-но на нього, думав Роберт Джордан. Тепер він сповнений приязні. Перемінився, як цей вітер. Він жорстокий убивця, і з вигляду схожий на свиню, але чутливість у нього, як у доброго барометра. Так, думав він, свиня теж розумна тварина. Пабло ненавидить нас чи, може, тільки наші плани і в тій своїй ненависті доводить справу до того, що ми ладні вбити його. Але помітивши, що ми дійшли до такого стану, він зупиняється, й усе починається з початку.

— Нам пощастить із погодою, *Inglés*,— сказав Пабло Робертові Джордану.

— *Нам?* — перепитала Пілар.— *Нам?*

— Атож, нам.— Пабло всміхнувся, глянув на неї і сьорбнув вина з кухля.— А чом би й ні? Я все обміркував, поки був надворі. Чом би нам не порозумітися?

— В чому? — спитала жінка.— В чому порозумітися?

— У всьому,— сказав їй Пабло.— От, наприклад, щодо мосту. Я тепер згоден з вами.

— Ти тепер із нами згоден? — сказав йому Агустін.— Після всього того, що нагородив?

— Так,— відповів йому Пабло.— Як погода перемінилася, то й я з вами згоден.

Агустін похитав головою.

— Погода,— сказав він і знову похитав головою.— І після того, як я бив тебе по зубах?

— Так.— Пабло посміхнувся, дивлячись на нього, і провів пальцями по губах.— І після цього.

Роберт Джордан стежив за Пілар. Вона дивилася на Пабло, як на якогось дивовижного звіра. З її обличчя ще не зійшов той вираз, що з'явився на ньому, коли згадали про виколоті очі. Вона похитала головою, немов намагаючись струсити цей вираз, потім закинула голову назад.

— Слухай-но,— сказала вона Пабло.

— Що, жінко?

— Що це з тобою діється?

— Нічого,— сказав Пабло.— Я змінив свою думку. Та й по всьому.

— Ти підслухував за попоною,— сказала вона йому.

— Так,— відповів він.— Тільки нічого не почув.

— Ти боїшся, що ми вб'ємо тебе.

— Ні,— відповів він і глянув на неї поверх кухля.— Цього я не боюся. Ти сама знаєш, що ні.

— Тоді що ж з тобою діється? — сказав Агустін.— То ти п'яний, кепкуєш із нас усіх, відмовляєшся від участі в операції, верзеш щось про нашу смерть, ображаєш жінок, заважаєш нам зробити те, що треба зробити...

— Я був п'яний,— сказав Пабло.

— А тепер...

— Тепер я не п'яний,— сказав Пабло.— І я змінив свою думку.

— Хай тобі інші вірять. Я не повірю,— сказав Агустін.

— Вір не вір — мені однаково,— сказав Пабло.— Але ніхто, крім мене, не проведе вас до Гредоса.

— До Гредоса?

— Це єдине місце, куди можна буде податися після мосту.

Дивлячись на Пілар, Роберт Джордан підняв руку, але так, щоб Пабло цього не бачив, і постукав себе пальцем по правому вуху.

Жінка кивнула головою. Потім ще раз кивнула. Вона сказала щось Марії, й дівчина підійшла до Роберта Джордана.

— Вона каже: авжеж, чув,— сказала Марія у вухо Робертові Джордану.

— Отже, Пабло,— розважно сказав Фернандо,— ти тепер із нами і згоден взяти участь у знищенні мосту?

— Атож, друже,— відповів Пабло. Він подивився Фернандо просто в очі й кивнув головою.

— Справді? — спитав Прімітіво.

— Справді,— відповів йому Пабло.

— І ти гадаєш, що операція пройде успішно? — спитав Фернандо.— Ти тепер віриш в успіх?

— Так,— сказав Пабло.— А ти хіба не віриш?

— Вірю,— сказав Фернандо.— Але я ніколи не втрачаю віри.

— Я йду звідси,— мовив Агустін.

— Не йди, надворі холодно,— приязно сказав йому Пабло.

— Байдуже, що холодно,— сказав Агустін.— Я не можу більше залишатися в цьому *manicomio*.

— Даремно ти називаєш нашу печеру божевільнею,— сказав Фернандо.

— *Manicomio* для буйних,— мовив Агустін.— І я піду звідси, поки не збожеволів разом із вами.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Це наче карусель, думав Роберт Джордан. Але не така, що швидко крутиться під катеринку, і діти їдуть верхи на корівках із позолоченими рогами, а поряд кільця, які треба ловити на кийок у синіх, підсвічених газовими ліхтарями сутінках на Авеню-дю-Мен, і ятки із смаженою рибою, і крутиться колесо щастя, ляпаючи шкіряними язичками по стовпчиках з номерами, і тут-таки складені пірамідами призи — пакетики грудкового цукру. Ні, це не така карусель, хоч і тут люди чекають — так само, як там, перед розкрученим колесом щастя, як ті чоловіки в кашкетах і жінки у светрах, волосся яких блищить у світлі газових ліхтарів. Так, люди тут такі самі. Тільки колесо інше. Тут воно везе тебе то вгору, то вниз.

Два рази воно вже обернулося. Це величезне колесо, встановлене під кутом до землі, і, зробивши оберт, воно повертається до вихідного положення й зупиняється. Один його бік вищий від другого, і оберт виносить тебе нагору, а потім повертає униз. Тут навіть призів немає, подумав він, і ніхто з власної волі не сів би на те колесо. Але щоразу ти сідаєш на нього й робиш коло, хоч і не хотів. Оберт тільки один: велике коло; спершу вгору, потім униз, і знову повертаєшся туди, звідки почав. От і зараз ми повернулися туди, подумав він, повернулися, так нічого й не розв'язавши.

В печері було тепло, вітер надворі вщух. Роберт Джордан сидів за столом, розгорнувши перед собою записника, і міркував, як підриватиме міст. Він накреслив три схеми, обчислив формули й зобразив за допомогою двох малюнків план розміщення вибухівки — просто й ясно, так, щоб Ансельмо міг довести діло до кінця, якби з ним самим під час операції щось сталося. Скінчивши креслення, він уважно переглянув їх.

Марія сиділа поряд і через плече дивилася на його роботу. Він знав, що Пабло сидить навпроти й інші теж тут — розмовляють і грають у карти; він вдихав повітря печери, в якому запах кухні й їжі поступився місцем запахові диму й чоловіків — від них тхнуло тютюном, і червоним вином, і кислим давнім

потом. Коли Марія, стежачи за його олівцем, поклала на стіл руку, він підніс її до обличчя і вдихнув свіжий запах мила й води, що залишився після миття посуду. Не дивлячись на Марію, він опустив її руку на стіл і знову взявся до роботи, не помітивши, що вона зашарілася. Вона залишила руку на столі, поряд із його рукою, але він більше не доторкався до неї.

Накресливши план знищення мосту, він перегорнув сторінку й почав писати бойовий наказ. Думка його працювала швидко й чітко, і йому подобалося те, що він писав. Заповнивши дві сторінки в записнику, він уважно перечитав їх.

Начебто все, сказав він собі. Все цілком ясно і, здається, він нічого не забув. Обидва пости будуть знищені, а міст підірваний згідно з наказом Гольца, і це все, за що я відповідаю. Мені не слід було встрявати в цю історію з Пабло, але якийсь вихід і тут знайдеться. Буде Пабло чи не буде Пабло — мені, зрештою, однаково. Але я не маю наміру ще раз лізти на те колесо. Двічі я на нього сідав, і двічі воно робило повний оберт і поверталося в те саме положення, і більше я на нього не сяду.

Він згорнув записника і глянув на Марію.

— *Hola, guapa,*— сказав він їй.— Ну, зрозуміла щось із цього?

— Ні, Роберто,— сказала дівчина й покрила долонею його руку, що тримала олівець.— Ти вже скінчив?

— Так. Усе вже накреслено й розписано.

— Що ти робив, *Inglés?* — спитав через стіл Пабло. Очі його знову потьмяніли.

Роберт Джордан уважно подивився на нього. Тільки далі від цього колеса, сказав він собі. Не сідай на це колесо. Здається, воно знов закрутилося.

— Розробляв план нападу на міст,— ввічливо сказав він.

— Ну і як, виходить? — спитав Пабло.

— Дуже добре,— сказав Роберт Джордан.— Усе виходить дуже добре.

— А я розробляв план відступу,— сказав Пабло, і Роберт Джордан подивився в його п'яні свинячі очиці, а потім на миску з вином. Миска була майже порожня.

Тримайся чимдалі від колеса, сказав він собі. Пабло знову п'є. Так. Але на колесо ти все-таки не лізь. Кажуть, Грант майже ніколи не бував тверезий під час Громадянської війни. Певно, так і було. Мабуть, Гранта це порівняння розлютило б, якби він побачив Пабло. А крім того, Грант ще й курив сигари. Ну що ж, треба буде роздобути десь сигару для Пабло. Саме цього й бракує його обличчю: наполовину зжованої сигари. Де б тут дістати сигару для Пабло?

— Ну, і як у тебе виходить? — запитав він чемно.

— Дуже добре,— сказав Пабло й кивнув головою солідно й розважливо.— *Muy bien.*

— Що-небудь придумав? — спитав Агустін, відриваючись від карт.

— Так,— сказав Пабло.— Багато дечого.

— Звідки ж воно все береться? З тієї миски? — спитав Агустін.

— Може, і звідти,— відповів Пабло.— Хтозна. Маріє, наточи вина в миску, будь ласка.

— В тому бурдюку, певне, сила чудових думок,— сказав Агустін, повертаючись до карт.— Чом би тобі не влізти й не пошукати їх там?

— Ні,— незворушно відповів Пабло.— Я шукаю їх у мисці.

Він теж не лізе на колесо, подумав Роберт Джордан. Видно, воно крутиться само собою. І на ньому, напевне, не можна довго кататися. Це небезпечна розвага. Колесо смерті. Добре, що ми з нього злізли. Через нього мені вже кілька разів у голові паморочилося. Але п'яниці й справді підлі чи жорстокі люди катаються на такому колесі, поки не здохнуть. Спочатку воно несе тебе вгору, і розмах у нього щоразу інший, та потім однаково повертає тебе додолу. Ну, і нехай крутиться, подумав він. Я на нього більше не полізу. Ні, генерале Грант, з мене досить, я вже, пане генерале, покрутився.

Пілар вмостилася коло вогню, поставивши стільця так, щоб можна було заглядати в карти двох гравців, що сиділи спинами до неї. Вона стежила за грою.

Найдивніше тут — це перехід від смертельного напруження до спокійного домашнього життя, думав Роберт Джордан. Це найдужче впадає в око, коли те колесо несе тебе вниз. Але я вже зліз із нього, подумав він. І більше ніхто мене на нього не затягне.

Ще два дні тому я навіть гадки не мав, що є на світі Пілар, чи Пабло, чи ще хтось із цих людей, думав він. Та й про Марію я навіть не мріяв. І світ, що й казати, був тоді куди простіший. Я дістав від Гольца наказ, що був цілком ясний і здавався цілком здійсненним, хоча й передбачав подолання певних труднощів і міг призвести до певних наслідків. Я гадав, що, знищивши міст, я або повернуся на фронт, або не повернуся, а якщо повернуся, то попрошу, щоб мені дозволили провести кілька днів у Мадріді. В цій війні відпусток не дають нікому, але я певен, що на два-три дні в Мадрід мене відпустили б.

В Мадріді я купив би деякі книжки, найняв би номер у готелі «Флоріда» і викупався б у теплій ванні, думав він. А потім послав би Луїса — портьє — по пляшку абсенту,— можливо, йому вдалося б роздобути її в «Мантекеріас Леонесас» чи

десь-інде в районі «Гран-Віа» — а після ванни ліг би в ліжко, почитав і випив трохи абсенту, а потім подзвонив би до «Гейлорда» й запитав, чи можна зайти туди пообідати.

Обідати в «Гран-Віа» йому не хотілося, бо, правду кажучи, готують там поганенько і як туди не прийдеш рано, то взагалі нічого не одержиш. До того ж там завжди повно знайомих журналістів, а він зовсім не мав охоти весь час зважувати, що можна казати, а чого — не можна. Йому хотілося випити абсенту, а потім, коли потягне на розмову, піти до «Гейлорда», де смачно готують і є справжнє пиво, і пообідати з Карковим і довідатися, що нового на фронтах.

Коли він уперше потрапив до мадрідського готелю «Гейлорд», де жили росіяни, йому там не сподобалось — обстановка здалася надто розкішною, їжа надто доброю як на обложене місто, а розмови — надто вільними як на воєнний час. Але я дуже швидко звик, подумав він. Не так уже й погано мати змогу смачно пообідати, коли повертаєшся з такого-от діла. А в тих розмовах, які спершу здалися йому надто вільними, було, як з'ясувалося згодом, дуже багато правди. Я матиму що розповісти в «Гейлорді», коли скінчу це діло, подумав він. Так, коли скінчу це діло.

Чи можна прийти до «Гейлорда» з Марією? Ні. Не можна. Але можна залишити її в номері, і вона викупається в теплій ванні, і, коли ти повернешся з «Гейлорда», вона чекатиме тебе. Атож, саме так, а потім, коли ти розповіси про неї Каркову, можна буде й привести її, бо всі дуже зацікавляться і схочуть її побачити.

А можна було б і не ходити до «Гейлорда». Можна пообідати в «Гран-Віа» й повернутися назад, до «Флоріди». Але ти неодмінно підеш до «Гейлорда», бо тобі схочеться знову смачно поїсти й побути в комфорті й розкоші після всього цього. А потім ти повернешся до «Флоріди», і там тебе чекатиме Марія. Певна річ, вона там буде разом із ним, коли все скінчиться. Коли все це скінчиться. Так, коли все це скінчиться. Якщо все тут мине добре, то він таки заслужить собі право на обід у «Гейлорді».

Там, у «Гейлорді», можна було зустріти уславлених іспанських командирів, які на самому початку війни вийшли з гущі народної й узялися за зброю, не маючи ніякої військової підготовки,— і виявилося, що багато хто з них розмовляє по-російському. Це було перше велике розчарування, що його він зазнав кілька місяців тому, і воно навело його на гіркі роздуми. Та коли він зрозумів, як це сталося, то дійшов висновку, що, власне, нічого негожого в цьому немає. Це справді були робітники й селяни. Вони брали участь у повстанні 1934 року і після поразки

змушені були тікати з країни, а в Росії їх послали вчитися до військової академії, щоб наступного разу вони вже були по-справжньому готові до боротьби й мали військову освіту, потрібну командирові.

Під час революції не можна виказувати чужим, хто саме тобі допомагає, або що ти знаєш більше, ніж вони думають. Він тепер теж навчився цього. Якщо справа справедлива по суті, то на обман не варто зважати.

Там, у «Гейлорді», він довідався, наприклад, що Валентін Гонсалес, на прізвисько *El Campesino*, тобто селянин,— зовсім не селянин, а колишній сержант Іспанського іноземного легіону; він дезертирував і бився на боці Абд-ель-Керіма. Але і в цьому нічого негожого не було. А чом би й ні? В такій війні відразу виникає потреба в селянських ватажках, а справжній селянський проводир може виявитися надто схожим на Пабло. Чекати ж, поки з'явиться справжній Селянський Вождь, нема часу, а до того ж і він може мати забагато селянських рис. Тим-то таких проводирів доводиться створювати. Щоправда, коли він уперше побачив *Campesino* з його чорною бородою, товстими, як у негра, губами й блискучими, витрішкуватими очима, то подумав, що цей може завдати не менше клопоту, ніж справжній селянський вождь. Коли Роберт Джордан бачив його востаннє, йому здалося, що *Campesino* вже сам повірив у те, що про нього казали, й почав вважати себе за селянина. Це був відчайдушно сміливий чоловік — сміливішого, мабуть, і не знайдеш. Але, господи, як багато він балакав! Зопалу він міг наговорити казна-чого, не думаючи про наслідки своєї необачності. А наслідки ці вже не раз давалися взнаки. І все ж він був чудовий командир бригади і не розгублювався у навіть, здавалось би, безнадійних ситуаціях. Йому просто ніколи не спадало на думку, що ситуація може бути безвихідна, тож коли так воно й було, він завжди вмів знайти вихід.

В «Гейлорді» можна було зустріти звичайного каменяра з Галісії, Енріке Лістера, що тепер командував дивізією й також говорив по-російському. Там був і столяр із Андалусії, Хуан Модесто, якому нещодавно доручили командувати корпусом. Він теж не в Пуерто-де-Санта-Марія навчився російської мови — хіба що там були курси Берліца, які відвідували столяри. З-поміж усіх молодих командирів росіяни найбільше довіряли йому, бо він був справжній партієць, «стопроцентний», як вони казали, хизуючись цим американізмом.

Так, «Гейлорд» — саме те місце, де можна завершити свою освіту. Саме там можна довідатись, як усе робиться насправді, а не як воно нібито робиться. Я, мабуть, ще тільки розпочав свою освіту, подумав Роберт Джордан. Цікаво б знати, чи довго

пощастить продовжувати її? Все, про що я довідався в «Гейлорді», було розумне й корисне і саме те, що мені потрібне. Щоправда, напочатку, коли він ще вірив у різні дурниці, воно приголомшило його. Але відтоді він багато чого зрозумів і визнав необхідність приховувати правду, і все, про що він довідувався в «Гейлорді», тільки зміцнювало його віру в те, що він вважав справедливим. Він волів знати, як усе було насправді, а не як воно нібито було. На війні завжди багато брехні. Але правда про Лістера, Модесто і *El Campesino* куди краща за всі вигадки й легенди. Коли-небудь цієї правди більше не приховуватимуть ні від кого, а тим часом він був задоволений, що існує «Гейлорд», де він може узнати її.

Так, туди він пішов би в Мадріді після того, як купив би книжки, полежав у теплій ванні, випив склянку абсенту й трохи почитав. Але всі ці плани він виношував раніше — перше ніж з'явилася Марія. Що ж, гаразд: вони наймуть два номери, і поки він буде в «Гейлорді», вона може робити, що їй заманеться, а він потім прийде до неї. Вона стільки чекала в цих горах, що зможе трохи почекати і в готелі «Флоріда». Адже в Мадріді вони матимуть аж три дні. Три дні — це дуже багато. Він поведе її подивитись братів Марксів у фільмі «Вечір в опері». Цей фільм іде вжи три місяці і, напевно, йтиме ще три. Їй сподобається «Вечір в опері», подумав він. Напевне, дуже сподобається.

Але від «Гейлорда» до цієї печери — довгий шлях. Ні, не цей шлях довгий. Довгий буде шлях з печери до «Гейлорда». Вперше його привів до «Гейлорда» Кашкін, і йому там не сподобалося. Кашкін конче хотів познайомити його з Карковим, тому що Карков дуже цікавиться американцями і тому що він найбільший у світі шанувальник Лопе де Вега і вважає «Овечу криницю» найгеніальнішою з усіх п'єс. Може, вона й справді така, але Роберт Джордан був щодо неї іншої думки.

Готель йому не сподобався, а Карков — сподобався. Карков — найрозумніша людина з усіх, що йому траплялися в житті. Спочатку він йому здався смішним — миршавенький чоловічок у сірому кітелі, сірих бриджах, чорних чоботях, з малесенькими руками й ногами й манерою говорити так, наче він спльовує слова крізь зуби. Але Роберт Джордан не зустрічав ще людини, що мала б такий ясний розум, стільки внутрішньої гідності, зовнішнього зухвальства й таке почуття гумору.

Кашкін відрекомендував Роберта Джордана мало не як легендарну особу, і спочатку Карков поводився з ним образливо-чемно, але потім, коли Роберт Джордан, замість удавати з себе героя, розповів одну історію, дуже кумедну й до того ж таку, що зображала його самого в смішному, ба навіть непристойному світлі, Карков від увічливості перейшов до добродушних

шпильок, а потім і до веселого зухвальства, і вони стали друзями.

Коло під'їзду «Гейлорда» стоять вартові з багнетами на гвинтівках, і сьогодні ввечері це, напевне, найприємніше й найбезпечніше місце в обложеному Мадріді. Йому захотілося сьогодні ввечері бути не тут, а там. Хоч і тут непогано тепер, відколи те колесо перестало крутитися. І сніг теж майже перестав.

Він охоче показав би Каркову свою Марію, але незручно приводити її туди, не спитавши спочатку дозволу, а крім того, невідомо ще, як його взагалі приймуть після цього діла. А втім, наступ на той час закінчиться, і Гольц теж буде там, і якщо тут усе пройде успішно, то всі довідаються про його роботу від Гольца. А щодо Марії, Гольц, певно, посміється з нього, нагадає, що́ він казав раніше про дівчат.

Він нахилився до миски, що стояла перед Пабло, і зачерпнув кухоль вина.

— З твого дозволу,— сказав він.

Пабло кивнув. Видно, заглибився в свої стратегічні міркування, подумав Роберт Джордан. Шукає розв'язання в тій мисці з вином. Але поганець, мабуть, і справді щось тямить, якщо міг так довго й успішно керувати цим загоном. Дивлячись на Пабло, він спробував уявити собі, який би з нього був партизанський ватажок під час Громадянської війни в Америці. Їх було так багато, думав він, а знаємо ми про них так мало. Не про таких, як Куонтріл, як Мосбі, як мій дід, а про ватажків невеликих партизанських загонів. До речі, щодо вина. Чи ти справді вважаєш, що Грант був п'яниця? Дід завжди запевняв, що так. Що на четверту годину по обіді Грант уже бував напідпитку, а під час облоги Віксбурга пив без просипу кілька днів підряд. Але дід твердив, що хоч який п'яний був Грант, діяв він завжди цілком розважливо, хіба що часом його важко було добудитися. Та коли вже розбудиш, поводився він завжди розважливо.

В цій війні жодна з сторін не має свого Гранта, свого Шермана чи свого Стонуолла Джексона. І Джеба Стюарта теж не має. Ані Шерідана. Зате скільки завгодно Мак-Клелланів. У фашистів їх сила-силенна, а у нас їх принаймні троє.

Так, військових геніїв у цій війні він поки що зовсім не бачив. Жодного. Навіть когось схожого на генія тут не було. Клебер, Лукач і Ганс, командуючи Інтернаціональними бригадами, з честю виконали свою роль в обороні Мадріда, але потім старий, лисий, підсліпуватий, зарозумілий, дурний, як пень, нецікавий у розмові, по-бичачому хоробрий і тупий, роздутий пропагандою захисник Мадріда Міаха почав так заздрити популярності Клебера, що примусив росіян усунути його з командної посади й відіслати до Валенсії. Клебер добрий солдат, але обмежений

і надто балакучий, як на посаду, яку він обіймає. Гольц — добрий командир і чудовий солдат, але його весь час тримають на другорядних посадах і не дають йому виявити себе. Наступ, що готується, має бути його першою великою операцією, і поки що Робертові Джордану не дуже подобалося все те, що він чув про цей наступ.

Він шкодував, що не бачив бою на плоскогір'ї за Гвадалахарою, коли розгромили італійців. Він тоді був в Естремадурі. Про цей бій йому розповідав Ганс два тижні тому в «Гейлорді», і так докладно, що він наче побачив усе на власні очі. Була така мить, коли здавалося, що поразка неминуча,— це коли італійці прорвали фронт поблизу Тріхуеке, і, якби їм тоді пощастило перетяти Торіха-Бріуезьку дорогу, Дванадцяту бригаду було б відрізано. «Але ми знали, що б'ємося з італійцями,— сказав Ганс,— і тому наважилися здійснити маневр, що з будь-яким іншим противником завершився б катастрофою. І маневр удався».

Все це Ганс показав йому на своїх картах. Ганс весь час носить їх при собі, в планшетці, і досі ще не може надивуватися й натішитися тим чудом. Ганс чудовий солдат і добрий товариш. Він розповідав, що іспанські частини Лістера, Модесто і Кампесіно добре показали себе в тій битві і що то була, мовляв, заслуга командирів, які запровадили залізну дисципліну. Але й Лістерові, й Модесто, й Кампесіно більшість їхніх маневрів підказали російські військові радники. Всі троє скидаються на пілотів-новачків, що навчаються літати на машині з подвійним керуванням: будь-яку їхню помилку може зразу виправити пілот-інструктор. Ну що ж, цей рік покаже, чи добре вони засвоїли науку.

Вони комуністи й прихильники залізної дисципліни. Дисципліна, яку вони запроваджують, зробить іспанців добрими солдатами. Лістер особливо суворо вимагає дисципліни, і він знає, як викувати з дивізії справжню боєздатну одиницю. Одне — утримувати позиції, інше — піти на штурм позицій і захопити їх, і зовсім інша справа — маневрувати військами під час бойових дій, думав Роберт Джордан, сидячи в печері за столом. Цікаво, як Лістер — такий, яким я його знаю,— даватиме собі раду, коли подвійне керування знімуть. А може, воно не буде зняте, подумав він. Може, його не знімуть, а навпаки — зміцнять. Цікаво, як ставляться росіяни до всієї цієї справи. «Гейлорд» — ось де можна про все довідатись, думав він. Є багато речей, які мені треба знати і про які можна довідатись тільки в «Гейлорді».

Якийсь час йому здавалося, що «Гейлорд» погано на нього впливає. Там усе було протилежне пуританському, релігійному комунізмові будинку № 63 на вулиці Веласкеса — мадрідського палацу, де розташувався штаб Інтернаціональних бригад. На ву-

лиці Веласкеса, 63 ти почував себе членом чернечого ордену, а в «Гейлорді» ніколи й не відчувалося тієї атмосфери, що панувала в штабі П'ятого полку, поки його не поділили на бригади нової армії.

В тих обох штабах ти почував, що береш участь у хрестовому поході. Це єдине слушне визначення, хоча вираз цей вже такий утертий і заяложений, що справжній зміст його давно вивітрився. Незважаючи на бюрократизм, на невміліcть, на партійні чвари, ти переймався тим почуттям, якого сподівався і не зазнав у день першого причастя. Це було почуття обов'язку перед усіма гнобленими світу, почуття, про яке так само важко й ніяково говорити, як про релігійний екстаз, і водночас почуття таке ж справжнє, як те, що охоплює тебе, коли слухаєш Баха, чи коли стоїш у Шартрському чи Ліонському соборі й дивишся, як світло ллється крізь величезні вітражі, чи коли роздивляєшся твори Мантеньї, Греко і Брейгеля в Прадо. Воно визначало твоє місце в чомусь, у що ти вірив беззастережно, всім своїм єством, і воно давало тобі відчуття цілковитого братерства з усіма тими, хто служить цій самій справі. Це було щось зовсім незнайоме тобі раніше, але тепер тобі довелось його зазнати, і воно, разом із причинами, що його викликали, набуло для тебе такої ваги, що навіть власне життя стало тобі зовсім байдуже; і якщо ти стараєшся уникнути смерті, то лише для того, щоб вона не перешкодила тобі виконати свій обов'язок. Але найкраще було те, що ти міг робити щось в ім'я цього свого почуття й цієї внутрішньої потреби. Ти міг боротися.

Отже, ми стали до боротьби, думав він. І ті, хто бився добре і вцілів, незабаром втратили чистоту почуттів. Навіть і півроку не минуло.

Але коли ти береш участь в обороні позиції чи міста, та колишня чистота почуттів повертається до тебе. Так було під час боїв у Сьєррі. Там під час бою відчувалася справжня революційна солідарність. Там, коли вперше виникла потреба зміцнити дисципліну, він це зрозумів і схвалив. Знайшлися боягузи, які під ворожим вогнем почали тікати. Він бачив, як їх розстрілювали й залишали гнити при дорозі, тільки познімавши з них зброю й цінні речі. Те, що брали зброю, чоботи й шкіряні куртки, було цілком слушно. Те, що брали цінні речі, було просто розумно. Інакше все це забрали б анархісти.

Тоді здавалося слушним, потрібним і справедливим, що людей, які тікали, розстрілювали на місці. Нічого поганого в цьому не було. Вони тікали тому, що думали тільки про себе. Фашисти атакували, і ми зупинили їх на тому схилі, серед сірих скель, карликових сосон і тернини Гвадаррами. Ми трималися на лінії шосе під бомбами, а потім під артилерійським обстрілом, коли

фашисти підтягли гармати, і під кінець дня ті, що вціліли, пішли в контратаку й відігнали фашистів. Потім, коли вони спробували обійти нас, пробираючись між скель і дерев із лівого флангу, ми засіли в будинку санаторію й стріляли в них із вікон і з даху, хоч вони обійшли нас уже з двох боків. Тоді ми дізналися, що означає потрапити в оточення, і ми тримались, поки контратака відкинула їх знову назад, за шосе.

Серед усього цього, відчуваючи страх, від якого пересихає в роті й горлі, в поросі розкришеного тиньку, коли в спальнях і гуркоті вибухів завалюється стіна, витягуєш із руїни кулемет, відштовхуєш убитих кулеметників, що лежать долілиць, присипані камінням, і, сховавши голову за щитком, висмикуєш зім'яту гільзу, вирівнюєш стрічку і, лежачи за щитком, знову поливаєш кулями шосе; ти зробив те, що треба було зробити, і знаєш, що правда на твоєму боці. Ти зазнав задушного сп'яніння бою, сп'яніння, що очищає тебе й само очищається страхом, і того літа й осені ти бився за всіх знедолених світу, проти всіх гнобителів, за все те, в що ти віриш, і за новий світ, що його розкрили перед тобою.

Тієї осені, думав він, ти навчився не звертати уваги на негоди, терпляче витримувати і холод, і вогкість, і бруд нескінченних саперних та фортифікаційних робіт. Те почуття, що його ти зазнав улітку й восени, було глибоко поховане під утомою, нервовим напруженням, мукою безсонних ночей. Але воно не вмерло, і все, через що довелося пройти, тільки зміцнювало його. Саме в той час ти відчував глибоку, розумну й безкорисливу гордість — і якби ти прийшов з усім цим до «Гейлорда», на тебе б там дивились як на нудного дурня, раптом подумав він.

Ні, тоді ти був би чужий у «Гейлорді», думав він. Ти був надто наївний. Ти був тоді наче блаженний. А втім, може, і «Гейлорд» був тоді не такий, як тепер. Ні, він і справді був тоді не такий. Зовсім не такий. Тоді взагалі не було «Гейлорда».

Карков розповідав йому про той час. Тоді всі росіяни мешкали в «Палас-готелі». Роберт Джордан не знав жодного з них. Це було ще перед утворенням перших партизанських загонів, перед знайомством із Кашкіним та іншими. Кашкін був тоді на півночі, в Іруні й Сан-Себастьяні, брав участь у невдалих боях під Віторією. Він приїхав до Мадріда аж у січні, а Карков теж був у Мадріді, поки Роберт Джордан воював у Карабанчелі й Усері, і в ті три дні, коли вони зупинили наступ правого крила фашистів на Мадрід і будинок за будинком очищали від марокканців і *tercio* [1] зруйноване передмістя, що лежало на краю сі-

[1] Легіонери *(ісп.)*.

рого, спаленого сонцем плоскогір'я, й створювали на пагорках лінію оборони, яка мала захистити ту частину міста.

Про той час Карков згадував без ніякого цинізму. То був час, коли всім здавалося, що це вже кінець, і в кожного збереглася відтоді дорожча за відзнаки й нагороди пам'ять про те, як він поводився, коли здавалося, що все вже втрачено. Уряд утік із міста, захопивши з собою всі машини військового міністерства, і старий Міаха змушений був об'їздити оборонні позиції на велосипеді. Роберт Джордан ніяк не міг повірити цьому. Навіть у найпатріотичнішому настрої він не міг уявити собі Міаху на велосипеді; але Карков запевняв, що так воно й було.

Але були й такі речі, про які Карков не писав. У «Палас-готелі» лежали тоді троє поранених росіян — два танкісти й льотчик, яких залишили під його опікою. Вони були в дуже тяжкому стані, і їх не можна було перевозити; Карков мав подбати про те, щоб ці поранені не потрапили до рук фашистів, якщо місто доведеться здати.

Якби Мадрід довелося здати, Карков, перше ніж залишити «Палас-готель», обіцяв дати їм отруту. А по тих трьох трупах, з яких один мав три кульові рани в животі, в другого була відстрелена щелепа й оголені голосові зв'язки, в третього розтрощена стегнова кістка, а голова й руки обпалені так, що обличчя було суцільним пухирем без брів, без вій, без волосся,— ніхто не довів би, що це росіяни. Ніхто не зміг би розпізнати росіян у скалічених тілах, що їх залишили б у номері «Палас-готелю». Ніщо не свідчило б, що ці голі мерці — росіяни. Мертві не виказують ні своєї національності, ні своїх політичних переконань.

Роберт Джордан спитав Каркова: а що, як довелося б вчинити таке, і Карков відповів, що така перспектива зовсім його не приваблювала.

— А все ж таки як би ви це робили? — спитав Роберт Джордан і додав: — Адже взяти й отруїти людину — це не так просто.

Але Карков сказав:

— Ні, це дуже просто, якщо завжди носиш із собою отруту, призначену для тебе самого.— І він витяг свій портсигар і показав Робертові Джордану, що було сховано в його кришці.

— Але ж якщо ви потрапите в полон, у вас перш за все відберуть портсигар,— зауважив Роберт Джордан.— Скажуть «руки вгору», та й по всьому.

— А в мене ще отут є,— всміхнувся Карков і показав на лацкан своєї куртки.— Треба тільки взяти ріжок лацкана в рот, отак, роздушити ампулу зубами й ковтнути.

— Це вже куди зручніше,— сказав Роберт Джордан.— А скажіть, воно справді пахне гірким мигдалем, як пишуть у детективних романах?

— Не знаю,— весело відповів Карков.— Ніколи не нюхав. Може, розіб'ємо одну ампулу й понюхаємо?

— Краще побережіть її.

— Ваша правда,— сказав Карков і сховав портсигар.— Розумієте, я зовсім не пораженець, але критичний момент завжди може настати ще раз, а цієї штуки ви ніде не добудете. Ви читали комюніке з Кордовського фронту? Просто чудове! По-моєму, це найкраще з усіх комюніке.

— А що в ньому сказано?

Роберт Джордан приїхав до Мадріда саме з Кордовського фронту, і в нього раптом щось стислося всередині, як буває, коли хтось жартує з того, з чого можеш жартувати тільки ти, але ніхто інший.

— «*Nuestra gloriosa tropa siga avanzando sin perder ni una sola palma de terreno*,— процитував Карков своєю дивною іспанською мовою.

— Невже так справді й написано? — недовірливо спитав Роберт Джордан.

— «Наші уславлені війська просуваються вперед, не втрачаючи ані п'яді території»,— переклав Карков по-англійському.— Так написано в комюніке. Я знайду його для вас.

Ще жива була пам'ять про людей, яких ти знав і які полягли в боях під Пособланко; але в «Гейлорді» з цього жартували.

Ось що являв собою нині «Гейлорд». Проте був час, коли «Гейлорда» не існувало, і коли вже так склалося, що ті, хто вцілів після перших днів війни, створили саме отакий «Гейлорд», то Роберт Джордан радів із цього і радів, що може там бувати. Те, що ти відчував у Сьєррі, і в Карабанчелі, і в Усері, тепер далеке минуле, думав він. А кому вдається зберегти той перший цнотливий запал, із яким починають свою роботу молоді лікарі, молоді священики й молоді солдати? Хіба священикам, бо інакше їм би довелося кинути все. Ну, а як тоді Карков?

Йому ніколи не набридало думати про Каркова. Коли вони востаннє зустрілися в «Гейлорді», Карков дуже цікаво розповідав про одного англійського економіста, який довго жив у Іспанії. Роберт Джордан протягом багатьох років читав статті цього чоловіка і завжди ставився до нього з повагою, не знаючи про нього нічого. Те, що цей чоловік написав про Іспанію, йому не дуже подобалося. Воно було надто просте, й ясне, і надто схематичне, і деякі статистичні дані були явно, хоча й ненавмисно, підтасовані. Але він вирішив, що, коли добре знаєш країну,

тобі рідко подобається те, що про неї пишуть у газетах і журналах, і шанував того чоловіка за його добрі наміри.

А потім нарешті він побачив його. Це було надвечір, під час наступу в Карабанчелі. Вони сиділи під стіною арени, з обох вулиць лунали постріли, і всі нервувалися, чекаючи початку атаки. Їм пообіцяли танк, але він не прийшов, і Монтеро сидів, підпершн голову рукою, й весь час бідкався:

— А танка немає. А танка немає.

День був холодний, вітер гнав вулицею жовту куряву, а Монтеро був поранений у ліве плече, і в нього німіла рука.

— Нам не можна без танка,— казав він.— Доведеться чекати на танк, а чекати ми не можемо.— Від болю голос його звучав роздратовано.

Роберт Джордан пішов подивитися, чи не зупинився танк за великим будинком на завороті трамвайної колії, як гадав Монтеро. Там він і стояв. Але це був не танк. В той час іспанці називали танком усе, що завгодно. Це був старий панцирник. Добувшись до цього місця за рогом великого будинку, водій не схотів їхати далі, до арени. Він стояв позаду своєї машини, поклавши на металеву обшивку схрещені руки й уткнувши в них голову в м'якому шкіряному шоломі. Коли Роберт Джордан обізвався до нього, він тільки похитав головою, не відриваючи її від рук. Потім відвернувся, не глянувши на Роберта Джордана.

— Я не мав наказу їхати туди,— похмуро сказав він.

Роберт Джордан вийняв із кобури пістолет і, приставивши його до шкіряної куртки водія, сказав:

— То ось маєш наказ.

Водій знову похитав головою в товстому шкіряному шоломі, як у футболіста, й сказав:

— Кулемет без патронів.

— У нас там є патрони,— сказав йому Роберт Джордан.— Сідай і їдьмо. Стрічки там зарядимо. Гайда.

— Нема кому стріляти з кулемета,— сказав водій.

— А де він? Де кулеметник?

— Убитий,— сказав водій.— Там, усередині.

— То витягни його,— мовив Роберт Джордан.— Витягни його звідти.

— Я не хочу торкатися його,— сказав водій.— А він лежить між кулеметом і кермом, і я не можу сісти за кермо.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан.— Ми зараз удвох його витягнемо.

Влазячи до машини, він ударився об щось головою, і з невеликої ранки над бровою на обличчя потекла кров. Мертвий кулеметник був дуже важкий і вже встиг задубіти так, що розігнути його було неможливо, і Робертові Джордану довелося бити

кулаком по його голові, щоб витягти її з-поміж сидіння й керма, де вона застряла. Нарешті йому вдалося підштовхнути її коліном знизу, і вона вивільнилася, і, обхопивши тіло впоперек, він потяг його до дверцят.

— Допоможи мені,— сказав він водієві.

— Я не хочу торкатися його,— сказав водій, і Роберт Джордан побачив, що він плаче. Сльози котилися по його чорному від пороху обличчю, і з носа теж текло.

Ставши коло дверцят, Роберт Джордан витяг мертвого кулеметника з машини, і той упав на тротуар майже коло самих трамвайних рейок, скоцюрблений, зігнутий. Там він і лежав, притиснувшись восково-сірою щокою до тротуару, підігнувши під себе руки, як у машині.

— Сідай, хай тобі чорт! — сказав Роберт Джордан, махнувши пістолетом.— Ну, мерщій!

І в ту мить він побачив того чоловіка, який вийшов із-за рогу. Він був у довгому пальті, без капелюха, сивий, обличчя вилицювате, а очі сиділи глибоко і близько одне до одного. В руці він тримав пачку «Честерфілда» і, вийнявши одну сигарету, простяг її Робертові Джордану, який, наставивши пістолет, підштовхував водія до машини.

— Хвилинку, товаришу,— сказав він Робертові Джордану по-іспанському.— Чи не можете ви дещо пояснити мені з приводу цього бою?

Роберт Джордан узяв сигарету й сховав її в нагрудній кишені своєї синьої робочої блузи. Він упізнав цього товариша з фотографії. Це був той самий англійський економіст.

— Іди ти знаєш куди,— сказав він йому по-англійському, а потім по-іспанському водієві панцирника: — Вперед. До арени. Ясно?

Він грюкнув важкими дверцятами, й машина рушила довгим похилим спуском, і кулі застукотіли по обшивці, як камінці по залізному казану. Потім, коли по них відкрили вогонь з кулемета, це був наче частий стукіт молотка.

Вони заїхали за арену й загальмували під її стіною, де коло кас висіли ще торішні жовтневі афіші й стояли розкриті ящики з патронами й чекали люди з гвинтівками в руках і гранатами за поясом і в кишенях, і Монтеро сказав:

— Добре. Ось і танк прийшов. Тепер ми можемо атакувати.

Того вечора, коли останні будинки на горбі були вже здобуті, Роберт Джордан лежав, зручно примостившись за цегляним муром коло пробитої в цеглі дірки-бійниці, і дивився на чудове поле обстрілу, що простяглося між ними й пасмом горбів, до яких відступили фашисти, і майже з насолодою думав про те, як добре захищає їхній лівий фланг пагорб із зруйно-

ваною віллою на вершині. Він лежав на купі соломи в мокрій від поту одежі і обсихав, загорнувшись у ковдру, щоб не застудитися. Лежачи, він раптом згадав про економіста й засміявся, а потім пошкодував, що відповів йому так неввічливо. Але тоді, в ту мить, коли англієць простяг йому сигарету, мов чайові за інформацію, в ньому спалахнула ненависть фронтовика до тилового щура, і він просто не зміг стриматися.

Тепер він згадав, як Карков розповідав про нього в «Гейлорді».

— Отже, ви зустріли його там,— сказав тоді Карков.— Я того дня не міг пробратися далі ніж до Пуенте-де-Толедо. А він, виходить, добувся аж до фронту. Але це, здається, був останній його подвиг. Наступного дня він виїхав із Мадріда. Найсміливіше він поводився в Толедо. В Толедо він діяв просто як герой. Він брав участь у плануванні штурму Алькасара. Побачили б ви його в Толедо. На мою думку, ми завершили облогу значною мірою завдяки його зусиллям та порадам. До речі, то був найбезглуздіший етап війни. То була просто вершина безглуздя. Але скажіть мені, що думають про нього в Америці?

— В Америці,— сказав Роберт Джордан,— вважають, що він тісно зв'язаний з Москвою.

— Пусте,— сказав Карков.— Але в нього чудове обличчя, і це його обличчя разом із гарними манерами завжди забезпечує йому успіх. А от із моїм обличчям нічого не доб'єшся. Те, що мені пощастило досягти в житті, я досяг усупереч своєму обличчю, яке не викликає в людей ні симпатії, ні довіри. А в цього Мітчелла не обличчя, а скарб. Справжнє обличчя змовника. Кожен, хто читав книжки про змовників, одразу переймається довірою до нього. І манери в нього теж чисто змовницькі. Досить вам побачити, як він заходить до кімнати, і ви вже знаєте, що перед вами найсправжнісінький змовник. Будь-хто з ваших багатих співвітчизників, що керується, як йому здається, великодушним бажанням допомогти Радянському Союзові чи прагне застрахувати себе чимсь на випадок успіху партії, зразу зрозуміє з обличчя й поведінки цього чоловіка, що він не може бути ніким іншим, а тільки довіреним агентом Комінтерну.

— Отже, з Москвою він не має ніяких зв'язків?

— Ніяких. Слухайте, товаришу Джордане. Чи знаєте ви, що дурні бувають двох гатунків?

— Прості дурні й заплішені?

— Ні. Я кажу про ті два гатунки дурнів, які трапляються у нас в Росії.— Карков усміхнувся й почав: — Перший — це зимовий дурень. Зимовий дурень підходить до дверей вашого будинку й гучно стукає. Ви відчиняєте й бачите абсолютно незнайому вам людину. Її вигляд вражає вас. Це дебелий паруб'яга

в чоботях, у кожусі й хутряній шапці і весь обсипаний снігом. Спершу він тупає ногами й струшує сніг із чобіт. Потім скидає кожух, стріпує його й натрушує ще більше снігу. Тоді знімає шапку і оббиває її об двері. І з шапки теж сиплеться сніг. Потім він ще раз притупує ногами й пхається до кімнати. Ви дивитеся на нього й бачите, що перед вами дурень. Це дурень зимовий. А літній дурень ходить по вулиці, вимахує руками й крутить головою, і кожен за двісті кроків зразу бачить, що він дурень. Це літній дурень. Цей економіст — дурень зимовий.

— Але чому йому тут довіряють? — спитав Роберт Джордан.

— Завдяки обличчю,— сказав Карков.— Завдяки його чудовій *gueule de conspirateur* [1]. Та ще хитрому трюкові: він завжди вдає, ніби щойно з'явився звідкись, де до нього ставляться з великою пошаною й довірою. Щоправда,— Карков посміхнувся,— щоб цей трюк не перестав діяти, йому доводиться весь час переїздити з місця на місце. Знаєте, іспанці — дивний народ,— вів далі Карков.— В тутешнього уряду дуже багато грошей. Дуже багато золота. Друзям вони нічого не дають. Ви — друг. Чудово. Отже, ви зробите все задарма і вам не треба платити. Але людям, що репрезентують впливову фірму чи країну, яка не ставиться до вас по-дружньому і яку треба схилити на свій бік,— з такими людьми вони дуже щедрі. Це вельми цікавий факт, якщо уважніше до нього придивитися.

— Мені це не подобається. Адже, зрештою, ці гроші належать іспанським робітникам.

— І не треба, щоб це вам подобалось. Треба тільки, щоб ви розуміли,— сказав Карков.— При кожній нашій зустрічі я навчаю вас чогось нового, і так поступово ви здобудете всі потрібні знання. Це дуже цікаво для викладача — вчитися самому.

— Навряд чи я викладатиму, коли повернуся. Мене, мабуть, виженуть як червоного.

— Ну що ж, тоді приїздіть до Радянського Союзу і будете продовжувати свою освіту там. Можливо, це було б для вас найкраще.

— Але мій фах — іспанська мова.

— Є багато країн, де розмовляють по-іспанському,— сказав Карков.— Не в кожній так важко зробити щось, як в Іспанії. А крім того, не забувайте, що ви вже майже дев'ять місяців не викладаєте. За дев'ять місяців можна здобути новий фах. Чи багато ви читали з питань діалектики?

— Тільки «Підручник марксизму», виданий Емілем Бернсом. Більше нічого.

---

[1] Фізіономія змовника *(франц.)*.

— Якщо ви прочитали його до кінця, то це не так мало. Там із півтори тисячі сторінок, і над кожною треба попосидіти. Але є ще інші книжки, які вам слід прочитати.

— Тепер ніколи читати.

— Я знаю,— сказав Карков.— Я маю на увазі — при нагоді. Є книжки, прочитавши які, ви зрозумієте багато чого з того, що відбувається тут. А те, що відбувається тут тепер, ляже в основу майбутньої книжки — дуже потрібної книжки, що пояснить багато речей, про які треба знати. Можливо, цю книжку напишу я. Сподіваюсь, що саме я її напишу.

— Не знаю, хто міг би написати її краще за вас.

— Ви мене перехвалюєте,— сказав Карков.— Я журналіст. Але, як усі журналісти, я мрію творити справжню літературу. Тепер я збираю матеріал для нарису про Кальво Сотело. Це був запеклий фашист, справжній іспанський фашист. Франко і решта — зовсім не те. Я вивчаю статті й промови Сотело. Він був дуже розумний чоловік, і те, що його вбили,— дуже розумно.

— А я гадав, що ви проти політичних убивств.

— Ми проти індивідуального терору,— всміхнувся Карков.— Певна річ, ми проти діяльності злочинних терористичних і контрреволюційних організацій. Ненависть і презирство викликає в нас дворушництво таких, як Зінов'єв, Каменєв, Риков та їхні поплічники. Ми зневажаємо й ненавидимо цих людей.— Він знов усміхнувся.— Але все-таки можна вважати, що метод політичних убивств застосовується досить широко.

— Ви хочете сказати...

— Я нічого не хочу сказати. Але, звичайно, ми страчуємо й знищуємо виродків, покидьків суспільства. Їх ми ліквідуємо. Але не вбиваємо. Розумієте різницю?

— Розумію,— сказав Роберт Джордан.

— І якщо я інколи жартую,— а ви розумієте, як небезпечно жартувати навіть жартома,— тож якщо я інколи жартую, то це ще не означає, що іспанському народові не доведеться колись пошкодувати, що він не розстріляв деяких генералів, які й досі перебувають при владі. Просто я не люблю, коли розстрілюють людей.

— А я тепер ставлюся до цього спокійно,— мовив Роберт Джордан.— Я теж не люблю, але ставлюся до цього спокійно.

— Знаю,— сказав Карков.— Мені про це казали.

— Хіба це так важливо? — сказав Роберт Джордан.— Я хотів просто бути щирим.

— На жаль,— сказав Карков,— це одна з умов, що дозволяє вважати надійною людину, якій за інших обставин довелося б чекати набагато довше, щоб потрапити до цієї категорії.

— А хіба мені обов'язково треба бути надійним?

— Ваша робота така, що ви мусите бути абсолютно надійним. Треба мені колись побалакати з вами, щоб побачити, що діється у вашому мозку. Шкода, що ми ніколи не розмовляємо серйозно.

— Я свій мозок запечатав аж до переможного закінчення війни,— сказав Роберт Джордан.

— Тоді боюся, що вам доведеться обходитись без нього ще довгий час. Але пам'ятайте, що мозок коли-не-коли все-таки треба тренувати.

— Я читаю «Мундо обреро»,— сказав на це Роберт Джордан, а Карков відповів:

— Гаразд. Чудово. Я розумію й жарти. Але в «Мундо обреро» бувають і дуже розумні речі. Найрозумніші з усіх, що їх пишуть про цю війну.

— Атож,— мовив Роберт Джордан.— Згоден. Та все ж не можна побачити повної картини війни, читаючи тільки партійну газету.

— Ви все одно не побачите цієї картини,— сказав Карков,— навіть якщо будете читати двадцять газет, а якщо й побачите, мені не зовсім ясно, що це вам дасть. Я майже весь час бачу ту картину і тільки те й роблю, що намагаюся забути про неї.

— Гадаєте, справи такі кепські?

— Тепер уже трохи кращі. Поволі ми позбавляємося найгіршого. Але погані ще дуже багато. Наше завдання полягає тепер у тому, щоб створити могутню армію, і деякі елементи, ті, що йдуть за Модесто, за Ель Кампесіно, Лістером і Дюраном, цілком надійні. Більше, ніж надійні — чудові. Ви самі це побачите. Потім є ще бригади, хоч їхня роль змінилася. Але армія, що складається і з добрих, і з поганих людей, не може виграти війни. Всі бійці армії повинні досягти певного рівня політичного розвитку, і кожен повинен розуміти, за що б'ється і яке це має значення. Кожен мусить вірити в боротьбу, до якої він стає, і підкорятися дисципліні. Ми створюємо могутню регулярну армію, не маючи часу на те, щоб запровадити дисципліну, необхідну такій армії у бойових умовах. Ми називаємо таку армію народною, але їй бракує головних переваг справді народної армії і водночас їй бракує залізної дисципліни, без якої не може існувати регулярна армія. Ви побачите це самі. Все це дуже небезпечно.

— У вас сьогодні не дуже гарний настрій.

— Так,— сказав Карков.— Я щойно повернувся з Валенсії, де бачився з багатьма людьми. З Валенсії ніхто не повертається в гарному настрої. Коли ви в Мадріді, на душі у вас спокійно й ясно, і вам здається, що війна може закінчитися тільки перемогою. А Валенсія — то інша річ. Там ще орудують оті боягузи,

що повтікали з Мадріда. А на тих, хто залишився в Мадріді, вони дивляться зневажливо. Тепер на думці в них одне: будь-що ослабити воєнний комісаріат. А Барселона! Побачили б ви, що діється в Барселоні!

— А що?

— Справжнісінька оперетка. Спочатку це був рай для всіляких психів і революціонерів-романтиків. Тепер це рай для опереткових героїв. Таких, що люблять вбиратися в пишні мундири, хизуватися, і парадувати, й носити червоно-чорні шарфи. Тих, що люблять усе, пов'язане з війною, і не люблять тільки воювати. Від Валенсії з душі верне, а від Барселони сміх бере.

— А якої ви думки про путч ПОУМ? [1].

— Ет, це зовсім несерйозно. Безглузда витівка психів і шаленців, а по суті, просто інфантилізм. Було там кілька чесних людей, яких збили з пантелику. Була одна розумна голова й трохи фашистських грошей. Дуже мало. Бідний ПОУМ. Дурні вони все-таки.

— А багато людей загинуло під час цього путчу?

— Менше, ніж потім розстріляли чи ще розстріляють. ПОУМ. Це все так само несерйозно, як сама назва. Назвали б уже СВИНКА чи КІР. А втім, ні. Кір куди небезпечніший. Він може дати ускладнення на очі й вуха. До речі, знаєте, вони збиралися вбити мене, вбити Вальтера, Модесто і Прієто. Бачите, яка плутанина в них у голові? Адже всі ми абсолютно різні люди. Бідний ПОУМ. Вони так нікого й не вбили. Ні на фронті, ні в тилу. Хіба тільки кількох чоловік у Барселоні.

— А ви були там?

— Так. Я послав звідти телеграму з описом цієї мерзенної організації троцькістських убивців та їхніх підлих фашистських махінацій, не вартих навіть презирства, але, між нами кажучи, все це несерйозно, весь цей ПОУМ. Єдиною фігурою серед них був Нін. Ми були схопили його, та він вислизнув із наших рук.

— Де він тепер?

— У Парижі. Ми кажемо, що в Парижі. Взагалі він був непоганий хлопець, але в політиці припускався фатальних помилок.

— Але чи правда те, що вони були зв'язані з фашистами?

— А хто з ними не зв'язаний?

— Ми не зв'язані.

— Хтозна. Сподіваюсь, що ні. Адже ви часто буваєте в їхньому тилу.— Він усміхнувся.— А от брат одного з секретарів республіканського посольства в Парижі на тому тижні їздив до Сен-Жан-де-Люса й зустрічався там із людьми з Бургоса.

[1] Троцькістська організація в Каталонії.

— Мені більше подобається на фронті,— сказав Роберт Джордан.— Чим ближче до фронту, тим люди кращі.

— А в фашистському тилу вам не подобається?

— Дуже подобається. У нас там є чудові люди.

— Так, а фашисти, певне, мають чудових людей у нашому тилу. Ми їх ловимо й розстрілюємо, а вони ловлять і розстрілюють наших. Коли ви на їхній території, думайте завжди про те, скількох людей вони засилають до нас.

— Я думаю про це.

— Ну, гаразд,— мовив Карков.— Сьогодні вам, мабуть, треба ще багато про що подумати, а тому допивайте своє пиво й біжіть у своїх справах, а я піду нагору, навідаю декого. Декого в номерах нагорі. Приходьте до мене ще.

Так, думав тепер Роберт Джордан. У «Гейлорді» можна багато чого навчитися. Карков читав його першу й єдину книжку. Книжка не мала успіху. В ній було тільки двісті сторінок, і Роберт Джордан не був певен, чи прочитали її хоча б дві тисячі чоловік. Він виклав у ній усе, що довідався про Іспанію за десять років подорожування по ній пішки, у вагонах третього класу, в автобусах, на вантажних машинах, верхи на конях і мулах. Він об'їздив Країну Басків, Наварру, Арагон, Галісію, обидві Кастилії і Естремадуру вздовж і впоперек. Але Борроу, Форд та інші написали вже стільки гарних книжок, що він майже нічого не зміг додати. Та Карков сказав, що книжка гарна.

— А то б я з вами й не морочився,— сказав він якось.— Я вважаю, що ви пишете абсолютно правдиво, а таке трапляється дуже рідко. Тому мені й хочеться, щоб ви зрозуміли деякі речі.

Гаразд. Хай усе це скінчиться, і тоді він напише нову книжку. Але тільки про те, що знає. Правдиво, і про те, що знає. Хоча для того, щоб усе відтворити, мені треба навчитися писати куди краще, подумав він. Все, про що він довідався під час цієї війни, було не таке просте.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

— Що ти робиш? — спитала його Марія. Вона стояла поряд.

Він повернув голову й усміхнувся до неї.

— Нічого,— сказав він.— Сиджу собі, міркую.

— Про що? Про міст?

— Ні. З мостом уже вирішено. Про тебе, про один готель у Мадріді, де живуть кілька моїх знайомих росіян, і про книжку, яку колись напишу.

— В Мадріді багато росіян?

— Ні. Дуже мало.

— А в фашистських газетах пишуть, що їх там сотні тисяч.

— Це брехня. Їх дуже мало.

— Тобі подобаються росіяни? Той, що був тут перед тобою, теж був росіянин.

— А тобі він подобався?

— Так. Я була тоді хвора, але він здавався мені дуже вродливим і дуже сміливим.

— І скаже ж таке — вродливий! — озвалася Пілар.— Ніс плаский, як долоня, а вилиці такі широкі, як овечий зад.

— Він був мій друг і товариш,— сказав Роберт Джордан Марії.— Я його дуже любив.

— Так,— сказала Пілар.— А потім усе ж пристрелив його.

Коли вона промовила це, ті, що сиділи за столом, звели очі від карт, і Пабло теж подивився на Роберта Джордана. Всі мовчали, потім циган Рафаель спитав:

— Це правда, Роберто?

— Так,— відказав Роберт Джордан. Йому було неприємно, що Пілар заговорила про це. Краще було не розповідати цього в Ель Сордо.— Він попросив мене. Був тяжко поранений.

— *Qué cosa mas rara* [1],— мовив циган.— Поки він був із нами, то весь час торочив про такі речі. Я сам хтозна-скільки разів обіцяв йому це зробити. Як дивно! — повторив він і похитав головою.

— Бо він сам був якийсь дивний,— сказав Прімітіво.— Не такий, як усі.

— Слухай,— сказав один із братів, Андрес.— От ти сам професор і таке інше. Чи віриш ти, ніби людина може наперед знати, що з нею станеться?

— Ні, в це я не вірю,— сказав Роберт Джордан. Пабло зацікавлено глянув на нього, а Пілар дивилася на нього без ніякого виразу в очах.— У цього російського товариша розладналися нерви, бо він надто багато часу пробув на фронті. Він брав участь у боях під Іруном, а там, самі знаєте, було тяжко. Дуже тяжко. Потім він воював на півночі. А відколи організовано перші групи для операцій у ворожому тилу, він діяв тут, в Естремадурі й Андалусії. Гадаю, він просто дуже стомився, знервувався украй, і йому верзлося казна-що.

— О, я певен, що він бачив багато страшних речей,— мовив Фернандо.

— Так само, як ми всі,— сказав Андрес.— Але послухай, *Inglés*, як ти гадаєш, чи може людина наперед знати, що з нею буде?

---

[1] Як дивно *(ісп.)*.

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Це все темнота й забобони.

— Ну, кажи далі,— сказала Пілар.— Послухаємо, що думає професор.— Вона промовила це таким тоном, наче зверталася до передчасно розвинутої дитини.

— Я гадаю, що лихі передчуття викликає страх,— сказав Роберт Джордан.— Коли бачиш щось погане...

— Як-от сьогоднішні літаки,— мовив Прімітіво.

— Або такого гостя, як ти,— стиха сказав Пабло, і Роберт Джордан подивився на нього через стіл, зрозумів, що це не зачіпка, а просто вголос висловлена думка, і повів далі:

— Коли бачиш щось погане, то зі страху починаєш думати про смерть, і тобі здається, що недобра ознака справді щось віщує. Я певен, що тільки цим усе й пояснюється. Я не вірю ані ворожкам, ані віщунам, ані в жодні надприродні явища.

— Але той, із чудним іменням, давно знав свою долю,— сказав циган.— І те, чого він боявся, спіткало його.

— Нічого він не знав,— мовив Роберт Джордан.— Він боявся, що так буде, і це відібрало йому спокій. Ніхто не переконає мене, ніби він знав щось наперед.

— Навіть я? — спитала Пілар і, взявши пригорщу попелу з вогнища, здмухнула її з долоні.— Навіть я не зможу переконати тебе?

— Ні. Навіть ти разом із твоїм циганським чаклунством.

— Це тому, що ти глухий як пень,— сказала Пілар, обернувшись до нього, і тепер, у мерехтінні свічки, риси її широкого обличчя видавалися особливо різкими й грубими.— Я не кажу, що ти дурний. Ти просто глухий. А глухий не чує музики. І радіо він теж не чує. А що він цього не чує, йому дуже легко сказати, ніби цього не існує. *Qué va, Inglés!* Я бачила смерть на обличчі цього хлопця з чудним ім'ям так виразно, наче її було випалено там розпеченим залізом.

— Нічого ти не бачила,— заперечив Роберт Джордан.— Це був страх і лихі передчуття. Страх з'явився в нього після всього, що йому довелося зазнати. А лихі передчуття мучили його тому, що він вигадував собі всілякі страхіття.

— *Qué va,*— сказала Пілар.— Я бачила смерть так виразно, наче вона сиділа в нього на плечі. І це ще не все — від нього тхнуло смертю.

— Тхнуло смертю! — передражнив її Роберт Джордан.— Може, не смертю, а страхом? Страх має свій запах.

— *De la muerte*[1],— повторила Пілар.— Ось послухай. Бланкет, найкращий з усіх *peon de brega*, працював із Гранеро, і він

[1] Смертю *(ісп.)*.

розповідав мені, що в день смерті Маноло Гранеро вони перед коридою зайшли до церкви, і там від Маноло так сильно тхнуло смертю, що Бланкета аж занудило. А вони ж із Маноло були в готелі, і він бачив, як той купався у ванні і вдягався. І в машині вони сиділи поряд, і ніякого запаху не було. У церкві його теж ніхто не відчув, крім Хуана Луїса де ла Роса. І коли вони всі четверо вишикувалися перед виходом на арену, Марсіал і Чікуело теж нічого не чули. Але Бланкет розповідав мені, що Хуан Луїс був блідий як смерть і Бланкет спитав його: «Ти теж?» — «Просто дихати нічим,— сказав йому Хуан Луїс.— І це від твого матадора».— «*Pues nada*,— сказав Бланкет.— Нічого не вдієш. Будемо сподіватись, що ми помиляємося».— «А від інших?» — спитав Хуан Луїс Бланкета. «Ні,— сказав Бланкет.— Але від цього тхне гірше, ніж від Хосе в Талавері». І того ж таки дня бик Покапена з ранчо Верагуа розчавив Маноло Гранеро перед другим *tendido* [1] на мадрідській Пласа де Торес. Я була там з Фініто і все бачила. Бик розчерепив йому голову рогом, і голова Маноло застряла під *estribo* — під сподом бар'єра, куди закинув його бик.

— А ти сама що-небудь відчула? — спитав Фернандо.

— Ні,— сказала Пілар.— Бо я була надто далеко. Ми сиділи в третьому *tendido*, в сьомому ряду. Але звідти, збоку, мені все було видно. Того ж вечора Бланкет — а він працював раніше з Хоселіто, що теж загинув,— розповів про це Фініто, коли вони сиділи у «Форносі», і Фініто спитав у Хуана Луїса де ла Роса, чи так усе було насправді, але Хуан нічого йому не відповів, тільки кивнув головою, мовляв, усе це правда. Я сама бачила, як воно сталося. А ти, *Inglés*, певно, такий же глухий до таких речей, як були глухі того дня Чікуело, і Марсіал Лаланда, і всі *banderilleros*, і пікадори, і всі *gente* Хуана Луїса й Маноло Гранеро. Але сам Хуан Луїс і Бланкет не були глухі. І я теж не глуха до таких речей.

— Чому ти кажеш «глуха», коли тут ідеться про нюх? — спитав Фернандо.

— А щоб тобі! — вилаялася Пілар.— Ось кому треба бути професором, а не тобі, *Inglés*. Я могла б розповісти тобі й багато інших речей, *Inglés*, отож ніколи не бери під сумнів те, чого ти не можеш просто побачити чи відчути. Ти не чуєш того, що чує собака. І винюшити те, що винюшить собака, ти теж не зможеш. Але зі свого досвіду ти вже трохи знаєш, яка доля може спіткати людину.

Марія поклала долоню на плече Робертові Джордану, і він раптом подумав: пора кінчати з цими балачками, треба користа-

[1] Сектор *(ісп.)*.

тися з часу, якого залишається так мало. Але ще рано. Доведеться якось згаяти решту вечора. І він спитав Пабло:

— А ти віриш у чаклунство?

— Та як тобі сказати,— відповів Пабло.— Я, певне, розумію все це так само, як ти. Зі мною ніколи не траплялося нічого надприродного. А що таке страх — я знаю. Ще й як. Але я вірю, що Пілар уміє ворожити на руці. Може, вона й справді відчуває цей запах, якщо тільки не бреше.

— *Qué va*, нащо мені брехати! — мовила Пілар.— Хіба я вигадала це? Той Бланкет був дуже статечний чоловік, і до того ж вельми побожний. Він був не циган, а валенсієць, до того ж з міста. Ти бачив його?

— Бачив,— сказав Роберт Джордан.— Не раз. Він був маленький, блідий, і ніхто не орудував мулетою краще за нього. А бігав швидко й легко, як заєць.

— Атож,— мовила Пілар.— Обличчя в нього було бліде, бо мав хворе серце, і цигани казали, що він носить з собою смерть, але відігнати її мулетою йому все одно що змахнути порох зі столу. Бланкет був не циган, а проте він почув, що від Хоселіто пахне смертю, коли вони виступали в Талавері. Щоправда, я не знаю, як це йому вдалося, бо запах мансанільї, мабуть, усе забивав. Згодом Бланкет згадував про це дуже неохоче, і ті, кому він це розповідав, не вірили йому,— мовляв, усе це вигадки, і він чув тільки запах життя, яке Хоселіто тоді провадив, і що від нього, мовляв, просто тхнуло потом. А за кілька років те саме сталося з Маноло Гранеро, і Хуан Луїс де ла Роса був свідком. Щоправда, Хуана Луїса не дуже поважали, хоч він добре знався на своїй справі. Надто вже він тягався з жінками. А Бланкет був чоловік статечний, поміркований, і він ніколи не брехав. І повір мені, я відчула смерть у тому твоєму товаришеві з чудним ім'ям.

— Не можу повірити,— сказав Роберт Джордан.— От ти кажеш, ніби Бланкет відчув це перед самим *paseo*. Перед самим початком кориди. Але ж операція з поїздом завершилась у вас вдало. І Кашкін не загинув. Як же ти відчула це тоді?

— До чого тут час,— пояснила Пілар.— Від Ігнасіо Санчеса Мехіаса під час останнього його сезону відгонило смертю так сильно, що багато хто не міг сидіти поряд з ним у кав'ярні. Всі цигани знали це.

— Такі речі вигадують після того, як людина померла,— відказав Роберт Джордан.— Всі чудово знали, що Санчесу не уникнути *cornada* [1], бо він уже не в формі, ослаб і обважнів, і взагалі втратив спритність.

---

[1] Удар рогом *(ісп.)*.

— Правда,— відповіла Пілар.— Це все правда. Але цигани знали й те, що від нього тхне смертю, і коли він заходив до «Вілья-Роса», то, бувало, такі люди, як Рікардо й Феліпе Гонсалес, тікали звідти через низенькі двері за буфетом.

— Вони, видно, були винні йому гроші,— сказав Роберт Джордан.

— Можливо,— відповіла Пілар.— Цілком можливо. Але, крім того, вони бачили в ньому смерть, і це знали всі.

— Вона правду каже, *Inglés*,— сказав циган Рафаель.— У нас усі про це знають.

— Не вірю жодному слову,— сказав Роберт Джордан.

— Послухай, *Inglés*,— озвався Ансельмо.— Я взагалі проти всякого чаклунства. Але Пілар у цих справах — мастачка.

— А все-таки як же вона тхне? — спитав Фернандо.— Який він, той запах? Якщо чимсь пахне, то, виходить, має бути якийсь певний запах.

— Ти хочеш знати, Фернандо? — усміхнулась Пілар.— Гадаєш, ти теж зможеш відчути його?

— Якщо він справді є, то чом би й ні?

— А справді, чом? — Пілар кепкувала з нього, згорнувши на колінах великі руки.— Ти коли-небудь плавав на кораблі, Фернандо?

— Ні. І не маю охоти.

— Тоді ти запаху того не впізнаєш, бо він трохи схожий на той, який буває на пароплаві під час шторму, коли всі ілюмінатори зачинені. Понюхай мідну ручку зачиненого ілюмінатора, коли хитає корабель і сіпає в порожньому шлунку,— і тоді ти відчуєш щось схоже на цей запах.

— Як же я його відчую, коли не маю наміру плавати на кораблі? — сказав Фернандо.

— А я кілька разів плавала на кораблі,— мовила Пілар.— І до Мексіки, і до Венесуели.

— Ну, а що ж там є ще, в тому запаху? — спитав Роберт Джордан.

Пілар насмішкувато глянула на нього, з гордістю згадуючи свої подорожі.

— Молодець, *Inglés*. Учися. Правильно. Вчися. Дуже добре. Отож після корабля прийди рано-вранці до *matadero* [1] коло Пуенте-де Толедо в Мадріді і, коли з Мансанаресу здійметься туман, зупинися на мокрій бруківці й почекай, поки з'являться старі жінки, що ходять удосвіта пити кров зарізаної худоби. Вийде така стара з *matadero*, кутаючись у хустку, і обличчя в неї буде бліде, очі порожні, а на підборідді і на щоках — кущики старечого

[1] Бойня *(ісп.)*.

волосся, наче кільчики на проростій квасолі,— не щетина, а білі кільчики на мертвотно-блідій восковій шкірі. Тож ти, *Inglés*, обійми її, пригорни до себе якнайміцніше і поцілуй у губи, і ти відчуєш, що ще є в цьому запаху.

— Ух, мене аж занудило,— сказав циган.— Про кільчики,— це вже занадто.

— Хочеш слухати далі? — спитала Роберта Джордана Пілар.

— Так,— відповів він.— Коли вже вчитись, то вчитись.

— Мене аж занудило від тих старечих кільчиків,— сказав циган.— І чому це має бути в старих бабів, Пілар? Адже в наших бабів такого ніколи не буває.

— Ще б пак! — насмішкувато сказала Пілар.— У нас усі бабусі замолоду були стрункі,— звичайно, якщо не зважати на роздуте черево, ознаку чоловічих пестощів, що його циганка завжди тягає...

— Не треба казати такого,— мовив Рафаель.— Це непристойно.

— Ти образився? — сказала Пілар.— А чи доводилося тобі колись бачити *gitana*, яка не збиралася б родити або щойно не ородинилась?

— Тебе, наприклад.

— Облиш,— сказала Пілар.— Немає людини, якої не можна було б образити. Я хотіла тільки сказати, що старість спотворює кожного. І подробиці тут ні до чого. Та якщо *Inglés* хоче навчитись розпізнавати цей запах, нехай уранці піде до *matadero*.

— І піду,— сказав Роберт Джордан.— Але я і без поцілунків його відчую. Мене ті старечі кільчики налякали не менше, ніж Рафаеля.

— Ні, ти поцілуй таку стару, *Inglés*,— сказала Пілар.— Поцілуй задля власної науки, а потім, затримавши в ніздрях той запах, повернися до міста і, як побачиш урну для сміття, де лежать зів'ялі квіти, встроми в неї ніс якнайглибше і вдихни так, щоб їхній запах змішався з тим, який є в твоєму носі.

— Гаразд, вважаймо, я це зробив,— сказав Роберт Джордан.— А які то квіти?

— Хризантеми.

— Добре. Я їх понюхаю,— сказав Роберт Джордан.— А що далі?

— А далі треба ось що,— провадила Пілар.— Щоб день був осінній, з дощем чи туманом, або щоб це було на початку зими. Отакого дня вийди на Кальє-де-Салуд, коли там прибирають у *casas de putas* [1] і виливають помиї в канави, й тільки-но солодкавий запах розтраченого любовного шалу разом із запахом

[1] Будинки розпусти *(ісп.)*.

брудних змилків і недокурків торкнеться твоїх ніздрів, завертай до Ботанічного саду, де ночами ті дівчата, які вже не можуть працювати в будинках, роблять своє діло коло залізної брами парку, і коло залізної огорожі, і на тротуарах. Там, у темряві, під залізними гратами огорожі, вони роблять усе те, що від них зажадає чоловік: від найпростішого за десять сентімо і аж до того найбільшого, вартістю аж цілу песету, заради чого ми взагалі живемо на світі. І там, на клумбі із зів'ялими квітами, яких іще не повиривали, щоб посадити нові, на клумбі, де м'якше, ніж на тротуарі, ти знайдеш кинутий мішок, що пахнутиме вогкою землею, зів'ялими квітами і всім тим, що робилося на ньому тієї ночі. Цей мішок матиме в собі все — запах землі, й сухих стеблин, і зогнилих пелюсток, і той запах, що супроводить і смерть, і народження людини. Загорни голову тим мішком і спробуй дихати крізь нього.

— Ні.

— Так,— мовила Пілар.— Загорни голову тим мішком і спробуй дихати крізь нього. Вдихни глибоко, і, якщо всі попередні запахи ще залишилися при тобі, ти відчуєш запах близької смерті, відомий нам, циганам.

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— І ти кажеш, що, коли Кашкін був тут, від нього пахло саме так?

— Так.

— Ну що ж,— серйозно сказав Роберт Джордан.— Якщо це правда, то я добре зробив, що застрелив його.

— *Olé!* — сказав циган.

Решта засміялися.

— Добре! — схвально промовив Прімітіво.— Тепер вона прикусить язика.

— Слухай, Пілар,— сказав Фернандо.— Невже ти хочеш, щоб такий освічений чоловік, як дон Роберто, робив таке паскудство?

— Не хочу,— погодилася Пілар.

— Це ж гидко.

— Так,— погодилася Пілар.

— Невже ти хотіла б, щоб він так принизив себе?

— Ні, не хотіла б,— відповіла Пілар.— Іди лягай спати, добре?

— Але ж, Пілар...— не вгавав Фернандо.

— Цить! — несподівано люто сказала Пілар.— Не клей дурня, і я постараюся теж не патякати по-дурному з людьми, що нічого не розуміють.

— Так, я визнаю, що не розумію...— почав Фернандо.

— Краще нічого не визнавай і не намагайся зрозуміти,— сказала Пілар.— Сніг іще падає?

Роберт Джордан підійшов до виходу з печери, підняв попону й виглянув надвір. Ніч була ясна, холодна, і сніг більше не падав. Він подивився в далечінь — на білий покров між деревами, а потім угору, на чисте небо. Йому забило дух від свіжого холодного повітря.

Ель Сордо залишить сьогодні сліди на снігу, якщо йому пощастить вкрасти коней, подумав він.

Він опустив попону й повернувся до задимленої печери.

— Надворі вияснилося,— сказав він.— Завірюха вщухла.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Вночі він лежав і чекав Марію. Вітру вже не було, й сосни нерухомо стояли в нічній темряві. Їхні стовбури чітко вирізнялися на тлі снігу, що вкрив усе довкола, і Роберт Джордан лежав у спальному мішку, відчуваючи пружність постелі, яку він собі намостив, і ноги його були випростані на всю довжину теплого мішка, а свіже повітря холодило голову й щипало ніздрі, коли він його вдихав. Він лежав на боці, підклавши під голову штани й куртку, в які загорнув сандалі; під боком він відчував холодний метал великого пістолета, якого вийняв із кобури, коли роздягався, і прив'язав шнурком до зап'ястка правої руки. Він відсунув від себе пістолет і глибше заліз у мішок, не зводячи очей з чорної розколини в скелі — входу до печери. Небо було чисте, і світла, що відбивалося від снігу, вистачало, щоб бачити стовбури дерев і виступ скелі в тому місці, де була печера.

Перед тим, як лягти, він узяв сокиру, вийшов із печери, пройшов по свіжому снігу до краю галявини й зрубав молоду ялинку. Потемки він підтяг її до скелі. Там, під кам'яною стіною, він поставив ялинку сторчма і, тримаючи за стовбур одною рукою, другою взяв сокиру коло самого обуха й одну по одній обчухрав усі гілки, так що їх зібралася ціла купа. Потім поклав оголений стовбур на сніг поряд із гіллям і вернувся до печери по коротку дошку, яку перед тим побачив під стіною. Тією дошкою він розчистив місце під скелею, а тоді підібрав обтесані гілки, струсив із кожної сніг і виклав пухнастими китицями в кілька щільних рядів — як підстилку для свого спального мішка. Обчухраним стовбуром він придавив кінці гілок у ногах, щоб не їжилися, і з обох боків закріпив його кілочками, які відколов від дошки.

Потім поніс дошку й сокиру назад, до печери, нахилившись, пройшов під попоною і поставив їх під стіною.

— Що ти робив надворі? — спитала Пілар.

— Ладнав постіль.

— Знайшов із чого — з моєї полиці!

— Перепрошую.

— Ет, пусте,— сказала вона.— На тартаку дошки знайдуться. А що то за постіль ти собі зладнав?

— Таку, як ладнають у нас дома.

— Ну, то бажаю тобі на ній солодких снів,— мовила вона, а Роберт Джордан розкрив один зі своїх рюкзаків, витяг звідти спальний мішок, загорнені в нього речі поклав назад, виніс мішок із печери, знову нахилившись, коли проходив під попоною, і розстелив його на гілках зашитим кінцем до обчухраного стовбура, закріпленого кілочками в ногах. Відкритий верх мішка захищала від вітру кам'яна стіна скелі. Потім він повернувся до печери по рюкзаки, але Пілар сказала:

— Нехай вони й цю ніч ночують зі мною.

— А вартових сьогодні не буде? — спитав він.— Ніч ясна, і хуртовина скінчилася.

— Фернандо піде,— мовила Пілар.

Марія стояла в далекому кінці печери, і Роберт Джордан не бачив її.

— На добраніч вам усім,— сказав він.— Я йду спати.

З тих, хто розстеляв ковдри й сінники на долівці перед вогнищем і відсував дощані столи й оббиті сирицею табуретки, розчищаючи собі місце на ніч, тільки Прімітіво й Андрес озирнулися на нього й сказали:

— *Buenas noches* [1].

Ансельмо вже спав у кутку, загорнувшися з головою у ковдру й плащ. Пабло заснув, сидячи на табуретці.

— Дати тобі овечу шкуру? — стиха спитала Роберта Джордана Пілар.

— Ні,— відповів він.— Дякую. Не треба.

— Ну, тоді добраніч тобі,— сказала вона.— Я відповідаю за твої речі.

Фернандо вийшов разом з Робертом Джорданом і постояв трохи над розкладеним мішком.

— Дивну річ ти надумав, доне Роберто,— спати надворі,— сказав він, стоячи в темряві, загорнутий у плащ і з карабіном за плечем.

— А я звик до цього. На добраніч.

— Ну, хіба що звик.

— Коли тебе заступають?

— О четвертій.

— До четвертої змерзнеш.

— А я звик.

[1] На добраніч *(ісп.)*.

— Ну, хіба що звик,— чемно сказав Роберт Джордан.

— Ere ж,— погодився Фернандо.— То я пішов. На добраніч, доне Роберто.

— На добраніч, Фернандо.

Потім він зробив собі подушку зі свого одягу, заліз у мішок і почав ждати, відчуваючи пружні ялинові гілки крізь фланелеве пухове легке тепло, дивлячись на вхід до печери над білим снігом; його серце гучно калатало в ці хвилини чекання.

Ніч була ясна, й думки в нього були ясні й холодні, як нічне повітря. Він вдихав запах ялинового віття, аромат прим'ятої глиці й гостріші пахощі живиці, що сочилася з відрубаних гілок. Пілар, подумав він. Пілар і запах смерті! А я люблю оцей-от запах. Оцей — і ще запах свіжоскошеної конюшини й прим'ятого полину, коли їдеш за чередою, і запах диму, коли горить дерево чи осіннє листя. Так пахне, мабуть, туга за батьківщиною — запах диму над купами листя, яке спалюють восени на вулицях у Міссулі. Який запах ти хотів би відчути зараз? Солодкої трави, з якої індіанці плетуть кошики? Продимленої шкури? Запах землі після весняного дощу? Запах моря, коли йдеш крізь прибережні зарості дроку в Галісії? Чи вітру, що повіває з берега, коли вночі підпливаєш до Куби? Він пахне цвітом кактусів, мімозою й ефедрою. А може, ти обереш запах підсмаженого бекону вранці, коли хочеться їсти? Чи ранкової кави? Чи червоного яблука, коли його надгризаєш? Чи сидру в давильні, чи хліба просто з печі? Ти, мабуть, зголоднів, подумав він, ліг на бік і знов почав дивитися на вхід до печери, освітлений відбитим від снігу сяйвом зірок.

Хтось виліз із-під попони, і він бачив, що ця людина стала біля розколини в скелі — входу до печери. Потім він почув, як рипнув сніг під ногами, й людина нахилилася під попоною й знову зникла в печері.

Вона, мабуть, не прийде, поки всі не поснуть, подумалось йому. Скільки часу буде змарновано. Півночі вже минуло. Ох, Маріє! Приходь швидше, Маріє, часу залишилось так мало.

Він почув м'який шурхіт снігу, що осипався з гілки на вкриту снігом землю. Повіяв легкий вітрець. Він відчув його на своєму обличчі і раптом злякався, що Марія не прийде. Повів вітру нагадав йому — незабаром почне світати. З гілок знову посипався сніг, і він почув, як вітер розгойдує верховіття сосон.

Ну ж бо, Маріє! Приходь швидше, думав він. Приходь уже. Не чекай там. Тепер уже не варто чекати, поки всі поснуть.

І тоді він побачив, як вона вигулькнула з-під попони, що запинала вхід до печери. Вона зупинилася на мить, і він знав, що

це вона, але не міг розгледіти, що вона робить. Він тихо свиснув, а вона все стояла коло входу до печери й щось робила там, у густій тіні, яку відкидала скеля. Потім вона побігла до нього, тримаючи щось у руках, і він бачив, як вона, довгонога, біжить по снігу. Потім вона стала поряд із ним навколішки і, притиснувшись чолом до плеча Роберта Джордана, струсила сніг із босих ніг. І поцілувала його, й подала йому якийсь клунок.

— Поклади це біля своєї подушки,— сказала вона.— Я зняла все там, щоб не гаяти часу.

— Босоніж — по снігу?

— Так,— сказала вона,— і в самій тільки шлюбній сорочці.

Він міцно пригорнув її до себе, і вона потерлася головою об його підборіддя.

— Не торкайся моїх ніг,— сказала вона.— Вони дуже холодні, Роберто.

— Давай їх сюди, грійся.

— Ні,— сказала вона,— вони зараз зігріються. А ти скажи швиденько, що кохаєш мене.

— Я кохаю тебе.

— Отак. Так. Так.

— Я кохаю тебе, зайчику.

— А моя шлюбна сорочка подобається тобі?

— Це та сама, що й раніше?

— Так. Та сама, що й учора. Це моя шлюбна сорочка.

— Дай сюди ноги.

— Ні. Тобі буде неприємно. Вони самі зігріються. Вони теплі. Тільки зверху холодні від снігу. Скажи ще раз.

— Я кохаю тебе, зайчику.

— Я тебе теж кохаю, і я твоя дружина.

— Там уже всі поснули?

— Ні,— мовила вона.— Але я більше не могла витримати. Та й, зрештою, яке це має значення?

— Ніякого,— сказав він, відчуваючи її всім своїм тілом, тоненьку, довгу, чудесно теплу.— Тепер ніщо не має значення.

— Поклади мені руку на голову,— сказала вона,— а я спробую поцілувати тебе. Так добре? — спитала вона.

— Дуже,— сказав він.— Скинь свою шлюбну сорочку.

— Треба скинути?

— Так, якщо тільки тобі не холодно.

— *Qué va*, холодно! Я вся наче у вогні.

— Я теж. А потім тобі не буде холодно?

— Ні. Потім ми будемо, як лісове звірятко, одне звірятко, так близько одне до одного, що й не розрізнити, де ти, а де я. Ти відчуваєш? Моє серце — це твоє серце.

— Так,— сказав він.— Не розрізнити.

— Ну, *бачиш*. Я — це ти, і ти — це я, і кожен із нас — ми обоє. І я кохаю тебе, ох, як кохаю тебе! Адже правда — ми з тобою одне ціле? Ти відчуваєш?

— Так,— сказав він.— Відчуваю.

— А тепер відчуваєш? В тебе немає свого серця. Воно — моє.

— І своїх ніг немає, і рук немає, і тіла немає.

— Але ми все ж різні,— мовила вона.— А я хочу, щоб ми були зовсім однакові.

— Невже справді хочеш?

— Так. Хочу. Хочу. І я хотіла тобі сказати про це.

— Ні, ти не можеш хотіти цього насправді.

— Може, й ні,— тихо сказала вона, торкаючись губами його плеча.— Але мені хотілося так сказати. Коли вже ми з тобою різні, то я рада, що ти Роберто, а я Марія. Але якщо тобі захочеться помінятись, я радо поміняюся. Я буду тобою, бо я кохаю тебе.

— Я не хочу мінятися. Краще бути як одне ціле, і щоб кожен залишався тим, чим є.

— І ми зараз будемо як одне ціле і ніколи більше не розлучимося.— Потім вона сказала: — Я буду тобою, коли тебе не буде тут. Як я кохаю тебе, і як мені хочеться дбати про тебе!

— Маріє!

— Що?

— Маріє!

— Що?

— Маріє!

— Ох, так. Прошу тебе!

— Тобі холодно?

— Ні. Натягни мішок на плечі.

— Маріє!

— Я не можу говорити.

— О Маріє, Маріє, Маріє!

Згодом, міцно пригорнувшись до нього в довгому теплому мішку, куди не проникав нічний холод, вона лежала мовчки, припавши головою до його щоки, а потім спитала:

— А тобі?

— *Como tu* [1],— відповів він.

— Так,— сказала вона.— Але вдень було інакше.

— Так.

— А мені так краще. Можна і не вмирати.

— *Ojala no*,— сказав він.— Та, мабуть, можна.

— Я не про те.

---

[1] Як і тобі *(ісп.)*.

— Авжеж. Я знаю, про що ти думаєш. Ми думаємо про одне й те саме.

— То навіщо ж ти заговорив не про те, про що я думала?

— Ми, чоловіки, думаємо на свій лад.

— Тоді я рада, що ми з тобою різні.

— Я теж радий,— мовив він.— Але я розумію, про яке вмирання ти згадала. Це я просто так сказав, як чоловік, за звичкою. А відчуваю я те саме, що й ти.

— Хоч би що ти робив, хоч би що казав, це так і має бути.

— Я люблю тебе, і я люблю твоє ім'я, Маріє.

— Воно звичайне.

— Ні,— сказав він.— Воно не звичайне.

— А тепер спати,— мовила вона.— Я засну відразу.

— Спати,— сказав він, відчуваючи поряд себе довге тіло, відчуваючи, як воно зігріває його своїм теплом, заспокоює, в якийсь чудодійний спосіб розвіює його самотність самим лише доторком стегон, плечей і ніг, разом із ним відганяє смерть, і він сказав:

— Спи спокійно, довгоногий зайчику.

Вона сказала:

— Я вже сплю.

— Я теж зараз засну,— сказав він.— Спи спокійно, кохана.

Потім він заснув і уві сні був щасливий.

Але серед ночі він прокинувся й міцно пригорнув її до себе, неначе вона була все його життя і неначе її відбирали в нього. Він обіймав її, відчуваючи, що все життя — в ній, і це справді було так. Але вона спала міцно й солодко і не прокинулася. Тоді він ліг на бік, натяг їй на голову край мішка й поцілував її в шию, а потім підтягнув за шнур пістолет і поклав його поряд, щоб він був під рукою. І так він лежав і думав у нічній темряві.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

На світанку повіяв теплий вітер, і Роберт Джордан почув, як сніг, танучи на деревах, важко опадає. Був весняний ранок. Глибоко вдихнувши повітря, він зрозумів, що хуртовина була лиш примхою природи в горах і що під полудень сніг зникне. Потім він почув тупіт кінських копит; обліплені мокрим снігом, вони глухо гупали. Він почув також, як клацає об сідло футляр карабіна й рипить шкіра.

— Маріє,— шепнув він і поторсав дівчину за плече.— Сховайся в мішок.

Однією рукою він застебнув комір сорочки, а другою схопив пістолет, відвівши великим пальцем запобіжник. Підстрижена

голова дівчини хутко зникла в мішку, й ту ж мить він побачив вершника, що виїхав з-за дерев. Він зіщулився в мішку і, тримаючи обіруч пістолет, прицілився в людину, що наближалася до них. Він ніколи досі не бачив цієї людини.

Вершник був уже майже навпроти нього. Він їхав на великому сірому коні, і на ньому був сукняний плащ, схожий на пончо, берет кольору хакі й важкі чорні чоботи. З футляра, притороченого до правого боку сідла, стирчав приклад і довгастий магазин короткої автоматичної гвинтівки. Обличчя у вершника було молоде, різко окреслене; за мить він побачив Роберта Джордана.

Він потягся рукою до футляра, і, коли він низько пригнувся в сідлі, намагаючись висмикнути з футляра зброю, Роберт Джордан побачив червону емблему на лівому боці зеленкуватого плаща.

Прицілившись йому в середину грудей, під ту емблему, Роберт Джордан натиснув на гачок.

Постріл прогуркотів у тиші засніженого лісу.

Кінь сахнувся, наче стиснутий острогами, а вершник, ще шарпаючи за футляр, осунувся з сідла, і права нога його застряла в стремені. Кінь помчав поміж деревами, тягнучи його за собою долілиць, а Роберт Джордан підвівся з пістолетом у руці.

Великий сірий кінь мчав галопом між соснами. На снігу залишалася широка борозна, там, де він тяг вершника, а вздовж неї, з одного боку, довгий червоний слід. З печери вибігали люди. Роберт Джордан нахилився, вийняв із мішка штани, розгорнув їх і натяг на себе.

— Вдягнися,— сказав він Марії.

Він почув гуркіт літака, що летів високо в небі. Між деревами він бачив сірого коня, який зупинився, і вершника, який усе ще висів долілиць — одна нога застряла в стремені.

— Піди впіймай коня! — гукнув він Прімітіво, що біг до нього. Потім: — Хто вартував на верхньому посту?

— Рафаель,— відповіла Пілар із печери. Вона стояла коло входу, і волосся її, ще не підібране, звисало двома косами на спину.

— Десь тут поблизу кавалерійський загін,— сказав Роберт Джордан.— Де той ваш клятий кулемет? Тягніть його сюди.

Він почув, як Пілар кличе з печери Агустіна. Потім вона зайшла до печери, й звідти вибігли двоє чоловіків; один із них ніс на плечі ручний кулемет із триногою, а другий — торбу з дисками.

— Йди разом з ними туди, нагору,— сказав Роберт Джордан Ансельмо.— Ляжеш біля кулемета й держатимеш триногу.

Всі троє побігли стежкою, що вела вгору між деревами...

Сонце ще не вийшло з-за гір. Роберт Джордан, випроставшись, застібав штани й затягав пояс, пістолет усе ще звисав на шнурі з його зап'ястка. Він сховав його в кобуру на поясі, розпустив петлю й надів її собі на шию.

Колись тебе задушать цією штукою, подумав він. Ну що ж, пістолет своє діло зробив. Він витяг його з кобури, вийняв магазин, вставив у нього патрон з патронташа на кобурі й загнав магазин у рукоятку пістолета.

Тоді подивився крізь дерева туди, де Прімітіво, тримаючи коня за вуздечку, вивільняв ногу кавалериста із стремена. Вбитий лежав долілиць на снігу, і Роберт Джордан бачив, як Прімітіво нишпорить по його кишенях.

— Ану сюди! — гукнув він.— Веди коня.

Присівши на землю, щоб узяти свої сандалі на мотузяній підошві, Роберт Джордан почув, як Марія, вдягаючись, ворушиться в мішку. Тепер у його житті вже не було місця для неї.

Той кавалерист і не сподівався нічого, міркував Роберт Джордан. Він не їхав по кінських слідах і не тільки не був напоготові, а навіть не думав про обережність. Він навіть не помітив слідів, що ведуть до верхнього поста. Певно, він із якогось кавалерійського роз'їзду, їх тут багато в цих горах. Та коли в загоні помітять, що його бракує, то прийдуть сюди по його ж слідах. Якщо тільки сніг на той час не розтане, подумав він. І якщо тільки із самим роз'їздом нічого не станеться.

— Ти краще йди вниз,— сказав він Пабло.

Тепер усі повиходили з печери й стояли з карабінами в руках і гранатами за поясом. Пілар простягла Робертові Джордану шкіряну сумку з гранатами, він узяв три й поклав їх у кишеню. Потім пройшов під попоною до печери, відшукав свої рюкзаки, відкрив той, у якому був автомат, вийняв ствол і ложе, з'єднав їх, вставив магазин, ще три поклав у кишеню, защепив замок і пішов до виходу. Обидві кишені повні залізного краму, подумав він. Хоч би не тріснули по швах. Він вийшов із печери й сказав Пабло:

— Я піду нагору. Чи Агустін уміє стріляти з кулемета?

— Уміє,— сказав Пабло. Він не зводив очей з Прімітіво, який вів коня.— *Mira qué caballo,*— сказав він.— Ви тільки подивіться, який кінь!

Сірий спітнів, його бив легкий дрож, і Роберт Джордан поплескав його по шиї.

— Я відведу його до наших коней,— сказав Пабло.

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Його сліди ведуть сюди. Треба, щоб вони вивели назад.

— Слушно,— погодився Пабло.— Я від'їду на ньому, сховаю де-небудь, а коли сніг розтане, приведу назад. Ти сьогодні добре метикуєш, *Inglés*.

— Пошли кого-небудь униз,— мовив Роберт Джордан.— А нам треба піти вгору.

— Навіщо? — сказав Пабло.— Кіннота знизу не проїде. Зате ми можемо вибратися звідси: крім цієї, я знаю ще дві дороги. А зараз краще не лишати зайвих слідів, на випадок, якщо прилетять літаки. Дай мені *bota* з вином, Пілар.

— Знову надудлишся? — сказала Пілар.— Ось, візьми краще оце.

Пабло простяг руки й поклав у кишеню дві гранати.

— *Qué va*, надудлишся,— сказав Пабло.— Тут діло серйозне. Все одно дай мені *bota*. На самій воді такі діла не робляться.

Він підняв руки, взяв повід, скочив у сідло, усміхнувся і погладив зляканого коня. Роберт Джордан бачив, як він ніжно потер боки коня ногами.

— *Qué caballo más bonito* [1],— сказав Пабло й знову погладив сірого.— *Qué caballo más hermoso* [2]. Ну, рушаймо. Чим швидше я тебе виведу звідси, тим краще.

Він нахилився й витяг з футляра автомат із охолодним кожухом, власне, пістолет-кулемет дев'ятиміліметрового калібру, і оглянув його з усіх боків.

— Дивіться, як вони озброєні,— сказав він.— Оце таки справді сучасна кавалерія.

— Сучасна кавалерія лежить он, долічерева,— сказав Роберт Джордан.— *Vámonos!* Андресе, осідлай коней і тримай їх напоготові. Якщо почуєш постріли, відведеш їх ген до того ліска за розпадиною. Візьми з собою зброю, а коней хай тримають жінки. Тобі, Фернандо, я доручаю мої рюкзаки, їх треба теж віднести. І головне, пам'ятай, що їх треба нести якнайобережніше. Ти теж пильнуй рюкзаків,— сказав він Пілар.— Неодмінно подбай, щоб їх не кинули тут.— *Vámonos*,— сказав він.— Ходімо.

— Ми з Марією приготуємо все до відходу,— мовила Пілар.— Ти тільки глянь на нього,— звернулася вона до Роберта Джордана, показавши на Пабло, що важко, мов справжній *vaquero* [3], сидів на сірому. Кінь злякано роздимав ніздрі, а Пабло вставляв в автомат новий магазин.— Глянь, що зробив із ним цей кінь.

— Якби ж то мені двох таких коней! — сказав Роберт Джордан.

— Небезпека — ось твій кінь.

— Ну, тоді дайте мені мула,— всміхнувся Роберт Джордан.—

[1] Який гарний кінь *(ісп.)*.
[2] Який чудовий кінь *(ісп.)*.
[3] Пастух *(ісп.)*.

Обшукай його,— сказав він Пілар, кивнувши головою на вбитого, що лежав, уткнувшись обличчям у сніг.— Візьми все — листи, папери — й поклади в рюкзак, у зовнішню кишеню. Візьми геть усе, зрозуміло?

— Так.

— *Vámonos*,— сказав він.

Пабло рушив перший, а обидва чоловіки подалися слідом, вервечкою, щоб не залишати на снігу зайвих слідів. Роберт Джордан ніс свій автомат дулом униз. От якби до нього підходили патрони від того кавалерійського автомата, подумав він. Та вони не підійдуть. Це німецький автомат. Це автомат сердеги Кашкіна.

Сонце випливало з-за гір. Віяв теплий вітер, і сніг танув. Був гарний весняний ранок.

Роберт Джордан озирнувся й побачив, що Марія стоїть поряд з Пілар. Раптом вона кинулася стежкою вгору. Він пропустив наперед Прімітіво, щоб поговорити з нею.

— Слухай, можна, я піду з тобою? — мовила вона.

— Ні. Допоможи Пілар.

Вона йшла за ним, тримаючи його за лікоть.

— Я піду з тобою.

— Ні.

Вона все одно йшла слідом за ним.

— Я могла б тримати ноги кулемета, так, як ти казав Ансельмо.

— Не будеш ти тримати ніяких ніг. Ані кулемета, ані чогось іншого.

Вона знову наздогнала його й засунула руку йому в кишеню.

— Ні,— сказав він.— Краще подбай про свою шлюбну сорочку.

— Поцілуй мене, якщо ти йдеш,— мовила вона.

— Ти безсоромна,— сказав він.

— Так,— сказала вона.— Зовсім.

— Вертайся,— сказав він.— У нас буде багато роботи. Якщо вони прийдуть сюди, по слідах, нам доведеться відбиватися.

— Слухай,— сказала вона.— Ти бачив, що в нього було на грудях?

— Звичайно, бачив.

— То було серце Ісусове.

— Так. Його всі наваррці носять.

— І ти цілився в нього?

— Ні. Нижче. Ну, вертайся вже.

— Слухай,— сказала вона.— Я все бачила.

— Нічого ти не бачила. Просто людина. Просто людина впала з коня. *Vete*. Вертайся.

— Скажи, що ти кохаєш мене.

— Ні. Не тепер.

— Тепер ти не кохаєш мене?

— *Dejamos* [1]. Вертайся. Не можна робити все зразу — і кохати, і займатися цим ділом.

— Я хочу тримати ноги кулемета, і, коли він стрілятиме, я кохатиму тебе,— все заразом.

— Ти збожеволіла. Вертайся вже.

— Ні, я не збожеволіла,— мовила вона.— Я кохаю тебе.

— Тоді вертайся.

— Гаразд. Я піду. А якщо ти мене не кохаєш, то я кохаю тебе за нас обох.

Він глянув на неї й усміхнувся, весь час думаючи про своє.

— Коли почуєте стрілянину,— сказав він,— ведіть геть коней. Допоможеш Пілар нести мої рюкзаки. А може, взагалі нічого не буде. Я сподіваюся, що все обійдеться.

— Я йду,— сказала вона.— Подивись, який кінь у Пабло.

Сірий ішов стежкою вгору.

— Так. Ну, йди вже.

— Йду.

Її рука, стиснута в кулак у його кишені, вдарила його в стегно. Він глянув на дівчину й побачив, що вона плаче. Вона висмикнула руку з кишені, міцно обняла Роберта Джордана за шию й поцілувала.

— Іду,— сказала вона.— *Me voy*. Іду.

Він обернувся й побачив, що вона стоїть на місці, і перші вранішні промені сонця освітлюють її смугляве обличчя й коротке золотаво-руде волосся. Вона піднесла кулак, потім обернулася і, похнюпившись, пішла стежкою вниз.

Прімітіво озирнувся на неї.

— Гарна була б дівчина, якби не стрижена,— сказав він.

— Еге ж,— сказав Роберт Джордан. Він думав у цю мить зовсім про інше.

— А яка вона в ліжку? — спитав Прімітіво.

— Що?

— Яка вона в ліжку?

— Прикуси язика.

— Не треба ображатися, якщо...

— Годі,— сказав Роберт Джордан. Він оглядав місцевість, обираючи позицію.

---

[1] Облишмо *(ісп.)*.

— Наламай мені соснових гілок,— звелів Роберт Джордан Прімітіво,— і мерщій принеси їх сюди. Це невдале місце для кулемета,— сказав він Агустіну.

— Чому?

— Постав його отам,— Роберт Джордан показав пальцем.— А чому — я поясню тобі потім. Отак. Дай-но я допоможу тобі. Отут,— сказав він, присідаючи навпочіпки.

Він обвів поглядом довгу вузьку розпадину, прикидаючи, яка може бути висота скель з одного й з другого боку.

— Треба висунути його трохи наперед,— сказав він,— далі, сюди. Добре. Тут. Поки що вистачить, а там видно буде. Так. Поклади сюди кілька каменів. Ось, візьми оцей. Тепер другий, з того боку. Залиш місце, щоб можна було водити стволом. Цей камінь треба відсунути трохи далі. Ансельмо, сходи до печери по сокиру. Мерщій. Невже ви ніколи не влаштовували справжнього кулеметного гнізда? — запитав він Агустіна.

— Ми завжди ставили його там.

— І Кашкін вам ніколи не казав, що його треба поставити тут?

— Ні. Кулемет нам принесли, коли Кашкіна тут уже не було.

— А той, хто приніс, не знав хіба, як з ним поводитись?

— Ні. Принесли носильники.

— Ну хто ж так робить! — сказав Роберт Джордан.— Виходить, вам дали його просто так, без будь-яких інструкцій?

— Атож, просто як подарунок. Один був для нас, а другий для Ель Сордо. Принесли їх четверо чоловік. Ансельмо ходив з ними як провідник.

— Дивно, як їх не схопили, коли аж учотирьох переходили лінію фронту.

— Мені теж дивно,— сказав Агустін.— Певне, той, хто їх послав, просто сподівався, що вони попадуться. Та Ансельмо провів їх щасливо.

— А ти вмієш стріляти з кулемета?

— Еге ж. Уже пробував. Я вмію. І Пабло вміє. І Прімітіво. Фернандо теж. Ми всі вчилися розбирати й збирати його на столі в печері. Одного разу як розібрали, то потім два дні зібрати не могли. Відтоді вже більше не розбираємо.

— Але він стріляє?

— Так. Але ми не дозволяємо циганові й решті торкатися його.

— Ну, а тепер дивись. Там, де він у вас стояв, з нього не було ніякої користі,— сказав Роберт Джордан.— Дивись. Ці скелі не тільки не захищають вас із флангів, а навпаки — це прикриття

для тих, хто на вас нападатиме. Така зброя вимагає рівного поля обстрілу. А крім того, воно ще мусить бути й широким. Зрозумів? Подивись тепер. Вся ця місцевість прострілюється.

— Ясно,— сказав Агустін.— Річ у тім, що нам ніколи не доводилось оборонятися — крім того разу, коли фашисти брали наше місто. А в тому ділі з поїздом *máquina* була в солдатів.

— Будемо вчитися всі разом,— сказав Роберт Джордан.— Треба тільки знати кілька правил. А де ж циган, адже пост його тут?

— Не знаю.

— Куди ж він подівся?

— Не знаю.

Пабло проїхав ущелиною, повернув і зробив коло на рівній галявині, що стала полем обстрілу кулемета. Потім Роберт Джордан побачив, що він спускається схилом по слідах, що їх кінь залишив, ідучи вгору. Нарешті він звернув ліворуч і зник між деревами.

Сподіваюсь, він не наскочить на кавалерійський роз'їзд, подумав Роберт Джордан. Бо тоді він виведе їх просто до нас.

Прімітіво приніс соснових гілок, і Роберт Джордан почав стромляти їх крізь сніг у незамерзлу землю обабіч кулемета, нахиляючи так, щоб вони прикрили його згори.

— Принеси ще,— сказав він.— Треба замаскувати й обслугу. Виходить не дуже гарно, але цього вистачить, поки Ансельмо принесе сокиру. І ще одне,— сказав він.— Якщо почуєш літак, лягай відразу там, де стоїш, так, щоб на тебе падала тінь від скелі. Я буду тут, біля кулемета.

Сонце підбилося вже високо, повівав легкий вітерець, і серед скель, на осонні, було тепло й приємно. Четверо коней, думав Роберт Джордан. Дві жінки, я, Ансельмо, Прімітіво, Фернандо, Агустін, потім цей другий з братів, як його, в біса, звуть? Це вже восьмеро. Як не рахувати цигана. Отже, дев'ятеро. Плюс Пабло, що поїхав на одному коні; його можна не лічити. Андрес, ось як його звуть, того другого брата. Плюс той другий, Еладіо. Разом десятеро. Виходить, менше ніж по півконя на душу. Троє, скажімо, залишаться тут і прикриватимуть відхід, а четверо можуть від'їхати. З Пабло — п'ятеро. Залишається ще двоє, з Еладіо навіть троє. Куди він, до речі, подівся?

Бозна, чим усе це скінчиться сьогодні для Ель Сордо, якщо його вистежать по слідах на снігу. І треба ж було, щоб сніг так несподівано перестав падати. Але якщо він швидко розтане, то все, може, якось уладнається. Тільки не для Сордо. Сордо, боюся, вже нічого не поможе: надто пізно.

Якщо тільки нинішній день мине спокійно і нам не доведеться битися, то завтра ми якось дамо собі раду — навіть тими силами, які маємо. Я певен, що впораємося. Може, не дуже добре. Не так добре, як треба було б, не так, як хотілося б усе зробити; але, вдаривши всі разом, впораємося. *Аби тільки не довелося битися сьогодні.* Бо якщо доведеться — то кепські наші справи.

А тим часом треба сидіти тут, бо кращого місця, мабуть, не знайти. Якщо ми кудись підемо зараз, то тільки залишимо зайві сліди. Місце тут, зрештою, гарне, а в крайньому разі, звідси є три дороги до відступу. А як настане ніч, то в темряві можна буде з будь-якого місця в цих горах дістатися до мосту, щоб уранці знищити його. Не знаю, чому це так тривожило мене раніше. Нічого важкого тут немає. От тільки б вчасно прилетіли наші літаки. Тільки це. Завтра на дорозі аж закуриться...

Ну, а нинішній день буде або дуже цікавий, або дуже нудний. Дякувати богові, що ми вивели звідси кавалерійського коня. Навіть якщо патруль натрапить тепер на його слід, солдати навряд чи доберуть, куди цей слід веде. Вирішать, певне, що вершник завернув назад, і поїдуть по сліду Пабло. Цікаво, куди подалася ця свиня. Мабуть, заплутає сліди, як старий лось, що повертається з узлісся в хащі, проїде трохи під гору, а потім, коли сніг розтане, зробить коло й повернеться сюди долом. Як він побачив того коня, його наче підмінили. Можливо, він і втече звідси разом із ним. Ну, гаразд, хай сам про себе дбає. Для нього це звична річ. А покластися на нього я все ж не можу.

Мабуть, краще таки використати це каміння й добре замаскувати ним кулемет, аніж влаштовувати тут справжню вогневу точку. Бо почнеш копати — і не отямишся, як тебе застукає кавалерія чи налетять літаки. Тут і з такої позиції можна тримати їх стільки, скільки треба, а я все одно не можу тут довго залишатись. Я повинен буду вибратися звідси із своєю вибухівкою, і Ансельмо теж зі мною піде. А хто ж залишиться тут, щоб прикривати наш відхід до мосту, якщо розпочнеться бій?

Він саме оглядав місцевість, що лежала перед ним, і раптом побачив цигана, що виходив ліворуч із-за скелі. Він ішов вільною, хитрою ходою, карабін був у нього за плечима, його смугляве обличчя розпливалося в усмішці, а в руках він ніс двох убитих зайців. Він тримав їх за ноги, й голови їхні теліпалися.

— *Hola*, Роберто! — весело крикнув він.

Роберт Джордан приклав палець до уст, і циган злякано змовк на півслові. Ховаючись між скелями, він прослизнув до того місця, де Роберт Джордан сидів навпочіпки коло замаскованого гілками кулемета. Він теж присів навпочіпки й поклав зайців на сніг. Роберт Джордан глянув на нього.

— Ти, *hijo de la gran puta* [1],— сказав він тихо.— Де тебе носило, туди-розтуди?

— Я йшов за ними по сліду,— сказав циган.— І таки встрелив обох. Вони парувалися на снігу.

— А твій пост?

— Та я ж ненадовго відлучився,— прошепотів циган.— А хіба сталося щось?

— Сюди наближається кавалерійський загін.

— *Rediós!* [2] — сказав циган.— Ти сам його бачив?

— Один кавалерист і досі в таборі,— сказав Роберт Джордан.— Приїхав на сніданок.

— Мені здалося, ніби я почув постріл,— сказав циган.— А нехай йому! Де ж він проїхав?

— Тут. Через *твій* пост.

— *Ay, mi madre!* [3] — вигукнув циган.— Бідна моя голівонька!

— Якби ти не був циган, я б розстріляв тебе.

— Ні, Роберто. Не кажи такого. Я дуже шкодую. Це все через оцих клятих зайців. На світанку я почув, як самець тупцює на снігу. Ти навіть не уявляєш, що вони там виробляли. Я відразу кинувся на той гармидер, але вони втекли. Ну, тоді я пішов по сліду і там, високо, заскочив їх і вбив. Ось помацай, які вони ситі, і це в таку добу. Уявляєш, що нам Пілар зготує з них! Мені дуже шкода, Роберто, не менш, ніж тобі. А того кавалериста вбили?

— Так.

— Хто, ти?

— Я.

— *Qué tio!* [4] — сказав циган, видимо підлещуючись.— Ти просто дивовижний хлопець!

— Матері твоїй...— сказав Роберт Джордан. І мимоволі всміхнувся.— Віднеси цих своїх зайців до табору, а нам принеси чогось поснідати.

Він простяг руку й помацав зайців, що лежали на снігу, довгі, важкі, пухнасті, з довгими ногами й вухами, з розплющеними круглими темними очима.

— І справді ситі,— сказав він.

— Ситі! — підхопив циган.— Та в кожного на ребрах ціле барильце сала. Таких зайців я навіть уві сні не бачив.

— Ну, йди вже,— мовив Роберт Джордан.— Швидше повер-

---

[1] Син повії *(ісп.)*.
[2] Господи боже мій! *(Ісп.)*
[3] Ой мамо! *(Ісп.)*
[4] От молодець! *(Ісп.)*

тайся зі сніданком і принеси мені документи того *requeté* [1]. Пілар дасть їх тобі.

— Ти не гніваєшся на мене, Роберто?

— Не гніваєшся! Я обурений. Як ти міг покинути пост? А що, якби приїхав цілий кавалерійський загін?

— *Rediós*,— сказав циган.— Щира правда.

— Послухай. Щоб ти більше ніколи не смів залишати свій пост. Ніколи. Такі слова, як розстріл, я на вітер не кидаю.

— Ясно, більше не буду. І потім іще знаєш що? Такої нагоди, як із цими двома зайцями, вже ніколи більше не буде. Таке буває тільки раз у житті.

— *Anda!* [2] — сказав Роберт Джордан.— І скоріше повертайся.

Циган підхопив зайців і зник між скелями, а Роберт Джордан знову обвів поглядом пласку галявину і схил гори за нею. Дві ворони покружляли вгорі, а потім сіли на сосну. До них підлетіла третя, і Роберт Джордан, стежачи за ними, подумав: це будуть мої вартові. Поки вони сидітимуть спокійно, це означатиме, що ніхто з того боку не наближається.

Циган, подумав він. Ну яка з нього користь? Ані політичної свідомості, ані дисципліни, і на нього ні в чому не можна покластися. Але він потрібен мені на завтра. Завтра він стане мені в пригоді. Дивно якось бачити цигана на війні. Таких треба було б звільняти від військової служби, як звільняють, зважаючи на моральні переконання. Або як звільняють фізично чи психічно непридатних. Бо від них однаково немає ніякої користі. Але в цій війні з самого початку не зважали на моральні переконання. Не звільняли нікого. Війна всіх стригла під один гребінець. А тепер вона добралася й до цих ледацюг. Тепер вони понюхають, чим вона пахне.

Агустін і Прімітіво принесли гілля, і Роберт Джордан старанно замаскував кулемет, щоб із літака його не можна було помітити, а з боку лісу все мало цілком природний вигляд. Він показав їм зручні місця для двох спостережних постів: праворуч на високій скелі, звідки видно було все довкола, й ліворуч над скелястим схилом — єдиним підходом з того боку.

— Але якщо ти побачиш когось звідти, не стріляй,— сказав Роберт Джордан.— Кинь сюди камінця, маленького камінця, і дай знак гвинтівкою, отак.— Він підняв гвинтівку над головою, наче захищаючись від чогось.— Скільки їх — покажеш отак.— Він кілька разів підняв і опустив гвинтівку.— Якщо вони будуть спішені, тримай гвинтівку дулом донизу. Отак. Але не стріляй звідти, доки не почуєш, що стріляє наша *máquina*. Стріляючи

[1] Член монархічної організації.
[2] Іди! *(Ісп.)*

з тієї височини, цілься в коліна. Якщо я двічі свисну, спускайся, ховаючись за скелями, сюди, до *máquina*.

Прімітіво підняв гвинтівку.

— Я зрозумів,— сказав він.— Це дуже просто.

— Отже, спочатку ти кинеш камінець, щоб привернути нашу увагу, а потім покажеш, звідки вони йдуть і скільки їх. Але гляди, щоб тебе не помітили.

— Добре,— мовив Прімітіво.— А гранати теж не можна кидати?

— Поки не застрочить кулемет — ні. Може, кавалеристи проминуть нас, розшукуючи свого товариша, а сюди не поткнуться. Може, вони поїдуть по Паблових слідах. Якщо можна уникнути бою, треба його уникнути. Треба будь-що постаратися уникнути його. Ну, гайда нагору.

— *Me voy*,— сказав Прімітіво й подерся на високу скелю.

— Тепер ти, Агустіне,— мовив Роберт Джордан.— Що ти вмієш робити з кулеметом?

Агустін присів навпочіпки, високий, чорнявий, із зарослим обличчям, запалими очима, тонкими губами й великими натрудженими руками.

— *Pues* [1], заряджати його вмію. Наводити. Стріляти. Більше нічого не вмію.

— Пам'ятай, стріляти треба, тільки підпустивши їх на п'ятдесят метрів, і то тільки в тому разі, якщо будеш певен, що вони їдуть до печери,— сказав Джордан.

— Гаразд. А скільки це — п'ятдесят метрів?

— Он як до тієї скелі. Якщо з ними буде офіцер, поріши спершу його. Потім перенось вогонь на решту. Ствол веди дуже повільно. Вистачить і легкого руху. Кулемет тримай міцно, щоб не підскакував, цілься старанно і, якщо можеш, не роби заразом більш як шість пострілів, бо, коли довго стріляєш, ствол задирається вище. Щоразу цілься в одного, а потім перенось вогонь на іншого. Вершникам цілься в живіт.

— Добре.

— Хто-небудь має притримувати триногу, щоб кулемет не підстрибував. Отак. Він і диски заряджатиме для тебе.

— А ти де будеш?

— Там, ліворуч. Трохи вище, щоб усе бачити. Я прикриватиму тебе зліва зі своєю маленькою *máquina*. Он там. Якщо вони поткнуться сюди, їх можна буде всіх перебити. Але не стріляй, поки вони не підійдуть досить близько.

— А добре було б усіх їх перебити. Геть усіх. *Menuda matanza!*

---

[1] Ну *(ісп.)*.

— Ні, краще вже хай зовсім не приходять.

— Якби не твій міст, ми могли б їх тут усіх перебити, а потім забралися б геть.

— Це нічого не дало б. Ніякої користі. Міст — це частка плану, розрахованого на те, щоб виграти війну. А це що? Звичайнісінький випадок. Нічого не вартий.

— *Qué va*, нічого. З кожним убитим фашистом стає на одного фашиста менше.

— Так. Але операція з мостом може допомогти нам здобути Сеговію. Столицю провінції. Ти тільки подумай. Досі нам іще жодного такого міста не вдавалося здобути.

— Ти справді віриш у те, що ми можемо здобути Сеговію?

— Так. Це цілком можливо, якщо ми знищимо міст, як належить.

— Я хотів би і цих усіх перебити, і міст знищити.

— Надто багато ти хочеш,— мовив Роберт Джордан.

Весь цей час він стежив за воронами. І раптом помітив, що одна з них наче придивляється до чогось. Ворона крякнула й злетіла з гілки. Але друга залишилася на дереві. Роберт Джордан озирнувся на Прімітіво, що влаштувався високо на скелі. Прімітіво уважно оглядав місцевість, але ніяких знаків не подавав. Роберт Джордан нахилився, відтяг замок ручного кулемета, побачив, що патрон — у патроннику, й вернув замок на місце. Ворона все сиділа на своїй гілці. Друга зробила широке коло над снігом і знову сіла. Від сонця й теплого вітру сніг падав із обтяжених гілок.

— Завтра матимеш нагоду перебити багатьох,— сказав Роберт Джордан.— Треба буде знищити пост на тартаку.

— Я готовий,— сказав Агустін.— *Estoy listo.*

— І другий пост, у хижці шляхового сторожа, за мостом.

— Можу цей, можу й той,— мовив Агустін.— І обидва можу.

— Обидва не можна, їх треба знищити одночасно,— сказав Роберт Джордан.

— Ну, то котрийсь із них,— сказав Агустін.— Мені давно вже кортить зробити що-небудь у цій війні. Пабло згноїв нас тут безділлям.

Повернувся Ансельмо з сокирою.

— Тобі ще потрібні гілки? — спитав він.— Мені здається, що тут уже й так нічого не видно.

— Не гілки,— сказав Роберт Джордан,— а двоє маленьких деревцят, які можна б тут устромити, щоб усе виглядало природніше. Бо довкола мало дерев, і ці гілки виглядають трохи неприродно.

— Зараз принесу.

— Відійди трохи далі, щоб пеньків не було видно.

Роберт Джордан почув стукіт сокири в лісі позаду. Він подивився вгору, на Прімітіво, а потім униз, на сосни за галявиною. Одна ворона все ще сиділа на місці. І тут він почув угорі високий, переливчастий гуркіт літака, що наближався. Він подивився вгору й побачив маленький срібний хрестик у сонячному промінні; літак, здавалося, нерухомо висів високо в небі.

— Побачити нас звідти вони не можуть,— сказав він Агустінові.— Але краще все-таки лягти. Сьогодні це вже другий розвідувальний літак.

— А про вчорашні ти забув? — спитав Агустін.

— Сьогодні здається, що це був поганий сон,— мовив Роберт Джордан.

— Вони, мабуть, у Сеговії. Поганий сон чекає там, щоб стати явою.

Літак уже зник за горами, але гудіння моторів ще долинало до них.

Коли Роберт Джордан опустив очі, він побачив, що ворона злетіла. Вона полетіла, не крякаючи, просто між деревами.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

— Лягай,— шепнув Роберт Джордан до Агустіна і, обернувшись, дав знак «лягай, лягай!» Ансельмові, що саме показався між скелями, несучи на плечі маленьку сосну, наче різдвяну ялинку. Він побачив, як старий кинув сосну за великий камінь і сам зник між скелями. Тоді Роберт Джордан подивився на ліс за галявиною попереду. Він нічого не бачив і нічого не чув, крім калатання власного серця. Аж ось згори зацокав, підстрибуючи, камінець. Роберт Джордан повернув голову праворуч і, звівши очі, побачив гвинтівку Прімітіво, що чотири рази горизонтально піднялася й опустилася. А потім він дивився вже тільки вперед — на білу галявину з широким колом слідів, що їх залишили кінські копита, і на ліс за нею.

— Кіннота,— стиха сказав він Агустінові.

Агустін глянув на нього, і його смугляві, запалі щоки розпливлися в усмішці. Роберт Джордан помітив, що він спітнів. Він простяг руку й поклав її Агустінові на плече. Він не встиг зняти руки, коли з лісу виїхало четверо вершників, і відчув, як напружилися під його долонею м'язи на спині Агустіна.

Один вершник їхав попереду, а троє трохи відстали від нього. Перший весь час придивлявся до снігу. Решта їхала між деревами врозбрід. Усі четверо були насторожені. Роберт Джордан лежав на снігу, спершись на широко розставлені лікті, й стежив за ними понад прицілом ручного кулемета, відчуваючи удари свого серця.

Передній доїхав по сліду до того місця, де Пабло зробив коло, і зупинився. Решта під'їхали до нього й теж зупинились.

Роберт Джордан тепер виразно бачив їх над воронованим сталевим стволом кулемета. Він бачив обличчя, бачив шаблі в піхвах, темні від поту боки коней, конусовидні плащі кольору хакі й такого ж кольору берети, збиті набакир по-наваррському. Передній завернув свого коня просто до розпадини в скелі, де було встановлено кулемет, і Роберт Джордан побачив його молоде обличчя, потемніле від сонця й вітру, близько посаджені очі, орлиний ніс і видовжене трикутне підборіддя.

Сидячи на коні — кінь стояв, задерши голову, грудьми до Роберта Джордана, а з футляра, притороченого до правого боку сідла, стирчав приклад автомата,— передній показав пальцем на розпадину, де було встановлено кулемет.

Роберт Джордан ще міцніше впер лікті в землю, дивлячись понад стволом на чотирьох вершників, що стояли, збившись, на снігу. Троє з них стискали в руках автомати. В двох вони лежали поперек сідел. Третій тримав свого сторчма, сперши прикладом на праве коліно.

Рідко доводиться бачити їх з такої близької відстані, думав Роберт Джордан. Особливо понад стволом кулемета, як-от тепер. Звичайно буває, що приціл у тебе піднятий, а вони здаються зовсім малесенькими, і, щоб поцілити когось із них, треба добре помучитися; або ж вони біжать, залягають і знову біжать, а ти поливаєш кулями схил гори, чи перекриваєш вогнем якусь вулицю, чи просто гатиш по вікнах; а іноді бачиш здалеку, як вони марширують дорогою. Тільки під час нападу на поїзд бачиш їх так виразно, як тепер. Тільки тоді вони такі, як тепер, і чотирьох кулеметів досить, щоб примусити їх тікати. Коли дивишся на них із такої відстані, вони здаються вдвічі більшими.

Ти, думав він, дивлячись на кінчик мушки, що сиділа тепер нерухомо в прорізі прицілу, скерована на середину грудей командира роз'їзду, трохи праворуч від червоної емблеми, яка яскраво вирізнялася в промінні вранішнього сонця на тлі зеленкуватого плаща. Ти, думав він, тепер уже по-іспанському, притискаючи палець до спускової дужки, щоб він не торкнувся гачка й щоб не залунав передчасно квапливий, оглушливий гуркіт кулеметної черги. Ти, думав він, ось ти й помер у розквіті молодих літ. Ех ти, думав він, ех ти, ех ти. Але хай цього не станеться. Хай цього не станеться.

Він відчув, що Агустін, який лежав поряд, пирхнув, але стримав кашель і проковтнув слину. Потім, усе ще дивлячись понад змащеним воронованим стволом крізь отвір між гілками, все ще притискаючи палець до спускової дужки, він побачив,

як командир завернув коня й показав рукою на ліс, до якого вели сліди Пабло. Всі четверо завернули й рушили клусом до лісу, і Агустін ледь чутно прошепотів:

— *Cabrónes!*

Роберт Джордан подивився назад, туди, де Ансельмо кинув деревце.

Циган Рафаель пробирався до них між скель із гвинтівкою за плечем і двома сідельними саквами в руках. Роберт Джордан махнув йому рукою — мовляв, «лягай!» — і циган зник з очей.

— Ми могли покласти всіх чотирьох,— тихо сказав Агустін. Він був весь мокрий від поту.

— Так,— пошепки відповів Роберт Джордан.— Але хто зна, що сталося б, якби ми почали стріляти.

В цю мить він знову почув стукіт каміння, що скочувався вниз, і швидко озирнувся. Але ні цигана, ні Ансельмо не було видно. Він подивився на свій годинник, а потім угору й побачив, що Прімітіво знову й знову піднімає й опускає гвинтівку швидкими, короткими ривками.

Пабло випередив їх на сорок п'ять хвилин, подумав Роберт Джордан і одразу ж почув тупіт кавалерійського загону, що наближався.

— *No te apures,*— прошепотів він Агустінові.— Не хвилюйся. Вони проїдуть так само, як ті.

Загін з'явився на узліссі — двадцять вершників колоною по двоє, вдягнені й озброєні так само, як перші четверо,— шаблі в піхвах, автомати у футлярах. І так само, як ті четверо, вони зникли в лісі.

— *Tu ves?* — мовив Роберт Джордан Агустінові.— Бачиш?

— Їх багато,— сказав Агустін.

— Якби ми вбили тих чотирьох, то нам довелося б мати діло з цими,— тихо промовив Роберт Джордан. Серце його вже заспокоїлося, сорочка на грудях промокла від розталого снігу. Всередині в нього все наче заніміло.

Сонце щедро пригрівало, і сніг танув швидко. Він осідав навколо стовбурів дерев, а за стволом кулемета, перед очима Роберта Джордана, поверхня снігу була волога й дірчаста, бо згори його розтоплювало сонце, а знизу дихала теплом земля.

Роберт Джордан глянув угору, на Прімітіво, й побачив, що той дає йому знак: «нічого»,— показуючи схрещені руки долонями донизу.

З-за скелі показалася Ансельмова голова, і Роберт Джордан помахом руки покликав його до себе. Переповзаючи від скелі до скелі, старий дістався до кулемета й ліг коло нього, розпластавшись на землі.

— Багато їх. Багато,— сказав він.

— Мені твої дерева вже не потрібні,— сказав йому Роберт Джордан.— Немає потреби далі садити ліс.

Ансельмо й Агустін усміхнулися.

— Обійшлося й так, а саджати дерева тепер небезпечно, бо ці люди ще вертатимуться назад, і вони, можливо, не такі вже дурні.

Йому хотілося балакати, а в нього це означало, що він тільки-но пережив велику небезпеку. Він завжди міг визначити серйозність пережитої небезпеки з того, чи дуже йому потім кортіло балакати.

— Добре я його замаскував, га? — сказав він.

— Добре,— мовив Агустін.— Добре, туди їх перетуди, усіх фашистів. Ми могли вбити тих чотирьох. Ти бачив? — спитав він Ансельмо.

— Бачив.

— Слухай,— сказав Роберт Джордан старому.— Тобі доведеться піти на вчорашній пост чи кудись-інде — місце сам собі вибереш,— щоб постежити за шосе, як учора, й запам'ятати все, що на ньому діється. Це давно вже треба було зробити. Сиди там, поки посутеніє. Потім повертайся, і ми пошлемо когось іншого.

— А як же мої сліди?

— Підеш низом, тільки-но зійде сніг. Після снігу на дорозі буде болото. Придивися до колії, чи багато проїхало вантажних машин і чи проходили танки. Ми нічого не зможемо з'ясувати, поки ти не принесеш відомості.

— Можна щось сказати? — спитав старий.

— Авжеж, кажи.

— З твого дозволу, чи не краще було б, якби я пішов до Ла-Гранхи, випитав там, що діялось уночі, й доручив комусь стежити й занотовувати так, як ти мене навчив? А ввечері нам принесли б повідомлення, або, ще краще, я міг би знову піти до Ла-Гранхи.

— Ти не боїшся наскочити на кавалерію?

— Ні, якщо не буде снігу.

— А в Ла-Грансі є людина, якій можна доручити це?

— Є. Для такого діла є. Я доручу це жінці. В Ла-Грансі є кілька жінок, на яких можна звіритися.

— Мабуть, є,— мовив Агустін.— Я навіть певен, що є. І такі, що можуть придатися до іншого діла, теж є. Може, я піду замість нього?

— Ні, хай піде старий. Ти вмієш стріляти з кулемета, а день іще не скінчився.

— Я піду, як розтане сніг,— сказав Ансельмо.— Він швидко тане.

— Як ти гадаєш, чи можуть вони впіймати Пабло? — спитав Роберт Джордан Агустіна.

— Пабло хитрий,— сказав Агустін.— Чи можуть люди впіймати без гончаків розумного оленя?

— Часом буває й таке,— мовив Роберт Джордан.

— Пабло не впіймають,— сказав Агустін.— Щоправда, тепер він уже ніщо проти того, яким був колись. Але недаремно він живе собі вигідно в цих горах, та ще й заливається вином, тоді як стількох інших поставили до стінки.

— Він і справді такий хитрий, як про нього кажуть?

— Ще хитріший.

— Особливого розуму він тут не виявив.

— *Como qué no?*[1] Якби він не мав особливого розуму, то вчора ввечері йому був би каюк. Мені здається, *Inglés*, що ти не розумієшся ні на політиці, ні на партизанській війні. І в тому, і в тому головне — це зберегти своє життя. Пригадай, як він зберіг своє життя вчора ввечері. І скільки йому довелося проковтнути образ від мене й від тебе!

Тепер, коли Пабло знову діяв спільно з загоном, Роберт Джордан не хотів казати про нього нічого поганого й одразу ж пошкодував, що поставив під сумнів його розум. Він і сам знав, що Пабло розумний. Адже саме Пабло зразу відчув усі слабкі місця наказу про зруйнування мосту. Роберт Джордан сказав так просто з неприязні до Пабло і, ще не закінчивши фрази, зрозумів свою помилку. Це теж був вияв отієї надмірної балакучості після нервового напруження. Щоб звернути розмову на інше, він спитав Ансельмо:

— А як же ти підеш до Ла-Гранхи серед білого дня?

— А чого ж,— відповів старий.— Я ж піду не з військовим оркестром.

— І не з дзвіночком на шиї,— докинув Агустін.— І не з прапором у руках.

— Якою дорогою ти підеш?

— Спочатку горою, а потім долом, через ліс.

— А якщо тебе затримають?

— Я маю папери.

— Ми всі маємо багато паперів, але деякі ти все ж таки не забудь з'їсти в разі чого.

Ансельмо похитав головою й поплескав долонею по нагрудній кишені своєї блузи.

— Скільки разів я вже ладен був з'їсти їх,— сказав він,— але жодного разу не з'їв. Не люблю я їсти папери.

---

[1] Чому ж ні? *(Ісп.)*

— Треба було б завжди носити на документах трохи гірчиці,— сказав Роберт Джордан.— Я тримаю наші документи в лівій кишені сорочки, а фашистські — в правій. Так принаймні не помилишся зопалу.

Видно, коли командир першого кавалерійського роз'їзду показав на розколину в скелі, справи були справді кепські, бо надто вже всі вони розбалакалися. Занадто розбалакалися, подумав він.

— Але послухай, Роберто,— сказав Агустін.— Кажуть, що уряд щодень правішає. В Республіці нібито вже не кажуть «товариш», а кажуть «сеньйор», «сеньйора». Може, тобі вже треба перекласти документи навпаки?

— Коли він зовсім поправішає, я перекладу документи до задньої кишені,— сказав Роберт Джордан.— І прошию її посередині.

— Ні, хай уже краще залишаються в сорочці,— сказав Агустін.— Невже ми виграємо війну й програємо революцію?

— Ні,— відповів Роберт Джордан.— Але якщо ми програємо війну, тоді не буде ні революції, ні Республіки, ні тебе, ні мене — нічого, тільки один великий *carajo* [1].

— От і я так кажу,— підхопив Ансельмо.— Що ми повинні виграти цю війну. І добре було б виграти війну й нікого не розстрілювати. Щоб ми урядували справедливо і щоб кожен одержав свою пайку, залежно від того, як боровся. І щоб тих, хто бився проти нас, перевиховати так, щоб вони зрозуміли свої помилки.

— Нам треба буде багатьох розстріляти,— сказав Агустін.— Силу-силенну.

Він міцно стиснув праву руку в кулак і постукав нею по долоні лівої.

— Краще б нам нікого не розстрілювати. Навіть ватажків. Краще б нам перевиховати їх працею.

— Я б їм знайшов працю,— мовив Агустін і, загрібши трохи снігу, поклав у рот.

— Яку, лиходію? — спитав Роберт Джордан.

— Два вельми гідних діла.

— Які ж саме?

Агустін взяв у рот ще трохи снігу й подивився на галявину, якою проїхали кіннотники. Потім він виплюнув розталий сніг.

— *Vaya.* Ну й сніданок! — сказав він.— Де той триклятий циган?

[1] Іспанська лайка.

— Яке діло? — спитав Роберт Джордан.— Чого ж ти не кажеш, лихослове?

— Стрибати з літаків без парашута,— сказав Агустін, і очі його заблищали.— Це для тих, кого ми пожаліємо. А решту — поприбивати цвяхами до парканів.

— Ти кажеш мерзоту,— сказав Ансельмо.— Так у нас ніколи не буде Республіки.

— Коли я дивився на тих чотирьох і думав, що ми можемо вбити їх, я почувався, як та кобила, що чекає в загорожі на жеребця,— сказав Агустін.

— Але ти знаєш, чому ми їх не вбили? — спокійно спитав Роберт Джордан.

— Знаю,— відповів Агустін.— Знаю. Але мене брала нетерплячка, як оту кобилу. Тобі не зрозуміти, якщо ти сам цього не відчував.

— Ти весь спітнів,— сказав Роберт Джордан.— Я думав, що зі страху.

— І зі страху теж,— сказав Агустін.— І зі страху, і з того іншого. Нема на світі нічого сильнішого за те, про що я сказав.

Так, подумав Роберт Джордан. Ми вбиваємо холоднокровно, а вони — ні, і ніколи холоднокровно цього не робили. Це їхня найсвятіша віра. Та, стародавня, що її вони мали ще перед тим, як нова релігія прийшла до них з другого кінця Середземного моря. Давньої віри вони ніколи не зрікалися, а лише затаїли й приховали її, даючи їй вихід у війнах та інквізиції. Це люди аутодафе — акту віри. Вбивати доводиться всім, але ми вбиваємо не так, як вони. А ти, подумав він, хіба тебе самого ніколи не порівало таке бажання? Хіба ти не відчував цього в Сьєррі? І під Усерою? І весь час, поки ти був в Естремадурі? І взагалі весь час? *Qué va*, сказав він собі. Це було зі мною при кожному нападі на поїзд.

Облиш усі ці сумнівні літературні вправи щодо берберів та стародавніх іберійців і признайся, що тобі знайома радість убивства, як знайома вона кожному солдатові-добровольцю, заперечує він це чи ні. Ансельмо її не знає, бо він не солдат, а мисливець. Але і його не ідеалізуй. Мисливці вбивають тварин, а солдати — людей. Не обдурюй самого себе, подумав він. І не грайся в літературу. Ти давно вже заразився цим. І не думай погано про Ансельмо. Він щирий християнин. Рідкісне явище для католицької країни.

А я тоді був певен, що Агустіна охопив страх, подумав він. Природний страх перед боєм. А виявляється, це було оте. Можливо, звичайно, що він тепер просто вихваляється. Але страх теж був. Я відчував його всією долонею. Ну, гаразд, час кінчати ці теревені.

— Іди подивись, чи циган приніс їсти,— сказав він Ансельмо.— Сюди його не пускай. Він дурень. Принеси все сюди сам. І хоч би скільки він приніс, хай ще принесе. Я голодний.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Тепер уже ранок став справжнім травневим ранком, небо було високе й чисте, і Роберт Джордан відчував на плечах теплий повів вітру. Сніг швидко танув, а вони сиділи й снідали. Кожен дістав по два великих бутерброди з м'ясом і козячим сиром, а Роберт Джордан покраяв своїм складаним ножем цибулину на грубі кружальця й обклав ними м'ясо та сир між двома скибками хліба.

— Від тебе так тхнутиме, що фашисти на тому кінці лісу почують,— сказав Агустін, сам напхавши повен рот цибулі.

— Дай мені бурдюк, я прополощу рота,— сказав Роберт Джордан, відкусивши чималий шмат від бутерброда.

Ніколи ще він не був такий голодний; він сьорбнув вина, що відгонило смолою від шкіряного бурдюка. Потім випив ще трохи, високо піднявши бурдюк, щоб струмінь лився просто в горло; бурдюк торкнувся соснових гілок, що маскували кулемет, і голова Роберта Джордана теж лягла на соснове гілля, коли він задер її, щоб зручніше було пити.

— Хочеш іще один? — спитав Агустін, простягаючи бутерброд над кулеметом.

— Ні, дякую, їж сам.

— Не можу. Я не звик їсти так рано.

— Справді не хочеш?

— Не хочу. Бери.

Роберт Джордан узяв бутерброд і поклав його на коліна, вийняв цибулину з бічної кишені куртки, де лежали гранати, і розкрив ніж, щоб покраяти її. Він зняв тонку верхню лушпинку, яка забруднилася в кишені, потім відкраяв грубе кружальце. Зовнішнє кільце відпало, і він підняв його, надів на місце й застромив у бутерброд.

— Ти завжди їси цибулю на сніданок? — спитав Агустін.

— Якщо є.

— В тебе дома всі їдять її?

— Ні,— відповів Роберт Джордан.— Там таке не заведено.

— Приємно чути це,— мовив Агустін.— Я завжди вважав Америку цивілізованою країною.

— А чим тобі не подобається цибуля?

— Запахом. Більше нічим. А всім іншим вона як троянда.

Роберт Джордан усміхнувся з повним ротом.

— Як троянда,— сказав він.— Зовсім як троянда! Троянда — це троянда — це цибуля.

— Тобі цибуля в голову вдарила,— мовив Агустін.— Стережись.

— Цибуля — це цибуля — це цибуля,— весело сказав Роберт Джордан і подумки додав: «А камінь — це Stein,— це скеля,— це валун,— це галька».

— Прополощи собі рота вином,— сказав Агустін.— Ти чудний хлопець, *Inglés*. Зовсім не схожий на того динамітника, що раніше працював з нами.

— Я тільки в одному на нього не схожий.

— В чому саме?

— Я живий, а він ні,— сказав Роберт Джордан. І подумав: що це з тобою коїться? Хіба можна казати таке? Невже це тобі від сніданку в голові запаморочилося? Чи, може, ти від цибулі сп'янів? Невже це тепер для тебе нічого не важить? Це ніколи не важило багато, щиро відповів він собі. Ти старався, щоб важило, але старався даремно. А тепер залишилося так мало часу, що брехати не варто.

— Ні,— сказав він тепер уже серйозно.— Цій людині випало тяжко страждати.

— А ти? Ти хіба не страждаєш?

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Я з тих, що мало страждають.

— Я теж,— сказав йому Агустін.— Є люди, що страждають багато, і є такі, що страждають мало. Я дуже мало страждаю.

— Тим краще.— Роберт Джордан знову перехилив бурдюк.— А з оцим ще краще.

— Але я вболіваю за інших.

— Як належить усім порядним людям.

— А за себе — ні.

— У тебе є дружина?

— Ні.

— І в мене теж нема.

— Але в тебе тепер є Марія.

— Так.

— Дивна річ,— сказав Агустін.— Відколи вона прийшла до нас, після того діла з поїздом, Пілар нікого з нас близько до неї не підпускала, пильнувала її, наче в монастирі кармеліток. Ти навіть уявити собі не можеш, як ревно вона її пильнувала. І ось приходиш ти, і вона віддає її тобі, наче в дарунок. Що ти на це скажеш?

— Зовсім не так було.

— А як же було?

— Вона доручила мені піклуватися про неї.

— І ото так ти піклуєшся — кохаєшся з нею цілу ніч?

— А чом ні?

— Гарне піклування!

— А ти хіба не розумієш, що піклуватись можна й так?

— Можливо, але так піклуватися про неї міг би кожен із нас.

— Не будемо більше говорити про це,— сказав Роберт Джордан.— Я кохаю її щиро.

— Щиро?

— На світі немає нічого щирішого.

— А потім? Після мосту?

— Вона піде зі мною.

— Тоді,— сказав Агустін,— не говорімо більше про це. Я зичу вам обом щастя.

Він підняв бурдюк і довго пив із нього, потім передав Робертові Джордану.

— Ще одне, *Inglés*,— сказав він.

— Кажи.

— Я сам теж її кохаю.

Роберт Джордан поклав йому руку на плече.

— Дуже кохаю,— мовив Агустін.— Дуже. Так, що навіть уявити не можна.

— Я можу уявити.

— Вона з першого погляду запала мені в душу.

— Вірю.

— Слухай. Я кажу все це тобі цілком серйозно.

— Кажи.

— Я до неї жодного разу не доторкнувся, нічого між нами не було, але я дуже кохаю її. Ти з нею не жартуй, *Inglés*. Хоч вона й спить із тобою, не думай, що вона хвойда.

— Я її завжди кохатиму.

— Я вірю тобі. І ще одне. Ти не знаєш, яка була б ця дівчина, якби не революція. Ти за неї відповідаєш. Вона справді багато натерпілася. Вона не така, як ми.

— Я одружуся з нею.

— Ні. Не в цьому річ. Це ні до чого, якщо в нас революція. А втім...— він кивнув головою,— мабуть, так було б краще.

— Я одружуся з нею,— сказав Роберт Джордан і відчув, як до горла йому підступає клубок.— Я її дуже кохаю.

— Згодом,— мовив Агустін.— Коли можна буде. Головне, що ти маєш такий намір.

— Так. Маю.

— Слухай,— сказав Агустін.— Може, я стромляю носа куди не слід, але чи багато дівчат ти знав тут, в Іспанії?

— Не дуже багато.

— Хто ж вони були, повії?
— Не тільки.
— Скільки ж їх було?
— Кілька.
— І ти спав із ними?
— Ні.
— Ось бачиш!
— Так.
— Я тільки хочу сказати, що Марія не легковажна дівчина.
— Я теж не легковажний.
— Якби я думав інакше, то застрелив би тебе ще минулої ночі, коли ти з нею лежав. У нас часто за таке вбивають.
— Слухай, хлопче,— мовив Роберт Джордан.— Все це вийшло не так, як належить, але тільки тому, що обмаль часу. Часу — от чого нам бракує. Завтра треба буде битися. Мені то байдуже. Але для нас із Марією це означає, що ми все своє життя мусимо прожити за той час, який ще залишився.
— А день і ніч — це небагато,— сказав Агустін.
— Небагато. Але в нас були ще вчорашній день, і вчорашня ніч, і ця.
— Слухай,— сказав Агустін.— Якщо я можу в чомусь допомогти тобі...
— Ні. Нам нічого не треба.
— Якщо я можу щось зробити для тебе чи для того стригунця...
— Ні.
— Правда, людина для людини мало що може зробити.
— Ні. Дуже багато.
— Що ж саме?
— Хоч би що діялося тут сьогодні й завтра, обіцяй цілком довіряти мені й виконувати мої накази в бою, навіть якщо вони здаватимуться тобі хибними.
— Я тобі довіряю. Надто після зустрічі з роз'їздом і відколи ти відіслав коня.
— Що тут такого. Розумієш, у нас єдина мета. Виграти війну. Якщо ми її не виграємо, то все інше — пусте. Завтра ми маємо зробити дуже важливе діло. Справді важливе. Буде бій. У бою потрібна дисципліна, бо під час бою дещо часом здається не таким, яким воно є насправді. Дисципліна має грунтуватися на довір'ї.
Агустін сплюнув.
— Це все не має ніякого стосунку до Марії,— сказав він.— Часу залишилося небагато, тож скористайтеся з нього по-людському. Якщо я можу в чомусь допомогти тобі — кажи. А в тому завтрашньому ділі можеш цілком покластися на мене. Якщо тре-

ба буде вмерти заради завтрашнього діла — що ж, я зустріну смерть охоче і з легким серцем.

— Мені теж так здалося,— сказав Роберт Джордан.— Але приємно чути від тебе такі слова...

— А ще,— додав Агустін,— отой, нагорі,— він показав туди, де сидів Прімітіво,— людина, на яку можна покластися. Про Пілар взагалі нема що й казати, ти ще навіть гадки не маєш, яка це людина. Старий Ансельмо теж. І Андрес. І Еладіо. Він хлопець тихий, але надійний. І Фернандо. Не знаю, як ти на нього дивишся. Правда, на розум він не вельми бистрий. Він повільний, як віл, що тягне воза битим шляхом. Але воювати й виконувати накази *es muy hombre* [1]. Сам побачиш.

— Отже, все гаразд.

— Ні. Є двоє ненадійних. Циган і Пабло. Але люди Ель Сордо кращі від нас рівно настільки, наскільки ми кращі від козячого лайна.

— От і добре.

— Так,— сказав Агустін.— Але я волів би, щоб воно відбулося сьогодні.

— Я теж. Аби покінчити з цим. Та нічого не вдієш.

— Ти гадаєш, що буде тяжко?

— Можливо.

— Але на серці тобі легко, *Inglés*?

— Так.

— І мені теж. Дарма, що так вийшло з Марією і взагалі.

— А знаєш чому?

— Ні.

— І я не знаю. Може, через погоду. Погода сьогодні дуже гарна.

— Хтозна. А може, через те, що будемо битися.

— Мабуть, що так,— сказав Роберт Джордан.— Але не сьогодні. Найголовніше, найважливіше, щоб нічого не сталося сьогодні.

І в цю хвилину крізь шелест теплого вітру у верховітті дерев здалеку долинув якийсь відгомін. Роберт Джордан ще не був певен, чи це йому не причулося; розтуливши уста, він почав прислухатися, зиркаючи на Прімітіво. На мить він наче знову почув якийсь звук, але тільки на мить. Вітер шумів у соснах, і Роберт Джордан весь напружився, прислухаючись. Потім знову почув той тихий відгомін, що долинав разом із вітром.

— Для мене це зовсім не трагедія,— почув він голос Агустіна.— Не буде Марія моєю — ну й гаразд! Перебуватимусь повіями, як і досі.

---

[1] Він уміє, як справжній мужчина *(ісп.)*.

— Тихо! — сказав Роберт Джордан, не слухаючи його; вони лежали поряд, але він дивився в інший бік. Агустін швидко глянув на нього.

— *Qué pasa?* [1] — спитав він.

Роберт Джордан приклав палець до уст і знову почав прислухатися. Знову долинув той самий звук. Він був слабкий, приглушений, сухий і дуже далекий. Але тепер уже не залишалося сумніву. Це був чіткий, різкий тріск кулеметної черги. Здавалося, десь дуже далеко вибухають одна за одною пачки маленьких петард.

Роберт Джордан подивився вгору на Прімітіво. Той сидів, підвівши голову, обличчям до них, і приклавши до вуха зігнуту долоню. Коли Роберт Джордан подивився на нього, Прімітіво показав йому рукою на гребінь гірського пасма.

— В Ель Сордо б'ються,— сказав Роберт Джордан.

— То рушаймо їм на допомогу,— мовив Агустін.— Збирай людей. *Vámonos!*

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Ми залишимося тут.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Роберт Джордан подивився вгору й побачив, що Прімітіво підвівся й подає знаки гвинтівкою. Роберт Джордан кивнув головою, але Прімітіво ще й ще показував щось гвинтівкою, прикладав долоню до вуха й знов подавав ті знаки, немов боявся, що його не зрозуміли.

— Залишайся тут, біля кулемета, але не стріляй, поки не будеш цілком певен, що вони йдуть сюди. І навіть тоді не стріляй, а жди, коли вони дійдуть он до тих кущів.— Роберт Джордан показав пальцем.— Зрозумів?

— Так. Але...

— Ніяких «але». Я тобі потім поясню. Я йду до Прімітіво.

Ансельмо був поряд, і він сказав йому:

— *Viejo*, ти залишайся тут, з Агустіном і кулеметом.— Він говорив повільно, не поспішаючи.— Стріляти не можна, поки кавалерія не в'їде в цю розпадину. Якщо вони тільки покажуться, як оце недавно, чіпати їх не треба. Якщо доведеться стріляти, міцно тримай триногу й подавай йому диски.

— Добре,— сказав старий.— А Ла-Гранха?

— Підеш пізніше.

Роберт Джордан подерся вгору по сірих каменях, відчуваючи під пальцями їхню вогкість щоразу, як підтягувався на руках. Сніг, що їх укривав, швидко танув на сонці. Верхівки каменів

[1] Що сталося? *(Ісп.)*

уже обсихали, і, спинаючись угору, він оглянувся і побачив сосновий ліс, довгу галявину за ним, далі спадисту долину, а за нею — високі гори. Нарешті він дістався до заглибини між двома великими каменями, де влаштувався Прімітіво, і той сказав йому:

— Вони напали на Глухого. Що будемо робити?

— Нічого,— сказав Роберт Джордан.

Звідси стрілянину було виразно чути, і, подивившись уперед, він побачив далеко, на крутому схилі за долиною, кавалерійський загін, що виїхав із лісу і тепер прямував засніженим схилом на гору, в напрямку стрілянини. Довга, подвійна вервечка вершників чорніла на снігу. Він бачив, як вона досягла гребеня пасма й зникла між деревами.

— Ми повинні їм допомогти,— сказав Прімітіво. Голос його був хрипкий і глухий.

— Це неможливо,— сказав Роберт Джордан.— Я цілий ранок боявся цього.

— Чому?

— Вчора ввечері вони пішли красти коней. Сніг перестав падати, і їх вистежили.

— Але ми повинні їм допомогти,— сказав Прімітіво.— Не можна кидати їх напризволяще. Це наші товариші.

Роберт Джордан поклав йому руку на плече.

— Ми нічого не можемо зробити,— сказав він.— Якби ми могли, я зробив би все.

— Туди можна дістатися згори. Ми можемо взяти коней і обидві *máquinas*. Ту, що внизу, і твій автомат. І піти їм на допомогу.

— Послухай,— сказав Роберт Джордан.

— Я ось що слухаю,— мовив Прімітіво.

Стрілянина долинала безперервними хвилями, що набігали одна за одною. Потім розляглися вибухи ручних гранат, важкі й глухі в сухому тріскотінні кулеметів.

— Вони пропали,— сказав Роберт Джордан.— Вони були пропащі вже тоді, коли перестав падати сніг. Якщо ми підемо туди, то ми теж пропащі. Нам не можна розпорошувати сили — у нас їх і так мало.

Щоки Прімітіво, його верхню губу й шию вкривала шпакувата щетина. Обличчя в нього було пласке і майже брунатне там, де не було щетини, ніс перебитий і приплюснутий, сірі очі сиділи глибоко. Дивлячись йому в обличчя, Роберт Джордан побачив, як щетина сіпається біля кутиків його уст і на борлаку.

— Ти тільки послухай,— сказав Прімітіво.— Їх там убивають.

— Так, якщо улоговину оточено з усіх боків,— сказав Роберт Джордан.— Але, можливо, комусь пощастило вибратися.

— Ми могли б підійти і вдарити з тилу,— сказав Прімітіво.— Візьмімо коней і рушаймо вчотирьох.

— А потім що? Що буде, як ми вдаримо з тилу?

— Ми з'єднаємося з Глухим.

— Щоб загинути там? Подивися на сонце. До вечора ще далеко.

Небо було високе, безхмарне, сонце пекло їм спини. На південному схилі по той бік галявини, що лежала під ними, оголилися довгі смуги чорної землі, а з сосон весь сніг опав. Камені, мокрі від розталого снігу, ледь парували на осонні.

— Ти мусиш із цим змиритися,— сказав Роберт Джордан.— *Hay que aguantarse.* Такі речі бувають на війні.

— Але невже ми нічого не можемо зробити? Зовсім нічого? — Прімітіво дивився йому в очі, і Роберт Джордан знав, що той довіряє йому.— А ти не міг би послати тільки мене й ще кого-небудь із тим маленьким кулеметом?

— Це б нічого не дало,— сказав Роберт Джордан.

Йому на мить здалося, наче він побачив те, що виглядав, але то був яструб, який сковзнув із вітром униз, а потім злинув угору понад пругом далекого соснового лісу.

— Це нічого не дало б, навіть якби ми пішли всі,— сказав він.

Стрілянина в ту хвилину посилилася, й частіше залунали глухі, важкі вибухи ручних гранат.

— Ох, туди його в бога! — сказав Прімітіво, вкладаючи всю душу в лайку; в очах у нього стояли сльози, щоки сіпалися.— Ох, туди їх і розтуди в бога й пречисту діву!

— Заспокойся,— сказав Роберт Джордан.— Незабаром і тобі доведеться битися з ними. Дивись, он іде Пілар.

Жінка піднімалася до них, насилу деручись по скелях.

Щоразу, коли вітер доносив відгомін бою, Прімітіво лаявся.

— Туди їх і розтуди! Ох, в бога й пречисту діву!

Роберт Джордан спустився трохи нижче, щоб помогти Пілар.

— *Qué tal,* жінко? — спитав він, узявши її за обидві руки й підтягуючи вгору, коли вона важко перелазила через останній камінь.

— Ось твій бінокль,— сказала вона й зняла з шиї бінокль на ремінці.— Отже, вони добралися до Глухого?

— Так.

— *Pobre,*— сказала вона співчутливо.— Бідний Глухий.

Вона ще відсапувалася після важкого підйому і, тримаючись за руку Роберта Джордана, міцно стискаючи її в своїй, роздивлялася довкола.

— Як там, по-твоєму?

— Погано. Дуже погано.

— Гадаєш, що він *jodido*? [1]

— Мабуть, що так.

— *Pobre*,— сказала вона.— Певно, через отих коней?

— Очевидно.

— *Pobre*,— сказала Пілар. І потім додала: — Рафаель намолов мені казна-чого про якусь кінноту. Що тут було?

— Спершу роз'їзд, потім частина ескадрону.

— Де, в якому місці?

Роберт Джордан показав їй, де спинявся роз'їзд і де стоїть замаскований кулемет. З того місця, де вони стояли, видно було тільки один черевик Агустіна, що стирчав із-під гілля.

— А циган запевняв, ніби вони під'їхали так близько, що дуло кулемета вперлося передньому коневі в груди,— сказала Пілар.— Ну й поріддя! Бінокль ти забув у печері.

— Ви спакували речі?

— Все, що можна забрати. Про Пабло нічого не чути?

— Він проїхав хвилин за сорок раніше від кавалеристів. Вони подалися слідом за ним.

Пілар усміхнулася. Вона ще трималася за нього. Потім пустила його руку.

— Їм його не бачити,— сказала вона.— Ну, а як же з Глухим? Ми нічого не можемо зробити?

— Нічого.

— *Pobre*,— сказала вона.— Я дуже його любила. Ти певен, що він *jodido*?

— Так. Я бачив багато вершників.

— Більше, ніж було тут?

— Ще цілий загін. Вони їхали туди.

— Ти послухай, що там коїться,— мовила Пілар.— *Pobre, pobre* Глухий.

Вони прислухалися до стрілянини.

— Примітиво хотів піти туди,— сказав Джордан.

— Ти що, з глузду з'їхав? — сказала Пілар пласковидому чоловікові.— І звідки в нас береться стільки *locos*? [2]

— Я хочу врятувати їх.

— *Qué va*,— сказала Пілар.— Ще один мрійник. Гадаєш, тобі надто довго доведеться чекати смерті тут, на місці?

Роберт Джордан подивився на неї, на її важке, смагляве, вилицювате, як в індіанки, обличчя, широко розставлені чорні очі й розтягнутий у гіркій посмішці рот із важкою верхньою губою.

---

[1] Загинув, пропав *(ісп.)*.

[2] Божевільні *(ісп.)*.

— Поводься, як чоловік,— сказала вона Прімітіво.— Як дорослий чоловік. В тебе вже он сивина.

— Не кепкуй з мене,— похмуро відповів Прімітіво.— Хто має хоч трохи почуттів і уяви...

— Той повинен навчитися володіти ними,— сказала Пілар.— Ти й з нами довго не проживеш. І не треба тобі шукати смерті з чужими. А щодо уяви, то в цигана її вистачить на всіх. Яку байку він мені оце розповів!

— Якби ти сама все бачила, то байкою не назвала б,— сказав Прімітіво.— Нам тут було не до сміху.

— *Qué va*,— сказала Пілар.— Ну, під'їхали кілька вершників і поїхали собі далі. А ви вже удаєте з себе героїв. А все тому, що ми засиділися на одному місці.

— А те, що зараз діється в Сордо,— це теж смішно? — спитав Прімітіво, цього разу зневажливо. Видно було, яких мук завдає йому кожне відлуння пострілів, що долинало з вітром, і як йому хотілося або піти туди, або щоб Пілар забралася геть і дала йому спокій.

— Ну що ж,— відповіла Пілар.— Що сталося, те сталося. І нічого рюмсати над чужим горем.

— Іди ти знаєш куди! — вилаявся Прімітіво.— Бувають же жінки такі дурні й такі брутальні, що просто несила їх терпіти.

— Ну, як у кого в штанях нема сили, то мусить же вона бути хоч у спідниці! — сказала Пілар.— Звідси все одно нічого не видно, то я вже піду.

І тут Роберт Джордан почув високо вгорі гуркіт літака. Він підвів голову, і йому здалося, що він упізнав той самий розвідувальний літак, який бачив раніше. Тепер літак, мабуть, повертався з фронту й летів у напрямку гірського пасма, де фашисти атакували Ель Сордо.

— Ось він, лиховісний птах,— сказала Пілар.— Чи з нього видно, що там діється?

— Авжеж,— сказав Роберт Джордан.— Якщо тільки пілот не сліпий.

Вони дивилися, як літак летить високо й рівно, виблискуючи сріблом у сонячному промінні. Він наближався з лівого боку, й вони бачили два світляні кружала його пропелерів.

— Лягайте! — сказав Роберт Джордан.

Літак уже мчав над ними, його тінь пливла по галявині, мотор ревів на повну силу. Він промайнув над ними й полетів далі, до долини. Вони стежили за рівним, упевненим летом, аж поки він не зник з очей; потім літак з'явився знову, зробив широке коло, двічі пролетів, знизившись, над гребенем гірського пасма й нарешті щез у напрямку Сеговії.

Роберт Джордан подивився на Пілар. Вона похитала головою, чоло її було мокре від поту. Нижню губу вона закусила.

— На кожного щось знайдеться,— сказала вона.— На мене — оце.

— Чи не заразилася ти від мене страхом? — уїдливо спитав Прімітіво.

— Ні.— Вона поклала руку йому на плече.— Від тебе страхом не можна заразитися, бо в тебе його нема. Я це знаю. Мені шкода, що я з тобою так жорстоко жартувала. Ми всі в одній халепі.— Потім звернулася до Роберта Джордана: — Я пришлю їжі й вина. Може, тобі ще чогось треба?

— Зараз ні. Де решта наших?

— Весь твій резерв цілісінький і перебуває внизу разом із кіньми,— всміхнулася вона.— Все сховане від чужого ока. Все готове до від'їзду. Марія пильнує твою вибухівку.

— Якщо літаки все ж налетять, не випускай її з печери.

— Добре, ясновельможний пане *Inglés*,— сказала Пілар.— Твого цигана,— дарую його тобі,— я послала по гриби, хочу присмачити ними зайців. Зараз грибів багато, а зайців, гадаю, треба з'їсти сьогодні, хоч завтра чи післязавтра вони були б іще смачніші.

— Так, краще з'їсти їх сьогодні,— сказав Роберт Джордан, і Пілар поклала свою велику руку йому на плече, на ремінь автомата, а потім скуйовдила його чуприну.

— Оце так *Inglés*,— сказала Пілар.— Я пришлю Марію з печенею, як тільки зготую.

Далека стрілянина завмирала, і тепер чути було лише поодинокі постріли.

— Гадаєш, це вже кінець? — спитала Пілар.

— Ні,— мовив Роберт Джордан.— Судячи з того, що ми чули, на них напали, але атаку вони відбили. А тепер, мабуть, фашисти оточили їх з усіх боків, поховалися й чекають літаків.

Пілар звернулася до Прімітіво:

— Ти віриш, що я не хотіла тебе образити?

— *Ya lo sé* [1],— сказав Прімітіво.— Я терпів і гірші речі від тебе. У тебе гострий язик. Але думай, що кажеш, жінко. Глухий був мій добрий приятель.

— А мій ні? — спитала його Пілар.— Послухай, плясковидий. На війні не можна казати того, що відчуваєш. З нас досить і свого горя, нащо ж позичати його ще й у Глухого.

Прімітіво все ще супився.

— Тобі треба було б ковтнути якихось ліків,— сказала йому Пілар.— Ну, я піду варити обід.

[1] Знаю *(ісп.)*.

— Ти принесла мені документи того *requeté*? — спитав її Роберт Джордан.

— Ну й голова ж у мене,— відповіла вона.— Зовсім забула про них. Пришлю з Марією.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Була вже майже третя година, а літаки все ще не з'являлися. Опівдні сніг розтанув зовсім, і тепер каміння нагрілося на сонці. На небі не було жодної хмаринки, і Роберт Джордан сидів між камінням без сорочки, підставивши спину сонцю, й читав листи, знайдені в кишенях убитого кавалериста. Час від часу він скидав оком на смугу лісу по той бік галявини, на гори над ним і знов повертався до листів. Нових кавалерійських загонів не було видно. Іноді з боку табору Ель Сордо долинав постріл.

З військових документів він довідався, що вбитий народився в Наваррі, в містечку Тафалья, що мав він двадцять один рік і що він був неодружений, син коваля. Служив він в Н-ському кавалерійському полку, і це здивувало Роберта Джордана, бо він вважав, що цей полк перебуває на півночі. Хлопець був карліст; на початку війни його поранило в боях за Ірун.

Напевно, я зустрічав його під час ярмарку в Памплоні, в натовпі, що біг вулицями попереду биків, подумав Роберт Джордан. На війні ніколи не вбиваєш того, кого хочеш, сказав він собі. Майже ніколи, уточнив він і заходився читати далі.

Перші листи, що їх він прочитав, були дуже церемонні, дуже старанно написані, і йшлося в них переважно про місцеві події. Це були листи від сестри вбитого, і Роберт Джордан дізнався, що в Тафальї все гаразд, батько почуває себе добре, а мати, як завжди, тільки трохи скаржиться на біль у попереку, і вона, сестра, сподівається, що він теж здоровий і не дуже лізе під кулі, і рада, що він б'є червоних і допомагає визволяти Іспанію з-під їхнього панування. Далі вона перелічувала хлопців із Тафальї, які загинули або були тяжко поранені, відколи вона востаннє йому писала. Убитих було десятеро. Надто багато на таке містечко, як Тафалья, подумав Роберт Джордан.

Листи були дуже побожні; сестра писала, що молиться святому Антонію, і пресвятій діві Піларській, і іншим пресвятим дівам, щоб вони вберегли його, і просила не забувати про те, що його боронить також святе серце Ісусове, яке, сподівається вона, він завжди носить на власному серці, бо вже безліч — це слово було підкреслено — безліч разів доведено, що воно має силу відвертати кулі. А далі йшов підпис: «З любов'ю до тебе твоя сестра Конча».

Цей лист був трохи забруднений по краях, і Роберт Джордан поклав його на місце, між військовими документами, і розгорнув інший, написаний не таким бездоганним почерком. Це був лист від нареченої, від його *novia*, він теж був делікатний і церемонний, але в ньому відчувалася гарячкова тривога за долю нареченого. Роберт Джордан прочитав його, а потім сховав усі листи разом із документами у задню кишеню штанів. Читати решту листів йому не хотілося.

Сьогодні я, здається, вже зробив свій добрий вчинок, сказав він собі. Так, здається, зробив, ще раз сказав він подумки.

— Що це ти читав? — запитав його Прімітіво.

— Папери й листи того *requeté*, якого ми застрелили вранці. Хочеш глянути?

— Я не вмію читати,— сказав Прімітіво.— А є щось цікаве?

— Нема,— відповів Роберт Джордан.— Звичайні особисті листи.

— А що чути там, звідки він родом? Чи є що про це в листах?

— У них там начебто все гаразд,— мовив Роберт Джордан.— Серед його земляків багато вбитих.

Він подивився вниз, на маскування кулемета, яке довелося трохи змінити й підправити після того, як розтанув сніг. Тепер воно мало цілком природний вигляд. Він підвів очі й оглянув місцевість.

— З якого він міста? — спитав Прімітіво.

— З Тафальї,— відповів Роберт Джордан.

Ну, добре, сказав він собі. Мені шкода — якщо тільки від цього комусь буде легше.

Навряд, сказав він собі.

Ну, то облиш, сказав він собі.

Гаразд. Облишив.

Але облишити це було не так легко. Скількох же ти вбив за цей час, спитав він себе. Не знаю. А ти вважаєш, що маєш право вбивати? Ні. Але мушу. Скільки ж із тих, кого ти вбив, були справжні фашисти? Дуже небагато. Проте всі вони — вороги, чиїй силі ми протиставимо силу. Але з усіх іспанців тобі найбільше подобалися наваррці. Так. А ти вбиваєш їх. Так. Якщо не віриш, піди до табору й подивися. Адже ти знаєш, що вбивати — недобре? Так. Але ти вбиваєш? Так. І ти й досі беззастережно віриш, що борешся за справедливу справу? Так.

Вона справедлива, сказав він собі, не для того, щоб себе заспокоїти, а з гордістю. Я вірю в народ і в його право обирати бажаний йому спосіб урядування. Але не можна вірити в убивство, сказав він собі. Ти мусиш убивати з необхідності, але вірити в те, що ти маєш право на вбивство,— не можна. Бо якщо ти віриш в убивство, то все помилка з самого початку.

І все ж скількох, по-твоєму, ти вбив? Не знаю, не хочу вести рахунку. Але ти знаєш? Так. То скількох? Точно сказати не можу. Коли підриваєш ешелон, то вбиваєш багато. Дуже багато. Але точно сказати неможливо. А про скількох ти знаєш точно? Понад двадцятеро. Скільки з них були справжні фашисти? Двоє напевно. Бо їх мені довелося розстріляти, коли ми взяли їх у полон під Усерою. І тобі не було гидко? Ні. Але й приємно теж не було? Ні. Я твердо вирішив ніколи більше цього не робити. Я уникав цього. Я уникав убивати беззбройних.

Слухай, сказав він собі. Краще облиш ці думки. Вони дуже шкідливі для тебе й твоєї роботи. Тоді сам собі заперечив: ні, це ти слухай. Ти робиш важливу справу, і треба, щоб ти весь час усе розумів. Я мушу дбати про те, щоб у тебе в голові все було ясно. Бо якщо в тебе не все ясно в голові, ти не маєш права робити того, що ти робиш, бо те, що ти робиш,— це злочин, і ніхто не має права відбирати в людини життя, якщо тільки це не робиться заради того, щоб запобігти ще більшому лихові. Отож зрозумій це добре і не бреши самому собі.

Але я не вестиму рахунку людей, що їх я вбив, як роблять список трофеїв чи якісь інші паскудства, на зразок карбів на прикладі, сказав він собі. Я маю право не вести рахунку, і я маю право забути.

Ні, відповів він собі. Ти не маєш права нічого забувати. Ти не маєш права заплющувати на щось очі, не маєш права нічого забувати, нічого пом'якшувати чи спотворювати.

Замовкни, сказав він сам собі. Ти стаєш надто балакучий.

Ані дурити самого себе, вів він далі, заперечуючи собі.

Ну, гаразд, сказав він собі. Дякую за всі добрі поради. А чи можна мені кохати Марію?

Так, відповів він собі.

Навіть якщо припустити, що в суто матеріалістичній концепції суспільства немає місця таким речам, як кохання?

А звідки ти її взяв, оту концепцію, запитав він себе. Немає її в тебе. І не може бути. Ти не справжній марксист, і ти це знаєш. Ти просто віриш у Свободу, Рівність і Братерство. Ти віриш у Життя, Свободу й Право на Щастя. І не лізь у діалектику. Вона для інших, але не для тебе. Ти повинен знати її настільки, щоб не бути цілковитим профаном. Ти багатьох речей тимчасово зрікся, аби виграти війну. І якщо ми програємо, всі ті речі пропадуть.

Але потім ти зможеш відкинути те, в що не віриш. Є багато речей, у які ти не віриш, і багато речей, у які віриш.

І ще одне. Ніколи не роби легковажних висновків про кохання. Просто більшості людей не випадало щастя зазнати його. А ти зазнав — уперше в житті. Те, що в тебе з Марією — все одно,

чи триватиме воно одну добу чи багато літ,— залишиться найголовнішим із усього, що може статися в житті людини. Завжди будуть люди, які казатимуть, що кохання не існує, бо їм не пощастило спізнати його. Але я кажу тобі, що воно існує, і що ти тепер зазнав його, і що тобі випало велике щастя, навіть якщо завтра тобі доведеться вмерти.

Годі вже розводитися про смерть, сказав він собі. У нас про неї не говорять. Такі балачки полюбляють наші друзі-анархісти. Тільки-но діло повертає на погане, їм завжди спадає на думку лише одне: підпалити що-небудь і вмерти. Дивний все-таки напрям думок. Дуже дивний. Ну що ж, друже, день закінчується, сказав він собі. Вже майже третя година, незабаром і обід принесуть. У таборі Ель Сордо ще стріляють, отже, напевно, вони оточили його й чекають підмоги. Їм, мабуть, доводиться поспішати, щоб закінчити все до ночі.

Цікаво, що ж робиться там, у Ель Сордо. Те саме, що врешті робитиметься й у нас. У всякому разі, там не дуже весело. І це ми завели його в халепу через отих коней. Як це кажуть по-іспанському? *Un callejón sin salida.* Безвихідь. Мені здається, я зумів би дати собі раду. Через це треба пройти лише раз, та й по всьому. А як приємно, мабуть, брати участь у такій війні, в якій можна здатися, коли тебе оточили. *Estamos copados.* Нас оточили. Ось найжахливіший крик розпачу в цій війні. А потім тебе, звичайно, розстрілюють; і якщо просто розстрілюють, то можна вважати, що тобі пощастило. Ель Сордо не матиме такого щастя. І ми теж, якщо тільки настане наша черга.

Була рівно третя година. І тут він почув далекий, приглушений гуркіт і, підвівши голову, побачив літаки.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Ель Сордо прийняв бій на вершині високого горба. Цей горб не подобався йому; побачивши його, він подумав, що обрисами своїми він схожий на шанкер. Але Ель Сордо не мав вибору, він наглянув його ще здалеку і помчав до нього з важким ручним кулеметом за спиною на неосідланому коні, який летів щодуху; мішок із гранатами теліпався на одному боці, мішок із дисками на другому. Хоакін та Ігнасіо раз по раз зупинялися й стріляли, зупинялися й стріляли, щоб дати йому змогу дістатися до вершини й встановити кулемет.

Сніг тоді ще не розтанув, той самий сніг, що їх занапастив, і, коли в коня влучила куля і він, тяжко відсапуючись і заточуючись, намагався подолати останню крутизну, оббризкуючи сніг яскраво-червоним гарячим струменем, Сордо зіскочив, перекинув повід через плече й потяг коня нагору за собою. Він

дерся так швидко, як тільки міг із двома важкими мішками на плечах, серед куль, що цокали об каміння, і, нарешті, взявши коня за гриву, пристрелив його швидко, вправно й обачно, точно вибравши місце, так, що кінь, упавши головою вперед, завалив розпадину між двома скелями. Сордо прилаштував кулемет на його спині й вистріляв два диски;кулемет торохкотів, порожні гільзи сипалися на сніг, розпечений ствол присмалив шерсть на шкурі, а Сордо все стріляв у всіх, хто з'являвся на схилі горба, щоб примусити їх залягти, і весь час по спині йому пробігав холод, бо він не знав, що діється позаду. Коли нарешті останній із його п'ятьох людей видерся на вершину горба, холод той зник, і Сордо припинив вогонь, щоб приберегти решту дисків.

На схилі лежало ще двоє вбитих коней і троє тут, на вершині горба. Минулої ночі їм пощастило викрасти тільки трьох коней, але один із них утік із табору вранці, коли залунали перші постріли і хтось спробував скочити на нього без сідла.

З п'ятьох людей, що дісталися до вершини горба, троє були поранені. Сордо був поранений у литку і двічі — у ліву руку. Його мучила спрага, нога затерпла, одна рана на руці дуже боліла. Крім того, в нього дуже боліла голова, і тепер, коли він лежав, чекаючи появи літаків, йому пригадався один іспанський жарт: «*Hay que tomar la muerte como si fuera aspirina*», що означає: «Смерть треба приймати, як таблетку аспірину». Але вголос він цього жарту не вимовив. Він усміхнувся в душі, незважаючи на головний біль і нудоту, що підступала до горла, як тільки він ворушив рукою, і озирнувся на те, що залишилося від його загону.

Всі п'ятеро розташувалися на вершині, як зубці п'ятикутної зірки. Колінами та руками вони розгорнули землю й спорудили з каміння й глини горбки, за якими можна було сховати голову й плечі, а потім, ховаючись за ними, заходилися з'єднувати окремі горбки в суцільний вал. У вісімнадцятирічного Хоакіна була сталева каска, якою він копав і передавав землю іншим.

Ця каска дісталася йому під час нападу на ешелон. Каска була пробита кулею, і всі сміялися з Хоакіна, що він узяв її з собою. Але Хоакін розрівняв молотком зазублені краї дірки, потім заткнув її чопом і зрізав внутрішній кінець врівні з поверхнею каски.

Коли почалася стрілянина, він із розмаху насадив каску на голову з такою силою, аж у вухах задзвеніло, наче хтось ударив його каструлею, і потім, коли під ним убило коня, і Хоакін, гнаний посвистом куль, тріском куль, співом куль, дерся схилом угору, до вершини, і легені його розривалися, ноги дерев'яніли,

в пересохлому горлі палило,— коли він біг отак щодуху, каска давила його страшною вагою й неначе залізним обручем стискала лоб, який, здавалось, от-от розколеться.

Але він її не скинув. І тепер копав нею землю з упертим, майже механічним завзяттям. Він ще не був поранений.

— Придалася-таки нарешті,— сказав йому Сордо своїм низьким хрипким голосом.

— *Resistir y fortificar es vencer*,— сказав Хоакін. Він насилу вимовив ці слова, бо в роті в нього пересохло — і не стільки від спраги, яку звичайно почуваєш під час бою, скільки зі страху. Це було одне з гасел Іспанської комуністичної партії, і воно означало: «Чини опір і укріплюйся, й ти переможеш».

Сордо відвернувся й глянув униз: один із кавалеристів, сховавшись за каменем, почав обстрілювати їх. Сордо дуже любив Хоакіна, але йому зараз було не до гасел.

— Що ти сказав?

Один із партизанів, що робили укриття, повернув до них голову. Він лежав долілиць і, не відриваючи підборіддя від землі, обережно клав перед собою каміння.

Хоакін, копаючи далі, ще раз вимовив гасло своїм ламким хлоп'ячим голосом.

— Яке останнє слово? — перепитав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— *Vencer*,— відповів хлопець.— Переможеш.

— *Mierda* [1],— сказав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Є ще одне, яке нам тут пасує,— сказав Хоакін, виголошуючи гасла так, наче це були талісмани.— Пасіонарія каже: «Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах».

— І все одно *mierda*,— сказав той, а другий партизан кинув через плече:

— А ми не на колінах, а на череві.

— Слухай ти, комуністе! А чи знаєш ти, що в твоєї Пасіонарії син, такий, як ти, від початку війни сидить у Росії?

— Це неправда,— сказав Хоакін.

— *Qué va*, неправда,— сказав партизан.— Мені це розповів отой динамітник з чудним ім'ям. Він належав до твоєї партії. Нащо йому було брехати?

— Це неправда,— сказав Хоакін.— Вона не стала б ховати сина в Росії від війни.

— Хотів би я зараз бути в Росії,— сказав інший партизан із загону Ель Сордо.— Чи не могла б і мене перенести зараз твоя Пасіонарія до Росії, комуністе?

---

[1] Іспанська лайка.

— Якщо ти так віриш у свою Пасіонарію, попроси її, щоб вона забрала нас зараз із цього горба,— сказав третій, з перев'язаним стегном.

— Це зроблять фашисти,— сказав той, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Не кажи такого,— попросив Хоакін.

— Витри з губ материне молоко й подай мені землі в своїй касці,— сказав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.— Жоден з нас не побачить сьогодні заходу сонця.

Ель Сордо думав: цей горб скидається на шанкер. Або на груди молодої дівчини без соска. Або на вершину вулкана. А ти бачив хіба вулкан, подумав він. Не бачив і ніколи не побачиш. А цей горб просто схожий на шанкер. І облиш вулкани. Пізно вже тепер думати про вулкани.

Він дуже обережно визирнув із-за гриви вбитого коня, і зразу ж унизу, коло самого підніжжя горба, за каменем зацокотів кулемет, і кулі, глухо стукаючи, вп'ялися в кінський труп. Сордо трохи відповз і визирнув у просвіт між кінським крупом і скелею. Троє вбитих лежало на схилі під самою вершиною, там, де вони попадали, коли фашисти під прикриттям кулеметного вогню посунули до вершини, але Сордо і його товариші відкинули їх назад, шпурляючи й скочуючи їм назустріч ручні гранати. Вбитих було більше, але решти він не бачив з цього боку горба. На схилах не було мертвого простору, через який фашисти, атакуючи, могли б підступитися до вершини, і Сордо знав, що, поки в нього є четверо бійців і вистачає патронів та гранат, його звідси не викурять, хіба що притягнуть міномет. Хтозна, можливо, вони вже й послали до Ла-Гранхи по міномет. А може, й ні, бо незабаром усе одно прилетять літаки. Минуло вже чотири години, відколи над ними пролетів розвідник.

Цей горб і справді схожий на шанкер, подумав Ель Сордо. Але ми добре їх наколошматили, коли вони з дурного розуму полізли навпростець. І як вони могли сподіватися, що візьмуть нас отак? Просто в них найновіша зброя, і вони втрачають глузд від самовпевненості. Молодого офіцера, що командував атакою, він убив гранатою, яка, підстрибуючи й перевертаючись, покотилася схилом назустріч фашистам, коли вони бігли, пригинаючись, угору. В жовтому спалаху й сірому димі вибуху він бачив, як офіцер упав долілиць там, де він лежить і досі, наче важкий, подертий клунок старого шмаття, і далі того місця ніхто з фашистів не пройшов. Сордо подивився на його труп, а потім перевів погляд нижче, на інші тіла.

Вони хоробрі, але дурні, думав він. А втім, їм стало розуму на те, щоб не атакувати знову, доки не з'являться літаки. А може, вони чекають міномета. Краще, якби то був міномет. Сордо

знав, що, як тільки встановлять міномет, він і його люди загинуть, але міномет — це була річ нормальна й проста, а думаючи про літаки, він почував себе так, наче з нього стягли весь одяг і навіть шкіру, і він сидить тут, на вершині горба, зовсім голий. Голішому й бути не можна, думав він. В порівнянні зі мною, оббілований заєць захищений, як ведмідь. І навіщо їм літаки? Могли б спокійнісінько викурити нас звідси мінометом. Але вони пишаються своїми літаками й тому неодмінно викличуть їх. Так само вони пишаються своєю автоматичною зброєю й тому так безглуздо посунули просто на нас. Але й по міномет вони, напевно, теж послали.

Один із партизанів вистрелив. Потім квапливо клацнув затвором і вистрелив ще раз.

— Бережи патрони,— сказав Сордо.

— Хтось із тих сучих синів хотів перебігти он до того каменя,— він показав пальцем.

— Ти поцілив його? — спитав Сордо, важко повернувши голову.

— Ні,— відказав той.— Сховався, паскуда.

— От хто проклята сука, то це Пілар,— сказав партизан, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.— Адже знає, сука, що ми тут гинемо.

— Пілар нічого не може зробити,— озвався Сордо. Той, що сказав останні слова, лежав з боку його здорового вуха, і Сордо почув його, не повертаючи голови.— Ну, що вона може зробити?

— Вдарити по цих гадах із тилу.

— *Qué va*,— сказав Сордо.— Вони розпорошилися по всьому схилу. Як же вона може зайти їм у тил? Їх тут чоловік півтораста. А тепер, може, вже й більше.

— Якби ми могли протриматися до ночі,— сказав Хоакін.

— Якби різдво випало на великдень,— сказав той, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Якби в твоєї тітки під спідницею було щось інше, то вона була б не тітка, а дядько,— сказав інший партизан.— Поклич свою Пасіонарію. Вона єдина може нам допомогти.

— Я не вірю в оте, про її сина,— докинув Хоакін.— А якщо він там, то, напевно, вчиться на льотчика чи щось таке.

— Просто його сховали далі від небезпеки,— сказав партизан.

— Діалектику вивчає. Твоя Пасіонарія теж там побувала. І Лістер, і Модесто, і всі вони. Мені розповідав про це той хлопець з чудним ім'ям.

— Хай учаться, а потім приїдуть помагати нам,— сказав Хоакін.

— Хай зараз поможуть,— мовив інший партизан. Він вистрелив і сказав: — *Me cago en tal*. Знову не влучив.

— Бережи патрони й не балакай стільки, бо захочеться пити,— сказав Сордо.— А на цьому горбі води немає.

— На, візьми,— сказав партизан; тоді, перевернувшись на бік, зняв через голову бурдюк з вином і простяг його Сордо.— Прополощи собі горлянку, старий. Тебе, напевно, спрага мучить через твої рани.

— Дай усім потроху,— мовив Сордо.

— Ну, то я ковтну перший,— сказав власник бурдюка й пустив собі в рот довгу цівку, а потім передав бурдюк іншим.

— Сордо, як ти гадаєш, коли прилетять літаки? — спитав той, що лежав, уткнувшись підборіддям у землю.

— Ось-ось,— відповів Сордо.— Їм уже давно час бути тут.

— І ти гадаєш, що ці сучі сини знову підуть в атаку?

— Тільки якщо не прилетять літаки.

Він вирішив, що про міномет згадувати не треба. Встигнуть довідатися про нього, коли його привезуть.

— Літаків у них до біса. Згадай, що ми бачили вчора.

— Атож, літаків у них аж занадто,— сказав Сордо.

В нього дуже боліла голова, а рука затерпла, і ворушити нею було нестерпно боляче. Піднявши здоровою рукою бурдюк з вином, він подивився на чисте, високе, вже по-літньому блакитне небо. Йому було п'ятдесят два роки, і він був певен, що бачить небо востаннє.

Він не боявся смерті, але його брала злість, що він потрапив у пастку на цьому горбі, придатному тільки для того, щоб на ньому вмерти. Якби ми були відірвались від них, подумав він. Якби нам пощастило затягти їх у ту довгу долину або перескочити через дорогу, все було б гаразд. Але цей клятий горб! Ну що ж, треба буде використати його якомога краще; досі він, здається, непогано нас захищав.

Якби він навіть знав, скільки разів в історії людства воїнам доводилось використовувати висоту лише для того, щоб умерти на ній, це навряд чи втішило б його, бо в такі хвилини людина не думає про те, що випадало за подібних обставин іншим, так само як жінку, що тільки вчора овдовіла, не втішає думка, що в інших теж умирають кохані чоловіки.

Боїшся ти смерті чи ні, а визнавати її завжди важко. Сордо визнав, але без тихої покори, хоч він прожив уже п'ятдесят два роки, мав три рани й був оточений на горбі.

Він подумки пожартував із цього, але, дивлячись на небо й на далекі гори й ковтаючи вино, він відчував, що йому не хочеться вмирати. Якщо треба вмерти, думав він,— а вмерти треба,— то я можу вмерти. Але не хочеться.

«Смерть» — це слово не означало нічого, воно не викликало ніякої картини перед очима, як не викликало й страху. А життя

означало лан, що хвилюється під вітром на схилі горба. Життя — це був яструб у небі. Життя — це був череп'яний глек з водою під час молотьби, коли гупаєш ціпом, аж курява здіймається. Життя — це був кінь під тобою, і карабін поперек сідла, і узгір'я, і долина, і річка, і дерева понад берегом, і далекий край долини, і гори за ним.

Сордо віддав бурдюк з вином і кивнув головою на знак подяки. Він посунувся вперед і поплескав убитого коня по спині в тому місці, де ствол кулемета обсмалив шкуру. В повітрі ще й досі стояв запах припаленої шерсті. Сордо згадав, як він зупинив коня тут, як кінь тремтів, як кулі свистіли й ляскали навколо них, з усіх боків, оточуючи їх, ніби якась завіса, і як він пристрелив коня, приставивши дуло до перехрестя ліній між очима й вухами. А потім, коли кінь упав, він припав ззаду до його теплої, мокрої спини й відкрив вогонь з кулемета, бо фашисти вже пнулися схилом угору.

— *Eras mucho caballo,*— сказав він, що означало: «Ти був добрий кінь».

Ель Сордо перевернувся на здоровий бік і втупив очі в небо. Він лежав на купі порожніх гільз, голову йому захищала скеля, а тіло — труп коня. Поранені нога й рука затерпли й дуже боліли, і він так знесилився, що не міг навіть ворухнутись.

— Що з тобою, старий? — спитав партизан, що лежав поряд.

— Нічого. Відпочиваю.

— Спи,— мовив той.— Вони розбудять нас, коли прилетять.

І тут знизу почувся чийсь голос.

— Слухайте, бандити! — кричали з-за скелі, де стояв найближчий до них кулемет.— Здавайтеся, поки літаки не розшматували вас!

— Що він каже? — спитав Сордо.

Хоакін переказав йому. Сордо перевернувся на живіт, підтягся трохи вище й знову заліг за кулеметом.

— Літаки, може, й не прилетять,— сказав він.— Не відповідайте й не стріляйте. Можливо, вони знову полізуть в атаку.

— А то, може, обкладемо їх як слід? — озвався той, що казав про сина Пасіонарії.

— Ні,— мовив Сордо.— Дайте мені великий пістолет. В кого є великий пістолет?

— Ось у мене.

— Давай сюди!

Звівшись навколішки й пригинаючись, він узяв великий дев'ятиміліметровий «стар» і вистрелив у землю коло вбитого коня, потім почекав і вистрелив ще чотири рази, через різні проміжки часу. Потім полічив до шістдесяти й зробив останній постріл — просто в убитого коня. Тоді всміхнувся й віддав пістолет.

— Заряди його,— прошепотів він,— і хай усі мовчать і ніхто не стріляє.

— *Bandidos!* — крикнув голос із-за скелі.

На горбі було тихо.

— *Bandidos!* Здавайтеся, поки вас не розшматували!

— Клює,— весело прошепотів Сордо.

В цю мить якийсь солдат виткнув голову з-за скелі. З вершини горба не стріляли, і голова сховалася назад. Сордо дивився й чекав, але більш ніхто не з'являвся. Повернувши голову, він глянув на інших, які теж стежили за своїми ділянками схилу. Побачивши, що він дивиться, всі похитали головами.

— Лежіть і не ворушіться,— прошепотів він.

— Сини послідущої суки! — долинув знову голос із-за скелі.— Червоні свині!

Ель Сордо посміхнувся. Наставивши здорове вухо, він розрізняв слова лайки. Це краще, ніж аспірин, подумав він. Скільки ж нам дістанеться? Невже вони такі дурні?

Голос знову замовк, і протягом кількох хвилин вони нічого не чули й не помічали ніякого руху. Потім снайпер, що сидів за каменем метрів за сто нижче від них, висунувся й вистрелив. Куля вдарила в скелю й відскочила з різким свистом. Потім Сордо побачив, як із-за скелі, де стояв ручний кулемет, вискочив якийсь чоловік, і, пригнувшись мало не до землі, перебіг до каменя, де ховався снайпер. З розгону він пірнув за камінь і зник.

Сордо озирнувся. Його люди на мигах показали йому, що з інших боків ніякого руху немає. Сордо весело всміхнувся й похитав головою. Це в десять разів краще, ніж аспірин, подумав він, і тепер уже чекав, радіючи, як може радіти тільки мисливець.

Внизу за каменем чоловік, який щойно прибіг, спитав снайпера:

— Як ти гадаєш?

— Не знаю,— відказав снайпер.

— Це цілком можливо,— сказав той, що прибіг; то був офіцер, що командував цим загоном.— Вони оточені. І не можуть сподіватися ні на що, крім смерті.

Снайпер промовчав.

— То що ти скажеш? — спитав офіцер.

— Нічого,— відповів снайпер.

— Ти помічав якийсь рух після тих пострілів?

— Ні.

Офіцер подивився на годинник. Була за десять третя.

— Літаки мали прилетіти ще годину тому,— сказав він.

Тоді за камінь стрибнув ще один офіцер. Снайпер посунувся, щоб дати йому місце.

— Слухай, Пако,— мовив перший офіцер.— Що ти про це скажеш?

Другий офіцер відсапувався після швидкого бігу вгору.

— Я гадаю, що це хитрощі,— сказав він.

— А якщо ні? Подумай, яке це безглуздя — тримати в облозі мертвяків.

— Ми сьогодні зробили ще більше безглуздя,— сказав другий офіцер.— Гляньте на цей схил.

Він підвів голову й подивився на вкритий трупами схил. З того місця, де він стояв, видно було тільки виступи скель, черево і ноги вбитого коня, що стирчали підкутими копитами вперед, і свіжовикопану землю.

— А міномети як? — спитав другий офіцер.

— Мають бути за годину. Може, й раніше.

— Тоді зачекаємо. Бо вже досить наробили дурниць.

— *Bandidos!* — загорлав раптом перший офіцер, схоплюючись на ноги й вистромлюючи голову з-за каменя,— вершина горба відразу здалася йому набагато ближчою.— Червона наволоч! Боягузи!

Другий офіцер глянув на снайпера й похитав головою. Той відвів очі й зціпив уста.

Перший офіцер стояв, виткнувши голову над каменем, тримаючи руку на руків'ї пістолета, і обсипав прокльонами вершину горба. Але там було тихо. Тоді він вийшов із-за каменя й став на відкритому місці, дивлячись угору.

— Стріляйте, боягузи, якщо ви живі! — закричав він.— Стріляйте в людину, що не боїться жодного червоного, якого будь-коли вилупила послідуща сука!

Таку довгу фразу було досить важко прокричати, і офіцерове обличчя почервоніло, а жили набрякли, коли він скінчив її.

Другий офіцер, худий, засмаглий лейтенант із спокійними очима, великим тонкогубим ротом і неголеною щетиною на запалих щоках, знову похитав головою. Офіцер, що кричав, віддав перед тим наказ про перший штурм. Молодий лейтенант, що лежав мертвий на схилі горба, був найкращий товариш цього другого лейтенанта, Пако Беррендо, що прислухався до капітанового крику. А капітан розпалювався дедалі дужче.

— Це ті самі свині, що розстріляли мою матір і сестру,— сказав капітан.

У нього було червоне обличчя, біляві англійські вусики і якісь дивні очі — водяво-блакитні з білявими віями. Ці очі, здавалося, ніяк не могли зосередитися на чомусь одному.

— Червоні! — закричав капітан.— Боягузи! — І знову почав лаятися.

Стоячи біля каменя на зовсім відкритому місці, він старанно прицілився й вистрелив з пістолета в єдину мішень, яку видно було на вершині горба,— в убитого коня Ель Сордо. Куля зняла хмаринку куряви метрів за п'ятнадцять нижче від коня. Капітан вистрелив ще раз. Куля вдарилась об скелю й відскочила, завиваючи.

Капітан усе ще стояв і дивився на вершину горба. Лейтенант Беррендо дивився на труп другого лейтенанта, що лежав під вершиною. Снайпер дивився собі під ноги. Потім він звів очі на капітана.

— Там уже немає жодної живої душі,— сказав капітан.— Ти! — сказав він снайперові.— Іди нагору й подивися.

Снайпер знову опустив очі. Він нічого не відповів.

— Ти чув, що я сказав? — крикнув капітан.

— Чув, пане капітане,— відповів снайпер, не дивлячись на нього.

— То вставай і марш! — Капітан ще тримав пістолет у руці.— Чуєш?

— Чую, пане капітане.

— То чому ж ти не йдеш?

— Я не хочу, пане капітане.

— Не хочеш? — Капітан приставив йому пістолет до спини.— Не хочеш?

— Я боюся, пане капітане,— поважно відповів солдат.

Лейтенант Беррендо глянув в обличчя капітанові, в його дивні очі, й подумав, що той може застрелити снайпера на місці.

— Капітане Мора,— сказав він.

— Що, лейтенанте Беррендо?

— Може, солдат має рацію?

— Як це — має рацію? Він каже, що боїться, він відмовляється виконати наказ — і він має рацію?

— Я не про це. Я про те, що це хитрощі.

— Вони там усі мертві,— сказав капітан.— Чуєш? Кажу тобі, вони там усі мертві.

— Ви маєте на увазі наших товаришів на цьому узбіччі? — спитав Беррендо.— Я згоден з вами.

— Пако,— мовив капітан.— Не будь дурнем. Ти гадаєш, ти один любив Хуліана? Я кажу тобі, що червоні всі мертві. Дивись.

Він випростався, сперся обома руками на камінь, підтягся, незграбно відштовхуючись коліньми, і став на ньому.

— Стріляйте! — закричав він, стоячи на сірій гранітній брилі й вимахуючи руками.— Стріляйте в мене! Вбийте мене!

На вершині горба Ель Сордо лежав за трупом коня й усміхався.

Що за люди, думав він. Він засміявся, але зразу ж замовк, бо заболіла рука.

— Червоні! — долинало знизу.— Червоні поганці! Стріляйте в мене! Вбийте мене!

Сордо, насилу стримуючи сміх, обережно визирнув крізь щілину за крупом коня й побачив капітана, що стояв на камені й вимахував руками. Другий офіцер стояв поряд, коло каменя. З другого боку стояв снайпер. Не зводячи з них очей, Сордо весело похитав головою.

— Стріляйте в мене! — сказав він тихо собі самому.— Вбийте мене! — І в нього знову затрусилися плечі. Від сміху дужче заболіла рука, а голова, здавалось, от-от розколеться. Але він не міг стримати непереборний, як спазми, сміх.

Капітан Мора зліз із каменя.

— Ну, Пако, тепер пересвідчився? — спитав він лейтенанта Беррендо.

— Ні,— відказав лейтенант Беррендо.

— Матері вашій!..— мовив капітан.— Всі ви тут ідіоти й боягузи.

Снайпер знову обачливо сховався за каменем, і лейтенант Беррендо присів навпочіпки поряд із ним.

Капітан, залишаючись на відкритому місці, знову почав вивергати лайку, звертаючись до вершини горба. Немає в світі мови, придатнішої до лайки, ніж іспанська. В ній є відповідники всіх англійських непристойностей і ще багато слів та висловів, що їх вживають тільки в країнах, де блюзнірство сполучається з ревною побожністю. Лейтенант Беррендо був дуже побожний католик. Снайпер теж. Обидва вони були карлісти з Наварри, і хоч спересердя лаялися й блюзнили, обидва вважали це за гріх, в якому час від часу каялися на сповіді.

Тепер, сидячи за каменем, дивлячись на капітана й слухаючи, що він вигукує, вони подумки відмежовувались від нього й від його слів. Вони не хотіли брати на душу такий гріх у той день, коли їм, можливо, доведеться вмерти. Така мова до добра не доведе, думав снайпер. Такі слова про *Virgen* не до добра. Такого навіть від червоних не почуєш.

Хуліана вбито, думав лейтенант Беррендо. Лежить мертвий отам, на схилі, в такий день. А цей горлодер стоїть і лається, хоче ще більше лихо накликати своїм блюзнірством.

Та ось капітан перестав кричати й обернувся до лейтенанта Беррендо. Погляд у нього був ще дивніший, ніж звичайно.

— Пако,— сказав він весело,— ми з тобою обидва підемо туди.

— Я не піду.

— Що?! — капітан знову вихопив пістолета.

Терпіти не можу цих любителів вимахувати зброєю, думав лейтенант Беррендо. Жодного наказу не віддадуть, не вихопивши пістолета. Такий, мабуть, і у вбиральні витягує пістолета й сам собі командує.

— Якщо ви наказуєте, я піду. Але заявляю протест,— сказав лейтенант Беррендо капітанові.

— Я піду сам,— мовив капітан.— Бо щось тут занадто смердить боягузтвом.

З пістолетом у правій руці, він твердим кроком рушив угору. Беррендо й снайпер стежили за ним. Капітан ішов, не ховаючись ні за чим, і дивився просто себе, на скелі, на вбитого коня й на свіжовикопану землю коло вершини горба.

Ель Сордо лежав за конем біля скелі й стежив за капітаном, що широким кроком підіймався нагору.

Тільки один, думав він. Нам дістанеться тільки один. Але з того, як він розмовляє, видно, що це *caza mayor* [1]. Диви, як він іде. Диви, яка тварюка. Диви, як він марширує схилом. Ну, цей уже буде мій. Цього я прихоплю з собою. Цей буде моїм попутником у дорозі. Ходи-но, друже-попутнику, ходи сюди. Ходи швидше. Ходи просто сюди. Ходи, на тебе тут чекають. Ходи. Не затримуйся. Йди просто. Так, як ідеш. Не зупиняйся й не дивися на тих. Отак, добре. Не опускай очей. Навіщо тобі опускати очі. Ти ба, та він із вусами. Як це вам подобається? Він навіть має вуса, мій попутник. І він капітан. Бач, які нашивки на рукавах. Я ж казав, що це *caza mayor*. А обличчя в нього англійське. Диви, який він. Блондин, пика червона, а очі блакитні. Без кашкета, і вуса жовті. Очі блакитні. Очі водяво-блакитні і якісь чудні. Очі водяво-блакитні й наче дивляться в різні боки. Ще ближче. Так, досить. Ну, друже-попутнику. На, держи, друже-попутнику.

Він плавно натиснув на спусковий гачок, і його тричі вдарив у плече характерний відбій ручного кулемета на тринозі.

Капітан упав на схил долілиць. Ліва рука підігнулася під тіло. Права, з пістолетом, витяглася вперед. Знизу, з усіх боків, знову почали стріляти по вершині горба.

Скорчившись за каменем, думаючи про те, як йому зараз доведеться перебігати під вогнем відкритий простір, лейтенант Беррендо почув із вершини горба низький, хрипкий голос Сордо.

— *Bandidos!* — кричав Сордо.— *Bandidos!* Стріляйте в мене! Вбийте мене!

На вершині горба Ель Сордо лежав за кулеметом і сміявся так, що аж боліло в грудях, і, здавалось, от-от розколеться голова.

---

[1] Великий звір *(ісп.)*.

— *Bandidos!* — радісно закричав він знову.— Вбийте мене, *bandidos!* — Потім радісно похитав головою. Ну, нічого, попутників у нас буде багато, подумав він.

Він ще й другого офіцера постарається уколошкати, як тільки той з'явиться з-за каменя. А рано чи пізно йому доведеться злізти вилізти. Сордо знав, що командувати з-за каменя офіцер не зможе, і вважав, що має добрий шанс уколошкати і його.

В цю хвилину його бійці на вершині почули далеке гудіння літаків.

Ель Сордо його не почув. Він наводив кулемет на край каменя й думав: я побачу його, коли він уже бігтиме, отже, треба приготуватися, бо інакше я схиблю. Відстань там чималенька, і, поки він бігтиме, я можу стріляти в нього. Треба буде вести мушку перед ним і цілитися з невеликим випередженням. Або дати йому вибігти, а потім ударити випередивши. Я спробую взяти його на мушку біля самого каменя, а потім перевести її трішки вперед. Тут він відчув, що хтось торсає його за плече, і озирнувся, й побачив сіре, змертвіле від страху обличчя Хоакіна, подивився туди, куди він показував, і побачив у небі три літаки.

В ту саму мить лейтенант Беррендо вискочив з-за каменя, і, пригнувши голову, помчав схилом навскоси вниз, туди, де за скелею стояв ручний кулемет.

Ель Сордо, що стежив за літаками, не помітив, як він побіг.

— Допоможи мені витягти звідси кулемет,— сказав він Хоакінові, і хлопець вивільнив ручний кулемет, затиснутий між скелею й конем.

Літаки були вже недалеко. Вони летіли бойовим строєм і щомить більшали, а їхнє гудіння дедалі гучнішало.

— Лягайте горілиць і стріляйте в них,— сказав Сордо.— Цільтеся з випередженням.

Він весь час не зводив з літаків очей.

— *Cabrónes! Hijos de puta!* — проказав він скоромовкою.— Ігнасіо,— сказав він.— Обіпри кулемет на плечі хлопця. А ти,— Хоакінові,— сиди й не ворушися. Нижче нахилися. Ще. Ні, ще нижче.

Він ліг на спину й почав цілитися в літаки, що були вже зовсім близько.

— Ігнасіо, притримай мені триногу.

Ніжки триноги звисали Хоакінові на плечі, а ствол трусився, бо хлопець не міг стримати тремтіння, чуючи чимраз ближчий гуркіт моторів.

Лежачи на животі, підвівши тільки голову, щоб стежити за наближенням літаків, Ігнасіо затиснув ніжки в обох руках і міцно тримав їх.

— Схилися! — сказав він Хоакінові.— Нахили голову нижче.

Пасіонарія каже: краще вмерти стоячи...— подумки повторив Хоакін, а гуркіт усе наростав. І раптом хлопець перейшов на: — Богородице, діво, радуйся, господь з тобою; благословенна ти між жонами, і благословенний плід утроби твоєї, Ісус. Свята Маріє, матір божа, молися за нас, грішних, нині і в годину смерті нашої. Амінь. Свята Маріє, матір божа,— почав він знову, та, коли ревіння моторів стало вже нестерпне, раптом згадав і квапливо перейшов на слова покаянної молитви: — О господи, прости, що я ображав тебе, гідного всієї моєї любові...

В цю мить коло його вуха загриміли постріли, і розжарений ствол запік у плече. Потім знову загриміло, і черга зовсім оглушила його. Ігнасіо щосили притримував триногу, ствол усе дужче обпікав хлопцеві спину. Тепер усе довкола гуркотіло й ревло, і він не міг пригадати дальших слів покаянної молитви.

Він пам'ятав тільки: в годину смерті нашої. Амінь. В годину смерті нашої. Амінь. В годину... В годину... Амінь.

Всі стріляли.

Нині в годину смерті нашої. Амінь.

Потім крізь гуркіт кулемета свист роздер повітря, і в червоно-чорному громі земля під ним задвигтіла, а потім здибилася й ударила його в обличчя, а потім з усіх боків посипалися грудки землі й уламки скель, і Ігнасіо лежав на ньому, і кулемет теж. Але він не був мертвий, бо свист почувся знову, і земля знов задвигтіла під ним від ревіння вибухів. Потім свист почувся ще раз, і земля хитнулася під його тілом, і один бік горба злетів у повітря, а потім почав повільно падати й накрив їх.

Літаки тричі поверталися й бомбили вершину горба, але ніхто на вершині вже не знав цього. Потім вони обстріляли вершину з кулеметів і полетіли геть. Після того, як вони востаннє спікірували на горб, перший літак набрав висоту й зробив поворот через крило, і решта два зробили те саме, і, перешикувавшись клином, усі три зникли в небі, взявши курс на Сеговію.

Наказавши тримати вершину під безперервним обстрілом, лейтенант Беррендо послав кількох солдатів до одної з бомбових вирв, звідки можна було кидати гранати на вершину. Він вирішив не ризикувати: хтось із партизанів міг залишитися живий і, можливо, чекав на них зараз у тому пеклі нагорі. Він і сам кинув чотири гранати в мішанину з кінських трупів, розтрощеного й розколотого каміння і покопаної, вкритої жовтими плямами, просмерділої вибухівкою землі, і тільки тоді виліз із вирви і пішов подивитися.

На вершині горба всі були мертві, крім хлопця Хоакіна, що лежав непритомний під трупом Ігнасіо. З носа і вух Хоакіна текла кров. Він нічого не знав і нічого не відчував з тієї хвилини, коли раптом загриміло з усіх боків і близький вибух бомби ви-

бив дух із його грудей. Лейтенант Берендо перехрестився, а потім вистрелив Хоакінові в потилицю так само швидко й обережно,— якщо такий короткий рух можна назвати обережним,— як Сордо, коли добивав пораненого коня.

Лейтенант Берендо стояв на вершині горба й дивився вниз, на трупи своїх солдатів на схилі, а потім звів очі й глянув у далечінь, туди, звідки вони переслідували Сордо, перше ніж той зайняв оборону на цьому горбі. Занотувавши в пам'яті всі етапи операції, він наказав привести коней убитих солдатів і трупи прив'язати впоперек сідел, щоб відвезти їх до Ла-Гранхи.

— Цього теж заберіть,— сказав він.— Оцього з кулеметом у руках. Це має бути Ель Сордо, бо він найстарший і стріляв із кулемета. А втім, ні. Одрубайте йому голову й загорніть у пончо.— Він замислився на хвилину.— Власне, можна забрати всі голови. І тих, що лежать нижче на схилі, і тих, кого ми пострілляли під час першої сутички. Зберіть гвинтівки й пістолети, кулемет покладіть на коня.

Потім він пішов до тіла лейтенанта, вбитого під час першої атаки. Він подивився на труп, але не доторкнувся до нього.

Qué cosa más mala es la guerra, сказав він собі, що означало: яка страшна річ війна.

Потім він знову перехрестився і, спускаючись із горба, прочитав п'ять «Отченашів» і п'ять «Богородиць» за душу вбитого товариша. Дивитись, як виконують його наказ, він не хотів.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Коли літаки пролетіли, Роберт Джордан і Прімітіво знов почули стрілянину, і Роберт Джордан відчув, як знову закалатало його серце. Хмара диму пливла над гребенем останнього гірського пасма, яке він ще міг розрізнити на обрії, а літаки обернулися на три маленькі цяточки, що даленіли в небі.

Певно, розбомбили дощенту власну кавалерію, а Сордо та його хлопців навіть не зачепили, сказав собі Роберт Джордан. Ці кляті літаки тільки лякають до смерті, а вбити нікого не можуть.

— Бій триває,— сказав Прімітіво, дослухаючись до безперервної стрілянини. Під час бомбардування він здригався щоразу, як чув вибух, і тепер облизав пересохлі губи.

— Чом би й ні? — сказав Роберт Джордан.— Ті літаки ніколи не вбивають.

А потім стрілянина урвалася, і він не почув більше жодного пострілу. Пістолетний постріл лейтенанта Берендо сюди не долинув.

Спершу, коли стрілянина вщухла, це не збентежило Роберта Джордана. Але тиша тривала, і поволі в душу йому закрадався біль. Потім він почув вибухи гранат і на мить у нього відлягло від серця. Але знову все стихло, тиша тривала, і тепер він уже розумів, що це — кінець.

З табору прийшла Марія, принесла бляшане відро з тушкованим зайцем у густій грибній підливі, торбинку з хлібом, бурдюк з вином, чотири олов'яні тарілки, два кухлі й чотири ложки. Вона зупинилася біля кулемета й наклала на тарілки печені для Агустіна й Еладіо, який заступив Ансельмо, дала їм хліба, викрутила роговий чіп із бурдюка й налила в кухлі вина.

Роберт Джордан дивився, як вона спритно підіймається вгору до його спостережного поста з торбинкою за плечем, з відром у руці, поблискуючи стриженою голівкою на сонці. Він спустився трохи нижче, взяв відро й допоміг їй видертися на останню скелю.

— Що тут робили літаки? — спитала вона, злякано дивлячись на нього.

— Бомбили Сордо.

Він зняв з відра накривку й почав накладати м'яса на тарілку.

— Вони там ще й досі б'ються?

— Ні. Там уже все скінчилося.

— О,— мовила вона, закусивши губу, й подивилася в далечінь.

— Мені не хочеться їсти,— сказав Прімітіво.

— А ти все одно їж,— сказав йому Роберт Джордан.

— Душа не приймає.

— Випий цього, чоловіче,— сказав Роберт Джордан і подав йому бурдюк.— А потім їж.

— Мені відібрало охоту після Сордо,— сказав Прімітіво.— Їж сам. Мені зовсім не хочеться.

Марія підійшла до нього, обняла за шию й поцілувала.

— Їж, старий,— мовила вона.— Треба берегти сили.

Прімітіво відвернувся від неї. Взяв бурдюк, закинув голову і, пустивши собі просто в рот струмінь, кілька разів ковтнув. Потім поклав м'яса на тарілку й почав їсти.

Роберт Джордан подивився на Марію й похитав головою. Вона сіла поряд із ним і обняла його за плечі. Кожне з них розуміло, що відчуває друге, і вони сиділи так, і Роберт Джордан їв, не поспішаючи, смакуючи грибну підливу, пив вино, і обоє мовчали.

— Ти можеш залишитися тут, якщо хочеш, *guapa*,— сказав він, доївши свою порцію.

— Ні,— мовила вона.— Я мушу вернутися до Пілар.

— Можеш і тут залишитись. Навряд чи тепер уже щось станеться.

— Ні. Я мушу йти до Пілар. Вона мене навчає.

— Що?

— Навчає.— Вона всміхнулася й поцілувала його.— Ти хіба не знаєш, як напучують у церкві? — Вона зашарілася.— От і Пілар так само.— Вона ще дужче почервоніла.— Тільки вона мені каже про інші речі.

— Ну, то йди слухай її науку,— сказав він і погладив її по голові.

Вона знову всміхнулася йому, потім спитала Прімітіво:

— Тобі нічого не треба принести?

— Ні, дочко,— сказав він.

Вони обоє бачили, що він ще не опанував себе.

— *Salud*, старий,— мовила вона йому.

— Слухай,— сказав Прімітіво.— Я смерті не боюся, але покинути їх там напризволяще...— Голос його зірвався.

— У нас не було іншої ради,— сказав Роберт Джордан.

— Я знаю. І все ж таки.

— У нас не було ради,— повторив Роберт Джордан.— І тепер краще не говорити про це.

— Так. Але вони там самі, без будь-якої допомоги від нас...

— Краще не говорити про це,— знов сказав Роберт Джордан.— А ти, *guapa*, йди слухати напучення.

Він стежив очима, як Марія сходила вниз між скелями. А потім довго сидів, замисливщись, дивлячись на вершини.

Прімітіво щось йому сказав, але він не відповів. На осонні було жарко, але він не відчував цього і все сидів та дивився на гірські схили й довгасті латки сосон, розкидані на найвищому з них. Минула година, і сонце було вже далеко ліворуч від нього, коли він побачив, як із-за гребеня гори виїжджають вершники, й підніс до очей бінокль.

Коли на положистому зеленому схилі високої гори з'явилися перші два, їхні коні здалися йому малесенькими, як комашки. Потім на широкий схил виїхало ще четверо — в ряд через великий інтервал, і, нарешті, він побачив подвійну колону вершників і коней — побачив чітко й виразно в скельцях бінокля. Дивлячись на них, він відчував, як піт виступає в нього під пахвами й збігає по боках. На чолі колони їхав один вершник. За ним — ще кілька. Потім ішли коні без їздців, із поклажею, прив'язаною впоперек сідел. Потім ще два вершники. Далі поранені на конях — їх супроводили піші солдати. Кілька кавалеристів замикали колону.

Роберт Джордан дивився, як вони спускаються з узгір'я й зникають у лісі. З такої відстані він не міг розгледіти, що до одного з сідел було прив'язане довге згорнуте пончо, перевите в кількох місцях посередині й на кінцях, так що між мотузками

видималися горбики, як на гороховому стручку. Пончо лежало впоперек сідла, і кінці його були прив'язані до стремен. Поряд із ним на сідлі гордо стирчав ручний кулемет Ель Сордо.

Лейтенант Беррендо, що їхав на чолі колони за дозорцями, не відчував ніякої гордості. Він відчував тільки внутрішню порожнечу, що настає після бою. Він думав: стинати голови — це варварство. Але речові докази й засвідчення особи необхідні. Я й так матиму досить клопоту, і, хто зна, може, їм сподобається те, що я привіз ці голови? Декому з них це, безперечно, припаде до вподоби. Можливо, голови перешлють до Бургоса. Так, це варварство. І літаки — це вже *muchos*. Занадто. Занадто. Але ми могли б зробити це самі й майже без втрат, якби мали міномет. Двоє мулів, щоб перевозити міни, й один — із мінометом на в'юку. Отоді була б армія! І на додачу — вогнева сила всієї цієї автоматичної зброї. Потрібен був би ще один мул, ні, два мули, щоб перевозити боєприпаси. Ну, годі, сказав він собі. Тоді це вже буде не кіннота. Годі. Ти мрієш про цілу армію. Скінчиться тим, що тобі забагнеться мати гірську гармату.

Потім він подумав про Хуліана, що загинув там, на узгір'ї, а тепер лежить приторочений до сідла в першому взводі, і, в'їхавши в темний сосновий ліс, залишивши позаду осяяний сонцем схил, він почав знову молитися за Хуліана в тихій сутіні лісу:

— О пресвята богородице, мати милосердя. Життя наше, втіхо наша і надіє наша. До тебе звертаємо ми зітхання свої, й скорботу, й плач з цього падолу сліз...

Він молився, а коні м'яко ступали по опалій глиці, і сонячне проміння струменіло між стовбурами дерев, як між колонами в соборі, а він, молячись, стежив очима за дозорцями, що їхали попереду.

Врешті вони виїхали на жовтий шлях, що вів до Ла-Гранхи, кінські копита зняли куряву, й вона зависла над усім загоном. Курява осідала на трупах, прив'язаних долілиць до сідел, і густо припорошувала поранених та піших солдатів, що їх супроводили.

Тут, на цьому шляху, їх і побачив Ансельмо крізь жовту хмару, що здіймалася з-під копит.

Він полічив убитих та поранених і впізнав ручний кулемет Ель Сордо. Він не здогадався тоді, що було в тому зробленому з пончо клунку, який бився об боки коня, коли розгойдувалися стремена, але пізніше, вертаючись назад, він у темряві зійшов на горб, де оборонявся Ель Сордо, і відразу зрозумів, що було загорнуте в тому пончо. В темряві він не міг розгледіти, хто лежав там з Ель Сордо. Але він полічив трупи, а потім рушив через пагорби до табору Пабло.

Йдучи самотньо в темряві, відчуваючи, як від жаху терпне

серце після того видовища — бомбових вирв і всього того, що він бачив на вершині, Ансельмо відганяв від себе думки про завтрашній день. Він поспішав, щоб якомога швидше принести своїм цю звістку. І, йдучи, він молився за душу Сордо й за душі всіх його бійців. Він молився вперше відтоді, як розпочалася війна.

— Найдобріша, найсолодша, найласкавіша діво,— молився він.

Але він не міг відігнати від себе думок про завтрашній день і думав: я робитиму геть усе, що скаже мені *Inglés*, і так, як він скаже. Але дозволь мені, господи, бути поряд із ним, і хай він дає мені вказівки, бо я не знаю, чи зможу витримати під бомбами з літаків. Господи, поможи мені поводитися так, як належить чоловікові в останню годину. Господи, поможи мені зрозуміти все те, що треба буде завтра робити. Господи, поможи мені, зроби так, щоб ноги мої слухалися мене і щоб я не втік у хвилину небезпеки. Господи, поможи мені поводитися завтра так, як личить чоловікові під час бою. А що я вже прошу в тебе помочі, не відмов мені, бо ти знаєш, що я не став би просити тебе, якби діло не було важливе. А потім я вже більше нічого в тебе не проситиму.

Йдучи самотньо в темряві, він відчув полегкість після цієї молитви й був тепер певен, що завтра поводитиметься гідно. Спускаючись схилом, він знову почав молитися за бійців Сордо і незабаром дістався до горішнього поста, де його окликнув Фернандо.

— Це я,— відповів він.— Ансельмо.

— Добре,— сказав Фернандо.

— Ти вже знаєш, що сталося з Сордо, старий? — спитав його Ансельмо, коли обидва вони стояли в темряві, в розпадині між великими скелями.

— Атож,— відповів Фернандо.— Пабло нам усе розповів.

— Він був там?

— Атож,— знову незворушно сказав Фернандо.— Він пішов на той горб, щойно кавалерія поїхала геть.

— І розповів вам...

— Він розповів нам усе,— сказав Фернандо.— Які звірі ці фашисти! Ми повинні очистити Іспанію від таких звірів.— Він помовчав, а потім додав гірко: — Вони зовсім не розуміють, що таке людська гідність.

Ансельмо всміхнувся в темряві. Годину тому він не міг би собі уявити, що зможе ще колись усміхатися. Який же він дивак, цей Фернандо, подумалось йому.

— Так,— сказав він Фернандо.— Ми повинні навчити їх. Ми повинні відібрати в них усі літаки, всю автоматичну зброю, всі танки, всі гармати й навчити їх людської гідності.

— Слушно,— мовив Фернандо.— Я радий, що ти згоден зі мною.

Ансельмо залишив його на самоті з його гідністю й пішов униз, до печери.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Ввійшовши до печери, Ансельмо побачив, що Роберт Джордан сидить за дощаним столом навпроти Пабло. Посеред столу стояла миска з вином, а перед кожним із них — по повному кухлю. Роберт Джордан розгорнув на столі записну книжку й тримав у руці олівець. Пілар і Марії не було видно, вони сиділи десь у глибині печери. Ансельмо не знав, що Пілар відвела туди дівчину навмисно, щоб та не чула розмови за столом, і йому здалося дивним, що жінки немає.

Роберт Джордан підвів голову, коли Ансельмо увійшов, відкинувши попону, що затуляла вхід. Пабло сидів, опустивши очі. Він дивився на миску з вином, але не бачив її.

— Я прийшов звідти, згори,— сказав Ансельмо Робертові Джордану.

— Пабло нам усе розповів,— відповів Роберт Джордан.

— Там, на горбі, шість трупів, а голови вони забрали з собою,— сказав Ансельмо.— Я прийшов туди, коли вже було темно.

Роберт Джордан кивнув головою. Пабло дивився на миску з вином і мовчав. Його обличчя не виражало нічого, а маленькі, свинячі очиці дивилися на миску так, наче він уперше в житті бачив її.

— Сідай,— сказав Роберт Джордан старому.

Ансельмо сів на оббитий шкірою ослінчик. І Роберт Джордан нахилився й витяг з-під столу пляшку віскі — подарунок Ель Сордо. Віскі там було ще до половини, Роберт Джордан узяв кухоль, налив у нього віскі й підсунув Ансельмо.

— Випий, старий,— сказав він.

Поки Ансельмо пив, Пабло звів очі, подивився на нього, а потім знову втупився поглядом у миску з вином.

Від віскі Ансельмо запекло в носі, в очах і в роті, а потім він відчув приємне, заспокійливе тепло в шлунку. Він витер губи тильним боком долоні, а тоді подивився на Роберта Джордана й запитав:

— Можна ще трохи?

— Авжеж,— мовив Роберт Джордан, налив йому віскі з пляшки й цього разу подав кухоль, замість підсовувати його по столу.

Тепер, коли Ансельмо ковтнув віскі, воно вже не обпекло

його, а тільки посилило відчуття приємного тепла. Воно оживило його, як ін'єкція фізіологічного розчину оживляє людину, що втратила багато крові.

Старий знову глянув на пляшку.

— А це вже доп'ємо завтра,— сказав Роберт Джордан.— То що було на шосе, старий?

— Був великий рух,— сказав Ансельмо.— Я все занотував, як ти мені показував. Тепер за шосе стежить і все записує одна жінка. Пізніше я піду й заберу в неї ці відомості.

— Чи бачив ти протитанкові гармати? Вони на колесах з гумовими шинами й мають довгі стволи.

— Так,— відповів Ансельмо.— По шосе проїхало чотири вантажні машини, і на кожній була така гармата, прикрита згори сосновими гілками, і з кожною гарматою їхало по шість солдатів.

— Чотири, кажеш? — спитав його Роберт Джордан.

— Чотири,— підтвердив Ансельмо. Він не зазирав у свої нотатки.

— Ну, а іще що?

Роберт Джордан записував, а Ансельмо розповідав про все, що бачив на шосе. Розповідав він від самого початку й по порядку, виявляючи ту надзвичайну пам'ять, яка властива людям, що не вміють ні читати, ні писати. Поки він розповідав, Пабло двічі черпав собі вина з миски.

— Там проходила й кіннота — в напрямку Ла-Гранхи, з того боку, де був табір Ель Сордо,— вів далі Ансельмо.

Потім він сказав, скільки було поранених і скільки вбитих — прив'язаних до сідел.

— Впоперек одного сідла лежав якийсь клунок, і я спершу не зрозумів, що в ньому,— сказав він.— Але тепер я знаю, що там були голови.— Він вів далі без перерви: — Це був цілий ескадрон. Залишився тільки один офіцер. Не той, що під'їздив сюди вранці, коли ти лежав за кулеметом. Того, видно, вбили. Вбитих офіцерів було двоє — я бачив нашивки на рукавах. Вони були прив'язані до сідел, долілиць, їхні руки теліпалися. Була там і *máquina* Ель Сордо, приторочена до того сідла з головами. Дуло в неї погнулося. Оце й усе,— закінчив він.

— І цього вистачить,— сказав Роберт Джордан і занурив куколь у миску з вином.— Хто, крім тебе, переходив через лінію фронту на республіканську територію?

— Андрес і Еладіо.

— Хто з них надійніший?

— Андрес.

— Скільки потрібно часу, щоб дістатися звідси до Навасеррада?

— Коли йти обережно й без вантажу, то — три години, якщо пощастить. Ми з тобою йшли довшою й безпечнішою дорогою, бо несли твої рюкзаки.

— А ти певен, що він добереться?

— *No sé*, хіба можна знати щось напевно.

— Навіть ти не можеш?

— Ні.

Отже, це вирішує справу, подумав Роберт Джордан. Якби він сказав, що добереться напевне, я б напевне послав його.

— Андрес зробить це не гірше за тебе?

— Не гірше, а може, й краще. Він молодший.

— Але те, що я передам, мусить обов'язково дійти туди.

— Якщо нічого не станеться, то дійде. А якщо станеться — то воно може статися з кожним.

— Я напишу донесення й пошлю його з Андресом,— сказав Роберт Джордан.— Я поясню йому, де можна знайти генерала. Він буде в *Estado Mayor* [1] дивізії.

— Андрес нічого не тямить в усіх тих дивізіях,— сказав Ансельмо.— Я й сам у них завжди плутаюся. Йому треба сказати прізвище генерала і де його знайти.

— Він там його і знайде,— в *Estado Mayor* дивізії.

— А хіба це не якесь певне місце?

— Місце певне, друже,— терпляче пояснював Роберт Джордан.— Але генерал щоразу обирає собі його наново. І влаштовує там свою штаб-квартиру перед боєм.

— То все ж таки, де воно?

Ансельмо був страшенно стомлений і ніяк не міг нічого второпати. А крім того, такі слова, як «бригада», «дивізія», «корпус» завжди спантеличували його. Спочатку були колони, потім полки, потім бригади. А тепер і бригади, і дивізії. Він нічого не розумів. Місце — це місце, і навіщо все так ускладнювати?

— Вислухай мене уважно, друже,— сказав Роберт Джордан. Він знав, що коли йому не вдасться розтовкмачити все Ансельмо, то Андрес теж нічого не второпає.— *Estado Mayor* дивізії — це таке місце, яке вибирає для себе сам генерал, щоб звідти командувати. А командує він дивізією, яка складається з двох бригад. Я не знаю, де тепер *Estado Mayor*, бо я там не був, коли він те місце вибирав. Певно, в якій-небудь печері, землянці чи сховищі — і до того місця завжди ведуть дроти. Андрес хай питає, де генерал і де *Estado Mayor* дивізії. Донесення він мусить віддати або самому генералові, або начальникові його *Estado Mayor*, або тій людині, чиє прізвище я напишу. Хтось із них не-

[1] Штаб *(ісп.)*.

одмінно буде там, навіть якщо решта готуються до наступу. Тепер зрозуміло?

— Так.

— То гукни Андреса, а я зараз усе напишу й запечатаю оцією печаткою.— Він вийняв з кишені й показав йому маленьку круглу гумову печатку СВР на дерев'яній колодочці й круглу чорнильну подушечку в бляшаній коробочці завбільшки з п'ятдесятицентову монету.— Ця печатка цілком надійна. Ну, йди клич Андреса, і я йому все поясню. Треба поспішати, але спочатку він повинен усе зрозуміти.

— Зрозуміє, якщо я зрозумів. Тільки ти розтовкмач йому все як слід. А то щось я діла не доберу в усіх тих штабах та дивізіях. Досі мене завжди посилали в якесь певне місце, в якийсь будинок. В Навасерраді командування сидить у старому готелі. В Гвадаррамі — в будинку з садом.

— У цього генерала штаб буде десь зовсім недалеко від передової,— сказав Роберт Джордан.— Певне, під землею, щоб не розбомбили з літаків. Андрес допитається легко, якщо знатиме, про що питати. Хай тільки покаже те, що я напишу. Ну, веди його сюди, бо це треба передати дуже швидко.

Ансельмо вийшов, пірнувши під попону. Роберт Джордан почав писати в своїй записній книжці.

— Слухай, *Inglés*,— сказав Пабло, ще дивлячись на миску з вином.— Не журись. У нас і без Сордо вистачить людей, щоб захопити пости й підірвати твій міст.

— Чую,— озвався Роберт Джордан, не кидаючи писати.

— Людей вистачить,— знову сказав Пабло.— Мені сьогодні дуже сподобалася твоя кмітливість, *Inglés*,— Пабло казав це мисці з вином.— У тебе багато *picardia*. Ти хитріший за мене. Я в тебе вірю.

Зосередивши всю свою увагу на донесенні Гольцові, намагаючись сформулювати його якнайстисліше, але так, щоб воно цілком переконувало, що наступ треба неодмінно відкласти, але водночас щоб видно було, що він не злякався небезпеки, а тільки хоче доповісти всі факти,— Роберт Джордан слухав тільки одним вухом.

— *Inglés*,— сказав Пабло.

— Я пишу,— відповів йому Роберт Джордан, не підводячи голови.

Власне, треба було б послати два примірники, думав він. Але тоді не вистачить людей на те, щоб підірвати міст, якщо доведеться його підривати. А звідки я знаю, навіщо задумано цей наступ? Може, це тільки відтяжний маневр. Може, вони хочуть відтягти ворожі війська з якогось іншого місця. Або відтягти авіацію з півночі. Може, вся справа тільки в цьому. І на успіх

ніхто не розраховує. Звідки я знаю? Ось моє донесення Гольцові. Я підірву міст, тільки як почнеться наступ, не раніше. Наказ ясний, і, якщо наступ відкладуть, я нічого не підриватиму. Але я мушу мати той мінімум людей, який потрібен, щоб виконати цей наказ.

— Що ти сказав? — спитав він Пабло.

— Що я вірю в успіх. *Inglés.*— Пабло все ще звертався до миски з вином.

Якби ж і я так вірив, подумав Роберт Джордан, не кидаючи писати.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Отже, все, що він хотів зробити того вечора, було зроблено. Всі накази віддано. Кожен точно знав своє завдання на завтрашній ранок. Андрес вирушив три години тому.

Це буде, як тільки розвидніє, або цього зовсім не буде. Я певен, що буде, сказав самому собі Роберт Джордан, повертаючись із верхнього поста, куди він ходив домовлятися з Прімітіво. Гольц керує наступом, але скасувати його він не може. Дозвіл на це має прийти з Мадріда. Цілком можливо, що там не можна буде добудитися потрібних людей, а якщо вони й прокинуться, то будуть заспані й нічого не второпають. Треба було раніше попередити Гольца, що наш наступ готуються відбити, але як я міг повідомити про те, про що тільки-но дізнався? Адже вся та сила посунула тільки надвечір, коли посутеніло. Вони не хотіли, щоб рух на шосе помітили з повітря. Ну, а їхні літаки? Ті фашистські літаки, що пролітали тут?

Вони конче мали насторожити наших. А може, тими літаками фашисти хочуть відвернути увагу від іншого наступу, під Гвадалахарою? Ми маємо дані, що в Сорії й під Сігуенсою сконцентровано італійські війська — крім тих, що діють на півночі. Та навряд чи у фашистів вистачить людей і боєприпасів на два наступи водночас. Це неможливо; отже, це тільки блеф.

Але ми знаємо, які сили висадили італійці в Кадісі за останні два місяці. Хто зна, може, вони знову спробують наступати в Гвадалахарі, тільки діятимуть не так безглуздо, як минулого разу, а вдарять у трьох напрямках, помалу розширюючи плацдарм понад залізничною колією в західній частині плоскогір'я. Це цілком реально. Ганс показував йому, як це можна зробити. Спершу вони припустилися багатьох помилок. Вся їхня стратегія була хибна. Під час аргандського наступу на шосе Мадрід — Валенсія вони не використали тих військ, що були на Гвадалахарському фронті. Чому ж вони не провели тоді двох операцій водночас? Чому, чому? Коли ми знатимемо чому?

А ми ж затримали їх в обох випадках тими самими частинами. Нам нізащо не вдалося б затримати їх, якби вони розпочали обидві операції одночасно. Ет, не суши собі голови, подумав він. Згадай, які чудеса траплялися перед тим. Отож або тобі доведеться підривати цей міст уранці, або не доведеться. Але не дури себе, не сподівайся, що тобі не доведеться підривати його. Підривати доведеться — якщо не завтра, то пізніше. Або якщо не цей міст, то якийсь інший. Не ти вирішуєш, що треба робити. Твоє діло — виконувати накази. Отже, виконуй їх і не думай, що за ними криється.

Цей наказ цілком ясний. Занадто ясний. Але ти не повинен непокоїтися, і боятися тобі теж не слід. Бо коли ти дозволиш собі таку розкіш, як цілком природне почуття страху, то цей страх перекинеться на тих, хто має працювати з тобою.

Але ця історія з головами — це вже занадто, сказав він собі. І старий бачив сам-один ті трупи на вершині горба. Що б ти відчув, якби таке сталося з тобою? Це вразило б тебе, правда? Так, це б дуже вразило тебе, Джордане. Нинішній день був узагалі багатий на враження. Але поводився ти добре. Досі ти поводився непогано.

І взагалі як на викладача іспанської мови з Монтанського університету ти робиш успіхи, пожартував він із себе. Неабиякі успіхи. Тільки, будь ласка, не починай приписувати собі якісь надзвичайні якості. Все ж таки ти не далеко зайшов у цьому ремеслі. Згадай Дюрана, що не мав ніякої військової освіти, що перед початком руху був просто композитор і гульвіса, а тепер став чудовим генералом і командує бригадою. Для Дюрана опанувати все це було так само легко, як вундеркіндові навчитися грати в шахи. Ти змалку зачитувався книжками про війну і вививчав воєнне мистецтво — відколи твій дід почав розповідати тобі про Громадянську війну в Америці. Щоправда, дід називав її Бунтівницькою війною. Але проти Дюрана ти все одно, що просто добрий шахіст проти шахіста-вундеркінда. Що він там поробляє тепер? Непогано було б знов побачитися з ним. Коли все це скінчиться, я зустрінуся з ним у «Гейлорді». Так. Коли все це скінчиться. От бачиш, як добре ти поводишся!

Я зустрінуся з ним у «Гейлорді», знову сказав він собі, коли все це скінчиться. Не дури самого себе. Ти робиш усе як слід. Спокійно. Без будь-яких ілюзій. Дюрана ти більш ніколи не побачиш, і це не має ніякої ваги. Так теж не треба, сказав він собі. Не треба дозволяти собі такої розкоші.

Ані геройського самозречення. Тут, у горах, нам не потрібні громадяни, сповнені геройського самозречення. Твій дід чотири роки воював у нашій Громадянській війні, а ти добуваєш всього тільки свій перший рік на цій війні. У тебе ще багато часу по-

переду, і ти дуже добре робиш свою справу. А тепер ти ще маєш і Марію. Так, у тебе є все. І не треба боятися. Ну, що таке, зрештою, якась невелика сутичка між партизанським загоном і ескадроном кавалерії? Ніщо. А що їм постинали голови? Хіба це має якесь значення? Аніякісінького!

Коли дід після війни служив у форті Кірні, індіанці завжди знімали скальпи. Пам'ятаєш шафу в батьковім кабінеті з поличею, де були розкладені наконечники стріл, і ті бойові головні убори на стіні з похилим орлиним пір'ям, і запах прокуреної оленячої шкіри від індіанських штанів і курток, і гаптовані бісером мокасини? Чи пам'ятаєш ти великий лук на буйволів, що стояв у тій шафі в кутку, і два сагайдаки з бойовими й мисливськими стрілами, і те почуття, що охоплювало тебе, коли ти стискав у пальцях цілий оберемок таких стріл?

Згадай щось таке. Згадай щось конкретне, якусь річ. Згадай дідову шаблю в пом'ятих піхвах, блискучу й добре намащену, і як дід показував тобі її лезо, зовсім тоненьке, бо гостре багато разів. Згадай дідів «сміт-і-весон». Це був офіцерський револьвер тридцять другого калібру, простої дії й без спускової дужки. Такого легкого, плавного спуску тобі ніколи більше не траплялось, і револьвер був завжди добре змащений, і канал ствола в нього був чистий, хоча воронована поверхня давно стерлася, і темний метал ствола й барабана був відполірований шкіряною кобурою. Він лежав у шухляді шафи в кобурі з літерами U. S. на клапані, разом із приладдям для чищення й двома сотнями патронів. Картонні коробки з патронами були загорнені в папір і дбайливо перев'язані навощованою мотузкою.

Тобі дозволяли вийняти револьвер із шухляди й потримати його в руках. «Мацай його, скільки завгодно»,— казав дід. Але гратися з ним тобі забороняли, бо це була «справжня зброя».

Якось ти спитав діда, чи вбив він когось із цього револьвера, і він відповів: «Так».

Тоді ти спитав: «Коли, дідусю?» — і він сказав: «Під час Бунтівницької війни й опісля».

Ти спитав: «Ти розповіси мені про це, дідусю?»

І він відповів: «Я не люблю згадувати про це, Роберте».

Потім, коли батько застрелився з цього револьвера і ти приїхав зі школи на похорон, коронер віддав тобі револьвер після закінчення слідства й сказав:

— Бобе, ти, певно, хотів би зберегти його. За законом я мусив би залишити його в себе, але я знаю, що твоєму батькові він був дорогий, бо твій дід пройшов з цим револьвером усю війну і тут у нас теж носив його, коли служив у кавалерії, а крім того, це ще цілком справна зброя. Я його сьогодні випробував. Б'є не дуже далеко, але ще годиться.

Роберт Джордан сховав тоді револьвер у шухляду, на давнє місце, але другого дня вийняв його й поїхав разом із Чабом у гори, до вершини понад Ред-Лоджем, де тепер прокладено шосе через перевал і плоскогір'я Бір-Тут до Кук-Сіті, і там, нагорі, де повіває легкий вітерець і сніг лежить ціле літо, вони зупинилися над темно-зеленим озером, про яке казали, ніби воно завглибшки вісімсот футів, і Чаб тримав обох коней, а він поліз на скелю, нахилився й побачив у спокійній воді своє обличчя й себе з револьвером у руці, і тоді він узяв його за дуло, й кинув униз, і побачив, як він іде на дно, пускаючи бульбашки, аж поки став маленький, як брелок від годинника у прозорій воді, а потім зник зовсім. Тоді він зліз зі скелі, скочив у сідло і так стиснув острогами стару Бес, що вона почала підкидати задом, наче коник-гойдалка. Він промчав на ній берегом озера і, коли вона заспокоїлася, завернув додому.

— Я знаю, чому ти викинув револьвер, Бобе,— сказав Чаб.

— Коли знаєш, то нема чого балакати,— відповів він.

Вони більше ніколи не згадували про це, і такий був кінець дідової особистої зброї, опріч шаблі. Шабля й тепер лежала у нього в скрині в Міссулі разом з іншими речами.

Цікаво, що сказав би дід про таку-от ситуацію, подумав він. Дід був чудовий солдат, це всі казали. А ще казали, що якби дід був того дня із Кастером, то не допустив би, щоб Кастер так осоромився. Як він міг не помітити ні диму, ані куряви над позиціями понад Літл-Біг-Горном? Таке можна було б зрозуміти, якби того ранку стояв густий туман. Але туману тоді не було.

Краще б замість мене тут був мій дід. А втім, може, завтра ввечері ми з ним побачимось. Коли така нісенітниця, як потойбічний світ, існує (а я певен, що його не існує, подумав він), то я охоче побалакав би з ним. Бо є багато речей, про які я хотів би ще довідатись. Тепер я маю право питати, бо роблю те, що робив він. Певне, тепер він погодився б відповідати мені. Раніше я не мав права питати. Я його розумію: він не знав мене й тому не хотів балакати про ті речі. Але тепер ми зрозуміли б один одного. Добре було б побалакати з ним і почути його пораду. Ет, під три чорти пораду, я хотів би просто побалакати з ним. Шкода, що між нами пролягло так багато часу.

Потім, розмірковуючи далі, він зрозумів, що, якби їм справді довелось зустрітися в потойбічному світі, і він, і дід почували б себе дуже незручно в присутності батька. Кожен має право зробити те, що зробив батько, думав він. Та це недобрий вчинок. Я розумію його, але схвалити не можу. *Lâche* [1] — ось як це називається. А ти певен, що розумієш це? Авжеж, розумію, але...

[1] Боягуз *(франц.)*.

Отож-бо — але. Таке зробити може тільки той, хто аж надто переповнений самим собою.

Ах, чорт, як би я хотів, щоб дід був тут, подумав він. Щоб з'явився сюди бодай на годину. Може, ту крихту чогось, яка в мене є, він передав мені через отого другого, що так зле скористався з його револьвера. Може, це єдиний зв'язок, що існує між нами. Ет, до біса! І справді, до біса, шкода тільки, що нас розділяв такий великий проміжок часу, бо я міг би навчитись від нього всього того, чого не навчив мене отой другий. А що, коли той страх, якого дід зазнавав, переборював у собі й нарешті подолав за чотири роки війни і потім, під час сутичок із індіанцями — хоча там, напевно, нічого особливого не було,— що, коли той страх зробив *cobarde* з його сина, як це майже завжди буває в другому поколінні матадорів? Що, коли воно було саме так? І, може, здорові соки відновили свою силу тільки по тому, як пройшли через того другого?

Я ніколи не забуду, як мені було важко, коли я вперше зрозумів, що він *cobarde*. Ану годі, скажи це по-своєму. Боягуз. Коли скажеш, зразу легшає, і взагалі нема чого підшукувати іноземне слово для сучого сина. А втім, він не був сучий син. Він був просто боягуз, а це найбільше нещастя, яке може спіткати чоловіка. Бо якби він не був боягуз, то не поступився б перед тією жінкою, не потрапив би їй під каблук. Цікаво, який би я був, якби він одружився з іншою жінкою? Про це ти вже ніколи не дізнаєшся, подумав він і всміхнувся. Може, її брутальність додала тобі того, чого бракувало йому. І тобі. Ну, ну. Не розганяйся. Нічого розводитися про всякі там здорові соки тощо, поки ти не прожив завтрашнього дня. Не задирай завчасу носа. І взагалі нічого задирати носа. Завтра побачимо, які в тобі соки.

Він знову почав думати про діда.

«Джордж Кастер не був розумним кавалерійським командиром,— сказав йому якось дід.— Він не був навіть розумною людиною».

Він пригадав, як обурився, почувши це від діда: хіба ж можна казати таке про героя, зображеного на старовинній літографії Ангойзера-Буша, що висіла в більярдній у Ред-Лоджі — про ту постать у куртці з оленячої шкіри, з розвіяним білявим волоссям, з армійським револьвером у руці, що стоїть на пагорку, оточена з усіх боків індіанцями племені сіу?

«Він відзначався дивним умінням щоразу потрапляти в якусь халепу, а потім викручуватися з неї,— вів далі дід.— Але на Літл-Біг-Горні вклепавсь і вже не викрутився. От Філ Шерідан — це розумний був чоловік, і Джеб Стюарт теж. Але найкращий у світі командир кавалерії був Джон Мосбі».

Серед його речей у скрині в Міссулі лежав лист генерала

Філа Шерідана до старого Кілка-на-Коні Кілпатріка, де генерал писав, що його дід був кращий командир нерегулярної кавалерії, ніж Джон Мосбі.

Треба було розповісти Гольцові про діда, подумав він. А втім, Гольц, напевно, ніколи про нього не чув. І навряд чи він знає щось навіть про Джона Мосбі. Англійці знають їхні імена, бо в Англії докладніше вивчають нашу Громадянську війну, ніж на континенті. Карков казав, що, коли ця війна скінчиться, я зможу, якщо захочу, поїхати до Москви, до ленінського інституту. Він казав, що якби я хотів, то міг би навчатися у військовій академії Червоної Армії. Цікаво, що сказав би дід, почувши це? Дід, який ніколи в житті не сідав за один стіл з демократами.

Ні, я не хочу бути солдатом, подумав він. Це я знаю напевне. Отже, це відпадає. Я тільки хочу, щоб ми виграли війну. Мабуть, справжній солдат уміє робити тільки свою справу й більше нічого, думав він. Ні, це явно хибна думка. А Наполеон, а Веллінгтон? Ти чогось сьогодні дуже дурний, подумав він.

Звичайно власні думки були для нього найкращим товариством, і так було й сьогодні, коли він думав про свого діда. Але потім спогади про батька збили його на манівці. Він розумів свого батька, й прощав йому все, й жалів його, але не міг позбутися сорому за нього.

Краще зовсім не думай, сказав він собі. Незабаром ти будеш з Марією, і тоді не треба буде думати. Тепер, коли вже все готове, найкраще не думати зовсім. Коли зосереджуєшся на чомусь одному, зупинити думки важко, і вони починають крутитися, як розкручений маховик. Краще просто не думати.

Але тільки припустімо, подумав він. Тільки припустімо, що наші літаки скинуть бомби на всі ці протитанкові гармати й розіб'ють ущент їхні позиції, і наші танки вихопляться на узгір'я, і старий Гольц вижене наперед усіх тих п'яниць, *clochards* [1], волоцюг, фанатиків і героїв, з яких складається Чотирнадцята бригада, а в Другій бригаді Гольца є чудові бійці Дюрана, я їх знаю,— і завтра ввечері ми будемо в Сеговії.

Так. Тільки припустімо, сказав він собі. Я навіть згоден на Ла-Гранху, сказав він собі. Але тобі доведеться підірвати цей міст,— він раптом усвідомив це дуже виразно. Наступ не скасують. Бо саме так, як ти собі щойно уявляв, сподіваються провести цю операцію її організатори. Так, міст доведеться підірвати, нічого не вдієш. І хоч би що там сталося з Андресом, це байдуже. Це нічого не змінить.

Спускаючись потемки стежкою з приємним відчуттям, що все зроблено і протягом найближчих чотирьох годин нічого вже не

[1] Голодранці *(франц.)*.

треба робити, заспокоєний і підбадьорений думками про конкретні речі, він майже зрадів, коли усвідомив остаточно, що міст доведеться підривати.

Почуття непевності, що не покидало його з тієї хвилини, як він послав Андреса до Гольца,— такої непевності, як ото буває, коли переплутаєш дати й не знаєш, прийдуть до тебе сьогодні гості чи ні,— тепер зникло. Тепер він знав напевно, що свята не буде відкладено. Коли знаєш щось напевно, то це набагато краще, думав він. Завжди краще бути впевненому.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

І ось вони знов лежали разом у спальному мішку, і була вже пізня година тієї останньої ночі. Марія пригорнулася до нього, і він відчував усю довжину її гладеньких ніг, що притислися до його ніг, відчував її груди, наче два маленькі узгірки на довгій рівнині, де є джерело, а за узгірками був видолинок на шиї, до якої він припадав зараз устами.

Він лежав нерухомо й ні про що не думав, а вона гладила його по голові.

— Роберто,— сказала Марія ледь чутно й поцілувала його.— Мені соромно... Я не хочу завдавати тобі прикрості, але мені дуже боляче і щось наче негаразд усередині. Боюся, що сьогодні я розчарую тебе.

— В житті завжди буває дуже боляче й щось наче негаразд,— сказав він.— Ні, зайчику, не бійся. Ми не робитимемо нічого такого, від чого може бути боляче.

— Річ не в тім. А в тім, що я не можу бути з тобою так, як мені хочеться.

— Дарма. Це минеться. Коли ми лежим отак, поряд, ми все одно разом.

— Так, але мені соромно. Певно, це тому, що зі мною оте зробили. Не від того, що було між тобою і мною.

— Не треба згадувати про те.

— А я й не хочу згадувати. Тільки мені дуже прикро, що саме сьогодні, цієї ночі, я розчарую тебе, от я й сказала тобі, щоб ти знав чому.

— Слухай, зайчику,— сказав він.— Такі речі минають, і потім усе буває гаразд. Але він подумав: «Не пощастило мені цієї останньої ночі».

Потім йому стало соромно, і він сказав:

— Притулися до мене, зайчику. Коли ти лежиш отак поряд зі мною в темряві, мені так само гарно, як тоді, коли ти зовсім моя.

— А мені дуже соромно, бо я думала, що сьогодні вночі буде так само, як там, нагорі, коли ми повертались від Ель Сордо.

— *Qué va,*— сказав він їй.— Такого щодня не буває. І тепер мені не гірше, ніж тоді,— збрехав він, придушуючи в собі розчарування.— Ми полежимо тихенько разом, а потім заснемо. Давай поговоримо. Адже ми з тобою так мало розмовляємо.

— Може, поговоримо про завтрашній день і про твою роботу? Я б так хотіла знати про твою роботу.

— Ні,— сказав він, рвучко випростався у мішку й тепер лежав нерухомо, притиснувшись щокою до плеча Марії й підклавши їй під голову ліву руку.— Найрозумніше — не говорити про те, що буде завтра, ані про те, що сталося сьогодні. В нашій справі втрат не обговорюють, а те, що треба зробити завтра, буде зроблено. Ти не боїшся?

— *Qué va,*— сказала вона.— Я завжди боюся. Але тепер я так боюся за тебе, що мені нема коли думати про себе.

— Не треба, зайчику. Я бував уже у всіляких халепах. Гірших за цю,— збрехав він.

Потім, раптом піддавшись спокусі блаженної втечі від дійсності, він сказав:

— Поговорімо про Мадрід і про те, як ми будемо там разом.

— Гаразд,— мовила вона, потім додала: — Ох, Роберто, як мені прикро, що я тебе розчарувала! Чи не могла б я зробити для тебе ще що-небудь?

Він погладив Марію по голові й поцілував її, а потім лежав, пригорнувшись до неї і розслабившись, і вслухався в нічну тишу.

— Можеш побалакати зі мною про Мадрід,— сказав він і подумав: це залишиться при мені й стане мені в пригоді завтра. Завтра мені потрібно буде все те, що в мене є. Він усміхнувся в темряві.

А потім він знову піддався своєму бажанню й пірнув у нереальність, відчуваючи при цьому насолоду, яка може прийти серед ночі, коли розум не бере в цьому участі, а є тільки радість близькості.

— Моя кохана,— сказав він і поцілував її.— Слухай. Вчора ввечері я думав про Мадрід і уявляв собі, як ми приїдемо туди і я залишу тебе в готелі, а сам піду до іншого готелю, де живуть росіяни, щоб там побачитися де з ким. Тільки все це дурниці. Я тебе не залишу саму ніде.

— Чому?

— Бо хочу, щоб ти була зі мною. Я не залишатиму тебе саму ні на хвилину. Я піду з тобою до *Seguridad* [1] по документи. А потім ми підемо разом купувати все, що тобі треба з убрання.

[1] Служба безпеки *(ісп.)*.

— Мені треба небагато, я можу сама купити.

— Ні, тобі треба багато, і ми підемо разом і купимо все найкраще, і ти будеш дуже гарна в усьому тому.

— Ні, краще залишимося з тобою в номері в готелі, а по ті речі пошлемо когось. Де той готель?

— На Пласа-дель-Кальяо. Там є широке ліжко з чистими простиралами, і у ванній тече гаряча вода з крана, і там є дві шафи в стінах, і в одній висітимуть мої речі, а в другій — твої. Вікна там високі, широкі, їх можна розчинити навстіж, а за вікнами, надворі,— весна. І я знаю такі місця, де можна добре пообідати,— щоправда, вони підпільні, але готують там добре, і я знаю крамнички, де ще є вино й віскі. А в номері у нас теж буде що перекусити на випадок, якщо нам захочеться їсти, і віскі, якщо мені захочеться випити, а тобі я куплю мансанільї.

— А мені хочеться покуштувати віскі.

— Але його так важко дістати, а ти любиш мансанілью.

— Гаразд, не треба мені твого віскі, Роберто,— сказала вона.— Ох, як я тебе люблю! І тебе, і твоє віскі, якого ти мені не даєш. Ти свиня.

— Я дам тобі покуштувати, але жінкам воно вадить.

— А я досі робила тільки те, що жінкам корисно,— сказала Марія.— А в тому ліжку я лежатиму в цій самій шлюбній сорочці?

— Ні. Я накуплю тобі різних сорочок і піжам, якщо ти схочеш спати в піжамі.

— Я куплю собі сім шлюбних сорочок,— сказала вона.— По одій на кожен день тижня. І тобі я теж куплю чисту шлюбну сорочку. Ти свою сорочку переш хоч інколи?

— Інколи перу.

— Я дбатиму, щоб у тебе все було чисте, і я наливатиму тобі віскі й доливатиму воду, так, як ви робили в Ель Сордо. І я добуду для тебе оливок, і солоної тріски, й горіхів, щоб ти мав чим закусити, і ми просидимо в тому номері цілий місяць і нікуди звідти не виходитимемо. Якщо тільки я зможу бути з тобою так, як мені хочеться,— сказала вона і раптом посмутніла.

— То дурниця,— сказав Роберт Джордан.— Справді дурниця. Може, в тебе там було садно, зробився рубець, і він тепер болить. Таке буває. Але це швидко минає. Зрештою, якщо в тебе справді щось серйозне, то в Мадріді є добрі лікарі.

— Але ж раніше все було гаразд,— жалібно сказала вона.

— Це тільки свідчить про те, що все знов буде гаразд.

— Ну, то поговорімо ще про Мадрід.— Вона переплела свої ноги з його ногами й потерлася маківкою об його плече.— А ти там не соромитимешся мене через те, що я така бридка, обстрижена?

— Ні. Ти гарна. В тебе вродливе обличчя, гарне тіло, довге й легке, і гладенька золотава шкіра, і всі намагатимуться відібрати тебе в мене.

— *Qué va*, відібрати мене в тебе! — сказала вона.— Більше жоден чоловік не торкнеться мене, поки я живу. Відібрати мене в тебе! *Qué va!*

— А багато хто намагатиметься. От побачиш.

— Вони побачать, як я тебе кохаю, і зрозуміють, що торкнутися мене — це все одно, що встромити руку в казан із розтопленим оловом. Але що буде з тобою, коли ти побачиш вродливих жінок, розумних і освічених, як ти! Ти не соромитимешся мене?

— Ніколи. Я одружуся з тобою.

— Як хочеш,— сказала вона.— Але, по-моєму, це не так уже й важливо, оскільки в нас тепер немає церкви.

— Я хотів би, щоб ми з тобою побралися.

— Як хочеш. От слухай, якщо ми колись потрапимо до іншої країни, де ще є церкви, то, може, ми там зможемо взяти шлюб?

— У мене на батьківщині церкви ще є,— сказав він.— Там ми зможемо взяти шлюб, якщо для тебе це має значення. Я ніколи не був одружений. Отже, це дуже просто зробити.

— Я рада, що ти ніколи не був одружений,— сказала вона.— Але я рада, що ти знаєш усе, про що мені казав, бо це означає, що в тебе було багато жінок, а Пілар каже, що тільки за таких чоловіків можна виходити заміж. Але тепер ти не бігатимеш за іншими жінками? Бо якщо бігатимеш, то це вб'є мене.

— Я ніколи не бігав дуже за жінками,— сказав він, і це була правда.— Поки я не зустрів тебе, я навіть не думав, що зможу когось покохати по-справжньому.

Вона погладила його по щоці, потім обняла за шию.

— Ти, певно, знав багатьох жінок?

— Але не кохав жодної.

— Слухай, Пілар сказала мені одну річ...

— Яку?

— Ні, краще я тобі не скажу. Краще поговорімо про Мадрід.

— А що ти хотіла сказати?

— Тепер уже не хочу.

— А може, все-таки скажеш? Це ж може бути щось важливе.

— Гадаєш, що це може бути важливе?

— Так.

— Звідки ти знаєш? Адже ти не знаєш, про що йдеться.

— З твого тону.

— Ну, гаразд, я не приховуватиму від тебе. Пілар сказала мені, що завтра ми всі помремо і що ти знаєш це так само добре,

як вона, тільки тобі байдуже. Вона сказала це без осуду, а навпаки, з повагою.

— Вона так сказала? — спитав він. Навіжене бабисько, подумав він, а вголос мовив: — Це все її кляті циганські вигадки. Таке верзуть старі перекупки на базарах та боягузи по кутках кав'ярень. Це все кляті вигадки, туди їх і розтуди.— Він відчув, як піт виступив у нього під пахвами й стікає по боках, і сказав собі: злякався, га? А вголос промовив: — Вона просто язиката забобонна баба. Поговорімо ще про Мадрід.

— Отже, ти нічого такого не знаєш?

— Звісно, ні. І забудь про цю гидоту,— сказав він, уживши ще бридкіше слово.

Але тепер, коли він заговорив про Мадрід, йому вже не вдалося поринути в ілюзію. Тепер він просто брехав своїй дівчині й собі, щоб якось скоротати цю ніч перед боєм, і знав це. Йому було приємно, але вся насолода від ілюзії зникла. І все-таки він сказав:

— Я вже думав про твоє волосся. І про те, що можна з ним зробити. Бачиш, воно росте рівно з усіх боків, як хутро в звірятка, і воно дуже приємне на дотик і дуже мені подобається, воно дуже красиве і так гарно прилягає, коли я пригладжую його рукою, а потім знову піднімається, як лан пшениці під вітром.

— Погладь його.

Він погладив її й не зняв руки, а потім заговорив далі, торкаючись губами її шиї й відчуваючи, як щось надимається у нього в горлі.

— Але в Мадріді ми зможемо піти до перукаря, і тобі підстрижуть його по боках і ззаду, як у мене, і для міста це виглядатиме краще, поки воно відросте.

— Я буду схожа на тебе,— сказала вона й пригорнула його до себе.— І мені вже ніколи не захочеться міняти зачіску.

— Ні. Воно весь час ростиме, і це потрібно тільки спочатку, поки воно ще коротке. Скільки треба часу, щоб воно стало довге?

— Зовсім довге?

— Ні. До плечей. Мені хочеться, щоб воно в тебе було до плечей.

— Як у Грети Гарбо?

— Так,— відповів він здушеним голосом.

Тепер ілюзія запліскувала його навальною хвилею, і він піддавався їй усім своїм єством. І ось она опанувала його цілком, і тоді він повів далі:

— Воно спадатиме до плечей, а на кінцях буде кучерявитись, як морська хвиля, і матиме барву стиглої пшениці, а обличчя в тебе кольору темного золота, а очі — того єдиного ко-

льору, який пасує до твого волосся й до твоєї шкіри,— золоті з темними цятками, і я закидатиму твою голову назад, дивитимусь тобі в очі й міцно пригортатиму тебе до себе.

— Де?

— Де завгодно. Всюди, де б ми не були. Скільки часу треба, щоб твоє волосся відросло?

— Не знаю, бо раніше я ніколи не стриглася. Але гадаю, що за півроку воно відросте вже нижче вух, а за рік буде таке, як тобі хочеться. Але знаєш, що буде перед тим?

— Ні. Скажи.

— Ми будемо в тому великому чистому ліжку в твоєму знаменитому номері, в нашому знаменитому готелі, і ми сидітимемо разом на знаменитому ліжку й дивитимемось у дзеркало на гардеробі, і там, у дзеркалі, будеш ти і я, і я обернуся до тебе отак, обійму тебе отак і поцілую тебе отак.

Потім вони лежали нарухомо, серед ночі, в болісному заціпенінні, і, обіймаючи її, Роберт Джордан обіймав усе те, що, він знав, ніколи не справдиться, але він навмисне казав далі:

— Зайчику, ми не завжди житимемо в тому готелі.

— Чому?

— Бо наймемо собі помешкання в Мадріді, на тій вулиці, що йде уздовж парку Буен-Ретіро. Я знаю одну американку, яка перед початком війни здавала там мебльовані помешкання, і я зможу дістати таке помешкання за ту саму плату, як і перед війною. Там є квартира, що виходить вікнами в парк, і з них видно його весь: залізну огорожу, квітники, посипані жорствою стежки, і зелені газони між стежками, і тінисті дерева, і безліч фонтанів, а тепер там, певно, цвітуть каштани. Коли ми оселимося в Мадріді, то гулятимемо по парку й плаватимемо в човні на ставу, якщо в ньому знову є вода.

— А чому там не було води?

— Її спустили в листопаді, бо вона правила за орієнтир для літаків під час повітряних нальотів на Мадрід. Але, мабуть, тепер там уже знову є вода. Хоч я й не певен. Але навіть якщо води немає, ми гулятимемо по всьому парку. Там, за ставом, є одне місце, зовсім як ліс, де ростуть дерева з усіх кінців світу, і на кожному висить табличка, де написано, що це за дерево і звідки воно походить.

— Я б хотіла піти в кіно,— сказала Марія.— Але дерева — це теж дуже цікаво, і якщо я тільки зможу запам'ятати, то вивчу з тобою всі їхні назви.

— Там не так, як у музеї,— мовив Роберт Джордан.— Дерева ростуть на волі, і в парку є пагорки, і одне місце в ньому — справжні джунглі. А за парком книжковий базар, там уздовж тротуару стоять сотні кіосків, де торгують старими книжками,

і тепер там дуже багато книжок, бо їх крадуть із будинків, зруйнованих бомбами, і з квартир фашистів і приносять на книжковий базар. Я міг би цілими днями ходити там, як колись, перед початком війни, якби тільки мав на це час у Мадріді.

— А поки ти ходитимеш по книжковому базарі, я поратимусь дома,— сказала Марія.— Чи вистачить у нас грошей на служницю?

— Авжеж. Можна взяти Петру з готелю, якщо вона тобі сподобається. Вона охайна й смачно куховарить. Я обідав там у журналістів, для яких вона варила. В їхніх номерах є електричні плитки.

— Можна взяти її, якщо ти хочеш,— сказала Марія.— Або я знайду когось іншого. Але тобі, мабуть, треба буде часто відлучатися? А мене не пускатимуть із тобою на таку роботу.

— Можливо, я знайду собі якусь іншу роботу в Мадріді. Я вже давно на цій роботі, я воюю від самого початку війни. Цілком можливо, що тепер мені дадуть щось у Мадріді. Я ніколи не просив цього. Я весь час був або на фронті, або на такій роботі, як ця.

Чи ти знаєш, що перед тим, як я зустрів тебе, я взагалі ніколи й нічого не просив? І ніколи нічого не домагався? Ніколи не думав ні про що, крім справи й крім того, що треба виграти війну. Слово честі, я був дуже скромний у своїх вимогах. Я багато працював, а тепер-от люблю тебе, і,— він говорив так, наче обіймав усе те, що ніколи не справдиться,— я люблю тебе так, як люблю все, за що ми боремося. Я люблю тебе так, як люблю свободу, і людську гідність, і право кожного працювати й не голодувати. Я люблю тебе, як люблю Мадрід, який ми захищали, і як люблю всіх моїх товаришів, які загинули. А загинуло їх багато. Багато. Багато. Ти навіть не знаєш, як багато. Але я люблю тебе так, як я люблю те, що я люблю найдужче на світі, і навіть сильніше. Я тебе дуже люблю, зайчику. Так сильно, що й розповісти не можна. Але я кажу тобі про це — щоб ти хоч трохи знала. Я ніколи не мав дружини, а тепер ти моя дружина, і я щасливий.

— Я робитиму все, геть усе, щоб бути тобі доброю дружиною,— сказала Марія.— Щоправда, я нічого не вмію, але я постараюся, щоб ти цього не відчував. Якщо ми житимемо в Мадріді — добре. Якщо нам доведеться жити десь-інде — теж добре. Якщо нам ніде не доведеться жити, але мені можна буде піти з тобою — ще краще. Якщо ми поїдемо до тебе на батьківщину, я навчуся говорити по-англійському, як усі *Inglés*, що там живуть. Я придивлятимуся до їхньої поведінки й робитиму все так, як роблять вони.

— Це буде дуже кумедно.

— Напевно. І я робитиму помилки, але ти виправлятимеш їх, і я ніколи не робитиму тієї самої помилки двічі. Ну, може, двічі й зроблю, але не більше. А потім, якщо тобі там, у тебе вдома, захочеться поїсти наших страв, я їх для тебе готуватиму. Я піду до такої школи, де навчають, як бути доброю дружиною, якщо такі школи є, і я буду там учитися.

— Такі школи є, але тобі та наука не потрібна.

— Пілар казала мені, що вони повинні бути в твоїй країні. Вона читала про них у якомусь журналі. Вона сказала мені, що я мушу навчитися говорити по-англійському, і говорити добре, так, щоб тобі ніколи не доводилося мене соромитися.

— Коли вона тобі все це сказала?

— Сьогодні, коли ми спаковували речі. Вона весь час повчала мене, що я мушу робити, щоб бути тобі доброю дружиною.

Видно, вона теж їздила до Мадріда, подумав Роберт Джордан і спитав:

— А що вона ще казала?

— Що я мушу дбати про своє тіло й берегти свою фігуру так, наче я матадор. Вона сказала, що це дуже важливо.

— Оце правда,— сказав Роберт Джордан.— Але тобі ще багато років можна про це не думати.

— Ні. Вона сказала, що наші жінки мусять завжди пам'ятати про це, бо воно може настати раптово. Вона сказала, що колись була така сама струнка, як я, але в той час жінки не робили гімнастики. Вона сказала мені, яку гімнастику я мушу робити, і сказала, що не можна їсти забагато і чого не можна їсти взагалі. Тільки я забула, треба буде ще раз розпитати.

— Картоплі.

— Так, картоплі й нічого смаженого, а коли я їй розповіла, що мені болить, вона сказала, щоб я тобі не розповідала, мовляв, треба потерпіти й нічим цього не виказувати. Але я тобі розповіла, бо я ніколи ні в чому не хочу тобі брехати, а крім того, я боялася, що ти подумаєш, ніби я не можу втішатися з тобою і що те, що було там, нагорі, насправді було зовсім не так.

— Ти добре зробила, що розповіла мені.

— Справді? Бо мені соромно, і я ладна робити для тебе все, що ти забажаєш. Пілар навчила мене різних речей, які можна робити для чоловіка.

— Робити нічого не треба. Те, що в нас є,— це наше спільне, і ми разом будемо його берегти. Мені добре і так, коли я лежу поряд з тобою, й торкаюся тебе, і знаю, що це правда, що ти тут, а коли ти знову зможеш, ми матимемо все.

— Хіба в тебе немає ніяких бажань, що їх я могла б задовольнити? Вона мені це теж пояснила.

— Ні. У нас завжди будуть спільні бажання. Як ми чогось хотітимемо, то тільки разом. Ніяких своїх особистих бажань у мене не буде.

— Я дуже рада. Але пам'ятай: я завжди зроблю все, що ти забажаєш. Тільки ти мусиш сам мені казати, бо я зовсім невчена, і багато чого з того, що Пілар мені розповідала, я добре не збагнула. Мені було соромно питати, а вона така розумна й знає так багато.

— Зайчику,— сказав він.— Ти просто чудо.

— *Qué va*,— сказала вона.— Але це нелегка справа — навчитися всього, що мусить знати дружина, в той самий день, коли згортають табір і готуються до бою, а другий бій уже точиться поблизу. Тим-то якщо я в чомусь дуже схиблю, ти скажеш мені про це, бо я тебе кохаю. Може, я не все як треба запам'ятала: багато з того, що вона мені казала, було дуже мудре.

— А що вона тобі ще казала?

— *Pues*, так багато, що всього вже не можу згадати. Вона сказала — як я знову почну думати про те, що зі мною зробили, то я можу розповісти тобі про це, бо ти добра людина і все розумієш. Але краще, мовляв, про це ніколи не згадувати, хіба що воно знову почне мучити мене, як було раніше. А якщо я розповім тобі, то, може, мені полегшає.

— А воно мучить тебе тепер?

— Ні. Відколи я з тобою, мені здається, що цього взагалі не було. Тільки батька й матір я не можу забути. Але їх я не забуду ніколи. І я хотіла б розповісти тобі все, що ти мусиш знати, щоб твоя гордість не страждала, якщо я справді стану твоєю дружиною. Я не скорилася жодного разу. Я весь час пручалася щосили, і подужати мене вони могли тільки вдвох чи втрьох. Один сідав мені на голову й тримав мене. Я кажу це, щоб утішити твою гордість.

— Моя гордість — це ти сама. Не розповідай мені про це.

— Ні, я кажу про ту гордість, яку чоловік мусить відчувати за свою дружину. І ще одне. Мій батько був мер нашого містечка й шанована людина. Моя мати була шанована жінка й добра католичка, і її розстріляли разом з батьком за політичні погляди батька, бо він був республіканець. Їх розстріляли в мене перед очима, і мій батько крикнув: «*Viva la República!*» [1] — коли вони поставили його під стіну різниці в нашому містечку.

Моя мати, яку теж поставили під стіну, сказала: «Хай живе мій чоловік, мер цього міста!» Я сподівалася, що мене теж розстріляють, і хотіла сказати: «*Viva la República y vivan mis padres!*» [2] — але мене не розстріляли, а почали робити зі мною оте.

[1] Хай живе Республіка! *(Ісп.)*

[2] Хай живе Республіка і хай живуть мої батьки! *(Ісп.)*

Слухай. Я розповім тобі ще про одну річ, бо й це стосується нас із тобою. Після розстрілу під стіною *matadero* вони взяли нас усіх — родичів розстріляних, які все бачили, але залишилися живі,— і повели стрімким схилом угору, на головний майдан містечка. Майже всі плакали, але були й такі, що наче закам'яніли, і сльози в них висохли. Я теж не могла плакати. Я не помічала нічого довкола себе, бо перед очима в мене весь час стояли батько й мати — такі, як вони були перед розстрілом, і я чула материні слова: «Хай живе мій чоловік, мер цього міста!» — вони дзвеніли у мене в голові, як крик, що ніколи не втихне. Мати не була республіканка й не хотіла сказати «*Viva la República*», вона сказала тільки «*Viva*» моєму батькові, що лежав там, на землі, долілиць біля її ніг.

Але те, що вона сказала, вона сказала дуже голосно, майже вигукнула. І тоді вони вистрелили в неї, й вона впала. Я хотіла вирватися й підбігти до неї, але не змогла, бо ми всі були зв'язані. Розстрілювали їх *guardia civiles*, і вони ладні були розстріляти й решту, але фалангісти погнали нас схилом угору, а *guardia civiles* залишились на місці — стояли, спершись на свої гвинтівки, над тілами, що лежали під стіною. Ми всі, дівчата й жінки, були зв'язані за руки в ряд, і нас погнали вулицями вгору, на майдан, і на тому майдані наказали зупинитися перед перукарнею, яка стояла навпроти ратуші.

Потім ті двоє, що нас вели, оглянули нас, і один із них сказав: «Ось дочка мера»,— а другий сказав: «З неї й почнемо».

Вони перерізали мотузку, якою я була зв'язана за руки з двома іншими жінками, і один із тих двох сказав: «Зв'яжіть отих знову разом»,— а потім вони потягли мене за руки, вштовхнули до перукарні, підняли, посадили в крісло й притиснули до спинки.

Я побачила в дзеркалі своє обличчя й обличчя тих, що держали мене, і ще трьох позаду, але жодне з цих облич не було мені знайоме. В дзеркалі я бачила й себе, і їх, але вони бачили тільки мене. Це було так, наче сидиш у кріслі зубного лікаря, а навколо тебе багато зубних лікарів, і всі вони божевільні. Я насилу впізнала своє обличчя — настільки горе змінило його, але я дивилася на себе й розуміла, що це я. Моє горе було таке велике, що я не відчувала страху і взагалі нічого, крім горя, не відчувала.

Тоді я носила коси, і от я побачила в дзеркалі, як перший фалангіст узяв мене за одну косу й смикнув її так, що, хоч яке велике було моє горе, мені заболіло, а потім відрізав її бритвою коло самої голови. І я побачила себе в дзеркалі з однією косою, а на місці другої стирчав вихорець. Потім він одрізав і другу

косу, тільки не смикаючи, а бритва зачепила мені вухо, і я побачила кров. Ось помацай, тут шрам, бачиш?

— Так. Може, краще не говорити про це?

— Ні. Нічого. Я не розповідатиму тобі про найгірше. Отож він одрізав мені бритвою обидві коси, і всі вони засміялися. Я навіть не відчувала болю від урізаного вуха; двоє тримали мене, а він став переді мною, шмагнув мене косами по обличчю й сказав: «Отак ми постригаємо в червоні черниці! Тепер ти знатимеш, як єднатися з братами-пролетарями, ти, наречена червоного Христа!»

І він знов шмагнув мене раз і другий по обличчю моїми ж косами, а потім запхнув їх мені в рот замість кляпа й туго обв'язав навколо шиї, а ті двоє, що тримали мене, весь час сміялися.

І всі, хто дивився на це, сміялись теж. І коли я побачила в дзеркалі, що вони сміються, я заплакала вперше за весь час, бо після розстрілу моїх батьків усе в мені скам'яніло і я не могла плакати.

Потім той, що заткнув мені рота, почав стригти мене машинкою спочатку від лоба до потилиці, потім маківку, потім за вухами і всю голову, і ті двоє держали мене так, що я все бачила в дзеркалі, й не вірила власним очам, і плакала, плакала, але не могла одірвати очей від страшного обличчя з розтуленим ротом, у який були запхнуті відрізані коси, і від голови, що оголювалась під машинкою.

Достригши мене, він узяв пляшечку з йодом із полиці перукаря (перукаря вони теж убили — за те, що він був членом профспілки, і він лежав на порозі, і мене перенесли через нього, коли тягли з вулиці) і, вмочивши в йод скляну затичку, доторкнувся нею до порізаного вуха, і цей легкий біль дійшов до мене крізь усе моє горе й весь мій жах.

Потім він став переді мною й написав йодом мені на лобі літери *U. H. P.*[1], і малював він їх повільно й старанно, як художник. Я все це бачила в дзеркалі, але більше вже не плакала, бо серце моє закам'яніло від думки про батька й матір, і я зрозуміла, що все, що зі мною роблять, проти того — ніщо.

Скінчивши малювати ті літери, фалангіст відступив на крок назад і помилувався своєю роботою, а потім поставив пляшечку з йодом на місце, взяв машинку й сказав: «Давайте другу!» Тоді мене потягли з перукарні, міцно тримаючи за руки, і на порозі я спіткнулася об перукаря, що все лежав там горілиць, і обличчя в нього було землисте, і тут ми мало не зіткнулися з Консеп-

[1] Початкові літери гасла: «Unidos Hermanos Proletarios!» — «Єднайтеся, брати-пролетарі!» Фашисти надали цій абревіатурі непристойного змісту.

сьйон Грасія, моєю найкращою подругою, яку двоє інших тягли досередини. Вона спочатку не впізнала мене, а потім упізнала й закричала, і я весь час чула її крик, поки мене тягли через майдан, і в двері, і по сходах ратуші, до кабінету мого батька, де мене кинули на диван. І там вони й зробили зі мною оте.

— Зайчику мій,— мовив Роберт Джордан і пригорнув її до себе так міцно й так ніжно, як тільки міг. Але в ту мить він ненавидів так, як тільки може ненавидіти людина.— Не будемо більше говорити про це. Не розповідай мені більше нічого, бо мене душить ненависть.

Вона лежала в його обіймах, холодна й нерухома, і трохи згодом сказала:

— Гаразд. Я більше ніколи не розповідатиму тобі про це. Але це лихі люди, і якби я могла, то радо вбила б багатьох. Та я сказала це тобі, тільки щоб не страждала твоя гордість, якщо я стану твоєю дружиною. Щоб ти все зрозумів.

— Це добре, що ти розповіла мені,— відповів він.— Бо завтра, якщо нам пощастить, ми багатьох переб'ємо.

— А там будуть фалангісти? Все це робили вони.

— Фалангісти не б'ються,— похмуро сказав він.— Вони вбивають у тилу.

— А тих ніяк не можна вбити? Я б дуже хотіла.

— Мені й тих випадало вбивати,— сказав він.— І ми ще їх убиватимемо. Коли ми підривали поїзди, то вбивали багатьох фалангістів.

— Я хотіла б піти з тобою, коли ти ще раз підриватимеш поїзд,— мовила Марія.— Коли Пілар привела мене сюди, я була трохи несповна розуму. Вона розповідала тобі, яка я була?

— Так. Не треба згадувати про це.

— Я не могла ні думати, ні говорити, тільки весь час плакала. Але є ще одна річ, яку я мушу тобі сказати. Неодмінно мушу. Може, тоді ти не одружишся зі мною. Але, Роберто, якщо ти тоді не захочеш одружитися зі мною, то, може, ми просто будемо завжди разом?

— Я одружуся з тобою.

— Ні. Я зовсім забула про це. Може, тобі не слід одружуватися. Розумієш, можливо, я не зможу народити тобі ні сина, ні дочки, бо Пілар каже, що якби я могла, то це б уже сталося після того, що зі мною робили. Я мусила сказати тобі про це. Ох, не знаю, як я забула про це.

— То пусте, зайчику,— сказав він.— По-перше, може, це й не так. Тільки лікар може сказати напевно. А потім, я взагалі не хочу мати сина чи дочки, поки цей світ такий, як тепер. І всю любов, що в мене є, я віддаю тобі.

— А я хотіла б народити тобі сина чи дочку,— сказала вона йому.— Як же може стати кращим світ, якщо не буде дітей у нас, у тих, хто бореться з фашистами.

— Я кохаю тебе, чуєш? — сказав він.— А тепер час спати, зайчику. Мені треба встати вдосвіта, а тепер розвиднюється дуже рано.

— Отже, це нічого — оте останнє, що я тобі сказала? Ми все-таки можемо побратися?

— Ми вже побралися. Я беру з тобою шлюб у цю мить. Ти моя дружина. А тепер спи, зайчику, часу залишилося зовсім мало.

— А ми справді поберемося? Це не тільки слова?

— Справді.

— Тоді я зараз засну, а якщо прокинуся, то лежатиму й думатиму про це.

— Я теж.

— На добраніч, мужу мій.

— На добраніч,— сказав він.— На добраніч, дружино моя.

За хвилину він почув, як вона дихає, спокійно й рівно, і зрозумів, що вона заснула, і тепер він лежав зовсім тихо, щоб не збудити її якимсь рухом. Він думав про все те, чого вона йому не доказала, і ненавидів усією душею, і радів, що вранці він убиватиме.

Але ти не повинен ставитись до цього як до чогось особистого, подумав він. Тільки як забути про це? Я знаю, що й ми робили страшні речі. Але це було тому, що ми були неосвічені й інакше не вміли. А вони роблять усе свідомо й зумисне. Це роблять люди, які засвоїли все те найкраще, що може дати освіта. Цвіт іспанського рицарства. Який це все ж таки народ! Які сучі діти, починаючи від Кортеса, Пісарро, Менендеса де Авіла й аж до Пабло! І які чудові люди! На світі немає народу кращого за них і гіршого за них. Немає народу великодушнішого й жорстокішого. А хто розуміє його? Не я, бо якби я розумів його, то простив би йому все. Розуміти означає прощати. Ні, це неправда. Прощення завжди перебільшувалося. Прощення — християнська ідея, а Іспанія ніколи не була християнською країною. Вона завжди мала свій власний, особливий культ ідолів у рамках церкви. *Otra Virgen más*[1]. Певно, саме тому вони так прагнуть нищити *virgens* своїх ворогів. Звичайно, це більше стосується іспанських релігійних фанатиків, аніж народу. Народ поступово відійшов від церкви, бо церква завжди спілкувалася з урядом, а уряд завжди був гнилий і продажний. Це єдина країна,

---

[1] Ще одна непорочна діва *(ісп.)*.

якої так і не торкнулася реформація. І от тепер вони розплачуються за свою інквізицію.

Так, тут є над чим замислитися. Є про що поміркувати, забувши про тривоги, пов'язані з роботою. І це корисніше, ніж вигадувати. Господи, скільки ж він навигадував сьогодні! І Пілар теж вигадувала цілісінький день. Авжеж, вигадувала! А що, як їх навіть повбивають завтра? Яке це має значення, якщо тільки їм пощастить вчасно підірвати міст? Це єдине, що їм завтра треба буде зробити.

Так, це не має значення. Адже не можна безнастанно робити такі речі. І вічно жити на світі теж не можна. Може, протягом цих трьох днів я прожив ціле своє життя, подумав він. Якщо це так, то я хотів би останню ніч прожити інакше. Але остання ніч ніколи не буває вдала. Ніщо останнє не буває вдале. Ні, останні слова іноді бувають удалі: «Хай живе мій чоловік, мер цього міста!» — це було добре сказано.

Він знав, що це було сказано добре, бо відчув, як мороз пішов йому поза шкірою, коли він подумки проказав ці слова. Він нахилився й поцілував Марію, і вона не прокинулась. Він прошепотів ледь чутно по-англійському:

— Я радо одружуся з тобою, зайчику. Я дуже пишаюся твоєю родиною.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Того самого вечора в мадрідському готелі «Гейлорд» зібралося велике товариство. До брами під'їхала машина з замазаними синьою фарбою фарами, і з неї вийшов низенький чоловік у чорних кавалерійських чоботях, сірих бриджах і короткому сірому, застебнутому під шию кітелі; він віддав честь двом вартовим, кивнув головою агентові таємної поліції, що сидів за конторкою портьє, і ввійшов до кабіни ліфта. В мармуровому вестибюлі, обабіч входу, сиділи на стільцях ще двоє вартових. Вони тільки підвели голови, коли низенький чоловік проходив повз них до ліфта. Їхнім обов'язком було обмацувати кишені кожної незнайомої людини: вони проводили руками по боках, під пахвами й по задній кишені, перевіряючи, чи немає там зброї: якщо зброя була, її належало залишити в портьє. Але низенького чоловіка в кавалерійських чоботях вони знали добре і тільки побіжно глянули на нього, коли він проходив.

Ввійшовши до себе в номер, він застав там повно людей. Вони сиділи, стояли й розмовляли між собою, як у великосвітській вітальні; чоловіки й жінки пили горілку, віскі з содовою й пиво, яке наливали в склянки з великих глеків. Четверо чоловіків були

у військовій формі. На решті були спортивні й шкіряні куртки; з чотирьох присутніх жінок три були одягнені в звичайні сукні, а четверта, чорнява й дуже худа,— в щось схоже на міліційну форму із спідницею, з-під якої виглядали чоботи.

Ввійшовши до кімнати, Карков одразу ж попрямував до жінки в формі, вклонився й потис їй руку. Це була його дружина, і він сказав їй щось по-російському так, щоб ніхто не почув, і на мить зухвалий вираз, із яким він увійшов до кімнати, зник з його обличчя. Та цей вираз знову спалахнув у його очах, коли Карков побачив каштанове волосся й млосно-ліниве обличчя ставної дівчини; він підійшов до неї швидким, пружним кроком і вклонився. Дружина не провела його очима, коли він відійшов. Вона стояла з високим, вродливим офіцером-іспанцем і розмовляла з ним по-російському.

— Твій кумир погладшав останнім часом,— сказав Карков дівчині.— Всі наші герої почали обростати сальцем наприкінці першого року війни.— Він не дивився на чоловіка, про якого говорив.

— Ти візьмеш мене завтра з собою в наступ? — спитала дівчина. Вона говорила по-німецькому.

— Ні. Ніякого наступу не буде.

— Всі знають про цей наступ,— сказала дівчина.— Не будь такий потайний. Долорес теж їде. Я поїду з нею або з Карменом. Туди збирається багато людей.

— Можеш їхати з тим, хто тебе візьме,— сказав Карков.— Я не візьму.

Потім він уважно подивився на дівчину й спитав серйозно:

— Хто тобі сказав про це? Тільки правду!

— Ріхард,— відповіла вона, теж серйозно.

Карков знизав плечима й відійшов убік.

— Карков! — гукнув чоловік середнього зросту, у якого було сіре, важке, брезкле обличчя, мішки під очима й обвисла нижня губа, а голос такий, наче він хворів на хронічне нетравлення шлунка.— Ви вже чули приємну новину?

Карков підійшов до нього, і він сказав:

— Я щойно довідався про це. Хвилин десять тому, не більше. Чудова новина. Сьогодні під Сеговією фашисти цілий день билися між собою. Їм довелось автоматами й кулеметами придушувати заколот. А вдень вони бомбили власні частини з літаків.

— Це правда? — спитав Карков.

— Абсолютна,— сказав чоловік із підпухлими очима.— Сама Долорес повідомила нас про це. Вона прийшла сюди, аж сяючи від радісного піднесення — такою щасливою я її ще ніколи не бачив. І голос її звучав так, що ясно було: вона каже щиру правду. Я напишу про це в статті для «Известий». Для мене це

була одна з найпрекрасніших хвилин цієї війни — коли я слухав натхненний голос, у якому, здавалося, співчуття й глибока правда зливаються в єдине ціле. Вона вся випромінює правду й доброту, як справжня народна свята. Недарма її називають *La Pasionaria* [1].

— Запишіть це,— сказав Карков.— Не розповідайте все це мені. Не марнуйте на мене цілі абзаци. Одразу ж ідіть і пишіть.

— Чому ж одразу?

— Я вам раджу не зволікати,— сказав Карков і подивився на нього, а потім відвернувся.

Його співрозмовник постояв ще кілька хвилин на місці, тримаючи чарку з горілкою в руці, захоплений красою того, що недавно бачили його очі, під якими набрякли такі важкі мішки; потім вийшов з кімнати й пішов писати.

Карков підійшов до іншого чоловіка, років сорока восьми, присадкуватого, кремезного, веселого, з ясно-голубими очима, ріденьким русявим волоссям і усміхненими устами під жорсткими, мов щітка, світлими вусиками. На ньому була військова форма. Це був угорець, командир дивізії.

— Ви були тут, коли приходила Долорес? — запитав його Карков.

— Був.

— І про що вона розповідала?

— Ніби фашисти б'ються між собою. Чудово — якщо тільки це правда.

— Тут багато балакають про завтрашній день.

— Неподобство! Всіх журналістів треба розстріляти, а заразом і більшість ваших сьогоднішніх гостей, і в першу чергу цього паскудного німецького інтригана — Ріхарда. І того, хто доручив цьому ярмарковому фіглярові командувати бригадою, треба поставити до стінки. Можливо, й нас із вами теж треба розстріляти. Цілком можливо,— зареготав генерал.— Тільки нікому не підказуйте цієї ідеї.

— Про такі речі я взагалі не люблю балакати,— сказав Карков.— Між іншим, там тепер цей американець, який іноді буває в мене. Знаєте, цей Джордан, що працює з партизанами. Він саме там, де начебто сталося те, про що розповідала Долорес.

— В такому разі він повинен сьогодні вночі прислати донесення про це,— сказав генерал.— Мене туди не пускають, а то б я сам поїхав і розвідав для вас усе. Цей американець працює тепер на Гольца, правда? Ну, то завтра ви ж побачитеся з Гольцом.

— Так, завтра вранці.

---

[1] Полум'яна *(ісп.)*.

— Тільки не навертайтеся йому на очі, поки все не розкрутиться як слід,— мовив генерал.— Він вас, газетярську братію, терпіти не може, так само, як я. А втім, у нього вдача лагідніша.

— А все ж таки, якої ви думки...

— Певно, фашисти провадили маневри,— всміхнувся генерал.— Ось побачите, які маневри влаштує їм завтра Гольц. Хай Гольц докладе до цього рук. Ми з ним непогані маневри влаштували їм під Гвадалахарою.

— Я чув, що ви теж вирушаєте в дорогу,— сказав Карков і всміхнувся.

Генерал раптом розсердився.

— Так, я теж. Тепер уже й про мене почали ляпати язиками. Як про всіх нас. От бісові плетуни! Хоч би один чоловік знайшовся, що вміє тримати язика за зубами. Він міг би врятувати цю країну, якби тільки сам вірив у свою силу.

— Ваш приятель Прієто вміє тримати язика за зубами.

— Але він не вірить у те, що можна перемогти. А як перемогти без віри в народ?

— Ваша правда,— сказав Карков.— Ну, я йду спати.

Він вийшов із задимленої, гомінкої кімнати до спальні, сів на ліжко й скинув чоботи. Гамір голосів долинав і сюди, і, щоб заглушити його, він замкнув двері й розчинив вікно. Роздягатися не став, бо о другій мав виїхати через Кольменар, Серседу й Навасерраду на фронт, де Гольц на світанку розпочинав наступ.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Була друга година ночі, коли Пілар збудила Роберта Джордана. Відчувши на собі її руку, він у першу мить подумав, що це Марія, присунувся до неї й сказав: «Зайчику». Але велика рука Пілар поторсала його за плече, і він прокинувся відразу й остаточно, стиснув руків'я револьвера, що лежав коло його голого стегна, і весь напружився, наче в ньому самому звели курок.

У темряві він упізнав Пілар, і, подивившись на циферблат свого годинника, де обидві стрілки світилися вгорі, близько одна біля одної, побачив, що тільки друга година, й спитав:

— Що сталося, Пілар?

— Пабло втік,— відповіла вона.

Роберт Джордан натяг штани й сандалі. Марія не прокинулася.

— Коли? — спитав він.

— З годину тому.

— Ну й далі що?

— Він забрав щось із твоїх речей,— нещасним голосом сказала жінка.

— Що саме?

— Я не знаю,— відповіла вона.— Піди подивися сам.

Вони рушили в темряві до входу в печеру, пірнули, зігнувшись, під попону й увійшли досередини. Роберт Джордан ішов за жінкою, вдихаючи важке повітря із запахом холодного попелу й поснулих чоловіків, і світив електричним ліхтариком, щоб не наткнутися на тих, що лежали на долівці. Ансельмо прокинувся й сказав:

— Вже час?

— Ні,— прошепотів Роберт Джордан.— Спи, друже.

Обидва рюкзаки стояли в головах постелі Пілар, завішеної ковдрою. Коли Роберт Джордан став навколішки, на нього війнуло затхлим, нудотно-солодким запахом поту — так тхнуть індіанські постелі. Обидва рюкзаки були розпороті ножем згори донизу. Переклавши ліхтарика в ліву руку, Роберт Джордан засунув праву в перший рюкзак. В ньому він тримав свій спальний мішок, отже, зараз там мало бути багато вільного місця. Так воно й було. Там усе ще лежали мотки дроту, але квадратна дерев'яна скринька підривної машинки зникла. Зникла й коробка від сигар, де лежали старанно загорнуті й запаковані детонатори. Не було й бляшанки з бікфордовим шнуром і капсулями.

Роберт Джордан обмацав другий рюкзак. Там був динаміт. Бракувало, може, одного пакета.

Він підвівся й повернувся до Пілар. Коли людину будять надто рано, в неї буває відчуття млосної порожнечі всередині, схоже на передчуття неминучої катастрофи — і саме це відчуття охопило його тепер, посилене в тисячу разів.

— І це означає, по-твоєму, пильнувати? — сказав він.

— Я спала, поклавши на них голову, і ще й притримувала рукою,— відповіла йому Пілар.

— Міцно ж ти спала.

— Слухай,— сказала жінка.— Він устав уночі, і я його спитала: «Ти куди, Пабло?» А він сказав: «Мені треба надвір, жінко»,— і я знову заснула. А прокинувшись, я не знала, скільки часу минуло. Його не було, і я подумала, що він, напевно, пішов до коней: він завжди виходить до них. А потім,— сумно закінчила вона,— я бачу, що він не вертається, занепокоїлася й полапала рюкзаки, щоб перевірити, чи все гаразд, намацала оті розрізи й прийшла до тебе.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан.

Вони вийшли надвір; була глупа ніч, і ще навіть не відчувалося наближення світанку.

— Чи міг він утекти з кіньми якоюсь іншою дорогою, не проїжджаючи повз вартового?

— Так, є ще дві дороги.

— Хто на верхньому посту?

— Еладіо.

Роберт Джордан мовчав, поки вони не зійшли до галявини, де звичайно паслися на припонах коні. Коней було троє; гнідий і сірий зникли.

— Як давно він міг поїхати?

— З годину тому.

— Ну що ж,— сказав Роберт Джордан.— Піду заберу те, що залишилося, і ще трохи посплю.

— Я сама пильнуватиму.

— *Qué va*, пильнуватимеш! Ти вже раз допильнувалася.

— *Inglés*,— мовила Пілар.— Мені не легше, ніж тобі. Я б зараз усе віддала, аби повернути твої речі. Навіщо ти мене ображаєш? Пабло зрадив нас обох.

Коли вона сказала це, Роберт Джордан зрозумів, що не може дозволити собі розкоші гніватися чи сваритися з цією жінкою. Він ще мав працювати разом з нею цілий день, який розпочався дві години тому.

Він поклав руку їй на плече.

— Нічого, Пілар,— сказав він.— Без цих речей можна обійтися. Ми придумаємо для них якусь заміну.

— Що він узяв?

— Нічого особливого. Те, що він узяв, це розкіш, яку я іноді собі дозволяю.

— Але це необхідно було для того, щоб зробити вибух?

— Так. Проте є й інші способи. Ти краще скажи, чи не було в Пабло бікфордового шнура й капсулів? Адже наші, напевно, передавали йому все це?

— Він забрав їх,— жалібно сказала вона.— Я відразу подивилася. Їх теж немає.

Вони повернулися лісом до входу в печеру.

— Іди спати,— сказав він.— Нам буде краще без Пабло.

— Я піду розпитаю Еладіо.

— Пабло, напевно, поїхав іншою дорогою.

— Все одно піду. Я підвела тебе, бо мені бракує хитрості.

— Ет, годі про це,— сказав він.— Іди спати, Пілар. Ми мусимо вирушити о четвертій.

Він увійшов разом з нею до печери й виніс звідти обидва рюкзаки, тримаючи їх обіруч так, щоб нічого не випало з розрізів.

— Дай, я зашию їх.

— Зробиш це перед відходом,— тихо сказав він.— Я забираю їх не тому, що не довіряю тобі. Просто інакше я не засну.

— Тоді даси їх мені раненько, щоб я встигла зашити дірки.

— Гаразд, я дам їх тобі раненько,— відповів він.— Іди спати, Пілар.

— Ні,— сказала вона.— Я підвела тебе, і я підвела Республіку.

— Іди спати, Пілар,— лагідно сказав він їй.— Іди спати.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Нагір'я утримували фашисти. Далі лежала долина, можна сказати, нічия, коли не рахувати фашистського поста, що містився на фермі з укріпленими надвірними будовами й повіткою. Пробираючись потемки до Гольца з донесенням Роберта Джордана, Андрес дав великого гака, щоб обминути цей пост. Він знав, що там тягся дріт до спускового гачка гвинтівки, і він розшукав його в темряві, переступив і пішов далі берегом струмка попід тополями, листя яких шелестіло на нічному вітрі. На фермі, де був фашистський пост, закукурікав півень, і, йдучи понад струмком, Андрес озирнувся і побачив між деревами смужку світла в одному вікні ферми, біля самісінького підвіконня. Ніч була тиха й погожа; він звернув у бік від струмка й пішов через луку.

На луці ось уже майже рік, ще від липневих боїв, стояли чотири стіжки сіна. Ніхто їх не забирав, час минав, вони осіли, а сіно зовсім зогнило.

Переступивши через дріт, напнутий між двома стіжками, Андрес пожалкував, що пропало стільки сіна. А втім, республіканцям довелося б тягати сіно вгору крутим схилом Гвадаррами, що здіймався за лукою, а фашистам воно, певно, не потрібне, подумав він.

У них і сіна, і хліба вдосталь. У них усього вдосталь, подумав він. Але завтра вранці ми їм дамо доброго чосу. Завтра вранці ми відплатимо їм за Сордо. Які звірі! Але завтра вранці на дорозі аж закуриться.

Йому хотілося швидше донести пакет і повернутися в табір до нападу на пости. Чи хотів він цього насправді, чи тільки прикидався? Він пам'ятав те почуття полегкості, що охопило його, коли *Inglés* сказав, що доручає йому доправити пакет. Доти він спокійно чекав ранку. Це треба було зробити. Він сам голосував за це, і він був готовий на все. Загибель загону Сордо вразила його. Та, зрештою, це спіткало Сордо, а не їх. А вони зроблять усе, що мають зробити.

Проте коли *Inglés* пояснював йому завдання, він відчував те саме, що відчував ще хлопчиком, як прокидався вранці в день сільського свята й чув, що періщить дощ, а отже, буде надто мокро і дрочити биків на майдані не будуть.

Хлопчиком він любив ті ігрища з биками й не міг дочекатися того дня і тієї хвилини, коли вибіжить на майдан, залитий гарячим сонцем, запорошений, обставлений кругом возами, щоб не було проходу на вулиці і щоб на загороджений майдан можна було випустити бика,— вибіжить на майдан і побачить, як бик, упираючися всіма чотирма ногами, заковзає на помості, тільки-но відчинять двері клітки й потягнуть його надвір. Схвильований і захоплений, але й спітнілий від страху, він чекав тієї хвилини, коли почує стукіт рогів об дерев'яну клітку, а потім побачить і самого бика, побачить, як той, упираючись ратицями, сповзає з помосту на майдан, високо задерши голову, роздимаючи ніздрі, стрижучи вухами,— чорна шкура припала пилюкою, на боках підсохлі бабляки,— побачить його широко розставлені очі, що й не моргнуть під розложистими рогами, гладенькими й твердими, як деревинки, відшліфовані прибережним піском, із гострими кінцями,— такими гострими, що аж у серці холоне, коли дивишся на них.

Цілий рік він чекав тієї хвилини, коли бик стане на майдані й можна буде стежити за його очима — кого він уподобає, на кого кинеться, раптом зірвавшись вистрибом, по-котячому, низько опустивши голову, наставивши роги,— стежити так напружено, що аж серце завмирає. Хлопчаком він чекав тієї хвилини цілий рік; але почуття, що охопило його, коли *Inglés* сказав, що йому доведеться піти з пакетом, було таке саме, як тоді, коли він, прокидаючись, із полегкістю чув, як дощ періщить по черепиці, по кам'яній стіні і по калюжах на незабрукованій сільській вулиці.

Він завжди сміливо зустрічав бика на цих селянських *capeа*, не поступаючись відвагою нікому з їхнього села чи з сусідніх сіл, і він нізащо в світі не пропустив би такої нагоди, хоч на *capeа* в інші села не ходив. Він умів спокійно вичікувати, коли бик кидався, і лише в останню мить стрибав убік. Він вимахував мішком перед самісінькою мордою бика, щоб відвернути його увагу, коли бик збивав кого-небудь з ніг, і не раз хапав його за роги, не даючи пристромити того, хто впав, і відтягав за роги вбік, бив, копав ногами в морду, аж поки бик полишав повваленого й кидався на іншого.

Він хапав бика за хвіст і відтягував його від лежачого, тягнув його щосили, викручуючи хвоста. Якось він загнув хвоста правою рукою, а лівою спромігся вхопитися за ріг, і, коли бик підвів голову й кинувся на нього, він побіг, задкуючи, крутячись

разом із биком, держачи його однією рукою за хвіст, другою за ріг, і зрештою весь натовп обпав бика й заколов його ножами. В цій пилюзі, спекоті, в гаморі, в суміші запахів вина, бичачого й людського поту, він завжди одним з перших кидався на бика, і він добре запам'ятав те відчуття, коли бик борсався, хвицався під ним, а він лежав упоперек загривка, затиснувши один ріг у згині руки, а другий стискаючи пальцями; бик борсався під ним, і він звивався усім тілом, відчуваючи, що ліва рука ось-ось викрутиться в плечі, і, лежачи на гарячому, запилюженому, жорсткому клубку рвучких м'язів, що сіпалися безперестану, вп'явшись зубами в бичаче вухо, він знову й знову вганяв ножа в тугу, вигнуту шию, і на кулак йому бив гарячий струмінь крові, а він усією своєю вагою навалювався на крутий загривок і штрикав, штрикав ножем у шию.

Коли він уперше вп'явся зубами у вухо, відчуваючи, як від страшного напруження німіють щелепи й шия, його потім узяли на сміх. Але в тому сміхові була повага. І відтоді він робив це щоразу. Односельці прозвали його Вільяконехоським Бульдогом і казали жартома, що він їсть биків живцем. Але вони завжди очікували того дня, щоб подивитись, як він ухопить бика зубами за вухо, і він знав наперед, що кожного разу буде так: спершу бик вийде з клітки, потім кинеться на когось, а потім, коли всі загукають, що час убивати, він протовпиться крізь юрбу й одним стрибком скочить до бика. Потім, коли все скінчиться і прирізаний бик затихне під людьми, що наваляться на нього, він підведеться й піде геть, соромлячись, що кусав бика за вухо, і водночас безмежно гордий за себе. Він піде, пробираючись поміж возами, мити руки біля кам'яного фонтана, і чоловіки ляскатимуть його по спині, й простягатимуть йому бурдюки, й гукатимуть: «Слава Бульдогові! Хай живе твоя мати!» Або казатимуть: «Ну й зух! Адже він щороку таке робить!»

Андрес і соромився тоді, і почував себе якимсь спустошеним, і був гордий і щасливий; і він намагався швидше спекатись усіх, і вимити руки, і правицю мив аж до плеча, й ножа відмивав, а потім брав у когось бурдюк і прополіскував рота, щоб до наступного року забути смак бичачого вуха. І він випльовував вино на кам'яні плити майдану, а тоді високо піднімав бурдюк і пускав собі прямісінько в горло цівку вина.

Все це так. Його називали Вільяконехоським Бульдогом, і він нізащо не пропустив би нагоди подрочити бика у себе в селі. І все ж він пам'ятав, що немає почуття приємнішого за те, коли чуєш шум дощу й знаєш, що тобі не доведеться робити цього.

Але я мушу вчасно повернутися, сказав він сам до себе. Певна річ, я повинен вчасно повернутися і встигнути на те діло з вартовими й з мостом. Там мій рідний брат Еладіо, там

Ансельмо, Прімітіво, Фернандо, Агустін, Рафаель, хоч цей, звісно, небагато чого вартий, дві жінки, Пабло й *Inglés*, хоч *Inglés* не рахується, бо він чужинець і діє за наказом. Вони всі братимуть участь у цьому ділі. І не можна, щоб через оцей пакет мене обминуло таке випробування. Мені треба якнайшвидше донести цього пакета і встигнути повернутися до нападу на пости. Було б просто ганебно пропустити таке діло через оцей пакет. Все ясно, думати нічого. А крім того, похопився він, як похоплюється людина, згадавши раптом приємний бік якоїсь справи, що доти здавалась їй тільки обтяжливою,— крім того, я радо вколошкаю кількох фашистів. Ми вже давно їх не вбивали. Завтра в нас буде справжнє діло. Завтра ми не сидітимемо згорнувши руки. Завтрашній день ми проживемо недаремно. Тож нехай він скоріше настане, завтрашній день, і нехай я буду там, разом з усіма.

Саме в цю хвилину, коли він, продираючись крізь високий дрік, піднімався крутим схилом до республіканських позицій, у нього з-під ніг, залопотівши в темряві крильми, вилетіла куріпка, і йому з ляку перехопило віддих. Це з несподіванки, подумав він. І як це вони можуть так прудко лопотіти крильми? Вона, певно, сиділа на яйцях. А я мало не наступив на гніздо. Якби не війна, прив'язати б хусточку до куща, а вдень, повертаючись, розшукати те гніздо, забрати яйця, підсипати вдома квочку, і в нас були б маленькі куріпки на подвір'ї, і я б доглядав їх, а коли підростуть, держав би їх на ваби. А очей я б їм не виколював, вони ж приручені. А може, вони відлетіли б? Можливо. Ні, певно, їх довелося б таки осліпити. Але як сам виростиш, не дуже приємно таке робити. Коли держати їх на ваби, можно ще підрізати крила чи прив'язати за ніжку.

Якби не війна, я б пішов з Еладіо ловити раків он у тому струмку біля фашистського поста. Одного разу ми з ним за ніч наловили там з півсотні. Якщо після отого діла з мостом нам доведеться відійти до Сьєрра-де-Гредос, там є добрі річки, де і форель водиться, і раки. От би відійти до Гредоса, подумав він. Улітку в Гредосі добре, та й восени теж, але взимку там страшна холоднеча. А втім, може, до зими ми виграємо війну.

Якби наш батько не був республіканцем, ми з Еладіо служили б у фашистському війську, а у фашистського солдата які турботи? Виконуй накази, живи або гинь, одне слово, як буде, так і буде. Коритися владі легше, ніж воювати з нею.

Але партизанська війна — справа відповідальна. Якщо ти людина турботлива, то турбуватися тобі є про що. Еладіо думає більше, ніж я. І він турбується. А я вірю в нашу справу, і я нічим не турбуюся. Але відповідальність у нас велика.

Ми народилися в дуже тяжкий час, думав він. Певне, ніколи

ще людям не жилося так тяжко. Але нам не дуже тяжко, бо ми люди витривалі. В кого нема витривалості, той до такого діла не придатен. Наш час тяжкий, бо доводиться вирішувати. Фашисти напали перші й усе вирішили за нас. Ми боремося за життя. Але мені б хотілося, щоб можна було прив'язати хустинку до того куща, і повернутися сюди вдень, і забрати яйця, і підсипати квочку, і потім бачити, як по подвір'ю в тебе вистрибують маленькі куріпки. Хотілося б утішатись такими звичними дрібничками.

Нема в тебе ні хати, ні подвір'я коло тієї хати, подумав він. І родини в тебе нема, а є тільки брат, що завтра піде у бій; нічого в тебе нема, крім вітру, сонця та порожнього шлунка. Вітер зараз слабкий, думав він, а сонце не світить. У кишені в тебе чотири гранати, але вони тільки на те й придатні, щоб їх кидати. У тебе є карабін за плечима, але він тільки на те й придатний, щоб посилати кулі. У тебе є пакет, який треба віддати. І кишки в тебе повні лайна, яке ти також віддаси землі, всміхнувся він у темряві. Можеш іще покропити її сечею. Все, що ти можеш,— це віддавати. Виявляється, ти філософ, філософ-сіромаха, сказав він сам до себе й знову всміхнувся. І все ж ніякі високі думки не могли приглушити в ньому почуття полегкості, того самого, що, бувало, охоплювало його, коли він чув шум дощу рано-вранці в день сільської фієсти. Попереду, на гребені гори, були позиції республіканців, і він знав, що там його окликнуть.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Роберт Джордан лежав у спальному мішку з Марією; вона ще спала. Він лежав на боці, повернувшись до дівчини спиною, і відчував за собою все її довге тіло, і ця близькість була тепер тільки глумом. Ох ти, йолопе! — лютував він на себе. Ти ж сам собі сказав, коли тільки побачив його, що перший же вияв приязні з його боку означатиме, що він вирішив зрадити. Ти, клятий дурню. Жалюгідний, нікчемний дурню! Ну, годі. Тепер не про це треба думати.

Чи міг він десь заховати чи викинути те, що вкрав? Ні, на це надії мало. Та й однаково в темряві нічого не знайдеш. Певно, взяв із собою. Він і трохи динаміту забрав. Ох, паскудний, нікчемний, триклятий п'яниця. Лайно погане. Вшився б просто до бісової матері — ні, треба ще поцупити підривну машинку й детонатори. І надало ж мені, дурневі послідущому, залишити їх у цієї баби. Підла, хитра морда. *Cabrón* поганий.

Облиш, угамуйся, сказав він сам до себе. Ти мусив піти на ризик, і тобі здавалося, що так буде найкраще. І тепер ти

вскочив, сказав він сам до себе. Вскочив вище халяв. Але опануй себе, охолонь трохи, яка користь із цих жалюгідних зойків, цього скигління. Всі ті речі пропали. Пропали, в бога тебе і в душу. Будь він проклятий, погана тварюка. А тепер виплутуйся сам. Треба виплутуватися, бо ти ж знаєш, що міст треба підірвати, хоч би тобі навіть довелося стати там і... Ні, це ти теж облиш. Порадься краще з дідусем.

Ет, до бісової матері твого дідуся й до бісової матері всю цю зрадливу трикляту країну й кожного триклятого іспанця по один і по другий бік фронту! Нехай усі в пекло проваляться — Ларго, Прієто, Асенсіо, Міаха, Рохо,— всі до одного. До бісової матері їхній егоїзм, їхнє самолюбство, їхню зарозумілість та їхню зрадливість! Нехай вони проваляться в пекло, раз і назавжди. Нехай проваляться в пекло, перше ніж ми загинемо за них. І після того, як ми загинемо за них. Нехай проваляться в пекло з усіма тельбухами. І Пабло нехай провалиться в пекло. Пабло — це всі вони, разом узяті. Господи, зглянься на іспанський народ. Хоч би який був у нього вождь, цей вождь одурить його до бісової матері. Одна-єдина порядна людина на дві тисячі літ — Пабло Іглесіас, а решта всі ошуканці. Але звідки знати, як він повівся б у цій війні? Я пам'ятаю, мені здавалося, що Ларго — порядна людина. Дурутті теж був порядний, але свої ж люди розстріляли його в Пуенте-де-лос-Франкесес. Розстріляли, бо він наказав їм іти в атаку. Розстріляли, як того вимагає чудова дисципліна недисциплінованості. Та хай вони всі в пекло проваляться. А тепер Пабло взяв і вшився до бісової матері з моєю підривною машинкою й детонаторами. Бодай він заліз до дідька в зуби. Ні, це він послав нас до дідька в зуби. Всі вони так робили, починаючи з Кортеса і Менендеса де Авіла й кінчаючи Міахою. Згадай, що вчинив Міаха з Клебером. Самозакохана лиса свиня. Тупа зарозуміла гадюка. Ану їх до бісової матері, всіх цих знавіснілих, егоїстичних, зрадливих свиней, які завжди правили Іспанією і командували її арміями. До бісової матері всіх — тільки не народ.

Він перебрав міру, обливаючи презирством і злістю геть усіх; це було так несправедливо, що він сам уже перестав вірити своїм словам, і його лють почала згасати. Якщо це правда, то навіщо ж ти прийшов сюди? Це неправда, і ти добре це знаєш. Згадай, скільки серед них справжніх людей, скільки людей чудових. Йому стало гидко від власної несправедливості. Він ненавидів несправедливість не менше, ніж жорстокість, і він лежав, засліплений люттю, але поволі злість вгамовувалась, червоночорна, сліпа, смертельна злість щезала, і нарешті в думках його з'явилася та порожнеча, спокій, чіткість, холодна тверезість, яка буває після близькості з коханою жінкою.

— Ах ти, бідний мій зайчику,— сказав він, повернувшись до Марії, що всміхнулася уві сні й пригорнулася до нього.— Якби ти заговорила до мене хвилину тому, я б тебе вдарив. Які ми, чоловіки, тварюки, коли розлютимося!

Він присунувся ближче до дівчини, обняв її, уткнувшись підборіддям їй у плече, і, лежачи так, обмірковував, що йому треба буде зробити і як саме він це зробить.

Власне, не так воно все й погано, думав він. Справді, не так воно й погано. Я не знаю, чи хтось робив таке раніше. Але після нас це робитимуть, і їм буде так само скрутно. Якщо тільки нам пощастить зробити це й інші про це довідаються. Так, якщо інші довідаються. Якщо не будуть тільки дивуватися, як воно в нас вийшло. Нас замало, але тривожитися через це безглуздо. Зруйнуємо міст і з тим, що маємо. Боже, як добре, що я перестав лютувати. Мені аж дух перехопило, все одно як від сильного вітру. Лють — то теж розкіш, якої ти не маєш права дозволити собі.

— Все розраховано, *guapa*,— ледве чутно сказав він, торкнувшись устами Маріїного плеча.— І тобі не довелось хвилюватися. Ти навіть нічого не знала. Ми загинемо, але міст знищимо. Тобі ні про що не довелося тривожитись. Бувають, звісно, й кращі весільні подарунки. Таж недарма кажуть, що немає нічого дорожчого від спокійного сну. А ти спокійно проспала цілу ніч. Спробуй носити цей сон як обручку на пальці. Спи, *guapa*, спи. Спи міцно, кохана. Я не будитиму тебе. Це все, що я можу зараз для тебе зробити.

Він легенько обіймав її, відчував її дихання, відчував, як б'ється її серце, і, поглядаючи на годинник, стежив за плином часу.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Підійшовши до республіканських позицій, Андрес окликнув вартових. Тобто він ліг на землю під схилом, оперезаним потрійним рядом колючого дроту, й гукнув у бік бруствера з каміння й землі. Суцільної лінії оборони тут не було, і в темряві він зумів би легко обминути ці окопи й пробратися в глиб розташування республіканців, перш ніж його затримали б. Але він вирішив, що буде безпечніше й простіше відбути це тут.

— *Salud!* — крикнув він.— *Salud, milicianos!* [1]

Він почув, як клацнув затвор гвинтівки. Потім із окопу, десь збоку, вистрелили. В темряві розлігся сухий оглушливий виляск,

[1] Привіт, солдати! *(Ісп.)*

і згори вниз блиснуло жовтим снопом вогню. Почувши клацання затвора, Андрес розплатався на землі, притиснувшись до неї лобом.

— Не стріляйте, товариші! — крикнув Андрес.— Не стріляйте! Я хочу піднятися до вас.

— Скільки вас там? — гукнув хтось із окопу.

— Один. Я. Сам.

— Хто такий?

— Андрес Лопес із Вільяконехоса. Із загону Пабло. Йду із повідомленням.

— Гвинтівка й патрони є?

— Так, друже.

— Без гвинтівки й патронів ми нікого не приймаємо,— сказав голос.— І більше трьох чоловік відразу — теж.

— Я сам! — крикнув Андрес.— З важливим дорученням. Дозвольте мені підійти.

Він почув, як вони перемовляються за бруствером, але слів не розібрав. Потім той самий голос крикнув знову:

— Скільки вас?

— Один. Я. Сам. На милість божу!

В окопі знову почали перемовлятися. Потім почувся голос:

— Слухай, фашисте!

— Я не фашист! — крикнув Андрес.— Я *guerrillero* із загону Пабло. Я несу повідомлення до Генерального штабу.

— Та це ж псих,— почув він чийсь голос.— Кинь у нього гранату.

— Слухайте,— сказав Андрес.— Я сам. Зі мною більше нікого нема. Ось щоб мені туди й розтуди у святе причастя — кажу вам, я сам. Дозвольте мені підійти.

— Говорить він, як побожний християнин,— сказав хтось в окопі і засміявся.

Потім почувся голос іншого:

— Найкраще кинути в нього гранату.

— Ні! — крикнув Андрес.— То була б велика помилка. Я з важливим дорученням. Дозвольте мені підійти.

Саме через це він і не любив переходити туди й назад через лінію фронту. Іноді бувало краще, іноді гірше. Але зовсім добре не було ніколи.

— Ти сам? — знову запитали його згори.

— *Me cago en la leche* [1],— крикнув Андрес.— Скільки разів я маю казати? Я сам!

— Ну, якщо сам, то встань на весь зріст і держи гвинтівку над головою.

---

[1] Іспанська лайка.

Андрес підвівся й підняв обіруч карабін.

— Тепер перелазь через дріт. Ми навели на тебе *máquina*,— гукнув той самий голос.

Андрес підійшов до першого ряду колючого дроту.

— Я не пролізу без рук,— крикнув він.

— Тримай руки догори! — наказав йому голос.

— Я зачепився за дріт,— відповів Андрес.

— Кинути б у нього гранату, та й по всьому,— сказав інший голос.

— Нехай повісить гвинтівку на плече,— сказав ще чийсь голос.— Як він перелізе з піднятими руками? Майте хоч трохи розуму!

— Всі фашисти однакові,— сказав інший голос.— Висувають одну умову за одною.

— Слухайте,— крикнув Андрес.— Я не фашист, я *guerrillero* із загону Пабло. Ми накосили фашистів більше, ніж тиф.

— Я чомусь ніколи не чув ні про цього Пабло, ні про його загін,— сказав один, очевидно, старший там.— Ані про Петра, ані про Павла, ані про інших святих і апостолів теж не чув. Ані про їхні загони. Перекинь гвинтівку за плече й помагай собі руками.

— Поки ми не ушкварили по тобі з *máquina!* — крикнув інший.

— *Qué poco amables sois!* — сказав Андрес.— Не дуже ви чемні!

Він рушив уперед, продираючись через дріт.

— Чемні? — крикнув хтось.— Ми на війні, чоловіче.

— Здається, воно й справді так,— сказав Андрес.

— Що він каже?

Андрес знову почув клацання затвора.

— Нічого! — крикнув він.— Я нічого не кажу. Не стріляйте, поки я не перелізу через цей клятий дріт.

— Не смій гудити наш дріт! — крикнув хтось.— А то гранату кинемо.

— *Quiero decir, qué buena alambrada* [1],— крикнув Андрес.— Який гарний дріт! Господь у нужнику, який чудовий дріт! Зараз я буду у вас, братове.

— Киньте в нього гранату,— почув він знову той самий голос.— Кажу вам, це буде найрозумніше.

— Братове,— сказав Андрес. Він був весь мокрий від поту, і він знав, що охочому кидати гранати нічого не варт пошпурити в нього одну.— Я що? Я ніщо.

— Вірю тобі,— сказав охочий кидати гранати.

---

[1] Я хочу сказати, який гарний дріт *(ісп.)*.

— І правильно,— сказав Андрес. Він обережно пробирався вже через третій ряд колючого дроту і був біля самого окопу.— Я ніщо. Але мені доручили важливу справу. *Muy, muy serio* [1].

— Свобода над усе! — крикнув охочий кидати гранати.— Ти гадаєш, є щось важливіше за свободу? — запитав він задерикувато.

— Ні, чоловіче,— сказав з полегкістю Андрес. Тепер він знав, що перед ним оті навіжені, які носять червоно-чорні шарфи.— *Viva la Libertad!*

— *Viva la FAI! Viva la CNT!* [2] — загукали у відповідь з окопу.— Хай живе анархо-синдикалізм і свобода!

— *Viva nosotros!* — крикнув Андрес.— Хай живемо ми самі!

— Він наш однодумець! — сказав охочий кидати гранати.— А я міг почастувати його цією штучкою.

Він подивився на гранату, яку держав у руці, і розчулився, коли Андрес переліз через насип окопу. Обнявши його і все не випускаючи гранати з рук, так що вона уперлася Андресові в лопатку, він поцілував Андреса в обидві щоки.

— Я дуже радий, що нічого не сталося, брате,— сказав він.— Я дуже радий.

— Де твій командир? — запитав Андрес.

— Я тут командир,— озвався якийсь чоловік.— Покажи свої документи.

Він увійшов до бліндажа й при свічці переглянув документи: складений удвоє квадратик шовку, триколірний, як прапор Республіки, з печаткою СВР у центрі, і *salvoconducto* — цебто перепустку, де було зазначене ім'я Андреса, його вік, зріст, місце народження і доручене йому завдання (все це Роберт Джордан написав на аркушику із записника і засвідчив штампом СВР), і нарешті чотири згорнутих аркушики донесення Гольцу, перев'язані шнурочком й запечатані воском із відбитком металевої печатки СВР, вправленої в дерев'яну ручку гумового штампу.

— Такі я вже бачив,— мовив начальник поста і повернув Андресові клаптик шовку.— Вони у всіх у вас є. Але без такого папірця це нічого не варте.— Він узяв *salvoconducto* й знову прочитав його від початку до кінця.— Звідки ти родом?

— З Вільяконехоса,— сказав Андрес.

— Що там у вас росте?

— Дині,— сказав Андрес.— Це всім відомо.

— Кого ти там знаєш?

---

[1] Дуже, дуже важливу *(ісп.)*.

[2] Хай живе Федерація анархістів! Хай живе Національна конфедерація праці! *(Ісп.)*

— А що? Ти хіба теж звідти?

— Ні, але я там бував. Я з Аранхуеса.

— Питай, про кого хочеш.

— Розкажи про Хосе Рінкона.

— Того, що держить шинок?

— Еге ж.

— Лисий черевань, косий на одне око.

— От тепер цей папірець дійсний,— сказав той і віддав йому аркушик.— А ти що робиш на їхньому боці?

— Наш батько оселився у Вільякастіні ще перед початком війни,— мовив Андрес.— Це на рівнині, за горами. Там ми й жили, аж поки розпочалася війна. Відтоді я воюю в загоні Пабло. Та я кваплюся, друже, бо мені треба якнайшвидше віддати це донесення.

— А що там у вас діється, на фашистській території? — запитав начальник поста. Він не квапився.

— Сьогодні було багато *tomate*,— гордовито сказав Андрес.— Сьогодні на шляху аж курилося. Сьогодні перебили увесь загін Глухого.

— А хто такий цей Глухий? — похмуро запитав офіцер.

— Ватажок одного з найкращих загонів у горах.

— Вам усім треба було б перейти на республіканську територію і вступити в армію,— сказав офіцер.— А то розвели оту безглузду партизанщину. Вам треба було б перейти сюди й підкоритися нашій дисципліні. А потім, у разі потреби, ми б самі посилали партизанські загони.

Андрес міг похвалитися майже надлюдським терпінням. Він спокійно продирався через дріт. І цей допит теж не вивів його з рівноваги. Його не обурювало й те, що ця людина не розуміє ні їх, ні того, що вони роблять, і нічого несподіваного в цих дурних теревенях для нього не було. І в тому, що все так затягується, теж не було нічого несподіваного, але тепер він мусив іти далі.

— Слухай, *compadre*,— сказав він.— Цілком можливо, що ти маєш слушність. Але мені наказано вручити цей пакет генералові, що командує Тридцять п'ятою дивізією, яка на світанку розпочне наступ у цих горах, а зараз уже пізня ніч, і я повинен рушати далі.

— Який наступ? Що ти знаєш про наступ?

— Я нічого не знаю. Але мені треба добутися до Навасеррада, а потім далі. Відведи мене до свого начальника, може, він дасть мені якусь машину. Пошли зі мною кого-небудь такого, щоб міг усе пояснити, бо справа нагальна.

— Щось мені все це не подобається,— мовив офіцер.— Може, краще було б підстрелити тебе, коли ти підходив до дроту.

— Ти ж бачив мої документи, товаришу, і я пояснив тобі, яке маю завдання,— терпляче відповів йому Андрес.

— Документи можна підробити,— сказав офіцер.— І таке завдання може вигадати перший-ліпший фашист. Я сам поведу тебе до начальника.

— Добре,— мовив Андрес.— То ходімо вже. Треба поспішати.

— Гей, Санчесе. Передаю тобі командування,— сказав офіцер.— Ти не гірше за мене знаєш, що треба робити. А я поведу оцього так званого товариша до командира.

Вони рушили неглибоким окопом за гребенем пагорба, і в темряві на Андреса тягло смородом із заростів дроку, загиджених захисниками цього узгір'я. Йому не подобалися ці люди, схожі на безпритульних дітей: брудні, недбалі, недисципліновані, зіпсуті, добрі, ласкаві, дурні, темні й завжди небезпечні, бо в їхніх руках була зброя. Сам Андрес на політиці не розумівся, він просто був за Республіку. Йому часто доводилося слухати цих людей, і вони говорили гарно, і слухати їх було приємно, але самі вони йому не подобалися. Яка ж це свобода, якщо людина напаскудить і не прибере після себе, думав він. Вільнішого за кота нікого нема, а він і то загрібає своє лайно. Кіт — найкращий анархіст. Поки вони не навчаться цього в кота, я не можу їх поважати.

Офіцер, який ішов попереду, раптом зупинився.

— Твій карабін ще в тебе? — спитав він.

— У мене,— мовив Андрес.— А що?

— Давай його сюди,— сказав офіцер.— А то ще вистрелиш мені в спину.

— Навіщо? — спитав його Андрес.— Навіщо мені стріляти тобі в спину?

— Хто тебе знає,— сказав офіцер.— Я нікому не довіряю. Давай сюди карабін.

Андрес скинув карабін з плеча й передав йому.

— Якщо тобі до вподоби тягти його на собі,— сказав він.

— Так воно буде краще,— мовив офіцер.— Безпечніше.

Вони спускалися потемки з узгір'я.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Роберт Джордан лежав поряд дівчини і, поглядаючи на годинник, стежив за плином часу. Час минав повільно, майже непомітно, бо годинник був маленький, і він не бачив секундної стрілки. Але, придивляючись до хвилинної, він виявив, що коли як слід зосередитися, то майже можна затримати її рух. Він лежав, торкаючись підборіддям голови дівчини,

і коли відвертався, щоб подивитися на годинник, то відчував щокою її коротко стрижене волосся, і воно було м'яке, але пружне й шовковисте, як хутро куниці під рукою, коли розщіплюєш щелепи пастки, виймаєш її звідти і, тримаючи однією рукою, другою пригладжуєш хутро. Йому підступав до горла клубок, коли Маріїне волосся торкалося його щоки, і коли він пригортав її до себе, щемливий біль розходився від горла по всьому тілу; він похилив голову, наблизивши очі до годинника, на якому світляна стрілка, схожа на спис, повільно пересувалася по лівому боці циферблата. Тепер він виразно бачив її рух і дужче пригортав до себе Марію, ніби намагаючись уповільнити цей рух. Він не хотів будити її, але не міг бути без неї тепер, коли надходила остання година, і він торкнувся устами її шиї за вухом і повів ними далі, відчуваючи її ніжну шкіру і м'який дотик волосся. Він дивився на стрілку, що рухалася на циферблаті, і ще міцніше пригортав до себе Марію, і провів кінчиком язика по її щоці й по мочці вуха й вище, по його чудових звивинах до милого твердого обідка вгорі, і язик його тремтів. Він відчував, як це тремтіння проймає зморену спустошеність тіла, бачив, що хвилинна стрілка вже підбивається під гострим кутом дотори, де була призначена година. І тоді він повернув до себе голову сонної Марії і торкнувся губами її уст. Він не цілував її, тільки легенько водив губами по її стулених устах, відчуваючи їхній лагідний дотик. Він обернувся до неї, і по її довгому, легкому, ніжному тілу перебігло тремтіння, і потім вона зітхнула, все ще не прокидаючись, а потім, все не прокидаючись, вона теж обняла його і прокинулася, і її губи міцно, жадібно припали до його губів, і він сказав:

— Боляче ж буде.

І вона сказала:

— Ні, не буде.

— Зайчику.

— Ні. Мовчи.

— Зайчику мій.

— Мовчи. Мовчи.

І потім вони були разом, і хоч стрілка годинника, на яку він тепер уже не дивився, посувалася далі, вони знали: те, що буде з ним, буде й з нею, і більше за те, що є тепер, не буде нічого; і що для них це — все, і назавжди, й це те, що було, є і буде. Те, що не могло прийти, прийшло. Це прийшло, і це було й раніше, й завжди, й тепер, тепер, тепер. Ох, тепер, тепер, тепер, тільки тепер, над усе тепер. І нема іншого тепер, крім тебе, тепер, і тепер твій пророк. Тепер і навіки тепер. То будь же тепер, тепер, бо немає іншого, як те, що тепер. Так, тепер. Благаю тебе, тепер, тільки тепер, і нічого іншого, тільки це тепер, і де ти, і де

я, і де те друге, не питай, не треба питати, є тільки тепер; і ще й назавжди, благаю, назавжди тепер, назавжди тепер, вже назавжди одне єдине, одне єдине тепер, і нічого іншого, тільки це єдине тепер, і тепер уже рушило, воно підноситься, воно летить, воно відлітає, воно мчить, воно здіймається щораз вище й далі, іще далі, і все далі й далі; один і один — це один, це разом, разом, разом, усе разом, усе разом, і вниз разом, м'яко разом, тоскно разом, ніжно разом, радісно разом і цінувати це разом, і плекати це разом, і знову разом на землі, і під ліктями зрізані, прим'яті тілом соснові гілки, що пахнуть живицею й ніччю; і ось уже зовсім на землі, і попереду ранок цього дня. І тоді він сказав уголос, бо все те було в нього тільки в думках і досі він мовчав:

— О Маріє, я кохаю тебе, і я дуже тобі вдячний.

А Марія відповіла:

— Мовчи. Краще мовчімо.

— Ні, я мушу тобі сказати, бо це дуже важливо.

— Ні.

— Зайчику...

А коли вона міцно пригорнулася до нього й відвернула голову, він тихо запитав:

— Боляче, зайчику?

— Ні,— сказала вона.— І я теж вдячна тобі за те, що знову була в *la gloria* [1].

Потім вони лежали поряд, тихо, торкаючись одне одного всім тілом — ногами, стегнами, грудьми, плечима, тільки Роберт Джордан повернувся так, щоб знову бачити свого годинника, і Марія сказала:

— Які ми з тобою щасливі.

— Так,— сказав він.— Нам з тобою дуже пощастило.

— Спати вже нема коли?

— Так,— сказав він.— Тепер уже скоро почнеться.

— Тоді давай встанемо і з'їмо щось.

— Гаразд.

— Слухай, тебе щось тривожить.

— Ні.

— Справді?

— Тепер уже ні.

— А раніш тривожило?

— Так. Недовго.

— Я нічим не можу допомогти тобі?

— Ні,— сказав він.— Ти вже й так мені допомогла.

— Ти про що? Це було для мене.

---

[1] Блаженство *(ісп.)*.

— Це було для нас обох,— сказав він.— В цьому ніхто не буває один. Вставай, зайчику, треба вдягатися.

Але його розум — найкращий його товариш — повертався до *la gloria*. Вона сказала *la gloria*. Це зовсім не те, що *glory*, і не те, що *la gloire*, про яку пишуть і говорять французи. Це те саме, що є в народних піснях. Це було, звичайно, в Греко і в Сан-Хуана де ла Крус, і в інших. Я не містик, але заперечувати це так само безглуздо, як заперечувати існування телефону, чи те, що Земля обертається навколо Сонця, чи те, що у всесвіті існують інші планети, крім нашої.

Як мало ми знаємо з того, що нам треба знати! Я б хотів, щоб попереду в мене було довге життя, а не смерть, яка чекає мене сьогодні, бо я багато дізнався про життя за ці чотири дні,— куди більше, ніж за весь час доти. Я б хотів дожити до глибокої старості й мудрості. Цікаво, чи можна вчитися безмежно, чи для кожної людини існує межа пізнання? Мені здавалося, що я знаю багато такого, про що я насправді нічого не знаю. Я б хотів мати попереду більше часу.

— Ти мене багато чого навчила, зайчику,— сказав він по-англійському.

— Що ти кажеш?

— Що я багато чого від тебе навчився.

— *Qué va*,— мовила вона.— То ж ти вчений, а не я.

Вчений, подумав він. Я володію тільки крихтами науки. Самими тільки крихтами. Шкода, якщо я помру сьогодні, бо тепер я вже дещо знаю. Цікаво, чому ти навчився дечого саме тепер? Тому що брак часу загострив твою сприйнятливість? Брак часу — дурниця. Тобі вже слід було б це знати. Я прожив ціле життя у цих горах, відколи прийшов сюди. Ансельмо — мій найдавніший друг. Я знаю його краще, ніж знаю Чаба, краще, ніж Чарльза, краще, ніж Гая, краще, ніж Майка, а їх я знаю добре. Лихослов Агустін — це мій брат, а брата в мене ніколи не було. Марія — моя справжня любов, моя дружина. А в мене ніколи не було справжньої любові. Ніколи не було дружини. Вона і сестра мені, а в мене ніколи не було сестри, і дочка, а дочки у мене ніколи не буде. Як не хочеться покидати все таке гарне.

Він скінчив зашнуровувати свої сандалі.

— По-моєму, життя дуже цікава річ,— сказав він Марії.

Вона сиділа поруч нього, на спальному мішку, обхопивши руками ноги нижче колін. Хтось відхилив попону, що запинала вхід до печери, і вони обоє побачили світло. Була ніч, і ніщо не провіщало наближення ранку, хіба тільки зірки: коли він дивився крізь сосни на небо, то бачив, як низько вони опустилися. Але в цьому місяці ранок наставав швидко.

— Роберто,— сказала Марія.
— Що, *диара?*
— Сьогодні в цій операції ми будемо разом, правда?
— Після того, як розпочнеться.
— А з самого початку?
— Ні. Ти будеш із кіньми.
— Мені не можна бути з тобою?
— Ні. Своє діло я можу зробити тільки сам, і я тривожився б за тебе.
— Але ти повернешся відразу, коли скінчиш?
— Відразу,— сказав він і усміхнувся в темряві.— Вставай, *диара*, ходімо снідати.
— А мішок?
— Згорни його, якщо тобі так хочеться.
— Мені дуже хочеться,— мовила вона.
— Давай я поможу.
— Не треба. Я сама.

Вона стала на коліна, щоб розправити й згорнути спальний мішок, потім передумала, підвелася з землі й стріпнула його так, що він аж ляснув у повітрі. Потім знову стала на коліна, розгладила мішок і згорнула. Роберт Джордан підняв обидва рюкзаки, держачи їх так, щоб нічого не випало з прорізів, і рушив між соснами до входу в печеру, завішеного продимленою попоною. Коли він відкинув попону ліктем і увійшов до печери, його годинник показував за десять хвилин третю.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Вони були в печері, й чоловіки стояли перед вогнищем, що його роздмухувала Марія. Пілар уже заварила каву у казанку. Вона не лягала, відколи розбудила Роберта Джордана, і тепер, сидячи на стільчику в задимленій печері, зашивала проріз у другому рюкзаку. Перший був уже зашитий. Вогонь, спалахнувши, освітив її обличчя.

— Візьми собі ще м'яса,— звернулася вона до Фернандо.— Їж, їж, не соромся. Все одно лікаря у нас нема, ніхто твоє черево не розтинатиме, якщо його продірявлять.

— Навіщо ти таке мелеш, жінко? — сказав Агустін.— Язик у тебе, як у найпослідущої хвойди.

Він стояв, спираючись на ручний кулемет із складеною й притиснутою до ствола триногою, кишені його відтягали гранати, на одному плечі висіла торба з дисками, на другому — повний патронташ. Він курив цигарку і, підносячи чашку з кавою до рота, дмухав на каву димом.

— Ти наче ходячий склад залізного краму,— сказала йому Пілар.— І ста кроків із цим не пройдеш.

— *Qué va*, жінко,— мовив Агустін.— Ми ж будемо йти з гори.

— А верхній пост? Туди треба дертися,— сказав Фернандо.— А вже тоді з гори.

— Видеруся, як цап,— сказав Агустін.— А де твій брат?— запитав він Еладіо.— Твій братик ушився?

Еладіо стояв під стіною.

— Заткни пельку,— сказав він.

Еладіо нервував і відчував, що всі помічають це. Він завжди нервував і дратувався перед боєм. Підійшовши до столу, він почав напихати кишені гранатами, дістаючи їх з обтягнутого сирицею кошика, що стояв біля ніжки столу.

Роберт Джордан присів поряд із ним навпочіпки й дістав з кошика чотири гранати. Три з них були гранати Міллса — овальні, з насічкою, з масивного чавуну.

— Звідки вони у вас? — запитав він Еладіо.

— Оці? З Республіки. Їх старий приніс.

— Ну, як вони?

— *Valen más que pesan* [1],— сказав Еладіо.— Золото, а не гранати.

— Це я їх приніс,— мовив Ансельмо.— Шістдесят штук в одній торбі. Дев'яносто фунтів, *Inglés*.

— Ви вже користувалися ними? — запитав Роберт Джордан у Пілар.

— *Qué va*, користувались,— мовила жінка.— Це ж саме з ними Пабло захопив пост в Отеро.

Почувши ім'я Пабло, Агустін почав лаятися. Роберт Джордан побачив при світлі вогнища, яке обличчя стало в Пілар.

— Облиш,— різко сказала вона Агустінові.— Нічого про це говорити.

— Вони всі вибухали? — Роберт Джордан держав у руці пофарбовану сірою фарбою гранату, пробуючи нігтем спуск.

— Всі,— сказав Еладіо.— Такого ще не було, щоб яка не вибухла.

— А як швидко?

— Як упаде, так і вибухне. Швидко. Досить швидко.

— А ці?

Він підняв гранату, схожу на консервну бляшанку, з дротяною петлею, обмотаною тасьмою.

— Це негідь,— відповів йому Еладіо.— Вони хоч і вибухають і вогню багато, а осколків зовсім нема.

---

[1] Вони коштують більше, ніж важать *(ісп.)*.

— Але вибухають завжди?

— *Qué va*, завжди! — мовила Пілар.— Ні з їхнім припасом, ні з нашим нічого не була завжди.

— Але ж ви самі кажете, що ті вибухають завжди.

— Я не казала,— відповіла йому Пілар.— Ти запитував їх, а не мене. Я такого не знаю, щоб ці штуки вибухали всі до одної.

— Всі вибухають,— наполягав на своєму Еладіо.— Кажи правду, жінко.

— А ти звідки знаєш? — запитала його Пілар.— Кидав їх Пабло. А ти нікого не вбив в Отеро.

— Цей син найпослідущої хвойди...— почав Агустін.

— Облиш,— різко урвала його Пілар. Потім повела далі: — Вони всі однакові, *Inglés*. Але оті жолобчасті зручніші.

Найкраще буде прив'язати по одній такій і одній такій до кожного заряду, подумав Роберт Джордан. Але жолобчасті можна буде легше й краще закріпити.

— Ти кидатимеш гранати, *Inglés*? — запитав Агустін.

— Може статися,— сказав Роберт Джордан.

Але, сидячи навпочіпки й перебираючи гранати, він думав: це неможливо. Не розумію, як я міг одурити сам себе. Ми пропали в ту хвилину, коли вони оточили Сордо, так само як Сордо пропав, коли перестав падати сніг. Просто людина не може примиритися з такою думкою. Мусить і далі робити своє діло, складати план, знаючи, що він нездійсненний. Ти склав його, а тепер знаєш, що він нікуди не годиться. Тепер, уранці, він нікуди не годиться. З людьми, які в тебе є, ти, безперечно, можеш захопити один із постів, але взяти обидва пости тобі не пощастить. Тобто ти не можеш бути певен, що пощастить. Ні, не одурюй сам себе. Вдень, коли видно, це таки неможливо.

Із спроби захопити відразу обидва пости нічого не вийде. Пабло знав це з самого початку. Мабуть, він весь час збирався вшитися, та, коли оточили Сордо, Пабло збагнув, що нам кінець. Не можна готуватися до операції, сподіваючись на диво. Ти занапастиш їх усіх і навіть не знищиш мосту, якщо спробуєш діяти з тими, хто в тебе є зараз. Ти занапастиш Пілар, Ансельмо, Агустіна, Прімітіво, дратливого Еладіо, ледацюгу-цигана й Фернандо, а мосту не знищиш. І ти сподіваєшся, що станеться диво і що Гольц одержить від Андреса твоє донесення і відкладе наступ? Бо якщо ні, ти уб'єш їх усіх через цей наказ. І Марію теж. Її ти теж уб'єш через цей наказ. Невже ти не можеш врятувати хоча б Марію? Проклятий Пабло, щоб його чорти вхопили, подумав він.

Ні. Не треба злоститися. Злість анітрохи не краща від страху. Але замість того, щоб спати з дівчиною, ти мав би цілу ніч їздити з Пілар по цих горах і збирати людей на підмогу. Еге ж, ду-

мав він. А якби зі мною сталося щось, нікому було б підірвати міст. Еге ж. Саме тому ти й не поїхав. І послати когось іншого ти теж не міг, бо не маєш права важити життям ще однієї людини. Ти мусив зберегти тих, кого маєш, і скласти план, розрахований тільки на їхню участь.

Але твій план — бридня. Кажу тобі, бридня — і квит. Ти складав його вночі, а тепер ранок. Уранці нічні плани нікуди не годяться. Коли думаєш уночі, це одне, а вранці на все дивишся інакше. І тепер ти знаєш, що цей план нікуди не годиться.

А чи Джон Мосбі вмів виплутуватися з таких-от неможливих ситуацій? Авжеж, умів. І ситуації бували куди важчі. Пам'ятай, що несподіванка — велика річ, її не можна недооцінювати. Пам'ятай це. Пам'ятай, несподіванка — не абищо, тільки треба вміло скористатися з неї. Але в тебе не той підхід до всієї справи. Адже від тебе чекають не можливого успіху, а успіху безумовного. А подивись, як воно все складається. А втім, із самого початку все пішло не так, як треба, а в таких випадках що далі, то гірше: це як снігова куля, що котиться з гори по мокрому снігу.

Сидячи біля столу навпочіпки, він підвів голову й побачив Марію, і вона всміхнулася йому. Він теж усміхнувся їй самими губами, вибрав ще чотири гранати і позасував їх у кишені. Можна викрутити детонатори й використати тільки їх, подумав він. Але вибух гранати навряд чи завадить ділу. Граната вибухне водночас із зарядом і не розкидає його. Принаймні так я гадаю. Ні, я певен цього. Май же хоч трохи впевненості, сказав він сам до себе. Адже ти ще вчора ввечері думав про те, які ви з дідусем герої і який твій батько боягуз! То покажи ж тепер, що маєш хоч трохи впевненості в собі самому.

Він знов усміхнувся Марії, але усмішки не вийшло, тільки напнулася шкіра на вилицях і навколо рота.

Вона гадає, що ти герой, подумав він. А по-моєму, ти нікчема. І чого лишень не навигадував собі! І *gloria*, і всі оті нісенітниці! У тебе були чудові ідеї, правда? Весь світ був як на долоні, га? А, хай йому грець!

Тільки спокійно, сказав він сам до себе. Не починай злоститися. Це надто легкий вихід із становища. Такі виходи завжди знайдуться. Ти мусиш зібрати зараз усю свою силу волі. І не треба заперечувати всього, що було, тільки тому, що тобі доведеться все це втратити. Не будь як та гадюка з перебитим хребтом, що сама себе жалить; і до того ж тобі, собако, ніхто не перебивав хребта. З тобою ще нічого не сталося, а ти вже скиглиш. Прибережи свою злість до бою. Там матимеш на це час. У бою вона тобі знадобиться.

Пілар підійшла до нього з рюкзаком.

— Зашила міцно, не розірветься,— сказала вона.— А ці гранати дуже добрі, *Inglés*. Можеш бути певний.

— Ну як ти, Пілар?

Вона глянула на нього, похитала головою й усміхнулась. Він подумав: цікаво, як вона всміхається — теж силувано чи щиро? Начебто щиро.

— Добре,— мовила вона.— *Dentro de la gravedad.*— Потім запитала, сівши поряд нього: — А що ти сам думаєш тепер, коли воно вже починається?

— Що нас мало,— швидко відповів їй Роберт Джордан.

— Я теж так думаю,— сказала вона.— Нас дуже мало.— Потім додала, звертаючись тільки до нього: — Марія й сама впорається з кіньми. Мені там нічого робити. Ми їх стриножимо. Це кавалерійські коні, вони стрілянини не злякаються. Я піду до нижнього поста й зроблю все, що мав зробити Пабло. Так у тебе буде на одного більше.

— Добре,— сказав він.— Я сподівався, що ти запропонуєш це.

— Слухай, *Inglés*,— мовила Пілар, пильно дивлячись на нього.— Ти не тривожся. Все буде гаразд. Пам'ятай, що для них це буде несподіванка.

— Так,— сказав Роберт Джордан.

— І ще одне, *Inglés*,— сказала Пілар так тихо, як тільки дозволяв її хрипкий голос.— Усе те, що я казала тобі про твою руку...

— До чого тут моя рука? — сердито перебив він.

— Ти послухай. Не сердься, хлопче. Все оте про руку — циганські вигадки, я просто набивала собі ціну. Нічого такого на ній не було.

— Годі про це,— холодно сказав він.

— Ні,— мовила вона голосом хрипким і ніжним.— Це все мої побреханьки. Я не хочу, щоб ти тривожився в день битви.

— Я не тривожуся,— сказав Роберт Джордан.

— Ні, *Inglés*,— сказала вона.— Ти дуже тривожишся і маєш на те підстави. Але все буде гаразд. Для цього ми й на світ народилися.

— Мені не потрібен політкомісар,— відповів їй Роберт Джордан.

Вона знову всміхнулася мило й щиро своїми пересохлими, широкими губами й сказала:

— Я тебе дуже люблю, *Inglés*.

— Мені це ні до чого зараз,— сказав він.— *Ni tu, ni Dios* [1].

— Так, знаю,— хрипко прошепотіла Пілар.— Я просто хотіла сказати тобі. І не тривожся. Ми зробимо все як слід.

---

[1] Ні ти, ні бог *(ісп.)*.

— А чом би ні? — сказав Роберт Джордан, і шкіра на його обличчі ледь сіпнулася від кволої усмішки.— Авжеж, зробимо. Все буде гаразд.

— Коли ми вирушимо? — спитала Пілар.

Роберт Джордан глянув на годинник.

— Хоч зараз,— сказав він.

Він подав один рюкзак Ансельмо.

— Ну, як ти, старий? — запитав він.

Ансельмо дотісував останнього клинця за тим зразком, що дав йому Роберт Джордан. Це були запасні клинці, приготовані про всяк випадок.

— Добре,— сказав старий і кивнув головою.— Поки що дуже добре.— Він простяг уперед руку.— Дивися,— сказав він і усміхнувся. Його рука не тремтіла.

— *Вueno, y qué?* [1] — сказав йому Роберт Джордан.— Я теж можу удержати всю руку, щоб не тремтіла. А от давай одного пальця.

Ансельмо простяг пальця. Палець тремтів. Старий подивився на Роберта Джордана й похитав головою.

— У мене теж,— Роберт Джордан показав.— Завжди. Це природна річ.

— А в мене цього не буває,— сказав Фернандо. Він виставив наперед вказівного пальця правої руки. Потім лівої.

— А плюнути ти можеш? — запитав його Агустін і підморгнув Робертові Джордану.

Фернандо відхаркнувся й гордо плюнув на долівку печери, потім розтер слину ногою.

— Ти, брудний муле,— сказала йому Пілар.— Плював би у вогонь, якщо вже хочеш похвалитися своєю відвагою.

— Я б ніколи не плював на долівку, Пілар, якби ми не йшли звідси назавжди,— поважно промовив Фернандо.

— Сьогодні вважай, куди плюєш,— відповіла йому Пілар.— Бо можеш плюнути в таке місце, з якого не виберешся.

— От чорна кішка,— всміхнувся Агустін. Нервове напруження давалося взнаки, і хоч він і жартував, проте відчував те саме, що й усі.

— Це я жартома,— сказала Пілар.

— Я теж,— сказав Агустін.— Але *me cago en la leche* [2], я буду радий, коли воно вже розпочнеться.

— А де циган? — запитав Роберт Джордан в Еладіо.

— При конях,— сказав Еладіо.— Його видно звідси — з виходу.

---

[1] Ну й що? *(Ісп.)*

[2] Іспанська лайка.

— А як він?

Еладіо всміхнувся.

— Страшенно боїться,— сказав він. Йому ставало спокійніше на душі, коли він говорив про чужий страх.

— Слухай, *Inglés*...— почала Пілар.

Роберт Джордан глянув на неї і раптом побачив, що вона розтулила рота й дивиться так, ніби не вірить власним очам. Він рвучко обернувся до входу в печеру й схопився за пістолет. Там, притримуючи попону однією рукою, з автоматом, що стирчав із-за плеча, стояв Пабло — низький, кремезний, заросли — і його маленькі з червоними повіками очиці дивилися вперед, ні на кому не спиняючись.

— Ти...— не вірячи сама собі, сказала Пілар.— Ти...

— Я,— рівним голосом сказав Пабло. Він увійшов до печери.— *Hola, Inglés*,— сказав він.— Я привів п'ятьох із загонів Еліаса й Алехандро. Вони там, нагорі, з кіньми.

— А підривна машинка, а детонатори? — сказав Роберт Джордан.— А інше спорядження?

— Я кинув усе зі скелі в річку,— сказав Пабло, як і раніше ні на кого не дивлячись.— Але замість тієї машинки можна використати гранати, я все це обміркував.

— Я теж,— сказав Роберт Джордан.

— У вас є що-небудь випити? — втомлено спитав Пабло.

Роберт Джордан простяг йому свою флягу, і він кілька разів швидко ковтнув, потім витер рота рукою.

— Що з тобою коїться? — спитала Пілар.

— *Nada*,— сказав Пабло, ще раз витираючи рота.— Нічого. Я повернувся.

— А все ж таки що з тобою?

— Нічого. Була хвилина слабкості. Я пішов, а тепер ось повернувся.— Він обернувся до Роберта Джордана.— *En el fondo no soy cobarde*,— сказав він.— Десь на споді я не боягуз.

Але щось інше, подумав Роберт Джордан. Хай мене чорти вхоплять, якщо ні. Але я радий бачити тебе, сучий сину.

— Мені пощастило роздобути тільки п'ятьох в Еліаса й Алехандро,— мовив Пабло.— Не злазив із коня, відколи поїхав. Вас дев'ятеро, і самі ви нізащо не впоралися б. Я ще вчора збагнув це, коли слухав, як *Inglés* усе пояснює. Нізащо в світі. На нижньому посту семеро солдатів і капрал. А що, як вони зняли б тривогу чи почали відбиватися? — Тепер він глянув на Роберта Джордана.— Ідучи звідси, я думав, ти сам зрозумієш, що це неможливо, і відмовишся від цього діла. Та потім, як викинув твоє спорядження, то почав міркувати інакше.

— Я радий тебе бачити,— сказав Роберт Джордан. Він піді-

йшов до нього.— Ми дамо собі раду гранатами. Все буде гаразд. А про те, що було,— забудьмо.

— Ні,— мовив Пабло.— Для тебе я б нічого не зробив. Ти приніс нам нещастя. Це все через тебе. І Глухий загинув через тебе. Та коли я викинув твоє спорядження, то раптом відчув себе дуже самотнім.

— Щоб ти...— сказала Пілар.

— І тоді я поїхав шукати людей, щоб із цього діла щось вийшло. Я привів найкращих, яких тільки міг знайти. Вони чекають нагорі, бо я хотів спочатку поговорити з вами. Вони гадають, що ватажок — я.

— Ти й справді ватажок,— сказала Пілар.— Якщо хочеш цього.

Пабло зиркнув на неї й нічого не сказав. Потім мовив просто й спокійно:

— Я багато передумав відтоді, як сталося оте з Глухим. І я вирішив: коли вже гинути, то гинути всім разом. Але тебе, *Inglés*, я ненавиджу за те, що ти нам усе це приніс.

— Але ж, Пабло,— почав Фернандо. Він ще підбирав хлібом м'ясну підливу зі своєї миски, його кишені були напхані гранатами, через плече висів патронташ.— Хіба ти не віриш, що операція завершиться вдало? Позавчора ти казав, що певен цього.

— Дай йому ще м'яса,— злісно сказала Пілар Марії. Потім вона глянула на Пабло, і очі її потеплішали.— Отже, ти повернувся, га?

— Атож, жінко,— сказав Пабло.

— Ну що ж, ласкаво просимо,— сказала йому Пілар.— Я не вірила, що ти зовсім пустився берега, хоч воно й скидалося на те.

— Після того, що я вчинив, мені було дуже важко самому, аж несила терпіти,— спокійно сказав їй Пабло.

— Несила терпіти,— передражнила його Пілар.— Та ти такого й чверть години не витерпиш.

— Не кепкуй з мене, жінко. Адже я повернувся.

— І ласкаво просимо,— повторила вона.— Я вже це сказала, ти хіба не чув? Випий кави, й нумо збиратися. Мене вже нудить від цих комедій.

— Це кава? — спитав Пабло.

— Звісно, кава,— відказав Фернандо.

— Дай мені трохи, Маріє,— попросив Пабло.— Ну, як ти? — Він глянув на неї.

— Добре,— відповіла Марія й подала йому чашку кави.— Хочеш м'яса?

Пабло похитав головою.

— *No me gusta estar solo,*— пояснював він далі, звертаючись до Пілар так, ніби нікого більше там не було.— Не люблю я залишатись на самоті. Вчора я цілий день їздив сам, але не почував себе самотнім, бо то ж було для загального добра. Та зате вночі! *Hombre! Qué mal lo pasé!* [1]

— Твій знаменитий попередник, Іуда Іскаріот, повісився,— сказала Пілар.

— Не треба казати такого, жінко,— сказав Пабло.— Хіба ти не бачиш? Адже я повернувся. Не треба говорити про Іуду, і взагалі не треба про це. Я ж повернувся.

— Що то за люди, яких ти привів? — запитала його Пілар.— Чи варто було їх приводити?

— *Son buenos* [2],— сказав Пабло. Він зважився глянути Пілар в очі, потім відвернувся знову.— *Buenos y bobos.* Добрі й дурні. Готові йти на смерть і все таке. *A tu gusto.* Якраз на твій смак. Ти таких любиш.

Пабло знову подивився Пілар в очі й цього разу вже не відвернувся. Він дивився на неї, не моргаючи своїми запаленими свинячими очицями.

— Ех, ти,— сказала вона, і лагідність знову забриніла в її хрипкому голосі.— Ех, ти. Певно, як у людини вже щось було, то трохи того залишається в неї назавжди.

— *Listo* [3],— сказав Пабло, твердо дивлячись їй в обличчя.— Хоч би що цей день приніс — я на все готовий.

— Здається, ти й справді повернувся,— сказала йому Пілар.— Здається, що так. Але далеко ж ти від нас відходив.

— Дай мені ковтнути ще раз із твоєї пляшки,— сказав Пабло Робертові Джордану.— І рушаймо.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Вони в темряві піднялися схилом і вийшли з лісу до вузької ущелини. Кожен ніс чималий вантаж, і тому посувались вони повільно. Коні теж ішли з вантажем, притороченим до сідел.

— В разі потреби в'юки можна скинути,— сказала Пілар, коли вони вирушали.— Та якщо нам пощастить усе це зберегти, то буде з чого лаштувати табір на новому місці.

— А де решта боєприпасів? — запитав Роберт Джордан, коли вони приторочували в'юки.

— Ось у цих мішках.

---

[1] Божеl Як погано мені було! *(Ісп.)*
[2] Вони добрі *(ісп.)*.
[3] Я готовий *(ісп.)*.

Роберт Джордан ішов, зігнувшись під вагою рюкзака, комірець куртки, в кишенях якої лежали гранати, впинався йому в шию. Важкий пістолет совався на стегні, кишені штанів віддималися, повні автоматних магазинів. В роті він ще відчував смак кави; в правій руці він ніс свого автомата, а лівою раз у раз відтягував комірець куртки, щоб лямки рюкзака не так різали плечі.

— *Inglés*,— озвався Пабло, що йшов поряд із ним у темряві.

— Що скажеш?

— Ті люди, яких я привів, гадають, що діло вигорить, бо їх привів сюди я,— сказав Пабло.— То не кажи їм нічого такого, що могло б порушити їхню впевненість.

— Гаразд,— сказав Роберт Джордан.— Але зробімо так, щоб діло справді вигоріло.

— У них п'ятеро коней, *sabes?* [1] — ухильно сказав Пабло.

— Добре,— відповів Роберт Джордан.— Коней держатимемо всіх разом.

— Гаразд,— сказав Пабло й більше не озивався.

Навряд чи ти справді твердо ступив на праведний шлях, друже мій Пабло, подумав Роберт Джордан. Навряд. Але те, що ти повернувся,— вже само собою диво. І якщо тебе колись захочуть канонізувати, то, гадаю, це буде неважко зробити.

— Із цими п'ятьма я впораюся з нижнім постом не гірше, ніж це зробив би Глухий,— сказав Пабло.— Ми переріжемо дроти й відійдемо назад, до мосту, як умовилися.

Ми вже обговорили це десять хвилин тому, подумав Роберт Джордан. Цікаво, чому він знову...

— Може, нам пощастить-таки дістатися потім до Гредоса,— сказав Пабло.— Я багато про це думав.

Тобі, мабуть, щойно сяйнула якась геніальна ідея, подумав Роберт Джордан. Ще якесь одкровення. Тільки не повірю я тобі, що ти й мене запрошуєш з собою. Ні, Пабло. Оцьому я вже нізащо не повірю.

Від тої хвилини, як Пабло ввійшов до печери й сказав, що привів із собою ще п'ятьох, Роберт Джордан піднісся духом. Повернення Пабло розвіяло атмосферу трагедії, яка, здавалось, нависла над усією операцією, відколи пішов сніг, і, побачивши Пабло, він хоч і не подумав, що йому знову почало таланити — бо в талан він не вірив,— але відчув, що справа обернулася на краще і тепер можна сподіватися на успіх. Передчуття невдачі зникло, і він відчував тепер, як його сповнює упевненість, ніби повітря, яке повільно накачують у спущену автомобільну камеру. Спершу ніби нічого й не помітно, хоч початок зроблено

[1] Знаєш? *(Ісп.)*

й насос повільно працює, а гумова камера трішки ворушиться. Так здіймалася в ньому впевненість, ніби морський приплив чи сік, що розходиться по дереву, аж врешті він відчув у собі ті перші ознаки опору всім лихим передчуттям, який часто переростає в справжнє бойове завзяття.

Це був його найбільший дар, талант, що робив із нього справжнього борця: уміння не тільки зневажати, а й нехтувати можливість невдачі. Він втрачав цю якість, коли йому доводилося нести дуже велику відповідальність за життя інших людей або виконувати погано сплановані чи нерозумні завдання. Бо в таких випадках не можна було відкидати думки про невдачу, поразку. Адже йшлося не про загрозу його власному життю, яку можна знехтувати. Сам собою він — ніщо, він знав це, і смерть — теж ніщо. Це він знав, і цього він був певен. Щоправда, за останні кілька днів він усвідомив, що разом з іншою людською істотою він може бути всім. Але в глибині душі він знав, що це виняток. Принаймні це в нас було, думав він. І в цьому моє велике щастя. Може, мені це було подаровано тому, що я ніколи цього не просив. Цього в мене ніхто не відбере, і сам я вже ніколи цього не втрачу. Але сьогодні вранці воно скінчилося, і тепер залишається тільки наше завдання.

Що ж, сказав він собі, я радий, що до тебе повертається те, чого останнім часом тобі дуже бракувало. Бо ти зовсім був занепав духом. Мені навіть соромно було за тебе. Тільки ж я — це ти. І іншого «я», що міг би судити тебе, немає. Так, ми були в поганій формі. І ти, і я, і ми обидва. Ану, покинь. Не роздвоюйся, як шизофренік. Досить і одного. От тепер ти знову такий, як треба. Але послухай, не можна думати про дівчину цілий день. Єдине, що ти можеш зараз зробити для неї, це подбати, щоб вона була якнайдалі від усього того, і це ти зробиш. Коней у нас начебто досить. Найкраще, що ти можеш зробити для неї, це виконати своє діло як слід і якнайшвидше, а потім забратися звідси геть, а думки про неї тобі тільки заважатимуть. Тож не думай про неї взагалі.

Вирішивши все це, він зупинився, чекаючи, поки Марія підійде до нього разом із Пілар, Рафаелем і кіньми.

— Ну, *диара*,— сказав він їй у темряві,— як ти?

— Добре, Роберто.

— Ти не тривожся,— сказав він їй і, взявши автомат у ліву руку, правою обняв її за плечі.

— Я не тривожуся,— відповіла вона.

— Ми все добре підготували,— сказав він.— Ти будеш із Рафаелем при конях.

— Я б воліла бути з тобою.

— Ні. Ти якраз потрібна там, де коні.

— Добре,— сказала вона.— Там я і буду.

В цю мить якийсь кінь заіржав, і відразу ж із галявини за розпадиною йому відповів інший пронизливим, різким іржанням, що враз урвалося.

Роберт Джордан розрізнив у темряві попереду обриси інших коней. Він наддав ходи й підійшов до них разом з Пабло. Поряд із кіньми стояли люди.

— *Salud*,— привітався Роберт Джордан.

— *Salud*,— відповіли йому в темряві.

Він не міг розгледіти їхніх облич.

— Це той *Inglés*, що піде разом з нами,— сказав Пабло.— Той динамітник.

Ніхто нічого не сказав на це. Можливо, вони кивнули головами в темряві.

— Час рушати, Пабло,— мовив один.— Скоро розвидніє.

— Ви принесли ще гранат? — спитав інший.

— Багато,— сказав Пабло.— Наберете собі, скільки треба, як доїдемо й позлазимо з коней.

— То рушаймо,— сказав ще хтось.— Ми вже й так півночі тут прождали.

— *Hola*, Пілар,— сказав один із них жінці, що саме підійшла.

— *Qué me maten* [1], якщо це не Пепе,— хрипким голосом сказала Пілар.— Як життя, пастуше?

— Добре,— сказав він.— *Dentro de la gravedad.*

— Що то за кінь у тебе? — запитала його Пілар.

— Пабло дав мені свого сірого,— сказав він.— Добрий кінь.

— Їдьмо,— сказав інший.— Вже час. Нічого тут розпатякувати.

— Ну, а ти як, Елісіо? — спитала Пілар ще одного, коли він сідав на коня.

— Та що там,— грубо відповів він.— Рушаймо, бабо, робота чекає.

Пабло сів на гнідого.

— Ну, а тепер,— ані пари з вуст і їдьте за мною,— сказав він,— я покажу, де ми залишимо коней.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

Поки Роберт Джордан спав, поки він обмірковував, як підірвати міст, і поки він був із Марією, Андрес повільно просувався вперед. Прямуючи до республіканських позицій, він ішов, обминаючи фашистські пости, так швидко, як

[1] Щоб я пропала *(ісп.)*.

тільки може йти потемки дужий, витривалий селянин, що добре знає місцевість. Та коли він опинився на республіканській території, просування його відразу вповільнилось.

Здавалося б, досить йому буде показати перепустку з печаткою СВР, одержану від Роберта Джордана, і пакет з тією самою печаткою,— і його негайно припровадять до місця призначення. Але він із самого початку, ще на передовій, натрапив на похмурого, підозріливого командира роти, що взяв усе під сумнів.

Андрес пішов з ротним до штабу батальйону, і батальйонний командир, який перед початком війни був перукарем, вислухав його й відразу перейнявся завзяттям. Цей командир, на ім'я Гомес, вилаяв ротного за його глупоту, поплескав Андреса по спині, почастував його поганим коньяком і сказав, що він сам, колишній перукар, завжди мріяв бути *guerrillero*. Потім він розбудив свого ад'ютанта, передав йому командування батальйоном і послав вістового по мотоцикліста, який спав. Замість відпровадити Андреса до штабу бригади з мотоциклістом, Гомес вирішив сам відвезти його туди, щоб прискорити діло. Андрес ухопився за переднє сидіння і, підстрибуючи на вибоїнах поритої снарядами гірської дороги, вони з ревом помчали між двома шеренгами високих дерев; фара мотоцикла вихоплювала з мороку побілені стовбури, вапно на яких облупилося, а кора була обдерта осколками та кулями під час боїв, що точилися біля цієї дороги першого літа після початку війни. Вони звернули до невеликого, зруйнованого снарядами гірського курортного містечка, де розмістився штаб бригади, і Гомес спритно, як гонщик, загальмував мотоцикл і приставив його до стіни будинку. Заспаний вартовий виструнчився перед ним, коли Гомес пройшов повз нього до великої кімнати, де стіни були завішані картами і сонний офіцер із зеленим целулоїдовим козирком над очима сидів за столом, на якому стояла лампа, два телефони й лежав номер «Мундо обреро».

Офіцер звів очі на Гомеса й сказав:

— Чого це ти сюди приперся? Хіба не знаєш, що існує телефон?

— Мені треба бачити підполковника,— сказав Гомес.

— Він спить,— відповів офіцер.— Я світло твоєї фари ще за милю помітив. Хочеш, щоб нас обстріляли?

— Поклич підполковника,— сказав Гомес.— Справа нагальна.

— Тобі ж кажуть, що він спить,— сказав офіцер.— Що це ти за бандита привів? — Він кивнув головою в бік Андреса.

— Це *guerrillero* з фашистського тилу, він несе дуже важливий пакет генералові Гольцу. На світанку генерал має розпочати наступ за Навасеррадою,— схвильовано й дуже серйозно сказав Гомес.— Розбуди підполковника, заради господа бога.

Офіцер подивився на нього примруженими очима, затіненими зеленим целулоїдом.

— Ви всі подуріли,— сказав він.— Я нічого не знаю ні про генерала Гольца, ні про наступ. Забирай з собою цього штукаря й повертайся до свого батальйону.

— А я тобі кажу: розбуди підполковника,— сказав Гомес, і Андрес помітив, що губи в нього стиснулися.

— Йди ти знаєш куди,— ліниво сказав йому офіцер і відвернувся.

Гомес витяг з кобури важкий пістолет дев'ятиміліметрового калібру і тицьнув ним офіцера в плече.

— Розбуди його, ти, фашистська сволото! — сказав він.— Розбуди, бо порішу тебе на місці.

— Вгамуйся,— сказав офіцер.—Ви, перукарі, аж надто гарячкуєте.

Андрес побачив при світлі лампи, як Гомесове обличчя перекривилося з ненависті. Але Гомес сказав тільки:

— Розбуди його.

— Вістовий! — зневажливим тоном гукнув офіцер.

На дверях став солдат, козирнув і зник.

— До нього сьогодні приїхала наречена,— сказав офіцер і знову взявся за газету.— Він, напевно, страшенно зрадіє, як побачить тебе.

— Такі, як ти, роблять усе, щоб перешкодити нашій перемозі,— сказав Гомес штабному офіцерові.

Той мовби й не чув. Знову втупивши очі в газету, він пробурмотів, ніби сам до себе:

— Ну й кумедна ж газета!

— А чому ти не читаєш «Ель дебате»? Оце газета на твій смак.

Гомес назвав головний консервативно-католицький орган, що виходив у Мадріді до початку війни.

— Не забувай, що я вищий посадою і що мій рапорт про тебе може мати певну вагу,— сказав офіцер, не дивлячись на нього.— Я ніколи не читав «Ель дебате». Не зводь на мене наклепу.

— Ну звичайно. Ти ж читав «АБЦ» [1],— сказав Гомес.— Армія гниє від таких, як ти. Від таких кадровиків, як ти. Але ми покладемо цьому край. Неуки й циніки вставляють нам палиці в колеса. Та перших ми навчимо, а других винищимо.

— «Вичистимо» — ось правильне слово,— сказав офіцер, все ще не зводячи очей.— Отут пишуть, що твої славнозвісні росіяни іще декого в себе вичистили. Там зараз прочищають краще, ніж англійська сіль.

[1] Газета монархістів.

— Будь-яке слово підійде,— запально сказав Гомес.— Будь-яке слово, аби лиш ліквідувати таких, як ти.

— Ліквідувати,— бридливо сказав офіцер, ніби звертаючись сам до себе.— Ось іще одне нове слівце, чуже для іспанської мови.

— Ну, то розстріляти,— сказав Гомес.— Це вже слово з іспанської мови. Тепер зрозумів?

— Зрозумів, чоловіче, але не треба так кричати. Тут, у штабі бригади, сплять ще кілька чоловік, крім підполковника, і твоя запальність дратує мене. Ось чому я завжди голюся сам. Не люблю розмов.

Гомес подивився на Андреса й похитав головою. Його очі блищали тим вологим блиском, що з'являється від люті й ненависті. Але він тільки похитав головою й нічого не сказав, приберігаючи все це на майбутнє. За ті півтора року, протягом яких він встиг стати командиром батальйону в Сьєррі, його пам'ять зібрала багато такого, але тепер, коли до кімнати ввійшов підполковник у самій піжамі, Гомес виструнчився й віддав йому честь.

Підполковник Міранда, низенький чоловічок із землистим обличчям, прослужив в армії все своє життя, розладнав своє родинне щастя і втратив любов дружини, що залишалася в Мадріді, поки він розладнував свій шлунок у Марокко. Він став республіканцем, коли переконався, що розлучення домогтися не зможе (про вилікування шлунка взагалі не могло бути мови), і громадянську війну розпочав у чині підполковника. Він мав тільки одне бажання: закінчити війну в тому ж чині. Підполковник добре провів оборону Сьєрри і хотів би, щоб його й надалі залишили там на той випадок, коли знову доведеться оборонятися. На війні він почував себе набагато краще, мабуть, через те, що менше їв м'яса. Він мав із собою великий запас двовуглекислої соди, вечорами попивав віскі, його двадцятитрьохрічна коханка чекала дитину, як майже всі дівчата, що почали службу як *milicianas* у липні минулого року,— і ось він увійшов до кімнати, кивнув головою у відповідь на привітання Гомеса і простяг йому руку.

— Ти в якій справі, Гомесе? — запитав він, а тоді, звертаючись до офіцера за столом, який був начальником оперативного відділу в його штабі, сказав: — Пепе, дай мені, будь ласка, закурити.

Гомес показав йому документи Андреса й пакет. Підполковник швидко глянув на *salvoconducto*, потім на Андреса, кивнув йому головою, всміхнувся і з жадібною цікавістю оглянув пакет. Він помацав печатку, натиснув на неї вказівним пальцем, тоді повернув перепустку й пакет Андресові.

— Ну, як, нелегко вам живеться там, у горах? — запитав він.

— Нічого, пане підполковнику,— відповів Андрес.

— Тобі сказали, де приблизно слід шукати штаб генерала Гольца?

— Під Навасеррадою, пане підполковнику,— відповів Андрес.— *Inglés* сказав, що це буде десь під Навасеррадою, праворуч від неї, поблизу передової.

— Який *Inglés*? — спокійно запитав підполковник.

— *Inglés*, динамітник, що зараз там, у нас.

Підполковник кивнув головою. Це була ще одна з несподіваних і незбагненних особливостей цієї війни: «*Inglés*, динамітник, що зараз там, у нас».

— Гомесе, ти краще сам відвези його на мотоциклі,— сказав підполковник.— Напиши їм солідне *salvoconducto* до *Estado Mayor*,— сказав він офіцерові з зеленим целулоїдовим козирком над очима.— Надрукуй його на машинці, Пепе. Потрібні дані перепиши звідси,— він жестом звелів Андресові дати свою перепустку,— і постав дві печатки.— Він повернувся до Гомеса.— Сьогодні вам потрібен буде дуже переконливий папір. І це слушно. Коли готується наступ, треба бути обережним. Я подбаю, щоб він був якомога переконливіший.— Потім він сказав Андресові дуже ласкаво: — Може, ти хочеш їсти чи вип'єш трохи?

— Ні, пане підполковнику,— сказав Андрес.— Я не голодний. Мене почастували коньяком на посту, і, якщо я вип'ю ще чарку, мене, мабуть, розморить.

— Ти помічав якийсь рух чи готування навпроти моїх позицій, коли переходив лінію фронту? — ввічливо спитав підполковник Андреса.

— Ні, там не було нічого незвичайного, пане підполковнику. Тихо. Все спокійно.

— Мені здається, я бачив тебе в Серседільї місяців зо три тому,— сказав підполковник.

— Бачили, пане підполковнику.

— Так я й думав.— Підполковник поплескав його по плечу.— Ти був там зі старим Ансельмо. Ну як він, живий?

— Живий, пане підполковнику,— відповів Андрес.

— Добре. Я дуже радий,— сказав підполковник.

Офіцер показав йому надруковану на машинці перепустку, підполковник прочитав її й підписав.

— А тепер їдьте мерщій,— звернувся він до Гомеса й Андреса.— Обережніше з мотоциклом,— сказав він Гомесові.— Фари не вимикай. Від одного мотоцикла нічого не буде, а їхати треба обережно. Передайте моє вітання товаришеві генералу Гольцу. Ми з ним познайомилися після Пегеріноса.— Він потис їм обом

руку.— Сховай документи за пазуху й застебнися,— сказав він.— На великій швидкості вітер шарпатиме добре.

Коли вони вийшли, підполковник підійшов до шафки, вийняв з неї склянку й пляшку, налив собі віскі і додав води з глечика, що стояв на підлозі під стіною. Тоді, тримаючи склянку в одній руці й повільно попиваючи віскі, він зупинився перед великою картою, що висіла на стіні, й почав оцінювати шанси на успіх наступу під Навасеррадою.

— Я радий, що там Гольц, а не я,— сказав він нарешті офіцерові за столом. Офіцер не відповів йому, і, озирнувшись на нього, підполковник побачив, що той спить, поклавши голову на руки. Підполковник підійшов до столу й зсунув обидва телефони так, щоб вони торкалися з обох боків голови офіцера. Тоді підійшов до шафки, налив собі ще віскі, додав води й знову повернувся до карти.

Андрес міцно вхопився за сидіння, нахилив голову від вітру, і мотоцикл, оглушливо задирчавши, помчав у розтяту фарою темряву путівця, що відкривався перед ними між високими чорними силуетами тополь; пучок світла примерк і пожовтів, коли путівець збіг униз, у туман понад струмком, потім знову став яскравий і чіткий, коли путівець повів угору, а потім, на перехресті, їхня фара вихопила з темряви сірі силуети ваговозів, що верталися порожняком згори.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ

Пабло зупинив коня й зіскочив у темряві на землю. Роберт Джордан почув порипування сідел і хрипке дихання, коли решта злазили з коней, і дзенькіт вуздечки, коли один кінь хитнув головою. На нього війнуло кінським потом і кислим запахом давно не праного, не скиданого на ніч одягу — від людей, яких привів Пабло, і димним, затхлим запахом від мешканців печери. Пабло стояв поряд, від нього тхнуло міддю винного перегару. Роберт Джордан закурив, прикривши цигарку долонями, щоб не було видно світла вогника, глибоко затягся й почув, як Пабло сказав зовсім тихо:

— Пілар, зніми мішок з гранатами, а ми тим часом стриножимо коней.

— Агустіне,— пошепки сказав Роберт Джордан,— ти й Ансельмо підете зі мною до мосту. Мішок з дисками для *máquina* в тебе?

— Так,— сказав Агустін.— У мене.

Роберт Джордан підійшов до Пілар, що разом з Прімітіво розв'ючувала одного з коней.

— Слухай, Пілар,— тихо сказав він.

— Ну що? — хрипко шепнула вона, розстібаючи попругу під кінським черевом.

— Ти пам'ятаєш, що атакувати пост можна тільки тоді, як почуєте бомбування?

— Скільки разів можна це товкти? — сказала Пілар.— Ти гірший за стару бабу, *Inglés*.

— Це я для певності,— сказав Роберт Джордан.— А як тільки впораєтеся з вартовими, відходьте до мосту і згори прикривайте дорогу й мій лівий фланг.

— Я все зрозуміла з першого разу, краще вже не втовкмачиш,— пошепки відповіла Пілар.— Йди роби своє діло.

— І щоб ніхто не рухався з місця, і не стріляв, і не кидав гранат, поки не почуєте бомбування,— тихо сказав Роберт Джордан.

— Не дратуй мене,— сердито прошепотіла Пілар.— Я зрозуміла все це, ще коли ми були в Глухого.

Роберт Джордан підійшов до Пабло, який путав коней.

— Я стриножив тільки тих, що можуть сполохатися,— сказав Пабло.— А цих прив'язав так, що досить смикнути за мотузку, і вони вільні, ось бачиш?

— Добре.

— Я поясню дівчині й циганові, як з ними поводитися,— сказав Пабло.

Люди, яких він привів, купкою стояли збоку, спираючись на карабіни.

— Ти все зрозумів? — спитав Роберт Джордан.

— Аякже,— сказав Пабло.— Впоратися з вартовими. Перерізати дроти. Тоді назад, до мосту. Прикривати міст, поки ти його підірвеш.

— І не починати, поки не почуєте бомбування.

— Атож.

— Ну, то хай щастить.

Пабло щось пробурмотів. Потім сказав:

— А ти прикриватимеш нас великою *máquina* і своєю маленькою *máquina*, коли ми повертатимемося, еге ж, *Inglés*?

— Не турбуйся,— сказав Роберт Джордан.— Буде зроблено, як треба.

— Тоді все,— сказав Пабло.— Але треба бути дуже обережним, *Inglés*. Бо без точного розрахунку можна наламати дров.

— Я сам стрілятиму з *máquina*,— сказав йому Роберт Джордан.

— А ти вже стріляв з неї? Мені не хотілося б, щоб Агустін пристрелив мене, хоч і з найкращими намірами.

— Я вже не раз стріляв з неї, кажу тобі. І якщо з другої *máquina* стрілятиме Агустін, я скажу йому, щоб він цілився поверх ваших голів. Щоб брав вище.

— Тоді все,— сказав Пабло. Потім додав тихо, ніби потайки: — А коней все ж замало!

Сучий син, подумав Роберт Джордан. Невже він не здогадується, що я відразу розкусив його?

— Я піду пішки,— сказав він.— Коні — це твій клопіт.

— Ні, *Inglés*, кінь буде й для тебе,— тихо сказав Пабло.— Коні знайдуться для всіх.

— Це твоє діло,— мовив Роберт Джордан.— Про мене можеш не турбуватися. А патронів у тебе вистачить для твоєї нової *máquina*?

— Так,— сказав Пабло.— Все, що було в кавалериста, все тут. Я тільки чотири штуки вистріляв, щоб спробувати. Стріляв учора в горах.

— Ну, ми йдемо,— сказав Роберт Джордан.— Треба прийти туди заздалегідь, щоб добре замаскуватися.

— Зараз усі підемо,— сказав Пабло.— *Suerte* [1], *Inglés*.

Цікаво, що він, негідник, тепер надумав, запитав сам себе Роберт Джордан. Здається, я знаю. Ну що ж, це його справа, не моя. Хвалити бога, що я вперше бачу цих людей.

Він простяг руку й сказав:

— *Suerte*, Пабло,— і їхні руки з'єдналися в темряві.

Простягаючи руку, Роберт Джордан думав, що це буде однаково як ухопити гадюку чи торкнутися прокаженого. Він не знав, яка в Пабло рука. Але рука Пабло вхопила в темряві його руку і міцно, сміливо потисла її, і він відповів на той потиск. У темряві рука в Пабло була приємна на дотик, і Роберта Джордана охопило чудне почуття, найчудніше за сьогоднішній ранок. Ми тепер спільники, подумав він. Спільники дуже люблять тиснути один одному руки, а вже вихваляти один одного та цілувати в обидві щоки й поготів, думав він. Я радий, що в нас обійшлося без цього. А спільники, мабуть, усі на один копил. У глибині душі вони ненавидять один одного. Але цей Пабло дуже дивна бестія.

— *Suerte*, Пабло,— сказав він і сильно потис цю дивну, міцну, впевнену руку.— Я прикрию тебе як слід. На турбуйся.

— Прости мені, що я взяв твоє спорядження,— мовив Пабло.— На мене ніби мана найшла.

— Але ти привів людей, а нам якраз цього й треба.

— Я більше не колотиму тобі очі цим мостом, *Inglés*,— сказав Пабло.— Тепер я бачу, що все буде гаразд.

---

[1] Хай щастить *(ісп.)*.

— Що ви тут робите? *Maricones* [1] поробилися? — почувся раптом поряд із темряви голос Пілар.— Тобі цього тільки й бракувало,— сказала вона Пабло.— Ходім, *Inglés*, годі тобі прощатися, дивись, коли б він не поцупив решток твого динаміту.

— Ти не розумієш мене, жінко,— сказав Пабло.— А ми з *Inglés* розуміємо один одного.

— Тебе ніхто не розуміє. Ні бог, ні твоя рідна мати,— мовила Пілар.— І я теж не розумію. Ходім, *Inglés*, попрощайся зі своїм стригунцем і ходімо. *Me cago en tu padre* [2], я вже думаю, чи не злякався ти перед виходом бика.

— А, матері твоїй,— сказав Роберт Джордан.

— А в тебе своєї не було,— весело прошепотіла Пілар.— Але тепер ходімо, бо мені хочеться швидше відбути все це. А ти йди до своїх,— сказала вона Пабло.— Хто знає, чи надовго їм стане їхньої рішучості. В тебе там є двоє — хоч приплати, я б їх не взяла. Гукни їх, і йдіть.

Роберт Джордан узяв рюкзак на плечі й пішов до коней, де була Марія.

— До побачення, *guapa*,— сказав він.— Скоро знов зустрінемося.

Його не залишало якесь дивне почуття, ніби він уже казав це колись раніше чи ніби якийсь поїзд має ось-ось відійти, так, скоріш за все ніби це поїзд і ніби він сам стоїть на пероні.

— До побачення, Роберто,— сказала вона.— Бережи себе.

— Аякже,— сказав Роберт Джордан.

Він нахилився, щоб поцілувати її, і рюкзак зсунувся йому на потилицю, аж він ударив лобом Марію. І йому здалося, ніби це теж було вже з ним колись.

— Не плач,— сказав він, відчуваючи незручність не лише через важкий рюкзак.

— Я не плачу,— сказала вона.— Тільки повертайся скоріше.

— Не лякайся, коли почуєш стрілянину. Стрілянини сьогодні буде багато.

— Ні, я не боятимусь. Але повертайся скоріше.

— До побачення, *guapa*,— сказав він ніяково.

— *Salud*, Роберто.

Роберт Джордан не почував себе таким молодим, ще відколи він їхав поїздом із Ред-Лоджа до Біллінгса, а в Біллінгсі мала бути пересадка; він тоді вперше виїжджав до школи. Він боявся їхати і не хотів, щоб будь-хто здогадався про те, і на станції, за хвилину до того, як провідник узяв його валізу з платформи, він хотів уже ступити на нижню приступку вагона, але в ту

---

[1] Іспанська лайка.
[2] Іспанська лайка.

мить батько поцілував його на прощання і сказав: «Помагай нам боже, поки ми з тобою будемо в розлуці». Його батько був дуже побожний і сказав це щиро й просто. Але вуса в нього були мокрі, і в очах стояли сльози, і Роберта Джордана так усе це збентежило — повиті сльозою молитовні слова й прощальний батьків поцілунок,— що він раптом відчув себе набагато старшим за батька, і йому стало так шкода його, що він насилу міг те стерпіти.

Поїзд рушив, а він і далі стояв на відкритій площадці заднього вагона і дивився, як станція і водогінна вежа все меншають і меншають,— ось вони вже зовсім маленькі, ніби іграшкові,— а рейки, перетяті шпалами, поволі збігаються в одну точку під розмірене стукотіння коліс, які везли його в невідоме.

Гальмівник сказав: «Батькові, видно, важко було розлучатися з тобою, Бобе».— «Так»,— відказав він, дивлячись на зарості полину вздовж колії, між телеграфними стовпами й курною дорогою, що бігла поряд. Він дивився, чи не пурхне десь куріпка.

«А тобі не хочеться їхати до школи?» — «Ні, хочеться»,— сказав він щиро. Якби він сказав це раніше, це була б неправда, але в ту хвилину це була правда, і, прощаючись із Марією, він знову почував себе зовсім молодим, як тоді, перед відходом поїзда. Тепер він почував себе надто молодим і незграбним, і він прощався з Марією, наче школяр із дівчиною на ганку, не знаючи, поцілувати її чи ні. А потім він збагнув, що ту ніяковість навіює йому не прощання. Вона — від тієї зустрічі, яка ще буде. Прощання — то лише частка тієї ніяковості, що сповнювала його від думки про майбутню зустріч.

Знову в тебе починається, сказав він сам до себе. Але я гадаю, не знайдеться людини, яка б не почувала себе надто молодою для цього. Він не хотів називати цього так, як слід було назвати. Облиш, сказав він сам до себе. Тобі ще рано впадати в дитинство.

— До побачення, *guapa*,— сказав він.— До побачення, зайчику.

— До побачення, мій Роберто,— мовила вона, і він відійшов туди, де стояли Ансельмо й Агустін, і сказав: — *Vámonos.*

Ансельмо підняв важкого рюкзака. Агустін, що взяв усе на плечі ще в печері, стояв, прихилившись до дерева, і з-за його спини над мішком стирчало дуло кулемета.

— Гаразд,— сказав він.— *Vámonos.*

Всі троє рушили схилом униз.

— *Buena suerte*, доне Роберто,— мовив Фернандо, коли вони пройшли повз нього між деревами. Фернандо сидів навпочіпки за кілька кроків від того місця, де вони проходили, але сказав він це дуже поважно.

— Тобі теж *buena suerte*, Фернандо,— сказав Роберт Джордан.

— І в тому, що ти оце робиш,— сказав Агустін.

— Дякую, доне Роберто,— мовив Фернандо, не звернувши уваги на Агустіна.

— Це не людина, а чудо, *Inglés*,— шепнув Агустін.

— Це правда,— сказав Роберт Джордан.— Тобі допомогти? Ти навантажений, як биндюг.

— Дарма,— сказав Агустін.— Я радий, що ми вже починаємо.

— Балакай тихіше,— мовив Ансельмо.— Тепер треба балакати якнайменше і якнайтихіше.

Вони обережно спускалися схилом, Ансельмо попереду, за ним Агустін, тоді Роберт Джордан, ступаючи дуже обережно, щоб не послизнутися, відчуваючи опалу глицю під мотузяними підошвами; ось він спіткнувся об корч, простяг руку вперед, і вона торкнулася холодного металу кулемета й складеної триноги. Він зсувався боком униз по схилу, сандалі ковзалися, розпушуючи м'яку землю, він знову й знову простягав ліву руку, і вона натрапляла на шорстку соснову кору, а потім зрештою намацала гладеньку смужку на стовбурі, і він підняв долоню, клейку від живиці, що виступила там, де було зроблено зарубку, і вони спустилися крутим лісистим узгір'ям до того місця, звідки Роберт Джордан і Ансельмо розглядали міст першого дня.

Ансельмо наткнувся в темряві на сосну, вхопив Роберта Джордана за руку й зашепотів так тихо, що той ледве почув його:

— Дивися. У них вогонь у жаровні.

Слабенький вогник світився якраз у тому місці, де — Роберт Джордан знав — дорога підходила до мосту.

— Ось звідси ми дивилися,— мовив Ансельмо. Він узяв руку Роберта Джордана, потяг її донизу й поклав на маленьку свіжу зарубку трохи вище коріння.— Це я зарубав, поки ти дивився на міст. Ось тут, праворуч, ти хотів прилаштувати *máquina*.

— Тут і прилаштуємо.

— Добре.

Роберт Джордан і Агустін поклали рюкзаки на землю біля сосни й пішли слідом за Ансельмо до невеликої рівної галявинки, де купкою росли молоді сосонки.

— Тут,— сказав Ансельмо.— Ось тут.

— Отже, звідси, як тільки розвидніє,— зашепотів Роберт Джордан Агустінові, присівши навпочіпки за сосонками,— ти побачиш невеликий відтинок дороги і в'їзд на міст. Ти побачиш міст увесь, і невеликий відтинок дороги з другого боку, а далі вона завертає за скелю.

Агустін мовчав.

— Ти лежатимеш тут, поки ми готуватимемо вибух, і як хто з'явиться нагорі чи внизу — стріляй.

— Звідки це світло? — спитав Агустін.

— З будки по той бік мосту,— прошепотів Роберт Джордан.

— Хто зніме вартових?

— Ми зі старим, я тобі вже казав. Але якщо в нас не вийде, стріляй по обох будках і по вартових, коли побачиш їх.

— Так. Ти мені вже казав.

— Після вибуху, коли Пабло зі своїми вибіжить із-за скелі, стріляй над ними, якщо за ними будуть гнатись. У будь-якому разі стріляй якомога вище, поверх їхніх голів, але так, щоб погоню зупинити. Все зрозумів?

— Аякже. Ти й учора так пояснював.

— Запитання є?

— Нема. У мене з собою два мішки. Можна набрати в них землі з горба, де не видно, й принести сюди.

— Тільки тут не копай. Тобі треба замаскуватися так само ретельно, як тоді, коли ми були нагорі.

— Гаразд. Я принесу землю ще потемки. І мішки прилаштую так, що їх не буде помітно. Ось побачиш.

— Звідси до мосту дуже близько. *Sabes?* Удень це місце добре видно знизу.

— Не турбуйся, *Inglés.* Ти куди тепер?

— Я спущуся ще нижче зі своєю маленькою *máquina.* Старий зараз переберється на той бік, так, щоб відразу вибігти до тієї будки, яка далі. Вона ж відкрита в той бік.

— Тоді все,— сказав Агустін.— *Salud, Inglés.* Тютюн у тебе є?

— Курити не можна. Дуже близько.

— Я не курити. Тільки потримаю цигарку в роті. Закурю потім.

Роберт Джордан простяг йому пачку, і Агустін узяв три цигарки і заткнув за піднятий козирок своєї пласкої чабанської шапки. Тоді розставив ніжки кулемета між дрібних сосонок і почав навпомацки розбирати свою поклажу й розкладати все так, щоб було напохваті.

— *Nada mas,*— сказав він.— Більше нічого.

Ансельмо й Роберт Джордан покинули його там і вернулися до своїх рюкзаків.

— Де б їх нам поставити? — пошепки мовив Роберт Джордан.

— Мабуть, тут. А ти певен, що поцілиш звідси вартового з маленької *máquina?*

— Це те саме місце, де ми лежали того дня?

— Те саме дерево,— сказав Ансельмо так тихо, що Джордан ледве почув його й здогадався, що старий говорить, не ворушачи губами, як тоді, першого дня.— Я надстругав ножем.

Роберта Джордана знову охопило таке почуття, ніби все це вже було раніше, але тепер воно виникло просто тому, що він повторив своє власне запитання, а старий свою відповідь. Так само було, коли Агустін запитав Роберта Джордана про вартових, хоч і знав уже відповідь наперед.

— Звідси близько. Навіть надто близько,— шепнув він.— Але світло падатиме з-за спини. Це дуже добре місце.

— Ну, тоді я піду на той бік і заляжу навпроти тієї будки,— сказав Ансельмо. А потім додав: — Ти мені вибач, *Inglés*. Але щоб не було помилки. Раптом я нетямущий.

— Що? — дуже тихо, наче зітхання.

— Ти скажи ще раз, щоб я знав точно.

— Щойно я вистрілю, ти теж стріляй. Коли вб'єш свого, біжи до мене. Рюкзаки будуть зі мною, і ти поможеш мені закласти заряди. Робитимеш усе, як я. Якщо зі мною щось станеться, зробиш усе сам так, як я тобі показував. Не квапся, роби все як треба, забивай ті дерев'яні клинці глибоко, гранати прив'язуй міцно.

— Мені все ясно,— сказав Ансельмо.— Я все запам'ятав. Тепер піду. Ти заховайся добре, *Inglés*, як почне світати.

— Перш ніж стріляти,— сказав Роберт Джордан,— перепочинь і ціться напевне. Не дивися на нього як на людину, а тільки як на ціль, *de acuerdo?* [1] Бери на мушку не цілого, а якусь певну точку. Ціться в живіт, якщо він стоятиме обличчям до тебе. Якщо стоятиме спиною — ціться в спину. Слухай, старий, якщо він сидітиме, то, тільки-но я почну стріляти, він підхопиться, перше ніж побігти чи пригнутися до землі. Отоді й стріляй. А якщо він не підхопиться, стріляй відразу. Не чекай. Тільки бий напевно. Підійди кроків на п'ятдесят. Ти ж мисливець. Для тебе тут нема нічого важкого.

— Я зроблю, як ти наказуєш,— сказав Ансельмо.

— Гаразд. Я так наказую,— мовив Роберт Джордан.

Добре, що я не забув викласти це як наказ, подумав він. Йому так легше. Так для нього хоч трохи зменшується гріх. Сподіваюся, що хоч трохи. Я забув, що він казав мені першого дня про вбивство.

— Так, я тобі наказую,— повторив він.— А тепер іди.

— *Me voy*,— сказав Ансельмо.— Ну, скоро побачимося, *Inglés*.

— Скоро побачимося, старий,— сказав Роберт Джордан.

Він згадав свого батька на залізничній станції й терпке від сліз прощання з ним і не сказав старому ані «прощавай», ані «щасти».

---

[1] Гаразд? *(Ісп.)*

— Дуло гвинтівки протер? — шепнув він.— А то куля не туди полетить.

— Ще там, у печері,— сказав Ансельмо.— Я їх усі попрочищав шомполом.

— Ну, скоро побачимося,— мовив Роберт Джордан, і старий широкою, легкою ходою пішов між дерев, нечутно ступаючи мотузяними підошвами.

Роберт Джордан ліг на землю, встелену глицею, й почав очікувати першого шурхоту сосон на вітрі, що завжди здіймається на світанку. Він вийняв з автомата магазин і кілька разів відтяг і відпустив затвор. Потім, відтягши його ще раз, перевернув зброю в руках, приклав у темряві дуло до уст і продув його, відчуваючи на язику масний, слизький метал. Тоді поклав автомат на ліву руку затвором догори, щоб туди не залетіла ні глиця, ні порох, і видушив великим пальцем усі патрони з магазина на носовик, якого розстелив перед собою. Потім, обмацуючи в темряві кожен патрон і повертаючи його в пальцях, він запхав їх один за одним назад. Тепер магазин знову став важкий, і він заклав його назад і почув, як він, клацнувши, став на місце. Він лежав за сосною ницьма, поклавши автомат на ліву руку, і дивився на вогник унизу. Інколи вогник зникав, і він здогадувався, що то вартовий у будці затуляє собою жаровню. Роберт Джордан лежав і чекав світанку.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ

Поки Пабло повертався в печеру і поки загін сходив униз схилом, туди, де стояли коні, Андрес під'їздив усе ближче до штабу Гольца. Вони виїхали на головну Навасеррадську автостраду, якою з гір спускалися вантажні машини. Там містився контрольний пункт, та, коли Гомес показав вартовому перепустку, одержану від підполковника Міранди, той посвітив на папірець кишеньковим ліхтариком, показав його іншому вартовому, потім повернув Гомесові й козирнув йому.

— *Siga*,— сказав він.— Їдьте далі. Але фару вимкніть.

Мотоцикл знову заревів. Андрес учепився за переднє сидіння, і вони поїхали далі, обережно пробираючись серед машин, що з вимкнутими фарами спускалися вниз довгою колоною. Зустрічалися й навантажені, що їхали вгору, і всі вони здіймали куряву. Андрес не бачив її в пітьмі, але відчував, як вона б'є йому в обличчя і рипить на зубах.

Вони під'їхали впритул до заднього борту однієї машини, мотоцикл тріскотів, врешті Гомес додав газу й випередив машину, потім другу, третю, четверту, а зустрічні, гуркочучи, котилися повз них лівим боком автостради. Тепер позаду ішла легкова

машина, і її клаксон безугавно вривався у гуркіт оповитих пилом ваговозів; нараз вона блиснула фарами, що освітили жовту хмару куряви, і промчала мимо, скрегочучи — бо водій перемкнув швидкість — і настійно, грізно, моторошно завиваючи клаксоном.

Потім вони натрапили на затор — весь рух попереду зупинився, і, лавіруючи між санітарними каретами, штабними машинами, панцирниками, ще й ще панцирниками, схожими на неповоротких, важких, металевих черепах із задертими в ще не осілій куряві дулами кулеметів, вони виїхали до другого контрольного пункту, де, видно, трапилася аварія. Одна з вантажних машин зупинилася, а водій другої, не помітивши цього, врізався в неї і розтрощив задній борт, і на дорогу вивалились ящики з патронами. Один із ящиків розбився, і, коли Гомес і Андрес зійшли з мотоцикла й покотили його поперед себе, пробираючись серед машин до контрольного пункту, де треба було показати перепустку, Андрес відчував під ногами мідні гільзи, що тисячами лежали в пилюзі. У вантажної машини, що наїхала на передню, був зім'ятий радіатор. Ще одна машина уткнулася передом їй у задній борт. Десятки інших уже вишикувалися за ними, і якийсь офіцер у важких чоботях біг до хвоста колони і кричав шоферам від'їхати назад, щоб можна було стягти з шосе розбиту машину.

Але вантажних машин було надто багато, і дати задній хід вони могли б лише тоді, якби офіцер, діставшись до хвоста колони, яка все зростала й зростала, зупинив той ріст. Андрес побачив, як він біжить, спотикаючись, із кишеньковим ліхтариком у руці, галасує й лається, а машини все під'їздили в темряві.

Вартовий на контрольному пункті не повернув їм перепустки. Вартових було двоє, вони ходили з гвинтівками за плечима, й ліхтариками в руках і теж галасували. Той, що взяв перепустку, підбіг до ваговоза із зустрічного потоку й звелів шоферові сказати на наступному контрольному пункті, щоб затримували всі машини, поки не розсотається затор. Потім, усе тримаючи перепустку в руці, вартовий вернувся назад і загорлав на шофера тієї машини, з якої випали ящики.

— Кидай усе і рушай далі, бога ради, бо ми ніколи тут не розплутаємося! — кричав він шоферові.

— У мене диференціал розбитий,— сказав шофер, нахилившись до задніх коліс.

— В бога і в душу твій диференціал. Кажу тобі — рушай!

— З розбитим диференціалом нікуди не рушиш,— сказав шофер і знову нахилився.

— Тоді нехай хто-небудь візьме тебе на буксир: адже ж треба врешті прибрати звідси все це лайно.

Шофер дивився спідлоба на вартового, що освітив ліхтариком пом'ятий задок машини.

— Рушай! Рушай! — кричав вартовий, тримаючи перепустку в руці.

— Давай документи,— нагадав йому Гомес.— Мою перепустку. Ми квапимося.

— Забирай свою перепустку до бісової матері,— сказав вартовий і, тицьнувши йому папірця, побіг через дорогу затримувати зустрічну машину.

— Розвернись на перехресті, під'їдь до цієї машини, потягнеш її за собою,— сказав він шоферові.

— Мені наказано...

— На... я на те, що тобі наказано. Роби, що я кажу.

Шофер дав газу, машина поїхала вперед, нікуди не звертаючи, і зникла в куряві.

Гомес звернув позад розбитої машини на вільний тепер правий бік дороги, і Андрес, знову вчепившись у переднє сидіння, побачив, як солдат із контрольного пункту затримує інший ваговоз і каже щось шоферові, який, висунувшись із кабіни, слухає його.

Тепер вони мчали шляхом, підіймаючись усе вище й вище в гори. Колону машин, що рухалася вгору, затримали біля контрольного пункту, і тільки зустрічні машини пролітали й пролітали лівим боком автостради повз їхній мотоцикл, що рівно й швидко виїздив на гору і незабаром наздогнав ту частину колони, яка відірвалася від решти після аварії поблизу контрольного пункту.

Не вмикаючи фари, вони випередили ще чотири панцирники, потім низку вантажних машин із солдатами. Солдати їхали в темряві мовчки, і спочатку Андрес лише відчував, що вони десь тут, у нього над головою, суцільною масою височать у куряві над бортами машин. Потім їх наздогнала ще одна штабна машина, вона безнастанно сигналила, і фари її то спалахували, то гасли, і, спалахуючи, освітлювали ваговози. Андрес побачив солдатів у сталевих касках, із гвинтівками між коліньми, дула кулеметів дивились угору, в небо, на мить чітко вирізняючись серед нічної пітьми, що знов поглинала їх, тільки-но фари легкової машини гасли. Порівнявшися з одним ваговозом у ту мить, коли фари спалахнули, він побачив у короткому зблиску світла солдатські обличчя, напружені й сумні. Солдати були в сталевих касках, і вони їхали на ваговозах по темній дорозі туди, звідки — вони знали це — мав розпочатися наступ, і в темряві солдатські обличчя відбивали потаємні думки, і в коротких зблисках світла солдати були такі, якими їх не побачиш вдень, бо вдень кожному соромно перед іншими — доти, доки почнеться

бомбування чи атака, а тоді ніхто вже не думає про те, яке в нього обличчя.

Сидячи позаду Гомеса, що все якось примудрявся держатися попереду штабної машини і випереджав одного ваговоза за одним, Андрес нічого цього не думав про солдатські обличчя. Він думав тільки: «Яка армія! Яке спорядження! Яка вона механізована! *Vaya gente!* [1] Подивись лишень на цих людей. Ось вона, республіканська армія. Дивися на них. Ваговоз за ваговозом. І в усіх однакова форма. Всі в сталевих касках. Дивися на *máquinas*, що стирчать із машин, чатуючи на літаки. Дивись, яка в нас армія!»

І коли мотоцикл випередив високі сірі ваговози, що везли солдатів, сірі ваговози з високими квадратними кабінами і квадратними потворними радіаторами, випередив, не зменшуючи швидкості, підіймаючись угору шляхом, у пилюзі й мерехтінні фар штабної машини, що освітлювала задній борт кожного ваговоза з намальованою на ньому армійською червоною зіркою і таку саму зірку на закурених бічних бортах, і коли мотоцикл уперто котився угору, а повітря ставало чимраз холодніше, і шлях круто петляв із боку в бік, і машини пирхали й гарчали, і в деяких над радіаторами в коротких зблисках світла клубочилась пара, і мотоцикл теж попирхував, деручись угору,— Андрес, міцно тримаючись за переднє сидіння, думав, що така подорож на мотоциклі,— як це гарно! Він ніколи доти не їздив на мотоциклі, а тепер вони їхали вгору в потоці машин, що йшли туди, де мав розпочатися наступ, і, піднімаючись із Гомесом крутим шляхом, він знав, що тепер не може бути й мови про повернення до табору перед нападом на пости. За такого руху на дорозі, за такої колотнечі добре буде, якщо йому пощастить дістатися назад тільки завтра надвечір. Він ніколи раніше не бачив наступу й готування до наступу, і тепер, їдучи цією дорогою, він дивувався — яку величезну й могутню армію створила Республіка! Тепер він їхав довгим відтинком шляху, який проліг по самому схилу гори, таким крутим, що, коли вони вже наближалися до верховини, Гомес звелів йому злізти, і вони вдвох викотили мотоцикл на останній крутий сторчак. Відразу ж за гірським гребенем, трохи ліворуч, дорога робила петлю, де розверталися машини, і там вони побачили мерехтливе світло у вікнах великого кам'яного будинку, що довгим темним велетнем бовванів проти нічного неба.

— Ходімо туди, запитаємо, де штаб,— сказав Гомес Андресові, і вони підкотили мотоцикл до зачинених дверей великого будинку, перед якими стояли вартові. Гомес прихилив мотоцикла

[1] Які люди! *(Ісп.)*

до стіни, і тут двері розчинилися, і в світлі, що падало зсередини, з'явився мотоцикліст у шкіряному костюмі, з сумкою через плече і з маузером у дерев'яній кобурі, що теліпався з правого боку. Коли двері зачинилися, він знайшов у темряві свій мотоцикл, пробіг з ним кілька кроків, щоб мотор завівся, і з ревом помчав угору дорогою.

Гомес звернувся до вартового, що стояв на дверях.

— Я капітан Гомес із Шістдесят п'ятої бригади,— сказав він.— Ти не можеш сказати мені, де знайти штаб генерала Гольца, командира Тридцять п'ятої дивізії?

— Це не тут,— сказав вартовий.

— А що тут?

— *Comandancia* [1].

— Яка *comandancia*?

— *Comandancia* — і квит.

— *Comandancia* якої частини?

— А ти хто такий, щоб так допитуватися? — сказав йому в темряві вартовий.

Тут, на верховині, небо було дуже чисте, всіяне зорями, і тепер, вихопившись із куряви, Андрес бачив уже навіть потемки. Внизу, там, де шлях завертав праворуч, він добре бачив обриси ваговозів та легкових машин, які проїздили на тлі нічного неба.

— Я капітан Рохеліо Гомес із першого батальйону Шістдесят п'ятої бригади, і я питаю, де міститься штаб генерала Гольца,— сказав Гомес.

Вартовий трохи розчинив двері.

— Покличте капрала! — гукнув він.

Саме в цю мить з-за повороту виїхала велика штабна машина й покотила до великого кам'яного будинку, де, очікуючи капрала, стояли Андрес і Гомес. Вона під'їхала до них і зупинилася біля дверей.

З машини вийшов високий чоловік, уже літній і опасистий, у дуже великому беретi кольору хакі, який носять у французькій армії піші єгері, в шинелі, з планшетом і револьвером на довгому ремені поверх шинелі. За ним вийшли два офіцери у формі Інтернаціональних бригад.

Звернувшись до шофера, чоловік у беретi звелів йому від'їхати від дверей і поставити машину в безпечному місці. Це було сказано французькою мовою, й Андрес нічого не зрозумів, а Гомес, колишній перукар, знав по-французькому лише кілька слів. Коли він рушив до дверей разом з обома офіцерами, Гомес добре побачив його обличчя і впізнав цього чоловіка. Він бачив його

[1] Комендатура *(ісп.)*.

на мітингах і часто читав його статті в «Мундо обреро», перекладені з французької. Він згадав ці кошлаті брови, водяво-сірі очі, подвійне підборіддя і впізнав у цьому чоловікові французареволюціонера, що свого часу очолив повстання французького флоту на Чорному морі.

Гомес знав, яку високу політичну посаду займає цей чоловік в Інтернаціональних бригадах, і знав, що йому має бути відомо, де міститься штаб Гольца, і він може послати його туди. Проте він не знав, що зробили із цим чоловіком час, розчарування, невдоволення своїми особистими й політичними справами й невситиме честолюбство, і він не знав, що нема нічого небезпечнішого, як звертатися до нього з будь-яким запитанням. Не відаючи всього цього, він ступив уперед, навперейми цьому чоловікові, відсалютував стиснутим кулаком і сказав:

— Товаришу Марті, ми веземо донесення генералові Гольцу. Чи не можете ви сказати нам, де його штаб? Справа дуже нагальна.

Високий, опасистий чоловік повернув голову до Гомеса й пильно оглянув його своїми водявими очима. Навіть тут, на фронті, після їзди у відкритій машині на свіжому повітрі, в його землистому обличчі, освітленому яскравою електричною лампочкою, було щось мертвотне. Здавалося, ніби воно виліплене з того бруду, який буває під пазурами в дуже старого лева.

— Що ви везете, товаришу? — спитав він Гомеса по-іспанському з сильним каталонським акцентом. Його очі зиркнули скоса на Андреса, ковзнули по ньому, потім знову вернулися до Гомеса.

— Донесення генералові Гольцу, яке наказано доставити в його штаб, товаришу Марті.

— Звідки воно, товаришу?

— З фашистського тилу,— сказав Гомес.

Андре Марті простяг руку по пакет та інші папери. Тоді глянув на них і запхав усе в кишеню.

— Заарештувати обох,— сказав він капралові.— Обшукати й привести до мене, тільки-но я пришлю по них.

З пакетом у кишені він увійшов до будинку. Андреса й Гомеса завели до вартівні й почали обшук.

— Що це на нього найшло? — спитав Гомес одного з вартових.

— *Está loco*,— сказав вартовий.— Він божевільний.

— Не може бути. Адже він видатний політичний діяч,— мовив Гомес.— Він головний комісар Інтернаціональних бригад.

— *Aspesar de eso, está loco*,— сказав капрал.— Все одно він божевільний. Що ви робите у фашистському тилу?

— Цей товариш звідти, він партизан,— відповів Гомес капралові, що обшукував його.— Він везе донесення генералові Гольцу. Ти ж не загуби моїх документів. І гроші, й оцю кулю на нитці. Це моє перше поранення, в Гвадаррамі.

— Не турбуйтеся,— сказав капрал.— Все лежатиме ось у цій шухляді. Чому ви не запитали мене про Гольца?

— Ми хотіли запитати. Я звернувся до вартового, а він покликав тебе.

— Але в цей час підійшов божевільний, і ви його запитали? Його ні про що не можна питати. Він божевільний. Ваш Гольц за три кілометри звідси. Треба поїхати дорогою вгору, а тоді звернути між скелями праворуч у ліс.

— А ти можеш відпустити нас до нього?

— Ні. За це я накладу головою. Я мушу відвести вас до божевільного. Та й пакет ваш у нього.

— Може, ти кому-небудь скажеш про нас?

— Так,— відповів капрал.— Побачу когось із начальства й скажу. Всі знають, що він божевільний.

— А я завжди вважав його за велику людину,— сказав Гомес.— За людину, що уславила Францію.

— Все це, може, й так,— мовив капрал і поклав Андресові руку на плече.— Але він божевільний. У нього манія розстрілювати людей.

— І він їх справді розстрілює?

— *Como lo oyes* [1],— сказав капрал.— Цей старий стільки народу загубив, більше, ніж бубонна чума. *Mat más que la peste bubonica.* Але він не як ми, він не фашистів убиває. *Qué pa.* З ним жарти кепські. *Mata bichos raros.* Він вибирає щось особливе. Троцькістів. Ухильників. Всіляку рідкісну дичину.

Андрес нічого з цього не зрозумів.

— Коли ми були в Ескоріалі, то я навіть не знаю, скількох там повбивали за його наказом,— сказав капрал.— А розстрілювати доводиться нам. Інтербригадівці своїх розстрілювати не хочуть. Особливо французи. Щоб уникнути неприємностей, посилають нас. Ми розстрілювали французів. Розстрілювали бельгійців. Розстрілювали й усіляких інших. Якої тільки національності там не було. *Tiene mania de fusilar gente* [2]. І все за політичні справи. Він божевільний. *Purifica más que el salvarsán.* Таку чистку робить, краще за сальварсан.

— Але ти кому-небудь скажеш про пакет?

— Так, друже. Неодмінно. Я в цих обох бригадах усіх знаю. Вони тут усі бувають. Я навіть росіян знаю, але з них мало хто

---

[1] Як ти сам чуєш *(ісп.)*.

[2] У нього манія розстрілювати людей *(ісп.)*.

говорить по-іспанському. Ми не дозволимо цьому божевільному розстрілювати іспанців.

— А як бути з пакетом?

— З пакетом теж усе владнаємо. Ти не турбуйся, товаришу. Ми знаємо, як поводитися з цим божевільним. Він тільки для своїх небезпечний. Ми тепер це зрозуміли.

— Введіть заарештованих,— почувся голос Андре Марті.

— *Quereis echar un trago?* — спитав капрал.— Може, вип'єте по чарочці?

— Що ж, давай.

Капрал дістав із шафки пляшку ганусівки, й Гомес з Андресом випили. Випив і капрал. Він витер губи рукою.

— *Vámonos*,— сказав він.

Вони вийшли з вартівні, відчуваючи, як пекучий ковток ганусівки зігріває рот, шлунок, серце, і пройшли коридором у кімнату, де за довжелезним столом, розклавши перед собою карту, держачи в руках червоно-синього олівця, що допомагав йому гратися в полководця, сидів Марті. Для Андреса все це була тільки ще одна зайва затримка. Таких затримок уже багато набралося за сьогоднішню ніч. Їх завжди буває забагато. Та якщо в тебе з документами все гаразд і сумління чисте, то боятися нічого. Закінчується це завжди тим, що тебе відпускають і ти прямуєш далі своєю дорогою. Однак *Inglés* велів квапитися. Тепер Андрес знав, що не встигне вернутися назад до нападу на пости, але пакет треба було доставити, а цей, що розсівся за столом, поклав його собі в кишеню.

— Станьте сюди,— сказав Марті, не дивлячись на них.

— Товаришу Марті, послухайте,— не стримався Гомес, гнів якого ще підсилила ганусівка.— Сьогодні вночі ми вже раз затрималися через невігластво анархістів. Потім через недбайливість бюрократа-фашиста. А тепер нас затримує зайва недовірливість комуніста.

— Мовчіть,— наказав Марті, не дивлячись на нього.— Ви не на мітингу.

— Товаришу Марті, це дуже нагальна справа,— сказав Гомес.— І дуже важлива.

Капрал і солдат з цікавістю спостерігали цю сцену, ніби дивилися п'єсу, бачену вже багато разів, але й досі цікаву.

— Всі справи нагальні,— сказав Марті.— І всі дуже важливі.— Тепер він глянув на них, не випускаючи олівця з рук.— Звідки вам відомо, що Гольц тут? Ви розумієте, що це означає — з'являтися сюди й розпитувати про генерала перед початком наступу й називати його прізвище? Звідки вам відомо, що цей генерал має бути саме тут?

— Поясни йому сам,— сказав Гомес Андресові.

— Товаришу генерале,— почав Андрес. Андре Марті не виправив цієї помилки щодо його чину.— Цей пакет мені дали по той бік фронту...

— По той бік фронту? — перепитав Марті.— Так, він казав, що ти прийшов із фашистського тилу.

— Товаришу генерале, мені вручив його один *Inglés*, на ім'я Роберто, він динамітник і прийшов до нас підірвати міст. Розумієте?

— Ну, ну, розповідай.— Марті вимовив слово «розповідай» таким тоном, ніби сказав «бреши», «викручуйся», «вигадуй».

— Так от, товаришу генерале, *Inglés* звелів мені якомога швидше доставити пакет генералові Гольцу. Він сьогодні розпочинає наступ тут, у горах, і ми просимо тільки одного, щоб нам дозволили якнайшвидше передати пакет, як на те буде ваша ласка, товаришу генерале.

Марті похитав головою. Він дивився на Андреса, але не бачив його.

Гольц, думав він із тим змішаним почуттям страху і тріумфу, яке переймає людину, котра почула, що її конкурент загинув у жахливій автомобільній катастрофі чи що хтось, кого ненавидиш, але щодо порядності кого не маєш сумніву, вчинив розстрату. Щоб Гольц теж був із ними заодне! Щоб Гольц підтримував відверті зв'язки з фашистами! Гольц, якого він знає майже двадцять років. Гольц, який разом з Лукачем захопив тієї зими, в Сибіру, поїзд із золотом. Гольц, який бився з Колчаком, і в Польщі, і на Кавказі, і в Китаї, і тут, з першого жовтня. Але він був близький з Тухачевським! Правда, і з Ворошиловим теж. Але й з Тухачевським, і з ким іще? Тут, певна річ, з Карковим. І з Лукачем. А всі угорці — інтригани. Він ненавидів Галля. Гольц ненавидів Галля. Це треба пам'ятати. Затям це. Гольц завжди ненавидів Галля. Зате добре ставився до Путца. Це теж треба пам'ятати. І начальником штабу в нього Дюваль. Бач, що виходить. Ти ж чув, як він називав Копіка дурнем. Отже, ясно. Це факт. А тепер — донесення з фашистського тилу. Дерево буде міцне й ростиме, якщо з нього геть повідтинати гниле гілля. І гнилизна має бути очевидна для всіх, бо її треба знищити. І не хтось інший, а саме Гольц! Щоб Гольц був зрадником! Він знав, що довіряти не можна нікому. Нікому. Й ніколи. Ні дружині. Ні братові. Ні найдавнішому другові. Нікому. Ніколи.

— Виведіть їх,— сказав він вартовим.— І добре пильнуйте.

Капрал перезирнувся з солдатом. Цього разу вистава була нудніша, ніж звичайно.

— Товаришу Марті,— сказав Гомес,— не втрачайте розуму. Вислухайте мене, чесного офіцера й партійця. Пакет треба до-

ставити будь-що. Цей товариш пройшов з ним через фашистські позиції, щоб вручити товаришеві генералові Гольцу.

— Виведіть їх,— тепер уже лагідно сказав Марті вартовим. Йому було шкода, по-людському шкода цих обох, якщо їх доведеться ліквідувати. Але його пригнічувала трагедія з Гольцом. Треба ж, щоб це був саме Гольц, думав він. Я негайно покажу це фашистське донесення Варлову. Ні, краще показати його самому Гольцу й подивитись, як він сприйме його. Так я й зроблю. Хіба можна покладатися на Варлова, якщо й сам Гольц зрадник? Ні. Тут треба діяти дуже обережно.

Андрес обернувся до Гомеса.

— Отже, він не хоче відсилати пакет? — спитав Андрес, не вірячи своїм вухам.

— Хіба ти не чув? — мовив Гомес.

— *Me cago en su puta madre* [1],— сказав Андрес.— *Está loco.*

— Так,— сказав Гомес.— Він божевільний. Ви божевільний. Чуєте? Божевільний! — кричав він на Марті, який знову схилився над картою з червоно-синім олівцем у руці.— Чуєш, ти? Ти божевільний! Божевільний убивця!

— Виведіть їх,— сказав Марті вартовим.— Їм затьмарило розум від усвідомлення власної вини.

— Божевільний убивця! — кричав Гомес.

— *Hijo de la gran puta* [2],— сказав Андрес.— *Loco.*

Тупоголовість цього чоловіка розлютила Андреса. Якщо він божевільний, то треба його викинути звідси як божевільного. Нехай заберуть пакет з його кишені. Хай він буде проклятий, цей божевільний. Звичайний спокій і незлобивість Андреса поступилися місцем важкій іспанській люті. Ще трохи, і вона могла засліпити його.

Дивлячись на карту, Марті сумовито покивав головою, коли вартові вивели Гомеса й Андреса з кімнати. Вартові з насолодою слухали, як його обсипали лайкою, але загалом ця вистава розчарувала їх. Раніш бувало цікавіше.

Андре Марті вислухав лайку спокійно. Скільки людей закінчували розмови з ним лайкою. Він завжди щиро, по-людському жалів їх. І завжди думав про це, і це була одна з небагатьох щирих думок, які в нього залишались і які він міг вважати за свої власні.

Він сидів так, встромивши очі й вуса в карту, в карту, якої він ніколи не розумів по-справжньому, в брунатні лінії горизонталей, тонкі, концентричні, схожі на павутиння. Він знав, що ті горизонталі показують різні гори й долини, але ніколи не міг

[1] Іспанська лайка.
[2] Іспанська лайка.

збагнути, чому це саме оця гора, а це саме оця долина. Проте йому, як політичному керівникові бригад, дозволялося втручатися в усе, і він тицяв пальцем у те чи те занумероване, обведене тонкою брунатною лінією місце на карті серед зелених цяток лісів, перетятих смужечками доріг, які йшли рівнобіжно зовсім не випадковим вигинам рік, і казав: «Ось. Вразливе місце ось тут».

Галль і Копік, обидва честолюбці й політикани, погоджувались з ним, і через деякий час солдати, які ніколи не бачили тієї карти, але яким називали перед атакою номер визначеної висоти, йшли в атаку на цю висоту і знаходили смерть на її схилах або ж, зустрінуті вогнем із оливкового гаю, падали ще біля її підніжжя. Або десь на іншій ділянці фронту солдати без будь-яких перешкод виходили на визначену висоту, але від цього теж ніякої користі не було. Та коли Марті тицяв пальцем у карту в штабі Гольца, на блідому обличчі генерала, чию голову вкривали рубці від ран, випиналися жовна, і він думав: «Я мав би застрелити тебе, Андре Марті, перш ніж ти торкнешся моєї карти отим своїм сірим гнилим пальцем. Прокляття на твою голову за всіх людей, яких ти вбив, втрутившись у справу, в якій нічогісінько не тямиш. Нехай буде проклятий той день, коли твоїм ім'ям почали називати тракторні заводи, села, кооперативи і ти став символом, якого я не смію зачепити. Іди, сій підозру, погрожуй, втручайся, викривай і розстрілюй деінде, а мій штаб не чіпай».

Але замість сказати все це голосно, Гольц тільки відхилявся на спинку крісла, далі від цієї схиленої над картою туші, далі від цього пальця, від цих водявих очей, шпакуватих вусів і смердючого дихання, і казав: «Так, товаришу Марті. Я вас зрозумів. Але, по-моєму, це непереконливо, і я з вами не згоден. Можете діяти через мою голову. Будь ласка. Можете порушити це питання в партійному порядку, як ви оце висловилися. Але я з вами не згоден».

А тепер Андре Марті сидів над картою за голим столом, і гола електрична лампочка освітлювала його голову у великому береті, насунутому на лоб, щоб захищати очі від різкого світла, і він раз у раз зазирав у гектографований наказ про наступ і повільно, дбайливо, копітко звіряв наказ по карті, ніби молоденький офіцер, що розв'язував тактичне завдання у військовому училищі. Війна захоплювала його цілком. Подумки він сам командував військом; він мав право втручатися в діяльність штабу, а, за його переконанням, це й означало командувати. І він сидів отак з донесенням Роберта Джордана в кишені, а Гомес і Андрес чекали у вартівні дальших подій, а Роберт Джордан лежав у лісі над мостом.

Навряд чи наслідок Андресової подорожі був би інший, якби Андре Марті не затримав його й Гомеса і вони вчасно виконали б своє завдання. На фронті не було людей, наділених достатньою владою, щоб припинити наступ. Машину заведено надто давно, і зупинити її відразу було неможливо. В усіх велетенських військових операціях діє велика сила інерції. І якщо машина почала рухатися, зупинити її майже так само важко, як важко було пустити в рух.

Але цього вечора, коли літній чоловік у насунутому на очі береті ще сидів за картою, розгорнутою на столі, двері відчинились і до кімнати ввійшов російський журналіст Карков у супроводі двох інших росіян у цивільному — в шкіряних пальтах і кепі. Капрал неохоче зачинив за ними двері. Карков був перша значна особа, до якої йому вдалося доступитись.

— Здрастуйте, товаришу Марті,— зневажливо-іронічно сказав Карков шепеляво і, як звичайно, зневажливо й іронічно усміхнувся, показуючи жовті зуби.

Марті підвівся. Він не любив Каркова, але Карков, який приїхав сюди від «Правды» й мав прямий зв'язок зі Сталіним, був у той час однією з найзначніших фігур в Іспанії.

— Це ви, товаришу Карков! — відказав він.

— Готуєте наступ? — глузливо спитав Карков, кивнувши головою в бік карти.

— Тільки вивчаю його,— відповів Марті.

— Хто наступає? Ви чи Гольц? — спокійно запитав Карков.

— Як вам відомо, я тільки політичний комісар,— відповів йому Марті.

— Та що ви,— сказав Карков.— Не будьте такі скромні. Ви ж справжній генерал. У вас карта, польовий бінокль. Ви ж, здається, були колись адміралом, товаришу Марті?

— Я був каноніром,— сказав Марті. Це була брехня. Насправді під час повстання він був старшим писарем. Але тепер він завжди думав, що був каноніром.

— Он як? А я гадав, що ви були просто писарем,— сказав Карков.— Я завжди плутаю факти. Характерна риса журналіста.

Двоє інших росіян не брали участі в розмові. Вони дивилися через плече Марті на карту і час від часу перемовлялися по-своєму. Марті й Карков після привітання перейшли на французьку.

— Для «Правды» факти краще не плутати,— сказав Марті.

Сказав різко, щоб якось повернути собі втрачену самовпевненість. Карков завжди «випускав із нього дух» (по-французькому *dégonfler*), і Марті, зустрічаючись з ним, нервував і боявся сказати зайве слово. Коли Карков розмовляв з ним, важко було повірити, що його, Андре Марті, послав сюди Центральний

Комітет Французької комуністичної партії з важливими повноваженнями. І важко було повірити, що його особа недоторканна. Карков міг легко дозволити собі порушити цю недоторканність, дошкуливши до живого. Тепер Карков казав:

— Звичайно я перевіряю факти, перше ніж відіслати повідомлення в «Правду». В «Правді» я абсолютно точний. Скажіть, товаришу Марті, ви нічого не чули про якийсь там пакет, посланий Гольцові одним з наших партизанських загонів, що діють у районі Сеговії? Там перебуває один американський товариш, на прізвище Джордан, і від нього мають надійти відомості. У нас є дані про сутички в фашистському тилу. Він мав прислати донесення Гольцові.

— Американець? — запитав Марті. Той сказав — *Inglés*. То ось у чім річ. Отже, він помилився. І навіщо ті дурні до нього звернулися?

— Атож,— Карков глянув на нього зневажливо.— Молодий американець, він не дуже розвинутий політично, але чудово знає іспанців і дуже досвідчений у партизанських справах. Віддайте мені те донесення, товаришу Марті. Воно й так дуже затрималося.

— Яке донесення? — запитав Марті. Запитання було дурне, і він сам зрозумів це. Але він не міг відразу визнати своєї помилки і сказав так тільки для того, щоб відтягти принизливу хвилину.

— Те, що лежить у вашій кишені. Донесення Джордана Гольцові,— крізь зуби сказав Карков.

Андре Марті вийняв з кишені пакет і поклав його на стіл. Він глянув Каркову просто в очі. Ну, гаразд. Він помилився, і тепер уже нічого не вдієш, але принижуватися до визнання власної поразки він не хотів.

— І перепустку,— тихо сказав Карков.

Марті поклав перепустку поряд із пакетом.

— Товаришу капрале! — гукнув Карков по-іспанському.

Капрал відчинив двері й увійшов до кімнати. Він скинув оком на Андре Марті, що дивився на нього, як старий кабан, зацькований собаками. На його обличчі не було ні страху, ні приниження. Він був злий, і якщо й зацькований, то ненадовго. Він знав, що цим собакам з ним не впоратися.

— Віддайте це тим двом товаришам, що у вашій вартівні, і скажіть їм, як проїхати до штабу генерала Гольца,— мовив Карков.— Їх і так задовго тримали тут.

Капрал вийшов, і Марті провів його поглядом, а потім подивився на Каркова.

— Товаришу Марті,— сказав Карков.— Я ще з'ясую, наскільки ваша особа недоторканна.

Марті дивився йому в очі й мовчав.

— І проти капрала теж нічого не затівайте,— вів далі Карков.— Капрал тут ні до чого. Я побачив цих людей у вартівні, й вони звернулися до мене (це була брехня). Я сподіваюся, що до мене завжди всі будуть звертатися (це була правда, хоч звернувся до нього саме капрал).

Карков вірив, що його присутність завжди приносить добро, і вірив у силу свого доброзичливого втручання.

— Знаєте, в СРСР мені пишуть на адресу «Правды» навіть з якого-небудь азербайджанського містечка, коли там чиняться неподобства. Вам це відомо? Люди кажуть: «Карков нам поможе».

Андре Марті дивився на Каркова, і на його обличчі була написана лише злість і неприязнь. Він думав одне: Карков пішов проти мене. Ну, гаразд, Карков, хоч ви людина й впливова, але начувайтеся.

— Тут, щоправда, трохи інше,— вів далі Карков,— але принцип той самий. Я ще з'ясую, наскільки ваша особа недоторканна, товаришу Марті.

Андре Марті відвернувся від нього й утупився в карту.

— Що пише Джордан? — запитав Карков.

— Я не читав,— відповів Андре Марті.— *Et maintenant fichez moi la paix* [1], товаришу Карков!

— Добре,— сказав Карков.— Не буду більше відривати вас від ваших воєнних вправ.

Він вийшов з кімнати й подався до вартівні. Андреса й Гомеса там уже не було, і він постояв хвилинку в порожній вартівні, дивлячись на дорогу і на далекі верхів'я гір, що виднілися звідти в сірій імлі досвітку. Ми повинні пробитися туди, думав він. Чекати вже недовго.

Андрес і Гомес знову їхали дорогою на мотоциклі, але тепер уже світало. Як і раніше, держачись за переднє сидіння мотоцикла, який минав поворот за поворотом у сірому тумані, що огортав верхів'я гір, Андрес відчував швидку їзду; потім Гомес загальмував, і вони злізли з мотоцикла й стали поряд нього посеред дороги, що вилася вниз, і в лісі по ліву руку від них були танки, замасковані віттям. Ліс був зайнятий військом. Андрес побачив довгі ручки нош на плечах солдатів, що проходили мимо. Праворуч, під деревами, неподалік дороги, стояли три штабні машини, замасковані сосновим гіллям.

Гомес підкотив мотоцикл до однієї з цих машин, поставив його під сосною і заговорив із шофером, що сидів тут-таки, біля машин, прихилившись спиною до дерева.

---

[1] А тепер дайте мені спокій *(франц.)*.

— Я проведу вас до нього,— сказав шофер.— Заховай свого мотоцикла і вкрий його ось цим.— Він показав на купу нарубаного віття.

Сонце щойно з'явилося над вершечками сосон, коли Гомес і Андрес пішли за шофером — його звали Вісенте — стежкою між соснами і вгору схилом до входу в бліндаж, з даху якого і далі, вгору, між деревами, тяглися дроти. Він зупинився біля входу, а шофер зайшов усередину. Андрес захоплено оглядав будову бліндажа, вхід до якого здалека скидався на звичайну яму на схилі горба; викопаної землі поблизу не було, і, стоячи біля входу, він бачив, що бліндаж глибокий, просторий і люди вільно ходять у ньому, навіть не нахиляючи голови під високою брусованою стелею.

Шофер Вісенте вийшов до них.

— Генерал там, нагорі, на вихідному рубежі,— сказав Вісенте.— Я віддав пакет начальникові його штабу. Він розписався. Ось на.

Він простяг Гомесові конверт, на якому стояв підпис. Гомес віддав конверта Андресові, той подивився на нього й запхнув за пазуху.

— Як прізвище того, хто підписав? — спитав він.

— Дюваль,— відповів Вісенте.

— Добре,— сказав Андрес.— Це один із тих трьох, кому можна було віддати пакета.

— Чекатимемо відповіді? — спитав Гомес.

— Треба б дочекатися. Але де буде *Inglés* та інші після мосту, де мені їх тепер шукати — тільки богові відомо.

— Ходімо посидимо,— сказав Вісенте,— поки генерал повернеться. Я почастую вас кавою. Ви, мабуть, голодні.

— Скільки танків,— сказав Гомес.

Він проходив повз накриті віттям, помальовані у брудно-зелений колір танки, від яких по встеленій глицею землі тяглися глибокі колії, що показували, де танки звертали з дороги й заїжджали в ліс. З-під соснового віття горизонтально стирчали дула сорокап'ятиміліметрових гармат; водії й стрільці в шкіряних пальтах і ребристих шоломах сиділи, прихилившись до дерев, чи спали на землі.

— Це резерв,— сказав Вісенте.— І ці війська теж резервні. Ті, що почнуть наступ,— нагорі.

— Багато їх тут,— мовив Андрес.

— Так,— сказав Вісенте.— Ціла дивізія.

А в бліндажі, тримаючи донесення Роберта Джордана в лівій руці і дивлячись на годинника на тій же руці, перечитуючи донесення вчетверте й за кожним разом відчуваючи, як піт ви-

ступає йому під пахвами й струмочками стікає по боках, Дюваль казав у телефонну трубку:

— Тоді дайте позицію Сеговія. Поїхав? Дайте позицію Авіла.

Він не кидав телефонної трубки, але користі з цього було мало. Він устиг уже переговорити з обома бригадами. Гольц оглядав розташування частин і тепер був на шляху до спостережного пункту. Дюваль викликав спостережний пункт, але Гольца там ще не було.

— Дайте мені польовий аеродром номер один,— сказав Дюваль, раптом вирішивши взяти всю відповідальність на себе. Він затримає наступ під свою відповідальність. Краще затримати. Не можна посилати людей у наступ, що має бути несподіваним, якщо ворог чекає цього наступу. Не можна. Це просто вбивство. Так не можна. Немислимо. Хай що буде, те й буде. Нехай його потім розстріляють, якщо захочуть. Він негайно викличе аеродром і відкладе бомбування. Та що, як це тільки відтяжний наступ? Що, як ми маємо тільки відтягти військо й спорядження? Що, як мета полягає саме в цьому? Адже коли йдеш у наступ, тобі ніколи не скажуть, що він тільки відтяжний.

— Не треба аеродрому,— сказав він зв'язківцеві.— Дайте спостережний пункт Шістдесят дев'ятої бригади.

Він усе ще додзвонювався туди, коли почув гуркіт перших літаків.

Тієї ж хвилини його з'єднали із спостережним пунктом.

— Слухаю,— спокійно озвався Гольц.

Він сидів, притулившись спиною до мішка з піском, поставивши ноги на великий камінь, з його нижньої губи звисала цигарка, і, розмовляючи, він дивився вгору, через плече. Він бачив, як розгорталися клином трійки, гримотіли й поблискували сріблом у небі, виринувши з-за далекої гори із першим сонячним промінням. Він спостерігав, як вони наближаються, гарно вилискуючи на сонці. Він бачив двоїсті ореоли там, де промені сонця падали на пропелери.

— Слухаю,— сказав він у трубку по-французькому, бо це був Дюваль.— *Nous sommes foutus. Oui. Comme toujours. Oui. C'est dommage. Oui* [1]. Шкода, що вже надто пізно.

В його очах, що стежили за літаками, світилася гордість. Тепер він уже розрізняв червоні знаки на крилах і стежив за швидким, величним, грімким летом машин. Ось як воно могло бути. Це наші літаки. Вони прибули сюди, розмонтовані, на пароплавах, із Чорного моря, через Мармурове море, через Дарданелли, через Середземне море, і їх обережно вивантажили в Аліканте, вправно зібрали, випробували й визнали бездоган-

[1] Нам каюк. Так. Як завжди. Так. Дуже жаль. Так *(франц.)*.

ними, і тепер вони летять рівним і чітким ключем, срібні в ранковому промінні, летять бомбити оті гребені гір, трощити й громити їх, щоб прокласти нам шлях.

Гольц знав, що відразу по тому, як літаки пройдуть у нього над головою, вниз полетять бомби, схожі в повітрі на дельфінів. І тоді верхи гір вибухнуть у реві, злетять угору, їх сповиють хмари пилу, а потім ці хмари зіллються в одну, і все зникне з очей. Тоді обома схилами, скрегочучи, поповзуть танки, а за ними рушать обидві його бригади. І якби наступ був раптовий, вони б ішли й ішли вперед, униз, угору, все далі й далі, подеколи зупиняючись, розчищаючи шлях, бо роботи багато, важкої роботи, яку треба виконати досконало, а танки допомагали б їм, танки розверталися б і прикривали б їх своїм вогнем, а інші почали б підвозити піхоту до бою, а потім сповзати далі схилами, через перевал і вниз, на той бік. Так мало б бути, якби не було зради і якби всі зробили те, що їм належало зробити.

Є два хребти, і є танки, і є дві славні бригади, готові щохвилини виступити з лісу, і ось щойно з'явилися літаки. Все, що мав зробити він, зроблено так, як треба.

Але, стежачи за літаками, що були тепер майже над самою його головою, він відчув, як йому замлоїло під серцем, бо, почувши по телефону донесення Джордана, він зрозумів, що на верхів'ях гір нікого не буде. Вони зійдуть униз і заляжуть від осколків у вузеньких траншеях чи поховаються в лісі, а тільки-но бомбардувальники полетять, вони знову підіймуться нагору з кулеметами, з автоматами і з тими протитанковими гарматами, які Джордан бачив на шляху, і в нас буде на одну ганьбу більше. Але в оглушливому реві літаків було те, що мало бути, і, стежачи за ними, дивлячись угору, Гольц сказав у телефонну трубку:

— Ні. *Rien à faire. Rien. Faut pas penser. Faut accepter* [1].

Гольц дивився на літаки суворими, гордими очима, що знали, як могло б бути і як буде, і сказав, пишаючись тим, як могло б бути, вірячи в те, як могло б бути, навіть якщо так ніколи не буде:

— *Bon. Nous ferons notre petit possible* [2],— і повісив трубку.

Але Дюваль не дослухав його. Сидячи за столом з телефонною трубкою в руках, він чув лише ревіння літаків і думав: а може, таки зараз, ось, може, таки цього разу, прислухайся до них, може, таки бомбардувальники рознесуть їх ущент, може, таки проб'ємося туди, може, таки він одержить резерви, які просив, може, цього разу таки починається. Ну ж бо, ну! Мотори ревіли так, що він не чув навіть власних думок.

[1] Нічого не вдієш. Нічого. Не треба про це думати. Треба змиритися *(франц.)*.
[2] Добре. Ми зробимо, що зможемо *(франц.)*.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ

Роберт Джордан лежав за сосною на схилі гори, над дорогою, що вела до мосту, і дивився, як світає. Він завжди любив цю світанкову пору, і тепер йому було приємно стежити за світанком, відчувати, ніби й усередині в нього все виповнюється сірою імлою, неначе він був часткою цього повільного світання, що передує сходу сонця, коли речі стають чорні, а простір між ними — світлий, і світло, що вночі горіло яскраво, блякне і врешті гасне в сяйві дня. Обриси сосон нижче по схилу вирізнялися вже зовсім чітко, стовбури стали масивні й бурі, дорога поблискувала в пасмах туману, що стелився над нею. Все на ньому було мокре від роси, земля в лісі була м'яка, і під ліктями він відчував піддатливу буру опалу глицю. Крізь легкий туман, що напливав з річки, він бачив унизу над проваллям сталеві ферми мосту, легкі й прямі, і дерев'яні будки вартових з обох кінців. Але плетиво ферм ще здавалося тонким і тендітним у тумані, що завис над річкою.

Він побачив вартового в будці, його спину — той був у плащі — і шию під сталевою каскою, коли він схилявся погріти руки над жаровнею, зробленою з продірявленої бляшанки з-під бензину. Він чув плюскіт води, що бігла по камінню глибоко внизу, і бачив ріденький димок над будкою вартового.

Він глянув на годинника і подумав: цікаво, чи добрався вже Андрес до Гольца? Якби я знав точно, що міст треба буде підірвати, я б дихав зараз якнайповільніше, щоб час тягся довго-довго і знов можна було відчувати його плин. А все ж, пощастило Андресові чи ні? А якщо пощастило, припинять вони чи ні? Чи встигнуть вони припинити? *Qué va.* Не суши собі голови. Або припинять, або ні. Рішення може бути тільки одне, зачекай трохи, і ти про нього дізнаєшся. Ану ж наступ буде вдалий? Гольц сказав, що це можливо. Є шанс. Якщо пустити наші танки цим шляхом, а люди підуть праворуч, і обминуть Ла-Гранху, і обійдуть весь лівий ланцюг гір. Чому ти навіть уявити собі не можеш, що наступ буде вдалий? Настільки звик оборонятися, що тобі навіть у голову таке не вкладається. Воно-то так. Але з Гольцом ти розмовляв до того, як уся та жива сила й техніка пройшла шляхом у той бік. До того, як з'явились оті літаки. Не будь такий наївний. Але запам'ятай: поки ми стримуємо фашистів тут, у них зв'язані руки. Вони не можуть напасти на іншу країну, не впоравшись спочатку з нами, а з нами вони ніколи не впораються. Якщо французи нам хоч трохи допоможуть, хоч залишать кордон відкритим і якщо Америка дасть нам літаки, вони з нами ніколи не впораються. Ніколи, якщо нам хоч

що-небудь дадуть. Цей народ боротиметься довіку, дайте йому лише добру зброю.

Ні, до перемоги тут іще далеко, мабуть, іще кілька років. Це тільки контрнаступ, відтяжний маневр. Не треба марних ілюзій. Ану ж сьогодні нам пощастить прорвати фронт? Адже це наш перший великий наступ. Не втрачай відчуття реальності. А все ж — що, як пощастить? Не захоплюйся, сказав він собі. Згадай, що пройшло по шосе в той бік. Ти зробив усе, що міг. Портативні короткохвильові рації — ось що нам потрібно. Ну що ж, колись ми їх матимемо. Але поки що їх нема. А ти будь уважний і роби те, що маєш робити.

Нинішній день — тільки один із багатьох, багатьох прийдешніх днів. Але, може, все, що діятиметься у ті майбутні дні, залежить від того, що ти зробиш сьогодні. Так було протягом усього цього року. Так було вже багато разів. Уся ця війна така. Що це ти вдарився в таку філософію зрання, сказав він собі. Краще дивися, що діється там, унизу.

Він побачив, як двоє людей у пончо й сталевих касках, з гвинтівками за плечима вийшли з-за вигину дороги й попрямували до мосту. Один зайшов у будку вартового на тому кінці мосту й щез із очей. Другий пішов мостом повільною, важкою ходою. Посередині мосту він зупинився і плюнув у річку, тоді неквапно пішов далі; другий вартовий вийшов йому назустріч, погомонів з ним хвилинку і пішов мостом на той бік. Він ішов швидше, ніж солдат, що його заступив (каву чує, подумав Роберт Джордан), але й він зупинився посеред мосту і плюнув у річку.

Прикмета в них така, чи що, подумав Роберт Джордан. Треба буде й мені плюнути, коли буду на мості. Якщо тільки зможу тоді плювати. Ні. Навряд чи цей засіб дійовий. Навряд чи він допоможе. Мені треба буде довести, що він не допомагає, перше ніж я потраплю на міст.

Новий вартовий зайшов у будку й сів там. Гвинтівку з примкнутим багнетом він припер до стіни. Роберт Джордан вийняв з нагрудної кишені бінокль і почав підкручувати окуляри, поки зробилися виразними металеві конструкції, пофарбовані в сіре, і той кінець мосту. Потім він навів бінокль на будку вартового.

Вартовий сидів, прихилившись до стіни. Каска його висіла поряд на гачку, і його обличчя було добре видно. Роберт Джордан упізнав у ньому того самого солдата, що вартував тут два дні тому в денну зміну. На ньому була та ж схожа на панчоху плетена шапочка. І він знову був неголений. Щоки в нього позападали, а вилиці випнулись. Кущуваті брови сходилися на переніссі. Він мав сонний вигляд, і Роберт Джордан раптом побачив, як він позіхнув. Потім солдат дістав кисет, пачку паперу й

скрутив собі цигарку. Він довго морочився з запальничкою, зрештою вкинув її в кишеню, підійшов до жаровні, нахилився над нею, вихопив жаринку, підкинув її кілька разів на долоні, подув на неї, прикурив і кинув назад у жаровню.

Коли він знову прихилився до стіни будки, мирно пахкаючи цигаркою, Роберт Джордан довго дивився на нього крізь восьмикратний цейсівський бінокль. Потім опустив бінокль, склав його і заховав у кишеню.

Більше не дивитимусь на нього, сказав він собі.

Він лежав, і стежив за дорогою, і старався ні про що не думати. На сосні, що росла нижче на схилі, пирснула білка, і Роберт Джордан побачив, як вона побігла по стовбуру вниз, а тоді зупинилася, повернула голівку й глянула туди, де лежала людина, що спостерігала за нею. Він побачив білчині оченята, маленькі й блискучі, і хвіст, що сіпався від хвилювання. Потім білка плигнула на землю і кількома довгими стрибками — передні лапки підкуливши, розпушивши хвіст — опинилася біля іншого дерева. Стрибнувши на нього, вона ще раз оглянулася на Роберта Джордана, тоді сховалася за стовбуром. Потім Роберт Джордан знову почув її цокання й побачив, що вона розплатала на одній з верхніх гілок, а хвіст її злегка сіпається.

Він знову перевів погляд униз, на будку вартового, що виднілася між сосон. Йому захотілося, щоб білка була тут, у його кишені. Йому захотілося мати хоч що-небудь, що можна погладити. Він потер ліктями об глицю, але це було зовсім не те. Ніхто не знає, якою самотньою почуває себе людина, коли робить те, що роблю тепер я. Чому ніхто? Ось я знаю. Сподіваюся, хоч зайчик вибереться звідси щасливо. Ану, облиш. Так, так, авжже. Але ж можна сподіватися, ось я й сподіваюся. Що я підірву міст як слід і що вона вибереться щасливо. Так буде. Певне ж. Саме так. Більше мені зараз нічого не треба.

Він лежав і дивився вже не на дорогу і не на будку вартового, а поверх усього, на далекі гори. Зовсім не треба думати, сказав він собі. Роберт Джордан лежав нерухомо й дивився, як настає ранок. Він наставав дуже швидко — адже був кінець травня, і це був справді прекрасний літній ранок. Мотоцикліст у шкіряній куртці й шкіряному шоломі, з автоматом у чохлі біля лівого стегна переїхав через міст і почав підійматися дорогою вгору. Потім через міст пройшла санітарна машина і, проїхавши якраз під тим місцем, де лежав Роберт Джордан, теж стала підійматися дорогою вгору. І більше нічого. Він дихав пахощами сосни і чув плюскіт річки, міст тепер вимальовувався зовсім чітко й дуже гарно в ясному ранковому світлі. Він лежав за сосною, поклавши автомат у згин лівої руки, й більше не дивився на будку вартового, і час минав, і коли вже здавалося, що нічого

не буде, що нічого не може статися такого чудового травневого ранку, він раптом почув густий, глухий стугін бомб.

Тільки-но він його почув, тільки-но перші бомби гухнули десь далеко, навіть раніше, ніж громова луна встигла розкотитися по горах, він глибоко зітхнув і підняв автомат із землі. Рука його затерпла під вагою автомата, а пальці ворушилися нехотя, через силу.

Вартовий у будці підвівся, почувши гупання бомб. Роберт Джордан побачив, як він узяв гвинтівку й вийшов із будки, прислухаючись. Він стояв тепер посеред дороги, в променях сонця. Плетена шапочка з'їхала набакир, і сонце освітлювало його неголене обличчя, коли він задер голову, дивлячись у той бік, де літаки скидали бомби.

Туман уже розвіявся, і Роберт Джордан добре бачив чоловіка, що стояв посеред дороги й дивився на небо. Сонячне проміння, пробиваючись крізь верховіття сосон, освітлювало йому обличчя.

Робертові Джордану стало важко дихати, ніби груди йому стягли дротом, і, впершись міцніше ліктями в землю, відчуваючи пальцями пожолоблену поверхню ложа, він навів мушку, що стояла точно посеред прицільного прорізу, на груди вартовому і повільно натиснув на гачок.

Черга швидким, різким, коротким поштовхом вдарила йому в плече, а чоловік на дорозі з гримасою подиву й болю осів на коліна, потім скарлючився й уткнувся головою в асфальт. Його гвинтівка впала поряд, один палець застряв у спусковій дужці, зап'ясток вивернуло. Гвинтівка лежала на дорозі багнетом наперед. Роберт Джордан відвів очі від скарлюченого трупа, що лежав біля в'їзду на міст, і від будки вартового з другого кінця. Другого вартового йому не було видно, і він перевів очі на схил праворуч, туди, де, як він знав, ховався Агустін. Потім він почув, як вистрелив Ансельмо, постріл луною відбився в ущелині. Потім він почув, як Ансельмо вистрелив ще раз.

Відразу ж після другого пострілу загриміли гранати за закрутом шосе нижче мосту. Потім почулися вибухи гранат десь ліворуч. Тоді далі на дорозі розляглися рушничні постріли, а внизу крізь вибухи гранат застрочив Паблів автомат — так-так-так-так-так. Він побачив Ансельмо, що, ковзаючись, злазив із гори по кручі до другого кінця мосту, закинув свого автомата за спину, підхопив обидва важкі рюкзаки, що стояли за стовбурами сосон, по одному в кожну руку, і, відчуваючи, що від їхньої ваги руки йому ось-ось відірвуться, похитуючись, побіг крутим схилом униз, до шосе.

Біжачи, він почув, що Агустін гукає йому: *«Buena caza, Inglés! Buena caza!!»* — і подумав: «Щасливого полювання, так,

аякже, щасливого полювання»,— і тієї ж миті почув коло другого кінця мосту ще один постріл Ансельмо, що дзвоном озвався в сталевих фермах. Він обминув тіло вартового й вибіг на міст із рюкзаками, що розгойдувалися в руках. Старий уже біг йому назустріч з карабіном у руці.

— *Sin novedad!* — гукав він.— Нічого не сталося. *Tuve que rematarlo.* Мені довелося добити його.

Стоячи навколішки посеред мосту, розв'язуючи рюкзаки, вихоплюючи динаміт, Роберт Джордан побачив, що по Ансельмових щоках, по сивій щетині течуть сльози.

— *Ya maté uno tambien,*— сказав він старому.— Я теж одного вбив,— і хитнув головою в бік, де за мостом, скарлючившись, лежав вартовий.

— Так, друже, так,— мовив Ансельмо.— Треба вбивати, ось ми і вбиваємо.

Роберт Джордан уже ліз по фермах мосту. Сталь була холодна й мокра від роси, і він ліз обережно, шукаючи точки опори між перекосинами, відчуваючи тепле проміння сонця на спині, чуючи гуркіт бурхливої річки внизу, чуючи стрілянину, занадто інтенсивну стрілянину з боку горішнього поста. Він тепер обливався потом, хоч під мостом було холодно. На одній його руці був настромлений моток дроту, із зап'ястка другої звисали на ремінчику плоскогубці.

— Давай мені динаміт, *viejo*, але по одній палиці! — крикнув він Ансельмо.

Старий низько перехилився через поручні, простягаючи йому довгасті бруски, і Роберт Джордан брав їх, закладав у намічені місця, всовував глибше, закріплював.

— Клинці, *viejo!* Клинці давай!

Вдихаючи свіжий запах дерева недавно вистругання клинців, він щільно забивав їх, щоб заряд динаміту сидів міцніше між фермами.

І ось, роблячи свою справу, закладаючи динаміт, закріплюючи, забиваючи клинці, туго прикручуючи дротом, думаючи тільки про вибух, працюючи швидко і вправно, як досвідчений хірург, він раптом почув стрілянину з боку нижнього поста. Потім гримнула граната. Потім ще одна, заглушивши гук вируючої води. Потім з того боку все стихло.

Чорт, подумав він. Що там скоїлося з ними?

На горішньому посту ще стріляли. Забагато бісової пальби, подумав він, прив'язуючи дві гранати, одну коло другої, на закріплених брусках динаміту, обмотуючи їх по ребрах дротом, щоб трималися міцно й надійно, й підтягуючи, скручуючи дріт плоскогубцями. Потім він перевірив, як воно вийшло, і задля

більшої певності загнав над гранатами ще клинець, що туго присадив увесь заряд до сталевої ферми.

— Тепер з того боку, *viejo!* — гукнув він Ансельмо й поліз через плетиво ферм. Ніби Тарзан, що продирається крізь сталеві кущі, подумав він, і, вибравшись знову з сутіні під мостом, де гуркіт був надто лункий, він підвів голову й побачив Ансельмове обличчя і його руку, що простягала йому динаміт. Чорт, гарне обличчя в старого, подумав він. І вже не плаче. Тим краще. Один бік уже готовий, тепер ось іще цей бік — і все. Зріже, як бритвою. Ну, далі. Не хвилюйся. Роби своє діло. Швидко й чисто, як і на тому боці. Не нервуйся. Спокійно. Не силкуйся працювати швидше, ніж можеш. Тепер уже все буде гаразд. Один бік тобі, в усякому разі, ніхто не завадить підірвати. І все йде саме так, як треба. А холодно тут, під мостом. Ху, чортяка, як у винному погребі, зате хоч нема лайна. Звичайно коли працюєш під кам'яним мостом, то буває повно лайна. Це казковий міст. Добрі мені казки! Старому там, нагорі, гірше, ніж мені. Не силкуйся робити все швидше, ніж можеш.

— Дай пару клинців, *viejo!*

Не подобається мені, що там іще стріляють. Щось у Пілар негаразд. Мабуть, хтось із вартових був надворі. На подвір'ї чи за тартаком. І досі стріляють. Отже, там іще залишився хтось. І потім ця клята тирса. Ці кучугури тирси. Тирса, коли злежиться, дуже добре захищає від куль. Так, там, напевне, ще кілька чоловік залишилося. А внизу, де Пабло, тихо. Цікаво, що ж це все-таки було, коли там удруге знялася стрілянина? Мабуть, машина або мотоцикл. Аби лише не підійшли зараз панцирники чи танки. Давай, давай. Вкладай заряди якомога швидше, і забивай клинці, і стягуй дротом міцніше. Тремтиш, наче якась баба. Що це з тобою? Чого заквапився? Закладаюся, ота баба там, нагорі, зовсім не тремтить. Ота Пілар. А може, і вона теж. Схоже на те, що вона вскочила-таки в халепу. Ще затремтить, коли стане несила. Як і всі.

Він вихилився на сонце, і, коли простяг руку за бруском, що йому віддавав Ансельмо, і гуркіт вируючої води ніби стих, постріли на верхньому посту заляскали частіше, і знов почулися вибухи гранат. Потім ще вибухи гранат.

Видно, вдарили по тартаку.

Добре, що мій динаміт брусами, подумав він. А не паличками. Якого біса. Просто зручніше. Хоча торба, повна отих драглів, була б іще зручніша. Дві торби. Ні, вистачило б однієї. І якби в мене були детонатори й моя добра підривна машинка. Ця сволота кинула мою машинку в річку. Мою коробку — де лишень вона зі мною не побувала! Ось у цю річку він і кинув усе. Тварюка Пабло. Та нічого, він їм там зараз дає чосу.

— Ще, *viejo*.

Старий добре дає собі раду. Йому теж там нелегко, на мості. Йому було дуже важко вбити людину. Мені теж, але я просто не думав про це і зараз не думаю. Так треба. Тільки тут іще річ у тому, що в Ансельмо проста гвинтівка. Я знаю, як воно буває. Коли вбиваєш людину з автомата, все якось легше. Цебто для того, хто вбиває. Це зовсім інша річ. Ти лише натискуєш, а решту він уже робить сам. Автомат, а не ти. Гаразд, затямлю цю ідею, щоб розвинути її якось іншим разом. Ну й голова в тебе, Джордане. Розумна голова! Давай, Джордане, давай! Так кричали тобі, бувало, ще в школі, на футболі, коли м'яч був у тебе. А знаєш ти, що той паскудний Йордан [1] не набагато ширший за оцю річечку, що клекоче внизу? Біля витоку, звичайно. Все на світі починається з малого. А тут навіть затишно під мостом. Як дома, хоч від дому й далеко. Ну, Йордане, підтягнися. Тут справа серйозна, Йордане. Не розумієш? Серйозна. Але вже не така, як була. Може, ще раз перевірити перший заряд? *Para qué?* Тепер уже мосту кінець, хоч би що зі мною сталося. Коли не буде Йордана, не буде й мосту, а краще сказати — навпаки.

— Ще трошки, Ансельмо, друже,— сказав він.

Старий кивнув головою.

— Зараз закінчую,— сказав Роберт Джордан.

Старий знову кивнув.

Закріплюючи дротом гранати, він не чув уже стрілянини на шосе. Раптом він збагнув, що чує тільки гуркіт річки. Він глянув униз і побачив, як вода закипає білою піною між камінням, а потім розливається прозорим озерцем на гальці. Посеред озерця, втрапивши у вир, кружляє на одному місці клинець, який він упустив. Раптом поряд, полюючи на мошку, скинулася форель, і по воді пішли кола. Туго прикручуючи плоскогубцями дріт, що зв'язував обидві гранати, він бачив між металевими фермами мосту гірський схил, що зеленів під сонцем. Три дні тому все там було сіре, подумав він.

З прохолодної сутіні під мостом він вибрався на яскраве сонце й гукнув до Ансельмо, що схилився над ним згори:

— Дай мені великий моток дроту!

Старий подав йому моток.

Тільки б зараз нічого не порушити, а то вискочать завчасно. От якби можна було пропустити дріт наскрізь. Та дарма, з такою довгою дротиною все вийде гаразд, подумав Роберт Джордан, намацуючи загвіздки, що втримували на місці кільця, які мали звільнити спускові важелі запалу. Він перевірив, чи вистачить важелям місця, щоб відскочити, коли загвіздки буде

[1] Назва річки Йордан по-англійському вимовляється «Джордан».

висмикнуто (дріт, що їх з'єднував, проходив під важелями), потім прив'язав обривок дроту до одного кільця, з'єднав із головним дротом, що йшов від кільця другої гранати, відмотав трохи дроту, пропустив його поза сталевий косяк ферми й передав моток Ансельмо.

— Тримай обережно,— сказав він.

Тоді виліз на міст, узяв у старого моток і, розмотуючи дріт, пішов назад, до того місця, де посеред дороги лежав убитий вартовий; він ішов, перехилившись через поручні, і вів дріт за мостом, намагаючись робити це якомога швидше.

— Неси рюкзаки! — гукнув він через плече старому. Проходячи мимо свого автомата, нахилився, підібрав його й закинув за спину.

І тоді, піднявши очі від дроту, він побачив людей, що поверталися з верхнього поста.

Їх було четверо — він відразу побачив це, але тут-таки опустив очі, бо мусив стежити, щоб дріт не заплутався й не зачепився за який-небудь зовнішній виступ мосту. Еладіо серед них не було.

Роберт Джордан довів дріт до кінця мосту, накинув петлю на останню підпору й побіг до першого кам'яного придорожнього стовпця. Там він перерізав дріт і віддав кінець Ансельмо.

— Держи, *viejo*,— сказав він.— Ось так. Тепер ходімо зі мною назад до мосту. Ідучи, змотуй дріт. Ні, давай я сам.

Коло мосту він розпустив затягнену раніше петлю так, що дріт проходив тепер вільно й прямо до самісінького кільця гранати, до якого його було прикручено, й передав кінець Ансельмо.

— Іди з цим назад, до кам'яного стовпця,— сказав він.— Держи міцно, але вільно. Не тягни сильно. Як потягнеш надто сильно, міст підірветься. *Comprendes?* Розумієш?

— Атож.

— Держи обережно, але зависати не давай, бо заплутається. Держи легко й міцно, але дуже не тягни, поки не настане час. *Comprendes?*

— Гаразд.

— Коли настане час тягти, то саме тягни, а не шарпай.

Кажучи це, Роберт Джордан весь час дивився на шосе, яким повертались рештки загону Пілар. Вони були вже зовсім близько, і він побачив, що Прімітіво й Рафаель ведуть Фернандо. Його, видно, поранило в пах, бо він ішов, притискаючи обома руками те місце, а старий і юнак підтримували його з обох боків. Праву ногу він волік, дряпаючи асфальт рантом черевика. Пілар з трьома гвинтівками дерлася схилом нагору. Роберт Джордан не бачив її обличчя, але голову вона держала якомога вище.

— Як тут у вас? — гукнув Прімітіво.

— Добре. Ми майже закінчили,— відказав Роберт Джордан. Як у них — не варто питати. Коли він знову оглянувся, всі троє стояли край дороги і Фернандо хитав головою, відмовляючись іти вгору.

— Дайте мені гвинтівку,— почув Роберт Джордан його здушений голос.

— Ні, *hombre*. Ми тебе поведемо туди, де коні.

— Навіщо мені кінь? — сказав Фернандо.— Мені й тут добре.

Що було далі, Роберт Джордан не почув, бо заговорив із Ансельмо.

— Якщо підійдуть танки — підривай,— сказав він.— Але тільки тоді, коли вони вже в'їдуть на міст. Якщо панцирники — теж підривай. Коли в'їдуть на міст. А решту Пабло зуміє затримати.

— Я не буду підривати, поки ти там, під ним.

— Про мене не думай. Якщо треба буде підривати — підривай. Я прилаштую ще одну дротину і прийду сюди, тоді ми його разом підірвемо.

Він пустився бігцем до середини мосту.

Ансельмо бачив, як Роберт Джордан вибіг на міст — моток дроту на руці, автомат за спиною, плоскогубці на ремінчику біля зап'ястка. Ось він переліз через поручні й зник під мостом. Ансельмо, тримаючи кінець дротини в руці, в правій руці, присів за каменем і дивився вниз, на шосе й на міст. На півдорозі між ним і мостом лежав вартовий, сонце тепер пекло йому в спину — і здавалося, він зовсім осів під потоками проміння й розплатався на гладенькому асфальті шосе. Його гвинтівка лежала поряд, багнет був спрямований на Ансельмо. Старий дивився повз нього, на площину мосту, посмуговану тінями поручнів, і далі, туди, де дорога понад ущелиною завертала ліворуч і зникала з очей за стрімкою скелею. Він подивився на будку вартового на тому кінці мосту, тепер освітленому сонцем, потім, не забуваючи про кінець дроту, затиснутий у руці, повернувся в той бік, де Фернандо ще сперечався з Прімітіво й циганом.

— Киньте мене тут,— сказав Фернандо.— Мені дуже боляче, і кровотеча все не припиняється всередині. Я її відчуваю всередині, коли похитуюся.

— Ми тебе дотягнемо до лісу нагорі,— мовив Прімітіво.— Обійми нас за шию, а ми візьмемо тебе за ноги.

— Не варто,— сказав Фернандо.— Покладіть мене за цим каменем. Тут із мене стільки ж користі, як і нагорі.

— А як же, коли треба буде відходити? — сказав Прімітіво.

— Киньте мене тут,— сказав Фернандо.— Про те, щоб мені їхати отакому, й думати нічого. От і кінь зайвий вам буде. А мені тут дуже добре. Вони тепер скоро прийдуть.

— Ми можемо донести тебе до лісу,— сказав циган.— Нам це неважко.

Він, звичайно, прагнув якнайшвидше тікати, й Прімітіво теж. Але все ж вони дотягли його сюди.

— Ні,— мовив Фернандо.— Мені тут дуже добре. Що з Еладіо?

Циган підніс палець до голови, показуючи, куди влучила куля.

— Сюди,— сказав він.— Після тебе. Коли ми атакували пост.

— Покиньте мене,— сказав Фернандо.

Ансельмо бачив, що він дуже мучиться. Фернандо обома руками затискував рану в паху, голову відкинув на схил, ноги простяг. Обличчя в нього було землисте й зрошене потом.

— Киньте мене, зробіть ласку,— сказав він. Очі він заплющив від болю, кутики губів посіпувалися.— Мені тут справді дуже добре.

— Ось тобі гвинтівка й патрони,— сказав Прімітіво.

— Це моя? — спитав Фернандо, не розплющуючи очей.

— Ні, твоя в Пілар,— мовив Прімітіво.— Це гвинтівка Еладіо.

— Мені б ліпше мою,— сказав Фернандо.— Я до неї більше звик.

— Я тобі її принесу,— збрехав циган.— А поки візьми цю.

— Тут у мене дуже зручне місце,— сказав Фернандо.— І дорогу видно, і міст.— Він розплющив очі, повернув голову й подивився на міст, потім знову заплющив очі, коли підступив біль.

Циган погладив його по голові й великим пальцем подав Прімітіво знак — мовляв, час іти.

— Ми потім вернемося по тебе,— сказав Прімітіво й рушив слідом за циганом, що вже спритно дерся нагору.

Фернандо відкинувся на схил. Перед ним був один із вибілених каменів, що позначали край дороги. Голова його лежала в затінку, але рану, нашвидкуруч затампоновану й перев'язану, і руки, складені над нею, пригрівало сонце. Ноги теж лежали на сонці. Гвинтівка — біля нього, поряд із гвинтівкою вилискували на сонці три обойми з патронами. По руках лазила муха, але відчуття лоскоту заглушав біль.

— Фернандо! — гукнув Ансельмо з того місця, де він сидів, зіщулившись, стискаючи дріт у руці. Він зав'язав на кінці дроту петлю й міцно закрутив її, щоб зручніше було держати.— Фернандо! — гукнув він ще раз.

Фернандо розплющив очі й подивився на нього.

— Як тут у вас? — запитав Фернандо.

— Все гаразд,— сказав Ансельмо.— Зараз будемо підривати.

— Я дуже радий. Як я буду на щось потрібен, то скажи,— відповів Фернандо й заплющив очі, бо всередині в нього озвався біль.

Ансельмо повернув голову й знову почав дивитися на міст. Він чекав, коли висунеться з-під мосту моток дроту, а за ним з'явиться голова й засмагле обличчя, й *Inglés*, підтягуючись на руках, почне вилазити на міст. І водночас він придивлявся до дороги за мостом, чи не з'явиться що-небудь з-за далекого повороту. Страху він не відчував ані тепер, ані раніше. Все йде так швидко, і це так просто, думав він. Мені важко було вбити вартового, але тепер уже все минуло. Як міг *Inglés* сказати, що застрелити людину — це все одно, що застрелити звіра? Коли я полював, у мене завжди було легко на душі і я не відчував ніякої вини. Але коли вистрелиш у людину, почуваєш себе так, наче вдарив рідного брата. А як ще не вб'єш із першого разу! Ні, не треба думати про це. Тобі це було дуже важко, і ти біг по мосту і плакав, як баба.

Це вже минуло, сказав він собі, і ти потім можеш спробувати спокутувати це, як і все інше. Але тобі даровано те, що ти просив учора ввечері, вертаючись через узгір'я додому. Ти ведеш бій, і ти не відчуваєш страху. Тепер навіть якщо доведеться вмерти сьогодні — це пусте.

Він подивився на Фернандо, що все лежав, прихилившись до кручі, приклавши долоні до паху, стиснувши посинілі губи, закотивши очі, і дихав важко й уривчасто. І, дивлячись на нього, він думав: якщо я маю померти, то нехай би наглою смертю. Ні, адже я пообіцяв, що більше нічого не проситиму, як збудеться те, чого я прагнув на сьогодні. Я нічого й не прошу. Зрозуміло? Я нічого не прошу. Нічого, нічогісінько. Пошли мені те, що я просив учора, а далі хай буде, що буде.

Він прислухався до далеких звуків бою в міжгір'ї і сказав собі: сьогодні справді великий день. Мені б треба усвідомити й зрозуміти, який це день.

Але він не відчував ні піднесення, ні хвилювання. Тільки спокій. Зіщулившись тут, на шорсткій ріні за придорожнім каменем, із двічі обмотаним навколо долоні й зап'ястка дротом у руці, він не почувався самотнім, відірваним від усього. Він був одне ціле з цим дротом, що тягся від його руки, й одне ціле з мостом, і одне ціле із зарядами динаміту, що їх заклав *Inglés*. Він був одне ціле з *Inglés*, що все порався під мостом, і він був одне ціле з усією битвою й з Республікою.

А неспокою не було. Навколо тепер було тихо. Сонце пекло йому в спину і в зігнуту шию, а коли він зводив очі, то бачив високе безхмарне небо й схил гори на тому березі, і він не відчував радості, але самотності не було, і страху теж не було.

Вгорі на схилі лежала за деревом Пілар і дивилася на дорогу, що вела від перевалу. Поряд із нею лежали три заряджені гвинтівки, і одну з них вона подала Прімітіво, коли той опустився на землю поряд із нею.

— Іди лягай он там,— сказала вона.— Он за тим деревом. А ти, цигане, отут.— Вона показала на інше дерево, трохи нижче.— Він помер?

— Ні. Живий ще,— сказав Прімітіво.

— Не поталанило,— мовила Пілар.— Якби в нас було ще хоч двоє, цього б не сталося. Треба було обминути оту кучугуру тирси поповзом. А йому зручно там, де ви його залишили?

Прімітіво кивнув головою.

— Коли *Inglés* підірве міст, уламки сюди не долетять? — запитав циган, висовуючись із-за свого дерева.

— Не знаю,— сказала Пілар.— Агустін з великою *máquina* ще ближче, ніж ти. Якщо б це було занадто близько, *Inglés* його там не посадив би.

— А я ось пам'ятаю, коли ми підривали поїзд, ліхтар з паровоза пролетів у мене над самісінькою головою, а шматки заліза так і пурхали, ніби ластівки.

— Тобі б віршики складати,— сказала Пілар.— Ніби ластівки! Ніби балії для прання, скажи краще. Слухай, цигане, ти сьогодні весь час держався по-молодецькому. Хоч тепер уже не піддавайся страхові.

— Я ж тільки спитав, чи долетять сюди уламки, щоб вчасно заховатися за стовбур,— сказав циган.

— Де сидиш, там і сиди,— сказала Пілар.— Скількох ми вбили?

— *Pues* ми — п'ятьох. І тут двоє. Не бачиш? Он на тому кінці ще один лежить. Туди дивися, на міст, будку бачиш? Дивися! Ну, бачиш?— Він показав пальцем.— І там, на нижньому посту, ще було восьмеро для Пабло. Я туди ходив у розвідку, мене *Inglés* посилав.

Пілар щось пробурмотіла. Потім сказала сердито:

— Що таке з тим *Inglés*? Що він там, матері його, марудиться під цим мостом? *Vaya mandanga!* [1] Підриває він його чи заново зводити збирається?

Вона підвела голову й побачила Ансельмо, що зіщулився за придорожнім каменем.

— Гей, *viejo!* — закричала вона.— Що таке з твоїм *Inglés*, туди його розтуди?

— Заспокойся, жінко,— обізвався Ансельмо, легко, але міцно тримаючи кінець дроту.— Він закінчує свою роботу.

---

[1] Іспанська лайка.

— Та чому ж так довго, скажи ти мені, заради послідуючої шльондри?

— *Es muy concienzudo!* [1] — прокричав Ансельмо.— Це робота наукова.

— Туди і розтуди всяку науку! — люто кинула Пілар циганові.— Хай ця паскудна мармиза підриває швидше — і кінець. Маріе! — загорлала вона своїм могутнім голосом, обернувшись до лісу.— Твій *Inglés*... — і тут полився цілий потік непристойної лайки на адресу Джордана та його гаданих дій під мостом.

— Вгамуйся, жінко! — крикнув Ансельмо з шосе.— Ти не знаєш, скільки в нього там мороки. Але він уже закінчує.

— Хай його чорти вхоплять,— палахкотіла Пілар.— Тут головне, щоб швидше.

І тут вони почули постріли за далеким закрутом дороги, де Пабло втримував захоплений ним пост. Пілар перестала лаятися й прислухалась.

— Ай-ай,— сказала вона.— Ай-я-яй. Ось воно!

Роберт Джордан теж почув те саме в ту мить, коли викинув моток дроту на міст і, підтягуючись, почав вилазити сам. Коли він поставив коліно на залізний край, а руками вже схопився за верхню перекладину, до нього долинула кулеметна черга з боку нижнього поста. Це стріляв не Паблів автомат. Роберт Джордан виліз, устав, перехилився через поручні і, швидко розмотуючи дріт, пішов мостом уздовж поручнів.

Він ішов і слухав постріли, і йому здавалося, що вони відлунюють у нього в животі, ніби відбиваються від діафрагми. Тепер стрілянина наче наблизилась, але Роберт Джордан усе йшов і тільки оглядався назад через плече. Та на дорозі за мостом було порожньо, не видно було ні танків, ні машин, ні людей. На ній ще було порожньо, коли він пройшов півшляху до будки вартового. На ній ще було порожньо, коли він пройшов три чверті шляху, обережно ведучи дріт за поручнями, і на ній ще було порожньо, коли він обминав будку, далеко відставивши руку, щоб дріт не зачепився за залізні закрути поручнів. Потім він обернувся і почав швидко задкувати дорогою понад нешироким рівчаком, як футболіст, що готується взяти довгу передачу, і весь час злегка натягуючи дріт, і, коли він майже порівнявся з Ансельмо, на дорозі за мостом ще було порожньо.

Потім він почув позаду гудіння машини, що все ближчало, і, озирнувшись, побачив великий ваговоз, що виїжджав на дорогу згори; намотавши кінець дроту на руку, він крикнув Ансельмо: «Підривай!» — і міцно вперся п'ятами в землю, і всім тілом відкинувся назад, натягуючи щосили дріт, обмотаний

[1] Він дуже ретельний *(ісп.)*.

довкола зап'ястка, а гудіння ваговоза позаду все ближчало, а попереду була дорога, і на ній убитий вартовий, і довгий міст, а за мостом знову дорога, й досі порожня, і раптом розлігся оглушливий грім, і середина мосту знялась угору, як хвиля, що розпліскується, і гарячий повітряний щквал обпік його, коли він кинувся долілиць у рів, обхопивши міцно руками голову. Він уткнувся обличчям у кам'янисту землю і не бачив, як міст осів знову, тільки знайомий жовтий запах долетів до нього з їдким димом і посипався дощ сталевих уламків.

Потім уламки перестали сипатися, і він був живий, і він підвів голову й глянув на міст. Середини мосту не було. Навколо лежали покручені шматки сталі, метал вилискував на свіжих зламах. Ваговоз зупинився за сотню ярдів від мосту. Шофер і двоє солдатів, що їхали з ним, бігли до отвору дренажної труби, що чорнів коло дороги.

Фернандо лежав на тому самому місці й ще дихав. Руки його були притиснуті до боків, пальці розчепірені.

Ансельмо лежав долілиць за білим придорожнім каменем. Ліва рука підігнулася під голову, права була витягнена вперед. Дротяний зашморг ще й досі був у нього на кулаці. Роберт Джордан схопився на ноги, перебіг через дорогу, став біля старого навколішки й переконався, що той мертвий. Він не перевернув його на спину, щоб подивитися, куди поцілив шматок сталі. Старий був мертвий, тож однаково.

Мертвий він здається дуже маленьким, подумав Роберт Джордан. Він здавався маленьким і зовсім сивим, і Роберт Джордан подумав: як же він міг носити такі величезні рюкзаки, якщо це його справжній зріст? Потім він подивився на його ноги, на литки, обтягнені вузькими чабанськими штаньми, на стоптані мотузяні підошви його сандалів і, піднявши з землі гвинтівку та обидва рюкзаки, тепер майже порожні, підійшов до Фернандо і взяв і його гвинтівку. На дорозі він відкинув ногою шматок сталі з визубленими кінцями. Тоді скинув обидві гвинтівки на плече, держачи їх за дула, і поліз угору лісистим схилом. Він не озирався назад, не дивився й на шосе за мостом. З-за далекого закруту й досі чулася стрілянина, але тепер йому було однаково. Він кашляв від тринітротолуолового чаду, і всередині у нього ніби все заніміло.

Він поклав одну гвинтівку коло Пілар, під деревом, за яким вона лежала. Жінка оглянулася й побачила, що в неї тепер знову три гвинтівки.

— Ви надто високо забралися,— сказав він.— На дорозі стоїть ваговоз, а вам його й не видно. Вони там гадають, що це була бомба з літака. Краще спуститься нижче. Я візьму Агустіна й піду прикривати Пабло.

— А старий? — запитала вона дивлячись йому в очі.

— Убило.

Він знову болісно закашлявся і сплюнув на землю.

— Твій міст підірвано, *Inglés*.— Пілар дивилася йому просто в очі.— Не забувай цього.

— Я нічого не забуваю,— сказав він.— Ти горласта,— сказав він Пілар.— Я чув, як ти тут горлала. Гукни Марії, що я живий.

— Двох ми втратили на тартаку,— сказала Пілар, силкуючись утовкмачити це йому.

— Я бачив,— мовив Роберт Джордан.— Ви зробили якусь дурницю?

— Іди ти, *Inglés*, знаєш куди,— сказала Пілар.— Фернандо й Еладіо теж були люди.

— Чому ти не йдеш нагору, до коней? — сказав Роберт Джордан.— Я тут упораюся краще за тебе.

— Ти повинен іти прикривати Пабло.

— До біса Пабло! Нехай прикривається своїм лайном.

— Ні, *Inglés*, адже він повернувся. І він добре бився там, унизу. Ти хіба не чув? Він і тепер іще б'ється. Там, видно, скрутно йому. Послухай сам.

— Я піду до нього. Але туди й розтуди вас обох. І тебе, й твого Пабло.

— *Inglés*,— сказала Пілар.— Вгамуйся. Я допомогла тобі в усьому цьому, як ніхто б інший не допоміг. Пабло скривдив тебе, але ж він повернувся.

— Якби в мене була підривна машинка, то старий не загинув би. Я підірвав би міст звідсіля.

— Якби, якби...— сказала Пілар.

Гнів, ненависть, порожнеча всередині — все те, що прийшло разом із реакцією на вибух, коли він підвів голову й побачив Ансельмо мертвого біля дороги, ще не відпускало його. І, крім усього того, була розпачлива туга, яку солдати обертають у ненависть, щоб залишатися солдатами. Тепер, коли все було закінчене, він відчував страшну самотність і тугу й ненавидів усіх, кого бачив.

— Якби не пішов сніг...— сказала Пілар.

І тоді, не відразу, не так, як могло б статися, коли б він відчув фізичне полегшення (скажімо, коли б Пілар обняла його), але поволі, думкою, він почав із цим погоджуватися, і ненависть його пригасла. Сніг, авжеж, сніг. Він винен у всьому. Сніг. Він винен у тому, що сталося з іншими. Коли побачиш усе очима інших, можна забути про власне «я», це завжди необхідно на війні, де не може бути власного «я». Де своє «я» можна тільки загубити. І тут, загубивши своє «я», він почув голос Пілар:

— Глухий...

— Що? — спитав він.

— Глухий...

— Так,— сказав Роберт Джордан. Він усміхнувся їй кривою, дерев'яною від тяжкої напруги лицевих м'язів усмішкою.— Забудь. Я був неправий. Вибач мені, Пілар. Кінчаймо своє діло як слід і всі разом. Ти сказала правду, міст усе-таки підірвано.

— Так. Думай про все так, як воно є.

— Добре, я йду до Агустіна. Нехай циган спуститься нижче, щоб йому було видно дорогу. Віддай усі гвинтівки Прімітіво, а сама візьми мою *máquina*. Дай я покажу тобі, як із неї стріляти.

— Залиш свою *máquina* собі,— сказала Пілар.— Ми тут довго не пробудемо. Пабло надійде, і ми відразу ж рушимо в дорогу.

— Рафаелю,— сказав Роберт Джордан,— ходи сюди, за мною. Сюди. Ось так. Бачиш, он там, із дренажної труби вилазять люди? Он, за ваговозом. Ідуть до ваговоза, бачиш? Підстрель мені одного з них. Сядь. Не квапся.

Циган старанно прицілився й вистрелив, і, коли він смикнув затвор, викидаючи порожню гільзу, Роберт Джордан сказав:

— Схибив. Ти взяв зависоко і влучив у скелю над ним. Он, бачиш, куряву збив. Цілься на два фути нижче. Ну, увага. Вони знову побігли. Добре!

— Один є,— сказав циган.

Солдат упав на півдорозі від дренажної труби до ваговоза. Решта не зупинилися, щоб підібрати його. Вони кинулися назад, до труби, і заховалися в ній.

— В нього більше не стріляй,— сказав Роберт Джордан.— Цілься тепер у шину переднього колеса машини. Якщо схибиш, влучиш у мотор. Добре.— Він стежив у бінокль.— Трохи нижче. Добре, чудово стріляєш! *Mucho! Mucho!* [1] Тепер спробуй влучити у вершок радіатора. Навіть не у вершок, а в самий радіатор. Та ти справжній чемпіон! Тепер слухай. Хоч би що з'явилося на дорозі, не підпускай ближче он того місця. Бачиш?

— Дивись, зараз вітрове скло проб'ю,— сказав задоволений циган.

— Не треба, машині вже кінець,— сказав Роберт Джордан.— Побережи патрони, поки ще що-небудь з'явиться на дорозі. Відкривай вогонь тоді, коли воно порівняється з трубою. Якщо це буде машина, намагайся влучити в шофера. Але стріляйте тоді відразу всі,— сказав він Пілар, яка підійшла до них разом з Прімітіво.— У вас тут чудова позиція. Бачиш, як цей сторчак захищає ваш фланг?

— Йшов би ти робити своє діло з Агустіном,— сказала Пілар.— Закінчуй свою лекцію. Я тут місцину краще за тебе знаю.

---

[1] Дуже! Дуже! *(Ісп.)*

— Нехай Прімітіво заляже он там, вище,— мовив Роберт Джордан.— Он там. Бачиш, друже? З того боку, де починається крутизна.

— Гаразд,— сказала Пілар.— Іди собі, *Inglés*. Разом зі своїми мудрими порадами. Тут діло ясне.

І тоді вони почули гуркіт літаків.

Марія давно вже була з кіньми, але їй із ними не було спокійно. І їм із нею теж. Звідси, з лісу, вона не бачила шляху, і мосту теж не бачила, і коли знялася стрілянина, вона обняла за шию гнідого жеребця з білою зіркою на лобі, якого не раз пестила й частувала ласими шматками, поки коні стояли в лісовій загороді поблизу табору. Але її хвилювання передалося гнідому, і він неспокійно крутив головою, роздимаючи ніздрі на стрілянину й гранатні вибухи. Марія не могла встояти на місці і весь час ходила навколо коней, погладжуючи їх, поплескуючи, а вони полохалися ще більше.

Прислухаючись до стрілянини, вона намагалася не думати про неї як про щось страшне, а просто пам'ятати, що там, унизу,— Пабло з новими людьми, а вище — Пілар зі своїми і що вона не повинна боятися чи тривожитись, а повинна непохитно вірити Робертові. Але їй це не вдавалось, і звуки пострілів унизу й далі, за мостом, і глухий гуркіт бою, що долинав із міжгір'я, наче відгомін далекої бурі, то сухим розкотистим потріскотом, то гучним ухканням бомб,— все це було таке страшне, що аж перехоплювало віддих.

Потім нараз вона почула знизу, зі схилу, могутній голос Пілар, що кричав їй щось брутальне, чого вона не могла зрозуміти, і вона подумала: о господи, ні, ні. Не треба такого казати, коли він у небезпеці. Не треба нікого ображати й ризикувати даремно. Не треба дратувати долю.

Потім вона почала молитися за Роберто швидко й машинально, як, бувало, молилася в школі, бурмочучи молитви скоромовкою й відлічуючи їх на пальцях лівої руки, по десять разів кожну з двох молитов. Потім міст злетів у повітря, й розлігся оглушливий вибух, і один кінь знявся дибки і так шарпонув головою, що оброть луснула, і кінь метнувся в гущавину. Але Марії таки вдалося спіймати його й привести назад, він тремтів, спотикався, груди потемніли від поту, сідло з'їхало набік, і, ведучи його назад через ліс, вона знову почула стрілянину внизу й подумала: далі я не можу так. Я не можу жити, не знаючи, що там. Я не можу дихнути, і в роті мені пересохло. І я боюсь, і з мене нема ніякої користі, тільки полохаю коней, і цього коня мені пощастило впіймати лише випадково, бо він збив набік сідло,

наскочивши на дерево, і заплутався в стремені, але сідло я зараз підправлю і — о господи, що ж мені робити! Я не можу далі.

Господи, зроби так, щоб з ним нічого не сталося, бо вся моя душа і вся я сама там, на мості. Я знаю, перше — це Республіка, а друге — те, що ми мусимо виграти війну. Але, пресвята, ясна діво, спаси мені його, і я завжди буду чинити, як ти звелиш. Адже я не живу. Мене більше нема. Я тільки в ньому і з ним. Збережи мені його, тоді і я житиму й робитиму все на догоду тобі, і він мені не заборонить. І це не буде проти Республіки. О, прости мені, бо я заплуталася. Я зовсім заплуталася. Але, як ти мені його збережеш, я ніколи не грішитиму. Я робитиму й те, що звелить він, і те, що звелиш ти. Я подвоюсь і робитиму все. Але отак лишатися тут і не знати — я не можу більше.

А коли Марія вже знову прив'язала коня, припасувала сідло, розправила попону й нахилилася, щоб затягти тугіше попругу, вона раптом почула знизу, з-за дерев, могутній голос Пілар:

— Маріє! Маріє! Твій *Inglés* цілий. Чуєш? Цілий. *Sin novedad.*

Марія вхопилася за сідло обома руками, припала до нього стриженою головою й заплакала. Потім знову почула голос Пілар, і відірвалась від сідла, й закричала, задихаючись:

— Чую! Дякую! — Перевела дух і знову закричала: — Дякую! Дуже дякую!

...Коли до них долинув гуркіт літаків, усі глянули вгору, і там вони летіли, високо в небі, з боку Сеговії, срібні на тлі неба, і їхнє розмірене гудіння забивало всі інші звуки.

— Вони,— мовила Пілар.— Тільки цього ще бракувало.

Роберт Джордан поклав руку їй на плече, дивлячись угору.

— Ні, Пілар,— сказав він.— Вони не задля нас сюди летять. Для нас вони не мають часу. Заспокойся.

— Ненавиджу я їх!

— Я теж. Але мені вже пора до Агустіна.

Він рушив попід виступом схилу, тримаючись у затінку сосон, і весь час було чути розмірений, безугавний гуркіт моторів, а з-за далекого завороту дороги по той бік зруйнованого мосту долинало кулеметне скрекотання.

Роберт Джордан кинувся на землю поряд з Агустіном, що заліг із своїм кулеметом у молодому сосняку, а літаків у небі все прибувало й прибувало.

— Що там коїться, на тому боці? — спитав Агустін.— Чому Пабло не йде? Хіба він не знає, що мосту вже нема?

— Мабуть, він не може відійти.

— Тоді відходитимемо самі. Біс із ним.

— Він прийде, як тільки зможе,— сказав Роберт Джордан.— Ми його зараз побачимо.

— Я чомусь його не чую,— сказав Агустін.— Вже давно. Ні. Ось! Слухай! Ось він! Це він.

Обізвався — так-так-так-так-так — короткою чергою кавалерійський автомат, тоді ще раз, тоді ще.

— Він, він, хай йому біс,— сказав Роберт Джордан.

Він поглянув у високе безхмарне синє небо, де летіли все нові й нові літаки, і подивився на Агустіна, що теж підвів голову. Потім він перевів погляд униз, на зруйнований міст і на дорогу за ним, ще й досі порожню, закашлявся, сплюнув і прислухався до тріскотняви станкового кулемета, що знову чулася з-за закруту дороги. Звук линув із того ж місця, що й раніше...

— А що це? — спитав Агустін.— Що це за лайно?

— Це чути ще відтоді, як я підірвав міст,— сказав Роберт Джордан.

Він знову подивився вниз, на міст і річку, що видніла крізь пролам посередині, де шматок помосту висів, ніби обірваний сталевий фартух. Чути було, як перші літаки вже скидають бомби на міжгір'ї, а з боку Сеговії летіли й летіли ще. Все небо тепер гуло їхніми моторами, а придивившись уважніше, він побачив і винищувачів, що супроводжували ескадрильї; маленькі, ніби іграшкові, вони кружляли над бомбардувальниками у височині.

— Мабуть, позавчора вони на той бік не літали,— сказав Прімітіво.— Завернули, певно, на захід — і назад. Якби наші побачили їх, то не розпочинали б наступу.

— Того разу їх не було стільки,— сказав Роберт Джордан.

У нього було таке почуття, ніби на його очах щось почалося нормально й природно, тоді стало помножуватися у великі, величезні, гігантські відображення. Ніби кинув камінчик у воду, а кола від нього почали розбігатися, розростатися, обертатися на ревучу лавину припливної хвилі. Чи ніби ти крикнув, а луна повернула твій голос оглушливим гуркотом грому, і в громі тому була смерть. Чи ніби ти вдарив одну людину, і та впала, а навколо, скільки сягав зір, почали зводитись інші люди, в повному бойовому спорядженні. Він був радий, що він зараз не з Гольцом там, у міжгір'ї.

Лежачи поряд з Агустіном, дивлячись, як летять літаки, прислухаючись, чи не стріляють позаду, стежачи за шляхом, де, він знав, щось з'явиться скоро, тільки не знати, що саме, він і досі не міг отямитися з подиву, що не загинув під час вибуху. Він так приготувався до загибелі, що тепер усе, що діялося, здавалось йому нереальним. Треба скинути з себе це, подумав він. Треба цього позбутись. Мені сьогодні ще багато, багато треба зробити. Але позбутися не щастило, і все довкола — він сам усвідомлював це — було як уві сні.

Ти наковтався диму, ось у чому річ, сказав він собі. Але він знав, що річ не в цьому. Він твердо відчував нереальність усього за незаперечною, здавалося б, реальністю; він обводив поглядом міст, убитого вартового на дорозі, камінь, за яким лежав Ансельмо, Фернандо, що простягся під схилом, і гладеньку, темну смугу шосе до нерухомого ваговоза, але все, як і раніше, здавалося нереальним.

Нісенітниця, сказав він собі, просто тобі трохи паморочиться в голові, й це звичайна реакція після великої напруги. Опануй себе.

Тут Агустін схопив його за плече й показав пальцем на той бік ущелини, і він глянув і побачив Пабло.

Пабло вибіг із-за закруту дороги, коло стрімкої скелі, за якою дорога зникала з очей, зупинився, прихилився до стіни і, обернувшись в той бік, звідки вибіг, почав стріляти. Роберт Джордан бачив, як Пабло, невисокий, кремезний, без шапки, стоїть, прихилившись до скелі, з автоматом у руках, і бачив, як поблискують на сонці, вилітаючи, мідні гільзи. Вони бачили, як Пабло присів навколішки й пустив іще одну чергу. Потім він повернувся й, не оглядаючись, пригнувши голову, присадкуватий, кривоногий, моторний, побіг просто до мосту.

Роберт Джордан відштовхнув Агустіна вбік, притис ложе кулемета до плеча й почав наводити його на закрут дороги. Його автомат лежав поряд. На такій відстані з нього важко було влучити.

Поки Пабло біг до мосту, Роберт Джордан навів кулемет на заворот дороги, але звідти ніщо не показувалось. Пабло добіг до мосту, озирнувся, тоді глянув на міст і, кинувшись ліворуч, поліз униз, в ущелину. Роберт Джордан не зводив очей з завороту, але нічого не було видно. Агустін звівся на одне коліно. Він дивився, як Пабло, наче гірський цап, стрибає з каменя на камінь. Після появи Пабло за заворотом більше не стріляли.

— Ти що-небудь бачиш там, нагорі? На скелі? — спитав Роберт Джордан.

— Ні, нічого.

Роберт Джордан стежив за заворотом дороги. Він знав, що відразу ж за заворотом кам'яна стіна надто крута й вилізти на неї неможливо. Але далі були місця, трохи положистіші, й хтонебудь міг вилізти нагору звідти.

Якщо досі все здавалося йому нереальним, то тепер усе раптом стало аж надто реальним. Ніби раптом сфокусував об'єктив фотоапарата. Тоді-то він і побачив, як із-за завороту висунулося на залиту сонцем дорогу обрубане, тупе рильце й приземкувата зелено-сіро-коричнева башта, з якої стирчав кулемет. Він дав чергу і почув, як кулі дзенькнули об сталеву обшивку. Танкетка

відкотилась назад, за виступ скелі. Спостерігаючи далі, Роберт Джордан побачив, як із-за рогу знову з'явився її тупий ніс і край башти, потім башта повернулася, наставивши дуло кулемета на дорогу.

— Виповзає, як миша з нори,— сказав Агустін.— Дивись, *Inglés*.

— Не знає, що йому робити,— мовив Роберт Джордан.

— От від цієї кузьки й відстрілювався Пабло,— сказав Агустін.— Ану, *Inglés*, підсип їй іще.

— Ні, броні не пробити. І не треба, щоб вони засікли нас.

Танк почав обстрілювати дорогу. Кулі били об асфальт і відскакували із свистом, потім почали дзенькати об метал мосту. Це й був той кулемет, що його вони чули раніше.

— *Cabrón!* — сказав Агустін.— Так ось вони які, твої знамениті танки, *Inglés?*

— Це скоріше танкетка.

— *Cabrón!* Якби мені пляшка бензину, я поліз би туди й підпалив його. Що він робитиме далі?

— Трохи почекає, тоді знову вигляне.

— І оцього люди бояться? — мовив Агустін.— Дивись, *Inglés*. Він б'є по вбитих!

— В нього нема іншої мішені, от він і стріляє по вартових,— сказав Роберт Джордан.— Не лай його.

Але він подумав: так, звичайно, сміятися легко. Але уяви собі, що це ти просуваєшся по шосе на своїй території, і раптом тебе зупиняють кулеметним вогнем. Потім бачиш попереду підірваний міст. Хіба ти не подумав би, що дорога перед тобою замінована завчасно або що це засідка? Авжеж, подумав би. Він робить те, що треба. Він вичікує, може, щось покажеться. Виманює ворога. А ворог — це всього-на-всього ми. Але він цього не може знати. Ах ти, сволоцюго малий.

Танкетка виповзла трохи вперед з-за рогу. І тут Агустін побачив Пабло, що виліз із ущелини, підтягуючись на руках; піт лився по його заростому обличчю.

— Ось він, сучий син! — сказав він.

— Хто?

— Пабло.

Роберт Джордан оглянувся на Пабло, а тоді пустив чергу по тому місці розмальованої башти танкетки, де, як він знав, мала бути оглядова щілина. Танкетка з гуркотом посунулася назад і сховалася за заворотом, і відразу ж Роберт Джордан підхопив кулемет і перекинув його разом із складеною триногою за плече. Ствол був такий гарячий, що йому обпекло спину, і він посунув його назад, щоб на плече лягло ложе.

— Бери мішок з дисками й мою маленьку *máquina!* — крикнув він.— І біжи за мною.

Роберт Джордан біг схилом угору, пробираючись між соснами. Агустін насідав йому на п'яти, а ззаду їх наздоганяв Пабло.

— Пілар! — закричав Роберт Джордан.— Сюди, Пілар.

Всі троє так швидко, як тільки могли, здіймалися крутим схилом, бігти вже не можна було, бо круча стала майже прямовисна, і Пабло, що йшов порожнем, коли не брати до уваги кавалерійського автомата, швидко наздогнав решту.

— А де твої люди? — спитав Агустін, насилу ворушачи пересохлим язиком.

— Всі побиті,— сказав Пабло. Він ніяк не міг звести духу.

Агустін повернув голову й подивився на нього.

— Тепер у нас коней багато, *Inglés*,— задихаючись проказав Пабло.

— Це добре,— мовив Роберт Джордан. «Падлюка, вбивця»,— подумав він.— Що там у вас було?

— Що хоч,— сказав Пабло, хапаючи ротом повітря.— Як у Пілар?

— Вона втратила двох — Фернандо і цього, як його...

— Еладіо,— сказав Агустін.

— А в тебе? — спитав Пабло.

— У мене загинув Ансельмо.

— Коней, отже, скільки завгодно,— сказав Пабло.— Навіть для вантажу стане.

Агустін прикусив губу, глянув на Роберта Джордана й похитав головою. Вони почули, що танкетка, якої тепер не було видно за деревами, знову почала обстрілювати дорогу й міст.

Роберт Джордан кивнув головою в той бік.

— Що в тебе вийшло з цим танком? — Він не хотів ні дивитися на Пабло, ні відчувати його запаху, але йому кортіло почути, що той скаже.

— Я не міг відійти, поки він там стояв,— сказав Пабло.— Загородив нам вихід із поста. А потім він чомусь відійшов, і я побіг.

— В кого ти стріляв, коли зупинився на завороті? — навпрямки запитав Агустін.

Пабло подивився на нього, хотів був усміхнутись, передумав і нічого не відповів.

— Ти їх усіх постріляв? — запитав Агустін.

Роберт Джордан думав: ти помовч. Це вже не твоє діло. Для тебе вони зробили все, що треба було, навіть більше. А це вже їхні міжусобні рахунки. І не суди з погляду етики. Чого ти ще чекав від убивці? Адже ти працюєш з убивцею. А тепер помовч. Ти задосить чув про нього раніше. Нічого нового тут нема. Але й сволота ж, подумав він. Ох, яка сволота!

Після стрімкої кручі йому так кололо в грудях, ніби ось-ось огрудда розірветься, але попереду, за деревами, вже видно було коней.

— Чого ж ти мовчиш? — сказав Агустін.— Чому не скажеш, що ти сам перестріляв їх?

— Відчепися,— сказав Пабло.— Я сьогодні багато і добре бився. Запитай *Inglés*.

— А тепер виведи нас звідси,— сказав Роберт Джордан.— В тебе ж є якийсь план?

— Я маю гарний план,— сказав Пабло.— Як пощастить, усі виберемося цілі.

Він уже трохи відсапався.

— А ти нікого з нас не замислив убити? — спитав Агустін.— Вже краще тоді я тебе вб'ю зараз.

— Відчепися,— сказав Пабло.— Я мушу дбати і про тебе, і про весь загін. Це війна. На війні не завжди робиш, що хочеш.

— *Cabrón*,— сказав Агустін.— Про себе ти вже напевно подбаєш.

— Розкажи, що було там, на посту,— мовив Роберт Джордан Пабло.

— Що хоч,— знову сказав Пабло. Він дихав так, неначе йому розпирало груди. Але голос уже звучав рівно; піт котився по його обличчі й шиї, і груди, і плечі були мокрі від поту. Він обережно, скоса глянув на Роберта Джордана, не знаючи, чи можна довіряти його приязному тонові, а потім усміхнувся.— Все,— сказав він знову.— Спочатку ми захопили пост. Потім проїхав мотоцикл. Тоді ще один. Тоді санітарна машина. Тоді ваговоз. Тоді танк. Якраз перед тим, як ти підірвав міст.

— Тоді...

— Танк нам нічого не міг зробити, але вийти ми не могли, бо він тримав дорогу під обстрілом. Потім він від'їхав, і я побіг.

— А твої люди? — спитав Агустін, все викликаючи його на сварку.

— Відчепись! — Пабло круто обернувся до Агустіна, і на обличчі його був вираз людини, яка добре билася, незалежно від того, що сталося потім.— Вони не з нашого загону.

Тепер уже зовсім близько були коні, прив'язані до дерев, сонце освітлювало їх крізь віття сосон, і вони крутили головами й хвицалися, відганяючи гедзів, і потім Роберт Джордан побачив Марію, і за мить він обіймав її міцно-міцно, зсунувши кулемета набік, так що розтруб врізався йому під ребро, а Марія все казала:

— Ох, Роберто! Ох, ти!

— Так, зайчику. Мій любий, любий зайчику. Тепер ми підемо.

— Це правда, що ти тут?

— Так, так. Усе правда. Ох, ти!

Він ніколи раніше не думав, що під час бою можна пам'ятати про жінку; що хоч би часткою своєї свідомості можна пам'ятати про неї і линути до неї; що можна відчувати, як її маленькі круглі груди притискаються до тебе крізь сорочку; що вони, ці груди, можуть пам'ятати про них обох навіть у бою. Але це було так. І це було, думав він, дуже добре. Дуже, дуже добре. Ніколи б я не повірив у це. І він пригорнув її до себе ще раз міцно-міцно, але не глянув на неї, а потім поплескав її там, де ніколи не плескав доти, й сказав:

— Сідай! Сідай! Стрибай у сідло, *guapa*.

Коней уже відв'язували, і Роберт Джордан віддав ручного кулемета Агустінові, закинув за спину свого автомата, переклав гранати з кишень у сідельні сакви, ввіпхнув один порожній рюкзак у другий і прив'язав ззаду до свого сідла. Потім підійшла Пілар, вона так засапалася, біжачи вгору, що не могла говорити, а лише показувала на мигах.

Пабло засунув у сакви три шворки, якими раніше путав коней, випростався й сказав:

— *Qué tal*, жінко? — Але вона тільки кивнула головою, і потім усі почали сідати на коней.

Робертові Джордану припав той самий сірий, якого він уперше побачив на снігу вчора вранці і, стискуючи йому боки шенкелями, він відчував, що це добрячий кінь. Джордан був у сандалях на мотузяній підошві, і стремена були йому закороткі; автомат стирчав за спиною, кишені — повні патронів, і він міцно сидів у сідлі, тримаючи напнуте повіддя під пахвою, заряджав вистріляний магазин і дивився, як Пілар видиралася на імпровізоване сидіння поверх великого клунка, прив'язаного до сідла буланої.

— Кинь ти це, ради бога,— сказав Прімітіво.— Впадеш звідтіля, та й кобилі не потягти стільки.

— Прикуси язика,— мовила Пілар.— Завдяки цьому ми живі будемо.

— Ти всидиш так, жінко? — запитав Пабло; він сидів у жандармському сідлі на гнідому жеребці.

— Що я, гірша за мандрівного крамаря, туди його й розтуди? — сказала Пілар.— Як поїдемо, старий?

— Прямо вниз, через дорогу. Потім угору отим схилом і далі лісом.

— Через дорогу? — запитав Агустін, який крутився біля нього, лупцюючи м'якими парусиновими черевиками тверде й непіддатливе черево коня, одного з тих, що Пабло привів уночі.

— Так, друже. Іншого шляху тут нема,— мовив Пабло.

Він передав йому повіддя одного з трьох в'ючаків. Двох інших мали повести Прімітіво й циган.

— Ти можеш їхати останнім, якщо хочеш, *Inglés*,— сказав Пабло.— Ми перескочимо через дорогу трохи вище, туди їхня *máquina* не досягне. Але поїдемо поодинці й з'їдемося вже згодом нагорі, поблизу перевалу.

— Гаразд,— сказав Роберт Джордан.

Вони рушили між деревами схилом униз, до краю дороги. Роберт Джордан їхав зразу за Марією. Їхати поруч неї він не міг: заважали дерева. Він раз тільки тихенько стиснув сірому боки шенкелями, а потім лише стримував його на крутому схилі між соснами, шенкелями кажучи йому те, що сказали б остроги, якби він їхав рівниною.

— Слухай,— сказав він до Марії.— Коли треба буде перетинати дорогу, ти їдь друга. Першому їхати цілком безпечно, хоч здається, що це найстрашніше. Другому ще краще. Вони завжди вичікують, що буде далі...

— А ти...

— Я проскочу потім, коли вони перестануть чекати. Це дуже просто. Найнебезпечніше їхати всім разом.

Попереду він бачив круглу кострубату Паблову голову, втягнену в плечі, і дуло його автомата над плечем. Він бачив Пілар, простоволосу, її широкі плечі, зігнуті коліна, високо підняті над клумаками, які вона стискала п'ятами. Одного разу вона озирнулася до нього й похитала головою.

— Коли переїздитимеш дорогу, випередь Пілар,— сказав Роберт Джордан Марії.

Потім дерева попереду порідшали, і він побачив унизу темний асфальт дороги, за ним зелень протилежного схилу. Ми тепер над дренажною трубою, подумав він, і під тим місцем, звідки дорога положисто спускається до самого мосту. Це ярдів за вісімсот від мосту. Отже, ми залишаємося в радіусі дії кулемета, якщо танкетка підійшла до самого мосту.

— Маріє,— сказав він.— Ти випередь Пілар раніше, ніж ми під'їдемо до дороги, а потім їдь схилом просто вгору.

Вона оглянулася до нього й нічого не сказала. Він тільки зиркнув на неї, щоб упевнитися, що вона зрозуміла.

— *Comprendes?* — запитав він. Вона кивнула головою.— То їдь уперед,— сказав він. Вона похитала головою.— Їдь уперед!

— Ні,— відповіла вона й, оглянувшись, похитала головою,— я поїду в свою чергу.

І якраз тоді Пабло підострожив гнідого жеребця, і той чвалом проскочив останній, усипаний сосновою глицею укіс і перелетів через дорогу, викрешуючи копитами іскри. Решта помчала за ним, і Роберт Джордан бачив, як вони один за одним перетинали дорогу і в'їжджали на зелений схил, і чув, як біля мосту зататакав кулемет. Потім він почув новий звук — «сюуушш-

грах-бом!» Це «бом» покотилося навколишніми горами, і він побачив, як на зеленому схилі знявся невеличкий фонтан землі, а над ним заклубочилася хмарка сірого диму. «Сюушш-грах-бом!» — знову зашипіло, як ракета, і потім вибухнуло, і знову груддя і дим, цього разу ближче до вершини схилу.

Циган, що їхав попереду нього, зупинився у затінку останніх сосон край дороги. Він зиркнув на той бік, потім оглянувсь на Роберта Джордана.

— Скачи, Рафаелю,— сказав Роберт Джордан.— Уперед!

Циган держав у руках повід в'ючака, що йшов за ним, крутячи головою.

— Кинь в'ючака й скачи! — сказав Роберт Джордан.

Він побачив, як циганова рука відвелась назад, вище, вище, і повід напнувся, як струна, а потім опав, і циган, вдаривши п'ятами в боки свого коня, вже летів через дорогу, і, коли Роберт Джордан коліном відіпхнув від себе в'ючака, що сполохано стрибнув на нього, циган уже був на тому боці й галопом мчав схилом угору, і було чути глухе стукотіння копит.

«Сюушш-гр-р-бах!» Снаряд пролетів зовсім низько, і Роберт Джордан побачив, як циган метнувся вбік, як зацькований кабан, а поперед нього знову виріс маленький чорно-сірий гейзер. Потім він побачив, що циган знову мчить угору довгим зеленим схилом, тепер уже повільніше й рівніше, а снаряди лягають то позад нього, то попереду; потім він зник за пагорбом, там, де мали чекати інші. Ні, цього бісового в'ючака я не можу взяти з собою, подумав Роберт Джордан. А було б непогано прикритися ним. Було б непогано, якби він біг між мною і тією сорокасемиміліметрівкою, з якої вони гатять від мосту. Хай йому чорт, спробую його потягти.

Він під'їхав до в'ючака, підібрав звислий кінець повода й, ведучи коня за собою, проїхав ще ярдів п'ятдесят понад дорогою. Під'їхавши до узлісся, він оглянувся на дорогу, на ваговоз, що темнів на ній, на міст. На мості метушилися люди, а далі на дорозі був мовби затор. Роберт Джордан роздивився довкола, і, побачивши зрештою те, що йому було треба, підвівся в стременах, і вломив із сосни суху гілку. Тоді підвів в'ючака на край укосу над дорогою, кинув повід і замашисто вдарив коня гілкою по крупу. «Вперед, сучий сину!» — сказав він, і, коли кінь перебіг дорогу й почав підійматися схилом угору, кинув гілляку йому вслід. Вона поцілила, і кінь з клусу перейшов у чвал.

Роберт Джордан проїхав ще тридцять ярдів понад дорогою; далі укіс був надто крутий. Гармата стріляла тепер майже безперестану: ніби шипіння ракети і потім лунький удар, що підкидав землю. «Ну, тварюко, вперед»,— сказав Роберт Джордан сірому й пустив його щодуху вниз із гори; вилетівши на голе

місце, перескочив через дорогу, відчуваючи, як цокання копит об асфальт віддається по всьому його тілу до плечей, потилиці й щелеп, а потім помчав угору, по схилу, і копита націлювалися, били, гупали в м'яку землю, відштовхувалися, здіймалися, неслися, і, оглянувшись назад, він побачив міст у такому ракурсі, в якому не бачив його раніше. Його було видно збоку, не зменшеного в перспективі, й посередині мосту зяяв пролам, і за ним на дорозі стояла танкетка, а за танкеткою великий танк із гарматою, жерло якої було націлене на Роберта Джордана, і воно раптом блиснуло сліпучо-жовто, як сонце, відбите в дзеркалі, і повітря лунко розірвалося мовби над самою шиєю в сірого, і не встиг він повернути голови, як попереду знявся фонтан каміння й землі. В'ючак біг перед ним, але він надто збочив праворуч і вже почав приставати, а Роберт Джордан усе гнав і гнав коня і, зиркнувши в бік мосту, побачив довгу низку ваговозів, що спинилися за поворотом,— тепер зверху все було добре видно,— і тут знову блиснув жовтий спалах, віщуючи нове «сюушш» і «бом». Снаряд ліг, не долетівши, але він почув, як після вибуху посипались осколки.

Попереду він побачив інших, вони збилися на узліссі й чекали його, і він сказав: «*Arre, caballo!* Вперед, коню!» Він відчув, як важко дихає кінь на щораз крутішому схилі, і бачив витягнену сіру шию й сірі вуха, і він нахилився, і поплескав коня по сірій спітнілій шиї, і знову оглянувся на міст, і побачив яскравий спалах над важким, приземкуватим, брудного кольору танком там, на дорозі, але шипіння він не почув, тільки гахнуло оглушливо, дзвінко, з їдким смородом, наче розірвався паровий казан, і він опинився на землі, а сірий кінь на ньому, і кінь бив повітря копитами, а він намагався вивільнитися з-під нього.

Рухатися він міг. Міг сунутися праворуч. Але коли він посунувся праворуч, його ліва нога залишилася витягнена під конем. У неї ніби з'явився новий суглоб, не кульшовий, а інший, на якому стегно згиналося в боки. Потім він збагнув, що сталося, і саме в цю мить сірий кінь звівся на коліна, і права нога Роберта Джордана, вивільнившись із стремена, ковзнула по сідлі й лягла на землю, і він обома руками вхопився за стегно лівої ноги, що, як і перше, лежала нерухомо, і його долоні намацали гострий кінець кістки, що випинався під шкірою.

Сірий кінь стояв майже над ним, і він бачив, як у нього ходять ребра. Трава під ним була зелена, і в ній росли лугові квіти, і він подивився вниз, побачив дорогу, міжгір'я, міст і знову дорогу, і побачив танк, і приготувався до нового спалаху. Той спалах майже відразу ж блиснув, але шипіння знову не було чути, тільки відразу гухнуло й запахло вибухівкою, і, коли розсіялася хмара висадженої землі й перестали сипатися скалки, він поба-

чив, як сірий кінь сумирно сів на задні ноги поряд із ним, ніби дресированний у цирку, і відразу ж, дивлячись на осілого коня, він почув його дивне хрипіння.

Потім Прімітіво й Агустін підхопили його під пахви й поволокли нагору, і ліва нога, чіпляючись за землю, згиналася в новому суглобі. Одного разу прямісінько над ними просвистів снаряд, і вони кинулись на землю, випустивши Роберта Джордана, але їх лише обдало згори землею, і, коли втих град осколків, вони знову підхопили його й понесли. Нарешті вони дісталися до яру в лісі, де стояли коні, й Марія, Пілар і Пабло оточили його.

Марія стояла коло нього на колінах і казала:

— Роберто, що з тобою?

Він мовив, обливаючись потом:

— Ліву ногу зламано, Маріє.

— Ми тобі її перев'яжемо,— сказала Пілар.— Поїдеш ось на цьому,— вона показала на одного з навантажених коней.— Скидайте в'юки.

Роберт Джордан побачив, як Пабло хитає головою, і кивнув йому.

— Збирайтеся,— сказав він. Потім додав: — Слухай, Пабло, йди сюди.

Спітніле, заросле обличчя нахилилося над ним, і в ніс Робертові Джордану вдарив Паблів запах.

— Дайте нам поговорити,— сказав він Пілар і Марії.— Мені треба поговорити з Пабло.

— Дуже болить? — запитав Пабло, схилившись зовсім близько до Роберта Джордана.

— Ні, мабуть перервано нерв. Слухай. Ви збирайтеся. Мені кінець, розумієш? Я тільки скажу кілька слів дівчині. Коли я гукну тобі: «Забери її»,— ти її забереш. Вона не захоче йти. Я тільки скажу їй кілька слів.

— Авжеж, часу в нас небагато,— сказав Пабло.

— Так. По-моєму, вам краще йти на територію Республіки,— сказав Роберт Джордан.

— Ні, ми підемо в Гредос.

— Добре подумай.

— Клич Марію і говори з нею,— сказав Пабло.— Часу в нас зовсім мало. Мені дуже шкода, що це сталося з тобою, *Inglés*.

— Нічого не вдієш,— мовив Роберт Джордан.— Тож не говорімо про це. Але ти поміркуй добре. У тебе є голова на в'язах. Подумай.

— Я вже подумав,— сказав Пабло.— Ну, розмовляй, *Inglés*, тільки швидше. Часу в нас нема.

Пабло відійшов до найближчого дерева й став дивитися вниз, у міжгір'я, і на дорогу по той бік міжгір'я. Потім він перевів очі

на сірого коня, що лежав на схилі, й на його обличчі з'явився вираз щирого жалю, а Пілар і Марія вернулися до Роберта Джордана, що сидів, прихилившись до стовбура сосни.

— Розріж холошу, будь ласка,— сказав він Пілар.

Марія мовчки стала коло нього навколішки. Сонце падало на її стрижене волосся, а обличчя кривилось, як у дитини, що ось-ось заплаче. Але вона не плакала.

Пілар дістала ножа й розрізала його ліву холошу від кишені до самого низу. Роберт Джордан руками розвів краї й нахилився подивитись. Трохи нижче кульшового суглоба багряніла конусовидна пухлина, подібна до маленького гостроверхого намету, і, доторкнувшись до неї пальцями, Роберт Джордан відчув кінець кістки, що надимала знизу шкіру. Нога лежала на землі, неприродно вигнута. Він звів очі й подивився на Пілар. В неї був такий самий вираз обличчя, як у Марії.

— *Anda*,— сказав він їй.— Іди.

Вона пішла, похиливши голову, нічого не сказавши й не озираючись, і Роберт Джордан побачив, що її плечі тремтять.

— *Guapa*,— сказав він Марії і взяв обидві її руки в свої.— Вислухай мене. Ми в Мадрід не поїдемо...

Тоді вона заплакала.

— Не треба, *guapa*,— сказав він.— Вислухай мене. Ми тепер у Мадрід не поїдемо, але, куди б ти не поїхала, я скрізь буду з тобою. Зрозуміла?

Вона нічого не сказала, тільки притиснулася головою до його щоки й обняла міцніше.

— Слухай мене гарненько, зайчику,— сказав він. Він знав, що треба квапитися, і весь обливався потом, але він повинен був сказати це і змусити її зрозуміти.— Зараз ти підеш звідси, зайчику. Але і я піду з тобою. Поки одне з нас живе — ми живі обоє. Ти мене розумієш?

— Ні, я хочу з тобою.

— Ні, зайчику. Те, що мені треба зробити, я зроблю сам. З тобою я не можу зробити це як слід. А якщо ти підеш, піду і я. Хіба ти не відчуваєш, що це так? Де одне з нас, там обоє.

— Я хочу з тобою.

— Ні, зайчику. Слухай. У цьому люди не можуть бути разом. У цьому кожен має бути сам. Але якщо ти підеш, я піду теж. Тільки так я можу піти. Я знаю, ти підеш і не будеш перечити. Адже ти розумна і ти добра. Ти підеш за нас обох, і за себе, і за мене.

— Але мені б легше було залишитися з тобою,— сказала вона.— Мені так краще.

— Я знаю. Тому і прошу тебе — іди. Зроби це для мене, бо це єдине, що ти можеш для мене зробити.

— Ти не розумієш, Роберто. А я? Мені гірше, якщо я піду.

— Так,— сказав він.— Тобі важко. Але ж ти тепер — це і я теж.

Вона мовчала.

Він поглянув на неї, весь спітнілий, і знову заговорив, намагаючись домогтися свого так, як ще ніколи зроду не домагався.

— Ти зараз підеш за нас обох,— сказав він.— Забудь про себе, зайчику. Ти мусиш виконати свій обов'язок.

Вона похитала головою.

— Ти тепер — це я,— сказав він.— Хіба ти не відчуваєш, зайчику?

Вона мовчала.

— Послухай, зайчику,— сказав він.— Справді, отак тільки я теж піду з вами. Присягаюся.

Вона мовчала.

— Ну ось, тепер ти зрозуміла,— сказав він.— Тепер я бачу, що ти зрозуміла. Тепер ти підеш. От і добре. Зараз ти встанеш і підеш. Ось ти вже сама сказала, що підеш.

Вона нічого не сказала.

— Ну от і дякую. Тепер ти підеш швидко і спокійно і далеко-далеко, і ми обоє підемо в тобі. Тепер поклади руку сюди. А тепер нахили голову. Ні, нижче. От, добре. Тепер я покладу руку ось сюди. Добре. Ти ж розумна. І не треба більше ні про що думати. Ти робиш те, що повинна робити. Ти слухаєшся. Не мене, а нас обох. Того мене, що в тобі. Тепер ти підеш за нас обох. Правда? Ми обоє підемо в тобі. Адже я тобі так обіцяв. Ти розумна, і ти дуже добра, що йдеш тепер.

Він кивнув головою Пабло, який позирав на нього з-за дерева, і Пабло попрямував до нього. Потім він пальцем поманив Пілар.

— Ми ще поїдемо в Мадрід, зайчику,— сказав він.— Правда. Ну, а тепер устань і йди. Встань. Чуєш?

— Ні,— мовила вона і міцно обняла його за шию.

Тоді він знову заговорив, так само спокійно і розважливо, але дуже твердо.

— Встань,— сказав він.— Ти тепер — це і я. Ти — все, що залишиться від мене. Встань.

Вона встала, повільно, не підводячи голови, плачучи. Потім кинулася знову на землю поряд нього, але відразу ж устала, повільно й покірно, коли він сказав їй: «Устань, зайчику!»

Пілар тримала її за лікоть, і так вона стояла перед ним.

— *Vámonos*,— сказала Пілар.— Тобі що-небудь треба, *Inglés*?

— Ні,— сказав він і провадив далі до Марії: — Прощатися не треба, *guapa*, адже ж ми не розлучаємося. Нехай вам щастить у Гредосі. Ну, йди. Будь розумна, йди. Ні,— провадив він далі все так само спокійно й розважливо, поки Пілар вела дівчину

до коней.— Не озирайся. Стромляй ногу в стремено. Так, так. Стромляй ногу. Допоможи їй,— сказав він Пілар.— Підсади її в сідло. Ось так.

Він відвернувся, весь спітнілий, і глянув униз, на дорогу, потім знову на дівчину, що вже сиділа на коні, і Пілар була поряд із нею, а Пабло позаду.

— Ну, їдь,— сказав він.— Їдь.

Вона хотіла оглянутися.

— Не оглядайся,— сказав Роберт Джордан.— Їдь.

Пабло шмагонув коня паском по крупу, і на мить здалося, ніби Марія ось-ось вискочить із сідла, але Пілар і Пабло їхали дуже близько обабіч, і Пілар тримала її, і вже всі троє коней ішли вгору.

— Роберто! — закричала Марія й оглянулася.— Дозволь мені залишитись! Дозволь мені залишитись!

— Я з тобою! — закричав Роберт Джордан.— Я там, з тобою. Ми разом. Їдь!

Потім вони зникли з очей за сторчаком, і він лежав, увесь спітнілий, і ні на що не дивився.

Агустін стояв перед ним.

— Хочеш, я тебе застрелю, *Inglés?* — запитав він, схилившись зовсім низько.— Хочеш? Я можу.

— *No hace falta,*— сказав Роберт Джордан.— Їдь. Мені тут дуже добре.

— *Me cago en la leche que me han dado!* [1] — *сказав* Агустін. Він плакав і тому бачив Роберта Джордана, як у тумані.— *Salud, Inglés!*

— *Salud,* друже,— сказав Роберт Джордан. Він тепер дивився вниз, на дорогу.— Не покидай стригунця, добре?

— Будь певен,— сказав Агустін.— У тебе все є, що тобі треба?

— Цю *máquina* я залишаю собі, патронів до неї вже мало,— сказав Роберт Джордан.— Ти таких не роздобудеш. Для великої й для тієї, що в Пабло, можна дістати.

— Я прочистив дуло,— сказав Агустін.— Коли ти впав, туди набилося землі.

— Де в'ючак?

— Циган упіймав його.

Агустін уже сидів верхи, але йому не хотілося від'їжджати. Він перехилився з сідла до дерева, під яким лежав Роберт Джордан.

— Рушай, *viejo,*— сказав Роберт Джордан.— На війні це звичайне діло.

— *Que puta es la guerra,*— сказав Агустін.— Війна — це паскудство.

[1] Іспанська лайка.

— Так, друже, так. Але тобі треба квапитися.

— *Salud, Inglés,*— сказав Агустін і підніс угору стиснутий кулак.

— *Salud,*— мовив Роберт Джордан.— Ну, рушай.

Агустін круто повернув коня, опустив кулак таким рухом, ніби вилаявся при цьому, й повільно поїхав уперед. Решти давно вже не було видно. Доїхавши до завороту, він оглянувся й помахав Робертові Джордану кулаком. Роберт Джордан теж помахав йому у відповідь, і Агустін зник слідом за іншими...

Роберт Джордан подивився вниз, туди, де біля підніжжя зеленого схилу видніла дорога і міст. Так буде добре, подумав він. Лягати ницьма ризиковано, надто ця штука випинається, та й дивитися так зручніше.

Він відчував втому, і кволість, і спустошення після всього, що було, і після їхнього від'їзду, і в роті присмак жовчі. Ось тепер і справді нічого важкого нема. Хоч би як повернулася справа, для нього вже нічого важкого нема. Всі поїхали, він сам сидить тут, під сосною, прихилившись до стовбура. Він подивився вниз, на зелений схил, побачив сірого коня, якого добив Агустін, а ще нижче дорогу, а за нею другий схил, порослий густим лісом. Потім він перевів очі на міст і на дорогу за мостом і почав стежити за тим, що діється на мосту й на дорозі. Звідси він бачив ваговози, що збилися за заворотом. Їхні сірі борти видніли крізь дерева. Потім він подивився в другий бік, де дорога положисто підіймалась угору. Звідти вони й прибудуть, тепер уже скоро, подумав він.

Пілар дбатиме про неї краще, ніж будь-хто. Ти сам знаєш. Пабло, мабуть, усе обміркував, інакше б він не ризикував. Щодо Пабло можеш не турбуватися. І не треба тобі думати про Марію. Намагайся повірити сам у те, що ти їй казав. Так буде краще. А хто скаже, що це неправда? Не ти. Ти цього не скажеш, як не скажеш, що не було того, що було. Не втрачай своєї віри. Не ставай циніком. Часу залишилось надто мало, і це ж ти щойно змусив її піти. Кожен робить що може. Ти нічого вже не зможеш зробити для себе, але, можливо, ти зможеш що-небудь зробити для інших. Що ж. Ми все своє життя пережили за чотири дні. Ні, не за чотири. Я прийшов сюди надвечір, а сьогодні ще й до полудня не дійде. Отже, три ночі й три неповних дні. Будь уже точний, сказав він собі.

Мабуть, краще сповзти нижче, подумав він. Краще примоститися там, де з тебе ще може бути користь, а сидіти під деревом, ніби волоцюга на спочинку,— це ні до чого. Врешті, тобі ще пощастило. Бувають речі ще гірші. А до цього кожен має прийти рано чи пізно. Адже ти не боїшся, коли вже знаєш, що мусиш зробити це. Ні, сказав він собі, і це була правда. Щастя

все-таки, що нерв урвався. Він помацав ногу, і вона наче не була частиною його тіла.

Він знову подивився вниз, на схил, і подумав: не хочеться покидати все це, тільки й того. Дуже не хочеться покидати, і хочеться думати, що якусь користь я тут усе-таки дав. Намагався, у всякому разі, в міру тих здібностей, що мав. *Ти хочеш сказати — маєш. Гаразд, нехай так — маєш.*

Майже цілий рік я бився за те, у що вірив. Якщо ми переможемо тут, ми переможемо скрізь. Світ — гарне місце, і за нього варто боротися, і мені дуже не хочеться його покидати. І тобі пощастило, сказав він собі, в тебе було дуже гарне життя. Таке ж гарне, як і в дідуся, хоч і коротше. У тебе було життя краще, ніж у всіх, бо в ньому були ось ці останні дні. Годі тобі нарікати. Шкода тільки, що вже не доведеться передати комунебудь усе, чого я навчився. Нема що казати, моє навчання йшло швидко під кінець. Добре б ще побалакати з Карковим. Там, у Мадріді. Он за тими горами й ще перетнути долину. Там, далеко від сірих скель і сосон, від вересу й дроку, по той бік жовтого плоскогір'я стоїть Мадрід, білий і гарний. І краса його така сама справжня, як оті бабусі Пілар, що ходять до різниці пити свіжу кров. Не буває якоїсь однієї справжньої речі. Всі речі — справжні. Адже літаки однаково гарні, наші вони чи ні. Під три чорти таку красу, подумав він.

Ану, не розкисай, сказав він собі. Перевернись краще, поки ще є час. Так, іще ось що. Пам'ятаєш ворожіння Пілар на руці? Що ж, ти віриш у цю бридню? Ні, сказав він. Незважаючи на все, що сталося? Так, усе одно не вірю. Але вона сьогодні була просто зворушлива — вранці, до того, як ми виступили. Вона боялася, мабуть, що я повірив. Але я не вірю. А вона вірить. Щось вони все-таки знають. Чи духом чують щось. Як мисливські собаки. Надчуттєве сприймання — так це, здається, називається. Туди й розтуди це називається, сказав він. Вона зумисне не попрощалася, бо знала: як почати прощатися, Марія не піде. Ох, ця Пілар. Ну, Джордане, перевертайся. Але йому не хотілося й поворухнутись.

Раптом він згадав, що в його задній кишені є фляжка, і подумав: ковтну переможця велетнів, потім спробую перебратися на інше місце. Та коли він помацав кишеню, фляжки там не було. Тоді він відчув себе зовсім самотнім, бо знав, що навіть цього не буде. Здається, я розраховував на це, подумав він.

Може, Пабло взяв її? Дурниця! Ти, мабуть, загубив її на мосту. Ну, Джордане, давай, сказав він собі. Раз, два, три.

Він відсунувся від дерева і ліг, потім узявся обіруч за свою ліву ногу й сильно відтяг її вниз. Потім, лежачи й відтягуючи далі ногу, щоб гострий кінець кістки не виліз і не продер шкіри

зсередини, він почав повільно обертатися на сідницях, поки не повернувся обличчям до схилу. Тоді уперся підошвою правої ноги в ступню лівої і важко, обливаючись потом, перевалився на живіт, потім, звівшись на ліктях, допомагаючи правою ногою, відтяг ліву якомога назад. Він намацав стегно: все було гаразд. Кістка не прорвала шкіри, і зламаний край увійшов у м'яз.

Напевно, нерв справді урвався, коли цей клятий кінь придушив ногу, подумав він. Болю справді нема ніякого. Тільки коли рухаєшся. Мабуть, тоді кістка зачіпає ще щось. Ось бач, сказав він. Бач, як тобі щастить. Навіть і без переможця велетнів обійшлося.

Він потягся за своїм автоматом, вийняв магазин, намацав запасні в кишені, відтяг затвор і заглянув у дуло, потім вставив магазин і повернувся обличчям до шосе. Мабуть, ще півгодини, подумав він. Але не треба хвилюватися.

Він дивився на схил, і дивився на сосни, і намагався не думати ні про що.

Він дивився на річку й згадував, яка прохолода була в затінку під мостом. Хоч би швидше прийшли, подумав він. Аби лиш мені не стало паморочитися в голові раніше, ніж вони прийдуть.

Як ти гадаєш, кому легше? Тим, хто вірує, чи тим, хто сприймає все так, як воно є? Віра, звичайно, втішає, зате ми знаємо, що боятися нічого. Погано тільки, що все минає. Погано, якщо вмирати доводиться довго і якщо до того дуже боляче, бо це принижує тебе. Ось тут тобі таки поталанило. З тобою цього не станеться.

Добре, що вони пішли. Так набагато краще, без них. Мені таки щастить. Їй-бо. Було б набагато гірше, якби вони всі були тут, розкидані по цьому схилу, де лежить сірий кінь. Чи збилися б докупи навколо мене, вичікуючи. Ні. Вони пішли. Їх тут нема. Тепер якби ще наступ та був вдалий. Ти чого ще хочеш? Усього. Я хочу всього, але я візьму, що можна. Хай навіть цей наступ захлинеться, що ж, інші будуть вдалі. Я не помітив, чи пролетіли літаки назад, чи ні. *Господи, яке щастя, що я зумів примусити її поїхати.*

Добре б розповісти про все дідусеві. Все ж, напевно, йому ніколи не доводилося переходити лінію фронту, і розшукувати своїх, і виконувати завдання таке, як сьогодні виконав я. Звідки тобі знати? Може, він п'ятдесят таких завдань виконав. Ні, сказав він. Будь точний. Такого ніхто не зробить п'ятдесят разів. Навіть і п'ять разів. Може, навіть і один раз не так просто. Та ні, чого ж. Ти не єдиний.

Хоч би швидше вони прийшли, сказав він. Хоч би прийшли зараз, а то нога починає боліти. Мабуть, пухне. Все складалося так добре, поки не вдарив цей снаряд, подумав він. Але і то щастя, що він не вдарив раніше, коли я був під мостом. Коли

що-небудь робиться не так, рано чи пізно має статись біда. Твоє було відспівано, ще коли Гольц дістав цей наказ. І ти це знав, і це, напевне, передчувала Пілар. Згодом усе це в нас буде налагоджено краще. Похідні рації — ось що нам треба. *Так, нам багато чого треба.* Мені б, наприклад, мати запасну ногу.

Він через силу всміхнувся цій думці, бо нога тепер дуже боліла в тому місці, де був пошкоджений нерв. Ох, нехай уже йдуть, подумав він. Я не хочу робити того, що зробив мій батько. Я зроблю, якщо треба буде, але краще б не було потреби. Я проти цього. Не думай про це. Не думай про це. Хоч би швидше вони йшли, гади, подумав він. Хоч би швидше, хоч би швидше.

Нога тепер дуже боліла. Заболіла раптово, як тільки почала пухнути після того, як він перевернувся, і він сказав собі: а може, все ж зробити це зразу? Здається, я не надто терплячий на біль. Слухай, як я це зроблю, ти мене зрозумієш, еге? *До кого це ти говорив?* Ні до кого, відповів він сам собі. Мабуть, до дідуся. Ні. Ні до кого. Ох, хай йому чорт, хоч би вже вони йшли.

Послухай, а може, все ж зробити це, бо, коли знепритомнію, тоді я вже нічого не вдію, і мене візьмуть, і допитуватимуть, ставитимуть всілякі запитання, і робитимуть всілякі речі, і це буде дуже недобре. Краще не допустити до цього. Так, може, все ж зробити це зараз — і по всьому? Ох, ти послухай, ну ж бо, послухай, *нехай уже йдуть швидше.*

Не дуже ти годишся для цього діла, Джордане, сказав він. Не дуже. А хто на це годиться? Не знаю, та й знати не хочу. Але ти — ні. Саме ти — зовсім ні. Зовсім не годишся, зовсім. По-моєму, час. А по-твоєму?

Ні, не час. Бо ти ще можеш дещо зробити. Поки ти ще знаєш, що саме, ти це повинен зробити. Поки ти ще пам'ятаєш це, ти повинен чекати. *Ідіть же! Нехай ідуть! Нехай ідуть! Нехай ідуть!*

Думай про тих, що поїхали, сказав він. Думай, як вони пробираються через ліс. Думай, як вони перебродять потік. Думай, як вони їдуть вересовищем. Думай, як вони підіймаються схилом. Думай, як сьогодні ввечері їм уже буде добре. Думай, як вони їдуть цілу ніч. Думай, як вони завтра приїдуть у Гредос. Думай про них. Під три чорти, до біса, думай про них. *Далі Гредоса я вже не можу про них думати,* сказав він.

Думай про Монтану. *Не можу.* Думай про Мадрід. *Не можу.* Думай про ковток холодної води. *Добре.* Ось так воно й буде. Як ковток холодної води. *Брешеш.* Ніяк воно не буде. Просто нічого не буде. Нічого. Тоді зроби це. *Зроби.* Ну зроби. Тепер уже можна. Давай, давай. *Ні, треба чекати.* На що? Ти знаєш сам. *От і чекай.*

Я не можу далі чекати, сказав він. Якщо я почекаю ще хвилинку, я зомлію. Я знаю, бо до цього вже тричі йшлося, але я

стримувався. Я стримувався, і воно минало. Але тепер я не знаю. Напевно, там, у нозі, внутрішня кровотеча, адже ця кістка все навколо порвала. Особливо, коли перевертався. Від того й пухлина, і слабкість, і починаєш непритомніти. Тепер уже можна це зробити. Я тобі серйозно кажу, вже можна.

Але якщо ти дочекаєшся і затримаєш їх хоча б ненадовго чи якщо тобі пощастить убити хоча б офіцера, це може багато вирішити... Одна річ, зроблена вчасно...

Гаразд, сказав він. І він лежав спокійно і намагався втримувати себе в собі, відчуваючи, що починає вислизати із себе; так іноді відчуваєш, як сніг починає зсуватися з гірського схилу, і він сказав: тепер треба спокійно, аби лиш мені протриматися, поки вони прийдуть.

Щастя Роберта Джордана не зрадило його, бо саме в цю хвилину кавалерійський загін виїхав з лісу й перетяв дорогу. Він стежив, як вершники підіймаються схилом. Він бачив, як дозорець зупинився коло сірого коня й гукнув щось офіцерові і як офіцер під'їхав до нього. Він бачив, як обидва схилилися над сірим конем. Упізнали його. Цього коня і його господаря бракувало в загоні з учорашнього ранку. Роберт Джордан бачив їх на середині схилу, недалеко від себе, а внизу він бачив дорогу, й міст, і довгу низку машин за мостом. Він тепер цілком володів собою і довгим, уважним поглядом обводив усе навколо. Потім він подивився на небо. В небі пливли великі білі хмари. Він торкнувся долонею глиці на землі й помацав кору дерева, за яким лежав.

Потім улаштувався якомога зручніше, вперся ліктями в глицю, а дуло автомата притис до сосни.

Підіймаючись по слідах утікачів, офіцер мав проїхати ярдів за двадцять нижче від того місця, де лежав Роберт Джордан. На такій відстані це не так уже й важко. Офіцер був лейтенант Беррендо. Він щойно повернувся з Ла-Гранхи, коли надійшла звістка про напад на нижній шляховий пост, і йому було наказано виступити зі своїм загоном туди. Вони мчали щодуху, але потім мусили повернути назад, бо міст уже підірвали, і вони переправилися через ущелину вище за течією і поїхали лісом. Коні їхні були в милі й навіть клусом ішли важко.

Лейтенант Беррендо їхав схилом, придивляючись до слідів; його худорляве обличчя було зосереджене й похмуре; автомат лежав поперек сідла. Роберт Джордан лежав за деревом, стримуючи себе, дуже обережно, дуже уважно, щоб не здригнулася рука. Він чекав, коли офіцер виїде на осоння, де перші сосни лісу виходили на зелений схил. Він відчував, як серце його б'ється об устелену глицею землю.

ЗА РІЧКОЮ, В ЗАТІНКУ ДЕРЕВ

РОМАН

ACROSS THE RIVER AND INTO THE TREES

1950

Переклали
Кіра Суxенко і Нінель Тарасенко

Трете видання перекладУ.

Вони вирушили ще за дві години до світанку, і спочатку не доводилося ламати кригу в каналі, бо попереду пливли інші човни. В кожному човні, невидимий у темряві, стояв на кормі весляр з довгим веслом; чути було тільки плюскіт води. Мисливець сидів на стільчику, прилаштованому до скриньки з харчами та патронами; рушниці — дві, а то й більше — були сперті на купу дерев'яних вабців. У кожному човні везли мішок з однією-двома підсадними качками, і в кожному човні сидів собака; собаки здригалися й кидались, зачувши лопотіння крил у повітрі.

Чотири човни попрямували головним каналом на північ, до великої лагуни. П'ятий звернув у бічний канал. Урешті й шостий човен повернув на південь, у неглибоку лагуну, вкриту суцільною кригою.

Вночі раптом ударив мороз без вітру і міцно скував воду. Лід пружно вгинався під натиском весла, потім різко й лунко тріскався, наче скляна шибка, але човен посувався вперед дуже поволі.

— Дайте-но весло! — сказав мисливець у шостому човні.

Він підвівся і розставив ноги, щоб твердіше стояти. Над головою лопотіли крильми качки, а в човні шаленів собака. З півночі долинав тріск криги, яку ламали інші човни.

— Обережніше,— попередив весляр з корми.— Не перекиньте човна.

— Я вмію,— відказав мисливець.

Він узяв з рук човняра довге весло і перевернув його лопаттю догори. Потім нахилився вперед і пробив держаком кригу. Держак уперся в тверде неглибоке дно. Мисливець наліг на лопать весла, тримаючи його обома руками, потяг на себе, потім відштовхнувся так, що весло опинилось поруч із кормою, а човен посунувся вперед, ламаючи кригу. Крига тріскалась, неначе дзеркальне скло, і човняр на кормі пропихав човен в утворений прохід.

Трохи перегодя мисливець — тепло вдягнений, він уже вспів від важкої роботи — спитав човняра:

— А де ж наша бочка?

— Ліворуч. Посеред сусідньої затоки.

— То, може, пора звертати?

— Про мене.

— Що це за балачка — «про мене»? Ви ж повинні знати, яка тут глибина. Вистачить, щоб наш човен пройшов?

— Вода спала... Хто його знає?

— Треба поспішати, а то й розвидниться.

Човняр мовчав.

«От лобуряка,— подумав мисливець.— Дарма, допливемо. Ми пропливли вже дві третини, та як тобі ліньки розбивати лід, щоб можна було підбирати качок, то це вже паскудство».

— Моторніш, телепню! — сказав він по-англійському.

— Що? — перепитав човняр по-італійському.

— Кажу, що треба поспішати. Скоро вже розвидниться.

І справді, вже розвиднилось, коли вони дісталися до великої дубової бочки, вкопаної в дно лагуни. Бочку оточував положистий земляний вал, обсаджений осокою й рогозом; мисливець обережно ступив туди й почув, як під ногами з хрускотом ламаються мерзлі стеблини. Човняр дістав із човна стільчик зі скринькою для патронів і передав мисливцеві; той нахилився й поставив його на дно бочки.

Мисливець — у високих чоботях та в старій військовій куртці з нашивкою на лівому рукаві (ніхто не знав, що та нашивка означає) і зі світлими цятками від зірочок на погонах — заліз у бочку, і човняр подав йому обидві рушниці.

Обіперши рушниці об клепки бочки, мисливець почепив другий патронташ між ними на два гачки, забиті для цього, а тоді прихилив рушниці з обох боків до патронташа.

— Вода є? — спитав мисливець човняра.

— Нема,— відказав той.

— А з лагуни можна пити?

— Ні. Захворієте.

Мисливець утомився, ламаючи кригу, йому хотілося пити, і він почав був сердитись, але стримався.

— Може, допомогти вам ламати кригу і ставити вабці?

— Не треба,— відповів човняр і люто попхав човен на кригу. Човен рушив, а крига лунко затріщала. Човняр почав гатити по ній веслом, а потім заходився шпурляти на всі боки вабці. «Що це на нього найшло? — подумав мисливець.— Ото лобуряка. Всю дорогу я працював, як віл, а він ледь-ледь веслом ворушив. Чого він казиться? Йому ж за це заплачено!»

Він приладнав стільчик так, щоб можна було повертатися на всі боки, розпечатав пачку патронів і переклав їх у кишені, потім розпечатав ще одну й залишив напохваті, в патронташі. Перед ним у сірому світлі світанку простягалась ніби скляна поверхня лагуни, на ній чорнів човен, а в ньому стояв високий кремезний човняр, бив веслом по кризі й кидав у воду вабці, немовби хотів швидше спекатися чогось гидкого.

Розвиднилось, і мисливець побачив низеньку смужку недалекої коси по той бік лагуни. Він знав, що за косою стоять ще дві бочки, потім знову тягнеться болото, а ще далі — відкрите море. Зарядивши обидві рушниці, він прикинув на око відстань до човняра, що ставив вабці.

Ззаду почувся шурхіт крил. Мисливець нахилився, схопив рушницю з правого боку, підвівся і приготувався стріляти по двох качках, які, гальмуючи крильми, падали темними цятками на тлі сірого неба прямо на вабці.

Пригнувши голову, він неквапно повів рушницею і вистрелив, а потім, не дивлячись, влучив чи ні, плавним рухом підніс рушницю, цілячись трохи вище й ліворуч від другої качки, і, натиснувши курок, побачив, як вона, склавши крила, шугнула вниз на розбиту кригу, між вабці. Глянувши трохи праворуч, він угледів і першу качку — чорну цятку там же, на кризі. Він знав, що цілився як треба і в першу качку, беручи далеко праворуч від човна, та й у другу теж брав вище й ліворуч і чекав, поки качка вище злетить, тож був певен, що в човен не влучить. Добрячий дуплет — акуратний і точний, безпечний для човна, і мисливець почував велике задоволення, заряджаючи знов рушницю.

— Гей, ви! — гукнув човняр.— Чого гатите в човен?

«А чорти б тебе вхопили!» — вилаявся сам до себе мисливець.

— Кидайте свої вабці! — гукнув він човняреві.— Та не баріться! А я поки що не стрілятиму — хіба що просто вгору.

Човняр щось буркнув.

«Не розумію,— подумав мисливець.— Він же знає мисливські порядки. І знає, що я дорогою працював не менше за нього, коли не більше. Ніколи я ще не стріляв качок так точно і обережно. Чого ж він казиться? Адже я навіть запропонував йому разом розставляти вабці. Хай йому біс!»

А човняр люто гатив веслом по кризі та кидав вабці, і в кожному його русі була ненависть.

«Ні, я не дам йому спаскудити мені ранок»,— казав собі мисливець.— Коли сонце не розтопить криги, багато не настріляєш. Ну, може, кілька качок — і не дам я йому зіпсувати собі полювання! Хто зна, скільки разів ще лишилося мені полювати — не дам я зіпсувати собі цей день!»

Він подивився, як жевріє небо за довгою косою, потім обернувся в бочці й глянув на замерзлу лагуну, на болото й на снігові вершини вдалині. Підгір'їв з бочки не було видно, і верхів'я підносилися просто з рівнини. А ось і вітер дмухнув йому в лице. Він знав, що, як зійде сонце, повіє вітер, який неодмінно сполохає качок і прижене їх з моря.

Човняр скінчив розкидати вабці. Вони плавали двома купками: одна — попереду й трохи ліворуч від бочки в тому боці, де

мало зійти сонце, а друга — праворуч від мисливця. Потім він кинув за борт підсадну качку зі шворкою й тягарцем; качка одразу почала пірнати, то занурюючи, то підводячи голову і хлюпаючи водою собі на спину.

— А може, ще трохи оббити кригу? — гукнув мисливець до човняра.— Дуже мало місця — качки не сядуть.

Човняр не відповів, але загепав веслом по обламаних краях криги. Він знав, що обламувати кригу більше не треба. Та мисливець не знав цього і думав: «Що це в біса з ним коїться? Не дам зіпсувати мені полювання. Не дам, і край! Тепер кожний постріл, може, останній для мене, і я не дозволю якомусь там сучому синові псувати мені полювання! Спокійно, хлопче, не треба сердитись»,— умовляв він себе.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Та він уже не хлопець. Йому п'ятдесят років, і він полковник піхотних військ Сполучених Штатів. І, щоб пройти медичний огляд за день до поїздки на полювання в Венецію, він проковтнув стільки нітрогліцерину, скільки було треба для того, щоб... він і сам добре не знав, для чого; для того, щоб пройти огляд, казав він собі.

Лікар вислухав його з недовірою. Але, змірявши двічі тиск, все ж таки записав цифри у картку.

— Розумієте, Діку,— сказав він.— Це може вам завадити; при підвищеному внутрішньоочному та внутрішньочерепному тиску це дуже шкідливо.

— Не розумію,— сказав мисливець, який лише намірявся стати мисливцем, а поки що з генерала став полковником піхотних військ Сполучених Штатів.

— Я ж знаю вас дуже давно, полковнику. Чи, може, це мені тільки здається, що я знаю вас давно?

— Ні, не здається,— сказав полковник.

— Щось ми обидва заспівали сумної,— промовив лікар.— Тільки глядіть, не вдартеся об щось тверде та пильнуйте, щоб на вас не впала іскра, коли вже так напхалися нітрогліцерином. Не завадило б начепити на вас знак, як на цистерну з бензином.

— А з кардіограмою у мене все гаразд? — спитав полковник.

— Кардіограма у вас чудова, полковнику! Не гірша, ніж у двадцятип'ятирічного, ба навіть дев'ятнадцятирічного юнака!

— То чого ж ви чіпляєтесь? — спитав полковник.

Від великої дози нітрогліцерину його трохи нудило; йому хотілося, щоб огляд швидше закінчився. Йому хотілося швидше лягти й випити соди. «Я міг би скласти інструкцію із тактики оборони для взводу з високим тиском,— подумав він.— Шкода,

що не можна йому цього сказати. А чом би й не признатись і не попросити ласки в суду? Не зможеш,— сказав він собі.— Усе повторюватимеш, що не винен».

— Скільки разів вас поранило в голову? — спитав лікар.

— Ви ж знаєте,— відповів полковник.— У карточці все записано.

— А скільки разів вам перепало по голові?

— О господи! — Потім він запитав: — Ви питаєте офіційно чи як мій приватний лікар?

— Як ваш приватний лікар. А ви думали, що я хочу підкласти вам свиню?

— Ні, Весе. Пробачте. А що вас, власне, цікавить?

— Скільки у вас було контузій.

— Серйозних?

— Ну, таких, коли ви непритомніли або потім нічого не пам'ятали.

— Та, мабуть, із десять,— відповів полковник.— Як рахувати й падіння з коня. А легших три.

— Ох, старе луб'я,— сказав лікар.— Вибачте, пане полковнику,— додав він.

— Мені можна йти? — спитав полковник.

— Так, пане полковнику. У вас усе гаразд.

— Дякую. Ви не хочете поїхати зі мною постріляти качок на болоті у гирлі Тальяменто? Чудові місця. Там маєток славних італійських хлопців — я познайомився з ними в Кортіні.

— Це те болото, де повно лисух?

— Ні, в тих місцях полюють на справжніх качок. Хлопці дуже славні. І полювання чудове. Добрячі качки. Крижні, шилохвости, чирки. Навіть гуси трапляються. Не гірше, ніж у нас удома, коли ми ще були хлопчаками.

— Я був хлопчаком у двадцять дев'ятому й тридцятому році.

— Ну, це вже таки ницо! Не сподівався такого від вас.

— Та я зовсім не те хотів сказати. Просто я не пригадую, щоб у нас було добре полювання на качок. До того ж я ріс у місті.

— Тим гірше для вас. Всі ви, міські хлопці, нічого не варті.

— Ви це серйозно, полковнику?

— Звичайно, ні. Ви й самі в біса знаєте.

— Із здоров'ям у вас усе гаразд, полковнику. Шкода, що я не можу з вами поїхати. Та я й стріляти не вмію.

— Дарма! — сказав полковник.— Ну то й що? У нас в армії ніхто не вміє стріляти. Мені б дуже хотілося, щоб ви були зі мною.

— Я дам вам ще одні ліки, крім тих, що ви вживаєте.

— А хіба є такі ліки?

— Сказати правду, нема. Але вони щось там придумують.

— Ну й хай собі придумують,— сказав полковник.

— Оце розумна мова, пане полковнику.

— Ідіть до біса! То ви не хочете їхати зі мною?

— З мене досить качок у ресторані «Лоншан» на Медісон-авеню,— відказав лікар.— Влітку там кондиційоване повітря, а взимку тепло. Не треба вставати вдосвіта й натягати на себе теплі кальсони.

— Гаразд, міський жевжику. Анічогісінько ви не тямите.

— І не хочу тямити,— відповів лікар.— А зі здоров'ям у вас усе гаразд, пане полковнику.

— Дякую,— сказав полковник і вийшов.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Це було позавчора. А вчора він виїхав з Трієста до Венеції старою дорогою, що йшла від Монфальконе до Латізани і далі рівниною. Шофер у нього був добрий, і він спокійно відхилився на спинку переднього сидіння, поглядаючи на місця, знайомі ще з юності.

«Тепер вони якісь не такі,— думав він.— Певно, тому, що не такими здаються відстані. Коли старієш, усе ніби меншає. Та й шляхи тепер кращі і куряви такої нема. Колись я проїздив тут вантажною машиною. Але здебільшого ми ходили пішки. Усе, про що я тоді мріяв,— це знайти хоч якийсь затінок на привалі та криницю на селянському подвір'ї. Ну й, звичайно,— канаву. Чимбільше канав».

Вони звернули з шосе і переїхали тимчасовий міст через Тальяменто. Береги зеленіли; на тому боці, де було глибше, сиділи рибалки. Підірваний міст відновлювали, лунко гупали клепальні молотки, а за вісімсот ярдів від мосту зруйнований дім і надвірні будівлі — все, що залишилося від вілли, яку збудував колись Лонгена,— показували, де скинули свій вантаж середні бомбардувальники.

— Подумати лишень,— сказав шофер.— У них де не побачиш який міст чи станцію — кругом аж на півмилі самі руїни.

— Звідси мораль,— відповів полковник,— не будуй собі вілли чи церкви і не наймай Джотто малювати фрески, коли та церква стоїть за вісімсот ярдів від мосту.

— Я так і знав, пане полковнику, що тут теж має бути своя мораль,— сказав шофер.

Вони поминули зруйновану віллу і виїхали на прямий шлях, обсаджений вербами; в рівчаках досі стояла темна вода, а на полях росли шовковиці. Попереду їхав велосипедист і читав газету, тримаючи її обома руками.

— Коли літають важкі бомбардувальники — інша мораль: відступи на цілу милю,— сказав шофер.— Правда, пане полковнику?

— А якщо керовані снаряди, то й на всі двісті п'ятдесят,— додав полковник.— Посигнальте-но велосипедистові!

Шофер посигналив, і той з'їхав на узбіччя, навіть не глянувши на них і не доторкнувшись до керма. Коли вони проїздили мимо, полковник висунувся, щоб подивитись, яку велосипедист читає газету, та заголовка не було видно.

— Як на мене, то тепер узагалі не варто споруджувати пишних будинків та церков і наймати отого — як ви його назвали?

— Джотто. Але це міг би бути й П'єро делла Франческа або Мантенья. І навіть Мікеланджело.

— Ви, певне, добре знаєте всіх отих малярів, пане полковнику?

Тепер вони їхали прямим відтинком дороги і, надолужуючи час, мчали з такою швидкістю, що селянські хати набігали одна на одну, зливались у суцільну смугу, і можна було розгледіти лише те, що видніло далеко попереду й рухалося назустріч. За боковим склом тяглася одноманітна холодна рівнина. «Не скажу, щоб я дуже любив швидку їзду,— думав полковник.— Брейгель був би невартий доброго слова, якби йому довелося спостерігати натуру з машини, що мчить на шаленій швидкості».

— Малярів? — перепитав він.— Ні, Бернхеме, я знаю про них небагато.

— Моє прізвище Джексон, пане полковнику. Бернхем поїхав відпочивати в Кортіну. Чудове місце, пане полковнику.

— Мене зраджує пам'ять. Пробачте, Джексоне. Так, місце там чудове. Годують добре. Пристойний догляд. І ніхто до тебе не чіпляється.

— Авжеж, пане полковнику,— погодився Джексон.— А я спитав вас про малярів через отих мадонн. Мені якось теж схотілося поглянути на картини, і я пішов до найбільшого музею у Флоренції.

— Уффіці чи Пітті?

— А біс його зна. Найбільший з усіх. Дивився я, дивився, аж поки мене не занудило від тих мадонн. Мабуть, той, хто погано розуміється на мистецтві, тільки їх і бачить, аж йому всю душу вивертає. Ви ж, певно, помітили, як усі тут схибнулися на своїх *bambini* [1], і чим менше у них їжі, тим більше *bambini*, а їм усе мало! Отож я й думаю, що їхні малярі теж дуже любили *bambini*. Не знаю, чи саме ті, що ви назвали, та байдуже, ви вже поправте мене, коли я щось наплутаю. Але здається мені,

[1] Діти *(італ.)*.

що всі оці мадонни, на яких я надивився доволі, чи, точніше сказати, всі ці малярі, що малювали самих мадонн... всі вони тільки й думали що про *bambini*... не знаю, чи зрозумієте ви мене...

— Не забувайте, що їм доводилося малювати лише на релігійні сюжети.

— Воно-то так, пане полковнику. Отже, ви поділяєте мою думку?

— Та, мабуть. Хоч усе тут багато складніше.

— Зрозуміло, пане полковнику. Думка моя ще не остаточна.

— У вас є й інші погляди на мистецтво?

— Ні, пане полковнику. Я додумався тільки до того, як було діло з тими *bambini*. Але чого б мені хотілося,— то це щоб хтось змалював оту гірську красу навколо Кортіни.

— Тіціан родом з тих країв,— мовив полковник.— Принаймні так вважають. Я спускався в долину і бачив будинок, де він, за переказом, з'явився на світ.

— Те місце чогось варте, пане полковнику?

— Не дуже.

— Ну що ж, коли він малював оті гори,— а там такі скелі кольору вечірньої заграви, сосни, навкруги сніг та гостроверхі шпилі...

— *Campanili*,— сказав полковник.— Такі, як он перед нами в Чеджії. Дзвіниці.

— Ну що ж, коли він гарно намалював ті місця, я залюбки купив би в нього дві-три картини...

— Він чудово малював жінок,— сказав полковник.

— Коли б я, скажімо, тримав шинок, чи корчму, чи заїзд, то в мене знайшлося б місце і для жінки,— відповів шофер.— Але боронь боже привезти таку картину додому: моя стара з'їсть мене живцем! Навіть кісток не залишить.

— Ви могли б подарувати картину вашому музею.

— Господи, та що там є у тому музеї? Наконечники для стріл, бойові убори з пір'я, ножі знімати скальпи, скальпи, скам'янілі риби, люлька миру, фотографія Пожирача Печінки Джонстона та ще шкіра одного пройдисвіта,— його спершу повісили, а потім якийсь лікар здер із нього шкіру. Картина з жінкою там зовсім ні до чого.

— Бачите *campanile* по той бік рівнини? — спитав полковник.— Я покажу вам місце, де ми воювали, коли я був хлопчиськом.

— Ви й тут воювали, пане полковнику?

— Так,— відповів полковник.

— А в кого був тоді Трієст?

— У німців. Тобто у австрійців.

— А ми його в них відібрали?
— Лише потім, коли скінчилась війна.
— А чиї були Флоренція і Рим?
— Наші.
— Ну, то ви ще дешево відбулися.
— «Пане полковнику»,— лагідно додав полковник.
— Пробачте, пане полковнику,— похопився шофер.— Я був у тридцять шостій дивізії, пане полковнику.
— Я бачив у вас нашивку.
— Я саме згадав Рапідо, пане полковнику, і зовсім не хотів бути нечемним чи образити вас.
— Вірю,— сказав полковник.— Ви просто згадали Рапідо. Але затямте, Джексоне, що в кожного, хто довго воював, було своє Рапідо, і то не одне.
— Ну, з мене досить і одного, пане полковнику.

Машина в'їхала у привітне містечко Сан-Дона-ді-П'яве. Його заново відбудували, але від цього воно не стало потворнішим за перше-ліпше містечко Центрального Заходу США. «Воно таке квітуче,— думав полковник.— А от Фоссальта, трохи вище по річці,— така злиденна й похмура. Невже вона так і не відродилася після першої світової війни? Та я ж не бачив її до бомбардування,— подумав він.— Місто сильно обстрілювали перед великим наступом п'ятнадцятого червня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. А потім і ми гатили по ньому, коли відбивали у ворога». Він пригадав, як почалася атака,— від Монастьє, через Форначе. Цього похмурого зимового дня він пригадав події того літа.

Кілька тижнів тому він проїздив через Фоссальту і ходив на те місце на березі річки, де його поранило. Те місце неважко було знайти — тут річка робила коліно; там, де колись стояли важкі кулемети, вирва поросла густою травою. Кози чи вівці вискубли траву, і западина стала схожою на виїмку для гри в гольф. Каламутно-синя вода текла поволі, береги заросли очеретом; навколо не видно було ні душі, і полковник присів навпочіпки і, розглядаючи протилежний берег,— тоді не можна було й носа вистромити,— справив потребу на тому самому місці, де, як він гадав, його тяжко поранило тридцять років тому.

— Нікчемне звершення,— мовив він до берега й річки, що застигли в осінній тиші, змочені рясними дощами,— зате моє власне.

Він встав і озирнувся. Довкола не було нікого; машина стояла внизу, на шосе, біля крайнього й найнепоказнішого з нових будинків Фоссальти.

— А тепер я добудую пам'ятник,— сказав він, хоч чути його могли лише мерці, і вийняв з кишені старого, золінгенського

складаного ножа, які носять німецькі браконьєри, розкрив його і викопав у вогкій землі акуратну ямку. Витерши ніж об халяву, він поклав у ямку коричневу банкноту в десять тисяч лір, притоптав землю і прикрив дерном.

— Двадцять років по п'ятсот лір за *Medaglia d'Argento al Valore Militare* [1]. За Хрест Вікторії, здається, платять десять гіней. Медаль «За відмінну службу» не дає ні цента. Срібна Зірка також. А решта буде мені.

«Чудово,— подумав він.— Лайно, гроші й кров. А як буяє трава! В землі багато заліза, і нога Джіно, й обидві ноги Рандольфо, й моя колінна чашка. Розкішний пам'ятник! У ньому є все — родючість, гроші, кров і залізо. Чим не держава? А де родюча земля, де гроші, кров і залізо — там батьківщина. Але потрібне ще вугілля. Треба дістати трохи вугілля».

Потім він глянув на заново відбудований білий будинок на тому боці, який тоді лежав у руїнах, і плюнув у річку. Він стояв далеко від води, і доплюнути було важко.

— Я ніяк не міг сплюнути тієї ночі й ще довго по тому,— сказав він.— А тепер я хвацько плюю, як на людину, що не жує гумки.

Він поволі пішов до машини. Шофер спав.

— Вставай-но, синку,— сказав він.— Повертай та їдьмо он тією дорогою на Тревізо. Тут карта вже не потрібна. Я покажу тобі, де звернути.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Тепер, на шляху до Венеції, він тримав себе в руках і намагався не думати про те, як тягне його туди, а великий б'юїк тим часом проминув останні будівлі Сан-Дони і в'їхав на міст через П'яве.

Вони переїхали міст і опинилися на італійському боці річки; він знову побачив стару низинну дорогу. Вона бігла одноманітно, як завжди понад річкою. Та око його розрізняло старі окопи. Обабіч рівного гладенького шосе, по якому вони тепер мчали, текли обсаджені вербами канали; колись у них плавали трупи. Наступ закінчився жахливою бойнею, сонце страшенно пекло, і, щоб очистити прибережні позиції та дорогу, хтось наказав поскидати трупи в канали. На лихо, у пониззі річки ще стояли австрійці, і шлюзи були на замку.

Вода майже не рухалась, і мертві — їхні й наші — надовго загатили канали, плаваючи горілиць чи лицем донизу, пухнучи й роздуваючись, наче барила. Врешті, коли все трохи налагоди-

[1] Срібна медаль за воєнну доблесть *(італ.)*.

лось, робочі команди почали виловлювати ночами трупи й ховати їх край дороги. Полковник поглянув, чи не буяє де пишна зелень на узбіччі, але нічого не помітив. А в каналах плавали качки та гуси, і береги вздовж усієї дороги обліпили рибалки.

«Та їх же потім повикопували,— подумав полковник,— і поховали на великому *ossario* [1] поблизу Нервеси».

— Ми воювали тут, коли я був іще хлопчиськом,— сказав полковник шоферові.

— З біса рівна місцевість,— відповів шофер,— воювати тут кепсько. Ви боронили цю річку?

— Так,— сказав полковник.— Боронили, втрачали її і знову брали.

— Куди не глянь — навіть горбочка маленького не видно.

— Отож-бо й воно,— сказав полковник.— Тільки горбочки такі малесенькі, що їх ледве видно, та ще рівчаки, будинки, укоси на березі каналу, живоплоти — і більш нічого. Неначе в Нормандії, тільки тут іще рівніш. Мабуть, так воювали в Голландії.

— Цій річці далеко до Рапідо.

— Тоді це була непогана річка,— сказав полковник.— Поки не понабудовували всіх оцих електростанцій, вона була повноводна у верхів'ях. А коли мілішала, в гальці відкривалися ковбані, глибокі й підступні. Було там одне місце — Граве-де-Пападополі,— справжнісінька пастка.

Полковник знав, як нудно слухати чужі розповіді про війну, і тому замовк. «На війну кожен дивиться по-своєму,— подумав він.— Ніхто не цікавиться війною загалом, хіба що справжні солдати, а справжніх солдатів лишається небагато. Готуєш їх готуєш, а найкращого з них убивають, до того ж кожен такий заклопотаний власними справами, що нічого не чує й не бачить. Думає тільки про те, що сам пережив, і, поки ти говориш, міркує собі, що б його таке відповісти і домогтися підвищення в чині або якоїсь вигоди. Навіщо ж тоді набридати цьому хлопчині, який, незважаючи на нашивку фронтовика, медаль за поранення та інші цяцьки, зовсім не солдат; на нього силоміць надягли військову форму, а тепер він, мабуть, вирішив лишитися в армії з якихось особистих міркувань».

— Що ви робили перед війною, Джексоне? — спитав полковник.

— Ми з братом мали гараж у Ролінсі, штат Вайомінг.

— Хочете вернутися туди?

— Брат мій загинув на Тихому океані, а той хлопець, що ми лишили господарювати замість нас, виявився нікчемою,— сказав шофер.— Ми втратили все, що вклали туди.

---

[1] Кладовище *(італ.)*.

— Погане діло,— сказав полковник.

— Ще б пак не погане, хай йому чорт,— відказав водій і додав: — Пане полковнику.

Полковник глянув на дорогу.

Він знав, що незабаром буде перехрестя, якого він ніяк не міг дочекатися.

— Глядіть не забудьте на першому роздоріжжі звернути ліворуч, на путівець,— сказав він шоферові.

— А ви певні, що наша машина пройде низиною?

— Побачимо,— сказав полковник.— Чому ні, адже дощів не було вже три тижні.

— Щось я не дуже довіряю тутешнім путівцям. Та й болото кругом.

— Якщо загрузнемо, витягнуть волами.

— Та я ж турбуюсь тільки про машину, пане полковнику.

— А ви турбуйтесь про те, що я кажу: звертайте ліворуч на першому роздоріжжі, якщо дорога буде більш-менш придатна.

— Ото, мабуть, і вона за тим живоплотом,— сказав шофер.

— Позаду нема машин. Зупиніться коло роздоріжжя, а я вийду та подивлюсь.

Він виліз із машини, перейшов широке асфальтоване шосе і поглянув на вузеньку грунтову дорогу, на швидку течію каналу, вздовж якого вона йшла, і на густий живопліт на тому березі. З-за живоплоту визирала приземкувата селянська хата з великим хлівом. Дорога була суха. Навіть вози не повибивали на ній колій. Він повернувся до машини.

— Справжнісінький бульвар,— сказав він.— Можете не боятися.

— Слухаю, пане полковнику. Зрештою, це ваша машина.

— Авжеж,— сказав полковник.— Я ще й досі не виплатив за неї. Слухайте, Джексоне, ви завжди отак уболіваєте, коли доводиться звертати з шосе на путівець?

— Ні, пане полковнику. Але ж одне діло — джип, а зовсім інше — машина з такою низькою посадкою. Ви ж знаєте, пане полковнику, вона може зачепитись дифером. І раму можна пошкодити.

— В багажнику є лопата й ланцюги. От коли виїдемо з Венеції, отоді справді буде чого боятися.

— А ми й далі поїдемо цією машиною?

— Не знаю. Побачимо.

— Подумайте про крила, пане полковнику.

— Ми їх підріжемо, як індіанці в Оклахомі. Крила в неї завеликі. Все в ній завелике, крім мотора. Мотор у неї добрий, Джексоне.

— Авжеж, пане полковнику. Приємно їхати такою машиною по шосе. Тому мені й не хочеться, щоб з нею щось сталося.

— Дякую, Джексоне. Але не варто хвилюватися.

— Я й не хвилююсь, пане полковнику.

— От і гаразд,— сказав полковник.

Він теж перестав хвилюватися, бо раптом помітив вітрило, що промайнуло за купою темних дерев,— велике червоне вітрило, що скісно й стрімко спадало донизу; воно поволі пливло за деревами.

«Чого завжди стискається серце, коли бачиш вітрило? — подумав полковник.— Чого в мене стискається серце, коли я бачу великих, поважних, полових волів? Мабуть, є щось таке в їхній повільній ході, в їхній масті та великих спокійних постатях.

Але мене хвилює і гарний великий мул, і вервечка ситих в'ючних мулів. І койот, коли мені доводиться його бачити, і вовк, що рухається зовсім не так, як інші звірі,— сірий, упевнений у собі, з гордою поставою важкої голови й недобрими очима».

— Ви колись бачили вовків поблизу Ролінса, Джексоне?

— Ні, пане полковнику. Їх винищили, коли мене ще не було на світі,— потруїли геть усіх. Зате у нас багато койотів.

— Ви любите койотів?

— Я люблю слухати їх ночами.

— Я теж. Дуже люблю. Але ще дужче я люблю дивитися на вітрильники, що пливуть попід берегом.

— Онде якраз такий вітрильник, пане полковнику.

— То в каналі Сіле,— сказав полковник.— Цей вітрильник пливе до Венеції. Вітер дме з гір, і він пливе досить швидко. Як вітер не вщухне, то вночі підморозить, і тоді буде сила качок. Зверніть ліворуч і їдьте понад каналом. Тут досить гарна дорога.

— В наших краях рідко полюють на качок. А от у Небрасці на річці Платт качок достобіса.

— То, може, пополюєте там, куди ми їдемо?

— Мабуть, що ні. Краще відлежусь трохи. У мене є спальний мішок. Завтра ж неділя.

— Та знаю,— сказав полковник.— Спочивайте собі до полудня.

— У мене є й порошок від блощиць. Хоч раз висплюся як слід.

— Порошок навряд чи знадобиться,— сказав полковник.— А консервів ви прихопили? Їжа там буде суто італійська.

— Авжеж, прихопив кілька бляшанок. Ще й іншим вистачить.

— От і добре,— сказав полковник.

Тепер він дивився вперед: дорога, що бігла уздовж каналу, мала знову вийти на шосе. Він знав, що такого ясного дня з

роздоріжжя все буде видно. На болотах, бурих, як і болота взимку в гирлі Міссісіпі, довкола Пайлоттауна, рвучкий північний вітер гнув додолу очерет, а вдалині бовваніла квадратна вежа церкви в Торчелло й висока *campanile* на Бурано. Море було сірувато-синє, і він налічив аж дванадцять вітрильників, що пливли за вітром до Венеції.

«Треба зачекати, поки переїдемо міст через Дезе під Ногерою,— сказав він собі.— Звідти все видно як на долоні. Подумати лишень — цілу зиму ми обороняли підступи до міста тут, на каналі, і ні разу не бачили його самого. Якось я був у тилу, поблизу Ногери, день видався тоді теж холодний і ясний, і я вперше побачив його по той бік затоки. Але так і не потрапив туди. І все одно воно моє: я бився за нього зеленим хлопчиськом, а тепер, коли мені стукнуло п'ятдесят, вони знають, що я тут воював, і я для них жаданий гість.

Гадаєш, того ти для них жаданий гість? — спитав він себе.

Можливо,— подумав він.— А може, тому, що я штабне начальство з армії переможців... Та, мабуть, ні. Адже тут не Франція.

Там ти б'єшся за місто, яке ти любиш, і весь час тремтиш, щоб чого не пошкодити в ньому, а потім, коли ти маєш у голові хоч якийсь глузд, то й поткнутися туди не наважишся, бо одразу ж наразишся на якогось вояку, котрий не простив тобі, що ти воював за це місто. *Vive la France et les pommes de terre frites. Liberté, Venalité, et Stupidité* [1]. Дивовижна *clarté* [2] французької військової думки! Вони не мали жодного військового мислителя з часів дю Піка. Та й той був таким самим горопахою полковником, як і я. Манжен, Мажіно і Гамлен. Вибирайте, панове! Три школи військової думки. Перша: я дам йому по носі. Друга: сховаюся за цю штуковину, хоч вона мені й лівого флангу не прикриває. Третя: сховаю голову в пісок, наче страус, і покладуся на могутність Франції, а потім накиваю п'ятами.

Накивати п'ятами — це ще делікатно сказано. А втім,— подумав він,— не слід занадто спрощувати, це несправедливо. Згадай чудових хлопців з руху Опору, згадай Фоша — він же і воював, і армію згуртовував; згадай, як стійко трималися люди. Згадай добрих друзів і пом'яни загиблих. Ще раз згадай багато дечого, найближчих друзів і найкращих людей, яких ти знав. Не вдавайся в тугу й не глузуй. Нічого скидати все на солдатське ремесло. Годі,— сказав він собі.— Адже ти їдеш розважатись».

— Джексоне,— озвався він,— вам тут подобається?

— Так, пане полковнику.

---

[1] Хай живе Франція і смажена картопля. Свобода, Продажність і Дурість! *(Франц.)*

[2] Ясність *(франц.)*.

— Чудово. Зараз ми під'їдемо до місця, яке я хочу вам показати. Ви тільки глянете, і все. Вам не буде важко.

«Чого він присікався до мене,— думав шофер.— Усе бундючиться! Ще б пак! Був колись велике цабе. Добрий генерал генералом і зостанеться. А цього, видно, так змолотили, що й памороки забило».

— Ну ось, погляньте, Джексоне,— сказав полковник.— Поставте машину на узбіччі та подивімося звідси.

Полковник і шофер перейшли через дорогу і поглянули на той бік лагуни,— воду шмагав рвучкий, холодний вітер, і обриси будівель у прозорому повітрі здавались чіткими, ніби накресленими.

— Ото прямо — Торчелло,— показав полковник.— Там жили люди, що їх вестготи прогнали з суходолу. Вони й збудували оту церкву з квадратною вежею. Колись тут жило тридцять тисяч чоловік; вони збудували церкву, щоб поклонятися своєму богові і віддавати йому хвалу. Згодом, коли вже церква стояла тут, гирло Сіле замулилось чи, може, велика повінь погнала воду іншим руслом; всі ті землі, якими ми їхали, позатоплялo, розплодилися москіти, і люди гинули від малярії. Тоді зібралися старійшини й вирішили переселитися на здорові місця, які можна було захищати з моря й куди вестготи, ломбардці та інші розбійники не могли дістатися, бо в тих розбійників не було кораблів. А хлопці з Торчелло всі були добрими моряками. Отож вони розібрали свої будинки, повантажили камінь на барки, на зразок тих, що ми тільки-но бачили, та й збудували Венецію.

Полковник спитав:

— Вам не набридло, Джексоне?

— Ні, ні, пане полковнику. Я ще ніколи не чув про тих, хто заснував Венецію.

— То були люди з Торчелло. Дужі, витривалі хлопці, що мали великий смак. Вони прийшли з невеличкого села Каорле, ген там, на узбережжі, а після навали вестготів до них збігся весь люд із навколишніх міст і сіл. Один чоловік, що возив зброю до Александрії, знайшов там тіло святого Марка і вивіз його, сховавши під свинячими окостами. Він теж був з Торчелло. Отож він привіз тіло до Венеції, і тепер святий Марк — їхній заступник; вони збудували йому собор. Та на той час вони вже торгували з далекими східними країнами, і архітектура в них стала, на мій погляд, надто візантійською. Ніколи не будували вони краще, ніж напочатку, в Торчелло. Ось воно, Торчелло.

— А площа Святого Марка — це там, де сила голубів і де стоїть отой величезний собор, схожий на розкішний кінотеатр?

— Атож. Ви маєте слушність, Джексоне. Усе залежить від того, як подивитись на ту чи іншу річ. А тепер погляньте ген-ген

за Торчелло — бачите оту гарну *campanile*, на Бурано? Вона нахилилася майже так само, як Пізанська вежа. Бурано — густозаселений острівець, жінки там плетуть чудові мережива, а чоловіки роблять *bambini*; вдень вони працюють на скляних заводах он на тому острівці, поблизу іншої *campanile*; це Мурано. Вдень вони роблять чудовий скляний посуд для багатіїв усього світу, а потім вертаються додому маленьким *vaporetto*[1] і роблять *bambini*. Одначе не всі щоночі сплять із жінками. Вночі ще полюють на качок, ген на тих болотах, за лагуною; вони полюють на плоскодонках, з довгими рушницями. В місячну ніч постріли чути до самого ранку.

Він замовк на мить.

— А там, за Мурано,— Венеція. Це моє місто. Багато ще показав би я вам, та треба їхати. Погляньте востаннє. Звідси все видно, і можна збагнути, як виникло місто. Тільки ніхто не дивиться на нього звідси.

— Чудовий краєвид. Спасибі, пане полковнику.

— Гаразд,— сказав полковник.— Рушаймо.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Але сам він усе дивився не відриваючись, і місто здавалося йому таким самим прекрасним і хвилювало не менше, ніж тоді, коли йому було вісімнадцять і він, побачивши його вперше, нічого не зрозумів і тільки відчув, що воно гарне. Зима тоді видалася холодна, і гори за рівниною стояли зовсім білі. Австрійці будь-що хотіли прорватися в тому місці, де Сіле та старе річище П'яве створили природну перешкоду.

Якщо утримуєш старе річище П'яве, то в тилу лишається Сіле, за яку можна відступити, коли ворог прорве оборону. А за Сіле не було вже нічого, крім голої, як долоня, землі та густого плетива шляхів, що вели у долини Венето та Ломбардії, і австрійці цілу зиму раз у раз ішли в атаку, щоб пробитися на цю чудову дорогу, якою мчала тепер машина і яка веде просто на Венецію. Тієї зими у полковника — він був тоді лейтенантом у чужій армії, і це потім здавалося трохи підозрілим у його власній армії і добряче зіпсувало йому кар'єру — боліло горло. Боліло воно тому, що весь час доводилося лізти в воду. Обсушитися ніяк не вдавалось, і краще вже було швидше змокнути до нитки й так і лишатися мокрим.

«Австрійці погано організовували атаки, зате часто й настійливо; спершу в нас гатили з гармат, щоб залякати, потім вогонь припинявся, і можна було оглянути позиції й полічити людей. Подбати за поранених не було коли: починалась атака, і тоді ми

[1] Пароплавчик *(італ.)*.

вбивали австрійців, які ледве брели болотом — вода сягала їм аж до пояса,— тримаючи гвинтівки над головою.

Не знаю, що б ми робили,— часто думав полковник, тоді ще лейтенант,— якби вони не переставали стріляти. Та перед самою атакою вони завжди на якийсь час припиняли вогонь, тоді переносили його далі.

Коли б ми втратили старе річище П'яве і відійшли на Сіле, австрійці перенесли б вогонь на другу й третю лінію оборони, хоч і ту і ту важко було втримати; австрійцям слід було підтягти гармати ближче й бити безперестану, навіть під час атаки, аж поки не прорвуться. Та, хвалити бога,— думав полковник,— з-поміж високого начальства завжди знайдеться який-небудь йолоп, отож вони діяли досить безладно».

Цілу ту зиму він убивав людей, які сунули на нього з гранатами, пристебнутими до портупеї, із важкими ранцями з телячої шкіри, у касках, схожих на казанки. То був ворог.

Але він ніколи не мав до нього ненависті, та й узагалі ніяких почуттів. Він командував, обмотавши горло старою шкарпеткою, намоченою в скипидарі, бо в нього воно весь час боліло, а хлопці відбивали атаки вогнем тих гвинтівок та кулеметів, які ще залишались цілі після артилерійського обстрілу. Він навчав їх стріляти — у європейських військах рідко хто вміє стріляти як слід,— навчав дивитися в лице ворогові, а оскільки вряди-годи все ж випадала спокійна хвилина, то вони стали добрими стрільцями.

Але після кожного артилерійського обстрілу доводилося лічити — і то швиденько,— скільки в тебе зосталося людей. Його самого тієї зими тричі поранено, та йому щоразу на диво щастило — всі три рани були легкі, кісток не зачепило, і таке щастя змусило його твердо повірити в своє безсмертя, бо справді, чом же його досі не вбило в шаленій стрілянині перед якоюсь атакою? Та зрештою і йому перепало, і то добряче — на все життя. Жодне з поранень не підкосило його так, як перша важка контузія. «Отоді,— думав він,— я, певне, і втратив віру в безсмертя. Що ж, у певному розумінні це також багато».

Край цей був милий його серцю, миліший, ніж він міг чи хотів комусь признатися, і тепер він був щасливий, що іще півгодини — і він у Венеції. Полковник ковтнув дві таблетки нітрогліцерину; він умів добре плювати, і йому не треба було запивати таблетки водою,— то тільки тоді, вісімнадцятого року, в нього пересихало в роті. Потім він спитав:

— Як справи, Джексоне?

— Чудово, пане полковнику.

— Зверніть ліворуч біля роздоріжжя на Местре — побачимо човни на каналі, та й рух там трохи менший.

— Слухаю, пане полковнику,— сказав шофер.— А ви покажете мені роздоріжжя?

— Атож,— відповів полковник.

Вони швидко наближались до Местре, і знов його охопило таке почуття, як того дня, коли він уперше під'їздив до Нью-Йорка, а місто аж сяяло усе — біле і гарне. Тоді там іще не було такого диму. «Ми під'їжджаємо до мого міста,— думав він.— Боже, яке воно прекрасне!»

Звернувши ліворуч, вони поїхали вздовж каналу, де стояли припнуті до берега рибальські човни; полковникові любо було дивитися на брунатні сітки, і на плетені сажалки, і на вишукані обриси човнів. Ні, мальовничими їх не назвеш. Мальовничість — то ніщо. Вони просто з біса гарні.

Машина проминула довгу низку човнів у каналі, що поволі плинув з Бренти, і полковник згадав берег у Бренті, де стоять розкішні вілли, з моріжками й садками, з платанами й кипарисами. «Хай би мене отам і поховали,— думав полковник.— Я ж знаю й люблю ті місця. Та, мабуть, нічого не вийде. А може, й вийшло б. Невже не знайдеться нікого, хто б дозволив поховати мене на своїй землі? Спитаю в Альберто. Ні, не треба, а то ще подумає, що я скиглій».

Він давно вже перебирав у думці ті гарні місця, де б йому хотілося спочити, ті краї, часточкою яких хотів би стати. «Смердітимеш і розкладатимешся не так уже й довго, зате зробишся ніби якимсь добривом, навіть кістки не пропадуть марно. Хотілося б лежати десь у далекому куточку садиби, щоб звідти видно було чепурний старий будинок та великі кристаті дерева. Не думаю, щоб це дуже заважало мешканцям. Я б змішався з тією землею, де вечорами граються діти, а вранці ще, може, навчають коней перестрибувати перешкоди,— копита глухо гупають по дерну, а в ставку скидається форель, полюючи на мушву».

Від Местре вони їхали брукованою дорогою, повз потворні заводи Бреда, що були достоту схожі на заводи Геммонда у штаті Індіана.

— А що тут роблять, пане полковнику? — запитав Джексон.

— В Мілані ця фірма будує паровози,— відповів полковник.— А тут виготовляють усілякі вироби з металу, всього потроху.

Звідси відкривався не такий гарний краєвид на Венецію, тому полковник не любив цієї дороги; зате вона була набагато коротша і можна було подивитися на канали та бакени.

— Це місто само себе годує,— сказав він Джексонові.— Колись Венеція була володаркою морів, народ тут затятий, не боїться ні бога, ні чорта, такого ніде більше не зустрінеш. Люди тут увічливі, але Венеція, як придивитися пильніше,— місто затятіше, ніж Шайєнн.

— Я б не сказав, що Шайєнн затятий.

— Навіть Каспер не зрівняється з ним.

— Ви вважаєте, пане полковнику, що Каспер теж затятий?

— Це нафтове місто. Славне місто.

— Так. Але я б не сказав, що воно затяте, пане полковнику. І раніш ніколи не було таке.

— Ну гаразд, Джексоне. Мабуть, ми з вами водимося з людьми різних кіл. А може, по-різному називаємо ті самі речі. Та хай там як, а Венеція, де люди напрочуд увічливі й виховані,— таке саме затяте місто, як і Кук-Сіті в штаті Монтана, коли старожили на своє свято понапиваються до нестями.

— От Мемфіс — це таки справді затяте місто.

— Куди йому до Чікаго, Джексоне. Мемфіс затятий тільки щодо негрів. А Чікаго затятий і на північному боці, й на південному, й на західному, а на сході там озеро. Але люди там неввічливі й невиховані. А отут, в Італії, коли вже хочете побачити справжнє затяте місто, то їдьте в Болонью. І кухня там чудова.

— Я ніколи там не був.

— Ну, ось і гараж, де ми поставимо машину,— сказав полковник.— Ключ можете здати в контору. Тут не крадуть. А я тим часом загляну до бару. Валізи вони самі занесуть.

— А рушницю й патрони можна лишити в багажнику?

— Авжеж. Тут не крадуть, я ж уже казав.

— Я дбаю про ваше майно, пане полковнику, тож хотів ужити заходів...

— Ви такий в біса солодкий, що часом аж верне,— сказав полковник.— Чи вам позакладало?

— Я усе чув, пане полковнику.

Полковник, за звичкою, зміряв його нищівним поглядом.

«От сучий син,— подумав Джексон,— а вдавав із себе такого добрягу».

— Вийміть валізи, поставте машину отам, огляньте скати, заправте водою й пальним,— загадав йому полковник і рушив просто до бару зацементованою доріжкою, залитою бензином та мастилом.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

В барі, за першим столиком біля входу, сидів міланець, скоробагатько з часів війни — такий огрядний і самовпевнений, як бувають тільки міланці,— з шикарною і надзвичайно знадливою коханкою. Вони пили *negroni* — суміш двох частин десертного вермуту та однієї частини зельтерської,— і полковник подумав: скільки ж податків той мусив приховати,

щоб мати змогу купити оцю випещену дівулю в норковому манто та гарну спортивну машину — він бачив, як шофер щойно відвів її довгою вигнутою естакадою в гараж. Обоє витріщились на нього, як і слід було чекати від невихованих людей такого гатунку, і полковник, недбало відсалютувавши, сказав по-італійському:

— Пробачте, що я в мундирі. Але це мундир, а не маскарадний костюм!

Не чекаючи відповіді, він повернувся і пішов до стойки. Звідти можна було наглядати за багажем, як оті дві *pescecani* [1] наглядали за своїм.

«Він, певно, *commendatore* [2],— подумав полковник.— А вона вродлива, бездушна погань! А таки вродлива, бісова личина! Цікаво, як би воно було, коли б я мав гроші, щоб купити отаку кралю й одягати її в норку? Та хай вона згине! Вистачить і того, що в мене є».

Бармен потис йому руку. Він був анархіст, але не засуджував полковника за те, що той — полковник. Навпаки, він почував велику гордість і радість із цього, немовби й анархісти тепер мали свого полковника; за ті кілька місяців, що вони були знайомі, у бармена виникло таке почуття, ніби це він сам створив полковника чи надав йому такого рангу; він дуже пишався цим, немов збудував якусь дзвіницю або старовинну церкву в Торчелло.

Бармен почув розмову, чи, власне, репліку, яку полковник кинув мимохідь, і був задоволений.

Він миттю послав ліфт униз по джин та кампарі.

— Зараз,— мовив він,— сюди підіймуть ваше питво. Ну, що там робиться в Трієсті?

— Щось таке, як ви собі уявляєте.

— Я не можу собі уявити.

— Ну, то й не натужуйтесь, бо дістанете геморой.

— Я не від того, якщо й мені дадуть полковника.

— Ось і я був не від того.

— Глядіть, щоб на вас ще й швидка не напала!

— Тільки не скажіть вельмишановному Паччарді,— мовив полковник.

Це стало їхнім улюбленим жартом: вельмишановний Паччарді був міністром оборони Італійської республіки. Він мав стільки ж років, як і полковник, і мужньо воював у першу світову війну, а також в Іспанії, де командував батальйоном і де полковник, тоді воєнний спостерігач, познайомився з ним. Серйозність, з

[1] Акули *(італ.)*.
[2] Ділок *(італ.)*.

якою міністр оборони ставився до своїх обов'язків у цій нездатній до будь-якої оборони країні, смішила полковника і бармена. Обидва були практичними людьми, і кожна згадка про вельмишановного Паччарді як захисника Італійської республіки дуже їх розважала.

— У нас там весело,— сказав полковник.— Отож я й не від того.

— Слід би трохи механізувати вельмишановного Паччарді. Дайте йому атомну бомбу.

— У мене в багажнику є аж три,— сказав полковник.— Найновіші, вдосконалені моделі. Паччарді не можна лишати без зброї. Треба дати йому ще й бактерій.

— Авжеж, ми не підведемо вельмишановного Паччарді! Краще один день побути левом, аніж усе життя ягням.

— Краще померти стоячи, ніж жити на колінах,— додав полковник.— Але частенько доводиться й на череві плазувати, коли хочеш лишитися живим.

— Це що за балачки, полковнику!

— Ми їх голими руками подушимо! — провадив полковник.— На ранок устане мільйон захисників вітчизни!

— А хто ж їм дасть зброю?

— Про це подбають. Це лиш початок великого плану.

Зайшов шофер. Полковник похопився, що він забув стежити за дверима, поки балакав з барменом. Він завжди сердився на себе, коли забував про пильність.

— Чого ви там стільки длубались, Джексоне? Хочете випити?

— Ні, пане полковнику, спасибі.

«Бісів святенник! — подумав полковник.— Та чого це я в'ївся на нього?..»

— Зараз поїдемо,— сказав він.— Я тут трохи вчився в свого приятеля говорити по-італійському.

Він озирнувся на міланських спекулянтів, та вони вже пішли.

«Який повільний я стаю,— подумав він.— Гляди, ще хтось колись застукає. Можливо, навіть вельмишановний Паччарді».

— Скільки з мене? — спитав він коротко.

Бармен сказав і глянув на нього своїми розумними очима: вони вже не сміялись, хоч у кутиках не зникли ще веселі зморшки. «У нього, певно, все гаразд,— подумав бармен.— Дай йому боже, чи хто там іще, щоб з ним не сталося біди!»

— Бувайте, полковнику,— промовив він.

— Чао,— сказав полковник.— Джексоне, ми спустимось естакадою й поїдемо на північ, де пришвартовані моторні човни. Ось і носій з нашими валізами. Хай він несе їх і далі — тут такий порядок.

— Слухаю, пане полковнику,— промимрив Джексон.

— Не озираючись, вони вийшли з бару.

На *imbarcadero* [1] полковник заплатив носієві і пошукав очима знайомого човняра.

Він не впізнав його, та човняр гукнув:

— Добридень, пане полковнику. Якраз моя черга.

— Скільки до «Грітті»?

— Ви ж добре знаєте, пане полковнику. У нас постійна такса.

— А саме?

— Три тисячі п'ятсот.

— Тоді ми поїдемо пароплавом за шістдесят.

— Воля ваша,— відказав літній човняр з червоним, але лагідним обличчям.— До «Грітті» він вас не довезе, але ви можете зійти біля «Гаррі» і викликати телефоном когось із готелю, щоб піднесли валізи.

«Що тепер купиш на оті дурні тисячі? А він славний старий...»

— Може, послати з вами он того чолов'ягу? — Човняр показав на немічного старигана, який жив з усякого дрібного заробітку — збігати кудись або щось піднести — і завжди набивався з послугами — підсадити чи зсадити пасажира, якому це зовсім не було потрібне,— а потім згинався в поклоні й простягав свого подертого капелюха.— Він відведе вас до пароплава. Наступний відходить через двадцять хвилин.

— Біс із ним,— сказав полковник.— Везіть до «Грітті».

— *Con piacere* [2].

Полковник і Джексон спустилися в човен, схожий на швидкохідний катер. Він блищав лаком і був чисто вимитий; на ньому стояв маленький мотор, перероблений з автомобільного,— він, певно, відслужив свій вік на «фіаті» якогось провінційного лікаря, потім його купили десь на звалищі автомобілів (ці кладовища механічних слонів можна знайти тепер поблизу кожного людного селища) і полагодили для нового життя на каналах Венеції.

— Як ваш двигун? — спитав полковник, хоч він добре чув, що мотор торохтить та чхає, наче підбитий танк або самохідка, тільки тихіше, бо мотор був слабенький.

— Та животіє,— сказав човняр і махнув рукою.

— Вам би купити маленький «Універсал». То, наскільки я знаю, найкращий і найлегший човновий мотор.

— Мені не одне треба купити!

— Може, цей рік вам щастить.

— Дай боже. Тепер чортова сила акул приїздить грати в рулетку на Лідо. Але хто з них попливе двічі моїм човном? А чо-

---

[1] Пристань *(італ.)*.

[2] Залюбки *(італ.)*.

вен гарний. Міцний, чистий. Звісно, не така краса, як гондола. Та коли б йому новий мотор...

— Я спробую дістати вам з віліса. Зі списаного, а ви б його перебрали.

— Що там балакати! — відмахнувся човняр.— Не про мене таке щастя. Я навіть думати не хочу.

— Чого ж? — сказав полковник.— Вважайте, що мотор уже ваш.

— Ви не жартуєте?

— Нащо! Правда, головою ручитись не буду. Але зроблю все, що зможу. У вас багато дітей?

— Шестеро. Двоє хлопців і четверо дівчат.

— Мабуть, ви не дуже-то вірили в фашизм. Усього шестеро!

— Так, я справді не вірив.

— А хоч би й вірили, то що такого? Можете не запевняти,— сказав полковник.— Думаєте, що я б мав злість на вас за це?

«Це ми проїхали найгіршу частину каналу — від П'яццале Рома до Ка'Фоскарі, але й тут гарно»,— думав полковник.

Хіба-таки скрізь мають стояти палаци та церкви. Звісно, й тут непогано! Полковник подивився праворуч — на штирборт, поправив він себе. Адже ми на судні!

Вони проминули довгий, низький, приємної архітектури будинок. Поруч стояла тратторія.

«Отут би мені жити! Пенсії цілком вистачить. Звичайно, не в «Грітті-паласі». Найняти б кімнатку в такому будинку, як оцей, дивитися щодня на припливи й відпливи та милуватися човнами. Вранці читати, потім гуляти до обіду, заходити в *Academia* поглянути на Тінторетто і в *Scuola San Rocco*, їсти в добрих дешевих ресторацiях за базаром, а вечерю хазяйка сама готувала б.

Обідати краще не вдома, щоб потім можна було прогулятись. У цьому місті так гарно гуляти. Мабуть, ліпше, ніж будь-де. Куди не підеш, скрізь приємно. Я міг би його ще більше вивчити, і воно стало б зовсім моє.

Яка заплутана ця Венеція — шукати тут те чи те місце куди цікавіше, ніж розгадувати кросворди. Так, мало чим можемо ми похвалитися,— а от її, слава богу, не бомбували. Ну, й ті — треба віддати їм належне — теж пошанували її.

Господи, як я люблю це місто,— думав він.— Я радий, що допомагав її захищати, коли був іще шмаркачем, і мову погано знав, і навіть не бачив її як слід до того ясного зимового дня, коли ходив у тил перев'язати легеньку рану і раптом побачив, як вона виринає з моря.

Хай йому біс! — думав він.— А ми непогано билися там, біля перехрестя!

Шкода, що не можна перевоювати з початку ту війну. З моїм досвідом і з тим, що у нас тепер є. Але і в них тепер усього не менше, а труднощі — ті самі, якщо нема переваги в повітрі».

Міркуючи про це, він стежив, як крутий ніс човна розтинає буру воду і спритно обминає перешкоди,— човен весь вибліскував лаком та дбайливо начищеними гарними мідними оздобами.

Вони пройшли під білим мостом і під іще не закінченим дерев'яним. Червоний міст зостався праворуч, і вони проминули перший високий білий міст. За ним показався чорний міст з ажурного чавуну на каналі, що вів до Ріо-Нуово, і вони пропливли повз два стовпи, сковані ланцюгом, але поставлені далеко один від одного,— як і ми з нею, подумав полковник. Він дивився, як прибій шарпає стовпи і як глибоко в'ївся ланцюг відтоді, як він уперше побачив їх. Неначе ми, думав він. Це пам'ятник нам. Скільки ж їх стоїть по каналах цього міста!

Вони пливли поволі, поки не дісталися до величезного ліхтаря, праворуч входу до Великого каналу. Тут мотор надсадно задеренчав і трохи прискорив хід.

Далі вони попливли уздовж будинку Академії, поміж палями, і мало не зіткнулися з чорним дизелем, навантаженим ущерть довгими поліняками, що призначалися для опалення вогких будинків морського міста.

— Це що, береза? — спитав полковник човняра.

— Береза та ще якесь дешевше дерево, забув, як воно називається,— відповів човняр.

— Береза для каміна все одно що антрацит для плити. А де тут рубають березу?

— Не знаю. Я в горах не жив. Мабуть, її привозять з-за Бассано, аж з отого схилу Граппи. Якось я їздив на Граппу подивитись, де похований мій брат. Із Бассано ми поїхали з екскурсією до великого *ossario*. А поверталися через Фельтре. Коли ми спускались у долину, я бачив, що на тому боці схил порослий лісом. Ми їхали військовою дорогою, і там якраз стягували багато дерева.

— В якому році вбили вашого брата на Граппі?

— У вісімнадцятому. Він був патріот, і його запалили промови д'Аннунціо. Пішов добровольцем, коли його рік іще не призивали. Ми ще й добре звикнути до нього не встигли, надто рано він пішов від нас.

— А скільки хлопців вас було у сім'ї?

— Шестеро. Двох убили за Ізонцою, одного — на Баїнзіцці й одного під Карстом. Потім іще на Граппі втратили ми того брата, про якого я оце казав, і я лишився сам.

— Я дістану вам той клятий віліс з усім причандаллям,—

сказав полковник.— А тепер облишмо вже цю сумну розмову і краще подивімося на всі ті місця, де живуть мої друзі.

Вони пливли Великим каналом, і звідси було добре видно, де живуть друзі.

— Ось будинок графині Дандоло,— показав полковник.

Далі він не сказав уголос, а тільки подумав: хоч їй уже за вісімдесят, а вона і досі жвава, наче дівчисько, і зовсім не боїться смерті. Волосся фарбує в яскраво-рудий колір, і їй це дуже личить. З нею весело, вона чарівна жінка.

І палаццо у неї зручний; стоїть віддалік каналу, перед ним сад із власним причалом, де свого часу приставало безліч гондол, що привозили безліч людей — веселих, добродушних, сумних і зневірених. Але більше веселих — адже вони їхали до графині Дандоло.

Вони дуже поволі посувалися каналом проти холодного вітру з гір, скоряючись древній магії міста та його красі; обриси будинків були чіткі й контрастні, як у зимовий день, а день і справді був зимовий. А полковника тішило ще й те, що він особисто знав багатьох мешканців цих палаццо, і хай навіть там тепер ніхто й не жив,— знав долю кожної з цих будівель.

«Ось будинок матері Альваріто»,— подумав він, але промовчав.

Вона тут майже не живе і рідко залишає маєток біля Тревізо, де ростуть дерева. Їй не подобається, що у Венеції зовсім немає дерев. Вона втратила чоловіка і тепер майже нічим не цікавиться, крім господарства.

Її сім'я наймала колись цей будинок Джорджу Гордону, лордові Байрону, і в його ліжку відтоді ніхто не спить; не сплять і в іншому ліжку, двома поверхами нижче, де він ночував з дружиною гондольєра. І не тому, що ліжка ті — святиня чи реліквія. Це просто зайві ліжка, якими не користуються з різних причин, а може,— й з поваги до лорда Байрона, якого тут дуже любили, незважаючи на всі його хибні вчинки. Тут, мабуть, треба бути затятим хлопцем, щоб люди тебе полюбили. Вони ж так і не признали ні Роберта Браунінга, ні місіс Браунінг, ні їхнього пса. Ці троє так і не стали венеціанцями, хоч би що там писав про це містер Браунінг. «А що означає «затятий»? — спитав себе полковник.— Я так часто вживаю це слово, що мусив би знати його значення. Шибайголова? Ні, швидше той, хто вміє все поставити на карту і не виходить з гри, незважаючи на програш. Або просто той, хто ладен грати до кінця. І йдеться зовсім не про театр,— думав він.— Хоч я дуже люблю театр».

«А чи так воно?» — подумав полковник, побачивши над самою водою маленьку віллу, нітрохи не кращу за першу-ліпшу халупу на околиці Парижа, яку бачиш з вікна гаврського або шербур-

зького поїзда. Вілла ховалася в хащі занедбаних дерев, і з власної волі ви не стали б там жити. В тій віллі жив *він.*

Його любили за талант, за всі його вади, за мужність. Бідний єврейський хлопчик, він скорив країну своїм талантом і своїм красномовством. Я не зустрічав нікого жалюгіднішого й підлішого. Але той, з ким я міг би його порівняти, не ризикував усім, що мав, і сам не воював, а Габрієле д'Аннунціо (цікаво, як його звали насправді, подумав він, хто в цій земній країні міг дістати ім'я д'Аннунціо [1]; а може, він не був євреєм,— та й хіба не однаково) скуштував служби у всіляких військах, як і кохання всіляких жінок.

Служба ніде не була для нього обтяжливою, крім піхоти. Походи його були блискавичні, і він завжди виходив сухим із води. Полковник пам'ятав, як д'Аннунціо втратив око, коли розбився літак, на якому він летів чи то над Трієстом, чи над Пулою, і як він потім завжди носив чорну пов'язку, а люди, не знаючи, де це сталося, гадали, що око йому вибили під Велікі, чи під Сан-Мікеле, чи в іншому злощасному місці, по той бік Карсту, де, як ви знаєте, ті, що не полягли, всі залишилися каліками. Для д'Аннунціо війна була просто фіглярством. У піхотинця своє особливе ремесло, не схоже на інші. А Габрієле літав, хоч і не був пілотом. Він служив у піхоті, але не був піхотинцем,— усе тільки про людське око.

І полковник пригадав, як одного разу, коли він іще командував взводом, і стояла сльота, як завжди в ті нескінченні зими чи, в кожному разі, під час усіх парадів або військових оглядів,— д'Аннунціо, в чорній пов'язці на вибитому оці, з обличчям білавим, ніби черево в камбали, виставленої на ринку, і з таким виглядом, наче він уже два дні неживий, кричав їм: «*Moriro non è basta* [2] — і полковник, що був тоді лейтенантом, подумав: «Якого дідька ще їм треба від нас?»

Він слухав промову і в кінці, коли підполковник д'Аннунціо, письменник і патентований національний герой, якщо вже доконче потрібні герої,— а полковник у героїв не вірив,— попросив хвилину помовчати в пам'ять славних загиблих, то лейтенант покірливо виструнчився. Та його взвод, що слухав промову,— тоді не було гучномовців, а вітер відносив убік слова оратора,— як тільки запало мовчання на честь славних загиблих, одностайно й розкотисто ревнув: «*Evviva d'Annunzio!*» [3]

Д'Аннунціо не раз промовляв до них після перемог і перед поразками, тож солдати знали, щó їм кричати, коли оратор робить паузу.

---

[1] Благовіст *(італ.).*

[2] Померти — це ще не все! *(Італ.)*

[3] Хай живе д'Аннунціо! *(Італ.)*

Полковник, який тоді був лейтенантом і любив свій взвод, гукнув і собі, наче скомандував: «*Evviva d'Annunzio*», — тим самим приєднуючись до тих, хто не чув промови, і намагаючись скромно, як і належить лейтенантові (якщо тільки йдеться не про захист безнадійної позиції або не про ініціативу в бою), поділити з ними провину.

А ось тепер човен пропливає повз будинок, де цей старий гріховода жив зі своєю великою актрисою, сумною і не такою вже й коханою, і полковник пригадує її прегарні руки й на диво мінливе обличчя,— воно не було вродливим, зате вміло передати всю любов, усю велич, усі радощі й болі на світі,— пригадує, як легенький помах її руки краяв йому серце, і думає: «Господи, вони ж обоє давно померли, а я навіть не знаю, де їх поховали. Та я щиро сподіваюся, що в цьому домі вони пережили й щасливі хвилини».

— Джексоне,— сказав він.— Ота маленька вілла колись належала Габрієле д'Аннунціо. Він був видатний письменник.

— Так точно, пане полковнику,— відповів Джексон.— Спасибі, що сказали. Я ніколи й не чув про такого.

— Я потім скажу вам, що́ він написав, коли захочете його почитати. Є кілька англійських перекладів.

— Спасибі, пане полковнику,— відповів Джексон.— Залюбки почитаю, якщо буде час. Будиночок нічогенький. Як, ви сказали, його прізвище?

— Д'Аннунціо,— сказав полковник.— Письменник.

І додав подумки, не бажаючи бентежити Джексона, якого він сьогодні вже не раз заганяв на слизьке: письменник, поет, національний герой, фашистський фразер, егоїст і співець смерті, авіатор, полководець, учасник першої атаки торпедних катерів, підполковник піхотних військ, що не вмів як слід командувати ротою, ба навіть взводом, талановитий, чудовий письменник, якого ми шануємо, автор «*Notturno*» [1] і падло.

Поблизу Санта-Марія-дель-Джільйо схрещувалися два канали, а трохи далі виднів дерев'яний причал «Грітті».

— Ось і готель, у якому ми зупинимось, Джексоне.

Полковник показав на невеликий рожевий триповерховий палац — колись він був філіалом «Гранд-готелю», а тепер відділився й став дуже добрим готелем. У місті, де стільки чудових готелів, це, мабуть, найкращий, якщо ви не любите, коли біля вас хтось крутиться й надокучає надмірною запобігливістю.

— А тут, здається, непогано,— озвався Джексон.

— Таки непогано.

---

[1] «Ноктюрн» *(італ.)*.

Човен стрілою підлетів до причалу. «Кожен його рух,— думав полковник,— це подвиг спрацьованого механізму. Тепер уже нема таких бойових коней, як славнозвісний Мандрівник або як Лізетта генерала Марбо, що воювала під Ейлау. Тепер ми шануємо витривалість спрацьованих важелів, які ніяк не хочуть ламатися, і головок циліндрів, які не виходять з ладу, хоч давно вже заслужили це право.

— Пристали, пане полковнику,— сказав Джексон.

— Авжеж, що пристали. Вистрибуйте, а я розрахуюся з цим чолов'ягою.

Він повернувся до човняра.

— З мене три тисячі п'ятсот, еге ж?

— Так, полковнику.

— Про списаний віліс я не забуду. Ось нате, купіть вівса своєму коникові.

Швейцар, який брав у Джексона валізи, засміявся:

— Жоден ветеринар уже не зарадить його коняці.

— Вона ще бігає,— сказав човняр.

— Та вже не виграє призів на перегонах. Як живете, полковнику?

— Чудово. А як там члени Ордену?

— Усі здорові.

— От і добре. Я б хотів побачитися з Великим Магістром.

— Він вас чекає.

— Не можна примушувати його довго чекати. Джексоне, ідіть до холу з оцим чоловіком і попросіть записати мене. А ви догляньте, щоб сержантові дали кімнату,— звернувся він до швейцара.— Ми тільки на одну ніч.

— Про вас питав барон Альваріто.

— Я побачуся з ним у «Гаррі».

— Добре, полковнику.

— А де Великий Магістр?

— Зараз піду пошукаю.

— Скажіть йому, що я в барі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Бар «Грітті» був зразу ж за холом, хоча слово «хол», подумав полковник, не пасує до зали таких благородних пропорцій. Здається, це Джотто визначив, що таке коло? Ні, то якийсь математик. Він пригадав один з анекдотів про Джотто, який йому найбільше подобався: «Це дуже просто!» — сказав художник, намалювавши бездоганне коло. Хто і коли в біса йому це розповів?

— Добривечір, Таємний Раднику,— привітався він до бармена; той був лише кандидатом у члени Ордену, але полковникові хотілося підлестити йому.— Чим можу служити?

— Випийте чарочку, полковнику.

Полковник поглянув крізь засклені двері на Великий канал. Він побачив високий чорний стовп, до якого прив'язували гондоли, і відблиск вечірнього зимового сонця на воді, що бриижилася від вітру. По той бік стояв старовинний палац, а каналом пливла широка чорна баржа, горнучи перед собою хвилю тупим носом, хоч вітер був ходовий.

— Налийте сухого мартіні,— сказав полковник.— Велику чарку.

В цю мить до зали зайшов Великий Магістр. На ньому був фрак, як і належало метрдотелю. Він був гарний справжньою людською — внутрішньою — красою: усмішка його йшла від самого серця чи від того, що називають душею, а тоді весело й щиро виливалась назовні, осяваючи обличчя.

Обличчя в нього було правильне, з довгим прямим носом, як у всіх уродженців Венето, з добрими, веселими й щирими очима і сивиною людини поважного віку — він був на два роки старший за полковника.

Він підійшов з привітною усмішкою, хоч і з виглядом змовника, бо в них було чимало спільних таємниць, і простяг свою велику міцну руку з довгими пальцями, випещену, як і годилося людині на такій посаді, а полковник простяг йому свою — двічі прострелену і трохи скарлючену. Так зустрілися два старожили Венето, двоє братів у спільноті роду людського — єдиного клубу, куди вони обидва платили внески, побратими в любові до стародавньої країни, яку споконвіку роздирали нескінченні чвари, але яка навіть у поразці лишалася нездоланною, до країни, яку обидва вони захищали в юності.

Міцний потиск рук — короткий вияв прихильності й радості від зустрічі; потім метрдотель сказав:

— Добридень, полковнику!

— Добридень, *Gran Maestro* [1],— відказав полковник.

Полковник запросив *Gran Maestro* випити з ним за компанію; метрдотель відповів, що він на роботі. А пити на роботі заборонено.

— Під три чорти всякі заборони! — вигукнув полковник.

— Маєте рацію,— мовив *Gran Maestro*,— але свої обов'язки треба виконувати, правила у нас розумні, тож їм слід коритися, особливо мені: я мушу подавати приклад.

— Який же тоді з вас *Gran Maestro!* — заперечив полковник.

[1] Великий Магістр *(італ.)*.

— Налийте мені чарку *Carpano punto e mezzo* [1],— звелів *Gran Maestro* барменові, котрого досі не прийняли до Ордену через якусь дріб'язкову причину, неясну й приховану.— Я вип'ю за *Ordine* [2].

Так, порушивши порядок і правила поведінки старшого рангом, що повинен бути прикладом для підлеглих, *Gran Maestro* і полковник вихилили по чарці. Вони поспішали не навмисне, і *Gran Maestro* не виявляв ніякої тривоги. Просто швидко вихилили по чарці, і край.

— А тепер обміркуймо справи Ордену,— сказав полковник.— Сесія у нас таємна?

— Так,— відповів *Gran Maestro.*— Я оголошую її таємною

— Давайте далі,— сказав полковник.

Орден, витвір їхньої фантазії, був заснований під час розмов *Gran Maestro* з полковником. Він називався *El Ordine Militar, Nobile y Espirituoso de los Caballeros de Brusadelli* [3]. І полковник, і метрдотель розмовляли по-іспанському, а оскільки це найпридатніша мова, коли ви хочете заснувати Орден, то вони й скористалися нею, назвавши Орден ім'ям відомого міланського спекулянта-мільярдера, що ухилявся від сплати податків; під час шлюборозлучного процесу, коли виникла суперечка через розподіл майна, він публічно звинуватив молоду дружину в тому, що своєю надмірною хтивістю вона довела його до розумового розладу.

— *Gran Maestro*, що чути про нашого патрона, хай буде благословенне його ім'я? — спитав полковник.

— Нічого. Він чомусь притих останнім часом.

— Мабуть, віддається медитаціям.

— Мабуть.

— Певне, вигадує нові й ще мерзенніші підступи.

— Можливо. Він мені нічого не казав.

— І все ж на нього можна покластися.

— Поки не вмре. А тоді хай чорти смажать його в пеклі, а ми свято шануватимемо пам'ять про нього.

— Джорджо,— сказав полковник,— налийте *Gran Maestro* іще чарку карпано.

— Коли це наказ,— сказав *Gran Maestro*,— то я мушу коритись.

Вони цокнулися.

— Джексоне! — гукнув полковник.— Погуляйте собі як слід. Їсти можете тут. Завтра об одинадцятій нуль-нуль з'явитесь до

---

[1] Назва аперитиву *(італ.)*.

[2] Орден *(італ.)*.

[3] Військовий, аристократичний і духовний Орден кавалерів Брусаделлі *(ісп.)*.

колу, а тепер згиньте мені з очей, глядіть тільки, не вскочте в якусь халепу. Гроші у вас є?

— Так, пане полковнику,— відказав Джексон і подумав: «Старий шкарбан і справді з'їхав з глузду. Міг би підкликати мене до себе, а не горлати на цілу залу».

— Вшивайтеся швидше! — скомандував полковник.

Джексон виструнчився перед ним.

— Ви мені набридли; товчетеся цілими днями і навіть гульнути як слід не вмієте. Господи, та хоч сьогодні погуляйте досхочу!

— Слухаю, пане полковнику.

— Ви зрозуміли, що я сказав?

— Так, пане полковнику.

— Повторіть.

— Рональдові Джексону, особистий номер сто тисяч шістсот сімдесят вісім, з'явитися в хол готелю «Грітті» об одинадцятій нуль-нуль, завтра, числа не пам'ятаю, а доти не навертатися на очі полковникові й добряче гульнути. Або...— додав він,— принаймні спробувати.

— Вибачте, Джексоне,— сказав полковник,— я таки свиня...

— Дозвольте заперечити, пане полковнику? — спитав Джексон.

— Дякую, Джексоне. Може, я й не свиня. Добре, якщо ви маєте слушність. А тепер забирайтеся звідси! Кімнату вам дадуть чи вже дали, харчі забезпечені, отож ідіть і розважайтеся собі.

— Слухаю, пане полковнику.

Коли Джексон пішов, *Gran Maestro* спитав:

— Що він за хлопець? З отих понурих американців?

— Атож,— відповів полковник.— Господи, скільки їх у нас! Похмурі, доброчесні, вгодовані й тупі. В тому, що вони тупі, є й моя вина. Але трапляються й гарні хлопці.

— Як ви гадаєте, вони трималися б, як ми, на Граппі чи на П'яве?

— Добрі хлопці трималися б. Може, навіть краще за нас. Але, бачите, в нашій армії не ставлять до стінки навіть самострілів.

— Господи! — вигукнув *Gran Maestro.*

І він, і полковник — обидва вони знали людей, які нізащо не хотіли вмирати, забуваючи, що тому, хто помре в четвер, уже не треба буде вмирати в п'ятницю; вони пам'ятали, як один солдат прив'язував мішок з піском до ноги свого товариша, щоб не лишилося опіку, і стріляв у нього з такої відстані, щоб, улучивши в гомілку, не пошкодити кістки, а потім, замітаючи сліди, стріляв разів зо два в повітря. Так, обидва вони знали про це,

і на згадку про війну, а також із щирої, благородної ненависті до тих, хто на ній багатіє, вони й заснували свій Орден.

Вони пам'ятали — ці двоє, що любили й поважали один одного,— як бідні солдати, котрі нізащо не хотіли вмирати, ділили між собою гонорейний гній, зібравши його в сірникову коробку, щоб заразитися і не йти в чергову криваву атаку.

Були й такі, що носили під пахвами мідні монети, сподіваючись дістати жовтяницю. А тим, у кого водилися гроші, впорскували парафін під колінну чашечку, і їм зовсім не треба було воювати.

Вони знали, як вживати часник, щоб ухилитися від атаки, знали всі чи майже всі хитрощі: адже один був сержантом, а другий лейтенантом у піхоті, й обидва билися на трьох вузлових позиціях — на Пасубіо, на Граппі і на П'яве,— а де ж тоді й ухилятися, як не там!

А перед тим вони пройшли крізь безглузду бойню на Ізонцо й на Карсті. Їм було соромно за тих, хто її влаштував, і вони намагалися не думати про цю ганебну, безглузду подію — скоріше б її забути. Хоч іноді полковник згадував її для науки. Отож вони й заснували Орден Брусаделлі — аристократичний, військовий і духовний,— який налічував усього п'ять членів.

— Що чути в Ордені? — спитав полковник.

— Кухаря ресторану «Маніфік» ми зробили Командором. Того дня, коли йому стукнуло п'ятдесят, він тричі показав себе мужчиною. Я повірив йому на слово. Він ніколи не бреше.

— Авжеж. Він ніколи не бреше. Але в цьому ділі я б не дуже звірявся на чиюсь похвальбу.

— А я повірив йому. Він був ледь живий.

— Колись він був великий мастак задирати дівчатам спідниці.

— *Anch'io* [1].

— Ви щось плануєте на зиму?

— Ні, Найдостойніший.

— А вам не здається, що слід влаштувати маніфестацію на честь вельмишановного Паччарді?

— Як накажете.

— Мабуть, почекаймо з цим,— сказав полковник.

Він трохи подумав, а потім замовив собі ще чарку сухого мартіні.

— А чи не влаштувати нам на честь нашого великого патрона Брусаделлі, хай буде благословенне його ім'я, процесію й маніфестацію в якомусь історичному місці — скажімо, на площі Святого Марка чи коло старої церкви в Торчелло?

---

[1] *Я теж (іт.).*

— Церковна влада навряд чи дасть на це дозвіл.

— Тоді відмовимося на цю зиму від публічних маніфестацій і будемо діяти на користь Ордену своїми власними силами.

— Отак буде найкраще,— сказав *Gran Maestro.*— Ми тим часом перегрупуємо свої лави.

— Ну, а ви самі як живете?

— Препогано,— відповів *Gran Maestro.*— Знижений кров'яний тиск, виразка шлунка і борги.

— Але ви не розкисаєте?

— Ніколи. Я дуже люблю свою роботу, мені доводиться мати справу з цікавими, незвичайними людьми. Цього року понаїхало повно бельгійців. Їх тут як сарани. Раніш до нас приїздило багато німців. Як це сказав Цезар? «І найхоробріші з них були бельги». Але аж ніяк не найелегантніші. Правда?

— В Брюсселі, я бачив, вони одягаються пристойно,— сказав полковник.— Сита, весела столиця. Безтурботні вони люди.

— От би нам повоювати в давнину у Фландрії.

— В давнину нас не було на світі,— сказав полковник.— Тому ми й не могли там воювати.

— Шкода, що ми не воювали за часів кондотьєрів: тоді досить було перехитрити ворога, і він здавався. Ви б придумували різні хитрощі, а я передавав би ваші накази.

— Спершу довелося б захопити кілька міст, щоб залякати противника нашими хитрощами.

— А коли б ті міста надумали опиратися, ми б їх пограбували,— сказав *Gran Maestro.*— Які б міста ми захопили?

— Тільки не Венецію,— сказав полковник.— Я захопив би Віченцу, Бергамо та Верону. Можливо, спершу Верону чи Бергамо.

— Мало. Треба захопити ще два міста.

— Ваша правда,— сказав полковник. Тепер він знову став генералом і страшенно тішився.— Я думаю, що Брешію можна залишити у себе в тилу. Вона й так здасться.

— Ну, а як ваше здоров'я, Найдостойніший? — спитав *Gran Maestro*; він розумів, що захоплення міст заважке для нього діло.

Він почував себе як удома в Тревізо, в маленькому будиночку на березі бистроводої річки, під старими мурами. Швидка течія ворушила водорості, а під ними ховалася риба і виринала в присмерку, коли на воду сідала мошва. Він почував себе як удома і на війні, коли в бою брало участь не більше роти; тоді він розумівся на операції не гірше, ніж на опорядженні малої банкетної зали, та й великої теж.

А коли полковник знову ставав генералом і починав орудувати поняттями, так само незрозумілими для метрдотеля, як ін-

теграли для людини, що знає тільки арифметику,— тоді він почував себе ні в сих ні в тих, якимсь осиротілим і всіляко намагався повернути полковника до тих часів, коли той був іще лейтенантом, а сам він — сержантом.

— А як би ви вчинили з Мантуєю? — спитав полковник.

— Не знаю. Мені ж не відомо, з ким ви воюєте та які сили у вас і у них.

— Ви ж самі сказали, що ми кондотьєри і базуємось тут, у Венеції, або в Падуї.

— Полковнику,— мовив *Gran Maestro* цілком відверто.— Сказати правду, я анічогісінько не знаю про кондотьєрів. Ані про те, як вони воювали. Я ж тільки сказав, що й за тих часів хотів би воювати під вашим командуванням.

— Ті часи минули й ніколи більше не вернуться,— відповів полковник, і чари розвіялись.

«Які там ще в біса чари! — подумав полковник.— Хай тобі чорт,— сказав він сам до себе.— Годі дуріти, візьмись за розум, адже тобі вже півсотні років».

— Ще чарочку карпано,— запропонував він.

— Дозвольте відмовитись. У мене ж виразка.

— Авжеж, авжеж. Гей, Джорджо, чи як вас там! Іще чарку сухого мартіні. *Secco, molto secco e doppio* [1].

«Руйнувати чарівні замки — не моє ремесло,— думав він.— Моє ремесло — вбивати озброєних солдатів. Чарівний замок мусить перетворитися на фортецю, щоб я став його нищити. Але ж ми вбивали не тільки озброєних солдатів. Годі, руйнівнику замків, замовкни!»

— *Gran Maestro*,— озвався він.— Ви й далі *Gran Maestro*, і під три чорти всіх отих кондотьєрів.

— Вони давно вже там, Найдостойніший.

— Атож,— відказав полковник.

Та чарівний замок все-таки завалився.

— Побачимося за вечерею,— сказав полковник.— Що там у вас є добренького?

— Все, що хочте, а чого нема, дістанемо.

— Свіжа спаржа знайдеться?

— Ви ж знаєте, що для неї ще зарано. Її привозять у квітні, з Бассано.

— Гаразд,— сказав полковник.— Тоді придумайте що-небудь самі. Я їстиму все, що подадуть.

— Ви будете самі?

— Ні, нас двоє. Коли зачиняється ваше бістро?

— Обід вам подадуть, хоч коли б ви прийшли.

---

[1] Сухого, дуже сухого, велику чарку *(італ.)*.

— Я прийду вчасно,— сказав полковник.— До побачення, *Gran Maestro*,— він усміхнувся й простяг *Gran Maestro* скалічену руку.

— До побачення, Найдостойніший,— відказав *Gran Maestro*, і чарівний замок постав знову, неначе й не був зруйнований.

Та все ж чогось бракувало, і полковник відчував це; він подумав: «І чом я такий виродок, чому не можу зректися отого клятого військового ремесла і бути лагідним та добрим, яким мені хочеться бути.

Я завжди намагаюсь бути справедливим, але я простак і нечема, і справа не лише в тому, що я ні перед ким не хочу плазувати і це служить мені захистом проти начальства й проти всього світу. Жити лишилося небагато, і слід би бути ввічливішим, слід би загнуздати свій норов. Спробую-но сьогодні ввечері. Так, але з ким і де? — подумав він.— Господи, хоч би мені втриматися!»

— Джорджо! — гукнув він барменові. Лице у Джорджо було бліде, як у хворого на проказу, але без гуль та сріблястої осуги.

Джорджо не дуже любив полковника, а може, він просто був родом з П'ємонта і взагалі нікого не любив,— хіба ж можна вимагати цього від холодних людей з прикордонної області? Тамтешні люди недовірливі, полковник це знав, він не сподівався від людей того, чого вони не можуть дати.

— Джорджо,— сказав він блідому барменові,— будь ласка, запишіть усе на мене.

Він вийшов з бару своєю звичною ходою, ступаючи трохи твердіше, ніж треба, і пам'ятаючи про свій добрий намір поводитись люб'язно, скромно і доброзичливо, чемно привітався зі своїм приятелем швейцаром та з помічником управителя, що вмів розмовляти мовою суахілі, бо відбував полон у Кенії; це був дуже приязний чоловік, молодий, життєрадісний і гарний з лиця. І хоч він іще не був членом Ордену, проте вже зазнав у житті немало горя.

— А де ж пан управитель? — спитав полковник.— Де мій приятель?

— Його нема,— відповів помічник.— Звичайно, в цю хвилину,— додав він.

— Перекажіть йому моє вітання,— попросив полковник.— І хай мене проведуть у номер.

— Це все той самий. Він вам не набрид?

— Ні, ні. А про сержанта ви подбали?

— Авжеж.

— Добре.

Він рушив до свого номера у супроводі розсильного, який ніс його валізу.

— Прошу, полковнику,— мовив розсильний, коли ліфт зупинився, трохи не дотягши до горішнього поверху.

— Невже ви не можете впоратися з ліфтом? — спитав полковник.

— Не можу,— відказав розсильний.— У нас не завжди є струм.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Полковник нічого не сказав і пішов коридором попереду розсильного. Коридор був довгий і широкий, з високою стелею та великими, на широку ногу, простінками між дверима номерів, що виходили вікнами на Великий канал. А що раніше це був палац, то з усіх кімнат відкривався чудовий краєвид, крім, звичайно, колишніх челядень.

Надто вже довго він іде цим коридором, принаймні так здалося полковникові; і коли нарешті з'явився коридорний — низенький, чорнявий, зі скляним оком, що поблискувало в лівій очній ямці,— і, стримуючи широку, добродушну усмішку, почав крутити в замку великим ключем, полковник ніяк не міг дочекатися, поки двері нарешті відчиняться.

— Та ну-бо, швидше!

— Зараз, зараз. Ви ж знаєте, які тут замки.

«Та знаю,— подумав полковник.— Але хочу, щоб швидше відчинилося».

— Як там усі ваші? — спитав він коридорного, коли той нарешті розчинив перед ним двері.

Полковник зайшов до великої кімнати з високою потемнілою шафою із гарним дзеркалом, двома вигідними ліжками та великою люстрою; крізь зачинені вікна видно було розбурхані води Великого каналу.

У тьмяному світлі зимового надвечір'я канал був сталево-сірий, і полковник попросив:

— Арнольдо, відчиніть, будь ласка, вікна.

— Сьогодні сильний вітер, полковнику, а в кімнаті погано натоплено: струму не вистачає.

— А для струму не вистачає дощів. Повідчиняйте всі вікна.

— Воля ваша, полковнику.

Коридорний повідчиняв вікна, і в кімнату ввірвався північний вітер.

— З'єднайтеся, будьте ласкаві, з портьє: хай подзвонить за цим номером.

Коридорний дзвонив, поки полковник був у ванній кімнаті.

— Графині нема вдома. Але, мабуть, її можна знайти в «Гаррі».

— У «Гаррі» можна знайти все на світі!

— Все, крім щастя.

— А от я і його знайду! — запевнив полковник.— Як то кажуть, де ми, там і щастя.

— Авжеж,— погодився коридорний.— Я приніс гіркої настоянки й пляшку джину. Зробити вам коктейль із содовою?

— Спасибі, друже. Де ви все це взяли, у барі?

— Ні. Купив у місті перед вашим приїздом, щоб вам не довелося переплачувати в барі. Там такі скажені ціни.

— Гаразд,— сказав полковник.— Тільки даремно ви вкладаєте свої гроші в таке діло.

— Де наше не пропадало. Це нам із вами не вперше. Джин коштує три тисячі двісті лір, він не контрабандний, а кампарі — вісімсот.

— Спасибі, друже. Як вам сподобались качки?

— Жінка ще й досі згадує про них. Адже нам доти не доводилось куштувати диких качок — така дорога їжа не для нас. Одні наші сусіди сказали їй, як їх готувати, і потім ми з'їли їх з тими сусідами. Мені ніколи й не снилася така смакота! Відкусиш шматочок, а він аж тане тобі в роті.

— Для мене теж нема нічого смачнішого, ніж ці жирні качки з-за залізної завіси. Вони летять через неозорі лани Дунайської рівнини. Тут, у нас, качки роблять короткі перельоти, але прилітають сюди завжди тим самим шляхом, від тих часів, коли ще й рушниць не було.

— Я нічого не тямлю у мисливстві,— сказав коридорний.— Ми надто бідні для цього.

— Але ж у Венето полюють і незаможні люди.

— Так. Звідти цілу ніч долинає стрілянина. Та ми ще бідніші за них. Бідніші, ніж ви можете собі уявити, полковнику.

— Чого ж, дуже добре можу уявити.

— Ну, не знаю,— сказав коридорний.— Жінка навіть пір'я зібрала. Вона просила подякувати вам.

— Якщо післязавтра нам пощастить, ми настріляємо багато качок. Великих селезнів з зеленими головами. Скажіть дружині: якщо нам пощастить, вона матиме дуже смачних качок — жирних, як кабанці,— вони добре відпаслися у росіян,— і з гарним пір'ям.

— А як ви ставитесь до росіян, полковнику, якщо це не секрет?

— Кажуть, це наш майбутній противник. Тож мені як солдату, можливо, доведеться з ними воювати. Проте вони мені дуже подобаються, я не знаю людей кращих і таких схожих на нас.

— Мені не пощастило з ними зустрічатися.

— Нічого, ще колись зустрінетесь. Хіба що вельмишановний Паччарді зупинить їх на річці П'яве, хоч вона вже й висихає. Її всю поглинають гідростанції. А може, вельмишановний Паччарді захоче битися з ними. Та я не думаю, що битва тривати-ме дуже довго.

— А я навіть не знаю, хто він такий, цей вельмишановний Паччарді.

— Зате я знаю. А тепер попросіть подзвонити до «Гаррі», може, графиня вже прийшла. А як ні, хай іще раз подзвонять їй додому.

Полковник ковтнув суміші, що приготував йому Арнольдо, коридорний із скляним оком. Пити йому не хотілося, і він знав, що це йому вадить.

Але він пив уперто, як дикий кабан, уперто, як робив усе в житті, і коли він ішов до відчиненого вікна, хода його нагадувала котячу, хоч це був уже досить старий кіт; він подивився на Великий канал, що брався сірою барвою, наче його намалював Дега в один із своїх найсіріших днів.

— Велике спасибі вам, Арнольдо,— сказав полковник. Той розмовляв по телефону і тільки кивнув, мигнувши приязно своїм скляним оком.

«Шкода, що йому довелося вставити скляне око,— думав полковник.— Шкода, що я люблю тільки тих, хто воював і був скалічений.

І з-поміж інших є славні люди, я добре ставлюся до них і навіть симпатизую декому, проте по-справжньому люблю тільки тих, хто був там і зазнав кари, яка належить усім, хто пробув там досить довго.

Авжеж, кожен каліка може мене обдурити,— думав він, допиваючи суміш, якої йому не хотілося пити.— Перший-ліпший сучий син, якщо тільки йому добряче перепало,— а кому ж не перепало з тих, хто там довго пробув? От таких я люблю.

Так,— підтвердила інша, краща риса його вдачі.— Таких ти любиш.

А навіщо це мені? — думав полковник.— Навіщо мені когось любити? Краще натішитися наостанку.

Але й тішитися,— казала найкраща риса його вдачі,— ти не зможеш не люблячи.

Гаразд, гаразд, от я й люблю, як найпослідущий сучий син»,— сказав полковник, але не вголос.

А вголос він мовив:

— Ну як, додзвонились, Арнольдо?

— Чіпріані ще не вернувся,— відказав коридорний.— Його чекають кожної хвилини, тож я не вішаю трубки.

— Дарма,— сказав полковник.— Доповідайте, хто там є, і не будемо гаяти часу. Я хочу точно знати, хто там тепер є.

Арнольдо щось півголосом промовив у трубку.

Потім прикрив її рукою:

— Я розмовляю з Етторе. Він каже, що барона Альваріто ще нема. Граф Андреа там, він добряче напідпитку, але, каже Етторе, він іще може скласти вам компанію. Там усі дами, що звичайно бувають після обіду, ваша знайома грецька княжна і ще кілька чоловік, яких ви не знаєте. Ну, й ще ота шушваль з американського консульства — вони сидять там з обіду.

— Хай він подзвонить, коли ця шушваль піде геть,— тоді я прийду.

Арнольдо щось проказав у трубку і повернувся до полковника, який задивився на баню Догани.

— Етторе каже, що він би їх витурив, але боїться, щоб Чіпріані не розсердився.

— Скажіть, хай їх не чіпає. Їм же сьогодні не треба працювати, тож чому б їм не напитися, як усім порядним людям? Та я не хочу їх бачити.

— Етторе обіцяє подзвонити. Він думає, що скоро вони самі здадуть позиції.

— Подякуйте йому,— сказав полковник.

Він стежив, як гондола поволі пливе каналом, проти вітру, і думав, що американців не так-то легко зрушити з місця, коли вони п'ють. «Я ж розумію, їм тоскно. І в цьому місті також. Їм тут дуже тоскно. Тут холодно, платять їм не дуже щедро, а паливо коштує дорого. Жінки їхні тримаються мужньо, вони вдають, ніби живуть не у Венеції, а у себе в Кіокаці, штат Айова, а діти вже торохтять по-італійському, наче маленькі венеціанці. Та сьогодні, Джеку, тобі не хочеться розглядати аматорські фотографії. Сьогодні обійдемося без аматорських фото, без напівп'яних звірянь, докучливих умовлянь випити чарку і буденної нудоти консульського побуту».

— Ні, Арнольдо, щось я сьогодні не хочу ні другого, ні третього, ні четвертого віце-консулів.

— У консульстві є і дуже приємні люди.

— Так,— сказав полковник.— У дев'ятсот вісімнадцятому тут був з біса симпатичний консул. Його всі любили. Не пригадую, як його прізвище.

— Ви любите заглиблюватися в минуле, полковнику.

— У таке з біса далеке, що аж смішно.

— Невже ви пам'ятаєте все, що було колись?

— Все,— відповів полковник.— Його прізвище було Керрол.

— Я чув про нього.

— Вас тоді ще й на світі не було.

— Невже ви гадаєте, полковнику, що треба народитися в певний час, щоб знати все, що тут відбувається?

— Ваша правда. Та хіба тут кожному відомо, що відбувається в місті?

— Не кожному. Але майже всім,— сказав коридорний.— Бо простирала ж мусить хтось міняти і мусить хтось прати... Певна річ, ідеться не про такі готелі, як, приміром, наш.

— Мені, бувало, добре велося й без ваших простирал.

— Ще б пак! Але гондольєри — хоч вони й дуже товариські люди і, як на мене, найпорядніші у нас — люблять поплескати язиком.

— Цілком природно.

— Потім священики. Вони ніколи не порушують таємниці сповіді, але ж і в них іноді сверблять язики.

— Авжеж.

— А їхні економки теж люблять перемовитися одна з одною.

— Це їхнє право.

— І, нарешті, офіціанти. Всі розмовляють за столами так, наче офіціант — глухонімий. Взагалі офіціанти не мають звички підслуховувати. Але ж вуха собі не заткнеш! І між нами теж ідуть усілякі розмови,— звичайно, не в такому готелі, як оцей... І так далі.

— Тепер мені зрозуміло.

— Не кажучи вже про перукарів!

— Які новини на Ріальто?

— Дізнаєтесь у «Гаррі»,— крім того, що кажуть про вас.

— А що, й про мене йде поговір?

— Всі знають про все.

— Що ж, це тільки робить мені честь.

— Дехто не розуміє тієї історії з Торчелло.

— Хай мене чорти вхоплять, коли я сам щось розумію!

— А скільки вам років, полковнику, пробачте за цікавість?

— П'ятдесят та ще один. Чого ж ви не спитали в портьє? Я завжди заповнюю картку для квестури [1].

— Я хотів почути від вас самих і привітати.

— Про що це ви? Не розумію.

— Дозвольте все-таки вас привітати.

— З чим?

— З тим, що вас люблять у цьому місті.

— Дякую. Оце приємно чути!

Раптом задзвонив телефон.

— Я візьму трубку,— сказав полковник і почув голос Етторе:

— Хто говорить?

---

[1] Поліція.

— Полковник Кантуелл.
— Противник відступив, полковнику.
— Куди ж він подався?
— У напрямку П'яцци.
— Добре. Я зараз прийду.
— Приготувати вам столик?
— В кутку,— сказав полковник і поклав трубку.— Я йду до «Гаррі».
— Щасливого вам полювання.
— Полювати я буду на качок післязавтра вранці в *botte*[1] на болоті.
— Ну й холоднеча ж там буде!
— Та мабуть,— сказав полковник, одягнув плащ і глянув на себе в дзеркало, натягаючи кашкета.— Ну й потвора! — сказав він зображенню в дзеркалі.— Ви коли-небудь бачили таке потворне обличчя?
— Так,— відказав Арнольдо.— Щоранку, коли голюся.
— Обом нам краще голитися в темряві,— кинув полковник, виходячи.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Коли полковник Кантуелл переступив поріг готелю «Грітті-палас», сонце вже сідало. На тому боці майдану ще було сонячно, але там віяв холодний вітер, і гондольєри поховалися під мурами «Грітті», пожертвувавши останнім денним теплом.

Відзначивши це про себе, полковник звернув праворуч, до рогу брукованої вулиці, яка теж звертала праворуч. Там він спинився, щоб подивитись на церкву Санта-Марія-дель-Джільйо.

«Яка гарна міцна споруда, і водночас вона ніби ось-ось злетить у повітря. Ніколи не думав, що маленька церква може бути схожа на Р-47[2]. Треба довідатись, коли вона збудована і хто її збудував. Хай йому біс, чом я не можу все життя блукати цим містом? Усе життя? — подумав він.— Сміх, та й годі! Померти можна зо сміху. Луснути зо сміху... Облиш! — сказав він до себе.— Напівжива шкапина далеко не забіжить.

До того ж,— думав він, роздивляючись вітрини, повз які проходив (*charcuterie*[3] з сирами пармезан, окостами з Сан-Данієле, ковбасками *alla cacciatora*[4], пляшками доброго шотландського віскі і справжнього джину «Гордон»; точильної майстерні; крам-

[1] Бочка *(італ.)*.
[2] Марка літака.
[3] Ковбасня *(франц.)*.
[4] Мисливські *(італ.)*.

нички антиквара із старовинними меблями, гравюрами й картами; поганенького ресторану, пишно оздобленого під розкішний), а потім, підходячи до першого містка через канал, де йому треба було зійти по східцях,— я не так уже й погано себе почуваю. От тільки цей шум у вухах. Пам'ятаю, коли він уперше з'явився, я подумав, що то сюрчать цикади. Мені не хотілося питати в молодого Лаурі, і все ж таки я спитав. Він відказав: «Ні, генерале, не чути ні цвіркунів, ні цикад. Ніч зовсім тиха, і чутно тільки те, що й завжди».

Потім, піднімаючися східцями, він відчув біль, а спускаючися з мосту, побачив двох гарненьких дівчат. Вони були вродливі й одягнені вбого, але з природженою елегантністю; дівчата про щось жваво балакали, а вітер куйовдив їхнє волосся, коли вони збігали по сходинках на довгих, стрункіх, як у всіх венеціанок, ногах. Полковник подумав, що годі вже видивлятися на вітрини,— адже йому доведеться зійти ще на один міст, перетнути ще два майдани, звернути праворуч і далі йти прямо, аж до «Гаррі».

Так він і зробив, ледве тамуючи біль, але, як завжди, ступаючи широкими кроками і лише зрідка позираючи на перехожих. «Тут у повітрі багато кисню»,— думав він, підставляючи вітрові обличчя та вдихаючи якомога більше повітря.

Та ось він відчинив двері бару «Гаррі» і зайшов досередини. Все гаразд, він уже тут, і буде затишно; тепер він дома.

Від стойки до нього обізвався високий, дуже високий чоловіяга із трохи пом'ятим, але породистим обличчям, веселими блакитними очима і довгим, вихлястим тілом, як у старого вовка.

— Привіт, о мій достославний, але нечестивий полковнику,— сказав він.

— Привіт, мій непутящий Андреа.

Вони обнялися, і полковник відчув грубу шерсть елегантного піджака Андреа, що його той носив уже років двадцять.

— У вас чудовий вигляд, Андреа,— сказав полковник.

Вони обидва знали, що це брехня.

— Ще б пак,— відповів йому в тон Андреа.— Я ніколи не почував себе ліпше. Та й у вас чудовий вигляд.

— Дякую. Ми, дужі тілом, посядемо землю.

— Непогана думка! Я не від того, щоб посісти хоч клапоть землі.

— Не скигліть! Метрів зо два землі вам завжди дадуть.

— А мені треба два із гаком, старий безбожнику! — сказав Андреа.— Ну як ви там, усе ще тягнете військове ярмо?

— Тягну, та не дуже надсаджуюсь,— відказав полковник.— Оце приїхав постріляти качок у Сан-Релахо.

— Знаю. Альваріто вас шукав. Просив переказати, що він іще вернеться.

— Гаразд. А ваша чарівна дружина і діти здорові?

— Здоровісінькі. І просили переказати вітання, якщо я побачуся з вами. Вони тепер у Римі. Он іде ваша дівчина. Чи, може, одна з ваших дівчат.

Він був такий високий, що бачив навіть те, що робилося надворі; вже посутеніло, але цю дівчину можна було впізнати навіть у темряві.

— Запросіть її випити з нами біля стойки, перш ніж сховаєте її у кутку. А гарна, правда?

— Гарна.

Тут увійшла вона — у сяйві краси й молодості, висока, довгонога, із скуйовдженим вітром волоссям. Вона мала бліду, смагляву шкіру і профіль, від якого в тебе аж серце щемить, та й не тільки в тебе; лискуче темне волосся спадало їй на плечі.

— Привіт, диво моє дивне,— сказав полковник.

— Привіт! — відказала вона.— А я вже боялася, що не застану тебе. Пробач, що я так пізно.

Голос у неї був низький, лагідний; англійські слова вона вимовляла старанно, мов школярка.

— Чао, Андреа,— привіталася дівчина.— Як живе Емілія й діти?

— Та, мабуть, не гірше, ніж опівдні, коли ви питали мене про це.

— Вибачте, будь ласка,— сказала вона, почервонівши.— Я чомусь завжди хвилююсь і завжди ляпаю щось недоречне. Що ж мені треба було спитати? Ага, чи добре ви провели тут день?

— Так,— сказав Андреа.— Удвох із давнім другом і найсуворішим критиком.

— А хто він?

— Шотландське віскі з содовою.

— Ну що ж, коли йому подобається дражнити мене, то хай собі дражнить,— звернулась вона до полковника.— А ти не будеш мене дражнити, правда?

— Ведіть його за отой столик у кутку і балакайте там із ним. Ви обоє мені набридли.

— А ви ще мені не набридли,— сказав полковник.— Хоч це розумна думка. Сядьмо, Ренато, за столик, гаразд?

— Добре, якщо тільки Андреа не розгнівається.

— Я ніколи не гніваюсь.

— А ви з нами вип'єте, Андреа?

— Ні. Ідіть до свого столика! Мене дратує, що він порожній.

— До побачення, *caro!* [1] Спасибі за компанію, хоч ви й не хочете випити з нами.

---

[1] *Любий (італ.).*

— Чао, Рікардо,— сказав Андреа. Він повернувся до них худою, довгою, нервовою спиною, поглянув у дзеркало, яке висить за стойкою, щоб бачити, коли вип'єш зайвого, і вирішив, що обличчя у дзеркалі йому не подобається.— Етторе,— сказав він,— запишіть цю дрібничку на мій рахунок.

Він спокійно почекав, поки йому подадуть пальто, накинув його на плечі, дав на чай швейцарові рівно на двадцять процентів більше, ніж належало, і вийшов.

За столиком у кутку Рената спитала:

— Тобі не здається, що ми його образили?

— Ні. Він любить тебе і до мене ставиться непогано.

— Андреа дуже милий. І ти теж дуже милий.

— Офіціанте! — гукнув полковник, а потім спитав: — Тобі також сухого мартіні?

— Так. Будь ласка,— сказала вона.

— Два дуже сухих мартіні «Монтгомері».

Офіціант, який воював у пустелі, всміхнувся і зник, а полковник обернувся до Ренати:

— Ти мила дівчина. І дуже гарна. Ти моє диво дивне, і я тебе люблю.

— Ти завжди так кажеш, і хоч я не знаю, що це означає, мені приємно тебе слухати.

— Скільки тобі років?

— Скоро дев'ятнадцять. А що?

— І ти ще не знаєш, що це означає?

— Ні. Звідки ж мені знати? Американці завжди так кажуть перед тим, як мають від'їздити. У них, мабуть, так заведено. Та хай там як, а я тебе теж дуже люблю.

— Будемо веселитися,— сказав полковник.— І ні про що не думати.

— Добре,— сказала вона.— Ввечері я все одно не можу думати.

— А ось і наші коктейлі,— сказав полковник.— І пам'ятай: ніяких «будьмо»!

— Я не забула. Я тепер ніколи не кажу «будьмо», чи «хильнімо по одній», чи «пий до дна».

— Треба просто підняти келихи і, коли хочеш, можна цокнутись.

— Хочу,— сказала вона.

Мартіні було холодне як лід, справжнісіньке «Монтгомері», і, цокнувшись, вони випили й відчули, як у грудях розливається приємне тепло.

— Що ти без мене робила?

— Нічого. Чекала початку занять.

— А де ти будеш учитися?

— Не знаю. Байдуже де, аби там навчали англійської мови.
— Будь ласка, поверни голову й підніми підборіддя.
— Ти не жартуєш?
— Ні, не жартую.

Вона повернула голову й підняла трохи підборіддя без найменшої пихи і кокетства. І полковник відчув, як серце стрепенулось у нього в грудях, неначе тварина повернулася уві сні на другий бік у своїй норі, солодко сполохавши іншу тварину, що спала поруч з нею.

— Тобі ніколи не хотілося бути царицею небесною? — спитав він.
— Це просто блюзнірство.
— Тоді я відмовляюсь від своєї думки.
— Річарде...— почала вона.— Ні. Не скажу.
— Скажи!
— Не хочу.

Полковник подумав: «Скажи! Я наказую тобі!» І вона сказала:

— Не смій так дивитися на мене!
— Пробач! Я несамохіть вдався до методів свого ремесла.
— А якби ми були, як то кажуть, одружені, ти й удома вдавався б до методів свого ремесла?
— Ні! Присягаюся! Серцем — ніколи.
— Ні з ким?
— З особами твоєї статі — ні.
— Мені не подобається вираз «твоєї статі». Це знов-таки відтонить твоїм ремеслом.
— Хочеш, я викину своє ремесло у Великий канал?
— От бачиш,— сказала вона,— ти знову берешся за своє ремесло.
— Гаразд,— сказав він.— Я люблю тебе і можу чемно розпрощатися із своїм ремеслом.
— Можна, я потримаю тебе за руку,— попросила вона.— Ось так. Тепер можеш знову покласти її на стіл.
— Спасибі,— сказав полковник.
— Не смійся. Я так хотіла торкнутися до неї, бо весь цей тиждень щоночі чи майже щоночі бачила її уві сні. Сон був дуже дивний: мені ввижалося, ніби це рука нашого Спасителя.
— Казна-що! Таке не повинно снитися.
— Авжеж. Але ж то був тільки сон.
— А може, ти чогось нанюхалася?
— Не розумію, і, будь ласка, не смійся, коли я кажу правду. Мені справді приснилося таке.
— А як поводилась рука?
— Ніяк. Ну, не зовсім. У всякому разі, то була просто рука.

— Схожа на цю? — спитав полковник, з огидою глянувши на скалічену руку і пригадавши ті два випадки, після яких вона стала такою.

— Не така, як оця, а саме вона. Можна, я легенько доторкнуся до неї, якщо тобі не боляче?

— Вона не болить. Болить голова, ноги й ступні. А рука, здається, зовсім нічого не відчуває.

— Неправда, Річарде,— заперечила дівчина.— Твоя рука чудово все відчуває.

— Я не люблю на неї дивитись. Може, дамо вже їй спокій?

— Гаразд. Але тобі ж вона не сниться?

— Ні. Мені сняться інші сни.

— Так. Мабуть. А я останнім часом бачу вві сні лише твою руку. Тепер, коли я торкнулася її, ми можемо поговорити про щось веселе. Про що ми поговоримо?

— Давай дивитися на людей, а потім будемо говорити про них.

— Чудово! — мовила вона.— Але не будемо лихословити. Тільки трошки розважимося. І я, і ти.

— Гаразд,— відповів полковник.— Офіціанте! *Ancora due Martini* [1].

Йому не хотілося казати «Монтгомері», бо за сусіднім столиком сиділа якась явно англійська пара.

«А що, як цей англієць був поранений? — думав полковник.— Хоча навряд. Та не дай боже образити його. Подивися краще, які очі в Ренати,— думав він.— Найпрекрасніші з усієї її краси, а які в неї довгі вії, я таких ні в кого не бачив, і дивиться вона завжди так щиро й відверто. Вона незвичайна дівчина, а я що роблю? Це підло! Вона ж твоя остання, справжня і єдина любов,— думав він,— і нічого тут підлого немає. Це просто твоя біда. Ні,— думав він,— це щастя, тобі дуже поталанило».

Вони сиділи за маленьким столиком у кутку, а праворуч від них, за більшим столом, сиділи чотири жінки. Одна з них була в жалобі, але жалоба була така театральна, що нагадала полковникові Діану Маннерс у ролі черниці в п'єсі Макса Рейнгардта «Диво». У жінки було приємне, повновиде й веселе обличчя, і жалоба здавалася якоюсь недоречною.

У другої жінки за тим столом волосся утричі біліше, ніж природна сивина, подумав полковник. У неї теж було приємне обличчя. Обличчя двох інших жінок нічого йому не промовляли.

— Як ти гадаєш, вони лесбіянки? — спитав він Ренату.

— Не знаю,— відказала вона.— Але вони дуже милі.

---

[1] Ще два мартіні *(іт.)*.

— Мабуть, лесбіянки. А може, просто подруги. А може, і те, і те. Мені байдуже, і я не збираюся їх гудити.

— Я люблю, коли ти чемний.

— А ти гадаєш, що як людина чемна, то вже й благородна?

— Не знаю,— відповіла дівчина й легенько погладила його скалічену руку.— Але я люблю, коли ти чемний.

— Тоді я постараюся бути чемним,— сказав полковник.— Як по-твоєму, що то за сучий син сидить позаду жінок?

— Ненадовго вистачило твоєї чемності,— сказала дівчина.— Спитаймо в Етторе.

Вони поглянули на чоловіка, що сидів за третім столиком. У нього було дивне обличчя, яке нагадувало збільшену мордочку скривдженої ласиці чи тхора; рябе від віспин і плям, воно скидалося на поверхню Місяця, який розглядають у поганенький телескоп; полковник подумав, що чоловік цей схожий на Геббельса, якби у гера Геббельса загорівся літак і він не зміг вчасно вискочити.

Над обличчям, яке безперестану оглядало все довкола, немовби досить тобі уважно до чогось придивитись і розпитати як слід — і зразу знатимеш все про всіх, стирчало якесь ніби не людське чорне волосся. Так наче цього чоловіка скальпували, а потім знов приклеїли йому волосся. «Цікавий тип,— подумав полковник.— Невже він мій співвітчизник? Мабуть, що так».

Коли чоловік, нишпорячи очима по залі, розмовляв з немолодою квітучою жінкою, в кутиках його рота набігала слина. А ця жінка схожа на американських матерів із «Журналу для жінок», думав полковник. «Журнал для жінок» регулярно передплачували для офіцерського клубу в Трієсті, і полковник завжди переглядав його. «Чудовий журнал,— думав він,— статева проблема і вишукана кулінарія. Викликає подвійний апетит.

Хто ж він, цей тип? Це якась карикатура на американця, якого швиденько перепустили через м'ясорубку, а потім проварили в олії! Та я, здається, знову стаю недобрим»,— подумав полковник.

До них підійшов Етторе,— його змарніле обличчя виказувало насмішкуватість і природжену зневагу до всього на світі,— і полковник спитав:

— Що це за інтелектуал?

Етторе знизав плечима.

Той чоловік був високий на зріст, смаглявий, його лискуче чорне волосся зовсім не пасувало до дивного обличчя. «Неначе він постарів і забув змінити парик,— подумав полковник.— Проте обличчя незвичайне. Мов оті пагорби навколо Вердена. Не думаю, щоб це був Геббельс, той не вибрав би собі такої маски

в ті останні дні, коли вони розігрували «*Götterdämmerung*» [1], «*Komm' süsser Tod*» [2],— подумав він.— Ну що ж, зрештою кожному з них дісталося по великому ласому шматку цієї *süsser Tod*».

— Хочете сендвіч із *süsser Tod*, міс Ренато?

— Ні,— відказала дівчина.— Хоч я люблю Баха і певна, що Чіпріані міг би приготувати такий сендвіч.

— Та я ж не нападаюсь на Баха.

— Знаю.

— От тобі й на! — сказав полковник.— Таж, по суті, Бах був нашим союзником. Як і ти,— додав він.

— А на мене нащо нападатись?

— Доню,— сказав полковник,— коли ти нарешті затямиш, що мені можна жартувати з тебе, бо я тебе кохаю?

— Я вже затямила. Але, знаєш, все-таки приємніше, коли жарти трохи пристойніші.

— Гаразд. Я теж затямив.

— Скільки разів ти згадував мене на цьому тижні?

— Весь час.

— Ні, скажи правду.

— Весь час. Це правда.

— Ти думаєш, усім так тяжко?

— Не знаю,— сказав полковник.— Звідки мені знати?

— Сподіваюся, що тільки нам з тобою так тяжко. Я ніколи не думала, що буде так тяжко.

— А тепер думаєш?

— Так,— сказала дівчина.— Тепер, і назавжди, і на віки вічні. Я правильно сказала?

— Досить і самого «тепер». Етторе, скажіть, отой тип з розумним обличчям, що коло нього сидить така мила жінка,— він теж живе у «Грітті»?

— Ні,— відповів Етторе.— Він живе поруч, а до нас іноді приходить обідати.

— Чудово,— сказав полковник.— Буде на кого дивитись, коли нападе нудьга. А хто ця жінка? Його дружина? Мати? Дочка?

— На жаль, не знаю,— відказав Етторе.— Ми не звертали на нього уваги. Він не викликав у нас ні любові, ні ненависті, ні страху, ні підозри. А він справді вас цікавить? Я можу розпитати Чіпріані.

— Даймо йому спокій,— сказала дівчина.— Ти ж так, здається, кажеш?

— Гаразд,— відповів полковник.

---

[1] «Загибель богів» *(нім.)*.

[2] «Прийди, солодка смерть» *(нім.)* — хорал Баха.

— У нас так мало часу, Річарде, нащо марнувати на нього час?

— Я дивився на нього, як на картину Гойї. Людські обличчя — це справжні картини.

— Дивись краще на мене, а я на тебе. А цьому чоловікові даймо спокій, добре? Він тут нікому не заважає.

— Хочеш, я дивитимусь на тебе, а ти на мене не дивися.

— Ні,— сказала вона.— Так нечесно. Я ж мушу запам'ятати твоє обличчя на цілий тиждень.

— Ну, а що ж тоді мені робити? — запитав її полковник.

До них знову підійшов Етторе — це був запеклий змовник; він швиденько, як справжній венеціанець, рознюхав усе і доповів:

— В тому готелі працює один мій товариш, тож він говорить, що цей чолов'яга випиває три-чотири чарки віскі, а потім сідає і пише щось мало не цілу ніч.

— От, мабуть, цікаво було б почитати ту писанину.

— Та мабуть,— сказав Етторе.— Хоч Данте, певно, працював інакше.

— Данте теж був *vieux con* [1],— сказав полковник.— Як чоловік, а не як письменник.

— Ваша правда,— погодився Етторе.— Ніхто з дослідників, крім флорентійців, не буде цього заперечувати.

— Начхати нам на Флоренцію,— сказав полковник.

— Ну, це не так легко,— зауважив Етторе.— Багато хто намагався, але мало кому вдавалось. А чому ви так не любите її, полковнику?

— Це важко пояснити. Коли я був хлопчиськом, там містився збірний пункт мого полку.— Він сказав по-італійському — *deposito.*

— Тоді зрозуміло. В мене теж є причини не любити її. А ви знаєте якісь гарні міста?

— Так,— сказав полковник.— Ваше. Почасти Мілан, Болонья. І Бергамо.

— Чіпріані запасся горілкою на той випадок, якщо прийдуть росіяни,— сказав Етторе. Він любив круті жарти.

— Вони привезуть свою горілку. І не треба буде мита платити.

— А Чіпріані все-таки приготувався до їхнього приходу.

— Тоді він єдиний, хто готовий до цього,— сказав полковник.— Скажіть йому, щоб не брав від молодших офіцерів чеків на одеський банк, і дякую вам за відомості про мого співвітчизника. Я більше не забиратиму у вас часу.

---

[1] Старий шкарбан *(франц.).*

Етторе пішов, а дівчина зазирнула в старі сталеві очі полковника і поклала обидві руки на його скалічену руку.

— Ти сьогодні добрий,— сказала вона.

— А ти дуже гарна, і я тебе люблю.

— Ну що ж, це приємно чути!

— Де ми будемо вечеряти?

— Мені треба подзвонити додому й спитати, чи можна мені не приходити на вечерю.

— А чого ти посмутніла?

— Хіба я посмутніла?

— Так.

— Ні. Я така сама весела, як і завжди. Правда, Річарде. Але, ти думаєш, приємно, коли тобі дев'ятнадцять років і ти закохалася в чоловіка, якому за п'ятдесят, і ти знаєш, що він скоро помре?

— Навіщо ж так відверто? — спитав полковник.— Але коли ти казала це, ти була дуже гарна!

— Я ніколи не плачу,— мовила дівчина.— Ніколи. Я взяла це собі за правило. Але зараз я заплачу.

— Не плач,— сказав полковник.— Я сьогодні чемний, і к бісу все інше!

— Скажи ще раз, що ти любиш мене.

— Люблю, та ще й дуже!

— А ти постараєшся не вмирати?

— Постараюся.

— Що сказав лікар?

— Нічого особливого...

— Тобі не погіршало?

— Ні,— збрехав він.

— Тоді вип'ємо ще мартіні. Ти ж знаєш, до тебе я ніколи не пила мартіні.

— Знаю. А тепер ти хвацько п'єш.

— А тобі ще не пора приймати ліки?

— Так,— сказав полковник.— Вже пора.

— Можна, я тобі їх дам?

— Так,— сказав полковник.— Можна.

Вони ще довго сиділи за столиком у кутку, і люди виходили з бару, а інші заходили. У полковника трохи паморочилося в голові від ліків, і він чекав, поки це минеться. «Щоразу те саме,— думав він.— Хай їм біс, тим лікам!»

Він бачив, що дівчина стежить за ним, і усміхнувся. То була давня, звична усмішка, що не мінялася ось уже п'ятдесят років, відколи він уперше всміхнувся. Вона ніколи його не підводила, як і дідусева мисливська рушниця. «Рушницю, певне, взяв собі

старший брат,— подумав полковник.— Ну що ж, він заслужив її — він завжди стріляв краще за мене».

— Слухай, доню,— сказав він.— Ти не гризися через мене.

— Я й не гризуся. Нітрохи. Просто я люблю тебе.

— Невдячне заняття, правда? — Він сказав *oficio*: коли їм набридало балакати по-французькому, а по-англійському при сторонніх не хотілося говорити,— вони іноді розмовляли по-іспанському. Іспанська мова шорстка, думав полковник, часом шорсткіша за кукурудзяний качан. Зате нею можна точно висловити свою думку, і вона запам'ятається.

— *Es un oficio bastante malo*,— повторив він,— любити мене.

— Так. Але в мене є тільки ти.

— А віршів ти більше не пишеш?

— То були дитячі вірші. Так само, як і мої малюнки. Кожен у дитинстві має якийсь хист.

«В якому ж віці ви тут старієте? — думав полковник.— У Венеції не буває старих людей, але мужніють тут дуже швидко. Я сам швидко змужнів у Венеції і ніколи вже не був таким дорослим, як у двадцять один рік».

— А як твоя мати? — спитав він лагідно.

— Нічого. Вона нікого не приймає й нікуди не ходить. Усе сумує.

— Як ти гадаєш, вона дуже журитиметься, якщо в нас буде дитина?

— Не знаю. Вона розумна жінка. Але тоді мені довелося б вийти за когось заміж. А мені зовсім не хочеться.

— Ми могли б з тобою одружитися.

— Ні,— сказала вона.— Я вже думала про це і вирішила, що не варто. Так само, як вирішила не плакати.

— А може, це хибна думка. Бог свідок, у мене теж бували хибні думки, і багато людей загинуло через те, що я помилявся.

— Ти, мабуть, перебільшуєш. Я не вірю, що ти міг часто помилятися.

— Не часто,— сказав полковник.— Але помилявся. Тричі помилитися в моєму ділі — це вже забагато, а я зробив три помилки.

— Розкажи, як це сталося.

— Тобі буде нудно,— сказав полковник.— Мене самого з душі верне, коли я пригадаю це, а сторонніх — то й поготів.

— Хіба ж я стороння?

— Ні. Ти моя щира любов. Моя остання, єдина і щира любов.

— Оті помилки — коли ти їх зробив, давно чи недавно?

— Одну давно, другу пізніше, а третю недавно.

— Може, ти все-таки розкажеш? Мені б хотілося трохи полегшити твій біль.

— А хай йому чорт! — сказав полковник.— За ті помилки я заплатив сповна. Лихо в тому, що їх неможливо спокутувати.

— А може, все-таки розповіси мені? І чому їх не можна спокутувати.

— Ні,— відрубав полковник. І просити його було марно.

— Тоді давай веселитися.

— Давай,— сказав полковник.— У нас життя тільки одне.

— А може, й не одне? Може, будуть і інші життя.

— Не думаю,— сказав полковник.— Повернись у профіль, диво моє!

— Отак?

— Так,— сказав полковник.— Саме так.

«Ну от,— подумав полковник,— почався останній раунд, а я навіть не знаю який. Я любив тільки трьох жінок і тричі їх втрачав.

Жінку втрачаєш так само, як втрачаєш свій батальйон,— через помилкове рішення, нездійсненний наказ чи нестерпні умови. Та ще через власну брутальність.

Я у своєму житті втратив три батальйони і трьох жінок, а тепер у мене четверта, найчарівніша з усіх, і чим же воно, в біса, скінчиться?

Відповідайте, генерале,— адже тут не військова рада, а вільний обмін думками про теперішнє становище,— відповідайте, генерале, на питання, яке ви самі не раз мені задавали: *де ж ваша кіннота, генерале?*

Так я і думав,— сказав він сам до себе.— Командир не знає, де його кіннота, а кіннота не знає ні свого становища, ні свого завдання, і частина її,— саме стільки, скільки для цього потрібно,— зіпсує всю справу, як псувала у всіх війнах, з того часу, як кіннотників посадили на коней».

— Красуне моя,— сказав він.— *Ma très chère et bien aimée* [1]. Я дуже нудний. Ти вже не гнівайся на мене.

— Мені з тобою ніколи не буває нудно, бо я люблю тебе. Просто я хотіла б, щоб сьогодні нам було весело.

— І буде весело, хай йому чорт,— сказав полковник.— А чим би нам розвеселитись?

— Тим, що ми разом, і тим, що робиться тут, у місті... Ти ж часто буваєш веселий.

— Так,— підтвердив полковник.— Твоя правда.

— То невже ми не можемо ще раз повеселитися?

— Авжеж. Чом би й ні.

— Бачиш отого юнака з хвилястим волоссям? Воно в нього

[1] Моя найдорожча і наймиліша *(франц.)*.

таке від природи, він тільки трошки розпушує його, щоб краще лежало.

— Бачу,— сказав полковник.

— Він дуже гарний художник. Передні зуби в нього фальшиві, бо раніше він був *pédéraste*, і інші *pédérastes* напали на нього на Лідо, якраз коли місяць був уповні.

— Скільки тобі років?

— Скоро мине дев'ятнадцять.

— Звідки ж ти знаєш про такі речі?

— Почула від одного гондольєра. Цей юнак дуже гарний художник як на наші часи. Адже тепер немає справжніх художників. Але мати фальшиві зуби в двадцять років — це ж просто смішно!

— Я тебе дуже люблю,— сказав полковник.

— І я тебе люблю, от тільки не знаю, як воно по-вашому, по-американському. Але я люблю тебе й по-італійському, всупереч усім своїм поглядам і всім своїм бажанням.

— Не можна чогось бажати всіма бажаннями,— сказав полковник,— а то ще воно здійсниться!

— Авжеж,— сказала вона.— Але я б хотіла, щоб моє теперішнє бажання здійснилося.

Вони трохи помовчали, потім дівчина сказала:

— Цей юнак,— він тепер уже справжній мужчина і упадає за жінками, щоб приховати, хто він такий,— намалював мій портрет. Хочеш, я подарую його тобі?

— Спасибі,— сказав полковник.— Дуже хочу.

— Він такий поетичний. Волосся вдвічі довше, ніж насправді, і вигляд у мене такий, наче я виходжу з моря, не замочивши голови. Коли виходиш з моря, волосся злипається, і вся ти схожа на дохлого щура. Але тато добре заплатив за портрет, і хоч я там і не справжня, такою тобі хотілося б мене бачити.

— Я часто уявляю собі, як ти виходиш з моря.

— Це ж таке огидне видовище... Але, може, справді дати тобі той портрет на згадку?

— А твоя матуся не заперечуватиме?

— Ні. Я думаю, вона навіть буде рада позбутися його. У нас є кращі картини.

— Я дуже люблю вас обох — і тебе, і твою матір.

— Я неодмінно скажу їй.

— Як ти гадаєш, отой рябий хлюст справді письменник?

— Так, коли вірити Етторе. Він любить пожартувати, але ніколи не бреше. Річарде, а що таке хлюст?

— Це важко пояснити. По-моєму, це людина, яка ніколи не займається по-справжньому своїм ділом *(oficio)* і тільки дратує всіх своїм нахабством.

— Мені треба навчитися правильно вживати це слово.

— Краще його зовсім не вживати,— сказав полковник. Потім спитав: — А коли я одержу портрет?

— Хоч би й сьогодні ввечері. Я скажу, щоб його загорнули і віднесли до тебе. А де ти його повісиш?

— У себе вдома.

— І ніхто не прийде й не буде сміятися з мене та говорити всяку гидоту?

— Ні. Я їм скажу, що це портрет моєї дочки.

— А в тебе була дочка?

— Ні, але мені завжди хотілося її мати.

— Я можу бути ще й твоєю дочкою.

— Тоді це буде кровозмішення.

— В такому стародавньому місті, як наше, це нікого не вразить. Тут і не таке бачили!

— Слухай, доню...

— Як гарно! — сказала вона.— Мені дуже подобається.

— От і гаразд,— сказав полковник трохи захриплим голосом.— Мені теж подобається.

— Тепер ти розумієш, за що я тебе люблю, хоч добре знаю, що не слід би.

— Слухай, доню... Де ми повечеряємо?

— Де хочеш.

— То, може, в «Грітті»?

— Гаразд.

— Тоді подзвони додому і спитай дозволу.

— Ні, я не питатиму дозволу, а просто скажу, де я, щоб вони не хвилювалися.

— Ти справді хочеш вечеряти в «Грітті», а не десь-інде?

— Так. Це дуже добрий ресторан, і ти там живеш, і там усі можуть нас бачити.

— Коли це ти стала такою?

— Я завжди була така. Мені завжди було байдуже, що про мене думають. Та я й ніколи не робила нічого такого, чого треба соромитись, хіба що брехала в дитинстві і бувала нечемною.

— Ох, як би я хотів одружитись з тобою і мати п'ятеро синів! — сказав полковник.

— Я теж,— відповіла дівчина.— І порозсилати їх на п'ять сторін світу.

— Хіба світ має п'ять сторін?

— Не знаю,— сказала вона.— Мені здавалось, що п'ять, коли я це говорила. От нам і стало весело, правда?

— Так, доню.

— Скажи ще раз. Тим самим тоном.

— Так, доню.

— Ох! — сказала вона.— Чому в людей усе так складно? Можна потримати тебе за руку?

— Вона така потворна, що мені й самому гидко на неї дивитися.

— Ти навіть не розумієш, яка в тебе рука!

— Ну, це як на чий смак,— сказав він.— Тільки все-таки ти помиляєшся, доню.

— Може, зате нам знову весело, і все погане розвіялося.

— Зникло, як туман у видолинках, коли над пагорбами сходить сонце,— сказав полковник.— А сонце — ти.

— Я хочу бути місяцем.

— Ти й місяць,— сказав полковник.— І кожна інша планета, що тобі до вподоби. Я покажу тобі, де вона на небі. Господи, доню, та, про мене, будь хоч цілим сузір'ям!

— Ні, краще я буду місяцем. У нього теж бувають прикрощі.

— Так. Його прикрощі повторюються регулярно. Але щербатий місяць перед тим завжди буває уповні.

— Він іноді здається мені таким сумним отам, над Каналом, що в мене аж серце щемить.

— Йому добряче перепало на віку.

— Може, вип'ємо ще по одному «Монтгомері»? — спитала дівчина.

Аж тепер полковник помітив, що англійці пішли. Він нічого не бачив, крім її чарівного обличчя. «Отак тебе колись і вбити можуть,— думав він.— Але, з другого боку, це нібито й зосередженість. Та хай там як, а не можна бути таким з біса необачним».

— А чого ж? — сказав він.— Можна випити.

— Від нього стає так легко на серці,— сказала дівчина.

— У Чіпріані його добре готують, він діє навіть на мене.

— Чіпріані дуже розумний!

— До того ж майстер свого діла.

— Колись він заволодіє всією Венецією.

— Не всією,— заперечив полковник.— Тобою він ніколи не заволодіє.

— Ні. І ніхто інший, поки ти мене хочеш.

— Я хочу тебе, доню. Але не хочу заволодіти тобою.

— Знаю,— сказала дівчина.— Я люблю тебе й за це.

— Покличмо Етторе і попросімо його подзвонити до тебе додому. Ти скажеш їм і про портрет.

— Так. Якщо ти хочеш одержати портрет сьогодні ж, я попрошу служника загорнути його й відіслати до тебе. А потім покличу до телефону маму, скажу їй, де ми повечеряємо, і, коли хочеш, спитаю в неї дозволу.

— Не треба,— сказав полковник.— Етторе, ще два найкра-

щих «Монтгомері» з дрібними оливками, і подзвоніть, будь ласка, додому до цієї дами; скажете нам, коли хтось підійде до телефону. І, будь ласка, швиденько.

— Слухаю, пане полковнику.

— А тепер, доню, давай веселитися.

— Ми ж уже веселилися, коли ти його покликав,— сказала вона.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Вони йшли правим боком вулиці, що вела до «Грітті». Вітер дув їм у спину і куйовдив дівчині волосся. Вітер розділив його на потилиці і метляв ним круг її обличчя. Вони йшли, поглядаючи дорогою на вітрини; дівчина затрималася коло освітленої вітрини ювелірної крамниці.

Там було багато старовинних коштовностей; вони розглядали їх і, рознімаючи руки, показували одне одному найкращі з них.

— Може, тобі чогось хочеться? Я можу вранці купити. Чіпріані позичить мені грошей.

— Ні,— сказала вона,— мені не хочеться, ти ж усе одно ніколи мені нічого не даруєш.

— Ти багатша за мене. Я привожу тобі всілякі дрібнички з полкової крамниці й плачу в ресторанах.

— І катаєш мене у гондолі, і возиш по різних чудових місцях.

— Я й гадки не мав, що ти б хотіла отримати в дарунок якісь камінці!

— Не тому, що я хочу їх мати. А тому, що це подарунок, і на них можна дивитися, про них можна думати, коли їх надіваєш.

— Це новина для мене,— сказав полковник.— Та хіба я зміг би на свою військову платню купити тобі щось таке, як оті твої квадратні смарагди?

— Нічого ти не розумієш! Вони ж дісталися мені у спадок. Їх заповіла мені бабуся, а вона отримала їх від своєї матері, а та — від своєї... Ти думаєш, приємно носити самоцвіти, що належали мертвим?

— Ніколи й не думав про це.

— Хочеш, я віддам їх тобі, якщо ти любиш дорогоцінні камені? Для мене вони все одно що паризька сукня. Ти ж любиш носити парадний мундир?

— Ні, не люблю.

— І шаблі не любиш носити?

— Кажу ж тобі, що ні!

— Тоді ти не справжній військовий, а я — не справжня дівчина. І все ж подаруй мені щось надовго, щоб я могла його носити й радіти щоразу, коли надіну.

— Гаразд,— сказав полковник.— Подарую.

— От бачиш, який ти кмітливий,— сказала дівчина.— Як добре, що ти вирішуєш одразу. Візьми, будь ласка, мої смарагди, носитимеш їх у кишені як талісман і мацатимеш щоразу, коли нудитимешся.

— На службі я рідко тримаю руки в кишенях, я або кручу в руках стек, або показую щось олівцем.

— Але ж ти можеш іноді засунути руку в кишеню й помацати їх?

— Мені не буває нудно, коли я працюю. Так страшенно сушиш собі голову, що нема коли нудьгувати.

— Та ти ж тепер не працюєш.

— Так. Тільки все роблю для того, щоб мене швидше списали в запас.

— Я все одно тобі їх віддам. Мама мене зрозуміє, я певна. Та мені й не треба їй зразу про це розповідати. Вона ніколи не стежить за моїми речами. Ну, а покоївка їй не скаже.

— Мабуть, усе-таки мені не слід їх брати.

— Ні, візьми, я дуже тебе прошу.

— Хіба ж це порядно?

— Це все одно, якби я сумнівалася, чи я дівчина! Все, що приємно для того, кого любиш,— завжди порядно.

— Гаразд,— сказав полковник.— Я беру їх, і хай буде що буде.

— Ну, а тепер скажи «дякую»,— мовила дівчина і спритно, мов злодій, засунула йому в кишеню смарагди.— Я взяла їх із собою, бо ще на тому тижні надумала віддати їх тобі.

— А кажеш, що думала про мою руку.

— Не чіпляйся до слів, Річарде. Сором бути таким недотепою! Адже ти мацаєш їх рукою. Невже ти одразу не здогадався?

— Ні, не здогадався. Твоя правда: я недотепа. А що б ти хотіла з цієї вітрини?

— Оте негренятко з чорного дерева в тюрбані з дрібних діамантів із маленьким рубіном посередині. Я носитиму його замість брошки. Колись усі жінки в нашому місті носили такі прикраси; за модель правило улюблене арапеня. Я вже давно мрію про нього і хочу, щоб саме ти подарував його мені.

— Я пришлю його тобі вранці.

— Ні. Подаруй мені його за обідом, перед від'їздом.

— Гаразд.

— Ну, а тепер ходімо, а то спізнимося на вечерю.

Вони пішли рука в руці, і, коли сходили на перший міст, в обличчя їм ударив лютий вітер.

Відчувши біль, полковник подумав: «Ну й біс із ним!»

— Річарде,— попросила дівчина,— будь ласка, засунь руку в кишеню й помацай їх.

Він послухався.

— О, вони дуже приємні на дотик! — сказав він.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

З вітру й холоду вони зайшли до світлого й теплого вестибюля «Грітті-паласу».

— Добривечір, графине! Добривечір, полковнику! — привітав їх портьє.— Сьогодні, здається, дуже холодно?

— Так,— відказав полковник і не приправив своєї відповіді солоним жартом про те, як саме холодно або з якою силою дме вітер, що звичайно так тішило їх, коли вони були самі.

Вони пішли довгим коридором, який вів до головних сходів і до ліфта; праворуч був вхід до бару, вихід на Великий канал і двері до ресторану; із бару вийшов *Gran Maestro.*

На ньому був білий смокінг; він усміхнувся й привітався з ними:

— Добрий вечір, графине! Добрий вечір, полковнику!

— Здрастуйте, *Gran Maestro!* — відповів полковник.

Gran Maestro усміхнувся і, ще раз вклонившись, сказав:

— У нас вечеряють у барі, в самому кінці. Взимку тут мало гостей, а ресторан занадто великий. Я залишив для вас столик. Якщо бажаєте, на закуску можемо подати доброго омара.

— А він свіжий?

— Я бачив його вранці, коли його принесли з ринку. Він був іще живий, темно-зелений, і дивився на мене дуже неприязно.

— Хочеш на закуску омара, доню?

Полковник піймав себе на тому, що назвав її дочкою. Це помітили і *Gran Maestro,* і сама дівчина. Та для кожного з них це слово позвучало по-різному.

— Я сховав його для вас, бо сюди можуть наскочити *pescecani.* Вони зараз у гральному домі на Лідо. Не думайте, що я хочу збути його вам.

— Я охоче з'їм омара,— сказала дівчина.— Холодного, під майонезом. Майонез краще гострий.— Вона сказала це по-італійському.— А омар — це дуже дорого? — заклопотано спитала вона полковника.

— *Ay hija mia* [1].

— Ану помацай у правій кишені!

— Я догляну, щоб він був не дуже дорогий,— сказав *Gran*

[1] Ет, доню моя! *(Ісп.)*

Maestro.— А то можу й сам за нього заплатити. Тижневої платні вистачить з лишком.

— Ні, його вже закупив Трест,— сказав полковник. «Трест» була кодова назва військ, що окупували Трієст.— Мені на це вистачить денної платні.

— Засунь руку в праву кишеню і відчуєш, який ти багатий,— сказала дівчина.

Gran Maestro зрозумів, що це якийсь їхній жарт, і мовчки відійшов. Він радів за дівчину, котру поважав, і радів за свого полковника.

— Я дуже багатий,— сказав полковник,— але як будеш мене дражнити, то я віддам їх тобі, отут, на очах у всіх, вийму і покладу на стіл.

Тепер він і сам дражнив її, зопалу кинувшись у контратаку.

— Не віддаси! — сказала вона.— Ти вже їх полюбив.

— Ну то й що! Я можу скинути з кручі найдорожче і піти собі, навіть не озирнувшись!

— Не можеш! — сказала дівчина.— Мене ти не скинеш із кручі.

— Не скину,— признався полковник.— Пробач мені за ці злісні слова.

— Слова були не такі вже й злісні, до того ж я тобі не повірила,— сказала дівчина.— Скажи краще, куди мені піти розчесатися — до жіночої кімнати чи до тебе?

— Куди хочеш.

— Звичайно, до тебе, я хочу подивитися, як ти живеш.

— А що скажуть у готелі?

— У Венеції і так усе знають. Але вони знають, що я з доброї родини і чесна дівчина. І що ти — це ти, а я — це я. Ми ще не втратили їхнього довір'я.

— Гаразд,— погодився полковник.— Підемо пішки чи поїдемо ліфтом?

— Ліфтом,— сказала дівчина, і він помітив, як затремтів її голос.— Поклич ліфтера, а коли хочеш, давай поїдемо самі.

— Самі,— сказав полковник.— Я давно навчився керувати ліфтом.

Доїхали вони щасливо, як не рахувати легкого поштовху наприкінці й того, що ліфт трохи не дотяг до площадки. Полковник подумав: «Оце так навчився! Треба ще підучитись!»

Коридор здавався йому тепер не просто гарним, а якимсь таємничим, і двері він відмикав так, наче виконував обряд.

— Заходь,— сказав полковник, відчиняючи двері.— Отак я й живу.

— Чудесно! — сказала дівчина.— Але тут страшенно холодно — у тебе ж відчинені вікна.

— Зараз позачиняю.

— Не треба. Хай будуть відчинені, якщо тобі так краще.

Полковник поцілував її і відчув її довге, молоде, гнучке й гуге тіло, коли дівчина пригорнулася до нього; сам він був іще міцний і м'язистий, але тяжко покалічений; цілуючи її, він ні про що не думав.

Поцілунок був довгий; вони стояли, пригорнувшись одне до одного, а з відчинених вікон, що виходили на Великий канал, віяло холодом.

— Ох! — зітхнула дівчина. І знову: — Ох!

— Не охай. Нема чого!

— Ти одружишся зі мною, і в нас буде п'ятеро синів?

— Так! Так!

— А ти цього хочеш?

— Звичайно, хочу.

— Тоді поцілуй мене ще раз так, щоб гудзики на твоєму френчі зробили мені боляче. Тільки не дуже боляче.

Отак вони стояли й цілувалися.

— Річарде, я в усьому розчаровуюсь...— сказала вона. Сказала просто й відверто, а для полковника її слова прозвучали, мов рапорт про котрийсь із трьох батальйонів, коли командир казав щиру, але найстрахітливішу правду.

— Геть у всьому?

— Так.

— Сердешна моя доню.

Тепер у цьому слові не було іншого, прихованого змісту,— вона справді була його дочкою, він ніжно любив її і жалів.

— Усе одно причешись. Причешися, підмалюй губи, а потім підемо й добре повечеряємо,— додав він.

— Але спершу скажи ще раз, що кохаєш мене, і знову притисни до мене свої гудзики.

— Я люблю вас,— церемонно сказав полковник.

А тоді прошепотів їй на вухо так тихо, як, бувало, шептав, коли до ворога лишалося всього шість-сім кроків, а сам він був молодим лейтенантом у дозорі.

— Я люблю тільки тебе, моя найщиріша, моя єдина й остання любове.

— Добре,— сказала вона і поцілувала його так міцно, що він відчув солонуватий присмак крові.

«А гарно!» — подумав він.

— Тепер я причешуся і підмалюю губи, а ти дивись на мене.

— Хочеш, я зачиню вікно?

— Ні,— заперечила вона.— Холод нам не завадить.

— Кого ти любиш?

— Тебе,— сказала вона.— Хоч нам з тобою не дуже щастить, правда?

— Не знаю,— сказав полковник.— Швиденько причісуйся!

Полковник пішов у ванну кімнату вмитися перед вечерею. В цьому номері ванна єдина не вдовольняла його. «Грітті» був побудований за тих часів, коли в палацах іще не робили окремих ванних кімнат, лише згодом їх улаштували в кінці коридора, і ті, хто хотів помитися, мусили заздалегідь просити, щоб нагріли воду й приготували рушники.

Під його ванну кімнату відгородили куток якоїсь зали, і вона здавалася полковникові швидше оборонною, ніж наступальною позицією. Вмиваючись, він поглянув у дзеркало, щоб стерти сліди губної помади, і побачив там своє обличчя.

«Воно має такий вигляд, ніби його витесала з дерева чиясь байдужа рука»,— подумав він.

Він почав розглядати глибокі шрами, що залишилися ще з тих часів, коли не вміли робити пластичних операцій, і ледве помітні сліди майстерних пластичних операцій після поранень у голову.

«Оце й усе, що я можу запропонувати вам як *gueule* [1] або *façade* [2],— подумав він.— Жалюгідний дарунок. Добре, що воно хоч засмагле,— це трохи приховує мою потворність. О боже, яка я потвора!»

Він не бачив, що очі в нього сірі, як лезо старої шаблі, від кутиків очей розбігаються тоненькі сміхотливі зморщечки, а зламаний ніс — як у гладіатора на стародавній скульптурі. Не бачив він і своїх добрих уст, що іноді бували жорстокими.

«Хай тобі чорт! — сказав він зображенню в дзеркалі.— Жалюгідний ти каліко! Ну що ж, вернімося до наших дам».

Він зайшов до кімнати і зразу став молодим, як за часів своєї першої атаки. Вся його нікчемність лишилася у ванній кімнаті. «Так і треба,— подумав він.— Там її справжнє місце».

Où sont les neiges d'antan? Où sont les neiges d'autrefois? Dans le pissoir toute la chose comme ça [3].

Дівчина, котру звали Рената, розчинила дверці високої шафи, де всередині були вставлені дзеркала. Вона почала розчісуватися.

Розчісувалася вона не для того, щоб похизуватися своїм волоссям чи щоб сподобатися полковникові, хоч і знала, що він це любить. Вона рвала, смикала його без найменшого жалю, а що

---

[1] Пика *(франц.)*.

[2] Фасад *(франц.)*.

[3] Де ж ви, сніги колишніх днів? Де ж ви, сніги минувшини? Усе це в пісуарі *(франц.)*.

воно було густе й непокірне, як у селянок чи великосвітських красунь, то їй важко було дати собі раду з гребінцем.

— Вітер страшенно його скуйовдив,— сказала вона.— Ти мене ще любиш?

— Так. Можна, я тобі допоможу?

— Ні. Я завжди розчісуюся сама.

— А ти не могла б повернутися боком?

— Ні. Воно для наших п'яти синів і ще для того, щоб тобі було куди покласти голову.

— Я думав тільки про обличчя,— сказав полковник.— Дякую, що нагадала. Я став таким забудьком...

— Мабуть, я занадто язиката.

— Ні,— заперечив полковник.— В Америці підкладають такі штуки із дроту і губчастої гуми, як на сидіннях у танках. І ніщо не вгадаєш, скільки свого і скільки чужого, якщо хтось не такий нахаба, як я.

— У нас так не роблять,— сказала вона і гребінцем закинула назад уже розділене проділом волосся; воно впало їй на щоки й розсипалося по шиї і плечах.— Ти любиш, коли воно гладенько зачесане?

— Ну, не таке вже воно й гладеньке, зате з біса гарне.

— Я могла б підібрати його, якщо ти любиш гладенькі зачіски. Але я завжди гублю шпильки, та й не хочеться з ним марудитися!

Голос у неї був такий гарний і так нагадував йому віолончель Пабло Казальса, що в грудях у нього защеміло, наче від рани. Та все можна стерпіти, думав він.

— Я люблю тебе такою, як ти є,— сказав полковник.— Ти найпрекрасніша з усіх жінок, яких я знав чи бачив на картинах давніх майстрів.

— Не розумію, чому це досі не несуть портрета.

— За портрет велике спасибі,— сказав полковник і раптом додав по-генеральському: — Та це все одно, що шкура дохлого коня.

— Прошу тебе, не будь такий нечемний,— сказала дівчина.— Сьогодні такі слова мене особливо вражають.

— Я ненароком згадав жаргон свого *sale métier* [1].

— Не треба. Краще обійми мене. Ніжно і міцно. Прошу тебе. А ремесло твоє зовсім не брудне. Це найдавніше й найкраще ремесло, хоча ті, хто ним займаються, здебільшого нікчемні люди.

Він щосили притис її до себе, намагаючись не завдати їй болю, і вона сказала:

---

[1] Брудне ремесло *(франц.)*.

— Я б не хотіла, щоб ти був адвокатом чи священиком. Або чимось торгував. Мені подобається твоє ремесло, і я тебе люблю. Коли хочеш, шепни мені на вухо щось приємне.

Полковник зашепотів, міцно пригортаючи її до серця, і в його схвильованому шепоті, ледь чутному, наче тихенький посвист собаці, звучала безнадія:

— Я шалено тебе люблю! Але ти ж мені водночас і дочка. І я ні за чим не жалкую, бо ж місяць наш батько і наша мати! Ну, а тепер ходімо вечеряти!

Він шепотів їй так тихенько, що той, хто не любить, ніколи б цього не почув.

— Гаразд,— мовила дівчина.— Ходімо. Але спершу поцілуй мене ще раз.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Вони сиділи за столиком у найдальшому кутку бару, де обидва фланги полковника були прикриті, а сам він займав безпечну позицію. *Gran Maestro* все врахував, недарма ж він був колись добрим сержантом в одній з найкращих рот чудового піхотного полку; він ніколи не посадив би свого полковника посеред зали, як сам ніколи не зайняв би невигідної оборонної позиції.

— Омар,— оголосив *Gran Maestro.*

Омар був пречудовий, майже вдвічі більший від звичайного, а його недоброзичливість геть уся виварилася, і тепер він здавався пам'ятником самому собі; картину довершували вирячені очі й довгі чутливі щупальця, які повідомляли йому те, чого не бачили дурні очі.

«Він трохи нагадує Джорджі Паттона,— подумав полковник.— Але омар, мабуть, не плакав, коли був чимось зворушений».

— Як ти гадаєш, він не твердий? — спитав полковник у дівчини по-італійському.

— Ні,— запевнив їх *Gran Maestro,* все ще тримаючи блюдо з омаром.— Він зовсім не твердий. Просто він дуже великий. Ви ж знаєте, які вони бувають.

— Гаразд,— сказав полковник.— Давайте його сюди.

— А що ви питимете?

— Тобі чого, доню?

— Того, що й тобі.

— Капрі б'янка,— сказав полковник.— Сухе. І охолодіть його як слід.

— Давно готове,— сказав *Gran Maestro.*

— От нам і весело,— сказала дівчина.— Нам знову весело, нітрішечки не сумно. А омар пречудовий, правда?

— Правда,— сказав полковник.— Та хай тільки спробує не бути смачним!

— Він буде смачний,— сказала дівчина.— *Gran Maestro* не бреше. Добре, що є люди, які не брешуть!

— Чудово, але вони трапляються дуже рідко,— сказав полковник.— Я оце згадав чоловіка на ім'я Джорджі Паттон, то він, певне, ніколи в житті не сказав правди.

— А ти коли-небудь кажеш неправду?

— Я брехав чотири рази. І щоразу — коли був стомлений до смерті. Хоч це, звичайно, не виправдання,— додав він.

— Я часто брехала, коли була маленька. Здебільшого вигадувала всілякі історії. Принаймні так мені тепер здається. Але я ніколи не брехала задля користі.

— А я брехав,— сказав полковник.— Чотири рази.

— А ти став би генералом, якби не брехав?

— Якби я брехав, як інші, то мав би вже три генеральські зірки.

— А ти був би щасливіший, якби мав оті три зірки?

— Ні,— сказав полковник.— Анітроха.

— Засунь у кишеню праву руку, ту саму руку, і скажи, що ти відчуваєш.

Полковник послухався.

— Чудово! — сказав він.— Але, знаєш, я повинен повернути їх тобі.

— Не треба. Прошу тебе.

— Не будемо зараз говорити про це.

В ту хвилину їм подали омара.

Омар був смачний, з якимсь особливо пружним м'якушем і чудовими клешнями, не дуже худими й не дуже м'ясистими.

— Омари відпасаються, коли місяць буває уповні,— сказав полковник.— Коли нема місяця, їх не варто й замовляти.

— А я й не знала.

— Це, мабуть, тому, що в місячні ночі вони весь час їдять. А може, тоді більше їжі.

— Їх привозять до нас із берегів Далмації, правда ж?

— Правда,— підтвердив полковник.— Там у вас найбагатші на рибу місця. А може, краще сказати — в нас.

— Кажи! — вигукнула дівчина.— Ти навіть не уявляєш собі, як іноді важливо щось висловити.

— Так, але багато важливіше написати його на папері.

— Ні,— заперечила дівчина.— Неправда. Папір нічого не вартий, якщо слова не йдуть від серця.

— А що, коли в тебе немає серця або серце твоє підле?

— У тебе є серце, і воно зовсім не підле.

«З якою радістю обміняв би я його на нове,— подумав полковник.— І чому з усіх моїх м'язів саме цей такий ненадійний?» Але вголос він нічого не сказав і засунув руку в кишеню.

— На дотик вони чудові,— сказав він.— І ти в мене просто диво.

— Дякую,— сказала вона.— Я згадуватиму це весь тиждень.

— Тобі досить поглянути в дзеркало.

— Я страх не люблю дивитися в дзеркало,— відповіла дівчина,— фарбувати губи, облизувати їх, щоб помада лягла рівненько, розчісувати таку кучму волосся — хіба ж це життя для жінки чи для закоханої дівчини? Не дуже весело дивитися в дзеркало і марнувати час на жіночі хитрощі, коли тобі хочеться бути місяцем або якоюсь зіркою і жити зі своїм чоловіком та народити йому п'ятьох синів!

— Тоді поберімось хоч зараз.

— Ні,— мовила вона.— З цим у мене вже все вирішено, як і з дечим іншим. Я ж маю цілий тиждень на роздуми.

— Я теж дещо вирішую,— сказав полковник.— Але твоє рішення мене просто вбиває.

— Тоді не говорімо про нього. У мене теж трошечки щемить серце. Краще запитаймо, що нам іще подасть *Gran Maestro*, і пий вино, ти ж навіть не покуштував його.

— Зараз покуштую,— сказав полковник.

Він відпив ковток, вино було холодне й прозоре, як усі грецькі вина, але не терпке, і таке приємне, духмяне, як шкіра Ренати.

— Воно схоже на тебе.

— Я знаю. Тому мені й хотілося, щоб ти його покуштував.

— Я п'ю,— сказав полковник.— І вип'ю цілий келих.

— Ти добрий.

— Спасибі,— сказав полковник.— Я згадуватиму це цілий тиждень і цілий тиждень намагатимусь бути добрим.— Потім він гукнув *Gran Maestro*.

Той підійшов до них із змовницьким виглядом, зовсім забувши про свою виразку.

— Ну що там у вас іще є добренького? — спитав полковник.

— Треба подумати,— сказав *Gran Maestro*.— Піду запитаю. Ваш земляк сидить поруч, йому все чути. Він не схотів сісти десь далі в кутку.

— Нічого,— сказав полковник,— ми вже подбаємо, щоб йому було про що писати.

— Він пише щоночі! Мені розповів мій товариш з того готелю.

— Чудово,— сказав полковник.— Це свідчить про його старанність, хай він навіть уже й геть виписався.

— Усі ми старанні люди,— сказав *Gran Maestro.*

— Тільки в іншому.

— Я піду глянути, які в нас сьогодні м'ясні страви.

— Авжеж, постарайтесь.

— На те ж я й старанний.

— Та ще й з біса статечний.

Коли *Gran Maestro* пішов, дівчина сказала:

— Він приємний чоловік, я рада, що він тебе любить.

— Ми з ним добрі друзі,— відказав полковник.— Сподіваюся, в нього знайдеться для тебе добрий біфштекс.

— Є один чудовий біфштекс,— повідомив *Gran Maestro*, знову підійшовши до них.

— Візьми його, доню. Мене весь час годують біфштексами в офіцерській їдальні. Хочеш з кров'ю?

— Так. Будь ласка, з кров'ю.

— *Al sangue* [1],— звелів полковник.— Як казав Джон, розмовляючи з офіціантом по-французькому: *crudo* [2], *bleu* [3], тобто по-простому — недосмажений.

— Отже, з кров'ю,— повторив *Gran Maestro.*— А вам що, полковнику?

— Ескалоп у винній підливі і цвітну капусту з маслом. А коли знайдеться, то подайте ще артишок, з кислою підливою. А що тобі, доню, до м'яса?

— Картопляне пюре і звичайний салат.

— Пам'ятай, що ти ростеш.

— Так, але я не хочу рости занадто або там, де не слід.

— Тоді, мабуть, усе,— сказав полковник.— А як із *fiasco* [4] вальполічелли?

— Ми не тримаємо вина у *fiaschi.* Адже у нас першорядний готель. Вино нам доставляють у пляшках.

— Я зовсім забув,— сказав полковник.— А пам'ятаєте, літр його коштував тридцять чентезімі?

— А пам'ятаєте, як ми на станціях шпурляли з вагонів порожніми флягами в жандармів?

— А повертаючися з Граппи, покидали з гори всі гранати, які в нас лишилися?

— І ті, хто бачив вибухи, подумали, що то австрійці прорва-

---

[1] З кров'ю *(італ.).*

[2] Сирий *(італ.).*

[3] Синій *(франц.).*

[4] Дволітрова обплетена фляга *(італ.).*

ли фронт! І як ви перестали голитися, і ми носили *fiamme nere*[1] на сірих тужурках, а під тужуркою сірий светр?

— І як я жлуктив граппу, навіть не відчуваючи її смаку? Ну й хвацькі ж ми були хлопці,— сказав полковник.

— Ще й які хвацькі,— підхопив *Gran Maestro.*— Просто шибайголови, та й годі, а ви були найвідчайдушніший з усіх.

— Еге ж,— сказав полковник.— Справжні шибайголови. Ти вже пробач нам, доню.

— А в тебе нема фото тих років?

— Ні. Ми тоді не фотографувалися, крім того разу, з паном д'Аннунціо. До того ж більшості хлопців не повелося.

— Крім нас двох,— сказав *Gran Maestro.*— Піду подивлюся, що там з біфштексом.

Полковник замислився — тепер він знову був молодшим лейтенантом і їхав на ваговозі, весь у пилюзі, на обличчі його блищали тільки сіро-сталеві очі, повіки були червоні, запалені.

«Три вузлових позиції,— пригадував він.— Масив Граппи з Ассалоне і Пертікою та висотою праворуч, не пам'ятаю її назви. Там я змужнів; щоночі прокидався, облитий холодним потом,— мені все снилося, ніби я не зможу примусити своїх солдатів вилізти з машин. І краще б вони не вилазили! Ну й ремесло!»

— У нашій армії,— сказав він дівчині,— жоден генерал, по суті, ніколи не воював. Для них це незвичне заняття, тому вище начальство й не любить тих, хто воював.

— А генерали взагалі воюють?

— Воюють, поки вони капітани або лейтенанти. Потім це виглядало б якось по-дурному, крім хіба тих випадків, коли армія відступає, тоді хоч-не-хоч доводиться битись.

— А тобі багато доводилось воювати? Я знаю, що багато. Але скажи мені сам.

— Цілком досить, щоб мудрі зарахували мене до дурнів.

— Розкажи.

— Коли я був іще хлопчаком, я бився проти Ервіна Роммеля на півдорозі між Кортіною й Граппою, де ми тоді втримували позиції. Він був іще капітаном, а я виконував обов'язки капітана, хоч і мав тільки чин молодшого лейтенанта.

— Ти знав його?

— Ні. Я познайомився з ним уже після війни, коли нам можна було поговорити. Він виявився приємною людиною і навіть сподобався мені. Ми разом ходили на лижах.

— А ти знав багато німців, які тобі подобалися?

— Багато. Та найбільше мені подобався Ернст Удет.

---

[1] Чорні нашивки у вигляді язиків полум'я *(іт.)*.

— Вони ж так підло поводилися!

— Так. А ми хіба завжди поводилися благородно?

— Я не можу ставитися до них терпимо, як ти,— вони вбили мого батька і спалили нашу віллу на Бренті. Мені вони ніколи не подобались. Особливо після того, як німецький офіцер у мене на очах стріляв з дробовика по голубах на площі Святого Марка.

— Я розумію тебе,— сказав полковник.— Але, будь ласка, доню, зрозумій і ти мене. Коли уб'єш так багато ворогів, можна дозволити собі деяку поблажливість.

— А скільки ж ти вбив?

— Сто двадцять два — напевно. А може, ще більше.

— І сумління тебе не мучить?

— Ніколи.

— І сни погані не сняться?

— Ні, погані — ніколи. Але дивні інколи сняться. Після бою я завжди б'юся й уві сні. Найчастіше бачу якусь місцевість. Адже для нашого брата головне — це рельєф. От про це й думаєш уві сні.

— А мене ти ніколи не бачиш уві сні?

— Силкуюся, але не можу!

— Сподіваюся, портрет допоможе тобі.

— Дай боже,— сказав полковник.— Будь ласка, нагадай мені, щоб я повернув тобі самоцвіти.

— Ти навмисне хочеш мене засмутити?

— У мене своє скромне розуміння честі, яка мені так само дорога, як і обом нам наше кохання. Одне неможливе без другого.

— Але ти міг би іноді робити мені якусь поступку.

— Я вже зробив одну,— сказав полковник.— Адже самоцвіти у мене в кишені.

З'явився *Gran Maestro* з біфштексом, ескалопом і овочами. Їх приніс хлопчина з гладенько прилизаним волоссям, він не вірив ні в бога, ні в чорта, проте аж із шкури вилазив, щоб стати хорошим молодшим офіціантом. Його вже прийняли в члени Ордену. *Gran Maestro* спритно розіклав їжу, з повагою і до їжі, і до тих, хто її споживатиме.

— Їжте на здоров'я,— сказав він.— Відкоркуй їм оцю пляшку вальполічелли,— звернувся він до хлопчини, який дивився на них очима недовірливого спанієля.

— Чим вам не до вподоби отой чолов'яга? — спитав полковник, киваючи в бік свого рябого земляка, який жадібно уминав їжу; його літня супутниця їла з манірністю провінціалки.

— Швидше я мав би вас про це запитати. А не ви мене.

— Я ніколи досі його не бачив,— сказав полковник.— Але він псує мені апетит.

— Він ставиться до мене зверхньо. Вперто не хоче говорити по-англійському, а по-італійському й двох слів не вміє зв'язати. Оглядає в місті геть усе, як радить путівник Бедекера, їсть і п'є що попало. Жінка досить симпатична. Здається, вона його тітка, хоч я не певен.

— Ми цілком могли б без нього обійтися.

— Я теж так гадаю. Любісінько обійшлися б.

— А він про нас не розпитував?

— Запитав, хто ви такі. Ім'я графині він знає з путівника — там зазначені палаци, що колись належали її родині. Ваше ім'я, ласкава пані, справило на нього величезне враження, тому-то я вас і назвав.

— Як ви гадаєте, він опише нас у своїй книжці?

— Атож. Він описує все підряд.

— Нас варто було б описати в книжці,— сказав полковник.— Ти, доню, не заперечуєш?

— Звичайно, ні,— сказала дівчина.— Тільки краще б її написав Данте.

— Данте щось давно не показується.

— Розкажи мені про війну,— попросила дівчина.— Таке, що мені можна знати.

— Гаразд. Усе, що хочеш.

— Що за людина генерал Ейзенхауер?

— Втілення добропорядності. Хоч я, можливо, і несправедливий до нього. Таж він і не завжди сам собі хазяїн. Спритний політик. Політичний генерал. Це він уміє.

— А інші ваші полководці?

— Краще не говорімо про них. Вони досить говорять про себе в своїх мемуарах. Майже всі вони й справді скидаються на полководців і є членами Ротарі-клубу, про який ти, напевне, ніколи й не чула. Члени цього клубу носять емальований жетон із своїм ім'ям, там штрафують, коли назвеш чиєсь прізвище. Воювати їм, щоправда, не доводилось. Ніколи.

— Невже серед них немає добрих полководців?

— Аякже, є. Ось хоча б шкільний учитель Бредлі. Або Блискавичний Джо. Він славний хлопець. Дуже славний.

— А ким він був?

— Командував сьомим корпусом, куда входила моя частина. З біса розумний. Рішучий. Точний. Тепер він начальник штабу.

— Ну, а великі полководці, про яких стільки говориться, такі як Монтгомері чи Паттон?

— Забудь про них, доню. Монті — це такий тип, якому потрібна п'ятнадцятикратна перевага, щоб піти в наступ.

— А я вважала його великим полководцем!

— Ніколи він ним не був, великим,— сказав полковник.— І найгірше, що він і сам це знає. Я бачив якось, як він прийшов у готель, скинув мундир і перевдягнувся в солдатську уніформу, щоб прихилити до себе населення.

— Ти його не любиш?

— Чому? Просто я вважаю його пересічним британським генералом, та й годі. Так що ти про великих полководців краще помовч.

— Але ж він розбив генерала Роммеля.

— А ти думаєш, що там, крім нього, проти Роммеля нікого не було? Та й хто не переможе при співвідношенні сил п'ятнадцять на одного. Коли ми воювали тут хлопчаками, *Gran Maestro* і я, то перемагали цілий рік, у кожному бою, хоч ворог був у три-чотири рази сильніший за нас. І вистояли в трьох тяжких битвах. Ось чому ми любимо пожартувати один з одного і не принидимося, мов індики. Того року ми втратили понад сто сорок тисяч убитими. Ось чому ми можемо тепер сміятися і не вдаємо з себе героїв.

— Яка жахлива наука, коли це взагалі наука,— сказала дівчина.— Терпіти не можу військових пам'ятників, попри всю мою пошану до загиблих.

— Та я й сам їх не люблю. Як і того, що вони мають звеличувати. Ти коли-небудь замислювалася над цим?

— Ні. Але я б хотіла про це знати.

— Краще не знати,— сказав полковник.— Їж біфштекс, поки він не охолов, і вибач, що я заговорив про своє ремесло.

— Я його ненавиджу. І люблю.

— Видно, ми з тобою сприймаємо все однаково. А от про що думає мій рябий земляк, за два столики від нас?

— Про свою нову книжку або про те, що написано в Бедекері.

— Чи не поїхати нам після вечері покататися на вітрі в гондолі?

— Це було б чудово.

— Може, скажемо рябому, куди ми їдемо? Мені чомусь здається, що в нього так само подірявлене й серце, і душа, а може, й інтерес до життя в нього дірявий.

— Нічого ми йому не скажемо,— заперечила дівчина.— *Gran Maestro* може переказати йому все, що ми бажаємо.

Вона старанно взялася за свій біфштекс, а потім озвалася:

— Як ти гадаєш, правда, що після п'ятдесяти років у людини все написано на обличчі?

— Сподіваюся, що ні. Бо в мене було б тоді інше обличчя.

— Ти,— сказала вона,— ти...

— Ну, як біфштекс? — спитав полковник.

— Чудовий. А твій ескалоп?

— М'якесенький. І підлива не занадто солодка. А овочі добрі?

— Цвітна капуста аж хрумтить, мов селера.

— Не завадило б замовити й селеру. Але навряд щоб вона в них була, бо *Gran Maestro* сам подав би її.

— Хіба нам не приємно вечеряти? От якби ми завжди їли разом.

— Я ж тобі пропонував.

— Не треба про це.

— Гаразд,— сказав полковник.— Я теж прийняв одне рішення. Залишу армію й оселюся тут, у Венеції; житиму дуже скромно, на пенсію.

— От було б добре! Цікаво, який ти в цивільному одязі?

— Ти ж уже бачила.

— Так, любий. Я просто пожартувала. Й ти часом невдало жартуєш.

— Я матиму непоганий вигляд. Звичайно, коли тут знайдеться добрий кравець.

— Тут — ні, а в Римі знайдеться. Ми зможемо поїхати машиною до Рима і замовити тобі костюм?

— Авжеж. Будемо жити за містом, у Вітербо, і їздити до міста лише на примірку та на вечерю, а вночі повертатимемося додому.

— А будемо зустрічатися з кінозірками, провадити з ними щирі розмови, а може, інколи й випивати з ними?

— Чого-чого, а кінозірок там цілі тисячі.

— А ми побачимо, як вони вінчаються вдруге, втретє і як їх благословляє папа?

— Якщо тобі подобаються такі сумні видовища.

— Ні,— мовила дівчина.— Тому я й не можу вийти за тебе заміж.

— Зрозуміло,— сказав полковник.— Спасибі.

— Але я кохатиму тебе, чим би це не загрожувало,— а ми з тобою добре знаємо, чим це загрожує,— я кохатиму тебе, поки ми живі і навіть опісля.

— Я не певен, що можна кохати після смерті,— сказав полковник.

Він почав їсти артишок, відриваючи по пелюстці і вмочаючи їх у підливу.

— Я теж не впевнена в цьому,— сказала дівчина.— Але я постараюсь. Хіба тобі не приємно, що тебе кохають?

— Приємно,— відповів полковник.— Я почуваю себе так, наче був на якомусь скелястому пагорку, кругом каміння,— окопу не викопаєш, ніде ні кущика, ні виступу, і раптом виявляється, що ти сидиш у танку. Тебе захищає броня, а поблизу немає жодної протитанкової гармати.

— Ти б розповів це нашому приятелеві письменнику, в якого обличчя порите, ніби поверхня місяця,— хай запише сьогодні вночі.

— Я б розповів про це Данте, якби він був десь поблизу,— промовив полковник, раптом захвилювавшись, як море, коли налітає ураган.— Я б йому пояснив, що це таке — раптом опинитися в танку, коли ти вже певен, що тобі кінець.

В цю мить до зали ввійшов барон Альваріто. Він шукав їх; поглядом досвідченого мисливця він їх одразу помітив.

Підійшовши до столика, він поцілував дівчину в руку й промовив:

— Чао, Ренато.

Альваріто був досить високий на зріст, костюм гарно облягав його стрункy постать, але полковникові не доводилося зустрічати більш несміливої людини. Несміливість його походила не від невігластва, чи почуття ніяковості, чи якоїсь фізичної вади. Він був боязкий від природи, мов деякі тварини,— як от, приміром, антилопа бонго — її ніколи не побачиш у джунглях, і на неї полюють із собаками.

— Добридень, полковнику,— сказав він і усміхнувся, як може усміхатися тільки дуже несмілива людина.

То не була спокійна усмішка самовпевненої людини, ані швидка єхидна посмішечка пронози чи негідника, ані солодка улеслива усмішка придворного або політикана. То була незвичайна, рідкісна усмішка, що йде з найзаповітніших куточків душі, глибших за колодязь чи найглибшу шахту.

— Я лише на хвилинку. Прийшов сказати вам, що можна сподіватися на вдале полювання. Качки летять хмарами з півночі. І багато великих. Таких, як ви любите,— усміхнувся він знову.

— Сідайте, Альваріто. Прошу вас.

— Ні,— відповів барон Альваріто.— Зустрінемось у гаражі о другій тридцять, добре? Ви на машині?

— Так.

— От і гаразд. Якщо ми вирушимо вчасно, то ще вдосвіта побачимо качок.

— Чудово,— сказав полковник.

— Чао, Ренато. До побачення, полковнику. Отже, завтра о другій тридцять.

— Ми знаємо одне одного з дитинства,— сказала дівчина.— Він старший за мене на три роки. Але він народився старим.

— Я знаю. Ми з ним добрі друзі.

— Як ти гадаєш, твій земляк знайшов його в своєму путівнику?

— Хто його зна,— сказав полковник.— *Gran Maestro*,— спитав

він,— ви не бачили, мій славетний земляк шукав барона в Бедекері?

— Правду кажучи, полковнику, я не помітив, щоб він зазирав у Бедекер за вечерею.

— Поставте йому п'ятірку за поведінку,— сказав полковник.— А знаєте, це вино краще, коли воно не дуже видержане. Вальполічелла не *grand vin* [1]; коли її розливають у пляшки і тримають роками, вона дає лише осад. Ви згодні?

— Цілком.

— То як же нам бути?

— Ви самі знаєте, полковнику, у великих готелях вино завжди дороге. В «Рітці» ви теж не дістанете дешевого вина. Я радив би вам купити кілька *fiaschi* доброго вина; скажете, що воно з маєтку графині Ренати і його прислали вам у дарунок. А я розіллю його в карафки, і так ми й вино матимемо краще, і грошей чимало заощадимо. Управителеві я все поясню, якщо хочете. Він славний чоловік.

— Гаразд,— сказав полковник.— Він теж не з тих, хто вибирає вина за етикетками.

— Отже, домовились. А поки що пийте оце. Воно теж непогане.

— Авжеж,— відповів полковник.— І все ж таки це не шамбертен.

— А що ми колись пили?

— Все, що завгодно,— сказав полковник.— А тепер я прагну досконалості. Чи, точніше, не досконалості взагалі, а того, що для мене приступне за мої гроші.

— Я теж прагну її,— сказав *Gran Maestro*.— Але марно. Що вам подати на десерт?

— Сиру,— сказав полковник.— А тобі, доню?

Дівчина після приходу Альваріто сиділа мовчазна й заглиблена в свої думки. Вона міркувала над чимось, а голова в неї була ясна.

— Мені теж сиру,— сказала вона.

— Якого?

— Несіть усе, що у вас є, а ми виберемо,— сказав полковник.

Коли *Gran Maestro* пішов, полковник спитав:

— Що сталося, доню?

— Нічого. Анічогісінько. Як завжди, нічого.

— Викинь усе з голови. У нас немає часу на таку розкіш.

— Так, твоя правда. Їжмо краще сир.

— Тобто мені краще помовчати?

— Ні, що ти,— мовила вона.— Засунь праву руку в кишеню.

---

[1] Колекційне вино *(франц.)*.

— Слухаю,— сказав полковник.

Він засунув праву руку в кишеню і намацав те, що там лежало, спочатку кінчиками пальців, потім всіма п'ятьма пальцями і, нарешті, долонею, скаліченою долонею.

— Пробач мені,— попросила вона.— Давай знову веселитися. І їжмо сир.

— Гаразд,— сказав полковник.— Цікаво, якого сиру він нам принесе?

— Розкажи про останню війну,— попросила дівчина.— А потім поїдемо кататися в гондолі.

— Це не так уже й цікаво,— сказав полковник.— Лише для нас, військових, такі речі завжди цікаві. Але протягом цієї війни було тільки три, щонайбільше чотири випадки, що цікавили мене.

— Чому?

— Ми билися з уже розбитим ворогом, його комунікації були вже порушені. На папері ми знищили багато дивізій, та все це були примарні дивізії. Не справжні. Їх знищувала наша тактична авіація, перш ніж вони встигали зосередитись. Важко було тільки в Нормандії — через рельєф, та ще коли ми прорвали фронт і утримували прорив, щоб могли пройти танки Джорджі Паттона.

— А як роблять прорив для танків? Розкажи, будь ласка.

— Насамперед захоплюють місто на схрещенні головних шляхів. Назвемо це місто, приміром, Сен-Ло. Потім необхідно осідлати шляхи, захопивши сусідні міста й села. Ворог утримує основну лінію оборони, але не може підтягти свої дивізії для контрудару, бо штурмова авіація перехоплює їх по дорозі. Тобі не набридло?

— Анітрохи. Мені ще ніколи не пояснювали так добре.

— Спасибі,— сказав полковник.— А може, вже досить з тебе цієї страшної науки?

— Ні,— відповіла вона.— Я люблю тебе і хочу, щоб ти розділив її зі мною.

— Моє ремесло не можна ні з ким розділити,— сказав полковник.— Я лише розповідаю тобі, як це робиться. Можу додати ще кілька анекдотів, щоб було цікавіше.

— Будь ласка.

— Взяти Париж було дуже легко,— сказав полковник.— Пусте фіглярство, а не військова операція. Ми вбили кілька писарів — зняли заслон, який виставили німці, щоб прикрити свій відступ. Мабуть, вони подумали, що їм уже не потрібно буде стільки писарів, і послали їх на передову.

— Хіба то не була велика перемога?

— Люди Леклерка — отого пронози третього чи навіть четвертого гатунку, чию смерть я відсвяткував пляшкою пер'є-жуе

сорок другого року,— повистрілювали чимало патронів, наче то була справжня битва: патронів ми давали їм удосталь. Та все це були дурниці.

— Ти теж брав у ній участь?

— Так,— відповів полковник.— Тепер я спокійно можу про це сказати.

— І це не справило на тебе ніякого враження? Все-таки то був Париж, і не кожному доводилось його брати.

— Самі французи взяли його на чотири дні раніше. Та згідно з великим планом так званого штабу верховного командування союзних експедиційних сил, де зібралися всі тилові політикани з військових,— вони носили нашивку з якоюсь вогненною емблемою, а ми — листочок конюшини як пізнавальний знак, хоч більше на щастя,— так от, за тим хитромудрим планом місто потрібно було спершу оточити. Просто взяти його не можна було. До того ж ми мусили чекати на генерала та ще й фельдмаршала Бернарда Лоу Монтгомері, який не зміг ліквідувати прориву біля Фалеза; просуватися вперед було нелегко, от він і не встиг вчасно з нами з'єднатися.

— Ви, мабуть, дуже за ним скучили,— сказала дівчина.

— Ще б пак,— підхопив полковник.— Страшенно скучили.

— Невже в усьому цьому не було нічого благородного, нічого героїчного?

— Аякже,— сказав полковник.— Ми пробивалися з Ба-Медона через Пор-де-Сен-Клу вулицями, що їх я знав і любив, і в нас не було жодного вбитого, і ми намагалися завдати місту якнайменшої шкоди. На площі Зірки я взяв у полон дворецького Ельзи Максуелл. То була дуже складна операція. На нього донесли, що він японський снайпер і нібито застрелив кількох парижан. Це було щось нове! Отож ми послали трьох солдатів на дах, де він переховувався, але він виявився звичайним собі хлопчиною з Індокитаю.

— Тепер я починаю розуміти. Як усе-таки прикро!

— Завжди прикро, та ще й як! Хоч у нашому ремеслі не можна прислухатися до голосу серця.

— Ти думаєш, що за часів кондотьєрів було так само?

— Напевно, ще гірше.

— А руку тобі поранило в чесному бою?

— Так. У якнайчеснішому. На кам'янистому, голому, як коліно, пагорбі.

— Дозволь мені торкнутися її,— попросила вона.

— Тільки обережніше з долонею,— сказав полковник.— Вона прострелена, і рана час від часу відкривається.

— Тобі треба писати,— сказала дівчина.— Я кажу серйозно. Люди повинні знати про таке.

— Ні,— заперечив полковник.— У мене нема хисту до писання, і я знаю надто багато. Кожен брехун опише це переконливіше, ніж той, хто там побував.

— Але ж інші військові писали!

— Так. Моріц Саксонський. Фрідріх Великий. Су Цінь.

— А в наш час?

— Ти так легко говориш «наш». А втім, мені це подобається.

— Багато військових пишуть!

— Пишуть. А ти їх читаєш?

— Ні. Я читаю переважно класиків та скандальну хроніку в ілюстрованих журналах. І ще твої листи.

— Спали те паскудство,— сказав полковник.

— Прошу тебе, не будь такий неввічливий.

— Не буду. Що б тобі ще розповісти?

— Розкажи, як ти був генералом.

— Ах, про це,— він зробив знак *Gran Maestro* принести шампанського. То був його улюблений редерер сорок другого року.— Коли ти генерал, то живеш у фургоні, і твій начальник штабу теж живе в такому самому фургоні, і в тебе є вдосталь питва, коли в інших його немає. Твої начальники відділів живуть на КП. Я міг би розповісти про них, але тобі буде нудно. Я міг би розповісти про начальників першого, другого, третього, четвертого й п'ятого відділів, а у німців був ще й шостий. Боюсь тільки, що тобі буде нудно... Якщо ти генерал, у тебе є карта під плексигласом і на ній три полки із трьох батальйонів кожний. І все це позначено кольоровим олівцем. На карті позначені межі, щоб батальйони не лізли, куди не слід, і не побили один одного. Кожний батальйон складається з п'яти рот. Всі батальйони мусять бути добрими, але серед них є й погані. Крім того, в тебе є дивізійна артилерія, танковий батальйон і ціла купа запчастин. І все твоє життя скоординоване за картою.

Він помовчав, поки *Gran Maestro* наливав редерер сорок другого року.

— З корпусу, тобто з *cuerpo d'Armata*,— він знехотя переклав це слово,— дають вказівки, що ти мусиш зробити, а ти вирішуєш, як його зробити. Диктуєш накази, а частіше віддаєш їх телефоном. Мордуєш людей, яких ти поважаєш, змушуючи їх робити явно неможливе, бо наказ є наказ. Сушиш собі голову, пізно лягаєш і встаєш удосвіта.

— І ти не напишеш про це? Навіть щоб мені зробити приємність?

— Ні,— сказав полковник.— Книжки про війну пишуть здебільшого нервові юнаки, які трохи з'їхали з глузду, але зберегли свіжі враження про перший день боїв або про перші три-чотири дні. Це непогані книжки, але тим, хто там був, вони здаються

нудними. Інші пишуть, щоб поживитися на війні, в якій вони не брали участі,— ті, що тікали в тил, щоб скоріше повідомити новини з фронту. І не такі то вже були цікаві новини. Професіональні письменники поприлаштовувалися на службі в тилу й писали про бої, у яких нічогісінько не тямлять, немов бачили їх на власні очі. Не знаю, як назвати такий гріх! От і один морський капітан, який і човном не зміг би командувати, взявся писати про таємниці справді великої війни. Рано чи пізно кожний опублікує свою книжку. Може, серед них трапиться й непогана. Але я, доню, книжок не пишу.

Він подав знак *Gran Maestro* наповнити келихи.

— *Gran Maestro*,— спитав він,— ви любите воювати?

— Ні.

— Але ж ми воювали.

— Так. Забагато.

— А як у вас тепер здоров'я?

— Чудове, якщо не зважати на виразку, та ще серце трохи підводить.

— Не може бути! — вигукнув полковник і відчув, що серце його раптом обірвалося; йому аж дух перехопило.— Ви ж мені казали тільки про виразку.

— Ну от, тепер ви знаєте...— *Gran Maestro* урвав на півслові й усміхнувся широкою, ясною усмішкою, що, мов сонячний промінь, осяяла його обличчя.

— Скільки у вас було нападів?

Gran Maestro підняв два пальці, як людина, що сигналізує на перегонах своєму букмекерові і чекає, щоб той у відповідь кивнув йому головою.

— Я випередив вас,— сказав полковник.— Але годі скиглити! Долийте-но краще донні Ренаті цього чудового вина.

— Ти мені не казав, що в тебе знову були напади,— мовила дівчина.— Ти приховав це від мене.

— Відколи ми бачилися востаннє, більше не було.

— Може, завдяки мені? Тоді я просто приїду до тебе і доглядатиму тебе.

— Серце такий самий м'яз, як інші,— сказав полковник.— Тільки головний. Він працює, як точний механізм. Лихо в тому, що його не можна віддати в гарантійний ремонт. А коли він зупиниться, ти цього й не знатимеш. Просто помреш — і край.

— Не кажи такого, будь ласка.

— Ти ж сама спитала,— сказав полковник.

— А в цього рябого з кумедним лицем? У нього такого не буває?

— Звичайно, не буває,— сказав полковник.— Якщо він посередній письменник, то житиме вічно.

— Звідки ти знаєш? Ти ж не письменник.

— Хвалити бога, ні,— сказав полковник.— Але я дещо читав. Поки ти ще не жонатий, то маєш доволі часу для читання. Може, й не так багато, як у моряків торговельного флоту, але все ж таки чимало. Я можу відрізнити здібного письменника від посереднього і запевняю тебе, що посередній письменник живе дуже довго. Всім їм треба призначити пенсію по старості.

— Облишмо цю розмову. Мені тяжко це слухати. Краще розкажи мені якусь історію.

— Я знаю їх сотні. І всі правда.

— Розкажи хоч одну. Потім доп'ємо вино і поїдемо кататися в гондолі.

— А тобі не буде холодно?

— Ні, не буде.

— Що ж тобі розповісти? — сказав полковник.— Тим, хто не воював, нудно слухати про війну. Крім того, що вигадують брехуни.

— Мені б дуже хотілося почути, як ви брали Париж.

— Чому? Тому, що я сказав, ніби ти схожа на Марію-Антуанетту перед стратою?

— Ні. Хоч мене й потішив цей комплімент і я знаю, що в профіль ми трохи схожі. Але мене ніколи не везли на страту, і я хочу, щоб ти розповів мені про Париж. Коли когось кохаєш і він для тебе герой, завжди цікаво почути, де він був і що робив.

— Будь ласка, повернись у профіль,— попросив полковник,— і тоді я все розповім. *Gran Maestro*, чи ще щось лишилось у цій нікчемній пляшці?

— Ні,— відповів *Gran Maestro*.

— Тоді принесіть ще одну.

— Я вже її заморозив.

— Чудово. Несіть її сюди. Отже, доню, ми відірвалися від колони генерала Леклерка в Кламарі. Вони пішли на Монруж і Пор-д'Орлеан, а ми рушили на Ба-Медон і захопили міст Порде-Сен-Клу. Тобі не нудно слухати такі подробиці?

— Ні, ні.

— Шкода, що нема карти.

— Розповідай далі.

— Ми захопили міст і передмостові укріплення на тому боці річки, скинувши в Сену німців, які обороняли міст,— і живих, і мертвих.— Він трохи помовчав.— Так, міст вони нам просто подарували. Його треба було підірвати. Німців ми скинули в Сену. Та, здається, там були самі писарі.

— Далі.

— Наступного ранку нас повідомили, що німці укріпилися в кількох місцях, стягнули на Мон-Валер'єн артилерію, а на ву-

лицях повно танків. Якоюсь мірою це була правда. До того ж нам наказали не поспішати, бо Париж мав узяти сам генерал Леклерк. Виконуючи наказ, я просувався якнайповільніше.

— А як це робиться?

— Припиняєш атаку години на дві й попиваєш собі шампанське, хто б його не підносив — патріоти, колабораціоністи чи просто захоплені громадяни.

— Невже там не було нічого величного й разючого, такого, про що пишуть у книжках?

— Звичайно, було. Саме місто. Люди нетямилися від радощів. Старі генерали походжали вулицями в поїдених міллю мундирах. Та ми й самі раділи, що нам не довелося битися.

— Хіба вам так і не доводилося битись?

— Лише тричі. Та й то не по-справжньому.

— Всього тричі, щоб узяти таке місто?

— Доню, ми дванадцять разів вступали в бій від Рамбуйє до Парижа. Але справжніх боїв було тільки два. Під Туссю-ле-Нобль і під Лебюком. А решта — просто приправа. А втім, мені й не треба було битися, за винятком цих двох сутичок.

— Розкажи мені про справжні бої.

— Скажи, що ти мене любиш.

— Я люблю тебе,— сказала дівчина.— Коли хочеш, можеш надрукувати про це в «*Gazzettino*». Я люблю твоє жилаве, худе тіло і твої дивні очі, що лякають мене, коли в них спалахує злість. Я люблю твою руку і всі твої рани.

— Тепер і я повинен сказати тобі щось дуже приємне,— мовив полковник.— Насамперед я хочу сказати, що дуже тебе кохаю.

— А чому б тобі не купити трохи доброго скла? — спитала раптом дівчина.— Ми можемо разом поїхати в Мурано.

— Я зовсім не розуміюся на склі.

— Я можу тебе навчити. От було б весело!

— У нашому мандрівному житті навряд чи потрібне коштовне скло.

— А коли ти підеш у відставку й оселишся тут?

— Тоді й придбаємо.

— А я б хотіла, щоб це було сьогодні ж.

— Я теж, але сьогодні це сьогодні, а завтра я поїду полювати на качок.

— А мені можна поїхати з тобою?

— Якщо Альваріто запросить тебе.

— Я можу його примусити.

— Сумніваюсь.

— Нечемно брати під сумнів те, що каже твоя дочка,— вона вже надто доросла, щоб брехати.

— Гаразд, доню. Беру свої слова назад.

— Спасибі. Тоді я не поїду й не буду вам заважати. Я лишусь у Венеції і піду до церкви з мамою, і її тіткою, і з моєю тіткою, а потім відвідаю своїх бідняків. Я єдина дочка і маю багато обов'язків.

— Мене завжди цікавило, що́ ти робиш.

— Оце й роблю. А потім попрошу покоївку помити мені голову і зробити манікюр і педикюр.

— Завтра ж неділя.

— Тоді я зроблю це в понеділок. А в неділю прочитаю геть усі ілюстровані журнали, навіть непристойні.

— Можливо, там буде фото міс Бергман. Ти й досі хочеш бути схожою на неї?

— Вже ні,— сказала дівчина.— Я хочу бути схожою на саму себе, тільки багато, багато кращою, і хочу, щоб ти мене любив. А ще,— додала вона раптом, дивлячись йому просто в вічі,— я хочу бути такою, як ти. Можна мені хоч сьогодні бути такою, як ти?

— Звичайно,— сказав полковник.— І дякую, що ти більше не просиш мене розповідати про війну.

— Ну, ти повинен мені колись усе розказати!

— Повинен? — перепитав полковник, і в його дивних очах спалахнула запекла рішучість, неначе ворожий танк навів на нього жерло своєї гармати.— Ти, доню, здається, сказала «повинен»?

— Так. Але я не те мала на думці. Ну, а коли я щось не так сказала, то вибач. Я хотіла сказати — будь ласка, розкажи згодом ще якусь правдиву історію про війну. І поясни мені, будь ласка, те, чого я не розумію.

— Нехай буде «повинен», доню. Біс із ним!

Він усміхнувся, і очі його полагідніли, хоч — це він і сам знав — вони ніколи не бували зовсім лагідні. Та що вдієш! Адже він і так намагався бути дуже лагідним із своєю останньою, єдиною і справжньою любов'ю.

— Слово честі, доню, я не заперечую. Їй-право, ні. Я знаю, як давати накази, і в твому віці й сам це любив.

— Я зовсім не хочу тобою командувати,— сказала дівчина. І, хоч вона й вирішила не плакати, на очі їй набігли сльози.— Я хочу тобі підкорятися.

— Знаю. Але тобі хочеться й наказувати. І в цьому нема нічого поганого. Такі, як ми, не можуть без цього.

— Дякую за «такі, як ми».

— Мені це було неважко...— сказав полковник. І додав: — Доню.

В ту хвилину до них підійшов портьє.

— Пробачте, полковнику,— промовив він.— Там прийшов якийсь чоловік — здається, то ваш служник, пані,— з великим пакунком для полковника. Віднести його до камери схову чи до вас у номер?

— До мене в номер,— сказав полковник.

— А може, подивимось на нього тут? — спитала дівчина.— Адже нам байдуже, що скажуть усі ці люди, правда?

— Розгорніть його і принесіть сюди.

— Слухаю, пане полковнику.

— А потім обережно віднесіть до мене і гарненько запакуйте. Завтра я візьму його з собою.

— Слухаю, пане полковнику.

— Хочеш подивитись на нього? — спитала дівчина.

— Дуже,— відповів полковник.— *Gran Maestro*, будь ласка, ще пляшку редереру та поставте стільця так, щоб ми могли дивитися на портрет. Ми дуже любимо живопис.

— Замороженого редереру більше нема,— сказав *Gran Maestro*.— Але, якщо хочете, я подам вам пер'є-жуе.

— Несіть,— сказав полковник і додав: — Будь ласка.— Потім звернувся до дівчини: — Я не звик говорити з людьми, як Джорджі Паттон, не бачу в цьому потреби. До того ж Джорджі Паттон помер.

— Бідолаха.

— Так, і все життя був бідолаха. Хоч грошей у нього кури не клювали і танків було без ліку.

— Тобі не подобаються танки?

— Так. Не стільки танки, скільки люди, що сидять у них. Панцир перетворює людей у нахаб, а це перший крок до боягузтва, до справжнього боягузтва. Може, сюди долучається ще страх перед обмеженим простором.

Полковник глянув на неї і всміхнувся, шкодуючи, що заговорив про незрозумілі їй речі. У неї був вигляд недосвідченого плавця, який звик плавати на мілкому і раптом опинився на глибині; він спробував її підбадьорити:

— Пробач мені, доню. Я часто буваю несправедливий. І все ж у моїх словах більше правди, ніж у генеральських мемуарах. Після того, як людина одержить одну чи кілька генеральських зірок, правда стає для неї такою самою недосяжною, як святий Грааль для наших предків.

— Ти ж сам був генералом.

— На щастя, недовго. От капітани — ті знають правду і можуть багато сказати. А хто не може, тих треба розжалувати.

— А мене ти розжалуєш, якщо я збрешу?

— Дивлячись, що ти брехатимеш.

— А я взагалі не маю наміру брехати. Не хочу, щоб мене розжалували. Це навіть звучить жахливо.

— Ще б пак,— сказав полковник.— Тебе відішлють у тил з рапортом в одинадцяти примірниках, і всі одинадцять я попідписую власноручно.

— Ти багатьох розжалував?

— Та чимало.

До бару зайшов портьє; він ніс портрет у великій рамі, лавіруючи між столиками, наче яхта під усіма вітрилами.

— Візьміть два стільці і поставте їх отам,— звелів полковник молодшому офіціантові.— Глядіть не подряпайте портрета. І потримайте його, а то він упаде.— Повернувшись до дівчини, він зауважив: — Раму треба буде поміняти.

— Так,— погодилась вона.— То не я її вибирала. Візьми його поки що без рами, а на тому тижні ми купимо кращу. А тепер дивися. Не на раму — на портрет. В ньому є щось від мене чи ні?

То був чудовий портрет — не ремісницький, не парадний, не манірний і не ультрасучасний. Отак, певне, малювали б наших коханих Тінторетто чи, в крайньому разі, Веласкес, якби жили серед нас. Проте художник не наслідував ні того, ні того. Дуже гарний портрет — такі іноді трапляються і в наш час.

— Чудово! — сказав полковник.— От молодець!

Портьє та молодший офіціант тримали портрет, заглядаючи збоку. *Gran Maestro* не приховував свого захвату. Американець, за два столики від них, намагався визначити своїм журналістським оком, хто його намалював. До решти присутніх портрет був обернутий тильним боком.

— Чудово,— сказав полковник.— Але ти не можеш підносити мені такі дарунки.

— Я вже його тобі подарувала,— сказала дівчина.— Хоч і знаю, що волосся в мене ніколи не вкривало плечей.

— А мені здається, що вкривало.

— Якщо хочеш, я спробую його відпустити.

— Спробуй,— сказав полковник.— Диво ти моє. Як я тебе кохаю! Тебе і ту, що на полотні.

— Можеш сказати це голосно. Я певна, що офіціанти не будуть дуже вражені.

— Віднесіть портрет нагору,— сказав полковник.— Велике спасибі, що принесли його сюди. Якщо ціна буде приступна, я куплю його.

— Приступна,— відповіла дівчина.— А може, хай пересунуть стільці з портретом так, щоб твоєму землякові було краще видно? *Gran Maestro* дасть йому адресу художника, і він відвідає його ательє.

— Портрет дуже гарний,— сказав *Gran Maestro.*— Але його треба віднести до номера. Не слід давати волю шампанському.

— Віднесіть його в мій номер.

— Ти забув сказати: «будь ласка».

— Дякую, що помітила,— сказав полковник.— Портрет мене так схвилював, що я не відповідаю за свої слова.

— Не відповідаймо ні за що.

— Згода,— сказав полковник.— Хай за все відповідає *Gran Maestro.* Він завжди за все відповідав.

— Ні,— мовила дівчина.— Він сказав це не лише з почуття відповідальності, а й зі злості. В цьому місті у кожному з нас сидить якась злість. Може, він не хотів, щоб той чоловік хоч крадькома поглянув на чуже щастя.

— Хоч би яке воно було.

— Я навчилася цього виразу в тебе, а тепер ти перейняв його в мене.

— Так воно завжди буває,— сказав полковник.— Що виграєш у Бостоні, те програєш у Чікаго.

— Не розумію.

— Це дуже важко пояснити,— сказав полковник.— Хоча ні,— додав він.— Пояснювати — головне в моєму ремеслі. Хто сказав, що не можна пояснити? Це наче футбол. У Мілані виграли, в Туріні — програли.

— Я не люблю футболу.

— І я також,— сказав полковник.— Особливо зустрічі між командами армії й флоту. І коли бундючні штабники вживають футбольні терміни. Правда, їм тоді легше розуміти одне одного.

— Сьогодні ввечері нам буде гарно. Хоч би там що.

— То прихопімо з собою цю пляшку.

— Добре,— сказала дівчина.— І великі келихи. Я попереджу *Gran Maestro.* Візьмімо пальта і їдьмо кататись.

— Гаразд. Я тільки прийму ліки і підпишу рахунок.

— Шкода, що я не можу приймати за тебе ліки.

— Е, ні, краще не треба,— сказав полковник.— Ми самі виберемо собі гондолу чи хай наймуть першу-ліпшу?

— Ризикнімо. Хай наймають. Адже ж нам нічого втрачати?

— Звичайно, нічого. Мабуть, що нічого.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Вони вийшли крізь бічні двері на *imbarcadero,* і в обличчя їм одразу вдарив вітер. Світло з вікон готелю осявало чорну гондолу, а вода здавалася зеленою. «Вона гарна, як баский кінь чи як летючий снаряд,— подумав полковник.—

Чому я досі не помічав, що гондоли гарні. Які потрібні були руки та око, щоб створити таку гармонію ліній!»

— Куди ми поїдемо? — спитала дівчина.

Вона стояла на причалі, біля чорної гондоли, теж осяяна світлом, що лилося з під'їзду і з вікон готелю, волосся її розвівав вітер, і вона скидалася на статую на носі стародавньої галери. І не тільки обличчям, подумав полковник.

— Хочеш, проїдемося парком,— сказав полковник.— Або Булонським Лісом. Хай він відвезе нас до Арменонвіля.

— А ми поїдемо до Парижа?

— Так,— відповів полковник.— Попроси, хай повозить нас годинку десь у затишку. Я не хочу, щоб він мучився на такому вітрі.

— Від цього вітру піднялася вода,— сказала дівчина.— Не скрізь там, де ми любимо кататися, можна буде проїхати під мостами. Можна, я скажу йому, куди нас везти?

— Авжеж, доню. Поставте відерце з льодом у човен,— звелів полковник молодшому офіціантові, який вийшов їх проводжати.

— *Gran Maestro* просив переказати, що ця пляшка — подарунок від нього.

— Подякуйте йому гарненько і скажіть, що ми не згодні.

— Спершу хай пливе проти вітру,— озвалася дівчина.— А потім я знаю, куди ми поїдемо.

— *Gran Maestro* прислав вам оце,— сказав офіціант.

Він передав полковникові стару армійську ковдру. Рената розмовляла з гондольєром — волосся її куйовдив вітер.

— Подякуйте *Gran Maestro*,— сказав полковник.

Він тицьнув офіціантові в руку банкноту, але той повернув її.

— Ви ж записали чайові до рахунку. Ні ви, ні я, ні *Gran Maestro* іще не голодуємо.

— А як із дружиною і *bambini*?

— У мене їх нема. Ваші середні бомбардувальники розбили наш будинок у Тревізо.

— Дуже жаль.

— Ви до цього не причетні,— сказав офіціант.— Ви були такою ж піхтурою, як і я.

— І все одно жаль. Дозвольте висловити вам це.

— Будь ласка,— сказав офіціант.— Але що воно поможе? Щасливо, полковнику! Щасливо, ласкава пані!

Вони зійшли в гондолу і, як завжди, їх одразу заполонили ті самі чари: слухняний човен раптом хитнувся у них під ногами, вони вмостилися в темряві, потім пересіли, коли гондольєр почав гребти і перехилив набік човен, щоб легше було кермувати.

— Ну от,— сказала дівчина.— Тепер ми вдома, і я тебе люблю. Поцілуй мене, будь ласка, щоб я знала, як ти мене любиш.

Полковник міцно пригорнув її до себе, вона закинула голову, і він цілував її, відчуваючи дедалі більший розпач.

— Я кохаю тебе.

— Хоч би що це означало,— перебила вона.

— Я кохаю тебе і знаю, що це означає. Портрет дуже гарний. А що ж тоді ти сама?

— Дикунка? — спитала вона.— Патлата? Нечупара?

— Ні, ні.

— Нечупара — одне з перших слів, якого я навчилася від гувернантки. Так кажуть, коли ти погано причесалася. А недбала — це коли перед сном сто разів не пригладила волосся щіткою.

— Ось зараз я пригладжу його рукою, і воно розкуйовдиться ще дужче.

— Зніveченою рукою?

— Так.

— Ти сидиш не з того боку. Поміняймось місцями.

— Оце розумний наказ, простий і зрозумілий.

Пересідаючи, вони намагалися посуватись так обережно, щоб не розхитати гондоли, і це їх розважало.

— Ну от,— сказала вона.— А тепер обійми мене міцно здоровою рукою.

— Ти певна, що знаєш, чого хочеш?

— Знаю. А ти вважаєш, що це нескромно? Слово «нескромно» я теж вивчила від гувернантки.

— Ні,— сказав він.— Це чудово. Натягни вище ковдру — відчуваєш, який сильний вітер?

— Він дме з гір.

— Так. І ще з якоїсь далекої далини.

Полковник слухав, як плюскочуть за бортом хвилі, відчував різкі пориви вітру і знайомий дотик грубої ковдри, а потім його огорнуло прохолодне тепло знадливого дівочого тіла і пружних грудей, яких легенько торкалася його ліва рука. Він провів скаліченою рукою по її волоссю раз, вдруге і втретє, а тоді поцілував її з мукою, гіршою за розпач.

— Дозволь тепер я тебе поцілую,— сказала вона, зовсім сховавшись під ковдру.

— Ні,— сказав він.— Я тебе.

Вітер був крижаний і боляче шмагав по обличчю, але під ковдрою вітру не було, там не було нічого, крім його скаліченої руки, що серед широкої річки шукала острівця з високими стрімкими берегами.

— Ось так,— мовила вона.

Він ще раз поцілував її, шукаючи далі острівця, наткнувся на нього, знов загубив, знайшов остаточно. Остаточно й надаремне, подумав він, остаточно й назавжди.

— Кохана моя,— мовив він,— наймиліша... Можна?

— Ні. Пригорни мене міцніше й тримайся острівця.

Полковник не озивався, бо його полонило таїнство, на якому він був присутній, та єдина загадка, в яку він вірив, крім віри в мужність, на яку інколи міг здобутися чоловік.

— Не ворушись,— мовила дівчина,— або ні, ворушись.

Полковник, лежачи під ковдрою, яка захищала їх від вітру, й усвідомлюючи, що єдина жертва, на яку здатен чоловік для жінки, крім тих, які він робить для батьківщини чи рідної землі, це вберегти її, не припиняв гри.

— Не треба, любий,— сказала дівчина.— Я думаю, що не витримаю.

— А ти не думай ні про що. Ні про що в світі.

— Я вже не думаю.

— Не думай.

— Мовчи.

— Тобі гарно?

— Сам знаєш.

— Ти певна?

— Мовчи. Мовчи.

«Так,— думав він.— Мовчи. Мовчи».

Вона мовчала. І він мовчав, і коли великий птах майнув за зачиненим вікном гондоли і зник удалині, обоє не сказали ні слова. Він обережно піддержував її голову здоровою рукою, а покаліченою тримався острівця.

— Поклади руку там, де вона повинна бути,— попросила дівчина.

— Спробуємо?

— Ні. Просто пригорни мене міцно і спробуй кохати по-справжньому.

— Я кохаю тебе по-справжньому,— сказав він.

І коли гондола круто повернула ліворуч, а вітер ударив йому в праву щоку, коли його старечі очі спіймали обриси Палацу дожів і усвідомили, що то він, полковник додав:

— Тепер ти з завітряного боку, доню.

— Надто швидко. Ти не знаєш, що почуває жінка?

— Ні. Тільки те, що ти мені кажеш.

— Дякую, що ти — це ти. Але ти справді не знаєш?

— Ні. Я ніколи не питав про це, тільки здогадувався.

— Здогадайся й тепер,— мовила вона.— І почекай, поки ми пропливемо під другим мостом.

— Випий вина,— сказав полковник, спритно беручи пляшку

із відерця з льодом та витягаючи корок — *Gran Maestro* відкоркував її для них, а потім заткнув звичайною затичкою.— Тобі це корисно, доню. Воно допомагає від усіх недуг, журби та страхів.

— У мене нічого такого немає,— сказала вона, старанно вимовляючи слова, як учила її гувернантка.— Я просто жінка, чи дівчина, байдуже хто, котра робить те, чого їй не слід робити. Спробуймо ще раз, прошу тебе, тепер, коли я з завітряного боку.

— Де той острівець і де та річка?

— Досліди. Я незнана земля.

— Не така вже й незнана,— мовив полковник.

— Не будь нахабою,— сказала дівчина.— І, прошу тебе, нападай легенько, як перше.

— Я не нападаю,— мовив полковник,— це щось інше.

— Що інше, що, коли я й досі з завітряного боку?

— Гаразд,— сказав полковник.— Гаразд, коли тобі хочеться чи ти піддаєшся з ласки.

— Обніми мене. Я ж прошу тебе.

Голос у неї лагідний, як у кошеняти, думав полковник, дарма що бідолашні кошенята не вміють розмовляти. Але потім він перестав думати і довго ні про що не думав.

Гондола пливла тепер одним з поперечних каналів. Коли вони виходили з Великого каналу, вітер так сильно нахилив її, що гондольєрові довелося налягти всім тілом на другий борт; полковник і дівчина теж змушені були пересунутись під ковдрою, і під неї вдерся шалений вітер.

Вони довго мовчали, і полковник відзначив про себе, що, коли гондола проходила під останнім мостом, верх її не діставав до мосту лише на кілька дюймів.

— Ну як, доню?

— Чудово!

— Ти любиш мене?

— Нащо питати такі дурниці?

— Вода сьогодні дуже висока, ми мало не черкнулися об міст.

— Я знаю, куди ми пливемо. Я ж тут народилася.

— А я, бувало, помилявся і в рідному місті,— сказав полковник.— Народитися — це ще не все.

— Ні, це дуже багато,— заперечила дівчина.— І ти це знаєш. Обніми мене міцно-міцно, так, щоб ми хоч на хвилинку стали ніби одне тіло.

— Ну що ж, спробуймо,— сказав полковник.

— І я зможу стати тобою?

— Це досить важко. Та ми постараємося.

— Тепер я — це ти,— мовила вона.— Я щойно взяла Париж.

— Господи, доню,— сказав він.— У тебе ж тепер повно клопоту! Дивись, он виводять на парад Двадцять восьму дивізію!

— А мені байдуже!

— А мені ні.

— Хіба вона така вже погана?

— Та ні. Й командири добрі. Справжні національні гвардійці, тільки їм, бідолахам, страшенно не щастило. Просто якась проклята богом дивізія! Покутники, та й годі!

— Я зовсім не розуміюся на таких речах.

— Не варто й пояснювати,— сказав полковник.

— А ти не розкажеш мені якусь правдиву історію про Париж? Я так його люблю, і коли думаю, що ти його брав, мені здається, ніби я пливу в гондолі із самим маршалом Неєм.

— Велике щастя! — сказав полковник.— Особливо після того, як він витримав стільки ар'єргардних боїв, тікаючи з якогось російського міста. Йому доводилось битися по десять, по дванадцять, по п'ятнадцять разів на день, а може, й більше. Після того він нікого не впізнавав. Навіть не думай кататися з ним у гондолі!

— Він завжди був одним з найулюбленіших моїх героїв.

— І моїх теж. До Катр-Бра. А може, то було й не під Катр-Бра, а десь-інде. Пам'ять мене зраджує. Назвемо це краще Ватерлоо.

— Хіба він так погано бився?

— Жахливо,— сказав полковник.— Забудьмо про це. Надто багато було в нього ар'єргардних боїв після відступу з Москви.

— Його ж називали найхоробрішим з хоробрих.

— Ну то й що? На цьому далеко не заїдеш. Хоробрим треба бути все життя, та ще — найрозумнішим із розумних. А на додачу потрібне добре постачання.

— Розкажи мені, будь ласка, про Париж. Я бачу, що ми більше не повинні кохатися.

— Не знаю, хто сказав, що не повинні.

— Я сама, бо я люблю тебе.

— Гаразд. Ти сама, і ти мене любиш. Не повинні, то й не повинні, хай йому чорт.

— А ти гадаєш, що, коли ти ще раз спробуєш, тобі не зашкодить?

— Зашкодить мені? — спитав полковник.— Коли в біса мені щось шкодило?

— Прошу тебе, не гнівайся,— попросила вона, натягаючи ковдру їм на плечі.— Випий зі мною. Ти ж хворий.

— Так. Тільки краще не згадуймо про це.

— Слухаю! — сказала вона.— Це я від тебе навчилася. Бачиш, ми вже більше не згадуємо.

— Чому тобі так подобається ця рука? — спитав полковник, кладучи руку туди, де їй хотілося лежати.

— Будь ласка, не вдавай із себе дурника і не думай ні про що, ні про що, ні про що в світі!

— Я справді дурний,— сказав полковник.— Але я ні про що, ні про що не думатиму, навіть про ніщо та про його брата завтра.

— Прошу тебе, будь добрий і лагідний.

— Буду. А зараз я викажу тобі військову таємницю. Цілком секретно: я кохаю тебе.

— Ти дуже люб'язний. І так мило це сказав.

— Ніякий я не люб'язний,— мовив полковник, прикинувши на око висоту моста й подумавши, що гондола вільно пройде під ним.— Це перше, що люди в мені помічають.

— Завжди я не так висловлююсь,— сказала дівчина.— Але ти мене все одно люби. Я дуже хотіла б сама любити тебе

— Але ж ти любиш.

— Люблю,— відповіла вона.— Цілим серцем.

Тепер вони віддалися вітрові; обоє втомились.

— Ти думаєш...

— Я ні про що не думаю,— відказала дівчина.

— А ти спробуй подумати.

— Гаразд.

— Випий вина.

— Охоче. Воно дуже смачне.

Вино було смачне. Лід у відерці ще не розтанув, і вино було холодне й прозоре.

— Можна мені лишитися в «Грітті»?

— Ні.

— Чому?

— Недобре. Через них. І заради тебе. А на мене начхати.

— Отже, я мушу йти додому?

— Атож,— відповів полковник.— Цілком логічний висновок.

— Як важко казати сумні речі! Невже не можна в чомусь прикидатися?

— Ні. Я проведу тебе додому. Ти спатимеш солодко й міцно, а завтра ми знову зустрінемося.

— А можна мені подзвонити тобі в «Грітті»?

— Можна в будь-який час. Подзвониш, тільки-но прокинешся.

— Добре. А чому ти прокидаєшся так рано?

— Це професіональна звичка.

— Як би я хотіла, щоб у тебе була інша професія і щоб тобі не загрожувала смерть!

— Я теж,— сказав полковник.— І я збираюся подати у відставку.

— Так,— сказала вона сонно, вдоволено усміхаючись.— Тоді ми поїдемо в Рим і замовимо тобі костюм.

— А опісля щасливо житимем довіку.

— Прошу тебе, не треба. Не треба! Ти ж знаєш, що я дала собі слово не плакати.

— А сама плачеш! Якого ж біса ти його дала?

— Проведи мене додому, будь ласка.

— Я й сам збирався це зробити,— сказав полковник.

— Ні, спершу покажи, що ти добрий.

— Гаразд,— сказав полковник.

Після того, як вони чи, точніше, полковник, розплатилися з гондольєром,— цей кремезний, дужий, надійний і шанобливий чоловік вдавав, ніби нічого не помічає, а насправді бачив усе,— вони вийшли на Пьяццетту й перетнули широку, холодну площу, де гуляв вітер, а старе каміння під ногами здавалося таким твердим. Сумні, але щасливі, вони йшли, міцно пригортаючись одне до одного.

— Ось тут німець стріляв у голубів,— сказала дівчина.

— Ми, мабуть, вбили його,— відповів полковник.— Або його брата. А може, повісили. Звідки мені знати? Я ж не агент розшукної поліції.

— А ти мене ще любиш на цьому старому, роз'їденому морем холодному камінні?

— Люблю. Якби я міг, то розіслав би тут свою солдатську ковдру й показав би тобі.

— Це було б іще більше варварство, аніж стріляти голубів.

— А я й є варвар,— сказав полковник.

— Не завжди.

— Спасибі й за це.

— Тут треба звернути.

— Здається, я вже запам'ятав. Коли нарешті розламають цей клятий кінотеатр та збудують тут справжній храм? Цього вимагає навіть рядовий першого взводу Джексон.

— Коли хтось знов привезе з Александрії святого Марка, сховавши його під свинячими окостами.

— Для цього потрібен хлопець із Торчелло!

— Ти сам хлопець із Торчелло.

— Так. Я хлопець із Бассо-П'яве, і з Граппи, і навіть із Пертіки. Я хлопець із Пасубіо, а це тобі не абищо: там було куди важче, ніж будь-де. В нашому взводі ділили гонококи — їх привозили із Скіо в сірниковій коробці. Ділили, щоб хоч так вирватися звідти, так там було нестерпно.

— Але ж ти лишився.

— Так,— відказав полковник.— Я завжди йду останнім — з гостини, звичайно, а не зі зборів. Я справді небажаний гість!

— Ходімо?

— А ти ж, здається, дала собі слово?

— Дала. Та коли ти сказав, що ти — небажаний гість, я передумала.

— Не треба. Краще дотримуй слова.

— Я вмію бути твердою.

— Знаю. Ти, хай йому біс, можеш дотримати чого завгодно! Але, доню, є речі, за які зовсім не слід триматися. Нехай цим бавляться дурні. Іноді слід якнайшвидше передумати.

— Якщо ти хочеш.

— Ні. Твій намір розумний.

— Але ж до завтра так довго чекати!

— А це як кому пощастить.

— Ну, я, напевне, буду міцно спати.

— Аякже,— сказав полковник.— Якщо в твоєму віці не спати, тебе просто треба повісити!

— Не кажи так.

— Пробач,— мовив він,— я хотів сказати: розстріляти.

— Ми майже дійшли додому, і ти міг би люб'язніше розмовляти зі мною.

— Я й так люб'язний до нудоти. Нехай хтось інший буде люб'язніший.

Вони підійшли до палацу: ось уже й палац. Лишалося тільки потягти за ручку дзвінка або відімкнути двері ключем. «Якось я навіть заблудився тут,— подумав полковник,— хоч раніш зі мною такого ніколи не траплялося».

— Будь ласка, поцілуй мене на прощання. Тільки ніжно-ніжно.

Полковник послухався. Він кохав її так, що, здавалося, цього несила було знести.

Вона відчинила двері ключем, що лежав у неї в сумочці.

А потім зайшла, і полковник лишився сам, з ним була лише стерта бруківка, вітер, що усе дув із півночі, і тінь з вікна, де засвітилося світло. Він подався додому.

«Тільки туристи й закохані наймають гондоли,— думав полковник.— Та ще ті, кому треба переїхати через канал, де немає

мосту. Може, зайти до «Гаррі» чи там кудись інде? Ні, піду-но я краще додому».

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

«Грітті» справді був його домівкою, якщо можна так назвати номер у готелі. На ліжку лежала піжама. Біля настільної лампи стояла пляшка вальполічелли, а на нічному столику — мінеральна вода у відерці з льодом і бокал на срібній таці. Портрет вийняли з рами й поставили на двох стільцях, щоб полковник міг бачити його з ліжка.

На ліжку, поряд із трьома подушками, лежало паризьке видання «Нью-Йорк геральд трібюн». Арнольдо знав, що він кладе собі під голову аж три подушки; а запасна пляшечка з ліками — не та, що він завжди носив у кишені,— стояла напохваті, під лампою. Дверцята шафи із дзеркалами всередині були відчинені, і в них відбивався портрет. Старі пантофлі стояли біля ліжка.

— Непогано! — сказав полковник сам до себе, бо крім портрета в кімнаті нікого не було.

Він відкрив пляшку вальполічелли, яку вже відкоркували, а потім дбайливо, любовно й акуратно заткнули затичкою, і налив собі в келих вина — таких коштовних келихів звичайно не подають у готелях, де скло часто б'ється.

— За твоє здоров'я, доню,— сказав він.— За твою вроду, моє серденько! А ти знаєш, що, крім усього іншого, ти ще й гарно пахнеш? Від тебе чудесно пахне і на сильному вітрі, і коли ти лежиш під ковдрою, і коли цілуєш мене на прощання. Це так рідко буває, а ти ж навіть не вживаєш парфумів.

Вона подивилась на нього з портрета, але нічого не відповіла.

— До біса! — сказав він.— Не хочу я розмовляти з портретом!

«Чому сьогодні все було не так? — думав він.— І я винен, та завтра постараюсь поводитися краще. Почну ще вдосвіта».

— Доню,— сказав він, звертаючись уже до неї самої, а не до портрета,— повір мені, я тебе дуже люблю, і мені справді хочеться бути добрим і лагідним. І, прошу тебе, ніколи не тікай від мене.

Але портрет і тепер нічого не промовив.

Полковник вийняв з кишені смарагди й подивився, як вони переливаються з його пораненої руки у здорову, прохолодні й водночас теплі, бо вони вбирають тепло і, як усі коштовні камені, зберігають його.

«Треба покласти їх у конверт і заховати,— подумав він.— Але хто в біса збереже їх краще за мене? Ні, треба чимскоріше повернути їх тобі, доню!

А їх приємно тримати в руці. І коштують вони не більше, ніж чверть мільйона. Стільки, скільки я зможу заробити років за чотириста. Треба буде підрахувати точніше».

Він поклав смарагди в кишеню піжами і прикрив їх хусточкою. Потім застебнув кишеню. «Найперша осторога, до якої звикаєш на цьому світі,— це клапани й гудзики на всіх кишенях. Боюсь, що я дуже рано звик до цього».

Так приємно було відчувати ці тверді й теплі камінці на своїх худих, жилавих, старих і теплих грудях. Він подивився, як віє вітер за вікном, знову поглянув на портрет, налив собі ще склянку вальполічелли і взявся за паризьке видання «Нью-Йорк геральд трібюн».

«Слід би прийняти таблетки,— подумав він,— та хай їм біс, тим таблеткам».

І все ж таки він прийняв ліки і знову взявся за «Нью-Йорк геральд трібюн». Він, як завжди, із задоволенням читав Реда Сміта.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Полковник прокинувся перед світанком і зразу відчув, що біля нього немає нікого.

Вітер не вщухав; полковник підійшов до відчиненого вікна подивитися, яка сьогодні погода. На сході, по той бік Великого каналу, ще не почало благословлятися на світ, проте він розгледів, як вітер жене хвилю. «Ну й величезний сьогодні буде приплив,— подумав він.— Напевно, заллє майдан. Цікава картина. Шкода тільки голубів».

Він пішов до ванної кімнати, прихопивши з собою «Геральд трібюн» із статтею Реда Сміта та склянку вальполічелли. «От добре було б, якби *Gran Maestro* дістав великі *fiaschi*,— думав він.— У цьому вині завжди такий осад».

Він сидів з газетою в руках і міркував, що йому принесе сьогоднішній день.

Спершу задзвонить телефон. Правда, це буде не скоро, бо вона довго спатиме. Молоді рано не прокидаються, а гарні — й поготів. Дуже рано, у всякому разі, вона не подзвонить, та й крамниці відчиняються лише о дев'ятій, а то й пізніше.

«Хай йому біс,— подумав він.— А ці кляті камені й досі в мене! Як можна робити такі дурниці!

Ти ж знаєш як,— сказав він собі, проглядаючи оголошення на останній сторінці газети.— Ти досить їх наробив за своє життя. У неї це не дурість і не примха. Просто їй так хотілося. Добре, що хоч вона натрапила на мене. Оце і все, що в мені є доброго. Але, хай йому біс, я — це я. І хто його зна, на краще воно

чи на гірше. А чи сподобалося б вам сидіти з такими-о самоцвітами в кишені у солдатському нужнику, як я сидів мало не щоранку протягом усього свого триклятого життя?»

Він не звертався ні до кого, хіба що до всіх нащадків.

«Скільки ж разів ти примощувався вранці у когось під самим боком? Це було найнеприємніше. Та ще голитися на людях. А як підеш кудись, щоб трохи побути на самоті, чи подумати про щось, чи ні про що не думати, а там, гляди, вже розгляглося двоє піхотинців чи хропе якийсь чолов'яга.

В армії тобі пощастить побути на самоті не більше, ніж у борделі. Я ніколи не ходив до борделю, але, мабуть, там так само, як і в армії. Я зміг би навчитися командувати борделем,— подумав він.

Постійним відвідувачам я б надав рангу послів, а ті, кому бракує завзяття, могли б у мирний час командувати армійським корпусом або військовим округом. Не треба злоститися, голубе,— сказав він сам до себе.— Іще ж дуже рано, та й ти ще не скінчив свого діла.

А що б ти зробив з їхніми жінками? — спитав він себе.— Купив би їм нові капелюшки чи наказав би їх розстріляти? Хіба не однаково?»

Він подивився на себе в дзеркало, вставлене у напіввідчинені двері ванної кімнати: зображення було трохи зміщене, наче снаряд, що відхилився від мети. І не влучив: «Ех ти, з'їжджена стара шкапо,— сказав він собі.— А тепер поголися — нічого, подивишся трохи на свою пику. Та й підстригтися не завадило б. Тут, у місті, це не важко. Ти ж полковник піхоти Сполучених Штатів. Тобі не годиться розгулювати з довгими патлами, як Жанна д'Арк, або той красень кавалерист, генерал Джордж Армстронг Кастер. А добре, мабуть, бути таким красунчиком і мати віддану дружину й полову замість мозку. Певне, він зрозумів, що невдало вибрав професію, як їм прийшов кінець на тій висоті біля Літл-Біг-Горну, коли круг них у хмарі куряви гарцювали ворожі коні й толочили копитами польову шавлію, а від життя не лишилося вже нічого, крім знайомого, улюбленого запаху чорного пороху та солдатів, що стріляли у себе та один в одного, щоб не попастися у руки індіанкам.

Труп його був спотворений до невпізнання, як писалося тоді в цій же таки газеті. Так, лише тоді він, певне, зрозумів, що зробив непоправну помилку — раз і назавжди. Бідолашний кавалерист. Всі його надії враз розвіялися. Піхота теж має свої переваги. Піхотинцеві годі чогось сподіватися.

Ну от,— сказав він собі,— ми з цим упоралися, а скоро настане світанок, і я знов побачу портрет. Чорта лисого я його віддам, ні, його я залишу собі».

— Господи,— сказав він,— от би подивитися, яка вона зараз уві сні. Знаю яка,— сказав він собі.— Диво ти моє! Навіть непомітно, що спить. Наче просто лягла відпочити. Дай їй, боже, як слід відпочити. Як я кохаю її і як боюся завдати їй хоч найменшого болю.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Тільки-но почало розвиднюватися, полковник побачив портрет. Він побачив його зразу — кожна цивілізована людина, що звикла переглядати й підписувати папери, в які сама вона не вірить, схоплює все з першого погляду. «Так,— сказав він собі,— очі в мене ще й досі зіркі, а колись було й честолюбство. Я повів тоді своїх шибайголів у таке місце, де їм добряче перепало. Із двохсот п'ятдесяти лишилося тільки троє, та й ті до самої смерті проситимуть милостині десь на околиці міста».

— Це Шекспір,— пояснив він портрету.— Переможець і досі ніким не перевершений чемпіон. Може, колись його хто-небудь і подолає. Але я можу схилятися лише перед ним. Ти читала «Короля Ліра», доню? Містер Джін Танней читав і став чемпіоном світу. Я теж читав. Солдати, як не дивно, люблять містера Шекспіра.

Що ти можеш сказати на своє виправдання? Хоча б закинь голову назад! — звернувся він до портрета.— Хочеш, я тобі ще розповідатиму про Шекспіра?

Тобі нема чого виправдовуватися. Відпочивай, і хай буде, що буде. Все одно справи наші кепські. Хоч би скільки ми з тобою виправдовувалися, нічогісінько у нас не вийде. Хто ж примушував тебе лізти в зашморг, як ми це робимо?

Ніхто,— відповів він собі й портрету.— В кожному разі, не я».

Він простяг здорову руку і намацав поряд із пляшкою вальполічелли іще одну — коридорний поставив її там на всякий випадок.

«Коли ти любиш якусь країну,— подумав полковник,— не бійся в цьому признатися. Признавайся!

Я любив три країни і тричі втрачав їх. Ні, чого ж? Дві з них ми відібрали назад.

І третю відвоюємо, чуєш ти, товстозадий генерале Франко? Ти сидиш на мисливському стільчику і з дозволу лікаря стріляєш свійських качок під захистом мавританської кавалерії».

— Так,— сказав він тихенько, звертаючись до дівчини; її обличчя чітко виступало в перших ясних променях сонця.

Ми відвоюємо її і повісимо всіх вас догори ногами коло заправочних станцій. Ми вас чесно попередили,— додав він.

Портрете,— сказав він,— чого б тобі не лежати зі мною, замість того щоб ховатися за вісімнадцять кварталів звідси? А може, й ще далі. Я ж уже не вмію рахувати так швидко, як колись.

Портрете,— сказав він, звертаючись і до самої дівчини, і до портрета; але дівчини не було, а портрет лишався таким, як його намалювали.

Портрете, підніми своє кляте підборіддя, щоб у мене розбилося серце!

«І все ж таки це чудовий дарунок»,— подумав полковник.

— А чи вмієш ти маневрувати? — спитав він портрета.— Швидко і спритно?

Портрет нічого не сказав, і полковник відповів сам:

— Ти ж і так знаєш, що вмієш! Вона легко обійде тебе в твій найщасливіший день, займе позицію й битиметься там, де ти тільки накладеш у штани.

Портрете,— сказав він,— сину, чи доню, чи моя єдина справжня любове, чи хто б ти там не був. Ти ж сам знаєш, хто ти.

Але портрет так нічого й не відповів. А полковник знову був генералом і цього ранку, та ще з допомогою вальполічелли, знав геть усе, знав, ніби тричі перевіряв за Вассерманом, що в портреті немає підлоти, і йому стало соромно, що він так безцеремонно розмовляв з портретом.

— Чуєш, портрете, я буду сьогодні такий з біса лагідний, яким ти мене ще ніколи не бачив. Можеш сказати про це своїй хазяйці.

Але портрет, за своїм звичаєм, мовчав.

«З кавалеристом вона, напевне, заговорила б»,— думав генерал. Тепер у нього були вже дві зірки, вони муляли його плечі й біліли на каламутно-червоній табличці його віліса. Він ніколи не їздив ні штабною машиною, ні легким броньовиком, обкладеними зсередини мішками з піском.

— А йди ти к бісу, портрете! І хай тобі відпустить гріхи вселенський піп, на всі релігії майстер.

— Іди сам до біса,— сказав йому портрет, не розтуляючи уст.— Жалюгідний солдате!

— Що правда то правда,— сказав полковник, який знову став полковником, відмовившись від колишніх чинів і відзнак.— Я дуже люблю тебе за твою красу. Проте дівчину я кохаю більше, в мільйон разів більше, чуєш?

Але дівчина на полотні лишалася незворушна, і нарешті це йому надокучило.

— Ти скутий, портрете,— сказав він.— У рамі і без рами. А я ще маневруватиму.

Портрет мовчав так само, як і тоді, коли портьє приніс його

і з допомогою молодшого офіціанта показував полковникові й дівчині.

Полковник поглянув на портрет і тепер, коли зовсім чи майже зовсім розвиднілося, побачив, який він безпорадний.

Він побачив, що це портрет його єдиної справжньої любові, і сказав:

— Пробач мені за всі дурниці, що я тобі наговорив. Мені й самому не хочеться бути неввічливим. Давай іще трохи поспимо, а там, дивись, і твоя хазяйка подзвонить нам по телефону.

«Може, вона нарешті подзвонить»,— подумав він.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Розсильний підсунув під двері «*Gazzettino*», і полковник безгучно підняв її, тільки-но вона прослизнула в шпарину.

Він вихопив газету мало не з рук розсильного. Цього чоловіка він не зносив, відколи застукав його біля своєї валізи, вернувшись несподівано в номер. Полковник забув пляшечку з ліками і вернувся по неї, а розсильний порпався в його валізі.

— В такому готелі якось незручно кричати «Руки вгору!»,— сказав полковник,— але ви завдаєте ганьби своєму місту.

Чоловік у смугастому жилеті, з пикою фашиста, затято мовчав, і полковник вів далі:

— Катай, голубе, додивися вже до кінця. Тільки я не вожу з собою військових таємниць у мильничці...

Відтоді вони неприязно ставилися один до одного, і полковник радів, коли йому вдавалося вихопити газету мало не з рук чоловіка в смугастому жилеті — безгучно, тільки-но він помічав, що газета показалася під дверима.

— Гаразд, сьогодні твоє зверху, нікчемо,— сказав він бездоганною венеціанською говіркою, що було не так-то легко такої ранньої пори.— А бодай ти вдавився!

«Такі не вдавляться,— подумав він.— Вони знай собі тицяють газети під двері людям, які вже не почувають до них ненависті. Мабуть, нелегко бути колишнім фашистом. А може, він і не колишній, а справжній? Звідки ти знаєш?

Я не можу ненавидіти фашистів,— подумав він,— і фріців теж, бо я, на лихо, солдат».

— Слухай, портрете,— сказав він.— Хіба я повинен ненавидіти німців за те, що ми вбиваємо їх? Хіба я повинен їх ненавидіти і як полковник, і як людина? По-моєму, це надто легке вирішення проблеми.

Гаразд, портрете. Забудь про це. Годі! Ти ще занадто молодий, і тобі цього не збагнути. Ти ж на два роки молодший за

дівчину, яку зображуєш, а вона і молодша, й старіша за саме пекло, хоч воно існує вже давненько.

Слухай, портрете,— сказав він: йому спало на думку, що тепер він довіку матиме з ким поговорити уранці, коли прокидатиметься.

Слухай, що я тобі кажу, портрете. Ні, хай йому чорт, ти ж іще не доріс до цього. Такі думки не можна висловлювати вголос, хоч би які правдиві вони були. Є багато такого, чого я ніколи не зможу тобі сказати, і можливо, так краще для мене. Давно б пора, щоб і мені трохи покращало. Як ти гадаєш, портрете, правда ж, для мене так краще?

Чого ж ти мовчиш, портрете? Ти голодний? Бо я, здається, голодний».

Він подзвонив коридорному, який приносив йому сніданок. Він знав, що, хоч уже настав ранок і на Великому каналі видно кожну свинцево-сіру, круту од вітру хвилю, а приплив нагнав багато води до причалу перед Палацом, навпроти вікон його кімнати,— телефонного дзвінка він іще довго не почує.

«Молоді люди міцно сплять,— думав він.— Їм так і належить».

— Чому ми старіємо? — спитав він коридорного зі скляним оком, який подав йому меню.

— Не знаю, полковнику. Мабуть, такий закон природи.

— Мабуть, що так. Чай і яєчню з грінками.

— А може, щось американське?

— Нехай воно западеться,— звичайно, крім мене. А *Gran Maestro* вже прийшов?

— Він дістав для вас вальполічеллу в обплетених дволітрових флягах; ось я приніс вам трохи в карафці.

— От молодець! — сказав полковник.— Господи, як би я хотів дати йому полк.

— Навряд чи він візьме.

— Авжеж,— сказав полковник.— Мені й самому він ні до чого.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Полковник поснідав, не поспішаючи, наче боксер, який після страшного удару чує рахунок «чотири» і вміє за п'ять секунд дати перепочинок м'язам.

— Портрете,— сказав він,— тобі теж не завадило б трохи розслабитись. Але боюся, що нічого в тебе не вийде. Це називається статичним елементом у живопису. Ти ж знаєш, портрете, що в жодній картині немає руху. Лише декому з художників вдається досягти цього. Дуже небагатьом.

Я хотів би, щоб твоя хазяйка була тут і принесла з собою

рух. Звідки дівчата, як ти й вона, знають так багато змалечку і чому ви такі вродливі?

У нас, в Америці, коли дівчина вродлива, вона напевне з Техасу і, якщо тобі пощастить, знає, який тепер місяць. А от рахувати вони всі добре вміють.

Їх навчають рахувати, тримати коліна стулені й накручувати волосся на бігуді. За свої гріхи,— якщо в тебе є гріхи,— поспав би ти колись, портрете, в одному ліжку з дівчиною, яка накрутила волосся на бігуді, щоб завтра бути гарною! Не сьогодні, а саме завтра. Сьогодні вони ніколи не стараються бути гарними. А от завтра — інша річ. Завтра треба витримати конкуренцію.

А Рената,— тобто ти сама,— спить собі, нітрохи не дбаючи про своє волосся. Воно розсипалося по подушці, її пишне темне шовковисте волосся — скільки з ним мороки: його завжди забуваєш розчесати, незважаючи на всі повчання гувернантки.

Я немов бачу, як вона йде вулицею легким, широким кроком, вітер вільно куйовдить її волосся, а груди випинаються під светром, і потім я бачу ночі в Техасі, гнітючі, ніби накручені на металеві бігуді.

Не коли мене тими залізячками, моя кохана,— сказав він портретові,— а я вже відплачу круглими, повноцінними срібними доларами або ще чимось.

«Знов грубіяниш»,— подумав він.

І раптом заговорив до портрета вже зовсім по-панібратському:

— Ти така з біса гарна, що аж моторошно. Та через тебе ще й за грати потрапиш. Рената все-таки старша за тебе на два роки. А тобі ж нема ще й сімнадцяти.

Чому вона не може стати моєю, чому я не можу любити її й пестити, чому не можу сплодити з нею п'ятеро синів, а потім розіслати їх на п'ять сторін світу, хоч би де ті сторони були? Не розумію. Така вже, мабуть, мені випала карта. А може, перетасуєш колоду, банківнику?

Ні, карти здають тільки один раз, і ти береш їх і починаєш грати. І я міг би виграти, якби мені дісталося щось більш-менш путяще,— сказав він портретові, але той лишався незворушний.

Портрете,— сказав він,— відвернися, будь трохи скромніший. Я зараз скупаюся під душем та поголюся,— чого тобі ніколи не доведеться робити,— а потім одягну мундир і піду прогуляюся по місту, хоч іще дуже рано.

І він встав з ліжка, обережно ступив на хвору ногу, яка в нього завжди боліла. Пораненою рукою вимкнув настільну лампу. В кімнаті було вже видно, і він уже цілу годину марно палив електрику.

Він пошкодував за цим — йому завжди завдавали жалю його помилки. Він пройшов повз портрет, мимохідь глянувши на нього, і став дивитися на себе в дзеркало. Скинувши піжаму, він розглядав себе критичним оком.

— Ех ти, нікчемне старе луб'я,— сказав він дзеркалу. Портрет — це було минуле, а дзеркало — реальність, сьогоднішній день.

«Черево не відвисле,— сказав він подумки.— Груди теж нічого, як не рахувати хворого м'яза всередині. Ну що ж, кого ведуть на страту, того й повісять, а чи на радість, чи на горе — там буде видно.

Тобі ж уже півсотні стукнуло, старий шкарбане! Іди під душ, гарненько розітрись, а потім одягнеш свій мундир. Тобі подаровано ще один день».

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Полковник підійшов до конторки у вестибюлі, але портьє ще не було на місці. Чергував нічний швейцар.

— Чи не могли б ви покласти дещо в сейф?

— Ні, полковнику. Ніхто не має права відчиняти сейф, поки не прийде заступник управителя або портьє. Але в себе я сховаю все, що завгодно.

— Дякую. Не треба,— сказав полковник і поклав адресований на своє ім'я конверт з емблемою «Грітті», де лежали самоцвіти, у внутрішню ліву кишеню френча.

— У нас тут тепер не буває великих крадіжок,— сказав нічний швейцар. Ніч була довга, і його тішила ця розмова.— Та ніколи й не було. От тільки погляди бувають різні, і політика також.

— А як вам теперішня політика? — спитав полковник; він теж почував себе самотнім.

— Та така, як і слід було сподіватися.

— Зрозуміло. Ну, а як ваші справи?

— По-моєму, непогано. Може, й не так добре, як минулого року. Та все-таки непогано. Нас побили на виборах, і тепер треба трохи перечекати.

— А ви самі щось робите?

— Як вам сказати. Політика в мене більше для душі. Звісно, я вірю в неї й розумом, але мені бракує політичного розвитку.

— Якби ви його мали, то політика була б вам не до душі.

— Може, й так. А в армії займаються політикою?

— Ще й як,— сказав полковник.— Але інакше, ніж ви собі уявляєте.

— Ну, тоді краще про це не говорити. Я не хотів нічого у вас випитувати.

— Я ж перший спитав, я сам завів цю розмову. Ми просто балакаємо собі. Ніхто ні в кого нічого не випитує.

— Та певне. Ви, полковнику, зовсім не схожі на інквізитора. Я знаю про ваш Орден, хоч і не належу до нього.

— Ви можете стати кандидатом у його члени. Я поговорю з *Gran Maestro.*

— Ми з ним із одного міста, але з різних районів.

— Місто у вас гарне.

— Розумієте, полковнику, я політично так погано розвинений, що всіх порядних людей вважаю порядними.

— Згодом це минеться,— запевнив його полковник.— Не журіться. У вас молода партія, тож не дивно, що ви іноді помиляєтеся.

— Прошу вас, не треба так казати.

— Рано-вранці можна й пожартувати.

— Скажіть, полковнику, а що ви думаєте про Тіто?

— Багато дечого. Та він мій найближчий сусід. А я не люблю розпускати плітки про сусідів.

— Але мені хотілося б знати...

— Як припече, то знатимете. Невже ви не розумієте, що на такі питання не відповідають?

— А я сподівався, що відповідають.

— І даремно,— сказав полковник.— В усякому разі, не в моєму становищі. Я можу вам тільки сказати, що в містера Тіто безліч турбот.

— Ну, це я вже зрозумів,— відказав швейцар; насправді він був іще хлопчисько.

— Ще б пак,— сказав полковник.— Для цього не потрібна велика мудрість. Ну, бувайте, я хочу прогулятися — заради печінки і взагалі.

— До побачення, полковнику. *Fa brutto tempo* [1].

— *Bruttissimo* [2],— сказав полковник, затягнув тугіше пояс плаща, розправив плечі, обсмикнув поли і вийшов надвір, назустріч вітру.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Полковник сів у гондолу, яка за десять чентезімі перевозила пасажирів через канал, заплатив заяложеною асигнацією і втиснувся у гурт людей, приречених усе життя вставати вдосвіта.

---

[1] Сьогодні погана погода *(італ.).*

[2] Поганюща *(італ.).*

Він озирнувся на «Грітті» й побачив вікна своєї кімнати; вони й досі були відчинені. Дощем не пахло, але з гір віяв той самий рвучкий, пронизливий, холодний вітер. Люди в гондолі аж посиніли з холоду, і полковник подумав: «От би видати їм усім по такому вітрозахисному плащу, як у мене. Господи, кожний офіцер, який носить такий плащ, знає, що він не захищає від дощу; цікаво, хто на цьому наживається?

Справжнього дощовика вода не пройме. А ці страшенно протікають, зате який-небудь спритний шахрай увіпхнув свого синочка до Гротона, а може, і до Кентербері, де вчаться діти заможних військових постачальників.

Кому ж із моїх товаришів офіцерів він ткнув у лапу? Хто серед нас бере хабарі? Напевне,— подумав полковник,— він не один. Напевне, таких є чимало. Ач, як розпатякався — мабуть, не виспався як слід. Від вітру ж вони все-таки захищають. Дощовики! Тільки й слави, що дощовики!»

Гондола пристала до причалу на тому боці, і полковник став дивитися, як одягнені в чорне люди вилазять із чорної тарадайки. «Яка ж це тарадайка? — подумав він.— У тарадайки мають бути колеса чи принаймні гусениці.

Яка нісенітниця лізе мені в голову? — думав він.— Особливо сьогодні вранці. А бували ж і в мене розумні думки, коли доводилося важити життям».

Він дістався до найвіддаленішої частини міста, що виходила на Адріатику,— ці квартали він любив найбільше. Ідучи вузенькою вуличкою, він вирішив не рахувати, скільки промине завулків і мостів, а потім зорієнтуватися і вийти просто до ринку, жодного разу не заблукавши в глуху вулицю.

Для нього це була така сама гра, як для інших людей пасьянс. Але вона мала ту перевагу, що можна було рухатися, розглядати будинки, крамниці, тратторії та стародавні палаци. Якщо любиш Венецію, це чудова гра.

Так, це щось ніби *solitaire ambulante* [1], а виграєш утіху для серця і очей. Якщо вийдеш до ринку в цій частині міста і ні разу не зіб'єшся з дороги, то ти виграв. Але не можна йти найкоротшим шляхом і не можна нічого рахувати.

По той бік каналу гра полягала в тому, щоб, вийшовши з «Грітті», попасти прямо на Ріальто через Фондаменте Нуове.

Звідти можна було піднятися на міст, перейти його і спуститися до ринку. Ринки полковник любив найбільше. В кожному місті він насамперед відвідував ринки.

Раптом він почув, як двоє юнаків кепкують з нього за його спиною. Він визначив їхній вік по голосу і не озирнувся, але

[1] Мандрівний пасьянс *(франц.)*.

намагався на слух зберегти дистанцію перед поворотом, щоб обернутися й подивитись, що це за люди.

«Вони йдуть на роботу,— вирішив він.— Може, це колишні фашисти, а може, хтось інший, а може, просто люблять почесати язика. Але вони явно хочуть мені дошкулити. І справа не лише в тому, що я американець,— їм не до вподоби я сам, моя сивина, те, що я трохи накульгую, мої армійські чоботи. (Такі молодчики не визнавали зручних армійських чобіт. Вони любили чоботи з підківками, що лунко відбивали крок на бруківці і блищали як дзеркало).

І плащ мій, на їхню думку, дуже незграбний. А тепер вони завели мову про те, чого це я вийшов з дому так рано, і ладні побитися об заклад, що я вже не мужчина».

Дійшовши до рогу, полковник круто звернув ліворуч, подивився, з ким йому доведеться мати справу, зміряв очима відстань, і, коли юнаки обігнули апсиду церкви Фрарі, полковника ніде не було видно. Він стояв у глухому куті за апсидою стародавньої церкви, а коли вони порівнялися з ним, вийшов із своєї схованки, засунувши руки в кишені дощовика, і повернувся до них — він сам, і дощовик, і два кулаки в кишенях.

Вони зупинилися, і він подивився їм обом у вічі, і посмішка його нагадувала оскал мерця — старий, випробуваний спосіб. Потім він поглянув на їхні ноги,— таким типам завжди дивишся на ноги, адже вони носять такі вузькі черевики, що, коли їх зняти, побачиш самі мозолі. Не промовивши ні слова, полковник сплюнув на брук.

Обидва молодчики — а вони і справді були фашисти,— дивилися на нього з ненавистю і ще з якимсь почуттям. Потім вони подалися геть, наче болотяні птахи, високо піднімаючи ноги, мов ті чаплі, і водночас нагадуючи чимось ібісів у польоті; вони раз у раз люто оглядалися назад, сподіваючись, що останнє слово буде за ними, коли вони відійдуть на безпечну відстань.

«Шкода, що їх було не десять проти одного,— подумав полковник.— Тоді б, може, вони наважилися затіяти бійку. А втім, не слід судити їх дуже суворо,— вони ж переможені.

Але поводилися вони вкрай непристойно з людиною мого рангу й віку. До того ж було безглуздо думати, що жоден п'ятдесятирічний полковник не розуміє їхньої мови. І безглуздо було думати, що старий піхотинець не схоче битися рано-вранці, якщо їх усього двоє проти одного.

Мені було б неприємно битися в цьому місті, я так його люблю. Я, звичайно, постарався б уникнути цього. Та невже ці погано виховані юнаки не бачили, з ким мають справу? Невже вони не знають, чому людина починає так кульгати? Невже не помітили всіх тих ознак, за якими колишнього фронтовика впізнаєш

так само легко, як рибалку — по рубцях на долонях від жилки, якою тягнуть з води велику рибину.

Правда, вони бачили лише мою спину, зад і ноги в чоботях. Але й цього досить. Та, може, в мене змінилася хода? А втім, коли я подивився на них і подумав: кінець вам обом! — вони начебто зрозуміли мене. І то дуже добре.

Чого варте людське життя? У нас в армії — десять тисяч доларів, коли ти застрахований. Але до чого це? Ага, я якраз думав про це, коли з'явилися оті молодчики,— думав, скільки грошей я зберіг своєму урядові тоді, коли всілякі негідники допалися до державного корита.

Так,— сказав він сам до себе,— а скільки грошей пустив ти за вітром біля Шато, рахуючи по десять гіней за голову? Та, здається, цього ніхто, крім тебе самого, так і не зрозумів. А тепер нема чого їм пояснювати. Начальство любить усе скидати на воєнну удачу. В армії знають, що на війні всяке буває. Роби, як наказують, не зважаючи ні на які втрати,— і ти герой.

Господи,— подумав він,— як мені тяжко посилати людей на забій. Але наказ є наказ, і його мусиш виконувати. А от помилки не дають тобі потім спокою. Та на біса згадувати про них! Від цього нікому не полегшає. Але думки іноді як обсядуть тобі голову... Та як почнуть тебе гризти...

Ану веселіше, хлопче! — подумав він.— Згадай, який при тобі капітал, а ти мало не встряв у бійку. Якби тобі перепало, вони напевне обнишпорили б твої кишені. Ти вже нікого не звалиш з одного маху оцими руками, а зброї в тебе нема.

Отож годі сумувати, хлопче. Хлопче, чи старигане, чи полковнику, чи генерале-невдахо. Ось ми вже й дочвалали до ринку, а ти й не помітив.

Погано, коли не помічаєш, що діється навколо тебе»,— додав він подумки.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Він любив цей ринок. Тут і голці ніде було впасти, люди юрмилися у сусідніх завулках, і тиснява стояла така, що важко було не штовхнути когось ненароком, і щоразу, як ти зупинявся, щоб подивитися, купити чи просто прицінитись, ти утворював *îlot de résistance* [1] перед фронтом ринкової атаки покупців.

Полковник любив розглядати величезні гори сирів і довжелезних ковбас. «А у нас в Америці гадають, ніби *mortadella* — це сосиски»,— подумав він.

[1] Вогнище опору *(франц.)*.

Він звернувся до жінки в ятці:

— Будь ласка, дайте мені покуштувати отої ковбаси. Малесенький шматочок.

Вона сердито і водночас любовно відрізала тонесеньке, як папір, кружальце, і, поклавши його в рот, полковник відчув смак задимленої, приперченої свинини; цих кабанів, мабуть, відгодовували жолудями в гірських лісах.

— Я візьму двісті п'ятдесят грамів.

Сніданки, якими барон годував мисливців, були спартанськими, і полковник поважав цей звичай, бо знав, що на полюванні не слід наїдатися. Але йому хотілося додати до сніданку цю ковбасу і поділитися нею з човнярем та єгерем. Пес Боббі теж отримає шматочок,— скільки разів він промокне до кісток і хоч і тремтітиме з холоду, та все одно слухняно лізтиме в воду.

— А кращої ковбаси у вас нема? — спитав він жінку.— Тієї, що ви приберігаєте для своїх постійних покупців?

— Кращої за цю не буває. Інша є, самі бачите. Але ця найкраща.

— Тоді дайте мені ще сто грамів жирної і без перцю.

— У мене є й така,— відповіла жінка.— Іще не влежалася як слід, але якраз те, що вам треба.

Ця ковбаса призначалася для Боббі.

В Італії, де найбільший злочин — набути слави дурня і де стільки людей живуть надголодь, краще не казати, що ви купуєте ковбасу для собаки. Можна дати йому шматок дорогої ковбаси на очах у людини, що заробляє собі на хліб і добре розуміє, як собаці лізти у воду взимку. Але ніхто, крім дурнів та скоробагатьків-мільйонерів, що нажилися на війні та післявоєнних труднощах, не стане хвалитися, для чого він купує ту ковбасу.

Полковник заплатив за ковбасу і подався далі, вдихаючи пахощі смаженої кави та розглядаючи жирні окости в м'ясних крамничках, ніби картини фламандських художників,— їхніх імен ніхто не пам'ятає, але вони досконало зобразили на полотні все те, що можна вполювати або з'їсти.

Ринок нагадує добрий музей, на зразок Прадо чи Академії, подумав полковник.

Він пройшов завулками у рибний ряд.

Тут просто на слизьких плитах або в кошиках та ящиках з мотузяними ручками лежали сіро-зелені омари з червонястим полиском, що віщував їхню смерть в окропі. «Їх піймали обманом,— подумав полковник,— он навіть клешні позв'язували».

Були тут маленькі камбали, кілька тунців та пеламид. Ці окаті риби з морських глибин зберігають гідність навіть у смерті; вони скидаються на торпеди, подумав полковник.

Їх би ніколи не піймали, якби не їхня ненажерливість. Бідолашні камбали для того й живуть на мілководді, щоб годувати людину. А ці блукаючі міни тримаються у блакитних глибинах і величезними табунами мандрують морями та океанами.

«І чого тільки не лізе тобі в голову,— подумав полковник.— Ану подивімося, що тут іще є...»

Було тут безліч вугрів, іще живих, хоч вони і втратили віру в своє вміння викрутитися. Були тут і м'ясисті рачки, з яких готують *scampi brochetto* — вони із шкварчанням смажаться на рожні, схожому на рапіру, що в Брукліні згодився б колоти лід. Були тут і невеличкі білувато-сірі креветки, які теж чекали своєї черги, щоб попасти в окріп і здобути безсмертя; їхню легеньку шкаралупу відплив понесе Великим каналом.

«Моторна креветка з довгими щупальцями, як вуса в того старого японського адмірала, приходить сюди, щоб померти заради нашої втіхи,— подумав полковник.— О, божа креветко, майстре відступу, у тебе ж така чудова розвідка — ці дві тоненькі антени, чого ж вона не донесла тобі, які небезпечні вогні та сіті?

Мабуть, через недогляд»,— подумав він.

Він роздивлявся гори маленьких черепашок, з гострими, мов лезо, краями,— їх треба їсти сирими, якщо у вас іще діє щеплення проти черевного тифу.

Він обійшов увесь ряд і, зупинившись коло одного з продавців, запитав, де піймали його молюсків. Їх наловили в чудовому місці, куди не виходять каналізаційні труби, і полковник попросив відкрити йому півдюжини. Випивши сік, він повирізував м'якуш кривим ножем, якого дав йому продавець. Той віддав йому ніж, добре знаючи, що полковник упорається з молюсками краще за нього самого.

Полковник заплатив за молюсків якусь мізерію — проте куди більше, ніж дісталося рибалкам, що піймали молюсків, а тоді подумав: «Тільки погляну ще на річкову рибу — і назад до готелю».

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Полковник вернувся до «Грітті-паласу». Він розплатився з гондольєрами і зайшов у вестибюль: сюди вітер не завівав.

Провести гондолу від ринку Великим каналом можна було лише вдвох. Обидва гондольєри щосили налягали на весла, і полковник заплатив їм, що належало, і навіть трохи більше.

— Мені ніхто не дзвонив? — спитав він у чергового портьє.

Портьє — розумний, жвавий, гостролиций блондин — був ду-

же чемний, але без найменшої догідливості. На лацканах синьої ліврей він скромно носив емблему своєї посади — схрещені ключі. Він — портьє. «Це щось ніби капітан,— думав полковник.— Офіцер, але не з благородних. За давніх часів він був би сержантом; зате йому доводиться мати справу з високим начальством».

— Пані вже двічі дзвонила,— сказав портьє по-англійському. «Чи як там називається мова, якою ми говоримо,— подумав полковник.— Нехай буде англійська. Оце й, мабуть, усе, що у нас від них лишилося. Тож дозвольмо вже їм зберегти стару назву. Хоч, певне, Стаффорд Кріппс скоро й мову видаватиме на картки».

— Будь ласка, швиденько з'єднайте мене з нею,— попросив він портьє.

Портьє набрав номер.

— Ви можете поговорити звідси, полковнику,— сказав він. Я вже вас з'єднав.

— Швидко!

— Заходьте в кабіну,— запросив портьє.

Зайшовши в кабіну, полковник узяв трубку й за звичкою сказав:

— Полковник Кантуелл слухає.

— Річарде, я вже дзвонила двічі. Мені сказали, що ти вийшов. Куди ти ходив?

— На ринок. Ну як ти там, моя лялечко?

— Усі ще сплять, і ніхто нас не почує, тож нехай буде лялечка, хоч би що воно означало.

— Як тобі спалося?

— Приснилося, ніби я ковзаю в темряві, як на лижах. А може, й не на лижах, але в темряві.

— Це й мало тобі приснитися. Чому ти прокинулась так рано? Навіть злякала портьє.

— Мабуть, це нескромно, але чи скоро я тебе побачу? І де саме?

— Де хочеш і коли хочеш.

— Самоцвіти ще в тебе? Чи добре тобі було з міс Портрет?

— Так, так. Самоцвіти в моїй лівій верхній кишені, а кишеня застебнута. З міс Портрет ми балакали ввечері і вдосвіта, вона мені дуже скрасила життя.

— Ти її любиш більше за мене?

— Я поки що нормальна людина. Хоч, може, це просто похвальба. Але вона чарівна.

— Де ми зустрінемося?

— Давай поснідаємо в кафе «Флоріан», на правому боці площі. Площу, мабуть, залило водою, і буде на що подивитись.

— Хочеш, я прийду туди через двадцять хвилин?

— Хочу,— сказав полковник і повісив трубку.

Він вийшов з кабіни, і раптом йому стало погано, а потім здалося, ніби диявол загнав його в залізну клітку — в Залізну Діву, а може, в Залізну Легеню; обличчя його посіріло, він насилу доплентався до конторки портьє і сказав по-італійському:

— Доменіко, будь ласка, дайте мені води.

Портьє пішов, а він прихилився до конторки, важко відсапуючись. Він стояв нерухомо, не тішачи себе ніякими ілюзіями. Та ось вернувся портьє зі склянкою води, і полковник прийняв чотири таблетки замість прописаних двох, весь обм'яклий, наче втомлений яструб.

— Доменіко,— обізвався він.

— Прошу?

— У мене тут, у конверті, є одна річ. Ви не можете покласти її до сейфа? Зажадати її від вас можу або я сам — особисто чи листовно,— або та особа, що оце розмовляла зі мною по телефону. Дати вам письмове розпорядження?

— Ні. Не треба.

— А що, як з вами трапиться щось? Ви ж не безсмертний, правда?

— Та певне,— відказав портьє.— Але я все запишу, а крім мене, є ще управитель та його помічник.

— Обидва порядні люди,— підхопив полковник.

— Може, ви краще сядете, полковнику?

— Не хочу. То тільки старенькі дідки та бабусі в якому-небудь пансіоні сидять цілими днями. Ви хіба сидите?

— Ні.

— Я можу перепочити стоячи або спершись об якесь кляте дерево. Мої співвітчизники завжди норовлять десь примоститися чи навіть прилягти. А щоб не скиглити, жують заспокійливі галети.

Він говорив без угаву, щоб усе швидше минулося.

— Невже у вас роблять такі галети?

— Так. У них кладуть якийсь засіб, щоб не нервуватися. Щось ніби атомна бомба зворотної дії.

— Не може бути!

— Ну, у нас є такі військові таємниці, що про них тільки генеральські дружини розповідають одна одній! Заспокійливі галети — це ще дрібниці! Наступного разу ми засиплемо всю Венецію бактеріями з висоти п'ятдесят шість тисяч футів. І нічого тут не вдієш,— сказав полковник.— Вони тобі сибірську язву, а ти їм іншу заразу!

— Який жах!

— Страхіття,— запевнив полковник.— Нечуване й небачене. Про це сповіщали в пресі. Зате в цю годину ви зможете почути

по радіо голос принцеси Маргарет — вона проспіває вам американський гімн. Я думаю, це ми влаштуємо. Голос у неї не дуже сильний. Колись ми й не такі чували. Але ж тепер усюди шахрайство, і радіо самé робить голоси. А гімн «Зоряний прапор» підтримає вас аж до самісінького кінця.

— Ви гадаєте, що вони справді скинуть оті бацили?

— Ні. Мабуть, не наважаться.

Від гніву, від болю, від почуття безпорадності полковник поводився, мов генерал, але, прийнявши таблетки, він трохи одійшов і лагідно сказав:

— Чао, Доменіко!

Вийшовши з «Грітті», він підрахував, що йому треба дванадцять з половиною хвилин, щоб дістатися до кафе, де він мав зустрітися із своєю коханою, хоч вона, мабуть, трохи спізниться. Він ішов обережно, розміреним кроком. Проте мости давалися йому нелегко.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

В точно призначений час його кохана вже сиділа за столиком. В різкому ранковому світлі, що осявало залиту водою площу, дівчина була чарівна, як завжди. Вона сказала:

— Річарде, сядь. Тобі недобре? Скажи!

— Що ти! — заперечив полковник.— Диво ти моє!

— Ти обійшов усі наші місця на ринку?

— Не всі. Я не ходив туди, де продають диких качок.

— Спасибі.

— Нема за що,— сказав полковник.— Я ніколи не ходжу туди без тебе.

— Ти гадаєш, мені не слід їхати на полювання?

— Ні. Певне, що ні. Якби Альваріто хотів, він запросив би тебе.

— Він міг не запросити мене саме тому, що хотів цього.

— Може, й так,— сказав полковник, обмірковуючи це припущення.— Що ти їстимеш?

— Тут нікудишні сніданки, та й площі я не люблю, коли її заливає водою. Вона стає такою похмурою, і голубам нема де сісти. Гарно тут по обіді, коли довкола бавляться дітлахи. Може, поснідаємо в «Грітті»?

— Тобі хочеться туди?

— Так.

— Гаразд. Поснідаємо там. Але я вже попоїв.

— Справді?

— Я вип'ю кави з теплими слойками або хоч у руках їх потримаю. А ти голодна?

— Страшенно,— щиро призналася вона.

— Тоді ми поснідаємо за всіма правилами,— сказав полковник.— Тобі саме слово «сніданок» стане осоружне.

Коли вони йшли, вітер дмухав їм у спину, і волосся її лопотіло, наче прапор. Притискаючись до нього, вона спитала:

— Ти й досі любиш мене в різкому холодному світлі венеціанського ранку? Правда ж, воно різке і холодне?

— Я дуже люблю тебе, хоч воно холодне й різке.

— Я любила тебе цілу ніч, коли ходила у темряві на лижах.

— Як же це тобі вдавалося?

— Лижня була така, як і завжди, тільки стояла темрява, і сніг був темний, а не білий.

— І ти йшла на лижах цілу ніч? Скільки ж ти пройшла?

— Ні, не цілу. Потім я міцно спала, а прокинулась зовсім щасливою. Ти був поряд зі мною і спав, як дитина.

— Я не був з тобою, і я не спав.

— Зате зараз ти зі мною,— сказала вона і ще міцніше пригорнулася до нього.

— І ми майже дійшли.

— Так.

— А я тобі вже казав, що кохаю тебе?

— Казав. Але скажи ще раз.

— Я кохаю тебе,— мовив він.— Кажу це відверто і цілком офіційно.

— Кажи як хочеш, аби лиш це була правда.

— Оце розумна думка! — сказав він.— Ти добра, славна і гарна дівчина.— Повернися на мосту в профіль і хай вітер куйовдить твоє волосся.

— Ну, це дуже легко,— сказала вона.— Отак?

Він подивився й побачив її профіль, вранішню свіжість здорової шкіри, груди, обтягнені чорним светром, примружені від вітру очі, і сказав:

— Так, так.

— От і добре,— сказала вона.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Gran Maestro посадив їх за столик біля вікна, що виходило на Великий канал. У ресторані, крім них, нікого не було.

Вигляд у *Gran Maestro* був зранку радісний і вдоволений. За ніч він забував про свою виразку, та й про серце також. Коли в нього нічого не боліло, він не думав про біль.

— Мій товариш розповідав, що ваш рябий співвітчизник снідає в ліжку,— повідомив він полковника.— Правда, можуть прийти кілька бельгійців. «Найхоробріші з них були бельги»,— процитував він.— Є ще в нас і парочка *pescecani* — самі знаєте, звідки їх принесло. Але вони дуже стомилися і, мабуть, їстимуть, як свині, в своєму номері.

— Ви чудово доповіли обстановку,— сказав полковник.— Але річ у тім, *Gran Maestro*, що я вже поснідав у себе в номері, як той рябий і ваші *pescecani*. А от ця пані...

— Панночка,— поправив його *Gran Maestro*, широко всміхаючись. Настрій у нього був добрий, бо день іще тільки починався.

— Ця панночка хоче поснідати так, щоб назавжди відбило охоту снідати.

— Розумію,— відказав *Gran Maestro*; він поглянув на Ренату, і серце підстрибнуло у нього в грудях, наче дельфін у морі. Незвичайне відчуття, якого на цьому світі небагатьом випадає зазнати.

— Що ти їстимеш, доню? — спитав полковник, милуючись її ранковою, нічим не прикрашеною смаглявою вродою.

— Усе, що є.

— Може, ти все-таки щось підкажеш?

— Чай замість кави і все, що *Gran Maestro* приберіг для мене.

— Вчорашнім, доню, я не збираюся вас годувати,— сказав *Gran Maestro*.

— Донею зову її тільки я.

— Я сказав це від щирого серця... Ми можемо *fabricar*[1] *rognons*[2], засмажені з печерицями. Печериці назбирали люди, яких я добре знаю. Або виростили у вогкому льосі. Можу подати омлет з трюфелями — їх вирили дуже благородні свині. І канадську грудинку, що прибула із самої Канади.

— Байдуже звідки,— сказала дівчина, усміхаючись і не тішачи себе марними сподіваннями.

— Байдуже звідки,— поважно повторив полковник.— Хто-хто, а я це добре знаю. Та вже годі жартувати. Нумо їсти!

— Хоч, може, це й нескромно, але я й сама не від того.

— А мені принесіть флягу вальполічелли.

— І більш нічого?

— Порцію грудинки, якщо вона справді з Канади,— сказав полковник.

Він глянув на дівчину, бо тепер вони лишилися самі, і спитав:

---

[1] Приготувати *(іспан.)*.

[2] Нирки *(франц.)*.

— Ну, як ти, серденько?

— Страшенно хочу їсти. Але я дуже вдячна тобі, що ти сьогодні добрий так довго.

— Це було неважко,— сказав полковник по-італійському.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Вони сиділи за столиком і стежили за грою миготливого вранішнього світла на каналі. Тепер, на сонці, вода із сірої зробилася жовто-сіра, а хвилі котилися назустріч відпливу.

— Мама каже, що не може довго жити в місті, бо тут нема зелені,— мовила дівчина.— Через це вона і їде на село.

— Через це всі їздять на село,— сказав полковник.— Ми могли б і тут насадити дерев, якби знайшли будинок з пристойним садом.

— Я найбільше люблю ломбардські тополі й платани, але я на цьому погано розуміюся.

— Я теж їх люблю, та мені подобаються й кипариси й каштани. Їстівні каштани і кінські, що ростуть в Англії. Але справжніх дерев, доню, ти не побачиш, поки ми не поїдемо до Америки. Отоді ти подивишся на білу й на жовту сосну.

— А ми побачимо їх під час нашої подорожі, коли зупинятимемося біля заправочних, чи громадських станцій, чи як вони там називаються?

— Готелі й туристські пансіонати,— сказав полковник.— Ми зупинятимемося там лише на ніч.

— Мені страшенно хочеться під'їхати до громадської станції, брязнути грішми об стіл і гукнути: «Гей, Маку, заправ-но машину!» — як це робиться в усіх американських романах та фільмах.

— Їх називають заправочні станції.

— А що ж таке громадська станція?

— Це куди ти йдеш... ну...

— О...— сказала дівчина й почервоніла.— Пробач, будь ласка. Мені так хочеться навчитися твоєї мови. Але я, певно, ще довго ляпатиму щось не до ладу, як ти часом по-італійському.

— Наша мова дуже легка. І чим далі на Захід, тим вона легша й безцеремонніша.

Gran Maestro приніс сніданок, і навіть з-під срібних покришок до них долинули пахощі смаженої грудинки й нирок, змішані із ледь чутним духом грибів.

— Виглядає все це просто чудово,— сказала дівчина.— Дякую вам, *Gran Maestro*. Хочеш, я буду говорити по-американському? — спитала вона полковника.— Ану, друзяко, вали все

сюди! — гукнула вона, штрикнувши рукою, наче рапірою. Знамените їдло!

Gran Maestro відповів:

— Дякую, пані.

— Як краще сказати, «їдло» чи «жертя»? — спитала дівчина в полковника.

— Однаково.

— А на Заході так говорили, коли ти був малий? Що там кажуть за сніданком?

— Сніданок подавав сам кухар. Він казав: «Ану трощіть, сучі діти, а то викину все в помийницю!»

— Треба запам'ятати на майбутнє. Коли до нас приїде англійський посол із своєю нудною дружиною, я підучу лакея, й він оголосить: «Ану трощіть, сучі діти, а то викину все в помийницю!»

— Гостей наче вітром змете,— сказав полковник.— Зате експеримент буде цікавий!

— Навчи мене, що сказати по-справжньому, по-американському, отому рябому, якщо він тільки з'явиться. Я тихенько шепну йому на вухо, ніби призначаю побачення, як колись робили дами.

— Це залежить від того, який у нього буде вигляд. Коли дуже кислий, шепни йому: «Гей, Маку! А ще хвалився, мовляв, я хлопець хоч куди!»

— Чудово! — вигукнула вона і повторила фразу, наслідуючи Іду Люпіно.— А можна це сказати *Gran Maestro*?

— Чом ні!

Той підійшов і чемно нахилився до них.

— Гей, Маку! А ще хвалився, мовляв, я хлопець хоч куди! — вигукнула дівчина.

— А й справді,— відказав *Gran Maestro*.— Спасибі, що ви так одверто нагадали мені про це.

— А коли той тип прийде і ти захочеш поговорити з ним після того, як він поснідає, шепни йому на вухо: «Витри з бороди яєчню, Джеку, та вимітайся геть!»

— Я запам'ятаю і потренуюся дома.

— А що ми робитимемо після сніданку?

— Може, піднімемось нагору й роздивимося портрет при денному світлі: а що, як він нічого не вартий, я хочу сказати — не гарний.

— Ходімо,— сказав полковник.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Полковник боявся застати розгардіяш у своєму номері, але, на щастя, його вже прибрали.

— Ану стань поряд,— сказав він. І, похопившись, додав: — Будь ласка!

Вона стала коло портрета, і полковник поглянув на них з того місця, звідки дивився вночі.

— Годі й порівнювати,— сказав він.— Я не кажу про схожість. Дуже схожі.

— А ти що, хотів нас порівняти? — спитала дівчина, закинувши голову: на ній був той самий чорний светр, що й на портреті.

— Та ні. Але вчора ввечері і рано-вранці я розмовляв з портретом, наче з тобою.

— Дуже мило! Виходить, з нього була якась користь.

Вони тепер уже лежали на ліжку, і дівчина спитала:

— Ти ніколи не зачиняєш вікон?

— Ні. А ти?

— Лише тоді, коли йде дощ. Виходить, ми схожі.

— Не знаю. Ми не мали доброї нагоди це перевірити.

— Ми взагалі ні на що не мали доброї нагоди. Та хай там як, а все-таки я знаю тебе.

— Ну, а що це тобі дало? — спитав полковник.

— Я над цим не замислювалася. Та, мабуть, щось краще, ніж звичайно дає.

— Отож. На цьому й зупинимось. Хоч я й не звик задовольнятися малим, але іноді доводиться.

— А що тебе засмучує найбільше?

— Коли мені наказують,— відказав він.— А тебе?

— Ти.

— Я не хочу засмучувати тебе. Я частенько бував найпослідущим сучим сином. Але ще нікому не завдавав горя.

— Окрім мене, горе моє.

— Гаразд,— сказав він.— Нехай буде так.

— Дуже мило, що ти розумієш. Ти сьогодні добрий. Мені соромно, що у нас так виходить... Обійми мене, будь ласка, дуже міцно і не говорімо та й не думаймо про те, що все могло б бути інакше.

— Це, доню, якраз одна з небагатьох речей, які я вмію.

— Ти вмієш багато, багато чого. Не кажи так.

— Авжеж,— сказав полковник.— Умію наступати, вмію відступати, а ще що?

— Ти розумієшся на картинах, на книжках і на житті.

— Це ж дуже просто! Дивись на картини без упереджень, читай книжки чесно і живи, як живеться.

— Не скидай, будь ласка, френча.

— Добре.

— Ти завжди слухаєшся, коли я кажу «будь ласка».

— Бувало, я слухався і без цього.

— Не дуже часто.

— Не дуже,— признався полковник.— «Будь ласка» — дуже милі слова.

— Будь ласка, будь ласка, будь ласка!

— *Per piacere* — це означає «будьте ласкаві». Шкода, що ми не можемо завжди розмовляти по-італійському.

— Можемо, але тільки в темряві. Хоч є такі слова, які краще звучать по-англійському. «Я кохаю тебе, моя остання, справжня і єдина любове»,— процитувала вона.— «Коли бузок востаннє цвів у нас в садку», «З колиски, що гойдається невпинно», «Ану трощіть, сучі діти, а то викину все в помийницю!» Тобі це більше подобається іншою мовою, Річарде?

— Ні.

— Поцілуй мене ще раз, будь ласка.

— Тут «будь ласка» зайве.

— Скоро, мабуть, і я стану зайвою. Якщо ти помреш, то хоч не зможеш мене кинути.

— Ну, це трохи нечемно,— сказав полковник.— Припни свого язика.

— Я стаю нечемою, коли ти нечемний,— відповіла вона.— Ти ж сам хочеш, щоб я хоч трошки скидалася на тебе.

— Я хочу, щоб ти була сама собою. Я люблю тебе всім серцем, щиро й навіки.

— Іноді ти дуже вдало говориш приємні речі. А що, коли це не секрет, у тебе сталося з дружиною?

— Вона була жінка честолюбна, а я дуже часто бував у від'їзді.

— Ти хочеш сказати, що вона покинула тебе через честолюбство, а тебе ніколи не було вдома через твою службу.

— Атож,— відказав полковник, згадуючи минуле майже без гіркоти.— Честолюбства в неї було більше, ніж у Наполеона, а таланту — як у зразкової студентки.

— Хоч би що воно означало,— докинула дівчина.— Але не говорімо про неї. Я шкодую, що запитала. Вона, мабуть, сумує за тобою.

— Ні, вона надто самовпевнена, щоб за кимось сумувати, вона й заміж вийшла, щоб пролізти у військові кола й зав'язати знайомства, корисні для її професії чи то пак для її мистецтва. Вона була журналістка.

— Це така огидна професія! — вигукнула дівчина.

— Твоя правда.

— Як ти міг одружитися з журналісткою, що не схотіла зректися свого ремесла?

— Я ж казав, що у мене в житті бували помилки,— відповів полковник.

— Поговорімо про щось приємне.

— Гаразд.

— Ні, це жахливо! Як ти зважився на таке?

— Не знаю. Я міг би розповісти докладно, та краще облишмо цю розмову.

— Гаразд, облишмо. Все-таки я не думала, що це так жахливо. Ти більше не зробиш такої дурниці?

— Обіцяю тобі, серденько!

— І ти з нею ніколи не листуєшся?

— Звичайно, ні.

— Ти не розкажеш їй про нас? А то вона ще напише про це в газетах.

— Ні. Колись я їй дещо розповідав, а вона про це писала. Але то було в іншій країні. Та й до того ж вона вже вмерла.

— Справді вмерла?

— Безповоротно. Наче Феб Фінікійський. Хоч сама вона ще не знає цього.

— А що, якби ми з тобою зустріли її на П'яцці?

— Я подивився б повз неї і не помітив би її. Хай знає, що вона померла.

— Дякую тобі,— сказала дівчина.— Ти ж знаєш, як важко недосвідченій дівчині змагатися з іншою жінкою чи з пам'яттю про іншу жінку.

— В мене нема іншої жінки,— сказав полковник, і очі його затуманились прикрими спогадами.— І немає пам'яті про іншу жінку.

— Дякую тобі,— знову сказала дівчина.— Коли оце ти дивишся на мене, я вірю, що це правда. Але краще ніколи не дивись на мене так і ніколи не думай так про мене!

— Давай спіймаємо її й повісимо на високому дереві! — запально вигукнув полковник.

— Ні, краще забудьмо про неї.

— Я її вже давно забув,— сказав полковник.

І, як не дивно, це була правда. Дивно тому, що на якусь мить вона з'явилася в кімнаті і мало не зчинила паніки; і це вже справді дуже дивно, подумав полковник. Він-бо знав, що таке паніка.

Але тепер вона пішла, навіки і без вороття, розжалувана й вигнана згідно з рапортом в одинадцяти примірниках, до якого додані три примірники офіційного, завіреного в нотаріуса свідоцтва про розлучення.

— Я її забув,— сказав полковник.

Це була щира правда.

— Я дуже рада,— сказала дівчина.— Не розумію, як її взагалі пустили до готелю.

— А ми таки з тобою схожі,— сказав полковник.— Та годі вже про це, хай йому грець!

— Ну що ж, можеш її повісити, якщо ми через неї не можемо побратися.

— Я її забув,— сказав полковник.— Може, вона роздивиться себе гарненько в дзеркалі й повіситься сама.

— Тепер, коли її вже нема тут, не треба бажати їй зла. Але, як справжня венеціанка, я хотіла б, щоб вона померла.

— І я теж,— сказав полковник.— А що вона не вмерла, то забудьмо її назавжди.

— Назавжди і на віки вічні,— сказала дівчина.— Чи так я сказала? По-іспанському це буде *para siempre*.

— *Para siempre* і таке інше,— додав полковник.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Вони мовчки лежали поруч, і полковник чув, як б'ється її серце. Приємно чути, як б'ється її серце під чорним светром, що їй сплела якась родичка, і відчувати на здоровій руці її темне волосся, довге й важке. «Та хіба ж воно важке,— думав він,— воно ж легесеньке, як пух». Вона лежала, тиха й лагідна, і все, що було їм дароване, міцно єднало їх. Він ніжно й жадібно поцілував її в уста, і все ніби раптом завмерло, і лишилося тільки відчуття нерозривного єднання.

— Річарде,— озвалася дівчина.— Жаль, що в нас усе так виходить...

— А ти ні за чим не шкодуй,— сказав полковник.— Не думай про втрати, доню.

— Скажи ще раз.

— Доню.

— Розкажи мені щось хороше, щоб мені було про що думати весь наступний тиждень, і щось повчальне про війну.

— Облишмо війну.

— Ні. Я повинна більше знати про неї.

— Я теж повинен,— сказав полковник.— Але не про воєнні хитрощі. Якось один наш офіцер на генеральській посаді всілякими підступами роздобув план пересування військ противника. Він знав наперед кожен його крок і провів таку блискучу операцію, що йому віддали під команду куди достойніших людей. Ось чому нас і били якийсь час. А ще через те, що в суботу й неділю ми звикли байдикувати.

— Сьогодні якраз субота.

— Я знаю,— сказав полковник.— Лічити до семи я ще не розучився.

— Чому ти зразу сердишся?

— Неправда. Просто мені вже за п'ятдесят, і я добре знаю, що й до чого.

— Розкажи мені щось про Париж, я люблю цілий тиждень думати про тебе й про Париж.

— Доню, чого в тебе весь час Париж на думці?

— Я була в Парижі і знову поїду туди. Це найпрекрасніше місто в світі після нашого, і мені хочеться знати про нього якнайбільше.

— Ми поїдемо разом, і там я все тобі розповім.

— Добре. А зараз розкажи мені хоч трошки, щоб вистачило на цілий тиждень.

— Здається, я вже розповідав тобі, що Леклерк був високородним пронозою. Дуже хоробрий, дуже пихатий і страшенно честолюбний. Я тобі вже казав, що він помер.

— Так, казав.

— Вважають, що про мертвих не годиться говорити погане. А по-моєму, саме про мертвих треба говорити правду. Я ніколи не говорю про мертвих того, чого не сказав би їм за життя. Навпростець,— додав він.

— Не треба про нього говорити. Я вже розжалувала його подумки.

— То що ж тобі розповісти? Щось барвисте?

— Так, так, будь ласка. В мене дуже поганий смак, я весь час читаю ілюстровані журнали. Та коли ти поїдеш, я цілий тиждень читатиму Данте. І щоранку ходитиму до церкви. Це, мабуть, поможе.

— А перед обідом навідуйся до «Гаррі».

— Гаразд,— сказала вона.— Розкажи щось барвисте.

— А може, краще трошки поспимо?

— Хіба можна спати, коли у нас лишилося так мало часу! Ляжемо ось так,— сказала вона й уткнулася головою йому в шию, під підборіддям, аж він мусив відхилитися назад.

— Ну тоді слухай.

— Дай мені спершу руку. Я відчуватиму її дотик, коли читатиму Данте й робитиму все інше.

— Данте був гидкий тип. Ще гонористіший за Леклерка.

— Атож. Зате писав непогано.

— Так. А Леклерк умів добре воювати.

— Ну, розповідай!

Вона пересунула голову йому на груди, і полковник спитав:

— Чого ти не хочеш, щоб я скинув френча?

— Мені приємно відчувати твої гудзики. Це погано?

— Я був би найпослідущим сучим сином, коли б подумав таке,— сказав полковник.— А у вашій родині хтось воював?

— Усі,— сказала вона.— Завжди. Були й купці, і дожі, ти ж знаєш.

— І всі воювали?

— Всі,— сказала вона.— По-моєму, всі.

— Гаразд. Тоді я тобі розповім усе, що ти захочеш.

— Щось барвисте. Таке, як друкується в ілюстрованих журналах, а то й гірше.

— В «Доменіка дель карр'єре» чи в «Трибуна іллюстрата».

— Іще гірше.

— Спочатку поцілуй мене.

Вона поцілувала його ніжно, міцно, розпачливо, і полковникові було несила думати ні про бої, ні про барвисті чи дивовижні пригоди. Він думав тільки про неї, про те, що вона почуває, про те, як близько життя межує зі смертю в хвилину найвищого блаженства. Але що воно в біса таке, це блаженство, яке в нього звання і до якої частини воно приписане? І чи не муляє їй чорний светр? І звідки вся оця ніжність, і чарівність, і відданість, і висока гідність, і самозречення, і мудрість дитини? Так, ти міг пізнати найвище блаженство, а натомість витяг винову даму.

«Смерть — лайно,— думав він.— Смерть приходить до тебе дрібненькими осколками снаряда, зовні навіть не видно, куди вона ввійшла. Іноді вона жахлива. Вона може прийти з сирою водою, з погано натягненим протимоскітним чоботом чи з гуркотом розпеченого до білого заліза, що не втихав ні на мить. Вона приходить з тихеньким потріскуванням, що передує автоматній черзі. Вона приходить з димучою дугою кинутої гранати і з різким ударом міни.

Я бачив, як вона падає, відірвавшись від бомботримача і описавши в повітрі химерну криву. Вона приходить в оглушливому скреготі металу, коли ламається машина чи просто відмовляє кермо на слизькій дорозі.

Але я знаю, що до більшості людей вона приходить у ліжку, як протилежність кохання. Майже все життя я прожив у її сусідстві і обділяв нею інших. Та що я можу розповісти цій дівчині цього холодного вітряного ранку, отут, у «Грітті-паласі»?

— Що ж тобі розповісти, доню? — спитав він її.

— Все.

— Гаразд,— сказав полковник.— Тоді слухай.

Вони лежали, міцно пригорнувшись одне до одного, на приємно твердуватому, щойно заслaному ліжку, і її голова спочивала на його грудях, а волосся розсипалося по його старій, жилавій шиї; і він розповідав:

— Ми висадилися, не зустрівши великого опору. Справжню зустріч нам готували на березі. Потім ми з'єдналися з парашутним десантом, зайняли й закріпили за собою кілька міст і нарешті взяли Шербур. Це було нелегко, операцію довелось провести дуже швидко; керував нею генерал на прізвисько Блискавичний Джо, ти про нього, мабуть, ніколи й не чула. Добрий генерал.

— Далі, будь ласка. Про Блискавичного Джо ти вже мені розповідав.

— Після Шербура у нас усього було вдосталь. Собі я не взяв нічого, крім адміральського компаса,— в мене тоді була моторка у Чізапікській затоці. Нам тоді дістався весь коньяк німецького інтендантства, а дехто з офіцерів привласнив мільйонів по шість французьких франків, що їх друкували німці. Вони були в обігу ще до минулого року; за долар давали п'ятдесят франків, і ті, кому пощастило переслати їх додому,— через коханок чи ад'ютантів,— добряче нажилися на цьому.

А я не вкрав нічого, крім компаса,— мені здавалося, що на війні не слід красти без потреби: це приносить нещастя. Але коньяк я пив і в вільні хвилини вчився читати отой складнючий компас. Компас був моїм єдиним другом, а телефон поглинав усе моє життя. Дротів у нас було більше, ніж к... у Техасі.

— Далі, далі, тільки, будь ласка, без брутальних слів. Цього слова я не розумію і не бажаю розуміти.

— Техас — великий штат,— сказав полковник.— Ось чому я й згадав його жіноче населення. Не міг же я взяти для прикладу Вайомінг,— народу там усього якихось тридцять, ну щонайбільше п'ятдесят тисяч, а дротів тих було без ліку, ми тільки те й робили, що прокладали їх і згортали, а тоді знов прокладали.

— Далі.

— Перейдімо зразу до прориву,— сказав полковник.— А тобі не нудно?

— Ні.

— Так от, ми почали отой клятий прорив,— сказав полковник, повернувшись до неї. Тепер він уже не розказував, а ніби сповідався.— Першого ж дня налетіла ворожа авіація і скинула оті цяцьки, що збивають з пантелику радар, і наступ відмінили. Все було підготовлене, але його відмінили. Начальству, звичайно, видніше! Ох, і люблю ж я високе начальство — мов ту болячку!

— Розповідай і не сердься.

— Умови, бачте, були несприятливі,— сказав полковник.— Ну, на другий день ми все-таки стали на герць із ворогом, як кажуть наші двоюрідні брати англійці, що неспроможні прорвати навіть мокрий рушник,— отут і з'явилося над нами славне повітряне воїнство.

Коли ми побачили перші літаки, решта ще тільки злітали із своїх гніздечок на поросло́му зеленою травичкою авіаносці, що називається Англією.

Вони аж сяяли, ясні й гарні,— на той час захисну фарбу вже позчищали, а може, її й раніше не було, Точно не пам'ятаю.

Так чи інакше, доню, ключі літаків линули на схід, скільки сягало око. Це нагадувало нескінченний поїзд. Вони летіли високо в небі, краса і гордість! Я навіть сказав своєму начальникові розвідки, що той поїзд можна назвати експресом «Валгалла». Тобі ще не набридло?

— Ні. Я немов бачу перед собою той експрес «Валгалла». У нас тут ніколи не було так багато літаків. Хоч вони й налітали. Досить часто.

— Ми стояли на відстані двох тисяч ярдів від вихідного рубежу. Ти знаєш, доню, що таке дві тисячі ярдів перед атакою?

— Ні. Звідки ж мені знати?

— Ось головна ланка експреса «Валгалла» скинула димові бомби, розвернулась і подалася додому. Бомби влучили точно в ціль — вони ясно показали позиції фріців. У них були гарні позиції, і ми їх ніколи не вибили б звідти, якби не той розкішний фейєрверк, що нам довелось тоді спостерігати.

Ну, а потім чого тільки не скинув той експрес на фріців! Пізніше там усе виглядало, ніби після виверження вулкана, а полонені, яких ми захопили, трусилися, наче в пропасниці. То були хоробрі хлопці з Шостої парашутної дивізії, але вони ніяк не могли отямитися, хоч і старались.

Сама бачиш, бомбування було хоч куди. Саме те, що треба, коли хочеш нагнати ворогові смертельного страху.

Одне слово, доню, дув східний вітер, і дим почало відносити в наш бік. Важкі бомбардувальники бомбили лінію димової завіси, а вона висіла тепер над нами. Отож авіація взялася бомбити нас так само ретельно, як досі фріців. Спочатку це були важкі бомбардувальники, і той, хто там побував, вже не злякається й пекла. Потім, щоб краще підготувати прорив і залишити якнайменше людей з обох боків, налетіли середні бомбардувальники і взялися за тих, хто ще вцілів. Ну, а як тільки експрес «Валгалла» повернув додому, розтягнувшись у всій своїй красі та величі від французького узбережжя через усю Англію, ми кинулися на прорив.

«Якщо у людини є совість,— подумав полковник,— їй не завадить іноді замислитись над тим, що таке авіація».

— Дай мені келих вальполічелли,— попросив полковник, мало не забувши додати: «будь ласка».— Вибач,— сказав він.— Будь ласка, ляж трохи зручніше, цуцику медовий. Ти ж сама попросила, щоб я тобі розповів.

— Я не цуцик медовий. Ти мене, певне, з кимось сплутав.

— Твоя правда. Ти моя остання, щира і єдина любов. Так? Але ж ти справді попросила мене розповісти.

— Будь ласка, розповідай далі,— сказала дівчина.— Я б хотіла бути твоїм цуциком медовим, але не знаю, що для цього треба. Я ж просто дівчина з Венеції і кохаю тебе.

— Хай буде так,— сказав полковник.— Я теж кохаю тебе. А цей вислів я, здається, підхопив десь на Філіппінах.

— Можливо. Але мені б хотілося просто бути твоєю дівчиною.

— Ти ж і є моя дівчина,— сказав полковник.— Уся, з чубка до п'ят.

— Прошу тебе, не будь нечемний,— сказала вона.— Кохай мене і розповідай усе, як було, але не треба брати це так близько до серця.

— Я розповім тобі все, як було,— сказав він.— У всякому разі, спробую, і хай буде, що буде. Коли вже ти цікавишся цим, то краще тобі дізнатися про все від мене, ніж вичитати з якоїсь паскудної книжки.

— Прошу тебе, не будь нечемний. Просто розкажи мені все, як було, і пригорни мене міцніше, і розказуй усе докладно, щоб скинути тягар із серця, якщо це можливо.

— В мене нема ніякого тягаря на серці. Хіба що спогади про те, як важкі бомбардувальники діють заради тактичної мети. Я нічого не маю проти них, коли вони діють правильно,— навіть якщо вони і сіють смерть. Але для підтримки наземних військ потрібна така людина, як Піт Кесада. От хто дав би їм добрячого штурхана під зад.

— Прошу, не треба...

— Якщо ти захочеш кинути таку стару шкапу, як я, той хлопець завжди стане тобі в пригоді.

— Ти зовсім не шкапа, хоч би що воно означало, і я тебе кохаю.

— Дай мені, будь ласка, дві таблетки он з тієї пляшечки і налий келих вальполічелли, який ти так і не налила, і я розповім тобі далі.

— Не треба. Не треба розповідати, я знаю тепер, що це тобі шкодить. А особливо отой експрес «Валгалла». Я ж не інквізиторка, чи як там називають таких жінок. Давай полежимо

тихенько і подивимось у вікно, що там діється на Великому каналі.

— І то правда. Кого обходить ця клята війна!

— Хіба що нас із тобою,— сказала вона й погладила його по голові.— Ось на тобі дві таблетки з квадратної пляшечки. А ось келих вина. Треба буде прислати тобі вина з нашого маєтку. Давай трохи поспимо. Поклади сюди свою руку.

— Здорову чи скалічену?

— Скалічену,— сказала дівчина.— Ту, яку я люблю і згадуватиму цілий тиждень. Я ж не можу взяти її собі, як ти взяв камені.

— Вони лежать у сейфі,— сказав полковник.— Покладені на твоє ім'я,— додав він.

— Давай трохи поспимо і не будемо говорити ані про камені, ані про сумні речі.

— До дідька все сумне,— сказав полковник; очі його були заплющені, голова лежала на чорному светрі, що був йому дорожчий за батьківщину. «Треба ж мати якусь батьківщину,— думав він.— Моя — ось тут».

— Шкода, що ти не президент,— озвалася дівчина.— Ти був би чудовим президентом.

— Президентом? Коли мені було шістнадцять років, я записався в національну гвардію штату Монтана. Але я зроду не носив краватки-метелика і зроду не був галантерейником-банкрутом. У мене нема жодної риси, потрібної президентові. Я навіть опозицію не зміг би очолити, адже мені не треба підкладати під зад телефонні довідники, коли мене фотографують. І я не з тих генералів, що не нюхали пороху. Де там у біса! Я навіть не служив при верховному союзному командуванні. І вкритим сивиною сенатором я теж не буду. Для цього я не досить старий. Адже нами керують усілякі покидьки. Щось схоже на недопитки в пивному кухлі, куди повії накидали недокурків. А на підлозі повно бруду, і на фортепіано бренькає якийсь партач.

— Я не все зрозуміла — я ж бо ще не навчилася як слід по-американському. Але звучить це жахливо. Та ти не сердься. Краще вже я сердитимусь.

— Ти знаєш, що таке галантерейник-банкрут?

— Ні.

— Це не така вже й ганьба. В нашій країні їх чимало. Принаймні по-одному в кожному місті. А я, доню, всього лиш старий солдат, найпослідуща людина в світі. Кандидат до Арлінгтону, якщо мій труп відішлють на батьківщину. Кладовище вибирає родина.

— Арлінгтон гарне місце?

— Не знаю,— сказав полковник.— Мене ще там не ховали.

— А де б ти хотів, щоб тебе поховали?

— Високо в горах,— сказав він, раптом зробивши вибір.— На будь-якій висоті, де ми били ворога.

— Тоді тебе треба поховати на Граппі.

— В якомусь куточку, поритому снарядами, аби тільки влітку там пасли худобу.

— Хіба там пасуть худобу?

— Атож. Худобу пасуть усюди, де росте соковита трава, а дівчата з гірських селищ, міцно збиті дівчата з міцно збитих будинків, що не бояться ні холоду, ні снігу, позаганявши на зиму худобу, ставлять пастки на лисиць та вовків.

— І тобі не подобається ні Арлінгтон, ні Пер-Лашез, ні те, що тут, у нас?

— Оце ваше паскудне звалище?

— Так, це, мабуть, найгірше з усього, що в нас є. Та я подбаю, щоб ти лежав там, де ти скажеш, а коли хочеш, то й сама ляжу поряд.

— Ні. Це завжди роблять наодинці. Адже ж не ходять удвох до нужника.

— Не треба бридких слів!

— Я хотів сказати, що мені було б хороше з тобою. Та смерть — справа суто особиста і досить гидка.— Він замовк, трохи подумав і раптом сказав: — Ні. Виходь заміж, народиш п'ятьох синів і всіх їх назвеш Річардами.

— Левине Серце,— підхопила дівчина на льоту, вступаючи до гри, і ніби виклала на стіл свої карти.

— Паршиве серце,— сказав полковник.— Серце несправедливого, жовчного буркуна, що паплюжить усе на світі.

— Не смій себе так називати,— сказала дівчина.— Ти ж найдужче нападаєшся сам на себе. Пригорни мене міцно-міцно і ні про що не думай.

Він обійняв її так міцно, як тільки міг, і спробував не думати ні про що.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Полковник і дівчина лежали мовчки, і полковник силкувався не думати ні про що, як він уже стільки разів не думав ні про що у стількох місцях. Проте зараз це йому не вдавалося, бо лишилось дуже мало часу.

Дякувати богові, вони не Отелло і Дездемона, хоч усе відбувається в тому самому місті і дівчина куди вродливіша, ніж у Шекспіра, а полковник воював не менше, а то й більше за балакучого мавра.

«Вони добрі вояки,— подумав полковник,— оті кляті маври. А скільки ж ми їх побили на моєму віку! Та, мабуть, більше за ціле покоління, як рахувати останню марокканську кампанію проти Абдель Керіма. Та ще ж кожного доводилося вбивати поодинці. Ніхто ніколи не винищував їх цілими арміями, як ми фріців, поки вони не здобули своєї *Einheit*» [1].

— Доню,— спитав він,— ти справді хочеш, щоб я тобі все розповів, якщо не вдаватимусь до бридких слів?

— Дуже хочу. Тоді ми зможемо ділитися хоча б спогадами.

— Нащо ними ділитися? Візьми собі все, доню. Але це будуть тільки найяскравіші епізоди. Ти не зрозуміла б усіх воєнних тонкощів кампанії, та й мало хто зрозумів би. Можливо, Роммель. Хоч у Франції він не вилазив із котлів, та й до того ж ми знищили його комунікації. Це зробили повітряні сили — наші й англійські. І все ж я хотів би з ним поговорити про дещо. З ним та ще з Ернстом Удетом.

— Розповідай усе, що хочеш, і випий келих вальполічелли; але спинись, якщо тобі буде важко. Або не розповідай зовсім.

— Спочатку я був полковником у резерві,— почав терпляче пояснювати полковник.— Їх держать про запас: командири дивізій заміняють ними вбитих або розжалуваних. Убивають рідко, а розжалують багатьох. Хороші дістають підвищення. І то досить швидко, коли навколо все у вогні.

— Далі, далі. Чи, може, тобі вже пора прийняти ліки?

— Хай їм біс, тим лікам! І верховному командуванню союзними експедиційними силами.

— Це ти мені вже пояснював,— сказала дівчина.

— Шкода, що ти не солдат: ти так швидко все схоплюєш, і пам'ять у тебе чудова.

— Я б згодилася бути солдатом, якби ти був моїм командиром.

— Тільки не здумай воювати під моїм проводом. Я своє діло знаю. Але мені не щастить. Наполеон вибирав командирів, яким щастило, і він мав рацію.

— Але ж нам з тобою трохи щастило.

— Авжеж,— сказав полковник.— То більше, то менше.

— І все-таки то було щастя.

— Так. Але на війні не досить самого щастя. Хоч і без нього не обійдешся. Ті, що покладалися тільки на щастя, всі полягли, як наполеонівська кавалерія.

— Чого ти так ненавидиш кавалерію? Майже всі мої знайомі хлопці з багатих родин служили в трьох найкращих кавалерійських полках або на морі.

---

[1] Єдність *(нім.)*.

— Чого б я мав її ненавидіти, доню? — заперечив полковник і надпив трохи сухого червоного вина, любого, як братова домівка, коли брат любий твоєму серцю.— Просто в мене свої погляди, я довго міркував і збагнув, чого варта кавалерія.

— Невже вона справді така погана?

— Нікуди не годиться,— сказав полковник. Але, згадавши, що йому слід бути добрим, додав: — У наш час.

— Щодня втрачаєш якусь ілюзію.

— Ні. Кожен день — це нова, прекрасна ілюзія. Але все, що в ній є фальшивого, треба відтяти гострою бритвою.

— Тільки не відтинай мене.

— Тебе не втне ніяка бритва.

— Поцілуй мене, і міцно обніми, і дивись на Великий канал — його так гарно осяває сонце,— і розповідай далі.

Вони дивилися на Великий канал, на якому справді чарівно вигравало сонячне світло, і полковник вів далі:

— Я одержав полк тому, що командувач усунув офіцера, якого я знав іще вісімнадцятирічним юнаком. Певна річ, юнаком він уже не був. Полк виявився йому не під силу, а для мене той полк був мрією всього мого життя, аж поки я його не втратив.— І додав: — Певна річ, за наказом начальства.

— Як же втрачають полк?

— Ти б'єшся за якусь висоту, і тобі лишається тільки послати парламентера, щоб ворог обміркував своє становище і, коли твоє зверху, здався. Професіональні військові — розумні люди, а фріци були професіоналами, а не фанатиками. Та раптом дзеленчить телефон, це дзвонять із штабу корпусу й передають наказ із штабу армії, чи армійської групи, чи самого верховного командування,— річ у тому, що там вичитали у якійсь газеті, що її прислали, скажімо, із Спа, назву того міста і віддали наказ взяти його штурмом. Це, бачте, дуже важливий пункт,— недарма ж він попав у газету. І ти мусиш штурмувати.

От і поляже один батальйон на мосту. Один батальйон виб'ють увесь до ноги, та й від решти трьох майже нічого не лишиться. Танки виходять з ладу, ледве зрушивши з місця, а рухаються вони дуже швидко туди й сюди.

Ось підбито перший танк, за ним другий, третій, четвертий, п'ятий.

З п'яти чоловік, що сидять у танку, вилазять звичайно троє й кидаються навтіки, наче учасники кросу, що захищають честь Міннесоти проти команди Белуа, штат Вісконсін. Тобі ще не набридло?

— Ні. Я не зрозуміла, до чого тут штат Вісконсін. Та ти мені потім поясниш, коли захочеш. А тепер, будь ласка, розказуй далі.

— Ти вдираєшся в місто, і тут який-небудь штабний дженджик посилає на тебе авіацію. Можливо, наліт був призначений раніше, і його просто забули відмінити. Не будьмо надто суворі. Я ж усе описую в загальних рисах. Навіщо спинятися на подробицях, цивільна людина цього не зрозуміє. Навіть ти. Від того нальоту небагато пуття, доню. В місті, мабуть, усе одно не вдержатися — занадто мало в тебе людей, та ще доводиться викопувати декого з-під руїн, а декого лишати там — з цього приводу існують дві різні теорії. А тобі наказують: штурмуй! І знов повторюють наказ.

Наказ той підтверджує політик у військовому мундирі, який за все своє життя ні разу не був поранений й ніколи нікого не вбивав, хіба що по телефону чи на папері. Коли хочеш, уяви собі його нашим майбутнім президентом. Чи ким завгодно. Та все-таки уяви собі і його, і весь його штат, цю велику контору, розташовану так далеко в тилу, що з нею найлегше зв'язатися за допомогою поштових голубів. Тільки ж вони так ретельно дбали про свою особисту безпеку, що зенітки напевне позбивали б тих голубів. Якби змогли влучити в них.

Отож ти знову ідеш на штурм. Ось я розповім тобі, що це таке.

Полковник дивився на гру світла на стелі. Там відбивалася поверхня каналу. Сонячні відблиски химерно мерехтіли й переливалися, наче вода в струмку, де ловлять форель, посувалися разом із сонцем, і все лилося кудись, але нікуди не зникало.

Потім він подивився на дівчину, на її чарівне, смагляве обличчя дорослої дитини, що краяло йому серце; йому доведеться розлучитися з нею о тринадцятій тридцять п'ять, і нічим тут не зарадиш. Він сказав:

— Не будемо більше говорити про війну, доню.

— Ні, ні. Ще трохи,— попросила дівчина.— Тоді мені вистачить на цілий тиждень.

— Тиждень — недовгий строк. Якщо йдеться про ув'язнення.

— Ти не знаєш, яким довгим здається тиждень, коли тобі дев'ятнадцять.

— Мені не раз доводилось відчувати, якою довгою буває година,— сказав полковник.— Я міг би тобі розповісти, як нескінченно довго тягнуться дві з половиною хвилини.

— Будь ласка, розкажи.

— Я проводив дводенну відпустку в Парижі після боїв у Шнее-Эйфель і по знайомству отримав запрошення на нараду, куди допускалися тільки обрані і де генерал Уолтер Беделл Сміт пояснив нам, якою легкою буде операція, що згодом дістала назву операції Хюртгенського лісу. Назва, власне, неточна. Хюртгенський ліс був лише ділянкою фронту. Уся місцевість

називалася Штадтсвальд; там німецьке верховне командування й вирішило дати нам бій після того, як ми зайняли Аахен і проклали собі шлях до Німеччини. Я тобі ще не набрид?

— Ти не можеш мені набриднути. І про війну ніщо не може мені набриднути, крім брехні.

— Дивна ти дівчина.

— Так,— сказала вона.— Я й сама давно знаю.

— Невже ти справді хотіла б піти на війну?

— Не знаю, чи я змогла б. Але я спробувала б, якби ти мене навчив.

— Нізащо в світі! Я просто розповідаю тобі цікаві історії.

— Легенди про загибель королів.

— Ні. У нас їх називають джі-ай [1]. Боже, як я ненавиджу це прізвисько і як його заялозили! Особливо любителі коміксів. Ті, кого так прозвали, поприходили з різних місць. Більшість проти волі. Не всі. Та всі читали газету «Старз енд страйпс», і неодмінно треба було, щоб там згадали частину, якою ти командуєш, бо інакше тебе вважали невдахою. Я звичайно був невдахою, але ніколи не сердився на кореспондентів,— на отій нараді було кілька дуже гарних. Я не називатиму їхніх прізвищ, а то ще пропущу когось, а це було б несправедливо. Всіх гарних кореспондентів я не запам'ятав. Та були серед них і такі, що ухилялися від військової служби; були шахраї, які репетували, що поранені, коли їх ледь зачіпало осколком, і носили нашивки за поранення, коли потрапляли в автомобільну аварію; були пронози, боягузи, брехуни, злодії й кар'єристи. На нараді не були присутні лише вбиті. Бо й серед кореспондентів теж були вбиті. І досить багато. Та вбиті, як я вже сказав, не прийшли. Зате були там жінки в розкішних мундирах.

— Як же ти все-таки одружився з однією із них?

— Я ж говорив — помилково.

— Розказуй далі.

— У кімнаті було понавішувано стільки карт, що й сам господь бог не подужав би вивчити їх за цілісінький день,— вів далі полковник.— Великі карти, середні й гігантські. Усі ці люди вдавали, ніби легко орієнтуються на них, як, зрештою, і штабісти з указками в руках; указка — це ніби беззадий більярдний кий.

— Не вживай бридких слів. Я навіть не знаю, що воно означає.

— Обтятий чи скорочений,— пояснив полковник.— Нікчемне знаряддя або нікчемна людина. Це давній вислів. Напевно, він існував іще в санскриті.

— Розповідай далі.

---

[1] Прізвисько американського солдата.

— Навіщо? Хіба ганьбу затавруєш словами?

— Коли хочеш, я все занотую. Я можу слово в слово записати все, що чую і про що думаю. Звичайно, іноді я роблю помилки.

— О, ти дуже щаслива, коли можеш слово в слово записати все, що чуєш і про що думаєш. Але не смій нічого записувати з того, що я розповідаю.

І він повів далі:

— В кімнаті було повно кореспондентів, одягнутих кожен на свій смак. Одні шкірять зуби, інші горять завзяттям. А трохи осторонь, мов ті пастухи, збилися купкою пістолетні дженджики з указками в руках. Так ми називаємо тилових щурів, вирядженних у мундири, наче в маскарадні костюми; пістолетний дженджик розпаляється щоразу, коли кобура б'є його по стегну. До речі, доню, наш пістолет, на відміну від доброго старого револьвера, в бою дає осічку частіше, ніж будь-яка інша зброя. Не бери в подарунок пістолета, хіба що хочеш молоснути когось по голові у «Гаррі».

— Мені нікого ніколи не хотілося молоснути, крім хіба Андреа.

— Якщо колись захочеш молоснути Андреа, бий його дулом, а не рукояткою. Рукояткою бити незручно й можна легко схибити, а коли й влучиш, замастиш у кров руки, ховаючи пістолета. А взагалі не треба бити Андреа — він мій друг. Та й не думаю, щоб вдарити його було так просто.

— Я теж так гадаю. Що ж далі трапилося на нараді? Мені здається, я б тепер одразу впізнала пістолетного дженджика. Але краще було б потренуватися.

— Так от, пістолетні дженджики, пишаючись собою і своєю зброєю, чекали на великого полководця, що мав пояснити план майбутньої операції. Кореспонденти бурмотіли, хихикали, а найрозумніші з них або сиділи насупившись, або вдавали байдужих. У кожного був складаний стільчик, як улітку в університеті в Чаутокві. Пробач, що я вживаю американські слівця, але без цього американцеві не обійтися.

Нарешті входить генерал. Це тобі не пістолетний дженджик, він спритний ділок, досвідчений політик, звик орудувати великими справами. А тепер армія — найбільше підприємство у світі. Він бере в руки беззаду указку й спокійно і впевнено пояснює, як відбуватиметься наступ, нащо ми його затіяли і як усе це легко. Ну просто за іграшку.

— Далі,— сказала дівчина.— Ось я доллю тобі вина, а ти поглянь, як міниться світло на стелі.

— Налий, а я подивлюсь на світло й розповідатиму далі... Потім отой спритний діляга — я говорю без глуму, віддаючи

належне його талантам,— повідомив, що нас забезпечать усім необхідним. Всього буде вдосталь. Так зване верховне командування союзними експедиційними силами було тоді в місті Версалі, коло Парижа. Ми мали наступати на схід від Аахена, десь за триста вісімдесят кілометрів від цієї резиденції. Хоч би яка велика була армія, штаб міг би підтягтися трохи ближче до фронту. Нарешті він перебрався до Реймса, за двісті сорок кілометрів від передової. Але це сталося лише через кілька місяців. Я розумію, що директорові великої фірми краще не спілкуватися із своїми робітниками. Я розумію, що армія велика і це створює свої труднощі. Я навіть знаюся на техніці постачання й передислокації військ, що зовсім не так складно. Але ніколи в усій історії людства жоден командувач не сидів так далеко в тилу.

— Розкажи, як ви взяли місто.

— Гаразд. Але мені б не хотілося засмучувати тебе.

— Ти мене ніколи не засмучуєш. У нас стародавнє місто, і наші люди завжди воювали. Ми шануємо військових найбільше і, я сподіваюся, трохи їх розуміємо. Ми знаємо, що вони важкі на вдачу. Жінкам вони швидко набридають.

— А я набрид тобі?

— А ти як гадаєш? — спитала дівчина.

— Я й самому собі набрид, доню.

— Навряд, Річарде; ти не зміг би робити щось ціле життя, якби воно тобі набридло. Не треба дурити мене, любий, адже у нас так мало часу.

— Гаразд, не буду.

— Ти мусиш розповісти мені все, щоб вилити свою гіркоту.

— Я тобі все розповім.

— Розумієш, я хочу, щоб ти помер із спокійним серцем. Ой, я зовсім не те кажу! Не дозволяй мені верзти казна-що.

— Гаразд, доню.

— Розказуй далі і вилий усе, що в тебе накипіло на душі.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

— Слухай доню,— сказав полковник.— Облишмо всіх отих верховодів і великих персон, яких у нас в самому лише Канзасі більше, ніж у вас плодів на маклюрованих деревах. Їх важко перетравити — це суто канзаський продукт. Власне, тільки канзасці їх і знають та ще ті, хто побував на війні. Ми мали їх доволі кожнісінького дня. Вони входили в пайок. А пайки у нас були різні — і кращі, й гірші.

Отак ми й воювали. Нудна це річ, зате повчальна. Ось як буває на війні — тільки кого це тепер цікавить!

Ось як воно буває. О тринадцятій нуль-нуль Червоні передають, що виступають слідом за Білими. О тринадцятій нуль п'ять (спробуй запам'ятати, доню: це п'ять хвилин на другу) Синіх запитують (певно, ти знаєш, хто такі Сині!): «Повідомте, коли виступаєте». Червоні повідомляють, що рушать услід за Білими.

Бачиш, як просто. Кожен може повправлятися в цьому перед сніданком.

— Усі ж не можуть служити в піхоті,— лагідно зауважила дівчина.— Піхотинців я шаную найбільше, крім хороших, чесних льотчиків. Розповідай далі, а я тебе обійму.

— Хороші льотчики — молодці, їх і треба шанувати,— сказав полковник.

Він поглянув на мерехтливе світло на стелі і з розпачем згадав про втрачені батальйони й загиблих людей. Ніколи вже не матиме він такого полку, ніколи! Правда, не він його згуртовував. Він одержав його у спадщину. Але якийсь час полк давав йому велику радість. Тепер половину перебито, а решту покалічено. Кого поранило в живіт, кого в голову, в руку чи в ногу, в шию, в спину, кому пощастило — в сідницю, а кому ні — у груди. В лісі ранило в такі місця, куди нізащо не влучило б у відкритому полі. І поранені ставали каліками на все життя.

— Це був добрячий полк,— провадив він.— Можна навіть сказати, чудовий полк, поки я не знищив його за наказом начальства.

— Навіщо ж виконувати накази, коли знаєш, що вони помилкові?

— В армії мусиш слухатись, як собака,— пояснив полковник.— Уся надія на те, що трапиться добрий хазяїн.

— А які ж були в тебе насправді?

— Добрі тільки двічі. Коли я сам став командиром, мені часто траплялися славні хлопці, але добрі хазяї — тільки двічі.

— І тому ти тепер не генерал? А мені б так хотілося, щоб ти був генералом.

— Мені теж,— сказав полковник.— Хоч, може, й не так, як тобі.

— А ти не спробуєш заснути? Будь ласка, спробуй заснути.

— Гаразд,— сказав полковник.

— Я подумала, що коли ти заснеш, то хоч уві сні позбудешся тяжких спогадів.

— Спасибі,— сказав полковник.— Велике спасибі.

Нічого не вдієш, панове! Чоловікові судилося коритись.

— Ти добре спав,— ніжно і лагідно сказала дівчина.— Тобі нічого не треба?

— Ні, дякую,— сказав полковник.

Та раптом він наїжився й додав:

— Доню, я міг би заснути й на електричному стільці, з розрізаними холошами й поголеною головою. Я сплю, коли треба і скільки треба.

— А я так не можу,— сонно сказала дівчина.— Я сплю, тільки коли мене хилить на сон.

— Ти моє диво,— сказав полковник.— Ти й спиш краще за всіх.

— Чим же тут пишатися? — промурмотіла вона крізь сон.— Мені просто добре спиться.

— От і поспи, будь ласка.

— Ні. Розповідай мені тихо, тихо і поклади свою скалічену руку в мою.

— Хай їй чорт, моїй руці! — вигукнув полковник.— Відколи це вона така вже скалічена?

— Вона таки скалічена,— відповіла дівчина.— І навіть тяжче, ніж ти собі уявляєш. Розказуй далі про війну, але не будь такий брутальний.

— Ну що ж, це неважко,— сказав полковник.— Обійдемось без точного часу. Погода хмарна, а місце дії — сектор 986 342. Обстановка? Викурюємо ворога гарматним та мінометним вогнем. Начальник опервідділу передає наказ начальника штабу — привести Червоних у бойову готовність до сімнадцяти нуль-нуль. Начальник штабу наказує тобі привести себе в бойову готовність і пустити в хід якнайбільше артилерії. Білі доповідають, що в них усе гаразд. Начальник штабу передає, що рота А кидається на підсилення роти Б.

Рота Б зустріла сильний вогонь противника й застрягла, не виконавши завдання. Начальник штабу незадоволений. Та це цілком таємно. Він наказує посилити артпідготовку, а в резерві артилерії не лишилось...

Навіщо, тобі здалася війна, доню? Не розумію. А може, й розумію. Кому потрібна правда про війну? Ну, добре, ось тобі справжня війна, війна по телефону, а потім, коли хочеш, я опишу тобі звуки, запахи і розпишу, хто, коли і де був убитий.

— Я хочу, щоб ти розповідав тільки те, що сам хочеш.

— Я розкажу тобі все, як було,— сказав полковник.— А генерал Уолтер Беделл Сміт і досі цього не знає. Хоч, може, я й помиляюсь, як помилявся вже не раз.

— Добре, що нам не треба зустрічатися ні з ним, ні з отим високородним пронозою.

— На цьому світі ми з ними не зустрінемося,— сказав полковник.— А коло брами пекла я поставлю варту, щоб туди таких типів не пускали.

— Ти говориш, як Данте,— сказала вона крізь сон.

— Я і є містер Данте,— відповів полковник.— У цю хвилину.

Так воно й було, і він змалював їй усі пекельні кола. Він був такий небезсторонній, як і Данте, та все ж таки він змалював їх.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

— Я без подробиць, бо ти й так сонна, та воно й не дивно,— сказав полковник.

Він знову почав стежити за химерною грою світла на стелі. Потім поглянув на дівчину — ніколи, ніколи в житті не знав він вродливішої за неї.

Він бачив, як краса приходить і зникає, а вже коли зникає, то відлітає, немов на крилах. Красуні так швидко перетворюються в старі опудала! Та ця ще не скоро вийде з кола. Чорняві краще зберігаються, подумав він і потім подивився, яке тонке в неї обличчя. У неї добра порода, вона триматиметься вічно. В Америці більшість знаменитих красунь вийшли з-за прилавка, де торгували газованою водою, і навіть не пам'ятають прізвища свого діда, хіба що він був із німців і звався Шульц. Або Шліц.

«Ну, це вже негарно,— подумав він,— не смій казати їй такі речі, вони їй не сподобаються, а вона міцно спить, згорнувшись клубочком, як кицька».

— Спи спокійно, моє серденько, а я вже розповім тобі, як було далі.

Дівчина спала, тримаючи його скалічену руку, яка йому так остогидла, і він відчував її подих,— так дихають тільки замолоду, коли легко засинаєш.

Полковник розповідав їй, не промовляючи ні слова.

«Отож після того, як я мав честь почути від генерала Уолтера Беделла Сміта, як легко буде наступати, ми перейшли в наступ. Тут була й славнозвісна Червона дивізія; вона вірила тій славі, яку сама про себе пустила. І Дев'ята, що була краща за нашу. Були й ми — коли нам наказували «вперед», ми підводились і йшли.

Ми не мали часу читати комікси, ми взагалі ні на що не мали часу: ще не розвиднілось, а ми вже на марші. Де ж тут думати про великий план, тільки й думки, що про свою дивізію.

Ми носили чотирилисник конюшини — це нічого не означало,

та нам подобалось. І досить мені тепер побачити таку нашивку, як у мене все нутро перевертається. Дехто гадав, що це плющ. Та ні, то була справжня чотирилиста конюшина, що підроблялася під плющ.

Згідно з наказом ми мусили наступати разом із славнозвісною Червоною дивізією — Першою піхотною дивізією армії Сполучених Штатів, а ця дивізія та її солодкоголосий офіцер-пропагандист не давали нам забути, з ким ми маємо справу. Сам він був славний хлопець, але така вже в нього була служба.

Замилювати очі — г... діло, якщо ви не любите запаху чи смаку г... Я його ніколи не любив. Правда, коли ще був хлопчиськом, любив топтатися по коров'ячих кізяках. Але тепер я не люблю г... і чую його сморід за добру тисячу ярдів.

Отож ми почали наступати, розтягшись усіма трьома дивізіями в одну лінію, саме там, де хотілося німцям. Не будемо згадувати лихом генерала Уолтера Беделла Сміта. Він не падлюка. Він тільки наобіцяв дуже багато і розписав, як усе відбуватиметься. В нашому демократичному суспільстві падлюк начебто не повинно бути. Він просто страшенно прорахувався. І край,— додав полковник подумки.

Розпізнавальні знаки познімали аж до другого ешелону — фріци не повинні були знати, що наступаємо ми, добре знайомі їм три дивізії. А ми наступали, розтягшись в одну лінію, без ніяких резервів. Я навіть не хочу пояснювати, доню, що це означає. У всякому разі, нічого доброго. Місцю, де ми мали дати бій,— я добре до нього придивився,— судилося стати другим Пашендейлом; але то був ліс, де жертв від снарядів удвічі більше. Може, я й перебрав. Та я справді так вважаю.

Злощасна Двадцять восьма дивізія, наша сусідка справа, застряла там надовго, отож ми добре знали, як воювати в тих лісах. Гадаю, що обстановку, лагідно кажучи, можна було назвати несприятливою.

Нам наказали ввести в дію один полк ще до початку наступу. Це означало, що німці могли захопити принаймні одного полоненого, і маскування з дивізійними нашивками нічого не дасть. Вони однаково чекатимуть на нас. На хлопців з листками конюшини, а ті, мов вислюки, полізуть просто в пекло й сидітимуть там рівно сто п'ять днів. Не будемо наводити цифри — цивільні їх не зрозуміють. І типи з верховного штабу теж, хоч ми нікого з них і не бачили в тих лісах. Отож чисто випадково — а такі речі нагорі завжди називають випадковими,— полк був знищений. Ніхто не був у цьому винен, і найменше його командир. То був чоловік, якому я залюбки склав би компанію в пеклі, і, може, мені ще трапиться така нагода.

Кумедно буде, коли замість того, щоб попасти в пекло, на що ми мали певну надію, ми опинимося в одному із закладів для фріців, на зразок Валгалли, і не зможемо жити у злагоді з тамтешніми мешканцями. Та, бог дасть, мене посадять за один стіл з Роммелем та Удетом,— тоді це буде достоту як у пансіоні для любителів зимового спорту. Ні, мабуть, все-таки ми потрапимо до пекла, але я і в пекло не вірю.

Та хай там що, а полк отримав свіже поповнення, як і кожний американський полк. Не стану пояснювати, як це робиться,— про це можна прочитати в книжці, автор якої сам із поповнення. Зрештою усе зводиться до того, що ти лишаєшся на передовій, аж поки тебе не вб'ють, не поранять чи поки ти не зсунешся з глузду і тобі не дадуть білого квитка. Система ця не гірша за інші і навіть досить логічна, коли врахувати труднощі з транспортом. Але при цьому лишається кілька недобитків, що ведуть підрахунок втрат і не дуже хочуть сидіти в тому лісі.

Їхній настрій можна висловити дуже просто: «Ідіть ви всі до розтакої матері!»

А оскільки я й сам уже двадцять вісім років такий недобиток, я чудово їх розумію. Та вони були солдатами, їм ніде було дітись, і більшість їх полягла в отих лісах, коли ми брали три міста, що мали такий мирний вигляд, а насправді виявилися фортецями. То були просто пастки, а ми нічого й не підозрювали. Висловлюючись безглуздим жаргоном мого ремесла — не виключено, що тут не спрацювала розвідка».

— Мені дуже шкода того полку,— сказала дівчина.

Вона сказала це спросоння.

— Так,— відповів полковник.— І мені теж. Давай вип'ємо за нього. А потім поспи ще трохи, доню. Війну закінчено й забуто.

«Тільки, будь ласка, не думай, що я надто високої думки про себе,— сказав він, не промовляючи цього вголос. Його остання любов знов заснула. Спала вона не так, як журналістка. Він не любив згадувати, як та спить, але пам'ятав. Хоч і хотів забути.— Спала вона не дуже гарно,— подумав він.— Не те що ця дівчина, яка немовби й не спить, а просто вії склепила. Спи спокійно,— подумав він.

А хто ти в біса такий, щоб ганити ремесло журналісток? Адже ж і в тебе не краще ремесло, та й повелося тобі не дуже добре.

Ти хотів дослужитися до генерала в армії Сполучених Штатів і досяг свого. Але кар'єри так і не зробив і тепер гудиш усіх, кому більше пощастило».

Його покаянний настрій скоро розвіявся, і він додав подумки: «Помовчімо про підлабузників, хабарників та проноз, які хоч і командували, але ніколи не билися.

Правда, під Геттісбергом було вбито кілька вихованців військової академії. Та то була славнозвісна битва, й обидві армії билися по-справжньому.

Не лютуй. Того дня, коли налетів експрес «Валгалла», помилково вбило генерала Макнейра. То чого ж ти лютуєш? Виходить, вбивають і вихованців військової академії, адже статистика це підтверджує.

А як же я зможу згадувати, якщо не лютуватиму?

Гаразд, лютуй, скільки хочеш. І розкажи про все цій дівчині, але мовчки, щоб не засмутити її,— поглянь, як гарно вона спить».

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

«Спи спокійно, моя любове, а коли прокинешся, я вже закінчу свою сповідь, жартами відверну твої думки від свого *triste métier* [1], і ми підемо купувати маленького негра або мавра з чорного дерева, з тонким обличчям і тюрбаном, обсипаним діамантами. Ти пришпилиш його до сукні, і ми підемо до «Гаррі» випити вина й побачитися з друзями, які навідуються туди в цю пору.

Ми пообідаємо у «Гаррі» або вернемося сюди, і мої речі вже будуть спаковані. Ми попрощаємося з тобою, і я сяду з Джексоном у *motoscafo* [2], перекинусь веселим жартом із *Gran Maestro*, помахаю рукою всім іншим членам Ордену, і, судячи з того, як я себе почуваю, ставлю один проти десяти або два проти тридцяти, що ми ніколи більше з тобою не побачимось.

Хай тобі чорт! — сказав він, ні до кого не звертаючись і, певна річ, не вголос.— Я завжди почував себе так перед боєм, і майже щоосені, і завжди, коли покидав Париж. Та, мабуть, це не означає, що неодмінно станеться лихо.

Та й кого воно цікавить, крім мене самого, *Gran Maestro* й цієї дівчини. В кожному разі, не начальство!

Мені й самому начхати на це. Хоч, мабуть, пора вже навчитися чи звикнути не чхати на те, що цього не заслуговує. Це так само ясно, як те, що повія — це повія, тобто така жінка, яка... і т. д.

Не треба думати про це, мій лейтенанте, капітане, майоре, полковнику чи пане генерале. Облиш, і хай буде проклята бридка стара бабера, що її так вдало змалював Ієронім Босх. Сховай свою косу в піхви, стара, якщо в тебе є для неї піхви. Або,— до-

[1] Погане ремесло *(франц.)*.
[2] Моторний човен *(італ.)*.

дав він, згадавши про Хюртгенський ліс,— візьми свою косу і вдавись!

Так, це був Пашендейл, справжній Пашендейл, де стовбури дерев злітали в повітря»,— розповідав він самим тільки химерним відблискам на стелі. А потім подивився, чи міцно спить дівчина, боячись засмутити її навіть думкою.

Тоді поглянув на портрет і подумав: «Їх у мене аж дві,— одна лежить, повернувшись набік, а друга дивиться мені в лице. Ну й щастить же тобі, сучий ти сину, чого ж ти скиглиш!»

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

«Першого ж таки дня ми втратили там трьох командирів батальйонів. Одного вбили через двадцять хвилин, двох інших — трохи згодом. Для журналіста це тільки голі цифри. Але ж хороші командири батальйонів не ростуть на ялинах, навіть на різдвяних ялинках, яких так багато в тих лісах. А скільки ж тоді командирів рот ми втратили? Я міг би й це пригадати.

Їх теж не вирощують і не печуть, як картоплю. Ми отримали якесь поповнення, і, пригадую, я подумав: краще й доцільніше постріляти їх одразу, на місці, де вони вилазять із ваговозів, аніж потім тягти звідти, де їх усе одно повбивають, і ховати, як належить. Щоб везти їхні трупи, потрібні люди й бензин; щоб копати могили, також потрібні люди. А ті люди теж мусять битися і гинути під кулями.

Безперестану сипав сніг чи крупа, був дощ, туман; дороги були заміновані, подекуди аж по чотирнадцять мін у ряд, машини буксували, загрузнувши в багні, і ми втрачали їх одна за одною, звичайно, разом з людьми, що в них сиділи.

Противник поливав нас пекельним вогнем з мінометів і прострілював усі просіки з кулеметів та автоматів; він продумав усе до дрібниць, тож хоч би як ти старався його перехитрувати, а все одно опинявся в пастці. До того ж він ввів у дію важку артилерію.

Отже, вижити там було дуже важко, навіть коли ти сидів тихенько. А ми ж ходили в атаку, і то кожнісінького дня.

Та годі про це. Хай йому дідько. Ось я згадаю ще тільки два випадки, щоб спекатися їх назавжди. Один стався на лисому пагорку, по дорозі до Гроссау.

Якраз перед тим як вибратися на відкрите місце,— а воно прострілювалося польовими гарматами,— ви потрапляли в мертву зону, де вас могли дістати тільки гаубичним загороджувальним вогнем або з мінометів праворуч. Коли ми відкинули ворога, то виявилося, що його міномети добре прострілювали й цю ділянку.

Та все-таки це було досить безпечне місце; їй-богу, не брешу, та тут і не збрешеш. Сробуй обдури тих, хто побував у Хюртгенському лісі. Збрешеш — і тебе зразу піймають, тільки-но рота розтулиш, хоч би ти був і тричі полковником.

Отут нам і зустрівся отой ваговоз; обличчя у водія було таке ж сіре, як і у всіх, і він сказав:

— Пане полковнику, отам попереду, посеред дороги, лежить убитий солдат; щоразу, як їде машина, доводиться переїжджати через нього, і людям, мабуть, прикро дивитися на це.

— Ми приберемо його з дороги.

І ми його прибрали.

Не можу забути, який він був на дотик, коли ми його піднімали, як його сплющило і як чудно бачити сплющену людину.

І ще одне. Ми скинули цілу купу білого фосфору на місто перед тим, як захопити його. Тоді я вперше побачив, як німецький собака жере підсмаженого фріца. Потім за нього взялася кицька. Голодна кицька, хоч загалом досить симпатична на вигляд. А ти могла б собі уявити, доню, щоб добра німецька кицька ласувала добрим німецьким солдатом? Або що добрий німецький собака може строщити стегно доброго німецького солдата, засмажене на білому фосфорі?

Скільки таких історій можна було б розповісти? Безліч, але навіщо? Хоч тисячу розкажи — війни все одно не відвернеш. А дехто скаже: ми ж тепер не воюємо з німцями, і кицька їла не мене й не мого брата Гордона, той був на Тихому океані. Може, Гордона зжерли краби. А може, він просто розчинився в океані.

В Хюртгені вбиті одразу замерзали, в них навіть щоки лишалися рум'яні, такі великі стояли морози. Це виглядало дуже дивно. Влітку всі мерці були сірі й жовті, наче воскові ляльки. А взимку мерці були рум'яні.

Справжній солдат нікому не розповідатиме, як виглядають свої вбиті,— звернувся він до портрета.— А втім, мені вже й нема чого додати. А як же з тією ротою, що полягла на мосту? Що скажеш про неї, старий вояко?

Вони мертві,— сказав він.— Бодай мені очі повилазили!

Ну, то хто ж вип'є зі мною склянку вальполічелли? Слухай, портрете, коли мені розбудити твій оригінал? Нам іще треба піти до ювеліра. І я жартуватиму й розважатиму тебе веселими розмовами.

А де ж оте веселе, портрете? Ти ж мусиш знати. Ти розумніший за мене, хоч я й потинявся чимало по світу.

Гаразд, намальована дівчино,— сказав полковник, не вимовляючи ані слова вголос.— Облишмо ці балачки, а рівно через одинадцять хвилин я збуджу живу дівчину, ми підемо з нею до

міста й будемо веселитися, а ти залишишся тут, і тебе запакують у папір.

Я не хотів тебе образити. Це просто невдалий жарт. Я взагалі не хочу тебе ображати, бо відтепер ми житимемо разом, ти і я. Сподіваюсь, що житимемо»,— додав він і випив келих вина.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

День видався холодний, вітряний та ясний; вони стояли біля вітрини ювеліра і розглядали дві фігурки негренят з чорного дерева, оздоблені самоцвітами. «Котрий з них гарніший?» — думав полковник.

— Котрий тобі більше подобається, доню?

— Мабуть, отой, що праворуч. У нього симпатичніше обличчя, правда?

— Вони обидва симпатичні. Якби ми жили в давні часи, я волів би, щоб тобі прислуговував отой.

— Гаразд. Тоді купимо його. Зайдімо досередини, нехай їх нам покажуть. І я спитаю, скільки вони коштують.

— Я сам піду.

— Ні, за ціну краще я спитаю. З мене заправлять менше. Ти ж усе-таки багатий американець.

— *Et toi* [1], Рембо?

— Верлен був би з тебе дуже кумедний,— сказала дівчина.— Будьмо якимись іншими славетними особами, добре?

— Заходьте, ваша величність, і швидше купімо цю кляту цяцьку.

— Не вийде з тебе і справжнього Людовіка XVI.

— Зате я поїду з тобою на страту і плюну з ешафота.

— Давай забудемо про страти й про всі знегоди, купимо негренятко, а тоді підемо до Чіпріані та будемо гратися в славетних.

Продавець показав їм негренят, і дівчина запитала, скільки вони коштують; зав'язалася жвава розмова, й ціна набагато зменшилась. Та все одно в полковника не знайшлося стільки грошей.

— Я піду до Чіпріані й позичу в нього.

— Не треба,— сказала дівчина. Вона попросила продавця: — Покладіть це в футляр і відішліть до Чіпріані. Перекажіть, що полковник просив заплатити й залишити в себе, поки він прийде.

— Будь ласка,— сказав продавець.— Все буде зроблено.

Вони вийшли на вулицю, на сонце і нещадний вітер.

— Пам'ятай,— сказав полковник,— твої смарагди я залишив на твоє ім'я у сейфі «Грітті».

— Вони твої.

---

[1] І ти *(франц.)*.

— Ні,— сказав він лагідно, але так, щоб вона зрозуміла як слід.— Є речі, яких не можна робити. Ти це знаєш. От ти не виходиш за мене заміж, і я тебе розумію, хоч і не можу з цим погодитись.

— Гаразд,— сказала дівчина.— Але візьми хоч один на щастя.

— Не можу. Вони занадто дорогі.

— І портрет не дешевий!

— Це інша річ.

— Так,— погодилась вона.— Твоя правда. Здається, я починаю розуміти.

— Я прийняв би від тебе в дарунок коня, якби я був бідний, молодий і добре їздив верхи. Але нізащо не взяв би від тебе машини.

— Так, тепер я нарешті зрозуміла. Куди б нам піти, зараз же, негайно, щоб ти міг мене поцілувати?

— У цей завулок, якщо тут не живуть твої знайомі.

— Мені байдуже, хто тут живе. Я хочу, щоб ти пригорнув мене міцно-міцно й поцілував.

Вони звернули у глухий завулочок і дійшли до самого кінця.

— О Річарде,— сказала вона.— Мій любий...

— Я люблю тебе.

— Будь ласка, люби мене.

— Я тебе люблю.

Вітер шарпав її волосся і закидав йому за шию, і він поцілував її знову, відчуваючи, як шовковисті пасма б'ють його по обличчю.

Раптом вона рвучко випручалась, глянула на нього і сказала:

— Ходімо краще до «Гаррі».

— Ходімо. І граймося в славетних людей?

— Авжеж,— сказала вона.— Граймося, ніби ти — це ти, а я — це я.

— Гаразд,— сказав полковник.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

У «Гаррі» нікого не було, крім кількох охочих випити зранку, яких полковник не знав, та двох барменів, що порядкували за стойкою.

А бували години, коли бар наповнювався знайомими так само нестримно, як зростає приплив під горою Сен-Мішель. Різниця лише в тому, думав полковник, що години припливу змінюються щодня, а години напливу до «Гаррі» незмінні, як Грінвічський меридіан, метр-еталон у Парижі або самовпевненість французьких вояк.

— Ти знаєш когось із цих охочих прополоскати вранці горлянку? — спитав полковник.

— Ні. Сама я зранку не п'ю, тож ніколи їх не бачила.

— Їх одразу змиє, коли почнеться наплив.

— Ні. Вони підуть самі, тільки-но народу почне прибувати.

— Тебе не дратує, що ми прийшли сюди невчасно?

— Ти гадаєш, я снобка, якщо наш рід такий давній? А от якраз ми й не буваємо снобами. Сноби — це ті, кого ти називаєш хлюстами та ще всілякі скоробагатьки. Ти бачив колись таку силу скоробагатьків?

— Бачив,— сказав полковник.— У Канзас-Сіті, в заміському клубі. Я їздив туди з Форт-Райлі грати в поло.

— І що, було так само гидко, як і в нас?

— Ні, навіть приємно. Мені там подобалось, а та частина Канзас-Сіті дуже гарна.

— Справді? Мені хочеться поїхати туди з тобою. А там теж є туристські кемпінги? Такі, де ми зможемо зупинитись?

— Є. Але ми зупинимося в готелі «Мюльбах» — там найбільші в світі ліжка,— і вдаватимемо з себе нафтових магнатів.

— А де ми поставимо наш «кадилак»?

— А що, тепер уже «кадилак»?

— Атож. Коли не хочеш брати б'юїка з гідравлічним керуванням. Я об'їхала на ньому всю Європу. Його фото вміщене в останньому номері «Вог», що ти мені надіслав.

— Та, мабуть, доведеться вибрати щось одне,— сказав полковник.— А ту машину, на якій ми поїдемо, поставимо в гараж біля «Мюльбаха».

— А «Мюльбах» дуже розкішний готель?

— Просто казковий. Тобі сподобається. З міста ми подамося на північ до Сент-Джо, вип'ємо по чарочці, а то й по дві,— у барі Рубіду, тоді переїдемо через річку й повернемо на захід. Спочатку ти сядеш за кермо, а потім ми поміняємось ролями.

— Як це?

— Будемо вести машину по черзі.

— Зараз веду я.

— Давай швиденько проскочимо через ці нудні місця і дістанемося до Чімні-Рока і далі до Скотс-Блафа й Торрінгтона. Ось де ти побачиш справжню красу!

— У мене є карти, й путівники, і книжка з усілякими порадами для туристів, а також довідник усіх готелів та кемпінгів.

— І ти все це вивчаєш?

— Так. Я вивчаю це ввечері, разом з книжками, що ти мені надіслав. А де ми одержимо права?

— В Міссурі. Машину ми купимо в Канзас-Сіті. А туди полетимо, хіба ти забула? Можна, звичайно, поїхати й експресом.

— Я думала, ми полетимо до Альбукерке.

— Це іншим разом.

— Зразу по обіді ми зупинятимемося у найкращих готелях, за довідником, і я готуватиму тобі твої улюблені коктейлі, поки ти проглядатимеш «Лайф», «Тайм» або «Ньюс-уїк», а я читатиму свіжий «Вог» і «Харперз базар».

— Так. Але ми неодмінно повернемось до Венеції.

— Авжеж. І машину привеземо. Італійським пароплавом, виберемо найкращий. А з Генуї машиною зразу сюди.

— А ти не хочеш десь переночувати дорогою?

— Навіщо? Нам треба скоріше дістатися додому.

— А де буде наш дім?

— О, ми ще подумаємо. У Венеції скільки завгодно будинків. А тобі не хочеться пожити трохи за містом?

— Хочеться,— сказав полковник.— Дуже хочеться.

— Тоді, прокидаючись уранці, ми бачили б за вікном дерева. А які дерева ми побачимо під час нашої подорожі?

— Переважно сосни й тополі по берегах струмків, та ще осики. Ось підожди, ти ще побачиш, як жовкне листя на осиці.

— Гаразд, підожду. А де ми зупинимось у Вайомінгу?

— Спершу заїдемо до Шерідана, а там буде видно.

— А Шерідан — гарне місто?

— Чудове. Ми поїдемо машиною туди, де відбувся бій з індіанцями,— я розповім тобі про нього. Потім подамося далі, до Біллінса, де загинув отой дурень Джордж Армстронг Кастер, ти побачиш меморіальні дошки на тому місці, де їх усіх повбивали, а я поясню тобі, як ішов бій.

— От добре! А на що Шерідан більше схожий: на Мантую, на Верону чи на Віченцу?

— На жодне з цих міст. Він стоїть високо в горах, майже як Скіо.

— Виходить, він нагадує Кортіну?

— Нітрохи. Кортіна оточена з усіх боків горами, а Шерідан приліпився до схилу гори. У Біг-Горну нема передгір'їв. Гори підносяться просто з долини. Звідти видно Хмарний пік.

— А наші машини виберуться туди?

— А якого біса їм не вибратись? Та я волів би машину без гідравлічного керування.

— Я теж можу без неї обійтися,— сказала дівчина. Вона насилу стримувалась, щоб не заплакати.— Як і без усього іншого.

— Що ти питимеш? — спитав полковник.— Ми ще нічого не замовили.

— Я, мабуть, нічого не питиму.

— Два дуже сухих мартіні,— сказав полковник бармену.— І склянку холодної води.

Він засунув руку в кишеню, відкрутив ковпачок на пляшечці з ліками і витрусив дві великі таблетки на долоню лівої руки. Затиснувши їх у руці, він знов закрутив ковпачок. Це було не так уже й важко для людини, що має скалічену праву руку.

— Я ж казала, що нічого не хочу.

— Гаразд, доню. По-моєму, тобі не завадить випити. Хай трохи постоїть. Може, я сам вип'ю... Даруй мені мою різкість,— сказав він.— Це вийшло ненароком.

— Ми ще не взяли нашого негренятка, яке охоронятиме мене.

— Так. Я не хотів його брати, поки не прийде Чіпріані і я не розплачуся.

— Ти в усьому додержуєшся таких суворих правил?

— Так, в усьому,— сказав полковник.— Ти вже вибач мені, доню.

— Скажи «доню» тричі.

— *Hija, figlia* [1], доню.

— Не знаю, що й робити,— сказала дівчина.— Краще ходімо звідси. Я люблю, коли на нас з тобою дивляться, але сьогодні мені не хочеться нікого бачити.

— Футляр з негренятком лежить зверху на касі.

— Знаю. Я давно помітила.

Підійшов бармен з двома келихами, запітнілими від крижаного напою; він подав і склянку води.

— Принесіть той пакуночок, що прислали на моє ім'я, він лежить зверху на касі,— попросив полковник.— Перекажіть Чіпріані, що я пришлю йому за нього чек.

Полковник вирішив-таки забрати його.

— Хочеш випити, доню?

— Так, якщо ти не розсердишся, що я передумала.

Вони цокнулись і випили, келихи ледь дзенькнули, так легенько вони цокнулися.

— Ти мав слушність,— сказала вона, відчуваючи, як по тілу розливається тепло і смуток розвіюється.

— Ти теж мала слушність,— сказав він, стискаючи в долоні дві таблетки.

Він подумав, що приймати їх зараз з водою незручно. Тож коли дівчина відвернулася, проводжаючи поглядом одного з ранкових відвідувачів, він запив їх мартіні.

— Ну як, ходімо, доню?

— Ходімо.

— Бармене! — гукнув полковник.— Скільки з мене? Та не забудьте переказати Чіпріані, що я пришлю йому чек за цю дрібничку.

---

[1] Доню *(ісп., італ.)*.

Вони пообідали в «Грітті», і, розгорнувши негренятко з чорного дерева, дівчина приколола його з лівого боку. Фігурка була дюймів зо три завдовжки й досить гарненька, коли любиш такі речі. «А не люблять їх лише бовдури»,— подумав полковник.

«Не смій навіть думати негарними словами,— сказав він собі.— Поводься як слід, поки ви з нею не попрощаєтесь. Ну що це за слово — «прощавай»,— подумав він.— Ніби для сентиментального вірша.

Прощавай, і *bonne chance* [1], і *hasta la vista* [2], а ми казали просто *merde* [3], та й годі. Щасливої дороги — оце гарні слова! Неначе з пісні,— думав він.— Щасливої дороги, щасливої тобі дороги,— от і рушай у дорогу, забравши з собою ці слова. І край!» — подумав він.

— Доню, давно я казав, що кохаю тебе?

— Відтоді, як ми сіли за столик, не казав.

— Ну, то кажу тепер.

Коли вони прийшли в готель, Рената пішла до жіночої кімнати і терпляче розчесала волосся. Їй не подобалися жіночі кімнати.

Вона підмалювала губи, надавши їм виразу, який він любить, і сказала до себе, розмазуючи рівненько помаду: «Не думай ні про що. Не думай. І не смій супитись через те, що він їде сьогодні».

— Яка ти гарна.

— Спасибі. Мені хочеться бути гарною для тебе, якщо це мені вдасться і якщо я взагалі можу бути гарною.

— Яка співуча італійська мова.

— Так. Містер Данте теж був такої думки.

— *Gran Maestro*,— покликав полковник.— Чим нас нагодують у вашій *Wirtshaft?* [4].

Gran Maestro крадькома стежив за ними — з любов'ю і без заздрощів.

— Вам подати м'ясо чи рибу?

— Сьогодні не п'ятниця,— сказав полковник.— Рибу їсти не обов'язково. Тому дайте мені рибу.

— Отже, камбала,— сказав *Gran Maestro*.— А вам, ласкава пані?

---

[1] На все добре *(франц.)*.
[2] До побачення *(ісп.)*.
[3] Лайно *(франц.)*.
[4] Харчівня *(нім.)*.

— Що завгодно. Ви краще за мене розумієтесь на їжі, а я люблю все.

— Вибирай сама, доню.

— Ні. Хай вибирає той, хто розуміється краще за мене. Я після пансіону ніяк не можу наїстися.

— Ну, то я приготую вам сюрприз,— сказав *Gran Maestro.*

У нього було довгасте лагідне обличчя, сиві брови над ледь побриженими повіками й життєрадісна усмішка старого солдата, який радіє, що він іще живий.

— Що новенького в Ордені? — спитав полковник.

— Я чув, що наш патрон ускочив у халепу. У нього конфіскували майно. Чи принаймні наклали арешт.

— Сподіваюся, він якось викрутиться.

— За патрона можна не турбуватись. Він пережив і не такі бурі.

— За нашого патрона! — сказав полковник.

Він підніс келих, повний щойно відкоркованої чистої вальполічелли.

— Випий за нього, доню.

— Я не питиму за таку свиню,— сказала дівчина.— До того ж я не належу до вашого Ордену.

— Ні, вас уже прийняли до нього,— сказав *Gran Maestro.*— *Por merito di guerra* [1].

— Тоді доведеться-таки випити,— погодилася дівчина.— Але чи справді мене прийняли до Ордену?

— Атож,— відповів *Gran Maestro.*— Хоч вам іще не видали свідоцтва, я призначаю вас Верховним Почесним Секретарем. Полковник відкриє вам таємниці Ордену. Відкрийте їй наші таємниці, прошу вас, полковнику.

— Залюбки,— сказав полковник.— А рябого нема поблизу?

— Ні. Він гуляє зі своєю коханою. З міс Бедекер.

— Тоді все гаразд,— сказав полковник.— Ти повинна збагнути головну таємницю... Поправте мене, *Gran Maestro,* якщо я помилюсь.

— Починайте,— сказав *Gran Maestro.*

— Починаю. Слухай уважно, доню. Це Найвища Таємниця. Слухай! «Любов є любов, а радість є радість Та все змовкає, коли вмирає золота рибка».

— Посвячення відбулося,— проголосив *Gran Maestro.*

— Я дуже рада і пишаюся, що стала членом вашого Ордену,— мовила дівчина.— Та, сказати по правді, він якийсь грубий, ваш Орден.

---

[1] За бойові заслуги *(італ.).*

— Що правда то правда,— погодився полковник.— А тепер, *Gran Maestro*, скажіть, що ми будемо їсти, якщо це не секрет.

— На перше *enchillada* з крабів по-венеціанському, тільки холодна. Краби в шкаралупі. Потім камбала — для вас, а для вас, ласкава пані,— смаженина. А яких овочів вам дати?

— Всіх, які є,— сказав полковник.

Gran Maestro пішов, і полковник спершу поглянув на дівчину, а тоді на Великий канал за вікном, що вигравав чарівними переливами — їх видно було навіть звідси, із найдальшого куточка бару, вдало переобладнаного під ресторан,— і сказав:

— Доню, чи я вже говорив, що кохаю тебе?

— Ти вже давно цього не казав. Але я кохаю тебе.

— А що стається з людьми, які люблять одне одного?

— Та, певне, вони спершу кохаються й щасливіші за інших. А потім один із них приречений на довічну порожнечу.

— Я не хочу бути нечемним, а то б я тобі відповів,— сказав полковник.— Прошу тебе, не треба ніякої порожнечі!

— Постараюся,— відповіла дівчина.— Я сьогодні стараюся з самого ранку, відколи прокинулась. Стараюся з того дня, як ми пізнали одне одного.

— От і старайся, доню.

Потім полковник звернувся до *Gran Maestro*, що, віддавши розпорядження, знов підійшов до них:

— Пляшку того *vino secco* [1] зі схилів Везувію до камбали. А решту ми запиватимемо вальполічеллою.

— А мені можна запивати смаженину сухим вином? — спитала дівчина.

— Ренато, доню! Звичайно, можна. Тобі все можна.

— Коли вже пити, я хочу пити те саме вино, що й ти.

— Добре біле вино в твоєму віці дуже добре і зі смаженою,— сказав полковник.

— Жаль, що між нами така велика різниця в літах.

— А мені це дуже подобається,— заперечив полковник.— Хіба що...— він раптом затнувся, а тоді додав: — Будьмо *fraîche et rose comme au jour de bataille* [2].

— Хто це сказав?

— Не знаю. Я почув це, коли вчився в *Collège des Maréchaux* [3]. Дуже претензійна назва. І все ж я його закінчив. Та найкраще я знаю те, чого навчився від фріців, воюючи з ними. Вони — найкращі солдати. Тільки не вміють розрахувати свої сили.

— Будьмо такими, як ти сказав, і скажи, що ти мене любиш.

---

[1] Сухе вино *(італ.)*.

[2] Свіжі й рум'яні, як під час бою *(франц.)*.

[3] Маршальський колеж *(франц.)*.

— Я люблю тебе,— мовив він.— Можеш не сумніватися.

— Сьогодні субота,— мовила вона.— А коли буде наступна субота?

— Наступна субота — рухоме свято, доню. Знайди мені людину, яка зможе щось сказати про наступну суботу.

— Ти й сам сказав би, якби схотів.

— Ось я спитаю *Gran Maestro*, може, він знає. *Gran Maestro*, коли буде наступна субота?

— *À Pâques ou à la Trinité* [1],— відповів *Gran Maestro*.

— А чому з кухні не чути ніяких запахів, що додали б нам доброго настрою?

— Бо вітер дме не з того боку.

«Так,— подумав полковник.— Вітер дме не з того боку, а який був би я щасливий, коли б мав цю дівчину, замість тієї жінки, що їй я плачу аліменти, хоч вона навіть не змогла народити мені дитину! А нахвалялася, що народить. Та хто знає, чия тут вина?

Ану держися! — сказав він собі.— І люби свою дівчину.

Вона тут, коло тебе, і хоче, щоб її любили, якщо в тебе є ще хоч крихта любові, яку ти можеш їй віддати».

Серце його сповнилося любов'ю, як бувало завжди, коли він бачив Ренату, і полковник спитав:

— Ну, як тобі, з твоїми косами, як воронове крило, і обличчям, що розбиває серця?

— Чудово.

— *Gran Maestro*,— сказав полковник.— Зробіть так, щоб до нас усе-таки дійшли пахощі з вашої закулісної кухні, хоч вітер і не дме в наш бік.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Портьє сказав швейцарові, куди подзвонити, і їм подали той самий човен, що привіз їх сюди.

Джексон сів у човен разом із валізами і портретом, який дбайливо запакували. І досі дув рвучкий вітер.

Полковник заплатив за готель і роздав усім чайові. Готельна обслуга поскладала у човен валізи й портрет і допомогла Джексонові вмоститися зручніше. Потім вона пішла.

— Ну що ж, доню,— сказав полковник.

— А можна, я поїду з вами до гаража?

— Там краще не буде.

— Будь ласка, дозволь мені поїхати до гаража.

---

[1] На великдень або на трійцю — французька приказка, що відповідає українській: на Миколи та й ніколи.

— Гаразд,— сказав полковник.— Роби, як сама знаєш. Сідай.

Вони мовчали; вітер дув у корму, тож при тій швидкості, що давав розбитий мотор, здавалося, наче вітру зовсім нема.

Біля причалу, де Джексон передав речі носієві, а сам поніс портрета, полковник сказав:

— Ну, давай прощатися.

— А інакше не можна?

— Можна.

— Дозволь я проведу тебе до бару і почекаю, поки виведуть машину.

— Так буде ще гірше.

— Нехай.

— Скажіть, хай речі віднесуть у гараж, і попросіть когось приглянути за ними,— сказав полковник Джексонові.— Перевірте рушниці і поскладайте усе так, щоб ззаду лишилося якнайбільше місця.

— Слухаю, пане полковнику,— відказав Джексон.

— То я таки їду? — спитала дівчина.

— Ні,— відповів полковник.

— Чому мені не можна поїхати з вами?

— Сама знаєш. Тебе не запрошували.

— Чого ти такий злий?

— Господи, доню, якби ти знала, як я стараюся бути добрим. Але самому стає легше, коли ти злий. Давай розплатимося з цим чолов'ягою й посидимо на лавці під отим деревом.

Він заплатив човняреві й пообіцяв, що не забуде про мотор з віліса; він, правда, не радив покладати на це дуже великі надії, хоч, може, щось і вийде.

— Мотор буде старий, та все одно кращий від того кавника, що стоїть у вас тепер.

Вони піднялися стертими кам'яними східцями, пройшли доріжкою, посипаною жорствою, і сіли на лавці під деревом.

Чорні дерева хиталися від вітру, і гілля на них було голе. Цього року листя опало рано, і його давно позмітали.

Підійшов чоловік і запропонував поштові листівки, але полковник сказав йому:

— Йди собі, синку. Тобі тут нічого робити.

Дівчина раптом заплакала, хоч вирішила ніколи не плакати.

— Слухай, доню,— сказав полковник.— Ну що я можу тобі сказати? В машині, якою ми їдемо, на жаль, немає амортизаторів.

— Я вже не плачу,— відповіла вона.— Я не істеричка.

— Ні, цього я не сказав би про тебе. Я сказав би, що ти найкраща й найчарівніша з усіх дівчат. В усі часи. На всій землі. В усьому світі.

— Хай навіть це правда, що з того?

— Авжеж,— сказав полковник.— Але це правда.

— А що ж тепер?

— Тепер ми поцілуємося і скажемо одне одному «прощавай».

— А що таке «прощавай»?

— Не знаю,— сказав полковник.— Мабуть, це одне з тих слів, що їх кожен тлумачись по-своєму.

— Ось і я спробую.

— Тільки не бери цього близько до серця, чуєш, доню.

— Добре,— сказала дівчина.— Хоч у нашій машині й нема амортизаторів.

— Найбільше тобі пасує підвода, якою возили на ешафот,— із самого початку нашого знайомства.

— Невже ти хоч наостанці не можеш бути лагідним?

— Мабуть, що ні. Проте я старався весь час.

— Постарайся іще трохи. Це все, що нам лишається.

— Гаразд, спробую.

І вони міцно обнялися й поцілувалися довгим цілунком, а потім полковник повів дівчину стежкою, посипаною жорствою, вниз кам'яними східцями.

— Візьми кращого човна. Навіщо тобі ця стара чахкалка?

— Я хотіла б поїхати цим човном, якщо ти не розсердишся.

— Розсерджуся? — спитав полковник.— Ні, не розсерджуся. Я тільки даю й виконую накази. Але не серджуся. Прощавай, серденько, прощавай, диво моє.

— Прощавай,— сказала вона.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

Він сидів у дубовій бочці, вкопаній у дно лагуни,— у Венето з таких бочок стріляють мисливці, стрілець ховається там від тих, в кого стріляє, у цьому випадку — від качок.

Їхали вони сюди весело: спочатку зустрілися в гаражі, а потім приємно провели вечір і попоїли усмак — вечерю зготували на вогнищі в старосвітській кухні. На задньому сидінні розмістилося ще троє мисливців. Навіть ті, хто не любив брехати, не могли стриматися від перебільшень, а на брехунів зійшло справжнє натхнення.

«Натхненний брехун,— думав полковник,— прекрасний, наче яблуня чи вишня в цвіту. Хай собі набрешеться досхочу,— думав він,— хіба що почне перебріхувати координати».

Усе своє життя полковник колекціонував брехунів, як ото збирають поштові марки. Правда, він не розкладав їх за серіями й не дуже беріг. Він просто тішився, слухаючи їхні побрехеньки, якщо, звичайно, це не заважало справі. Учора ввечері, коли всі

понапивалися граппи, йому плели всякі небилиці, і полковник залюбки слухав.

«З вогнища тягло димом деревного вугілля, ні, там, здається, горіли дрова,— подумав він.— У всякому разі, брехун краще бреше, коли в кімнаті пахне димом або коли зайде сонце».

Він і сам двічі мало не збрехав, але стримався й тільки ледь перебільшив. «Вважаймо, що тільки перебільшив»,— подумав він.

А ось перед ним розстилається замерзла лагуна, і з полювання, здається, не буде пуття. Та він не втрачав надії.

Раптом не знати звідки з'явилися два шилохвости, один шугнув униз так стрімко, як не зміг би спікірувати жоден літак, і полковник, почувши лопотіння крил, скинув на плече рушницю і вбив качура. Той ударився об лід з такою силою, як може вдаритися лише птах, та перш ніж він упав, полковник убив і самичку, що метнулася вгору, витягнувши довгу шию.

Качка впала поруч із качуром.

«Це ж убивство,— думав полковник.— А що тепер не вбивство? А стріляєш ти ще непогано, хлопче. Теж мені хлопець! Нікчемний ти старий каліко! Дивись, онде вони летять».

То були чирки, вони скидалися на хмаринку, що згустилася, розтяглася й зникла. Потім хмарка згустилася знову, і качка-зрадниця, яка сиділа на льоду, почала її підманювати.

«Хай іще раз завернуть,— подумав полковник.— Пригни голову і навіть оком не смій моргнути. Вони зараз прилетять».

І вони прилетіли — на підступний заклик.

Вони раптом почали спускатися, склавши крила, наче закрилки в літака, але побачили під собою лід і знов знялися вгору.

Мисливець — уже не полковник, а хтось інший,— підвівся в бочці і підстрелив двох чирків. Вони гепнулися на лід так само важко, як і великі качки.

«Вистачить і двох з одного виводка,— сказав собі полковник.— А може, в них не виводок, а цілий табун?»

Раптом він почув постріл позад себе, де не було жодної бочки; обернувшись, він поглянув через замерзлу лагуну на далекий берег, порослий осокою.

«От і кінець полюванню»,— подумав він.

Табун, що спустився був зовсім низько, шугнув у небо; здавалось, качки стоять на хвостах, так круто вони здіймалися.

Полковник побачив, як одна качка впала, потім почув іще постріл.

То сердитий човняр стріляв у качок, які летіли на полковника.

«Та як він сміє?» — подумав полковник.

Йому дали рушницю, щоб він добивав підранків, якщо їх не дістане собака і вони можуть утекти. Стріляти в качок, що ле-

тять на бочку, за мисливськими законами — справжній злочин.

Човняр був надто далеко, щоб йому можна було гукнути. Тому полковник двічі стрельнув по ньому.

«Шріт до нього не долетить,— думав полковник,— а він принаймні збагне, що я все знаю. Якого біса йому треба? Та ще на такому чудовому полюванні? Я ніколи не бачив, щоб полювання на качок було так старанно підготовлене, щоб усе йшло так добре, і ніколи не стріляв з такою втіхою, як сьогодні! Який гедзь укусив цього сучого сина?»

Він знав, як шкідливо йому сердитись. Тому прийняв дві таблетки й запив їх ковтком джину з фляги: води в нього не було.

Він знав, що й джин йому шкодить, і подумав: «Мені все шкодить, крім спокою та найлегшої гімнастики. Атож, брате, спокою та найлегшої гімнастики. По-твоєму, це легка гімнастика?

Диво ти моє,— сказав він до себе.— Як би я хотів, щоб ти була тут і ми сиділи б з тобою спина до спини в великій бочці. Я озирався б на тебе і влучно підбивав би качок високо в небі, а одну, щоб похизуватися перед тобою, підстрелив би так, щоб вона впала просто в бочку, але не зачепила тебе. Ану, спробую підстрелити хоч одну»,— сказав він собі, почувши шурхіт крил. Полковник підвівся, обернувсь і побачив самотнього качура — гарного, з довгою шиєю; швидко махаючи крильми, він летів до моря. Птах вимальовувався в небі чітко й виразно на тлі далеких гір. Полковник підняв угору дуло рушниці, прицілився і спустив курок.

Качур упав поряд із бочкою, пробивши кригу. Навколо бочки ламали кригу, розставляючи вабці, і воду затягло тільки тонкою плівкою. Підсадна качка подивилася на підбитого качура, переступаючи з лапки на лапку.

— Ти його раніше ніколи не бачила,— сказав їй полковник.— По-моєму, ти навіть не бачила, як він прилетів. А якщо й бачила, то нічого йому не сказала.

Качур ударився головою, і голова тепер була у воді. Але полковник бачив чудове зимове пір'я на його грудях та крилах.

«Я хотів би подарувати їй убір із пір'я, схожий на ті, якими у стародавній Мексиці прикрашали статуї богів,— думав він.— Та всіх цих качок, певно, відішлють на ринок, та й ніхто тут і не зуміє здерти з птаха шкурку та вичинити її. А гарно було б: качурине пір'я покласти на спину, сірої качки — на груди, з двома смугами з пір'я чирка зверху донизу. Шикарний вийшов би убір! Їй би, напевне, сподобався.

Хоч би вони прилетіли,— думав полковник.— Кілька дурних качок, може, заблукають і сюди. На всякий випадок треба бути напоготові». Та кляті качки не летіли, і він лишився на самоті із своїми думками.

З інших бочок теж не чути було пострілів, лише вряди-годи долинали постріли з моря.

При такому яскравому світлі качки добре бачать лід і більше сюди не летять; вони збираються табунами над морем і сідають на воду. Стріляти більше не доводилось, і мимоволі полковник замислився над тим, з чого ж усе почалося. Він знав, що не заслуговує такого, але прийняв його й зжився з ним, хоч і завжди прагнув збагнути, як же все-таки так сталося...

Одного разу то були два матроси, коли вони з дівчиною гуляли пізно ввечері. Матроси свиснули до неї, і полковник спершу подумав, що це досить невинний жарт, тому вирішив не звертати уваги.

Та щось тут було не так. Він швидше відчув це, ніж усвідомив. А потім твердо впевнився і навмисно спинився під ліхтарем, щоб ті побачили його погони й перейшли на другий бік вулиці.

На кожному погоні в нього було по маленькому орлу з розпростертими крилами. В нього на мундирі вони були вишиті сріблом. Не дуже блискучі, бо він давно вже їх носив, та все-таки помітні.

Матроси засвистіли знову.

— Стань під стіною, якщо хочеш подивитись,— сказав полковник дівчині.— А ні, то відвернися.

— Вони ж такі височенні й молоді.

— Нічого. Зараз вони понижчають,— пообіцяв їй полковник.

Полковник підійшов до свистунів.

— Де ваш береговий патруль? — спитав він.

— Звідки я знаю? — відповів той, що був вищий на зріст.— Та я ж хотів тільки подивитися на дамочку.

— Як ваші прізвища? Чи є у вас особисті номери?

— Звідки я знаю,— відповів матрос.

Другий сказав:

— А якби й були, то чорта лисого я тобі скажу!

«Старий служака,— подумав полковник, перш ніж ударив його.— Бувалий морячок! Знає свої права».

А тоді зацідив йому лівою рукою в пику — і ще раз, і ще, поки не збив його з ніг.

Другий, той, що свиснув перший, люто наскочив на нього, хоч і був п'яний; полковник садонув його ліктем у зуби, а потім ударив з усієї сили правою рукою. Озирнувшись на іншого свистуна, він зрозумів, що той готовий.

Тоді він ударив лівою збоку. А коли матрос спробував підвестися, ударив правою. Потім іще раз лівою, повернувся і пішов до дівчини: не хотів почути, як голова брязне об брук.

На ходу полковник глянув на того, що звалився перший,

і побачив, що він спокійно спить, уткнувшись підборіддям у землю, а з рота в нього тече кров. Кров такого кольору, як треба, відзначив полковник.

— Тепер кінець моїй кар'єрі,— сказав він дівчині.— Хоч би яка вона була. Ну й чудернацькі ж у цих хлопців штани!

— Як ти себе почуваєш? — спитала вона.

— Чудово. Ти все бачила?

— Так.

— Вранці в мене страшенно болітимуть руки,— кинув він.— Тепер, по-моєму, ми можемо спокійно піти собі. Тільки ходімо помаленьку.

— Гаразд.

— Ні, я не те хотів сказати. Нехай ніхто не думає, що ми тікаємо.

— Ми підемо дуже поволі.

І вони пішли.

— Давай спробуємо щось?

— Що саме?

— Підемо так, щоб навіть ззаду нас боялися.

— Постараюся. Тільки навряд чи в мене щось вийде.

— Ну, тоді ходімо просто так.

— Невже вони жодного разу не вдарили тебе?

— Один раз садонули кулаком у потилицю. Другий матрос, коли кинувся на мене.

— Це й є справжня бійка?

— Так, коли тобі щастить.

— А коли не щастить?

— Тоді й у тебе коліна підломлюються, і ти падаєш навзнак чи долілиць.

— А ти мене ще любиш після цієї бійки?

— Я люблю тебе ще дужче, ніж досі, якщо це можливо.

— А чому ж неможливо? Це ж чудесно! Я тепер тебе більше люблю. Я йду не надто швидко?

— Ти йдеш, як сарна по лісі, а іноді ходиш, як вовчиця або як старий койот, коли він нікуди не поспішає.

— Мені б не хотілося скидатися на старого койота.

— Ти ж їх ніколи не бачила,— сказав полковник.— Вони б тобі сподобались. Ти ходиш, як усі великі хижаки, коли вони ступають поволі. Тільки ти зовсім не хижак.

— Можеш не сумніватися.

— Пройди трохи вперед, а я подивлюсь на тебе.

Вона пройшла вперед, і полковник сказав:

— Ти ходиш, як чемпіон, поки він не став чемпіоном. Коли б ти була конем, я б тебе купив, навіть якби гроші довелось позичати за двадцять процентів на місяць.

— Тобі не треба купувати мене.

— Знаю. Та не про те мова. Я мав на увазі твою ходу.

— А що тепер буде з тими людьми? Я ж зовсім не розуміюся на бійках. Може, мені слід було лишитись і подбати про них?

— Ні в якому разі,— сказав полковник.— Затям собі: ні в якому разі. Сподіваюсь, вони заробили хоч один струс мозку на двох. Нехай здихають. Вони перші почали. І до суду мене ніхто не потягне. До того ж усі ми застраховані. А щодо бійки, то скажу тобі лиш одне...

— Ну, ну, кажи!

— Коли ти поліз у бійку, то мусиш перемогти. Це головне. А решта не варта й дірки з бублика, як говорив мій давній приятель доктор Роммель.

— Невже тобі справді подобався Роммель?

— Дуже.

— Таж він був твій ворог.

— Я люблю своїх ворогів іноді більше, ніж друзів. А моряки завжди перемагають. Це я засвоїв іще у домі, що називається Пентагоном, коли ще мене пускали туди крізь парадні двері. Хочеш, давай прогуляємось або сходимо до тих розбишак та спитаємо їхньої думки.

— Сказати по правді, Річарде, досить з мене на сьогодні й одної бійки.

— Правду кажучи, і з мене досить,— признався полковник. Але сказав він це по-італійському, почавши з «*Anch'io*».— Ходімо до «Гаррі», а потім я проведу тебе додому.

— Ти не пошкодив хворої руки?

— Ні. Я тільки раз молоснув його по голові.

— Можна мені торкнутися до неї?

— Так, тільки обережно.

— Вона страшенно спухла!

— Перелому нема, а опух швидко спаде.

— Ти мене любиш?

— Так. Я люблю тебе двома спухлими руками і всім серцем.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ

«Ось як воно було, і того самого дня, а може, й іншого, сталося диво. А ти й гадки не мав про нього,— думав полковник.— Сталося величезне диво, хоч ти ніколи цього не домагався. Але й не опирався ніколи, сучий ти сину».

Ще дужче похолоднішало, чиста вода знов затяглась крижаною плівкою, і підсадна качка навіть перестала дивитися вгору. Вона зреклася зради, турбуючись про власну долю.

«Ну й стерво ж ти,— думав полковник.— Хоч я й знаю, що

це несправедливо. Адже зрада — твоє ремесло. Але чому качка приманює краще, ніж качур? Кому ж це знати, як не тобі,— думав він.— Хоч це й неправда. Що ж тоді правда? Самці все ж таки приманюють краще.

Тільки не думай про неї! Не думай про Ренату. Яка з цього користь? Тобі це навіть вадить. До того ж ти з нею вже попрощався. Господи, що то було за прощання! Навіть без ешафота не обійшлося. А вона полізла б за тобою і на той триклятий ешафот, якби ешафот був справжній. Жорстоке ремесло! Любити й розлучатися. Це завдає людям болю.

Хто дав тобі право зв'язуватися з такою дівчиною?

Ніхто,— відповів він собі.— Мене познайомив з нею Андреа.

Та як вона могла покохати такого нещасного сучого сина?

Не знаю,— сказав він відверто.— Слово честі, не знаю».

Він і гадки не мав, що дівчина любить його за те, що він ніколи не почуває себе нещасним, чи є в нього серцевий напад, чи нема. Він скуштував і горя, і муки, але ніколи не почував себе нещасним.

Таких людей дуже мало на світі, і дівчина, хоч іще молода, відразу це збагнула.

«Тепер вона вдома і спить,— думав полковник.— Її місце там, а не в якійсь паршивій бочці, та ще коли кляті вабці повмерзали в кригу.

І все ж, коли б ця бочка була на двох, як би я хотів, щоб вона була тут: вона дивилася б на захід, чи не летить звідти ключ диких качок. Але вона замерзла б тут. Може, мені вдасться виміняти в когось справжню пухову куртку,— продати її ніхто не погодиться. Такі куртки видали колись випадково льотчикам.

Я міг би дізнатись, як їх роблять, і замовив би їй куртку на качиному пуху,— думав він.— Знайшов би доброго кравця, і він пошив би їй двобортну куртку, без кишені справа, й нашив би шматок замші, щоб не чіплявся приклад.

Так я й зроблю,— сказав він собі.— Так я й зроблю або дістану таку куртку в якогось дженджика й віддам її перешити. Треба дістати їй добру рушницю — «Парді-12», тільки не надто легку, або пару «Босів». В неї мусять бути рушниці не гірші, ніж вона сама. Так, мабуть, найкраще — дві рушниці «Парді»,— думав він.

Раптом полковник почув легенький шурхіт крил, що швидко махали в небі, і глянув угору. Але качки летіли надто високо. Він тільки провів їх очима. Птахи летіли так високо, що їм було видно бочку, його в ній, вабці, що повмерзали в кригу, і понуру підсадну качку, яка теж їх побачила й голосно закрякала, вірна своєму обов'язку зрадниці. Качки — то були шилохвости — полетіли собі до моря.

«Я ніколи їй нічого не дарую — це вона правильно сказала. Хіба що оте негреня. Та й то вона сама його вибрала. Так подарунків не дарують.

Ет, як би я хотів подарувати їй віру в завтрашній день, та її більш не існує. Як би хотів подарувати їй свою любов, та вона нічого не варта; усі свої багатства, та що я маю, крім оцих двох рушниць, солдатської форми, бойових нагород і книжок? Та ще полковницької пенсії.

Земними благами тебе я наділю,— подумав він.

А вона подарувала мені свою любов, смарагди, які я їй повернув, і портрет. Що ж, і портрет я завжди можу повернути. Я міг би подарувати їй свого персня,— думав він,— та де ж він у біса дівся?

Хіба ж вона візьме мій Хрест за бойові заслуги з дубовим листям, чи дві срібні зірки, чи інший мотлох — навіть ордени її рідного краю? Чи Франції? Чи Бельгії? Ну, й не треба. Надто вже це скидається на похорон.

Краще я віддам їй свою любов. Та як її, кляту, послати? І як зберегти, щоб вона не зів'яла? Її ж не покладеш на лід?

А може, тепер і кладуть? Треба спитати. А як я дістану той клятий мотор для старого?

Знайди. Знаходити вихід із скрутного становища — твоє ремесло. Знаходити вихід, коли по тобі стріляють,— поправився він.

Шкода, що цей негідник, який псує мені полювання на качок, не має справжньої рушниці; правда, у мене зараз теж нема. А то ми швидко з'ясували б, хто вміє знаходити вихід із становища. Навіть у цій паршивій бочці, посеред болота, де не можна маневрувати. Йому довелось би підійти зовсім близько, щоб поцілити мене.

Годі,— сказав він собі,— подумай краще про дівчину. Ти більше не хочеш вбивати — нікого і ніколи.

Кому ти морочиш голову? — спитав він себе.— Ти що, в святі пнешся? Ну що ж, можеш спробувати. Їй ти тоді більше подобатимешся. А ти певен? Ні, не певен,— признався він відверто.— Бог свідок, що не певен.

А що, як я справді стану святим перед смертю? Чом ні? — сказав він.— Ну, хто хоче закластись на це?»

— Ти не хочеш? — спитав він підсадну качку.

Але вона дивилася в небо у нього за спиною і тихенько крякала щось по-своєму.

Качки пролетіли надто високо, ні разу не звернувши. Вони байдуже глянули вниз і полетіли далі до моря.

«Видно, вони справді сідають там на воду,— подумав полковник.— А десь у човні на них теж чатує мисливець. Вони підлетять з підвітряного боку, і хтось напевне підстрелить їх. Та коли

той мисливець почне стріляти, кілька качок можуть полетіти назад, до мене. Але все замерзло, мені давно пора їхати, чого я сиджу тут, як бовдур?

Я настріляв чимало качок і полював не гірше, а навіть краще, ніж завжди. Краще, хай йому біс,— подумав він.— Тут ніхто не стріляє краще за тебе, крім Альваріто; він іще хлопчисько і тому стріляє швидше. І все ж ти вбиваєш менше качок, ніж погані й навіть середні мисливці.

Так, знаю. І знаю чому: ми ж за кількістю більше не ганяємося, ми ж тепер не живемо за статутом, пам'ятаєш?»

Полковник згадав, як одного разу, завдяки примхливому воєнному щастю, він зустрівся ненадовго із своїм найкращим приятелем; це сталося у бою в Арденнах, і вони гнали ворога.

Була рання осінь, навколо височіли гори з піщаними дорогами і стежками, укриті низькорослими дубками та соснами. Сліди ворожих танків і тягачів виразно відбивалися на вологому піску.

Напередодні йшов дощ, але тепер розгодинилося, видимість була добра, можна було розгледіти навіть далекі пагорби, і вони із приятелем уважно роздивлялися довкола в бінокль, наче полювали на дичину.

Полковник, який тоді був генералом і заступником командира дивізії, знав слід кожної ворожої машини. Він знав, коли у ворога не стане мін і скільки приблизно патронів у нього ще залишилося. Він розрахував, де німцям доведеться прийняти бій, перш ніж вони досягнуть лінії Зігфріда. Він був певен, що вони не битимуться в жодному з тих місць, де чекали боїв, а поспішатимуть відійти якнайдалі.

— Ми досить далеко відірвалися для людей нашого високого рангу, Джордже,— сказав він своєму найкращому приятелеві.

— Глядіть, не дуже заривайтеся, генерале.

— Пусте! — сказав полковник.— Годі нам жити за статутом, тепер ми його просто викинемо геть.

— З превеликим задоволенням, генерале! Тим більше, що статут складав я сам,— сказав його найкращий приятель.— А що, коли вони залишили заслін?

Він показав на місце, де, за логікою, ворог мусив зайняти оборонну позицію.

— Нічого вони там не залишили,— сказав полковник.— У них бойового припасу й на фейєрверк не вистачить.

— Людина завжди має рацію, поки не помиляється,— промовив його найкращий приятель і додав: — Пане генерале.

— Я маю рацію,— сказав полковник. Він і справді мав рацію, хоч для того, щоб одержати точні відомості, йому довелося трохи порушити принципи Женевської конвенції.

— Ну що ж, наступати то й наступати! — сказав його найкращий приятель.

— Нам нічого баритися, я можу ручитись, що вони не затримаються в цих двох пунктах. І знаю я це не від якогось там фріца, а з власного досвіду.

Він ще раз оглянув місцевість, послухав, як вітер шелестить гіллям, вдихнув запах вересу, прим'ятого чобітьми, ще раз подивився на відбитки гусениць на мокрому піску — і на цьому все скінчилось.

«Цікаво, чи сподобалася б їй ця історія? — подумав він.— Ні, не годиться так вихвалятися перед нею. От якби хтось інший розповів їй про це, та ще й піддав би жару... Джордж не зможе розповісти. А він — єдиний, хто зміг би це зробити, та, на жаль, не зможе. Дідька лисого він тепер зможе!

Я мав рацію у дев'яносто п'яти випадках із ста, а це дуже великий процент навіть в такому простому ділі, як війна. Але й ті п'ять процентів, коли ти помиляєшся, теж не дрібничка.

Ні, я ніколи не розповім тобі цієї історії, доню. Це тільки невиразний шум у мене в серці. В моєму клятому, нікчемному серці. Це погане серце не може угнатися за мною.

А що, як воно ще зможе,— подумав він і проковтнув дві таблетки, запивши їх джином, а тоді поглянув на сіру кригу.

Ось зараз гукну того лобуряку та й поїду на ферму, чи як її там,— мисливський будинок, чи що. Полюванню кінець».

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ

Полковник випростався, двічі вистрелив і замахав рукою до човняра, щоб той ішов до нього.

Човен плив поволі, всю дорогу доводилось ламати кригу; човняр позбирав дерев'яні вабці, спіймав підсадну качку і сунув її в мішок, а собака, сковзаючись по льоду, попідбирав убитих качок. Гнів у човняра начебто минув, і вигляд у нього був задоволений.

— Малувато набили,— сказав він полковникові.

— З вашою поміччю.

На цьому й скінчилася їхня розмова; човняр акуратно поскладав качок на носі, догори черевцем, а полковник подав йому рушниці та складаний стільчик з ящиком для патронів.

Полковник заліз у човен, а човняр подивився, чи вони не забули чого в бочці, і зняв з гачка щось схоже на фартух з кишенями для патронів, який там висів. Потім теж сів у човен, і вони повільно, насилу пробиваючись крізь товсту кригу, попливли туди, де видніла бура вода каналу. Полковник щосили відпихався довгим веслом, як і дорогою сюди. Але тепер, коли яскраве сонце

осявало снігові вершини на півночі та смугу осоки коло входу в канал, вони працювали дружно.

Із тріском пробившись крізь кригу, вони нарешті ввійшли в канал; човен одразу поплив швидше, і полковник сів, передавши весло човняреві. Його аж у піт кинуло.

Собака, що тремтів у нього біля ніг, переліз через борт і поплив до берега. Стріпнувши воду з брудної білої шерсті, він помчав додому заростями кущів та бурої осоки,— полковникові було видно, як колишеться гілля там, де він пробігає. Ковбаси він так і не одержав.

Полковник відчув, що весь мокрий, і, хоч був одягнений у теплу куртку, все ж таки ковтнув дві таблетки й відпив джину з фляги.

Фляга була пласка, срібна, в шкіряному футлярі. Під футляром, уже засмальцьованим і витертим, з одного боку було вигравірувано: «Річардові від Ренати з любов'ю». Ніхто не бачив цього напису, крім дівчини, полковника і гравера. Напис робили не там, де купували флягу. «Це було на самому початку,— подумав полковник.— Хто став би ховатися тепер?»

На ковпачку фляги було вигравірувано: «Р. К. від Р.»

Полковник подав флягу човняреві, той спочатку подивився на нього, потім на флягу і спитав:

— Що це?

— Англійська граппа.

— Покуштуємо...

Він відпив великий ковток і сказав:

— Спасибі.

— А ви багато настріляли?

— Я вбив чотирьох качок. Собака підібрав іще трьох, підбитих кимось іншим.

— Навіщо ви стріляли?

— Вибачте. Певне, спересердя.

«А я хіба так не роблю?» — подумав полковник і не спитав, чого той сердився.

— Шкода, що такий поганий літ.

— Буває,— сказав полковник.

Полковник стежив, як собака біжить у високій осоці. Раптом той зробив стойку й завмер. Потім стрибнув і пірнув у траву.

— Знайшов підранка,— сказав полковник.

— Боббі! — гукнув човняр.— Апорт! Апорт!

Осока розступилась, і з'явився собака з диким качуром у зубах. Сірувато-біла шия та зелена голова розгойдувалися, наче голівка змії. В цьому русі була приреченість.

Човняр звернув до берега.

— Я візьму,— сказав полковник.— Боббі! Боббі!

Він вийняв качура з пащі собаки, що обережно тримав його в зубах; птах був майже неушкоджений, з приємним, гладеньким пір'ям; серце його калатало, а в очах була туга й жах перед неволею.

Полковник уважно оглянув його, лагідно пестячи, наче коня.

— Тільки ледь зачепило крило,— сказав він.— Нехай лишається у нас як жива принада або пустимо його весною на волю. Покладіть його в мішок.

Човняр узяв качура і обережно поклав у мішок. Полковник почув, як підсадна качка одразу закрякала. «Може, вона виправдовується»,— подумав він. Важко зрозуміти качину мову крізь полотно мішка.

— Ану, ковтніть іще,— сказав він човняреві.— Сьогодні з біса холодно.

Човняр узяв флягу і знову хильнув.

— Спасибі,— сказав він.— Добряча у вас граппа.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ

На причалі, перед довгим низьким будинком, були розкладені рядками вбиті качки.

Пайки були неоднакові, і полковник подумав: «Тут кілька взводів, а в мене й рою не набереться».

Старший єгер, у високих чоботях, короткій куртці та зсунутому на потилицю старому капелюсі чекав їх на березі і, коли вони пристали, скептично поглянув на качок, що лежали на носі човна.

— Коло нашої бочки все взялося кригою,— сказав полковник.

— Я так і думав,— відповів той.— Шкода. То ж найкраща засідка.

— А хто найбільше настріляв?

— Барон убив сорок дві. Там течія, і воду скувало не зразу. Ви, певне, не чули пострілів, бо вітер дув у інший бік.

— А де ж решта?

— Усі поїхали, крім барона, який чекає на вас. А ваш шофер спить у будинку.

— Це схоже на нього,— сказав полковник.

— Розклади качок як слід,— звелів єгер човняреві, що був заразом і єгерем.— Я впишу їх до мисливської книги.

— В мішку ще сидить качур, йому підбили крило.

— Гаразд. Я пригляну за ним.

— Я піду попрощаюся з бароном. З вами ми ще побачимось.

— Вам треба добре зігрітися,— зауважив старший єгер.— День сьогодні холодний, полковнику.

Полковник пішов до будинку.

— Ми ще зустрінемось,— сказав він човняреві.

— Так, полковнику,— відповів той.

Барон Альваріто стояв посеред кімнати, коло вогнища. Він усміхнувся своєю соромливою усмішкою і промовив, як завжди, неголосно:

— Шкода, що вам сьогодні не поталанило.

— У нас усе кригою позатягало. Але все одно було гарно.

— Ви дуже змерзли?

— Не дуже.

— Може, перекусите чогось?

— Спасибі. Я не голодний. А ви вже їли?

— Так. Решта всі подались додому, і я дав їм свою машину. Ви підвезете мене до Латізани чи трохи далі? А звідти я вже якось доберуся.

— Авжеж.

— Таке паскудство, що вода замерзла. Чудове було б полювання.

— За лагуною, мабуть, тьма-тьмуща качок.

— Так. Але вони не сидітимуть там, коли їжа під кригою. Вночі полетять на південь.

— Невже всі полетять?

— Всі, крім наших місцевих качок, що вивелися тут. Ті лишаться, аж поки вся вода не замерзне.

— Шкода, що так вийшло з полюванням.

— Шкода, що вам довелося їхати так далеко заради кількох качок.

— Я люблю будь-яке полювання,— сказав полковник.— І я люблю Венецію.

Барон Альваріто відвів погляд і простяг руки до вогню.

— Так,— сказав він.— Всі ми любимо Венецію. А ви, мабуть, більше за всіх.

Полковникові не хотілося заводити пустих балачок на цю тему, і він тільки сказав:

— Ви ж знаєте, як я люблю її.

— Знаю,— сказав барон. Він дивився кудись у простір. Потім додав: — Пора будити вашого шофера.

— А він щось їв?

— Їв і спав, а потім знов їв і спав. І трохи читав книжку з малюнками, яку привіз із собою.

— Комікси,— сказав полковник.

— Треба й собі привчитися їх читати,— сказав барон. Він усміхнувся соромливою, загадковою усмішкою.— Ви б не могли привезти мені кілька з Трієста?

— Скільки хочте,— сказав полковник.— І про надлюдину, і вже зовсім фантастичні. Почитаєте замість мене. Послухайте,

Альваріто, а що з єгерем, який був на моєму човні? Спочатку він просто бачити мене не міг.

— Це через ваш мундир. Військова форма союзників завжди на нього так діє. Бачте, його надто завзято визволяли.

— Як то?

— Коли прийшли марокканці, вони згвалтували його дружину й дочку.

— Мені, мабуть, треба чогось випити,— сказав полковник.

— Отам на столі є граппа.

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ

Вони довезли барона до вілли з широкими воротьми й посипаною жорствою під'їзною алеєю — на щастя, вілла стояла більш як за шість миль від будь-якого воєнного об'єкту і тому не постраждала від бомбардування.

Полковник попрощався з Альваріто, і той запросив його хоч би й щонеділі приїздити на полювання.

— А може, все-таки зайдете?

— Ні. Мені треба вернутися в Трієст. Перекажіть, будь ласка, вітання Ренаті.

— Неодмінно. То її портрет лежить на задньому сидінні?

— Так.

— Я скажу їй, що ви добре пополювали і що портрет цілісінький.

— Та не забудьте переказати моє вітання.

— Не забуду.

— Чао, Альваріто, дуже вам вдячний.

— Чао, полковнику. Якщо можна казати «чао» полковникові.

— А ви забудьте, що я полковник.

— Це дуже важко. На все добре, полковнику.

— Якщо трапиться щось непередбачене, попросіть її, хай зайде до «Грітті» й забере портрет.

— Гаразд, полковнику.

— Здається, все.

— Бувайте, полковнику.

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ

Вони виїхали на шосе; почало смеркатись.

— Зверніть ліворуч,— сказав полковник.

— Але ж та дорога не на Трієст, пане полковнику,— зауважив Джексон.

— До дідька дорогу на Трієст! Я наказав вам звернути ліворуч! Ви гадаєте, на світі тільки одна дорога на Трієст?

— Ні, пане полковнику. Я лише хотів звернути увагу пана полковника...

— А вас, хай йому чорт, ніхто не просить звертати ні на що мою увагу! Мовчіть, поки я сам до вас не озвуся.

— Слухаю, пане полковнику.

— Вибачте, Джексоне. Я хотів сказати, що знаю, куди їхати, і мені хочеться спокійно подумати.

Вони їхали старою дорогою, яку він так добре пам'ятав, і полковник думав: «Ну що ж, обіцянку свою я все ж таки виконав — послав чотири качки до «Грітті». Полювання було невдале, і жінка того бідолахи не матиме великої користі з пір'я. Зате качки великі та жирні — буде чим поласувати. Ех, забув дати Боббі ковбаси!

Написати записку Ренаті не було часу. Та що міг би я їй написати, крім того, що ми вже сказали одне одному?»

Він вийняв з кишені блокнот і олівець, потім увімкнув лампочку для читання карти і зніченою рукою написав великими друкованими літерами короткий наказ.

— Сховайте в кишеню, Джексоне, і в разі потреби зробите, як я написав. Якщо станеться те, що тут зазначене, виконайте наказ.

— Слухаю, пане полковнику,— відповів Джексон і, взявши вільною рукою складений папірець, засунув його у верхню ліву кишеню мундира.

«А тепер відпочивай,— сказав собі полковник.— У тебе лишилась одна турбота — про себе, а це вже розкіш.

Армії Сполучених Штатів ти більш не потрібен. Тобі це ясно дали зрозуміти.

З дівчиною своєю ти попрощався, й вона попрощалась з тобою. Тут усе дуже просто.

Стріляв ти добре, і Альваріто все розуміє. Ну що ж.

Якого ж біса ти хвилюєшся? Ти ж не з отих нікчем, яких турбує, що з ними буде, коли вже нічим не зарадиш? Сподіваюся, що ти не такий».

І тут його схопило — він чекав цього відтоді, як збирали вабці.

«Ще два рази — і кінець,— подумав він,— хоч мені й пророкували, що я витримаю чотири. Мені завжди з біса щастило».

Раптом його знову схопило, і то дуже сильно.

— Джексоне,— сказав він,— знаєте, що сказав якось генерал Томас Джексон. Тоді, коли його спостигла нагла смерть? Я навіть вивчив це напам'ять. За точність, звичайно, не можу ручитись. Але так принаймні переказують. «А. П. Хіллу приготуватись до атаки,— сказав він. Потім почав марити. А тоді додав: — Ні, ні, переправимося і відпочиньмо там, за річкою, в затінку дерев».

— Це дуже цікаво, пане полковнику,— відказав Джексон.— Мабуть, то був Джексон Кам'яний Мур, пане полковнику?

Полковник хотів був відповісти, але затнувся, бо його схопило втретє й здушило так, що він зрозумів: це кінець.

— Джексоне,— сказав полковник.— Поставте машину на узбіччі й погасіть світло. Ви знаєте, як їхати звідси в Трієст?

— Так, пане полковнику, я маю карту.

— Гаразд. Я зараз перейду на заднє сидіння цієї триклятої з біса розкішної машини.

То були останні слова, які він вимовив у своєму житті. Але на заднє сидіння він перебрався і навіть зачинив за собою дверцята. Він зачинив їх старанно й щільно.

Через якийсь час Джексон увімкнув фари й повів машину дорогою, вздовж рівчака, обсадженого вербами, шукаючи, де б йому завернути. Нарешті він обережно розвернувся. Ставши на правому боці дороги, обличчям на південь,— до роздоріжжя, звідки йшло знайоме шосе на Трієст,— він засвітив світло в кабіні, вийняв папірець із наказом і прочитав:

НА ВИПАДОК МОЄЇ СМЕРТІ ЗАПАКОВАНУ КАРТИНУ І ДВІ МИСЛИВСЬКІ РУШНИЦІ З ЦІЄЇ МАШИНИ ПОВЕРНУТИ В ГОТЕЛЬ «ГРІТТІ», ВЕНЕЦІЯ, ДЕ ЇХ ОТРИМАЄ ЗАКОННИЙ ВЛАСНИК.

Підпис: *Річард Кантуелл*,
полковник піхотних військ США

«Їх і так повернули б законним шляхом»,— подумав Джексон і ввімкнув мотор.

СТАРИЙ І МОРЕ

ПОВІСТЬ

THE OLD MAN AND THE SEA

1952

Переклав
Володимир Митрофанов

© Український переклад,
видавництво «Дніпро», 1974 р.

То був старий рибалка, що промишляв на Гольфстрімі самодин у своєму човні. Ось уже вісімдесят чотири дні він виходив у море й не піймав жодної рибини. Перші сорок днів з ним був хлопець. Та по тих сорока нещасливих днях хлопцеві батьки сказали, що старий тепер справжній *salao* [1], цебто геть безталанний, і звеліли синові перейти до іншого рибалки, з яким він першого ж тижня піймав три добренні рибини. Хлопцеві було прикро бачити, як старий день у день вертається ні з чим, і він щоразу йшов допомогти йому — піднести змотану снасть, гарпун, ості або щоглу з вітрилом. Вітрило було полатане мішковиною і, обгорнуте навколо щогли, скидалося на прапор безнастанної поразки.

Старий був кощавий, виснажений, потилицю його поорали глибокі зморшки, на обличчі темніли коричневі плями нешкідливого нашкірного раку, що з'являються від сонячного проміння, відбитого тропічним морем. Ті плями збігали вниз по щоках до самої шиї. Долоні старого були посічені глибокими поперечними рубцями від плетеної жилки, якою він тягнув з води велику рибу. Та жоден з тих рубців не був свіжий — усі старі, як борозни на пересохлій землі.

Геть усе в ньому було старе, крім очей,— вони мали колір моря і блищали весело й непереможно.

— Діду Сантьяго,— сказав йому хлопець, коли вони піднімалися від берега, де залишили човен,— я міг би знову ходити в море з вами. Тепер ми призбирали трохи грошей.

Старий навчив хлопця рибалити, і той любив його.

— Ні,— відказав старий.— Ти тепер на щасливому човні. Залишайся там.

— Але ж пригадайте, як ви колись вісімдесят сім днів підряд поверталися ні з чим, а потім ми три тижні ловили щодня по величезній рибині.

— Пригадую,— сказав старий.— Я знаю: ти пішов від мене не тому, що зневірився.

— Мені звелів тато. А я ж іще неповнолітній і мушу слухатись його.

— Знаю,— сказав старий.— Так і має бути.

— Він зневірився.

---

[1] Невдаха *(ісп.)*.

— Еге,— сказав старий.— А от ми — ні. Правда ж?

— Правда,— відповів хлопець.— А що, як я почастую вас пивом на «Терасі», а тоді вже віднесем додому снасть?

— Чому ж ні? — сказав старий.— Як ведеться між рибалками.

Вони сіли на «Терасі», й багато хто з рибалок почав кепкувати із старого, та він на те не ображався. Інші, старші віком, дивилися на нього, і їх брав сум. Одначе вони не виказували цього й чемно гомоніли про течію, про глибини, на яких рибалили того дня, про сталу погоду й про те, що́ бачили в морі. Були там і ті, кому добре повелося,— вони вже порозчиняли своїх марлінів, поклали їх упоперек на дві дошки, а тоді, узявшись по двоє за кінці дощок і хитаючись від ваги, попереносили до сховища, де риба мала лежати, доки її відвезуть машиною-льодовнею на базар у Гавану. Рибалки, яким попались акули, відтягли їх на рибозавод по той бік бухти — там їх піднімали на талях, видаляли печінку, відтинали плавці, білували, а тоді нарізували м'ясо стьожками на засіл.

Коли повівав східний вітер, з того боку бухти несло важкий сморід рибозаводу; та сьогодні той дух ледь учувався, бо вітер задув з півночі, а потім зовсім ущух, і на «Терасі» було затишно й сонячно.

— Діду Сантьяго,— сказав хлопець.

— Га? — озвався старий. Він тримав у руці склянку й думав про давно минулі дні.

— Може б, я наловив вам сардин на завтра?

— Ні. Краще піди пограй у бейсбол. Гребти я ще маю силу, а сітку закине Рохельйо.

— А то б я залюбки. Коли вже мені не можна рибалити з вами, то хоч якось би прислужитися.

— Ти ж ось почастував мене пивом,— сказав старий.— Зовсім уже дорослий став.

— А скільки мені було, коли ви уперше взяли мене в море?

— П'ять років, і тебе ледь не вбило, коли я втягнув до човна ще дужу рибину і вона мало не рознесла все на друзки. Ти це пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю, як вона била хвостом і поламала лавку, а ви гамселили її кийком. Пам'ятаю ще, як ви відштовхнули мене на ніс, де лежала мокра й холодна снасть, і як стрясався човен, а ви все гупали кийком, наче дерево рубали, а мені так солодкувато тхнуло кров'ю.

— Ти справді пам'ятаєш, чи то я тобі потім розповідав?

— Я пам'ятаю все від самого першого дня, коли пішов з вами в море.

Старий подивився на нього почервонілими від сонця довірливими й сповненими любові очима.

— Коли б ти був моїм сином, я б зважився знову взяти тебе з собою,— сказав він.— Але ти маєш батька й матір і потрапив на щасливий човен.

— То, може, я все-таки наловлю вам сардин? І ще я знаю, де можна дістати чотири живці.

— У мене лишилися від сьогодні. Я присолив їх і сховав у скриньку.

— Я принесу вам чотири свіжих.

— Одного,— сказав старий. Він ніколи не втрачав надії і впевненості. Але тепер вони оживали в ньому, неначе обвіяні свіжим морським вітром.

— Два,— мовив хлопець.

— Нехай буде два,— погодився старий.— А ти їх не вкрав?

— Міг би й украсти,— відповів хлопець.— Але цих я купив.

— Дякую,— сказав старий. Він був надто простодушний і не замислювався над тим, відколи це він зробився такий покірливий, хоч і знав про це. Одначе знав він і те, що нічого ганебного тут немає і що, упокорившись, він не втратив справжньої гідності.

— На такій течії завтра має бути добра ловля,— сказав він.

— Де ви збираєтесь ловити?

— Далеко в морі, а як вітер переміниться — поверну назад. Хочу вийти з бухти, поки не розвидніє.

— Я спробую умовити й свого порибалити ген у морі,— сказав хлопець.— Тоді ми змогли б допомогти вам, якби ви підчепили на гачок щось путяще.

— Він не любить заходити надто далеко.

— Еге ж,— підтвердив хлопець.— Та я вже визирю щось таке, чого він не може добачити,— птаха над водою абощо,— і переконаю його вийти на простір.

— Він що — так погано бачить?

— Майже зовсім сліпий.

— Дивно,— сказав старий.— Він же ніколи не ловив черепах. Ті лови занапащають очі.

— Але ж ви самі багато років полювали черепах на Москітному березі, а очі у вас добрі.

— Я не звичайний старий.

— А у вас стане сили впоратися із справді великою рибиною?

— Гадаю, що стане. До того ж я знаю чимало всяких способів.

— Ну, занесімо вже додому снасть,— сказав хлопець.— А тоді я візьму сітку й піду по сардини.

Вони повитягали з човна рибальське знаряддя. Старий узяв на плече щоглу, а хлопець поніс дерев'яну скриньку з тугими мотками міцної темної жилки, ості й гарпун на держалні. Скринька з наживою лишилася в човні, під кормовою лавкою, разом із

кийком, яким старий глушив велику рибу, витягаючи з води. Красти в старого ніхто б не став, та ліпше було занести вітрило й важку снасть додому, щоб їм не пошкодила роса; і хоч старий сам знав, що ніхто з місцевого люду не зазіхне на його добро, проте вважав зайвою спокусою залишати в човні ості й гарпун.

Вони піднялися дорогою до хатини старого і зайшли у відчинені двері. Старий прихилив щоглу до стіни, а хлопець поставив поруч скриньку та решту знаряддя. Щогла була завдовжки майже така, як уся хатина, зліплена з цупких брунькових щитків королівської пальми, відомих під назвою *гуано*. Там стояли ліжко, стіл та стілець, а просто на долівці було вогнище, де старий розпалював деревне вугілля й варив собі їсти. На темних стінах із розрівняних і щільно припасованих один до одного шорстких волокнистих щитків висіло кольорове зображення Святого серця господнього і ще одне — Мідної богоматері. То були пам'ятки по дружині. Колись на стіні висіла і її підфарбована фотографія, але старий зняв те фото, бо, дивлячись на нього, надто гостро відчував свою самотність, і тепер воно лежало на полиці в кутку під його чистою сорочкою.

— Що ви маєте на вечерю? — запитав хлопець.

— Казанок жовтого рису з рибою. Повечеряєш зі мною?

— Ні, я поїм удома. Хочете, я розпалю вогонь?

— Ні. Я потім сам розпалю. А може, з'їм і холодне.

— Можна взяти сітку?

— Та певне.

Сітки в старого не було, і хлопець добре пам'ятав, коли вони продали її. Але обидва день у день отак прикидались один перед одним. Не було й ніякого казанка з рисом та рибою, і хлопець теж це знав.

— Вісімдесят п'ять — щасливе число,— мовив старий.— Що ти скажеш, як я завтра притягну рибисько на тисячу фунтів чистої ваги?

— Ну, я беру сітку й іду по сардини. А ви посидите тут, на порозі проти сонечка?

— Еге ж. Я маю вчорашню газету, то почитаю про бейсбол.

Хлопець не був певен, чи вчорашня газета — не така сама вигадка. Та старий і справді витяг з-під ліжка газету.

— Мені дав її Періко у винарні,— пояснив він.

— Я наловлю сардин і повернуся. Покладу ваші й свої разом на лід, а вранці поділимо. А коли прийду, розкажете мені про бейсбол.

— Не може бути, щоб «Янкі» програли.

— Боюся, щоб їх не побили клівлендські «Індіанці».

— За «Янкі» не турбуйся, сину. Згадай-но про великого Ді-маджо.

— Я боюся й «Індіанців» і детройтських «Тигрів».

— Гляди, щоб так ти не забоявся й «Червоношкірих» із Цінциннаті або чікагських «Білих панчіх».

— Ви все там добре прочитайте, а тоді розкажете мені.

— Як ти гадаєш — чи не купити нам лотерейний квиток, щоб у номері було вісімдесят п'ять? Адже завтра вісімдесят п'ятий день.

— Можна,— сказав хлопець.— А чом би не вісімдесят сім? Пригадуєте, як вам тоді пощастило?

— Двічі такого не випаде. А ти певен, що знайдеш квиток на вісімдесят п'ять?

— Можу замовити.

— Одинарний. За два з половиною долари. От тільки де б нам їх позичити?

— Пусте. Я завжди можу позичити два з половиною долари.

— Та й я, мабуть, зміг би. Але намагаюся не позичати. Спершу позичаєш, а потім жебраєш.

— Ви тільки не застудіться, діду,— сказав хлопець.— Як-не-як, уже вересень.

— Місяць великої риби,— мовив старий.— Це тобі не травень, коли хто хочеш рибалка.

— Ну, я йду по сардини,— сказав хлопець.

Коли він повернувся, сонце вже зайшло, а старий спав на стільці. Хлопець зняв з ліжка стару солдатську ковдру й накинув йому на плечі поверх спинки стільця. То були дивовижні плечі — і досі ще могутні, хоч які й старі,— і шия теж іще міцна, і тепер, коли старий спав, схиливши голову на груди, зморшки на потилиці вирізнялися не так чітко. Сорочка на ньому була така сама латана-перелатана, як і вітрило, й латки, нерівно повицвітавши на сонці, рябіли різними кольорами. А от обличчя було таки дуже старе і з заплющеними очима видавалося зовсім безживним. Газета лежала в старого на колінах, і рука, впавши на неї, не давала вечірньому вітрові здути її геть. Ноги старого були босі.

Хлопець не став його будити й пішов собі, а коли повернувся, старий ще спав.

— Прокинеться, діду,— мовив хлопець і поклав руку йому на коліно.

Старий розплющив очі і з хвилину повертався звідкись дуже здалеку. Потім усміхнувся.

— Що це ти приніс? — запитав він хлопця.

— Вечерю,— відповів той.— Зараз будемо їсти.

— Мені не дуже хочеться.

— Треба. Не може людина цілий день рибалити й нічого не їсти.

— Я можу,— сказав старий, підводячись. Він узяв газету й згорнув її. Тоді почав згортати ковдру.

— Накиньте ковдру на плечі,— сказав хлопець.— Поки я живий, ви не будете рибалити голодний.

— Тоді живи довго й бережи себе,— сказав старий.— Що ми маємо на вечерю?

— Чорні боби, рис, смажені банани й печеню.

Хлопець приніс вечерю з «Тераси» у подвійному металевому судку. В кишені у нього були два прибори — ножі, виделки й ложки,— загорнуті кожен окремо у паперову серветку.

— Де це ти взяв?

— Мартін дав. Господар «Тераси».

— Треба йому подякувати.

— Я вже подякував,— сказав хлопець.— Вам нема чого турбуватися цим.

— Я дам йому почеревину з великої рибини,— сказав старий.— Він же не вперше отак нас виручає?

— Та не вперше.

— Тоді треба буде дати йому щось іще, крім почеревини. Он як він про нас піклується.

— Ще й дві пляшки пива прислав.

— Я більше люблю пиво в бляшанках.

— Знаю. Але сьогодні пляшкове. Пляшки я віднесу назад.

— Ти добрий хлопчина,— сказав старий.— Ну, то будемо їсти?

— Я ж вам весь час про це кажу,— лагідно мовив хлопець.— Тим-то й не відкривав судка, поки ви не готові.

— Уже готовий,— сказав старий.— Мені тільки треба було вмитися.

«Де ж би ти вмився?» — подумав хлопець. Воду в селищі брали за дві вулиці звідти. «Треба подбати, щоб у нього завжди була вода,— подумав хлопець,— і мило, і добрий рушник. Чого я такий нетямкий? Треба дістати йому нову сорочку, теплу куртку на зиму, якесь взуття і ще одну ковдру».

— Печеня чудова,— мовив старий.

— Розкажіть мені про бейсбол,— попросив хлопець.

— В американській лізі попереду «Янкі», як я й казав,— потішено мовив старий.

— Сьогодні вони програли,— заперечив хлопець.

— Це нічого не означає. Великий Дімаджо знову розігрався.

— Крім нього, в команді є й інші.

— Авжеж. Одначе гру робить він. У другій лізі, там, де Бруклін і Філадельфія, я б віддав перевагу бруклінцям. Але згадай лишень Діка Сіслера й оті знамениті кидки в Старому парку.

— Еге ж, то просто щось незвичайне. Так далеко ще ніхто не бив.

— А пам'ятаєш, як він, бувало, приходив на «Терасу»? Я ще хотів був запросити його піти з нами в море, та не зважився. А тоді сказав тобі, щоб ти його запросив, але ти теж побоявся.

— Я пам'ятаю. Дурний був, що побоявся. Може, він і пішов би з нами. Ото було б про що згадувати ціле життя!

— Хотів би я взяти з собою в море великого Дімаджо,— мовив старий.— Кажуть, його батько був рибалкою. Можливо, він теж колись бідував, як і ми, то зрозумів би нас.

— А от батько великого Сіслера ніколи не бідував. Коли був такий, як я, він, цебто батько, вже грав у класних командах.

— А я, коли був такий, як ти, плавав матросом на вітрильнику, що ходив до Африки. І вечорами бачив там на березі левів.

— Я знаю. Ви мені розповідали.

— То поговоримо про Африку чи про бейсбол?

— Мабуть, про бейсбол,— відповів хлопець.— Розкажіть мені про великого Джона Мак-Гроу.

— Він колись теж вряди-годи заглядав на «Терасу». Та коли хмелів, то був страх який буйний і норовистий. А крім бейсболу, захоплювався ще кінними перегонами. Бувало, завжди носив у кишені списки коней і часто називав їхні імена по телефону.

— То був великий тренер,— сказав хлопець.— Мій батько вважає його за найкращого в світі.

— Бо він найчастіше тут бував,— сказав старий.— А коли б сюди щороку приїздив Дюроше, твій батько вважав би найкращим його.

— А хто справді кращий тренер — Люк чи Майк Гонсалес?

— Як на мене, вони однаково добрі.

— Ну, а найкращий у світі рибалка — це ви.

— Ні. Я знаю ще кращих.

— *Qué va*,— мовив хлопець.— Добрих рибалок багато, а є й знамениті. Але таких, як ви, більш немає.

— Дякую. Ти мене дуже потішив. Тільки не дай боже мені підчепити надто велику рибину, щоб не осоромитись.

— Нема такої рибини, коли ви й справді ще дужий, як кажете.

— Можливо, не такий уже й дужий, як мені здається,— сказав старий.— Та способів знаю чимало, і духу мені не забракне.

— Ну, а тепер вам треба спати, щоб на ранок бути бадьорим. А я віднесу посуд на «Терасу».

— То на добраніч. Вранці я тебе підніму.

— Ви просто як будильник,— мовив хлопець.

— Літа — ось мій будильник,— сказав старий.— І чого це старі люди так рано прокидаються? Щоб прожити довший день?

— Не знаю,— відказав хлопець.— Знаю тільки, що замолоду спиться довго й міцно.

— Еге ж, пам'ятаю,— мовив старий.— Ну, та я підніму тебе вчасно.

— Я не люблю, щоб він мене будив. Виходить якось так, наче я гірший за нього.

— Розумію.

— Ну, лягайте вже, діду. На добраніч.

Хлопець пішов. Вечеряли вони, не засвітивши лампи на столі, і старий так само потемки скинув штани й ліг спати. Штани він згорнув і, вклавши всередину газету, підмостив під голову замість подушки. Тоді закутався в ковдру й заснув на інших старих газетах, якими були накриті пружини ліжка.

Заснув він скоро, й уві сні йому ввижалася Африка його юнацьких літ: довгі береги, золотаві й білі — такі білі, що аж очам боляче,— високі миси й величезні темні гори. Тепер він щоночі опинявся на тих берегах, і чув уві сні, як гуркочуть хвилі прибою, і бачив, як розтинають їх човни тубільців. Він чув дух смоли й клоччя, що стояв над палубою, чув дух Африки, що його приносив з берега вранішній вітрець.

Зачувши той вранішній дух, старий звичайно вставав, одягався і йшов будити хлопця. Та сьогодні дух берегового вітру прилинув до нього раніш, ніж завжди, і він знав уві сні, що вставати ще рано, і спав собі, щоб побачити білі вершини, що здіймаються з моря, а тоді — несхожі одна на одну гавані й затоки Канарських островів.

Йому вже більш не снилися ні шторми, ні жінки, ні визначні події, ні велика риба, ні бійки, ні змагання силачів, ні його дружина. Снилися тільки далекі краєвиди та ще леви на березі. Вони гралися в надвечірніх сутінках, мов кошенята, і він любив їх так само, як любив хлопця. Та хлопець не снився йому ніколи.

Старий прокинувся, поглянув крізь відчинені двері на місяць, тоді розгорнув штани й натяг їх на себе. Вийшовши з хатини, він справив малу потребу, тоді подався дорогою будити хлопця. Від ранкового холоду його брали дрижаки. Та він знав, що невдовзі його зігріє хода, а там скоро й на весла.

Двері будиночка, де жив хлопець, були не замкнені. Старий відчинив їх і, нечутно ступаючи босими ногами, зайшов. Хлопець спав на складаному ліжку в передній кімнаті, і старий виразно бачив його у світлі призахідного місяця, що падало у вікно. Він злегенька взяв хлопця за ногу і тримав, аж поки той прокинувся, обернувсь і поглянув на нього. Старий кивнув головою; тоді хлопець, узявши зі стільця біля ліжка свої штани, сів і натяг їх.

Старий вийшов надвір, хлопець за ним. Він був ще зовсім сонний, і старий, обнявши його за плечі, сказав:

— Ти вже пробач.

— *Qué va*,— мовив хлопець.— Чоловік повинен робити своє діло.

Вони рушили дорогою до хатини старого, і в досвітньому присмерку попереду й позаду них брели босоніж інші чоловіки, несучи на плечах щогли з вітрилами.

Коли вони прийшли до хатини, хлопець узяв кошик із снастю, гарпун і ості, а старий завдав на плече обгорнуту вітрилом щоглу.

— Кави не хочете? — запитав хлопець.

— Спершу віднесем снасть, а тоді вже поп'ємо кави.

Вони пили каву з бляшанок від згущеного молока в рибальській харчівні, що відчинялася вдосвіта.

— Як вам спалося, діду? — запитав хлопець. Тепер він уже не був такий сонний, хоча й досі боровся з дрімотою.

— Дуже добре, Маноліне,— відповів старий.— Я певен, що сьогодні мені поведеться.

— Я теж,— сказав хлопець.— Ну, я піду, візьму свої і ваші сардини та свіжі живці для вас. А снасть він носить сам. Ніколи не хоче, щоб хтось йому допомагав.

— Ми з тобою не такі,— відказав старий.— Ти в мене носив снасть, коли тобі було тільки п'ять років.

— Знаю,— сказав хлопець.— Ви зачекайте, я скоро. Випийте ще кави. Тут нам дають у борг.

Він пустився босоніж через коралове каміння до льодовні, де зберігали принаду.

Старий поволі сьорбав каву. Тепер йому не випаде їсти аж до вечора, і він знав, що треба хоч кави напитися. Їда йому давно вже обридла, тому він ніколи не брав з собою підобідку. Мав у човні пляшку води, і то було все, чого він потребував на цілий день.

Хлопець повернувся з сардинами й живцями, загорненими в газету, і обидва спустилися стежкою до човна, відчуваючи під босими ногами дрібну рінь. Підваживши човна, вони зсунули його на воду.

— Ну, щасти вам, діду.

— І тобі хай щастить,— відповів старий.

Він припасував мотузяні петлі весел до кочетів і, налігши на весла, став потемки вигрібати з гавані. З різних боків у море виходили інші човни, і старий чув, як розтинають воду їхні весла, хоч самих човнів і не бачив, бо місяць уже сховався за горбами.

Подеколи в тих човнах хтось озивався. Та здебільшого вони пливли тихо, і чути було тільки удари весел об воду. Залишаючи гавань, човни розходилися на всі боки — кожний рибалка простував туди, де сподівався натрапити на рибу. Старий ще звечора надумав вийти далеко у відкрите море, і тепер, залишивши

позаду запахи берега, кермував просто на свіжий вранішній дух океану. Вигрібши на те місце, що його рибалки називали великим колодязем, він побачив, як світяться у воді тропічні водорості,— там була несподівана западина завглибшки в сімсот морських сажнів, де у вирі, що утворювався від зіткнення течії із стрімкими урвищами дна, завжди кишіла сила-силенна всілякої риби. Були там величезні скупчення креветок і риб'ячої дрібноти, а в найглибших закапелках часом збиралася безліч каракатиць, що вночі випливали на поверхню й ставали здобиччю мандрівної риби.

Було ще темно, але старий відчував, що настає ранок; веслуючи, він раз по раз чув тремтливі звуки, коли летюча риба вихоплювалася з води і, зі свистом розтинаючи повітря своїми твердими крильми, шугала в темряву. Він любив летючих риб — то були його найперші друзі в океані. А от птахів жалів, особливо малих і тендітних морських ластівок, що повсякчас никали над водою, шукаючи поживи, і майже ніколи її не знаходили. Отож старий думав: «Птахам живеться навіть важче, ніж нам, окрім хіба хижаків та ще великих і дужих. Чому їх створено такими маленькими й кволими, як оці морські ластівки, коли океан може бути страшенно жорстоким? Загалом він добрий і прекрасний, але часом стає безжальним, та ще й так зненацька, а всі ці птахи, що літають над ним, і шугають униз за поживою, і кричать своїми тонкими сумними голосами,— надто вже вони тендітні як для моря».

Він завжди подумки називав море *la mar*, як кажуть по-іспанському ті, хто його любить. І хоч іноді згадують його лихим словом, проте завжди говорять про нього, як про жінку. Дехто з молодших віком рибалок, ті, що замість поплавців чіпляли на свою снасть буйки і мали моторні човни, куплені за часів, коли акуляча печінка давала великий зиск, називали його *el mar* — у чоловічому роді [1]. Вони говорили про нього як про суперника, як про бездушний простір, ба навіть як про ворога. Та старий завжди думав про море як про жінку, про живу істоту, що може й подарувати велику ласку, і позбавити її, а коли й чинить щось лихе чи нерозважне, то лише тому, що така вже її вдача. «Он і місяць розтривожує море так само, як і жінку»,— думав собі старий.

Він веслував розмірено, без особливих зусиль, бо добре вмів підтримувати сталу швидкість, та й поверхня океану була гладенька, як не рахувати поодиноких заворотів на течії. Старий кермував за водою, полишивши добру третину своєї роботи на

[1] В іспанській мові слово «море» може вживатися з артиклем як чоловічого, так і жіночого роду.

течію, отож, коли почало займатися на світ, він побачив, що доплив куди далі, ніж сподівався доплисти за цей час.

«Я цілий тиждень рибалив на глибокому й нічого не піймав,— подумав старий.— Спробую сьогодні там, де ходять косяки макрелі й тунця,— може, серед них попадеться й велика риба».

Не чекаючи, поки зовсім розвидніє, він закинув наживу й поволі пустив човна за водою. Один живець був на глибині десь сажнів із сорок, другий — на сімдесят п'ять, а третій і четвертий зависли в голубій воді за сто й сто двадцять п'ять сажнів від човна. Кожний живець стримів головою донизу, насаджений на основу гачка, міцно прив'язаний і зашитий, а решта гачка — його вигин і вістря — була винизана свіжими сардинами. Настромлені крізь обидва ока, вони висіли такою собі гірляндою, і, підпливши до гачка, велика риба не знайшла б на ньому ані найменшої місцинки, що не розливала б звабливих пахощів і не збуджувала апетиту.

Хлопець дав старому два невеличкі свіжі тунці, що висіли тепер, мов важки, на найглибших гачках; на інші два старий наживив голубу макрель і жовту умбрицю, що лишилася в нього від учора; проте вони були ще цілком годящі, а добірні сардини додавали їм запаху та принадності. Кожна жилка, завтовшки з добрий олівець, була припнута петлею до гнучкого зеленого вудлища, так що будь-який дотик до наживи мав пригнути кінець вудлища донизу; решта кожної жилки, згорнута двома мотками по сорок сажнів, лежала в човні, а вільний кінець її при потребі можна було приєднати до запасних мотків і в такий спосіб відпустити рибину від човна більш як на триста сажнів.

Тепер старий стежив за вудлищами над бортом човна і помалу веслував, пильнуючи, щоб жилки йшли рівно й на потрібній глибині. На той час уже зовсім розвидніло, і от-от мало зійти сонце.

Краєчок сонця показався над морем, і старий побачив інші човни, що, розтягшись упоперек течії, сиділи низько у воді набагато ближче до берега. Потім сонце заясніло дужче, і його промені замерехтіли на воді, а ще трохи згодом, коли воно піднялося над обрієм, його сяйво, відбиваючись від морської гладіні, боляче вдарило просто у вічі старому, і тепер він орудував веслами, не дивлячись перед себе. Лише поглядав униз, у темну глибочінь, куди стрімко спускались його жилки. Він, як ніхто, вмів тримати їх майже прямовисно, щоб десь там, у чорній товщі води, кожна рибина знайшла принаду саме на тій глибині, яку він для неї передбачив. Інші рибалки пускали снасть за водою, і часом їхня нажива опинялася на глибині в шістдесят сажнів замість сподіваних ста.

«А я,— думав старий,— держусь глибини справно. Просто не щастить мені останнім часом. Але хто зна — може, сьогодні вже поведеться? Адже день на день не схожий. Воно-то й добре мати талан. Та ще краще бути вправним. Тоді щастя не заскочить тебе зненацька».

Минуло дві години, сонце підбилося ще вище, і очам стало не так боляче дивитись на схід. Тепер ген довкола видніло лише три човни, і здаля видавалося, ніби вони ледь підносяться над водою десь біля самого берега.

«Усе життя в мене болять очі від вранішнього сонця,— думав старий.— А проте вони й досі зіркі. Надвечір я можу дивитися просто на сонце, і в очах мені анітрохи не тьмариться. А воно ж надвечір світить ще дужче. Та вранці дивитись на нього боляче».

В ту ж мить він побачив птаха-фрегата, що кружляв у небі попереду човна на своїх довгих чорних крилах. Раптом він витяг крила назад і скісно шугнув донизу, а тоді знов закружляв, як раніш.

— Щось запримітив,— мовив старий уголос.— То він не просто так видивляється.

Він помалу, розмірено веслував до того місця, над яким кружляв птах. Веслував, не кваплячись і далі пильнуючи, щоб жилки спускалися у воду прямовисно. Та все-таки він ледь помітно випереджав течію, і хоч робив усе як належало, проте посувався вперед трохи швидше, ніж коли б не хотів обернути собі на користь знахідку птаха.

Тим часом птах злетів вище й знову ширяв у небі, непорушно розплатавши крила. Потім нараз шугнув додолу, і старий побачив, як з води вистрибнула летюча рибина й сполохано шаснула геть.

— Макрель,— мовив старий уголос.— Багато макрелі.

Він поклав весла й дістав з-під носової лавки менший моток снасті. Дротяний повідець з'єднував кінець жилки з невеликим гачком. Старий настромив на нього сардину і, спустивши жилку у воду, міцно прив'язав її другий кінець до кільця, вгвинченого у корму. Тоді наживив ще одну снасть і, не розмотуючи, залишив у затінку під лавкою. А потім знов узявся за весла, не спускаючи з ока довгокрилого чорного птаха, що кружляв тепер майже над самою водою.

Він бачив, як птах знову шубовснув у воду, згорнувши крила перед тим як пірнути, а тоді шалено й недоладно залопотів ними в повітрі, переслідуючи летючу рибину. Помітив і те, як ледь видно здіймалась поверхня води там, де зграя макрелі гналася за рибиною-втікачкою. Макрель ішла стрімко, випереджаючи під водою її літ, і зрештою мала перейняти рибину саме там, де вона знов пірне в море.

«Чималий косяк,— подумав старий.— Он як широко йде, тож у летючої риби мала надія на порятунок. Але птахові її не вполювати. Ця рибина для нього завелика, та й надто прудка».

Він спостерігав, як летюча рибина знов і знов вихоплюється з води і як птах марно переслідує її. «Того косяка я вже не дожену,— подумав він.— Надто швидко він іде й надто віддалився. Та, може, натраплю на якихось одиначок, що відбилися від гурту, а коло них, дивись, і моя велика ходить. Десь же має вона бути, та велика рибина!»

Хмари над землею купчились, наче гори, і між ними й морем видніла тепер лише довга зелена смуга берега та низка сіро-голубих горбів у далині. Море стало темно-синє, майже фіолетове. Дивлячись за борт, старий бачив у темній воді червонястий серпанок планктону й химерні відблиски сонячного світла. Він не спускав з ока жилок, пильнуючи, щоб вони не відхилялись у воді, й радів, що в морі так багато планктону,— отже, має бути й риба. А оті химерні відблиски сонця, що стояло тепер високо в небі, так само як і обриси хмар над суходолом, віщували добру погоду. Але птаха-мисливця було вже ледь видно, та й на поверхні води старий не бачив ознак риби — лише плавали жовті жмутки збляклої на сонці саргасової трави, а біля самого борту човна погойдувалась райдужно-фіолетова драглиста куля португальської фізалії. Ось вона повернулася боком, тоді знов поплила рівно. Вона весело мінилася на сонці, як велика мильна булька, і її довгий смертоносний фіолетовий шлейф тягся за нею у воді на добрий ярд.

— *Agua mala* [1],— сказав старий.— Ач стерво.

Не випускаючи з рук весел і легенько орудуючи ними, він зазирнув у воду й побачив зграйку крихітних рибинок такого самого кольору, як і довгі щупальця медузи; вони пливли собі між тих щупалець, у невеличкому затінку драглистої кулі, яку поволі несла течія. Її отрута їм не шкодила. Зате людям шкодила, і коли старий витягав з води рибину й оті щупальця чіплялися до жилки і лишалися висіти на ній, слизькі, з фіолетовим полиском, руки його аж до ліктів бралися болячками, немов від дотику до отруйного плюща чи сумаха. З тією лише різницею, що отрута *agua mala* діяла миттю й завдавала пекучого болю, неначе по тілу полоснули батогом.

Ті райдужні бульки вабили око своєю красою. Але не було в морі облудніших істот, а тому старий дуже любив дивитися, як їх поїдали великі морські черепахи. Натрапивши на цих медуз, черепахи наближалися до них спереду, заплющували очі й, отак убезпечившись проти отрути, поїдали їх разом із щупаль-

[1] Погана вода — побутова назва отруйної медузи *(ісп.)*.

цями. Старий любив дивитись, як черепахи поїдають фізалій, любив і сам топтати їх на березі після штормy й чути, як вони лускають під його зашкарублими підошвами.

Він любив зелених і дзьобатих черепах за те, що вони моторні, зграбні та й високо цінуються на ринку, а величезних дурних тупоголовців, закутих у твердий жовтий панцир, що парувалися в такий чудернацький спосіб і, заплющивши очі, з насолодою поїдали португальських фізалій, по-дружньому зневажав.

Старий не мав забобонів щодо черепах, хоча й багато років плавав на ловецьких суднах. Йому було жаль їх усіх, навіть і гігантських шкірястих черепах, завдовжки з човен і вагою мало не з тонну. Більшість людей не має жалю до цих істот, бо серце черепахи живе ще кілька годин після того, як її заб'ють і розчинять. Та старий думав собі: «Адже і в мене таке саме серце, та й руки-ноги подібні до їхніх». Щоб набратися сили, він їв білі черепашачі яйця. Їв їх цілий травень, щоб бути дужим у вересні й жовтні, коли ловиться справді велика риба.

Він також пив щодня по кухлю жиру з акулячої печінки — велика залізна бочка з тим жиром стояла в хижці, де багато рибалок зберігали своє знаряддя, і його міг пити кожен, хто хотів. У більшості рибалок аж з душі вернуло від його духу. Одначе пити його було аж ніяк не гірше, аніж вставати в таку рань, як вони; до того ж акулячий жир добре допомагав проти застуди та грипу й був корисний для очей.

Старий звів погляд і побачив, що над водою знову кружляє той самий птах.

— Натрапив на косяк,— мовив він уголос.

Тим часом летюча риба не вистрибувала з води, не було видно й дрібноти. Та, видивляючись уперед, старий побачив, як над водою злетів невеликий тунець, перевернувся в повітрі й пірнув головою донизу. Тунець зблиснув сріблом проти сонця, а коли він зник, там-таки один по одному почали з'являтися інші, вистрибуючи на всі боки, спінюючи воду й кидаючись з чималої віддалі за здобиччю. Вони кружляли навколо дрібної риби й гнали її поперед себе.

«Якщо вони не дуже швидко пливтимуть, я їх дожену»,— подумав старий, і далі спостерігаючи, як зграя тунців збивала на воді білу піну, а птах раз по раз пірнав і хапав дрібну рибу, що сполохано металася біля самої поверхні.

— Той птах став мені в добрій пригоді,— мовий старий.

Саме в цю мить жилка, закинута з корми, туго натяглась під його ногою — він притискав нею петлю,— і, коли старий, полишивши весла й міцно вхопившись за жилку, почав вибирати її з води, він відчув вагу невеликого тунця, що сіпався на гачку. Старий тяг жилку до себе, і вона смикалася чимраз частіше, аж

поки він побачив у воді синю спинку та золотаві боки рибини й зрештою перекинув її через борт у човен. Тунець лежав на кормі проти сонця, довгастий і тугий, мов свинцева куля; вирячивши великі дурні очі, він в останніх судомах часто-часто молотив по дошках своїм зграбним хвостом. Старий зглянувся на нього й оглушив ударом по голові, тоді відкинув ногою ще тріпотливу тушку в затінок під корму.

— *Albacore* [1],— мовив уголос.— Добрячий буде живець. Фунтів на десять, не менше.

Він не пам'ятав уже, відколи почав говорити вголос, рибалячи одинцем. Колись давніше, лишаючись на самоті, він співав; часом співав і ночами, несучи вахту на рибальських вітрильниках та ловецьких суднах, що ходили по черепах. А розмовляти сам із собою почав, мабуть, тоді, коли від нього пішов хлопець. Але напевне він не пам'ятав. Рибалячи разом, вони з хлопцем звичайно не озивалися один до одного без потреби. Розмовляли здебільшого ночами або ж залишаючись на березі в негоду. Між рибалок вважалося негожим базікати в морі, і старий завжди схвалював і шанував цей звичай. Але тепер він часто висловлював свої думки вголос — адже це нікому не вадило.

— Коли б хто почув, що я отак балакаю вголос, то подумав би, що мені одібрало розум,— мовив він.— Одначе я при своєму розумі, отож мені до того байдуже. Багатії, ті мають у човнах радіо — воно говорить до них, розповідає про бейсбол...

«Не час тепер думати про бейсбол,— спинив він себе.— Тепер треба думати лише про одне. Про те, задля чого я народжений. Можливо, десь поблизу цього косяка ходить і велика риба,— міркував він.— Оця, котру я витяг,— усього-на-всього молоде тунча, що відбилося від гурту, який шукає поживи. А решта подалася надто далеко в море, та й надто швидко. Усе, що з'являється сьогодні біля поверхні, пливе надто швидко й на північний схід. Може, так воно й має бути о цій порі дня? Чи це якийсь знак на переміну погоди, якого я не знаю?»

Тепер він уже не бачив зеленої смуги берега, а тільки вершини голубуватих горбів, здаля зовсім білі, неначе вкриті сніговими шапками, та ще хмари над ними, які скидалися на високі засніжені гори. Море ще дужче потемніло, і сонячні промені заломлювались у воді. Міріади порошинок планктону немовби розчинилися в світлі сонця, що стояло вже високо в небі, і тепер, крім своїх жилок, що прямовисно йшли в глибочінь, яка сягала тут доброї милі, старий бачив у синій воді лише далекі відсвіти заломленого сонячного проміння.

---

[1] Молодий тунець *(ісп.)*.

Тунці — рибалки називали всю рибу цієї породи тунцями й розрізняли її за відмінами тільки тоді, коли везли на ринок чи продавали на принаду,— знову зникли десь під водою. Сонце почало припікати, і старий, веслуючи, відчував його жар на потилиці, а по спині в нього потекли цівочки поту.

«Можна б просто пустити човна за водою,— подумав він,— і навіть поспати. Обкрути петлю навколо великого пальця на нозі — та й спи собі, аж поки смикне. Але ж сьогодні вісімдесят п'ятий день, то треба ловити справно».

Він не відводив очей від жилок і саме в цю мить побачив, як одне зелене вудлище над бортом рвучко сіпнулося донизу.

— Ага,— мовив старий.— Ага.— І безгучно поклав весла. Тоді потягся до жилки й обережно взяв її великим та вказівним пальцями правої руки. Він не відчув ні натягу, ні ваги й тримав жилку вільно, без зусилля. Раптом вона знову сіпнулася. Цього разу — легенько, якось непевно; та старий добре знав, що́ це означає. Там, у глибині, за сотню сажнів від човна, марлін об'їдав сардини, нанизані на вістря й вигин виклепаного ручним способом гачка, що витикався з голови невеличкого тунця, насадженого на стрижень.

Старий, обережно тримаючи жилку лівою рукою, тихенько попустив петлю й зняв її з вудлища. Тепер він міг вільно перепускати жилку між пальцями, так щоб рибина не відчувала ніякого натягу.

«Восени та ще так далеко від берега це має бути величезна рибина,— думав старий.— Їж, рибино, їж сардинки. Ласуй собі на здоров'я. Вони ж бо такі свіженькі, а ти там десь ген за шістсот футів, серед темряви й холоднечі. Обпливи разочок кругом, а тоді вертайся і їж».

Він відчув, як жилка сіпнулася знову, спершу легенько, а тоді сильніш — мабуть, голова однієї з сардин міцніше сиділа на гачку. Потім жилка завмерла.

— Ну ж бо,— голосно мовив старий.— Підпливай знов. Принюхайся до них як слід. Хіба не смачно пахнуть? А тепер їж на здоров'я, а тоді й до тунця візьмешся. Він такий тугий, холодненький, дуже смачний. Не бійся, рибино, їж.

Він чекав, тримаючи жилку між великим і вказівним пальцями, й пильнував водночас і за нею, і за іншими жилками, бо рибина могла піднятися вище чи спуститись глибше. Нарешті жилка знову так само легенько сіпнулася.

— Візьме,— вголос промовив старий.— Візьме, помагай їй боже.

Проте рибина не брала наживи. Вона відпливла, і старий марно пильнував за жилками.

— Не могла вона піти геть,— мовив він.— Бог свідок, не мог-

ла. Вона просто кружляє довкола. Може, вже попадалася на гачок і дещо запам'ятала.

Раптом він відчув легке сіпання і вмить повеселішав.

— Я ж казав, що вона кружляє,— мовив він.— Зараз візьме.

Жилка й далі потихеньку сіпалась у нього між пальцями, і старий радів з того, та раптом відчув, як вона напружилась від величезної, просто-таки неймовірної ваги. То була вага рибини, і він попускав жилку все глибше, глибше, глибше, і перший з двох запасних мотків швидко розкручувався. Жилка легко прослизала в нього між пальцями, і старий, хоч майже й не придержував її, все одно відчував величезну вагу на тому кінці.

— Оце рибина,— мовив він.— Гачок загнався їй у пащу, і тепер вона тікає з ним разом.

«Та все-таки вона повернеться й ковтне його»,— подумав він, але вголос цього не сказав, боячись наврочити. Він знав, яке то має бути громадисько, й уявляв собі, як рибина десь там, серед темряви, чимдуж пливе геть із тунцем, що застряг їй поперек пащі. В цей час рибина спинилась, але він так само відчував її вагу. Потім жилка знову смикнулася, й старий попустив її далі. На якусь мить він дужче стиснув пальці, і жилка, напружившись, мов струна, під вагою рибини, прямовисно пішла донизу.

— Ковтнула,— сказав старий.— Ну, тепер нехай собі їсть на здоров'я.

Жилка й далі перебігала в нього поміж пальців, а він тим часом простяг ліву руку й міцно прив'язав вільний кінець двох запасних мотків до петлі двох запасних мотків другої снасті. Тепер усе було напоготові. Крім тієї жилки, на якій старий держав рибину, він мав у запасі ще три мотки, по сорок сажнів у кожному.

— Поїж іще трохи,— мовив він.— Наїдайся як слід.

«Наїдайся так, щоб вістря гачка загналося просто в серце й убило тебе,— провадив він подумки.— А тоді випливай на поверхню, і я встромлю в тебе гарпун. От і гаразд. Готова? Годі вже з тебе?»

— Ну! — голосно мовив старий і, чимдуж смикнувши обома руками, витяг назад з ярд жилки, а тоді заходився смикати знов і знов, перехоплюючи жилку то однією, то другою рукою і до краю напружуючи м'язи всього тіла.

Та ніщо не допомагало. Рибина поволі віддалялася, і старий не міг підтягти її ані на дюйм. Жилка в нього була міцна, сплетена на велику рибу; отож він уперся в неї спиною і натяг так туго, що з неї порснули дрібні крапельки води. Потім жилка глухо засичала у воді, а він і далі здержував її, впершись у лавку і всім тілом відхилившись назад. Тим часом човен відносило на північний захід.

Рибина неухильно тягла вперед, і вони помалу посувалися тихим морем. Решта гачків з наживою і досі залишалися у воді, але з цим нічого не можна було вдіяти.

— Шкода, що зі мною нема хлопця,— сказав старий.— Рибина тягне мене на буксирі, і я наче припнутий до неї тросом. Можна, звісно, прив'язати жилку до човна. Але тоді рибина може урвати її. Отож треба держати, поки стане сили, й попускати жилку, коли їй заманеться смикнути. Ще хвалити бога, що вона пливе вперед, а не йде в глибочінь.

«Не знаю, що я й робитиму, коли вона надумає піти вниз. А що я вдію, як її потягне на дно і вона там сконає? Ет, щось та вдію. Хіба мало всяких способів».

Старий стримував жилку спиною і дивився, як вона скісно розтинає воду, а човен неухильно посувається далі на північний захід.

«Ця плавба доконає її,— подумав він про рибину.— Не може ж вона пливти без кінця». Та минуло ще чотири години, а рибина все так само неухильно пливла у відкрите море, тягнучи за собою човен, і старий усе так само міцно впирався в лавку, стримуючи спиною натягнену снасть.

— Коли я підчепив її, був полудень,— мовив він.— А я й досі її не бачив.

Перед тим, як спіймалася рибина, старий туго насадив на голову солом'яний бриль, і тепер він муляв йому лоба. До того ж його мучила спрага. Пильнуючи, щоб не смикнути жилки, він обережно став на коліна, пересунувся як міг ближче до носа човна й, простягши руку, взяв пляшку з водою. Вийнявши затичку, трохи попив. Тоді сів перепочити там-таки біля носа. Сидів просто на дні човна, на щоглі, вгорнутій у вітрило, і намагався ні про що не думати, а тільки кріпитися.

Озирнувшись назад, він побачив, що берег зовсім зник з очей. «Дарма,— подумав він.— Я завжди можу повернути на відсвіт над Гаваною. До заходу сонця ще дві години, і, може, за цей час вона таки випливе. А ні — то, може, випливе, як зійде місяць. Або ж зі сходом сонця. Я ще при силі, і корчі мене не беруть. Та й гачок не в мене у роті, а в неї. А рибина ж яка, щоб отак тягти. Певне, міцно прикусила повідець. От би побачити її. Хоч краєм ока побачити й дізнатись, що воно там таке».

Цілу ніч рибина пливла так само неухильно, нікуди не збочуючи,— старий міг бачити це за зорями. Коли зайшло сонце, повітря похолоднішало, і піт на спині, плечах та ногах старого швидко висох. Ще вдень він узяв мішок, яким накрив скриньку з наживою, і простелив його на сонці сушитися. А коли сонце зайшло, обв'язав мішок навколо шиї, спустив собі на спину й обережно заправив під жилку, що її тепер тримав, перепустив-

ши за плечима. Мішок пом'якшив тиск, і старий зміг прихилитися до носа човна так, що йому стало майже зручно. Насправді ця поза лише ледь-ледь полегшила нестерпний тягар, одначе старий вважав, що тепер йому майже зручно.

«Я нічого не можу з нею вдіяти, і вона зі мною також,— подумав він.— Принаймні поки тягне отак навпростець».

Один раз він звівся на ноги, щоб помочитися за борт, поглянути на зорі й визначити курс човна. Натягнута жилка здавалася світною лінією, що виходила просто з його плеча і зникала у воді. Тепер човен посувався повільніше, і сяйво над Гаваною потьмяніло, отож старий зрозумів, що течія, як видно, несе їх на схід. «Коли я втрачаю з очей відсвіт над Гаваною, то ми, певне, відхиляємось дедалі на схід,— подумав він.— Якби рибина не збочила, я бачив би його ще кілька годин. Цікаво, як там скінчилися сьогоднішні матчі у вищих лігах. Як добре було б мати з собою радіо й про все почути.— Але тут-таки спинив себе: — Не про те думаєш. Думай про діло. Пильнуй, щоб не вчинити якоїсь дурниці».

Тоді мовив уголос:

— Шкода, що нема зі мною хлопця. Допоміг би мені і все оце побачив.

«Не можна, щоб людина доживала віку в самотині,— подумав він.— Але нічого не вдієш. Треба не забути з'їсти тунця, поки він не притух, це додасть мені сили. Так собі й затям: хочеш чи не хочеш, а вранці з'їси його. Отак і затям»,— наказав він собі подумки.

Вночі біля човна випливли дві морські свині, і старий чув, як вони борсаються у воді й гучно сáпають. Старий добре розрізняв хрипкий віддих самця й тужливі зітхання самиці.

— Славні вони тварини,— мовив він.— Грають собі, пустують, люблять одне одного. Вони нам наче брати, так само як і летюча риба.

Раптом йому стало жаль велику рибину, що була в нього на гачку. «Вона чудова, незвичайна рибина, і хто зна, скільки вже їй віку,— думав він.— Зроду ще не траплялося мені такої дужої рибини і щоб так дивно поводилась. Мабуть, вона дуже розумна й через те не вистрибує. Досить їй вистрибнути чи добряче смикнути — і мені кінець. Та, певне, вона вже не раз попадалась на гачок і знає, що саме так треба змагатися за порятунок. Їй і невтямки, що проти неї лише одна людина, та ще й стара. А яка ж вона величезна, ця рибина, і який добрий дасть виторг, коли в неї смачне м'ясо. Наживу вона взяла, як самець, і тягне, як самець, і змагається не як перелякана. Цікаво, чи вона робить це свідомо, чи просто на відчай душі, як оце я?»

Він пригадав, як колись зловив на гачок самицю марліна. Самець завжди поступається поживою своїй подрузі, і самиця, попавшись на гачок, з переляку почала нестямно кидатись, так, що скоро геть знесиліла, і весь той час самець не залишав її і кружляв разом з нею по поверхні води, не зважаючи на жилку. Він плив майже впритул, і старий боявся, щоб він не розітнув жилку ударом хвоста, гострого, як лезо коси, й майже такого ж розміром та формою. І тим часом як старий підчепив самицю на ості й оглушив її, а тоді, підтягши до човна за вузьку і гостру, мов рапіра, морду з шерехатими краями, почав молотити кийком по голові, аж поки вона зробилася схожа кольором на зворотний бік дзеркала, і нарешті з допомогою хлопця перекинув через борт, самець ні на мить не відпливав від човна. А потім, коли старий узявся вибирати жилку й готувати гарпун, марлін високо вистрибнув з води біля самого борту, щоб побачити, де його подруга, і тільки тоді пішов у глибочінь, розпроставши блідо-лілові крила грудних плавців і востаннє показавши широкі фіолетові смуги на спині та боках. І тепер старий пригадав, який він був гарний і як до кінця не залишив своєї подруги.

«То була найсумніша з усіх моїх рибальських пригод,— подумав він.— Та й хлопець тоді засмутився, і ми попросили в рибини пробачення й швиденько розчинили її».

— Шкода, що немає хлопця,— мовив він уголос і зручніше прихилився до заокругленої носової обшивки, відчуваючи плечима, що здержували натяг жилки, могутню силу величезної рибини, що невпинно простувала до якоїсь тільки їй відомої мети.

«Це ж бо не що інше, як мої підступи змусили її зробити такий вибір,— подумав старий.— Їй було призначено жити в темних глибинах моря, далеко від усіляких тенет, пасток і підступів. А мені, єдиному в світі, було призначено дістатися туди і знайти її. Єдиному з усіх людей у світі. Отож тепер ми від самого полудня пов'язані спільною долею. І ніхто не зарадить ні їй, ні мені.

Можливо, мені не слід було ставати рибалкою,— думав він далі.— Але ж саме задля цього я й народився. От тільки б не забути з'їсти тунця, коли розвидніє».

Перед самим світанком ще якась інша рибина взяла наживу на снасті, що була в старого за спиною. Він почув, як тріснуло вудлище, і жилка, розмотуючись, стрімко поповзла через борт човна.

Орудуючи навпомацки в темряві, старий видобув із піхов ножа, перебрав усю тягу жилки на ліве плече й, відхилившись назад, перерізав снасть на закрайку борту. Потім так само перерізав ще одну, найближчу до нього, і навпомацки позв'язував

вільні кінці запасних мотків. Він вправно орудував однією рукою, притискаючи ногою жилку, щоб міцніше затягти вузли. Тепер у нього було шість запасних мотків жилки: по два від кожної перерізаної снасті й ще два від тієї, на яку спіймалася рибина,— і всі шість міцно зв'язані між собою.

«Коли розвидніє,— подумав старий,— треба якось добутися на корму до тієї сорокасажневої снасті й також перерізати її, а тоді доточити запасні мотки. Щоправда, я втрачаю на цьому двісті сажнів добрячого каталонського шнура та ще гачки з повідцями. Одначе все це можна придбати знов. А от хто придбає мені таку рибину, якщо на гачок попадеться ще одна і обірве жилку? Хто знає, що то за рибина оце щойно клюнула. Може, марлін, а може, й меч-риба чи акула. Я навіть не відчув її, бо мусив якнайшвидше позбутися».

Уголос він сказав:

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець!

«Але хлопця немає,— подумав він.— Ти тут сам-один, отож темно чи не темно, а рушай-но краще зараз же на корму, до тієї останньої снасті, відітни жилку й приточи ще два запасні мотки».

Так він і вчинив. Робити все те потемки було важко, а одного разу рибина так рвонула жилку, що він повалився долілиць і поранив щоку під оком. По щоці потекла була кров, але швидко скипілася й присохла, не дійшовши до підборіддя, а старий добувся назад і стомлено припав до носової обшивки. Потім поправив мішок, помалу пересунув жилку з намуляного місця і, непорушно втримуючи її плечима, завмер, щоб відчути, як тягне рибина, а тоді спустив руку за борт і визначив, з якою швидкістю посувається човен.

«Цікаво, чого це вона так сахнулася,— подумав він.— Мабуть, повідець шарпнув її по спинному горбу. Їй, звісно, не так муляє спину, як мені. Одначе не може ж вона без кінця тягти човен, хоч би яка була велика й дужа. Тепер я прибрав усе, що могло б мені завадити, і маю в запасі багато жилки, отже, кращого й бажати годі».

— Рибино,— неголосно мовив він,— поки я живий, я тебе не покину.

«Та й вона мене, мабуть, не покине,— подумав старий, дожидаючи, поки розвидніє. О цій досвітній порі стало ще холодніше, і він притулився до дощок, щоб трохи зігрітись.— Усе, що здужає вона, здужаю і я»,— подумав він. Зайнялося на світ, і він побачив, як жилка, тягнучись від його плеча, скісно заходить у воду. Човен невпинно посувався вперед, і коли з-за обрію виткнувся краєчок сонця, його промені впали на праве плече старого.

— Простує на північ,— сказав старий і подумки додав: «А течією нас, певне, занесло далеко на схід. Добре було б, якби вона повернула за водою. Це означало б, що її бере втома».

Коли сонце підбилося трохи вище, старий зрозумів, що рибина анітрохи не стомилася. Був лише один добрий знак: нахил жилки показував, що тепер рибина пливе ближче до поверхні. А втім, це ще не доконче мало означати, що вона скоро вирине. Та могла й виринути.

— О боже, зроби так, щоб вона виринула,— промовив старий.— Я маю досить жилки, щоб укоськати її.

«А може, якщо я здужаю трохи потягти на себе, їй стане боляче і вона вирине,— подумав він.— Тепер видно, то нехай собі вистрибує. Набере повітря в спинні міхурі, і тоді вже глибоко не пірне».

Він спробував посилити натяг, але відколи рибина ковтнула гачок, жилка й так була напружена до краю, і коли старий відхилився назад, щоб потягти її на себе, то відчув, як вона врізається в плечі, й зрозумів, що це марна праця. «А смикати нізащо не можна,— подумав він.— За кожним разом гачок розширюватиме рану, і коли вона таки вистрибне, то може взагалі зірватися. Ну, та хоч як воно є, а тепер, коли зійшло сонце, я почуваю себе куди краще, до того ж хоч сьогодні мені не треба на нього дивитися».

На жилку поначіплялися жовті водорості, але старий знав, що вони трохи гальмують човен, і тільки радів з цього. То була та сама гольфстрімська трава, що так гарно світилася поночі у воді.

— Рибино,— сказав старий,— я люблю тебе й дуже поважаю. Але все одно уб'ю тебе до кінця дня.

«Сподіваюся, що уб'ю»,— додав він подумки.

З півночі до човна підлетіла невеличка пташина. То була якась співоча пташка, і летіла вона дуже низько над водою. Старий помітив, що вона геть знесилена.

Пташина сіла на корму перепочити. Потім вона пурхнула в старого над головою і вмостилася на жилці, де їй було зручніше.

— Скільки тобі років? — запитав старий.— Це твоя перша мандрівка?

Коли він озвався, пташина подивилася на нього. Вона була така втомлена, що навіть не примірялася, сідаючи на жилку, і тепер погойдувалась, чіпко обхопивши її своїми тендітними пазурцями.

— Жилка натягнута міцно,— сказав їй старий.— Аж надто міцно. Чого ж це ти так стомилася зовсім безвітряної ночі? І що воно коїться з птахами?

«А є ж іще яструби,— подумав він.— Ті вилітають понад морем вам навперейми». Але пташині цього не сказав, та й однаково вона його не зрозуміла б, а про яструбів скоро мала дізнатися сама.

— Добре відпочинь, мала птахо,— сказав старий.— А тоді вертайся до берега й шукай своєї долі, як шукають її всі — і люди, й птахи, й риби.

Розмова трохи підбадьорила його, бо за ніч спина в нього геть затерпла й тепер уже боліла по-справжньому.

— Коли хочеш, погостюй тут у мене, птахо,— мовив він.— Шкода, що я не можу поставити вітрило й відвезти тебе,— онде якраз і вітрець здіймається. Та, на жаль, я не сам, а з товаришкою.

Тієї миті рибина зненацька так рвонула жилку, що старий повалився на ніс човна й напевне випав би за борт, якби не вперся в дошки й не попустив снасті.

Коли рибина смикнула, пташина пурхнула геть, і старий не помітив, як вона зникла. Він обережно помацав жилку правою рукою і побачив на долоні кров.

— Певне, щось дошкулило їй,— мовив старий і потяг до себе снасть, пробуючи повернути рибину назад. Та, напнувши жилку до відпору, він знову сів, як раніш, лише стримуючи її натяг.

— Я бачу, рибино, все воно таки дається тобі взнаки,— сказав він.— Мені теж, бог свідок.

Він пошукав очима пташину, бо радий був хоч її товариству. Одначе пташина зникла.

«Недовго ж ти гостювала,— подумав старий.— А там, де ти тепер, тобі ще важче, аж поки долетиш до берега. Як же це я так схибив, що рибина поранила мене за першим же разом? Мабуть, зовсім уже розум втрачаю. Чи, може, тому що задивився на пташину й вона відвернула мої думки. Ну, тепер-то я вже пильнуватиму як слід, а потім треба неодмінно з'їсти тунця, щоб не підупасти на силі».

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець і якби я мав трохи солі,— промовив він уголос.

Перебравши вагу снасті на ліве плече й обережно ставши на коліна, він спустив поранену руку за борт і трохи потримав її у воді, спостерігаючи, як залишається позаду кривавий слід і як невпинно струмує проти його зануреної руки зустрічний потік.

— А пливе вона тепер куди повільніше,— сказав він.

Старий залюбки потримав би руку в солоній воді й довше, але, побоюючись, що рибина знову смикне, сів на місце, усім тілом наважив на снасть і обернув долоню проти сонця. На ній було тільки поперечне садно від жилки, що обдерла шкіру.

Але ж саме долоням випадало попереду найбільше роботи. Старий знав, як йому ще знадобляться руки, перше ніж він доведе своє діло до кінця, отож був невдоволений, що пошкодив їх дочасно.

— Ну от,— сказав він, коли рука обсохла.— А тепер треба з'їсти того тунчика. Я можу підтягти його остями і їсти тут-таки, зручно вмостившись.

Він став навколішки, зачепив остями тунця, що лежав під кормою, і, пильнуючи, щоб не зрушити мотків жилки, підтяг до себе. Знову стримуючи снасть лівим плечем і спираючись на лівий лікоть, він зняв рибину з гачка й поклав ості на місце. Тоді притиснув тушку коліном і взявся різати її вподовж, від голови до хвоста, відтинаючи довгі клинцюваті скиби темно-червоного м'якуша — спочатку від спини й далі аж до черева. Накраявши шість таких скиб, він розклав їх на носі човна, витер ніж об штани, а тоді взяв кістяк тунця за хвіст і шпурнув через борт.

— Мабуть, цілого кусня я не з'їм,— мовив він по тому й розрізав одну скибку навпіл. Тим часом натяг снасті не слабшав ні на мить, і ліву руку йому геть посудомило. Вона, мов задубіла, стискала туго напнуту жилку, і старий гидливо подивився на неї.

— Ото ще мені рука,— сказав він.— Гаразд, нехай тебе корчить, коли тобі так подобається. Нехай хоч на клішню оберне. Добра тобі з того однак не буде.

«Ну, їж,— звелів він подумки сам собі й подивився на темну воду там, де в неї скісно збігала жилка.— Їж, це додасть сили твоїй руці. Вона не винна, що ти вже стільки годин припнутий до рибини. Та ти собі можеш і довіку не розлучатися з нею. А зараз їж тунця».

Він узяв шматок риби, поклав у рот і став повільно жувати. Їсти було можна.

«Добре розжовуй,— сказав він собі подумки,— висмоктуй увесь сік. От якби ще присмачити лимоном чи підсолити — було б зовсім непогано».

— Як ти себе почуваєш, руко? — спитав він зсудомлену руку, що заклякла, мов нежива.— Ось я з'їм ще шматок задля тебе.

Він з'їв решту скибки, розрізавши її навпіл. Старанно розжував м'якуш і виплюнув шкірку.

— Ну, як воно тобі, руко? Чи ще рано про це питати?

«Це поживна, повнокровна риба,— думав він.— Добре, що мені попався тунець, а не макрель. Макрель надто солодка. А ця майже зовсім не солодка й ще не втратила ані крихти поживності... Треба викинути з голови все, що не стосується діла,—

подумав старий.— Шкода, що я не взяв з собою хоч трохи солі. Хто зна, чи пров'ялиться решта тунця на сонці, чи засмердиться, то, мабуть, краще з'їсти все одразу, дарма що не хочеться. Моя рибина поводиться спокійно, не шарпає. Отож доїм-но я тунця й тоді буду напоготові».

— Терпи, руко,— сказав він.— Усе це задля тебе.

«От коли б можна було нагодувати й мою рибину,— подумав він.— Адже вона мені однаково як сестра. Та все-таки я мушу вбити її, а для цього мені треба набратися сили».

І він неквапливо й сумлінно зжував усі довгі клинцюваті скибки тунцевого м'якуша. Тоді випростався й обтер руку об штани.

— Ну от,— сказав він.— А тепер, руко, можеш пустити жилку — я впораюся й самою правою, поки ти не облишиш своїх дурних вибриків.

Він притиснув лівою ногою туго напнуту жилку, що її весь час перед тим тримав у лівій руці, й відхилився назад, наваживши на снасть спиною.

— Боже, зроби так, щоб швидше минулися корчі,— сказав він.— Адже я не знаю, що́ вона ще утне, ця рибина.

«Поки що вона начебто спокійна,— міркував старий,— і знає, до чого веде. Але що в неї на думці? А в мене що? Я мушу в усьому пристосовуватися до неї, бо надто вже вона величезна. Якщо́ вона вирине, я зможу вбити її. А якщо довіку залишиться в морі, то й я залишуся разом з нею».

Він тепер об штани зсудомлену руку й спробував розігнути пальці. Але рука не корилась йому. «Може, вона відійде на сонці,— подумав старий.— А може, коли я перетравлю поживного сирого тунця. Ну, а як не буде іншої ради, я таки розтисну її хоч би там що. Але зараз силувати не стану. Нехай розтиснеться сама й відійде з власного почину. Зрештою, вночі й завдав їй добрячої роботи, коли треба було вивільняти й зв'язувати снасті».

Старий поглянув на безмежний простір моря й збагнув, який він тепер самотній. Проте побачив він і райдужні відсвіти в темній товщі води, й туго напнуту жилку, що зникала в глибині, й дивне коливання тихої морської гладіні. Тепер і над морем скупчувались хмари, віщуючи пасат, а, глянувши вперед, старий побачив табун диких качок, що летіли над водою, чітко вирізняючись на тлі неба,— на якийсь час їхні обриси неначе затуманювались, тоді знов ставали чіткі,— і він зрозумів, що людина в морі ніколи не буває самотня.

Йому пригадалось, як декотрі люди бояться запливати самі в невеликому човні далеко в море, звідки не видно берега, й подумав, що в ті місяці, коли негода настає зненацька, їхній страх

цілком виправданий. Але тепер була пора ураганів, а в цю пору, коли тихо, звичайно стоїть найкраща в цілому році погода.

«Та й коли насувається ураган, у морі його ознаки завжди видно за кілька днів наперед. На суходолі їх не бачать, бо не знають, на що треба зважати,— думав старий.— Певне, є відміна і в тому, що з берега хмари виглядають інакше, ніж з моря. Та найближчим часом урагану боятись нема чого».

Він подивився на небо й побачив білі кучасті хмари, подібні до накладених одна на одну апетитних кульок морозива, а над ними у високому вересневому небі видніли тонкі смужки пірчастих хмаринок.

— Буде легкий бриз,— сказав старий.— Така погода мені куди вигідніша, ніж тобі, рибино.

Ліву руку йому й досі судомило, але він уже помалу розгинав пальці.

«Ненавиджу корчі,— думав він.— Гидко, що тебе зраджує власне тіло. Коли отруїшся якоюсь тухлятиною і на тебе нападає пронос чи блювота, соромно людей. А як нападуть корчі,— він подумки називав їх *calambre* [1],— соромно самого себе, а надто коли нікого нема поруч.

Якби тут був хлопець, він розтер би мені руку, і її одпустило б згори, від ліктя,— подумав старий.— Та дарма, одпустить і від пальців».

У цю мить, ще не помічаючи, як змінився нахил жилки у воді, він відчув правою рукою, що натяг слабшає. Тоді, наваживши на снасть і щосили молотячи лівою рукою по стегну, побачив, як жилка поволі підноситься все вище над водою.

— Зараз вона випливе,— мовив старий.— Ану, руко, оклигуй. Оклигуй, прошу тебе.

Жилка й далі помалу, але невпинно виринала з води, а тоді поверхня океану перед човном здулась, і рибина випливла на світ.

Вона випливала довго, наче їй кінця-краю не було, і з боків її струменіла вода. Рибина виблискувала проти сонця, голова й спина в неї були темно-фіолетові, а широкі смуги на боках видавалися в сонячному промінні блідо-бузковими. Її довгий, як бейсбольна битка, і загострений на кінці меч скидався на рапіру. Рибина показалася з води на всю свою довжину, а тоді знов пірнула — без сплеску, мов досвідчений нирець,— і старий побачив, як востаннє майнув її великий, схожий на лезо коси хвіст, і одразу ж по тому жилка швидко побігла у воду слідом за рибиною.

---

[1] Судома *(ісп.)*.

— Футів на два довша за мій човен,— сказав старий.

Жилка збігала швидко, але розмірено — отже, рибина не була наполохана. Старий обома руками вчепився за жилку й натяг її до відпору, силкуючись загальмувати. Він знав: якщо він не здужає сповільнити рух рибини безперервним опором, вона розмотає всю снасть і обірве її.

«Рибина величезна, і я повинен приборкати її,— думав старий.— Не можна давати їй відчути, яка вона дужа й на що здатна, коли б стала тікати. Бувши нею, я б зараз пішов на відчай душі й дав тягу, аж поки щось урвалося б. Та, хвалити бога, риба не така розумна, як ми, що вбиваємо її, зате куди благородніша й спритніша».

Старому траплялося бачити багато великої риби. Бачив він і чимало рибин, що важили понад тисячу фунтів, та й сам за своє життя зловив дві такі, але ніколи не ловив одинцем. І от тепер, сам-один далеко від берега, він був припнутий до найбільшої рибини з усіх, яких будь-коли бачив чи навіть про яких чув, а його ліва рука й досі була заклякла, мов зціплені пазури орла.

«Дарма, відійде,— думав він.— Неодмінно відійде і допоможе правій. Вони ж усі три наче сестри — рибина й мої дві руки. Повинна відійти. Це ж просто нечесно, що вона отак поводиться».

Тим часом рибина знову притишила хід і пливла рівно, як і раніш.

«Цікаво, чого це вона виринула,— подумав старий.— Неначе тільки для того, щоб показати мені, яка вона величезна. Атож, тепер я це знаю. Добре було б показати і їй, що я за людина. Але тоді б вона побачила мою скорчену руку. Ні, нехай собі думає, ніби я дужчий, ніж насправді, а я вже постараюся не схибити. Ех, якби ж то я був нею і мав усе, що має вона проти моєї єдиної зброї — волі та розуму».

Він зручніше прихилився до бортових дощок і терпляче зносив свої муки, а рибина тим часом усе так само невпинно пливла далі, і човен повільно посувався по темній воді. Зі сходу повівав вітерець, здіймаючи на морі легку хвилю. Був уже полудень, коли ліву руку старого помалу відпустили корчі.

— Ну, рибино, тепер начувайся,— мовив він і трохи пересунув жилку на вкритих мішком плечах.

Йому було зручно, але так само тяжко, хоч він і не визнавав цього.

— Я людина не побожна,— мовив він,— одначе ладен десять разів проказати «Отче наш» і десять разів «Богородицю», аби тільки подужати цю рибину. А як подужаю, обіцяю піти на прощу до Мідної богоматері. Твердо обіцяю.

І він заходився механічно проказувати молитви. Часом він почував себе таким зомореним, що не міг пригадати слів, і тоді починав говорити дуже швидко, щоб вони вимовлялися самі собою. «Богородицю» проказувати легше, ніж «Отче наш»,— відзначив він подумки.

— Богородице-діво, радуйся, благодатна Маріє, господь з тобою. Благословенна ти між жонами, і благословенний плід утроби твоєї... Свята Маріє, матір божа, молися за нас грішних нині і в нашу смертну годину. Амінь.— Тоді додав: — Свята діво, помолися й за те, щоб ця рибина сконала. Дарма що вона така розкішна.

Проказавши молитви й відчувши себе куди краще, хоч страждання його анітрохи не полегшали, а може, навіть ще й збільшились, старий сперся на носову обшивку й почав машинально згинати й розгинати пальці лівої руки.

— Мабуть, треба знову спустити з корми оту малу снасть,— промовив він.— Якщо рибина надумає залишитися там ще на ніч, мені знову треба буде їсти, та й води у пляшці вже обмаль. Навряд чи я зловлю тут щось, крім макрелі. Та коли з'їсти її зовсім свіжу, вона не дуже гидка на смак. От якби вночі мені в човен упала летюча рибина. Але я не маю світла, щоб принадити її. Летюча риба смачна навіть сира, її можна й не розчиняти. А я повинен берегти кожну крихту сили. О боже, хіба ж я знав, що ця рибина така величезна... І все-таки я здолаю її,— сказав він,— хоч яка вона величезна та могутня.

«Воно, звісно, несправедливо,— подумав старий.— Але я покажу їй, на що здатна людина й що вона може знести».

— Казав же я хлопцеві, що я не звичайний старий,— мовив він.— А тепер настав час це довести.

Те, що він доводив це вже тисячу разів, нічого не важило. Тепер треба було доводити знову. І так щоразу — все наново; отож, роблячи своє діло, старий ніколи не оглядався на минуле.

«Добре, якби вона заснула, тоді і я міг би поспати й побачити уві сні левів,— подумав він.— Чому ті леви — найважливіше з усього, що в мене лишилося?.. Викинь з голови ці думки, старий,— звелів він собі.— Сиди тихенько отут, біля борту, відпочивай і ні про що не думай. Рибина витрачає силу. А ти повинен витрачати її якомога менше».

Вже перейшло далеко за полудень, а човен усе так само повільно й невпинно посувався вперед. Але тепер його рух гальмував ще й вітерець зі сходу, і старий легенько погойдувався на тихих хвилях, майже не зважаючи на біль, якого завдавала йому жилка, туго напнута поперек плечей.

Один раз пополудні жилка почала була знов виринати з води.

Та рибина лише трохи піднялася до поверхні й пливла собі далі. Сонце тепер падало старому на ліве плече та спину. І з цього він зрозумів, що рибина повернула на північний схід.

Тепер, уже раз побачивши рибину, він міг уявити собі, як вона пливе десь там, у глибині, широко розпроставши схожі на крила фіолетові грудні плавці, і як темна вода обтікає її великий сторчкуватий хвіст. «Цікаво, чи добре вона бачить на такій глибині,— подумав старий.— Очі в неї величезні, а он коні ж мають куди менші, проте бачать у темряві. Колись і я добре бачив поночі. Звісно, не в непроглядній темряві, але майже так само добре, як бачать коти».

Сонце та безперервні рухи пальцями зовсім відживили його ліву руку, і старий почав помалу перебирати на неї натяг снасті, ворушачи м'язами спини, щоб зсунути жилку з намуляних місць.

— Коли ти й досі не пристала, рибино,— мовив він уголос,— то ти просто чудо.

Тим часом він сам був геть зморений і, знаючи, що скоро настане ніч, намагався думати про щось інше. Подумав про бейсбольні ліги — він називав їх *Gran Ligas* [1],— пригадавши, що того дня нью-йоркські «Янкі» грали з детройтськими «Тиграми».

«Ось уже другий день я не знаю, як закінчилися *juegos* [2],— думав він.— Але я повинен не втрачати віри й бути гідним великого Дімаджо, який робить усе досконало, навіть коли йому дошкуляє кісткова шпора на п'яті. Що воно таке, ця кісткова шпора? — запитував він сам себе.— *Un espuelo de hueso* [3]. У нашого брата їх не буває. Чи воно так само боляче, як удар у п'яту шпорою бойового півня? Я, мабуть, такого не зніс би. Не міг би знести й коли б мені вибили око чи обоє очей, та ще й битися далі, як ото бойові півні. Людина — доволі нікчемна істота проти дужих птахів та звірів. Я таки справді радніш волів би бути отим рибиськом, що пливе десь там, у темряві моря».

— Аби тільки не було акул,— мовив він уголос.— Бо як наскочать акули, то рятуй, боже, і рибину, й мене.

«А як ти гадаєш: чи став би великий Дімаджо так довго змагатися з рибиною, як оце ти? — подумав він.— Я певен, що став би, навіть і довше, бо він молодий і дужий. Та й батько його був рибалкою. От тільки чи не надто мучила б його та кісткова шпора?»

— Не знаю,— мовив він.— У мене ніколи не було кісткової шпори.

---

[1] Великі ліги *(ісп.)*.
[2] Ігри *(ісп.)*.
[3] Кісткова шпора *(ісп.)*.

Коли зайшло сонце, старий, щоб додати собі певності, став пригадувати, як колись в одній таверні у Касабланці він мірявся силою з дуженним негром із Сьєнфуегоса, що був найпершим силачем у тамтешньому порту. Цілий день і цілу ніч вони сиділи, вперши лікті в риску, проведену крейдою на столі, й міцно зціпивши поставлені сторч руки, і кожен силкувався пригнути до столу руку супротивника. Майже всі довкола закладалися, хто переможе, люди заходили й виходили з таверни, освітленої гасовими лампами, а він пильно дивився на руку негра й на його обличчя. Після перших восьми годин судді почали змінюватись через кожні чотири години, щоб трохи поспати. З-під нігтів і в нього, і в негра виступала кров, та вони й далі дивились у вічі й на руку один одному, тим часом як глядачі заходили й виходили, сиділи на високих стільцях під стіною і чекали. Дерев'яні стіни таверни були пофарбовані в ясно-голубий колір, і лампи відкидали на них тіні обох супротивників. І коли вітер знадвору погойдував лампи, величезна тінь негра хилиталася на стіні.

Протягом цілої ночі перевага раз по раз схилялася від одного до другого; негрові підносили ром і розкурювали для нього сигарети. Хильнувши рому, він чимдуж напинався і одного разу майже на три дюйми відхилив руку старого, що був тоді не «старий», а Сантьяго *El Campeón* [1]. Одначе старий спромігся знову поставити руку непорушно. Після того він уже не мав сумніву, що переможе супротивника, хоч негр був добрий чолов'яга і неабиякий силач. На світанку, коли глядачі, що пішли в закла́ди, почали просити, щоб суддя оголосив нічию, а той лише мовчки хитав головою, старий зробив останнє рвучке зусилля і став пригинати негрову руку все нижче й нижче, аж поки вона лягла на дерев'яну стільницю. Змагання почалося в неділю вранці, а закінчилося ранком у понеділок. Багато хто з глядачів уже вимагав нічиєї, бо їм треба було йти на роботу — кому в порт вантажити лантухи з цукром, а кому до Гаванської вугільної компанії. Коли б не це, всі вони залюбки дочекалися б кінця змагання. Та старий закінчив його вчасно, раніш ніж вони мали йти на роботу.

Ще довго після того всі називали його чемпіоном, а навесні відбулося змагання-реванш. Та цього разу заклади були мізерні, і старий легко переміг, бо вже в першій зустрічі похитнув упевненість того негра із Сьєнфуегоса. Згодом він провів ще кілька таких змагань, але надалі відмовився від них, бо зміркував, що як дуже захоче, то може перемогти будь-кого, а тим часом усе воно шкодило його правій руці в рибальстві. Раз чи два він спробував змагатися лівою, але ця рука завжди зраджувала його, не хотіла коритися, і він не мав до неї віри.

[1] Чемпіон *(іспан.)*.

«От тепер сонце добре її пропече,— подумав він,— то вона мені не стане більше братися корчами. Аби тільки вночі не було надто холодно. Хотів би я знати, що принесе мені ця ніч».

Над головою в нього прогуркотів літак, що летів на Майямі, і старий побачив, як, сполохані його тінню, з води вихоплювалися зграйки летючих риб.

— Там, де стільки летючої риби, має бути й макрель,— мовив він і відхилився, наважуючи плечима на снасть, щоб побачити, чи не можна підтягти рибину хоч трохи ближче. Та всі його зусилля були марні: жилка знову напнулася так туго, що на ній затремтіли краплі води, й, здавалось, вона от-от лусне. Човен поволі посувався вперед, і старий проводжав поглядом літак, аж поки він зник з очей.

«А мабуть, чудно летіти на літаку,— подумав він.— Цікаво, як виглядає море з такої височини? Коли б вони летіли не так високо, то, певне, могли б побачити згори і мою рибину. От би й собі політати поволеньки сажнів за двісті над морем та подивитись на неї. Коли я плавав з ловцями черепах, то не раз вилазив на верхню поперечину щогли й навіть звідти бачив чимало. Макрель з височини здається зеленкуватою, на ній видно смуги й фіолетові плями, і бачиш одразу весь косяк. Чому це у всіх прудких риб, що держаться на темній бистрині, фіолетові спини та ще звичайно такі самі смуги й плями? Макрель здається зеленою, бо насправді вона золотава, це зрозуміло. Та коли добряче зголоднієш й никаєш, шукаючи поживи, на боках у неї з'являються такі самі фіолетові смуги, як і в марліна. Чи то від люті, чи, може, від швидкого руху?»

Перед самим вечором, коли вони поминали чималий острівець саргасової трави, що колихалася на легкій хвилі так, наче океан пестив когось, укривши ся жовтою ковдрою, на малу снасть попалася макрель. Старий побачив її, коли вона вистрибнула над водою, вся золота в останніх променях сонця, сполохано тріпочучи й вигинаючись у повітрі. Знавісніла з жаху, вона вистрибувала знов і знов, чисто мов акробат, а тим часом старий помалу переліз на корму, зігнувся над бортом і, здержуючи велику снасть правою рукою та плечем, лівою взявся витягати макрель, за кожним заходом притискаючи вибрану з води жилку босою лівою ногою. Коли рибина опинилася біля самої корми, відчайдушно борсаючись і кидаючись з боку в бік, старий перехилився через борт і втягнув її в човен — багряно-золоту, з фіолетовими смугами по боках. Щелепи рибини судомно стискалися, кусаючи гачок, і вона билась об дно човна своїм довгим пласким тілом, аж поки старий торохнув її кийком по лискучій золотавій голові,— лиш тоді вона востаннє сіпнулась і затихла.

Старий зняв макрель з гачка, наживив снасть новою сардиною і метнув її за борт. Тоді поволі, з чималими зусиллями повернувся назад на ніс. Він помив ліву руку й витер її об штани. Потім, перебравши туго напнуту снасть із правої руки в ліву, помив у морі й праву руку, спостерігаючи водночас, як сонце поринає в океан і з яким нахилом заходить у воду велика жилка.

— Вона пливе все так само рівно,— мовив він. Але, придивившись, як вода обтікає його руку, помітив, що човен рухається повільніше.

— Треба б скласти докупи обидва весла і прилаштувати до корми — вони ще дужче придержать рибину вночі,— сказав старий.— Коли вона ладна пливти цілу ніч, то й я теж.

«А макрель краще розчинити трохи перегодя, щоб не витекла кров,— подумав він.— Візьмуся до цього потім і тоді ж прилаштую весла, щоб гальмувати човен. Нехай собі рибина поки що пливе спокійно, не треба її турбувати при заході сонця. Коли заходить сонце, всяка риба почуває себе недобре».

Він обсушив руку в повітрі, ухопився за снасть і, як міг розслабившись, дав посунути себе вперед, упритул до обшивки, так щоб натяг жилки припадав на човен не менше, ніж на його плечі, а може, навіть і більше.

«Отак я помалу й учусь, як треба діяти,— подумав він.— Принаймні — як діяти тепер. А ще ж не забуваймо, що вона нічого не їла, відколи взяла наживу, а такій величезній рибині треба багато їсти. Зате я з'їв цілого тунця, а на завтра маю макрель.— Він називав її *dorado* [1].— А може, ще й сьогодні трохи попоїм, коли розчинятиму її. Щоправда, на смак вона куди гірша від тунця. Та що вдієш, нічого легкого в житті немає».

— Як ти себе почуваєш, рибино? — спитав він голосно.— Я почуваю себе добре, моя ліва рука відійшла, і я маю що їсти на ніч і на день. А ти, рибино, тягни човна.

Насправді він почував себе не так добре, бо намуляні жилкою плечі тепер майже не боліли, а неначе затерпли, і це старому не подобалось. «Та я бував і в гіршій скруті,— подумав він.— Права рука в мене лише злегка подряпана, а ліву вже не корчить. З ногами теж усе гаразд. Та й харч я маю, не те що рибина».

Уже зовсім споночіло, як то завжди буває у вересні, коли темрява спадає одразу ж по заході сонця. Старий наліг грудьми на пошарпані носові дошки й як міг намагався відпочивати. Він не знав, як зветься зірка Рігель, але бачив її і знав, що незабаром засвітяться й усі інші зорі, його далекі друзі, й знову будуть з ним.

---

[1] Золота *(ісп.)*.

— І рибина також мені друг,— мовив він уголос.— Я ще зроду не бачив такої рибини, навіть і не чув про таких. Та все одно я повинен убити її. То ще добре, що нам не доводиться полювати на зорі.

«А що, коли б людині щодня треба було вбивати місяць?— подумав старий.— І місяць тікав би від неї. Або коли б вона мусила щодня гнатися за сонцем, щоб убити його? Але ми ще не такі безталанні»,— розважив він.

Потім йому стало жаль велику рибину, яка не мала чого їсти; та хоч він і співчував рибині, проте його ні на мить не полишав твердий намір убити її. «Це ж скільки людей вона нагодує,— подумав старий.— Та чи варті вони того, щоб їсти її? Ні, аж ніяк. Ніхто не вартий їсти цю рибину, що поводиться так розумно, з такою величезною гідністю.

Я не дуже знаюся на всіх цих речах,— думав він далі.— Та все-таки добре, що нам не треба замірятися вбити сонце, місяць чи зорі. Досить і того, що ми живемо біля моря й убиваємо своїх щирих братів.

А тепер,— подумав він,— треба прилаштувати гальмо. Воно має свої переваги й свої вади. Я можу втратити стільки жилки, що зрештою втрачу й рибину, якщо вона рвонеться вперед,— адже гальмо з весел позбавить човен легкості на воді. Хоч ця легкість і продовжує наші з рибиною муки, одначе в ній-таки й моя безпека, а надто коли зважити, яка прудка ця рибина,— просто вона досі ще не показувала, на що здатна. Та нехай там хоч як, а макрель треба розчинити, поки вона не зіпсувалась, і трохи попоїсти, щоб підкріпитися.

Гаразд, відпочину ще з годинку, побачу, чи вона й далі буде така спокійна та сумирна, а тоді вже подамся на корму, зроблю там усе, що треба, й вирішу, як діяти далі. А тим часом спостерігатиму, як вона буде поводитись і чи не надумає щось утнути. Гальмо з весел — то добра штука, одначе тепер мені треба діяти дуже обачно. Рибина ще при силі, і, як я помітив, гачок сидить у неї в пащі збоку, а паща міцно стулена. Отже, гачок їй не дуже дошкуляє. Дошкуляє голод і те, що вона не може збагнути, хто її ворог. Тож відпочивай, старий, а вона нехай працює, аж поки знов настане твоя черга».

Він відпочивав, як йому здалося, години зо дві. Місяць о цій порі сходив пізно, і старий не мав як визначити час. Відпочивав він, звісно, не по-справжньому, а відносно. Його плечі, як і раніше, стримували натяг снасті, проте він сперся лівою рукою на носовий закрайок і чимраз більше перекладав той тягар на самий човен.

«Як було б просто, коли б я міг припнути снасть до борту,— подумав він.— Та досить рибині хоч раз смикнути — і вона пе-

рерве жилку. Отож я мушу послаблювати натяг своїм тілом і бути напоготові в першу-ліпшу мить вивільнити жилку обома руками».

— Але ж ти так і не поспав, старий,— мовив він сам до себе.— Минуло вже півдня, ніч і ось іще цілий день, а ти зовсім не спав. Треба щось придумати, щоб тобі хоч трохи поспати, поки рибина спокійна і йде рівно. Як не будеш спати, тобі може потьмаритись у голові.

«Голова в мене поки що ясна,— подумав він.— Аж надто ясна. Ясна, як зорі, мої любі сестри. І все-таки мені треба поспати. Адже вони сплять, і місяць теж спить, і сонце, і навіть океан часом спить, у ті дні, коли нема течії і стоїть мертвий штиль.

Тож не забудь, що треба поспати,— нагадав він собі.— Придумай якийсь простий і певний спосіб прилаштувати снасть і змусь себе поспати. А тепер іди на корму і вичисть макрель. Що ж до гальма з весел, то ставити його небезпечно, а надто коли ти маєш спати».

— Я можу й не спати,— сказав він.— Але й не спати так само небезпечно.

Він став навколішки й знову поповз на корму, впираючись руками в дно човна й пильнуючи, щоб не потурбувати рибину. «Мабуть, вона й сама геть сонна,— подумав він.— Але мені аж ніяк не треба, щоб вона спочивала. Хай тягне човна, доки сконає».

Добувшись на корму, старий повернувся так, що на́тяг снасті припав йому на ліву руку та плечі, а правою він вийняв із піхов ножа. Зорі світили ясно, він добре бачив макрель і, встромивши ножа їй у голову, витяг її з-під корми. Потім наступив на рибину ногою і одним швидким поздовжнім рухом розпоров їй черево від хвоста до голови. Поклавши ножа, він заходився чистити рибину: спочатку витяг тельбухи, тоді видер зябра. Шлунок був важкий і вислизав з рук. Старий розрізав його і знайшов усередині дві летючі рибини. Вони були ще зовсім свіжі, тверді, і старий поклав їх поряд на дошки, а тельбухи й зябра тихенько вкинув у воду за кормою. Вони пішли на дно, залишаючи у воді фосфористий світляний слід. Макрель була холодна й у тьмяному світлі зір видавалася білясто-сірою, мов тіло прокаженого. Притискаючи правою ногою голову рибини, старий здер шкіру з одного боку, тоді перевернув її і, облупивши другий бік, позрізав з кісток м'якуш від голови до хвоста.

Кістяк він обережно спустив за борт і подивився, чи не закрутило його водою. Та видно було лише, як він світиться, повільно зникаючи в глибині. Старий обернувся, поклав летючих рибин між скибками м'якуша макрелі й, сховавши ніж у піхви,

помалу рушив назад до носа. Його плечі згиналися під тягарем снасті, а в правій руці він держав рибину.

Повернувшись на ніс, він розіклав скибки м'якуша на дошках і там-таки примостив летючих рибин. Тоді пересунув жилку на плечах і знов перебрав її натяг на ліву руку, що впиралася в закрайок борту. Трохи згодом він перехилився через борт і став мити в морі летючих рибин, заразом пробуючи рукою швидкість зустрічного потоку води. Рука його після того, як він розчиняв макрель, теж відсвічувала фосфором, і він придивлявся, як її обтікає вода. Тепер вона плинула назустріч ще повільніше, і, коли старий потер край долоні об зовнішню обшивку човна, дрібні часточки фосфору поволі попливли вздовж борту й зникли за кормою.

— Вона або стомилась, або ж відпочиває,— сказав старий.— То попоїм я тим часом макрелі, а тоді й собі спочину і трохи засну.

Ближче до ночі зорі світили ясніш, а повітря дедалі холоднішало. Старий з'їв півскибки м'якуша макрелі й одну летючу рибину, відрізавши їй голову та випатравши черево.

— Яка смачна макрель, коли їси її варену,— мовив він,— і яка гидка сира. Ніколи більш не вийду в море без солі чи лимона.

«Коли б я мав розум у голові, то цілий день поливав би водою дошки й нехай би висихала — ото б і мав сіль. Але ж макрель я зловив уже при самому заході сонця. І все-таки це недогляд. Одначе я добре зжував її і без солі, і мене анітрохи не нудить».

Небо на сході запиналося хмарами, і знайомі старому зорі одна по одній зникали з очей. Здавалося, ніби човен запливає в глибоку ущелину між хмар. Та й вітер зовсім ущух.

— За три-чотири дні буде негода,— сказав старий.— Але не сьогодні і не завтра. А ти, старий, спробуй трохи заснути, поки рибина пливе спокійно.

Він міцно затиснув жилку в правій руці й підпер її стегном, налігши всім тілом на носовий закрайок. Тоді посунув трохи нижче жилку на плечах і обхопив її лівою рукою.

«Поки права рука стиснута, вона триматиме жилку,— міркував він.— А якщо й розслабиться уві сні, мене збудить ліва, бо відчує, як жилка збігає за борт. Правій руці буде тяжко. Але вона звикла терпіти й гірше. Навіть якщо я посплю хоч двадцять хвилин чи півгодини — і то буде добре».

Він наважив на жилку всім тілом, так щоб увесь тягар припав на праву руку, і тут-таки заснув.

Снились йому не леви, а величезний табун морських свиней, що розтягся десь на вісім чи десять миль; у них саме був період

парування, і вони вистрибували високо вгору, а тоді каменем падали в ту саму водяну вирву, з якої щойно вистрибнули.

Потім йому снилося, ніби він лежить на своєму ліжку в селищі, а знадвору дме північний вітер, і йому дуже холодно, і права рука в нього геть затерпла, бо він підклав її під голову замість подушки.

Аж нарешті він побачив довгий жовтий берег і першого лева, що сходив на пісок у ранніх сутінках, а за ним ішли інші; тим часом він сам, поклавши підборіддя на носовий планшир судна, що стояло на якорі під легкими подмухами надвечірнього берегового вітерцю, чекав, чи не з'являться ще леви, і дуже тішився тим видовищем.

Давно вже зійшов місяць, та старий усе спав, а рибина невпинно тягла човен, і він усе далі заходив в утворений хмарами тунель.

Прокинувся він від різкого поштовху: стиснута в кулак права рука вдарила йому в обличчя, і жилка, чимдуж вириваючись із неї, боляче обпекла долоню. Лівої руки він не відчував і щосили намагався здержати жилку правою, та вона так само стрімко мчала за борт. Нарешті він намацав жилку лівою рукою, а тоді уперся в неї спиною, і тепер жилка обпікала йому плечі й ліву руку, на яку перекинувся весь тягар, завдаючи їй нестерпного болю. Старий озирнувся на запасні мотки: вони танули на очах. І саме в цю мить рибина розверзла поверхню океану й вихопилась із води, а тоді важко шубовснула назад. Потім вона вистрибнула знов і знов, а човен і далі мчав уперед, дарма що жилка збігала так само швидко і старий раз по раз натягував її до відпору, так що вона мало не уривалася,— натягував, попускав і знову натягував. Його притиснуло до самого носа човна, і він упирався обличчям у зрізану скибку риб'ячого м'якуша, неспроможний поворухнутись.

«Ну що ж, саме цього ми й чекали,— подумав старий.— То тепер позмагаємось».

«Поквитайся з нею за снасть,— наказував він сам собі.— Неодмінно поквитайся».

Він не бачив, як вистрибувала рибина, лише чув, як гримко розверзається океан і як вона з лунким сплеском падає назад у воду. Жилка, збігаючи за борт, боляче різала йому руки, але він наперед знав, що цього не минути, й намагався перепускати її по мозолястих, зашкарублих місцях, оберігаючи від порізів долоні й пальці.

«Якби тут був хлопець, він полив би снасть водою,— подумав старий.— Атож. Якби тут був хлопець... Якби ж то він тут був...»

Тим часом жилка все збігала та збігала, але тепер уже не

так швидко — старий змушував рибину виборювати кожен її дюйм. Зрештою він спромігся підвести голову від м'якуша макрелі, що його геть розчавив вилицею. Тоді став навколішки, а потім помалу зіпнувся й на ноги. Він ще попускав жилку, проте чимраз повільніше. Обережно задкуючи, він повернувся туди, звідки міг намацати ногою запасну снасть, якої не бачив у темряві. Жилки було ще багато, до того ж тепер риба мусила тягти крізь воду всю ту, яку щойно розмотала.

«Отак воно,— подумав старий.— Вона вистрибнула вже більш як десять разів і набрала повні спинні міхурі повітря, тож тепер не зможе пірнути й сконати десь у глибині, звідки мені її не витягти. Скоро вона почне кружляти, і отут мені доведеться з нею поморочитись. Цікаво, що це її підняло так зненацька? Чи то голод допік до живого, чи, може, щось наполохало в темряві? А може, раптом відчула страх. Але ж вона була така спокійна, дужа рибина, начебто зовсім безстрашна і впевнена. Просто диво».

— Ти, старий, краще сам будь безстрашний і впевнений,— мовив він.— Щоправда, рибину ти знов держиш на припоні, а от жилку витягти не можеш. Та дарма, скоро вона почне кружляти.

Здержуючи снасть лівою рукою та плечима, старий нахилився і правою рукою зачерпнув води, щоб змити з обличчя розчавлений м'якуш макрелі. Він боявся, що його занудить і, зблювавши, він підупаде на силі. Умивши обличчя, він обполоскав за бортом праву руку й залишив її у солоній воді, дивлячись на схід сонця, де вже почав займатися світанок. «Рибина йде майже просто на схід,— подумав він.— Це означає, що вона стомилась і пливе за водою. Десь незабаром уже має піти колами. Отоді почнеться справжня робота».

Вважаючи, що його права рука вже досить помокла, старий витяг її з води й оглянув.

— Нічого страшного,— мовив він.— А біль чоловікові не вадить.

Він обережно взяв снасть рукою, пильнуючи, щоб жилка не попала на свіжі порізи, й перемістив вагу тіла так, що зміг спустити у воду з другого боку човна й ліву руку.

— Як на таку негідь, то й ти попрацювала непогано,— мовив він до неї.— Одначе була мить, коли я не відчував тебе.

«Чому я не народився з обома путящими руками? — подумав він.— Мабуть, сам винен, що не вишколив оцю як належить. Та бог свідок, у неї була не одна нагода чогось навчитися. Щоправда, вночі вона поводилась незле й тільки раз заклякла. А як буде клякнути знов, тоді нехай її краще геть одріже жилкою».

Подумавши таке, старий збагнув, що йому починає тьмаритись у голові й що треба пожувати ще трохи макрелі. «Але я не

можу,— заперечив він подумки.— Краще вже бути несповна розуму, аніж знесиліти від блювоти. А я певен, що мене виверне після того, як я потовкся по тій скибці обличчям. Збережу її на крайню потребу, поки не зіпсується. Та й однаково нема вже часу підживлятися. Ну й дурний ти! — раптом похопився він.— Та візьми з'їж другу летючу рибину!»

Вона лежала напохваті почищена, тож старий узяв її лівою рукою і став жувати, перемелюючи зубами кістки, аж поки від рибини лишився тільки хвіст.

«Вона поживніша за будь-яку іншу рибу,— думав він.— Так чи інак, а вона дасть мені саме те, чого я потребую. Отже, я зробив усе, що міг. Нехай тепер велика рибина починає кружляти, і ми з нею позмагаємось».

Саме сходило сонце — уже втретє відтоді, як він вирушив у море,— коли рибина пішла колами.

З нахилу жилки над водою старий не міг помітити, що рибина починає кружляти,— було ще зарано. Він тільки відчув, що натяг трохи послабнув, і заходився помалу вибирати снасть правою рукою. Жилка знов напнулася до краю, та в ту мить, коли вона, здавалось, от-от лусне, раптом пішла вільніш. Старий швидко перепустив її над головою і скинув з плечей, а тоді став обережно й рівномірно вибирати з води. Він тягнув обома руками, кожною по черзі, щосили допомагаючи собі ногами й тулубом. Його старі ноги й плечі невпинно рухалися в такт роботи рук.

— Вона йде дуже широким колом,— мовив він.— Та все-таки це коло.

Раптом жилка туго напнулась, одначе старий і далі тяг, аж поки на ній затремтіли, виблискуючи проти сонця, дрібні краплі води. Потім вона знов пішла за борт, і старий, уклякнувши на дні човна, знехотя відпускав її у темну воду.

— Он як далеко запливла,— сказав він і подумки провадив далі: «Треба щосили держати снасть. Натяг жилки змусить її щоразу звужувати кола. Мабуть, десь за годину я побачу її. Поки що треба її приборкати, а тоді вже вбити».

Та й через дві години рибина все так само повільно кружляла оддалік, а старого заливав піт і змагала страшенна втома. Але тепер рибина виписувала чимраз вужчі кола, і з нахилу жилки над водою старий зрозумів, що вона поступово піднімається до поверхні.

Уже з годину в очах старого мерехтіли темні плями, солоний піт затікав йому в очі й боляче обпікав їх і так само боляче обпікав подряпини на лобі. Темних плям старий не боявся — то була природна річ при такому напруженні, з яким він натягував снасть. Та ось уже двічі йому паморочилось у голові, і це занепокоїло його.

— Не може бути, щоб я зломився й сконав через цю рибину,— промовив він.— Та ще й тепер, коли вона робить усе, що мені треба. Боже, поможи мені вистояти. Я сто разів прокажу «Отче наш» і сто разів «Богородицю». Тільки зараз не можу.

«Ти вважай, що я їх проказав,— додав він подумки.— А потім я прокажу».

Саме в цю мить він відчув, як снасть, що її він держав обома руками, раптом затремтіла від ударів і почала смикатись. Удари та посмики були різкі, уривчасті й дуже сильні.

«Вона б'є своїм мечем по дротяному повідцю,— подумав старий.— Цього слід було сподіватись. Так вона й має чинити. Одначе це може змусити її знову вистрибнути, а я волів би, щоб вона й далі ходила колами. Вистриби потрібні були, щоб вона набрала повітря. А тепер за кожним разом гачок дедалі розхитуватиметься в рані, і вона може зірватись».

— Не вистрибуй, рибино,— мовив він.— Не вистрибуй більше.

Рибина ще кілька разів ударила в повідець, і щоразу, як вона смикала головою, старий трохи попускав снасть.

«Не можна роз'ятрювати її біль,— подумав він.— Мій біль — то пусте. Я здатен його перебороти. А от вона може знавісніти з болю».

Незабаром рибина перестала бити в повідець і знову пішла повільними колами. Старий невпинно вибирав з води жилку. Але в голові його знову паморочилось. Він зачерпнув лівою рукою води й намочив голову. Тоді зачерпнув ще й хлюпнув на потилицю.

— Руку вже не корчить,— сказав він.— Рибина скоро випливе, і я цілком можу вистояти. Ти повинен вистояти. Нема тут про що й балакати.

Він став навколішки й, упершися в ніс човна, на часинку знов переклав снасть на плечі. «Спочину трохи, поки вона пливе це коло, а як підійде ближче, встану й візьму її в роботу»,— вирішив він.

Спокуса відпочити, прихилившись до носа, й дати рибині пропливти одне коло, не вибираючи снасті, була велика. Та коли натяг жилки показав, що рибина повернула назад до човна, старий звівся на ноги й широкими вправними рухами почав тягти до себе жилку, аби здобути назад усе, що втратив перед тим.

«Зроду я ще так не стомлювався,— подумав він,— а тут і вітер дужчає. Та дарма, стане в пригоді, коли повезу рибину додому. Отоді він мені допоможе».

— Відпочину, коли вона знов поверне від човна,— мовив він.— Я почуваю себе куди краще. А тоді, через два-три кола, я її здолаю.

Його солом'яний бриль зсунувся аж на потилицю, і, відчувши з натягу снасті, що рибина повернула на нове коло, старий знесилено осів на дно човна.

«Тепер попрацюй ти, рибино,— подумав він.— А як повернеш назад, я знов до тебе візьмуся».

Хвиля на морі стала помітно крутіша. Але вітер провіщав добру погоду й мав допомогти старому дістатися до берега.

— Мені залишиться тільки кермувати на північний захід,— сказав він.— Людина не може загубитися в морі, та й острів наш довгий.

Рибину старий побачив тоді, коли вона повертала втретє.

Спочатку він побачив темну тінь — вона пропливала під човном так довго, що старий аж очам своїм не повірив.

— Ні,— мовив він.— Не може вона бути така велика.

Та рибина справді була така велика, і коли, закінчуючи це коло, вона піднялася до поверхні всього за тридцять ярдів від човна, старий побачив над водою її хвіст. Він був вищий за лезо найбільшої коси, відхилений назад, і на тлі темної води здавався ледь забарвленим у бузковий колір. Поки рибина пливла отак біля самої поверхні, старий встиг побачити її величезний тулуб і фіолетові смуги, що оперізували його. Її спинний плавець був спущений, а величезні плавці на грудях широко розпростані в боки.

Рибина йшла далі по колу, і старий розгледів її око й двох великих сірих причеп, що снували довкола у воді. Вони то приліплювались до рибини, то сахалися геть, а то мирно пливли собі в затінку тулуба. Причепи були завдовжки футів зо три кожна, і, беручи розгін, звивалися всім тілом, як вугри.

Старого заливав піт, та тепер уже не тільки від сонця. За кожним плавним, некватливим поворотом рибини він вибирав усе більше жилки і вже був певен, що не далі як за два кола зможе вгородити в неї гарпун.

«Тільки треба підтягти її ще ближче, якомога ближче,— думав він.— І не треба бити в голову. Треба поціляти просто в серце».

— Будь спокійний і дужий, старий,— звелів він собі.

На новому колі рибина виткнула з води спину, але то було ще трохи задалеко від човна. І наступне коло вона пропливла оддалік, зате спина її піднялася вище над водою, і старий був певен, що, вибравши ще трохи жилки, він зможе підтягти рибину до самого борту.

Він давно вже наготував гарпун, і моток легкої линви лежав у круглому кошику, а кінець її був міцно прив'язаний до рима на носі човна.

Рибина знов наближалася, виписуючи чергове коло, спокійна

та велична, і тільки хвіст її розмірено коливавсь у воді. Старий щосили наважував на снасть, намагаючись підтягти рибину до човна. На якусь мить вона злегка похилилася на бік; тоді вирівнялась і повернула на нове коло.

— Я зрушив її,— сказав старий.— Нарешті таки зрушив.

У нього знов запаморочилося в голові, але він до краю напружував м'язи, щоб удержати цю величезну рибину. «Я таки зрушив її,— думав він.— А цього разу, може, й перекину. Тягніть же, руки,— наказував він подумки.— Держіть мене, ноги. Потерпи, голово. Потерпи задля мене. Ти ж ніколи не зраджувала мене. Цього разу я вже переверну її».

Та коли він, увесь напружившись ще до того, як рибина порівнялася з човном, щосили почав тягти, вона лише завалилася на бік, але тут-таки відновила рівновагу й попливла геть.

— Рибино,— сказав старий.— Рибино, тобі ж однаково помирати. То невже ти хочеш убити й мене?

«Ні, так я нічого не вдію,— подумав він. У роті в нього геть пересохло, і він уже не міг говорити; але діставати пляшку з водою зараз ніяк не випадало.— Цього разу треба підтягти її до борту,— думав він.— На ці її повороти мені більше не вистачить сили... Ні, вистачить,— осадив він сам себе.— Тобі вистачить сили на все».

При наступному повороті він мало не домігся свого. Але рибина знову вирівнялась і неквапно попливла геть.

«Ти вбиваєш мене, рибино,— подумав старий.— Одначе ти маєш на це право. Ніколи ще я не бачив такої величної, прекрасної, спокійної та благородної істоти, як ти, моя сестро. Гаразд, убий мене ти. Мені байдуже, хто кого вб'є...

У тебе каламутиться в голові,— спинив він себе.— А треба, щоб голова була ясна. Отож збери докупи свої думки й навчися зносити злигодні, як чоловік. Або як оця рибина»,— так само подумки додав старий.

— Прояснюйся, голово,— мовив він і ледве почув власний голос.— Ну ж бо, прояснюйся.

Ще два кола не дали ніяких наслідків.

«Не знаю, що й діяти,— думав старий. За кожною новою невдачею йому здавалося, що він от-от пуститься духу.— Просто не знаю. Але спробую ще раз».

Він спробував ще раз і, поваливши рибину на бік, відчув, що непритомніє. А рибина випросталась і знову повагом попливла геть, погойдуючи над водою своїм величезним хвостом.

«Спробую знов»,— пообіцяв собі старий, хоч руки його геть знесиліли, а в очах було темно і лише вряди-годи на мить прояснювалось.

Він спробував знов — і так само марно. «Он як,— подумав він, знову мало не зомлівши.— То спробую ще раз».

Він зібрав докупи весь свій біль, і останні рештки сили, й давно забуту гордість і кинув їх проти страждань, яких зазнавала рибина, і тоді рибина перевернулася на бік і отак, на боці, сумирно попливла поряд, мало не торкаючись головою обшивки човна, і вже почала була поминати човен — довжелезна, товстенна, сріблясто-сіра, оперезана фіолетовими смугами й просто-таки неосяжна у воді.

Старий упустив додолу снасть, наступив на неї ногою, заніс гарпун так високо, як міг, і скільки було сили, яка ще лишилася в ньому, й тієї, яку він прикликав на допомогу в цю мить, угородив його в бік рибини, саме позаду її грудного плавця, що стримів над водою на рівні людських грудей. Він відчув, як залізне вістря заходить у рибину, і, впершись у гарпун, посунув його ще глибше, а тоді всім тілом наважив на держалко.

І раптом рибина, уже вражена смертю, ожила і зринула високо над водою, немовби показуючи всю свою величінь, могутність і красу. Здавалося, вона повисла у повітрі над головою старого та його човном. А тоді з гримким сплеском упала в море, обдавши зливою бризок і старого, й весь човен.

Старого змагали млість і нудота, і він майже нічого не бачив. Та все-таки вивільнив линву гарпуна й став помалу перепускати її обдертими, закривавленими руками; а коли в очах йому трохи проясніло, побачив, що рибина лежить на спині, виставивши догори сріблясте черево. Довге держалко гарпуна скісно стриміло в неї з-під грудного плавця, а море навколо стало червоне від крові з її серця. Спочатку то була велика темна пляма, схожа на косяк риби в голубій воді, що сягала на милю в глибочінь. Потім вона розпливлася, наче хмара. А рибина, сріблясга, незворушна, помалу посувалася за хвилями.

Поки знов не потемніло в очах, старий пильно розглядав рибину. Тоді двічі обкрутив линву гарпуна навколо рима й похилив голову на руки.

— Прояснюйся, голово,— промовив він у носову обшивку.— Я старий і геть зморений. Одначе я вбив цю рибину, свою сестру, і тепер маю ще силу тяжкої роботи.

«Треба наготувати зашморги й линву, щоб припнути її до борту,— думав він.— Навіть коли б ми були вдвох і притопили човен, щоб підняти в нього рибину, а потім вичерпали воду, він однаково не витримав би такої ваги. Треба все наготувати,— міркував він далі,— а тоді підтягти її, добре припнути, й, нарешті, поставити щоглу та рушати додому».

Він узявся підтягати рибину впритул до борту, щоб просилити линву крізь зябра та пащу й прив'язати її голову до носа

човна. «Я хочу побачити її ближче,— подумав він,— торкнутись, відчути, яка вона. Адже в ній усе моє багатство. Та не тому мене так пориває до неї доторкнутися. Певне, я вже раз діткнувся її серця. Тоді, коли вдруге наважив на гарпун. Ну, а тепер,— звелів він собі подумки,— тягни її до човна, міцно припни за голову, а тоді надінь зашморг на хвіст і на тулуб, щоб прив'язати до борту».

— До роботи, старий,— мовив він і ковтнув води з пляшки.— Битва скінчилась, одначе в тебе попереду ще до біса тяжкої праці.

Він подивився на небо, потім на рибину. Пильно позирнув на сонце. «Десь трохи перейшло за полудень,— відзначив подумки.— А пасат дужчає. Снасть мені більш не потрібна, хай лишається як є. Полагоджу вдома, разом з хлопцем».

— Ану, рибино, йди сюди,— мовив він. Але рибина не йшла. Вона й далі лежала, погойдуючись на хвилях, і старий підтяг до неї човна.

Коли човен порівнявся з рибиною і голова її опинилась біля носа, старий аж очам своїм не повірив: така вона була величезна. Він одв'язав линву гарпуна від рима, засилив її під зябра рибини й виткнув кінець з-поміж щелеп, тоді обкрутив линву навколо її меча, перепустив крізь другі зябра, ще раз обкрутив навколо меча й, затягнувши подвійним вузлом, прив'язав до рима. Потім перерізав линву й подався на корму накидати зашморг на хвіст. Рибина, раніш сріблясто-фіолетова, стала тепер уся сріблясta, і смуги на її боках набрали такої ж блідо-бузкової барви, як і хвіст. Вони були ширші за чоловічу руку з розчепіреними пальцями, а мертве око рибини дивилося на світ так само відчужено, як дзеркало перископа чи святий образ під час хресного ходу.

— Тільки так я й міг її вбити,— мовив старий. Відколи ковтнув води, він почував себе краще, в голові прояснішло, і він знав, що тепер уже не зомліє. «Отак, як є, нерозчинена, вона заважить більш ніж півтори тисячі фунтів,— подумав він.— А може, й ще більш. Як покласти дві третини цієї ваги на чисте м'ясо, по тридцять центів за фунт, то скільки ж воно вийде?»

— На це потрібен олівець,— мовив він.— Не така ясна моя голова, щоб полічити. Та, гадаю, сьогодні великий Дімаджо міг би пишатися мною. Хоч кісткової шпори в мене й нема, проте руки та спина болять добряче.

«Цікаво все-таки, що воно за кісткова шпора,— подумав старий.— А може, вона є і в нас, тільки ми про це не знаємо».

Він прив'язав рибину до носа, до корми й до середньої лавки. Вона була така величезна, що здавалося, ніби човна припнуто до іншого, куди більшого судна. Старий відрізав шмат линви й

підв'язав нижню щелепу рибини до меча, щоб паща не роззявлялась і не гальмувала ходу човна. Тоді поставив щоглу, прилаштував палицю, щоб правила йому за гафель, закріпив гік, а коли залатане вітрило напнулось і човен рушив з місця, сам півлежачи вмостився на кормі й поплив на південний захід.

Щоб визначити, де південний захід, старий не потребував компаса. Йому досить було відчувати пасат і тягу вітрила. «Треба б спустити у воду малу снасть із блешнею,— подумав він.— Може, зловлю що-небудь підживитися й посмоктати замість води». Та він не міг знайти блешні, а сардини вже засмерділися. Тоді він зачепив остями жмуток жовтих водоростей, що трапився по дорозі, і витрусив з нього в човен купку дрібних креветок. Їх було понад десяток, і вони вистрибували й сіпали ніжками, мов піщані блохи. Старий двома пальцями відривав їм голівки, а решту клав у рот і їв, розжовуючи шкаралупу та хвости. Креветки були манюсінькі, але старий знав, що вони дуже поживні та й смакують добре.

У нього в пляшці ще залишилось трохи води — на два рази попити,— і, з'ївши креветок, він одпив половину однієї пайки. Човен посувався добре, коли зважати на його вантаж, і старий лише кермував, затиснувши румпель під пахвою. Він весь час міг бачити рибину, і, щоб упевнитись, що все те сталося з ним насправді, а не наснилось, йому досить було поглянути на свої руки й прихилитися спиною до корми. А були ж хвилини, вже наприкінці, коли його брала млість і здавалось, ніби все воно діється уві сні. Та й потім, побачивши, як рибина викинулась із води й непорушно повисла проти неба, перше ніж упасти назад у море, він був певен, що то просто мана, й не міг повірити власним очам. Щоправда, тоді він дуже погано бачив, але тепер знову бачив усе добре, як завжди.

Тепер він знав, що й ця рибина, й біль у руках та спині йому не сняться. «Руки гояться швидко,— подумав він.— Крові я випустив досить, і тепер порізи чисті, а решту зробить солона вода. Темна вода затоки — найкращі ліки. Тепер мені потрібно лиш одне — щоб була ясна голова. Руки своє діло зробили, і пливемо ми добре. Паща в рибини стулена, хвіст не хилиться, і ми з нею пливемо собі, наче брат із сестрою.— Раптом думки його почали плутатись, і він запитав себе: — Тільки хто ж кого везе — вона мене чи я її? Коли б я тягнув її на буксирі, то не було б про що й питати. Чи коли б вона лежала в човні, утративши всю свою гідність, тоді теж зрозуміло.— Та вони пливли поряд, бік у бік, і старий подумав: — Гаразд, нехай буде, що вона мене везе, коли їй так подобається. Я переважую її лише тямою, і вона не мала проти мене ніякого лихого наміру».

Вони пливли далі, й старий вимочував руки в солоній воді та

пильнував, щоб йому не плуталось у голові. Високо в небі йшли купчасті хмари, а ще вище над ними видніло чимало пір'їстих, і старий знав, що вітер не вщухне цілу ніч. Він раз у раз поглядав на рибину, щоб пересвідчитись, чи справді вона є. Минуло ще година, коли наскочила перша акула.

Акула з'явилася не випадково. Вона піднялася з глибини ще тоді, коли в морі заклубочилась і розпливлась ген-ген від поверхні темна пляма крові. Піднялася так стрімко й безбоязно, що аж розітнула поверхню голубої води й виринула проти сонця. Потім знову пірнула під воду, відчула дух крові, що тягся слідом за човном та рибиною, і чимдуж пустилася навздогін.

Часом вона губила слід. Але щоразу знаходила його знов,— коли й не самий слід, то ледь чутний його дух,— і неухильно мчала вперед. То була дуже велика *мако*, що її будова давала змогу пливти так само швидко, як плавають найпрудкіші морські риби, і все в ній було гарне, окрім щелеп. Спина — така сама голуба, як у меч-риби, й усією будовою вона скидалася на меч-рибу, за винятком величезних щелеп, що тепер, коли вона пливла чимдуж біля самої поверхні, були міцно зімкнені, а її високий спинний плавець розтинав воду, як гострий ніж. За її стуленими подвійними губами ховалося вісім рядів зубів, скошених досередини. То були не звичайні шпичасті зуби, як у більшості акул. Вони скидалися на людські пальці, скарлючені, мов пазури. Та й завдовжки були майже такі, як пальці старого, а з обох боків мали гострі, наче лезо бритви, краї. Ця риба була створена живитися всіма тими істотами в морі, що завдяки своїй прудкості, силі й грізній зброї не мали інших ворогів. І от тепер, зачувши свіжий дух крові, вона помчала ще швидше, і її голубий спинний плавець легко розтинав воду.

Коли старий побачив її, він зрозумів, що ця акула не відає страху і чинитиме так, як їй заманеться. Дожидаючи, поки вона підпливе ближче, він наготував гарпун і міцно прив'язав кінець його линви. Линва була коротка, бо частину її старий відрізав, щоб припнути свою рибину.

В голові у нього більше не тьмарилось, і він був сповнений рішучості, хоча великої надії на успіх не мав. «Усе було надто добре, щоб довго так тривати»,— подумав він. Тоді, не спускаючи з ока акули, що швидко наближалася, мигцем позирнув на свою велику рибину. «І це теж наче ввіжні,— подумав він.— Одігнати її годі й сподіватися, та, може, пощастить убити. *Dentuso* [1],— відзначив старий подумки.— А, лиха година твоїй матері».

---

[1] Зубата *(ісп.)*.

Акула була вже біля самої корми, і, коли вона метнулася до рибини, старий побачив її роззявлену пащу, і чудернацькі очі, і вискал зубів, що аж хряснули, впинаючись у рибину попереду хвоста. Голова акули була над водою, а за нею витикалася й спина, і, почувши, як акула шматує шкіру та м'якуш великої рибини, старий угородив гарпун їй у голову, в те місце, де лінія, проведена між її очима, перетиналася з лінією, що йшла вгору від носа. Насправді ніяких ліній не було. Була лише масивна, загострена голуба голова, й великі очі, й хижі, хряскітливі, всежерні щелепи. Але саме там, у тому місці, був мозок, і старий ударив туди. Ударив зраненими, закривавленими руками, щосили метнувши гострий гарпун. Ударив без надії, але сповнений рішучості й нестямної люті.

Акула перевернулась на спину, і старий побачив, що око її уже неживе; потім вона перевернулася ще раз, двічі обкрутивши навколо себе линву. Старий знав, що вона мертва, та акула не хотіла з цим примиритися. Вже лежачи на спині, вона молотила хвостом, клацала щелепами, а тоді раптом рвонулася геть, борознячи воду, мов швидкохідний катер. Море обіч неї стало біле від піни, збитої хвостом, а сама акула на три чверті знялась над поверхнею, і в цю мить линва туго напнулася, затремтіла й туттаки луснула. Акула якусь мить нерухомо лежала на воді, а старий дивився на неї. Потім вона поволі пішла на дно.

— Вона забрала в мене фунтів сорок риби,— промовив старий. «А також гарпун і всю линву,— додав він подумки.— І тепер з моєї рибини знову тече кров, а це принадить інших акул».

Тепер, коли рибина була така понівечена, йому вже не хотілося дивитись на неї. Коли акула напала на рибину, він почував себе так, ніби вона напала на нього самого.

«Та все ж таки я вбив акулу, що зазіхнула на мою рибину,— подумав він.— І то чи не найбільшу *dentuso*, яку я будь-коли бачив. А бог свідок, що бачив я їх чимало.

Все було надто добре, щоб довго так тривати,— думав він далі.— Тепер я таки хотів би, щоб усе воно мені тільки наснилося і щоб не зловив я ніякої рибини, а лежав би оце сам-один у своєму ліжку на газетах».

— Але людина створена не для поразки,— промовив старий уголос.— Людину можна знищити, а здолати не можна.

«І все-таки шкода, що я вбив цю рибину,— подумав він.— Попереду небезпечна дорога, а я тепер навіть і гарпуна не маю. *Dentuso* — жорстока, дужа, спритна й розумна акула. Та я виявився розумніший за неї. А може, й ні,— подумав він.— Може, просто був краще озброєний».

— Не треба стільки думати, старий,— мовив він уголос.— Пливи собі своєю дорогою, а там буде видно.

«Не можу я не думати,— заперечив він сам собі.— Адже це все, що мені лишилося. Думки та ще бейсбол. Цікаво, чи сподобалось би великому Дімаджо, як я проштрикнув акулі мозок? Е, що там та акула,— подумав він.— Це міг би зробити хто завгодно. А ти не вважаєш, що мої руки — не менша завада, ніж кісткова шпора? Звідки мені знати? Я ніколи не мав клопоту з п'ятами, хіба тільки тоді, як мене вжалив у п'яту отруйний скат, коли я наступив на нього купаючись,— тоді мені одібрало ногу до коліна й біль був пекельний.

— Думай про щось веселіше, старий,— сказав він сам до себе.— Тепер ти з кожною хвилиною наближаєшся додому. А без отих сорока фунтів і пливеться легше.

Він добре уявляв собі, що́ може чекати на нього, коли він вийде на середину течії. Та іншої ради тепер не було.

— Ні, я дам собі раду,— голосно промовив старий.— Можна ще прив'язати ніж до весла.

Він так і зробив, затиснувши румпель під пахвою і наступивши ногою на шкот.

— Ну от,— сказав він.— Нехай я і старий, але не беззбройний.

Повівав свіжий вітерець, і човен ішов швидко. Тепер старий дивився тільки на передню частину рибини, і до нього повертала надія.

«Безглуздо втрачати надію,— думав він.— Безглуздо й, мабуть, гріх... Не треба розумувати про гріхи,— спинив себе.— І так досить клопоту. Та й не тямлю я нічого в цих речах. Не тямлю і не певен, що вірю в них. Мабуть, і те, що я убив цю рибину,— також гріх. Нехай навіть я вбив її, щоб вижити самому й нагодувати багато людей. Але тоді все — гріх... Не треба розумувати. Тепер уже запізно, та й є на те інші люди, яким платять за це гроші. От нехай вони й міркують, що гріх, а що ні. А ти народився, щоб бути рибалкою, так само як ця рибина народилася, щоб бути рибою. Он і *San Pedro* [1] теж був рибалкою, і батько великого Дімаджо».

Та старий любив міркувати про всі речі, які його цікавили, а що ні газети, ні радіо в човні не мав, то й думав собі про всячину, і от тепер міркував далі, що́ є гріх. «Ти вбив рибину не тільки на те, щоб вижити самому й продати її м'ясо,— заперечив він собі подумки.— Ти вбив її задля власних гордощів і тому, що ти рибалка. Але ти любив її, коли вона була жива, та й тепер любиш. А коли любиш — то і вбити не гріх. Чи, може, ще й більший гріх?»

— Забагато думаєш, старий,— промовив він уголос,

---

[1] Святий Петро *(ісп.)*.

«Але ж ти радів, убиваючи *dentuso*,— думав він далі.— А вона годується, полюючи на живу рибу, так само як і ти. Вона не стерв'ятниця, не підла ненажера, як інші акули. Вона гарна й благородна істота, що не знає ніякого страху».

— Я ж убив її, обороняючись,— мовив старий.— І вбив чесно.

«До того ж,— подумав він,— усе на цьому світі так чи так когось чи щось убиває. От і риболовля — вона й убиває мене, й водночас дає змогу вижити. Хлопець — ось хто допомагає мені вижити,— майнула в нього думка.— А втім, не треба обдурювати себе».

Він перехилився через борт і відірвав кусень м'якуша великої рибини в тому місці, де її пошматувала акула. Тоді пожував і визнав, що м'ясо добре й приємне на смак. Воно було туге й соковите, як воловина,— тільки що не червоне,— а до того ж анітрохи не волокнисте. Старий знав, що таке м'ясо піде на базарі за найвищу ціну. Та нічого було й думати якось спинити дух крові, що розходився по воді, і старий розумів: треба чекати небезпеки.

Вітер був свіжий і сталий. Останнім часом він трохи повернув і тепер віяв ген з північного сходу, а це означало, що вщухне він не скоро. Старий видивлявся вперед, але ніде не було видно ані вітрил, ані обрисів чи диму якогось судна. Він бачив тільки летючих риб, що вихоплювалися з води перед самим носом човна й шугали в повітрі обабіч бортів, та жовті острівці водоростей. Не видно було навіть птахів.

Ось уже дві години він плив, зручно вмостившись на кормі, час від часу жував м'якуш великого марліна і намагався трохи відпочити й зміцніти на силі, коли раптом побачив першу з двох нових акул.

— *Ау*,— голосно мовив старий. Це слово не піддається перекладу — певне, воно просто мимовільний вигук, що міг би вихопитися в людини, коли б цвях пробив їй руку й загнався в дерево.

— *Galanos* [1],— сказав він. Тепер він побачив і другий плавець, що виткнувся з води слідом за першим, і з тих трикутних брунатних плавців та з розгонистих помахів хвостами зрозумів, що то широкорилі акули. Вони збуджено мчали на дух крові й були такі знавіснілі з голоду, що раз по раз губили слід, тоді знов знаходили його й так само збуджено мчали далі. Та, незважаючи на ті затримки, вони неухильно наближалися.

Старий припнув шкот, закріпив румпель і потягся по весло

---

[1] Плямисті *(ісп.)*.

з прив'язаним до держална ножем. Він підняв весло як міг обережніш, бо руки його й досі пронизував пекучий біль. Старий кілька разів помалу зігнув і розігнув пальці, розминаючи їх. Тоді міцно затиснув держално, щоб руки одразу відчули весь біль і не здригнулися потім, а сам тим часом не спускав з ока акул. Він бачив їхні широкі плескаті голови, загострені на кінці, мов лопати, й великі, білі по краях грудні плавці. То були мерзенні й смердючі хижаки, стерв'ятники і вбивці, що з голоду могли вчепитися зубами й у весло чи в стерно човна. Саме ці акули відгризали лапи черепахам, які мирно дрімали на поверхні води, а дуже зголоднівши, нападали в морі й на людей, навіть коли ті не пахли риб'ячою кров'ю чи слизом.

— *Ау,*— сказав старий.— *Galanos.* Ну гаразд, пливіть ближче, *galanos.*

Акули підпливли ближче. Та нападали вони не так, як мако. Одна повернула вбік і зникла під човном, і аж тоді старий відчув, як затрусився човен, коли акула почала шматувати рибину. Друга якусь мить пильно дивилася на старого своїми вузькими жовтими очима, а потім, широко роззявивши заокруглені щелепи, з розгону вгризлася зубами в уже подертий перед тим риб'ячий бік. На самому вершечку її брунатної голови й спини, там, де головний мозок сполучається із спинним, було виразно видно рівну лінію, і старий увігнав свій прив'язаний до весла ніж саме в те місце. Тоді висмикнув ножа й ударив знову, цього разу — в жовті, мов у кота, акулячі очі. Акула миттю відірвалася від рибини й безгучно пішла під воду. Вже конаючи, вона хапливо ковтала те, що встигла урвати.

Тим часом човен і далі трусився — то перша акула люто шматувала рибину,— і старий попустив шкот, щоб нахилити човен на бік і дастатись до акули. А коли нарешті побачив її, то перегнувся через борт і вдарив ножем. Та влучив у м'яке, і, наразившись на цупку шкіру, його ніж тільки ледь проштрикнув її. Від цього удару біль пронизав старому не лише руку, а й плече. Акула тут-таки виринула, але тільки-но вона вистромила з води пащу і знову вчепилася в рибину, старий завдав їй удару просто в плескате тім'я. Потім висмикнув ножа й ударив ще раз у те саме місце. Акула, зімкнувши щелепи, й далі висіла на рибині, і тоді старий штрикнув її в ліве око. Та вона все не відпускала рибини.

— Ні? — мовив старий і вгородив ножа між мозком і хребтом. Тепер зробити це було неважко, і він відчув, як лезо розітнуло хрящ. А тоді перевернув весло лопаттю донизу й застромив проміж акулячі щелепи, щоб розімкнути їх. Він кілька разів повернув лопать і, коли акула, відірвавшись від рибини, ковзнула у воду, сказав:

— Отак, *galano*. Кермуй униз, на цілу милю. Там побачишся зі своєю подругою — чи, може, то твоя мати.

Старий обтер лезо ножа й поклав весло в човен. Потім натягнув шкот і, коли вітрило напнулося, скерував човен у попередньому напрямі.

— Мабуть, вони забрали добру чверть моєї рибини, та ще й найкращий м'якуш,— мовив він.— Нехай би вже усе воно було вві сні, і щоб я ніколи не зловив цієї рибини. Мені шкода, рибино, що так сталося. Все пішло шкереберть.

Він замовк і вже й дивитися не хотів на свою рибину. Знекровлена й вимочена у воді, вона скидалася кольором на тьмяне срібло із зворотного боку дзеркала, проте смуги ще видніли.

— Не треба було мені, рибино, запливати так далеко,— сказав старий.— І задля тебе, і задля себе не треба. Ти вже пробач.

«Годі,— спинив він себе подумки.— Подивись-но краще, чи не порізаний шнур, яким прив'язано ножа. А тоді дай раду рукам, бо буде ще й не таке».

— От коли б я мав чим нагострити ножа,— сказав він, обмацавши шнур на держалні весла.— Треба було взяти з собою брусок.

«Тобі багато чого треба було взяти з собою,— подумав він.— Але ти, старий, нічого не взяв. А тепер не час думати про те, чого в тебе нема. Подумай краще, що можна вдіяти з тим, що є».

— Облиш ти свої добрі поради,— мовив він.— Набридло вже.

Затиснувши румпель під пахвою, він спустив у воду обидві руки, а човен тим часом плив собі вперед.

— Та, остання, вигризла бозна-скільки м'якуша,— сказав старий.— Зате човен іде тепер куди легше.

Йому не хотілося думати про знівечене черево рибини. Він знав, що за кожним струсом човна акула уривала чималий шмат і що тепер за рибою тягся широченний, мов автострада, слід, який могли почути всі акули в морі.

«Цієї рибини людині вистачило б, щоб прожити цілу зиму,— подумав старий.— Ет, не думай ти про це. Відпочивай собі й спробуй дати лад рукам, щоб відборонити хоч те, що від неї лишилося. Дух крові од моїх рук — суща дрібниця, як порівняти з тим, що розходиться по воді. Та й не так уже багато крові з них точиться. А лівій кровотеча навіть на користь — може, корчі не братимуть.

Про що ж мені тепер думати? — запитав він сам себе.— Нема про що. Атож, треба ні про що не думати й чекати на нових акул. Шкода-таки, що все це не сон,— подумав він.— Але хто ж знав? Усе могло бути й добре».

Акула, що наближалася тепер, була теж широкорила і йшла одинцем. Ішла, мов свиня до корита, коли б свині мали таку пащу, в якій могла вміститися людська голова. Старий дав їй час вчепитися в рибину, а тоді вдарив просто в мозок прив'язаним до весла ножем. Та акула, перевертаючись на спину, шарпнулася назад, і лезо ножа вломилось.

Старий сів на місце й узявся за румпель. Не глянув навіть, як акула поволі йде на дно — спершу така ж велика, як і на поверхні, потім дедалі менша й зрештою зовсім крихітна. Він завжди спостерігав це, мов заворожений. Та тепер навіть і не глянув.

— У мене ж є ості,— мовив він.— Та з них користі мало. А ще маю двоє весел, румпель і кийок.

«Тепер уже вони мене здолали,— подумав він.— Я надто старий і не можу вбивати акул кийком. Та все-таки спробую битися, поки маю весла, кийок і румпель».

Він знову спустив руки за борт, щоб мокли в солоній воді. Заходив вечір, а старий і далі бачив лише море та небо. Хмари тепер пливли куди швидше, ніж раніш, і він сподівався невдовзі угледіти берег.

— Знесилів ти, старий,— сказав він.— Нутром знесилів.

Акули з'явилися знов аж перед заходом сонця.

Старий побачив, як їхні брунатні плавці розтинають воду там, де за рибиною мав тягтися той широкий слід. Акулам не треба було й винюхувати його. Вони чимдуж гнали поряд просто до човна.

Старий закріпив румпель, прив'язав шкот і нахилився по кийка, що лежав під кормою. То було держално, відпиляне від зламаного весла, завдовжки десь два з половиною фути. Ним можна було вправно орудувати, лише взявшись за кінець однією рукою, бо далі заважало кільце; і старий міцно обхопив кийок правою рукою, не спускаючи з ока акул, що стрімко наближалися до човна. Обидві були *galanos*. «Треба дати першій добре вчепитися в рибину, а тоді торохнути по кінчику носа або в саме тім'я»,— подумав старий.

Обидві акули підпливли до рибини водночас, і, побачивши, як ближча до нього розімкнула щелепи й увігнала їх у сріблястий риб'ячий бік, старий високо заніс кийка і щосили молоснув акулу по широкому тім'ю. Він відчув, як кийок влучив у щось туге й пружне. Але відчув і міцну твердінь кістки й тоді вдарив ще раз — по кінчику носа, і акула, відірвавшись від рибини, ковзнула у воду.

Тим часом друга вже урвала шмат рибини і тепер примірялася знов, широко роззявивши пащу. Старий встиг побачити в неї на зубах білі клаптики риб'ячого м'якуша, а в наступну мить вона вже ткнулася пащею в рибину й зімкнула щелепи. Він

замахнувся і вдарив, але кийок відскочив від акулячої голови, і акула, лише позирнувши на старого, відірвала ще шмат м'якуша. Коли вона відпливла вбік, щоб проковтнути вхоплене, старий ударив знову, але відчув під кийком ту саму тугу пружність.

— Іди сюди, *galano*,— сказав старий.— Іди сюди ще.

Акула знов накинулась на рибину, і старий ударив її в ту ж мить, коли вона зімкнула щелепи. Ударив потужно, занісши кийка як міг вище. Цього разу він влучив у кістку при основі черепа, а тоді поцілив знов у те саме місце, і акула, мляво хапнувши шмат м'якуша, відірвалася від рибини й пірнула в море.

Старий чекав нового наскоку, але жодна з акул не показувалась. Потім він побачив, як одна ходить колами біля самої поверхні. Плавця другої ніде не було видно.

«Я й не сподівався вбити їх кийком,— подумав старий.— Хоч свого часу здатен був і на таке. Та перепало обом як слід, і, мабуть, почувають вони себе не дуже добре. Коли б можна було взяти кийок обома руками, то першу я напевне вбив би. Навіть і тепер».

Дивитись на рибину він не хотів. І так знав, що від неї лишилася тільки половина. Поки він бився з акулами, сонце зайшло за обрій.

— Скоро споночіє,— сказав він.— Тоді я, мабуть, побачу відсвіт над Гаваною. А якщо зайшов надто далеко на схід, побачу світло котрогось із нових прибережних селищ.

«Навряд чи я тепер так уже далеко в морі,— подумав він.— Сподіваюся, там за мене не дуже тривожаться. Власне, тривожитись буде тільки хлопець. Одначе я певен, що він вірить у мене. Тривожитимуться старші рибалки. Та й інші теж. Люди в нашому селищі добрі».

Звертатися до рибини він більше не міг: надто вже вона була понівечена. Та раптом у нього сяйнула думка.

— Піврибини,— сказав він.— Колишня рибино. Мені дуже шкода, що я заплив так далеко. Я занапастив нас обох. Але ж скільки акул ми з тобою вбили й скільки покалічили. А ти сама багато їх убила за своє життя, га, стара рибино? Недаремно ж ти носиш на голові свій меч.

Старий залюбки думав про рибину й про те, як би вона розправилася з акулою, коли б плавала оце тепер на волі. «Треба було мені відрубати її меча й битися ним з акулами»,— подумав він. Але в нього не було сокири, а потім не стало й ножа.

«А коли б я відрубав його та якось зміг припнути до весла, ото була б зброя. Тоді б ми разом билися з ними. А от що ти діятимеш тепер, як вони нападуть поночі? Що ти можеш?»

— Битися з ними,— сказав він.— Буду битися з ними, доки помру.

Але тепер серед темряви, де так і не з'явилось ані відсвіту на небі, ані світла на березі й було чути лише подмухи вітру та невпинну тягу вітрила, старому раптом здалося, що він уже помер. Він склав докупи руки й відчув свої долоні. Вони не були мертві, і він міг викликати біль — прикмету життя,— просто згинаючи й розгинаючи пальці. Старий прихилився спиною до корми й зрозумів, що він не вмер. Йому сказали про це його плечі.

«Мені ще треба проказати всі оті молитви, що я пообіцяв, як зловлю рибину,— подумав він.— Але я надто стомився і зараз не можу. Візьму-но краще мішок та накрию плечі».

Він лежав на кормі, правив човном і видивлявся, чи не покажеться на небі той відсвіт. «У мене лишилося тільки піврибини,— думав старий.— Може, поталанить довезти додому хоч перед. Належиться ж мені хоч трохи того талану. Ні,— заперечив він собі.— Ти сам потоптав свій талан, коли заплив так далеко в море».

— Не будь дурнем,— мовив він уголос.— Дивись краще, щоб не заснути, та кермуй човном. Тобі ще може добряче поталанити.

— Я б охоче купив собі хоч трохи того талану, якби знав, де його продають,— зітхнув він.

— А за що ж би я його купив? — тут-таки спитав він сам себе.— Може, за загублений гарпун, чи за зламаний ніж, чи за дві негодящі руки?

— Може, й так,— сказав він на це.— Ти ж намагався купити його за вісімдесят чотири дні, що їх відбув у морі. І тобі його мало не продали.

«Викинь ти з голови ці дурниці,— подумав він.— Талан — така річ, що приходить у різних подобах, то як ти його впізнаєш? Одначе я взяв би хоч дещицю його у будь-якій подобі й заплатив би скільки скажуть. Якби ж то мені вже побачити відсвіт над берегом,— подумав він.— Я надто багато всього хочу. Та зараз хочу тільки цього». Він спробував умоститись інакше, щоб зручніше було кермувати, і з болю в усьому тілі зрозумів, що таки не вмер.

Відсвіт великого міста старий побачив десь близько десятої години вечора. Спершу мерехтливий, ледь помітний, як ото буває на небі перед сходом місяця. Потім його стало виразно видно за темною смугою океану, що розбурхався під дедалі дужчим вітром.

Старий кермував просто на те світло й думав, що тепер уже скоро він має вийти на край течії.

«От і по всьому,— думав він.— Мабуть, вони знов нападуть

на мене. Та що можна вдіяти проти них у темряві, та ще й зовсім беззбройному?»

Він почував себе геть розбитим і змореним, а від нічного холоду всі його рани та надсаджені м'язи боліли ще дужче. «Хоч би мені не довелося знову відбиватись,— думав він.— Хоч би тільки більш не відбиватись».

Та десь над північ він уже знов відбивався і цього разу знав, що боротьба марна. Акули наскочили цілою зграєю, і старий бачив лише стрімкі лінії на воді, прокреслені їхніми плавцями, та фосфоричне світіння їхніх тіл, коли вони накинулись на рибину. Він молотив кийком по акулячих головах і чув, як клацають їхні щелепи й як струшується човен від шарпанини під дном. Молотив одчайдушно, не бачачи, куди б'є, тільки вгадуючи чуттям, та раптом щось вихопило кийок з його руки, і він лишився беззбройний.

Тоді старий висмикнув із стерна румпель і знову почав гамселити направо й наліво, міцно стискаючи румпель обома руками й без упину вдаряючи ним униз. Та акули вже перейшли до носа човна й, накидаючись на рибину поодинці й гуртом, за кожним разом уривали від неї шматки м'якуша, що тьмяно світився під водою, тим часом як вони повертали на новий захід.

Нарешті одна акула підскочила до самої голови, і старий зрозумів, що то вже кінець. Він замахнувсь румпелем і вгатив акулу по морді, в те місце, де її щелепи застрягли в тугій, непіддатливій риб'ячій голові. Вгатив раз, тоді ще і ще. Але раптом почув, як румпель хряснув у руках, і штрикнув акулу в морду обламаним кінцем. Відчувши, як гострий уламок увігнався в щось м'яке, старий штрикнув ще раз. Акула розімкнула щелепи й попливла геть, остання з усієї зграї. Їсти їм більше було нічого.

Старий насилу переводив дух і відчував у роті якийсь дивний присмак. Відгонило наче міддю й чимось солодким, і він аж злякався. Та скоро все минулось.

Він харкнув в океан і сказав:

— Зжеріть і це, *galanos*. І уявляйте собі, ніби ви зжерли людину.

Старий знав, що тепер він переможений остаточно й безнадійно, і повернувся на корму. Встромивши уламок румпеля у проріз стерна, він побачив, що цілком може кермувати. Тоді обгорнув плечі мішком і знову спрямував човен до берега. Човен ішов тепер зовсім легко, і старий сидів собі, ні про що більш не думаючи й анічогісінько не відчуваючи. Тепер йому було до всього байдуже, і він клопотався тільки тим, щоб щасливо й якнайвправніше довести човен до рідної бухти. Десь уночі акули напали на кістяк рибини, мов ті ненажери, що жадібно хапають зі столу

останні крихти. Старий не звернув на них уваги, та й взагалі ні на що не зважав, окрім вітрила й стерна. Лише відзначив подумки, як легко йде човен, позбувшись свого величезного вантажу.

«Човен у мене таки добрий,— думав він.— Міцний, анітрохи не ушкоджений, окрім оце румпеля. Та румпель легко замінити».

Старий відчув, що вже виплив на течію, і тепер виразно бачив попереду світло прибережних селищ. Він знав уже, де опинився,— до дому звідти було зовсім близько.

«Хоч як воно є, а вітер нам усе-таки друг,— подумав він, а тоді поправив себе: — Буває другом. І безкрає море — у ньому в нас є і друзі, й вороги. І ліжко,— згадав він.— Ліжко теж мій друг. Атож, саме ліжко,— підтвердив подумки.— Ліжко — то чудова річ... А як легко стає на душі, коли ти переможений,— раптом подумав він.— Я ніколи й гадки не мав, як воно легко. А хто ж тебе переміг?» — запитав старий сам себе.

— Ніхто,— сказав він.— Я заплив надто далеко в море, ото й тільки.

Коли човен зайшов у невеличку бухту, на «Терасі» вже не світилося, і старий зрозумів, що всі давно сплять. Вітер, що й перед тим дедалі дужчав, тепер бурхав по-справжньому. Проте в бухті було затишно, і старий причалив до вузького клаптика ріні під скелями. Допомогти не було кому, і він сам виштовхнув човен як міг далі з води. Тоді зійшов на берег і припнув його до скелі.

Він зняв щоглу, обгорнув навколо неї вітрило й зав'язав мотузкою. Потім узяв щоглу на плече й рушив нагору. І тільки тепер зрозумів, як тяжко він стомився. Він на хвильку пристав, озирнувся й у відсвіті вуличного ліхтаря побачив величезний хвіст рибини, що стримів високо над кормою його човна. Побачив і білу смугу обгризеного хребта, і темне громаддя голови з випнутим уперед мечем, і весь голий кістяк.

Він знову пошкандибав нагору, а вибравшись на рівне, упав і якийсь час так і лежав із щоглою на плечі. Потім спробував звестися на ноги. Але це було йому над силу, і він сів, придержуючи на плечі щоглу, й подивився на дорогу. Дальшим краєм дороги пробіг кіт, поспішаючи в своїх справах, і старий провів його очима. А тоді знову став дивитися на дорогу попереду себе.

Нарешті він поклав щоглу на землю й підвівся. Тоді підняв щоглу, знову завдав її на плече й рушив далі. Поки він дістався до своєї хатини, то мусив ще п'ять разів сідати отак посеред дороги.

Зайшовши в хатину, він прихилив щоглу до стіни. Потемки намацав пляшку з водою і напився. А тоді ліг на ліжко. Натяг

на плечі ковдру, укутав спину та ноги й тут-таки заснув долілиць на газетах, випроставши руки долонями вгору.

Коли вранці хлопець заглянув у двері, старий ще спав. Вітер так розбурхався, що рибальські човни не змогли вийти в море, і хлопець устав пізніш, а тоді подався до хатини старого, як робив щоранку. Він побачив, що старий дихає, а тоді глянув на його руки і заплакав. Потім тихенько вийшов з хатини, щоб принести старому кави, і всю дорогу плакав.

Коло човна стояло багато рибалок, роздивляючись на те, що було припнуте до борту, а один, підкотивши холоші штанів, зайшов у воду й вимірював кістяк довгою мотузкою.

— Як він там? — гукнув до хлопця знизу хтось із рибалок.

— Спить! — гукнув у відповідь хлопець. Він анітрохи не соромився своїх сліз.— Хай ніхто його не турбує.

— Вісімнадцять футів від носа до хвоста! — гукнув йому той рибалка, що вимірював кістяк.

— Так я й думав,— сказав хлопець.

Він пішов на «Терасу» й попросив бляшанку кави.

— Тільки гарячої і щоб багато молока та цукру.

— Дати ще чогось?

— Ні. Потім. Я побачу, що він зможе їсти.

— Ото була рибина,— сказав господар.— Такої тут ще ніхто не бачив. Та й ті дві, що ти зловив учора, теж добренні.

— Хай їм чорт,— мовив хлопець і знов заплакав.

— Може, вип'єш чогось? — спитав господар.

— Ні,— відповів хлопець.— Скажіть їм, щоб не турбували Сантьяго. Я ще потім прийду.

— Передай йому, що я дуже йому співчуваю.

— Дякую,— мовив хлопець.

Він одніс гарячу бляшанку з кавою до хатини старого і сидів біля ліжка, аж поки той прокинувся. Перед тим він був уже раз начебто почав прокидатися. Але потім знов поринув у важкий сон, і хлопець пішов до сусідів через дорогу позичити трохи дров, щоб зігріти вихололу каву.

Нарешті старий прокинувся.

— Не підводьтеся,— сказав йому хлопець.— Ось випийте.— І налив кави в склянку.

Старий узяв каву й випив.

— Вони здолали мене, Маноліне,— мовив він.— Таки здолали.

— Не *вона* ж вас здолала. Не рибина.

— Ні. Твоя правда. То було потім.

— За човном і снастю наглядає Педріко. Що ви думаєте робити з головою?

— Нехай Педріко розрубає її на принаду в сіті.

— А меч куди?

— Візьми собі, коли хочеш.

— Хочу,— сказав хлопець.— А тепер нам треба поміркувати, що будем діяти далі.

— Мене розшукували?

— Авжеж. Берегова охорона й літаки.

— Океан величезний, а човен малий, де там його побачити,— сказав старий. Він подумав, як приємно розмовляти з кимось іншим, а не тільки з самим собою і з морем.— Мені бракувало тебе,— мовив він.— Що ти зловив?

— Першого дня одну. І другого одну, а вчора дві.

— Дуже добре.

— Тепер ми знов будемо рибалити разом.

— Ні. Я безталанний. Геть безталанний став.

— К бісу той талан,— сказав хлопець.— Зі мною вам талан итиме.

— А що скажуть у тебе вдома?

— То байдуже. Я ж привіз їм учора дві рибини. А тепер знов буду з вами, бо мені ще багато чого треба навчитися.

— Треба нам розжитись на добрі ості й завжди мати їх у човні. Гостряк можна зробити з ресори від старого «форда». В Гуанабако нам виточать. Він має бути гострий, але не надто загартований, щоб не вломився. Мій ніж зламався.

— Я дістану вам новий ніж і віддам обточити ресору. Скільки ще днів бурхатиме вітер?

— Днів зо три. А може, й більше.

— Я встигну все зробити,— сказав хлопець.— А ви лікуйте свої руки, діду.

— Я знаю, як дати їм раду. Та сьогодні вночі я відхаркнув чимось чудним і відчув, як у мене в грудях наче щось урвалося.

— Полікуйтеся й від цього,— сказав хлопець.— Ну, лежіть, діду, а я піду принесу вам чисту сорочку. І чогось попоїсти.

— Принеси якусь газету за ті дні, поки мене не було,— сказав старий.

— Швидше одужуйте, бо я ще маю багато чого навчитись, а ви можете навчити мене всього, що мені потрібно. Дуже тяжко вам було?

— Страшенно тяжко,— мовив старий.

— Ну, піду по їжу та газети,— сказав хлопець.— Відпочивайте, діду. Я куплю в аптеці якусь мазь вам для рук.

— Не забудь сказати Педріко, щоб узяв собі голову.

— Гаразд, не забуду.

Коли хлопець вийшов за двері й рушив униз вибоїстою червонястою дорогою, він знову заплакав.

Того дня на «Терасу» завітав гурт туристів, і одна гостя, див-

лячись униз на море, побачила у воді біля берега, серед порожніх бляшанок від пива й дохлих баракуд, довженний білий хребет з величезним хвостом на кінці, що гойдався на високих хвилях прибою, які долинали в бухту з розбурханого сильним східним вітром океану.

— Що це таке? — спитала вона офіціанта й показала на довгий кістяк великої рибини, що був тепер звичайним собі сміттям, і його скоро мав понести геть відплив.

— *Tiburon* [1],— сказав офіціант.— Один акула...— Він хотів пояснити, що сталося.

— А я й не знала, що в акул такі гарні, досконалої форми хвости.

— Я теж не знав,— мовив її супутник.

А нагорі, в своїй хатині при дорозі, старий знову спав. Він спав так само долілиць, і біля нього, пильнуючи його сон, сидів хлопець. Старому снилися леви.

---

[1] Акула *(ісп.)*.

ОПОВІДАННЯ 50-х РОКІВ

STORIES
1950s

THE SHOT
THE FABLE OF THE GOOD LION
THE FAITHFUL BULL
A MAN OF THE WORLD
GET A SEEING-EYE DOG

Переклав
Володимир Митрофанов

© Український переклад,
видавництво «Дніпро», 1981

ПОСТРІЛ

Ми саме полуднували, сидячи біля купального басейну. День був гарячий, навіть як на Кубу, бо вітер з моря зовсім ущух. Але вода у басейні, в затінку дерев, була холоднувата, а як зайти в неї далі, з глибшого краю, то майже холодна.

Я помітив тих двох негрів лише тоді, коли вони підійшли до столика, занесеного від спеки в зелену альтанку. Перед тим я дивився на відображення бамбуку й тополь у воді басейну, а коли звів очі й побачив їх обох, уже біля столика, то зрозумів: я вже не такий уважний, як колись. Того місця, звідки вони наближались, мені не було видно, але я мав би помітити їх, коли вони виходили з-за рогу душової.

Один з них був дуже високий і кремезний, обличчя його я вже десь бачив. Другий був його *guardaspaldas*. Тобто охоронець, що має оберігати свого хазяїна від пострілу в спину. Йому не треба бути великим на зріст, дуже високим, і він завжди тримається трохи позаду й крутить головою, як ото бейсболіст на подачі, що стежить за гравцями в полі. І в тих *guardaspaldas*,— так їх звичайно називають,— потім так само болить шия, як і в бейсболістів-подавальників після гри чи в льотчиків-винищувачів, якщо вони лишаються живі після запеклого бою з ворожими літаками.

Той перший, що скидався зовні на збільшеного Джо Уолкотта, приніс мені листа. Лист був від нього самого. Виходило так, що йому добре припекло і він мусить негайно виїхати в одну південноамериканську республіку. Його безпідставно звинуватили в тому, що він нібито був у другій машині під час наскоку, здавна відомого під назвою «спосіб раз-два», в якому двох чоловік убито і п'ятьох поранено. Першою машиною проїжджають повз будинок своїх знайомих, наперед упевнившись, що ті вдома і їх можна заскочити зненацька. Проїжджаючи, стріляють по будинку — просто так, аби тільки дати про себе знати. А коли знайомі, неушкоджені й сповнені справедливого обурення, висипають надвір із зброєю в руках, над'їжджає друга машина, уже з верховодами, які й викошують їх дощенту.

Отож цього чоловіка, як він мені пояснив, безпідставно звинуватили в тому, що він був одним з отих верховодів. Його, мовляв, уже не раз отак безпідставно звинувачували. Він назвався приятелем одного мого знайомого, котрого застрелили на

вулиці із тридцятьма п'ятьма центами в кишені і котрий за все своє життя не взяв ніде ані цента чужого й не нажив багатства, навіть бувши на урядовій посаді. Гадаю, ви розумієте, панове, що в наш час це таки неабищо.

Той мій знайомий, що його застрелено, колись був одним з найкращих гравців місцевої університетської команди. Він добре грав у захисті, а як треба, то й у півзахисті. Коли його вбили, він очолював у республіці департамент спорту. За те вбивство так нікого й не покарали. Казали, ніби той мій знайомий і сам легко хапався за зброю, однак я ніколи не чув, щоб він застрелив когось ні за що. У всякому разі, коли застрелили його, в кишені у нього було тридцять п'ять центів, грошей на його ім'я в жодному банку не лежало і зброї при собі він не мав.

То от, цьому чоловікові, що назвався його приятелем і чиє обличчя я вже десь бачив, потрібно було п'ятсот доларів. Я сказав йому: двісті. Сподіваюся, його більш ні в чому безпідставно не звинуватять, поки він не виїде звідси.

А тепер, на тлі оцих «стрель-пострель», я маю намір написати дві тисячі слів про полювання на антилоп, де ви вбиваєте тварину, яка відстрілюватись не може.

Є два способи полювати на вилорогих антилоп, чи навіть три. Один із них — пальнути у вилорога, що унадився ходити коло обгородженого випасу на чиємусь задвірку і почуває себе там як удома. Його підстрілює першого ж дня мисливського сезону якийсь піжон, привабленний у Вайомінг рекламою, що обіцяє: «Антилопу вам гарантовано»,— отож він і никає по околиці, шукаючи тієї гарантованої антилопи. Часто-густо вилорогові влучають у черево, і він намагається втекти з подірявленими тельбухами чи перебитою ногою. Та зате ж він просто отам, коло огорожі, панове, і яким чудовим трофеєм буде його голова!

По-друге, на рівнинах і отій перетятій місцевості між Касперо м і Ролінсом, штат Вайомінг, на антилоп полюють з військових штабних машин, що вміщують чималенький гурт стрільців, і з джипів, з яких може стріляти всього двоє-троє, і з ваговозів — о, то вже цілі загони мисливців, хоча й вигод ніяких, бо ваговоз і є ваговоз. Та ви ж вирушили по антилоп, братці, то будьте певні, що настріляєтесь досхочу. Всі згадані машини доправлять вас до самих тих страхітливих хижаків, і ви дістанете змогу показати, як влучно — чи невлучно — ви стріляєте. Затамуйте на хвильку віддих, підведіть мушку, проріз чи перехрестя оптичного прицілу вилорогові під лопатку — і спускайте курок. Ото буде трофей, братці, якщо ви добре поціаили, й вибрали найбільшого самця, й не підстрелили замість того самицю, вважаючи її вуха за роги. А ще може бути, що ви тільки прострелили

антилопі обидві лопатки, і вона ще жива, й силкуватиметься зіп'ястись на ноги, дивлячись, як ви підступаєте до неї з ножем. І в очах її ви побачите німе запитання: «Та за що ж у біса мені така доля?»

І нарешті, третій спосіб полювати у гористій місцевості, пішки або верхи на коні, і тут вам жодної антилопи не гарантовано. Автор цих рядків, багато поміркувавши і визнавши себе з усіх поглядів винним, дійшов висновку, що просто гріх убивати будь-яку некровожерну тварину з іншою метою, ніж на м'ясо. Тепер, коли з допомогою заморожування м'ясо можна зберігати тривалий час, мисливців стало чи не надто багато. Аж так багато, що ви можете вважати себе щасливим, якщо за три дні вашого полювання якийсь бевзь хоч раз не пальне у вас чи у вашого коня. І коли таке станеться, відповідь має бути тільки одна: негайно стріляйте й собі і цільтесь якомога нижче. Бо антилопи, олені та лосі відстрілюватись не можуть, і хоч би який темний у мисливській справі був той бевзь, що пальнув у вас, цю загальновідому істину він знає. А якщо ви й поцілите в нього, сучого сина, це буде всього-на-всього нещасливий випадок на полюванні. Отож відстрілюйтесь, коли у вас стріляють.

Ніколи не підіймайте білого прапорця: вас можуть сплутати з білоголовим орлом. А якщо почнете вимахувати червоною хусткою, що їх ми пов'язуємо на наші стетсонівські капелюхи, відколи мало не всі стали мисливцями, можуть подумати, що то лисиця, або ще й гірше — якийсь підривний елемент. Та досі мені ще не траплялося бачити, щоб хтось стріляв і далі після того, як пальнути йому у відповідь. А надто якщо пальнути низом, цілячи туди, де мають бути його ноги.

Звісна річ, можна вирушити на полювання з мегафоном за плечима, і, коли хтось у вас стрельне, просто гукнути в мегафон: «Гей, брате-мисливцю, не стріляйте, будь ласка! Я з двоногих тварин, що сплачують прибутковий податок, і цього року сезон на нас ще не відкрито... Ви помилилися, друже».

Можна висловитись і коротше, більш по-спортивному: «Спиніться, спортсмене! Це я!»

Та поки разом з ліцензіями нам ще не видають відповідних мегафонів, я маю намір і далі стріляти у відповідь щоразу, як котрийсь брат-мисливець стрельне в мене. Бо то може бути навіть і не брат-мисливець. То може бути якийсь давній знайомий чи товариш дитячих і юнацьких літ.

А тепер — про антилоп у гористій місцевості.

То було кумедне полювання. Зі мною поїхали троє моїх синів, і один з них, Джек, піхотний капітан, що служив тоді у Берліні,— завзятий рибалка; отож йому закортіло половити лосося в Пахсімероі. (Ніякого лосося там ніколи не було). Двоє менших хлоп-

ців поділились: один весь час залишався при мені, а другий пристав до тієї Джекової експедиції «*По лосося, якого нема*».

Ми сподівалися натрапити на великих вилорогів у видолинках ген над межею лісу. Але їх уже хтось сполохав. Так чи ні, а щось було негаразд і, як видно, надовго. Антилопи трималися по узвишшях, бачили нас за добру милю й були збуджені та сторожкі.

Ночували ми внизу, на березі Пахсімерою, в хатині одного старого дивака, якого всі прозивали Ветераном. За тих часів ще не було ДДТ й інсектицидних прискавок, і той Ветеран вигодовував замість худоби надстійкі породи блощиць. Тейлора Вільямса, якому було тоді вже під шістдесят, він називав молодиком, а мене — синком. «Чуєш, синку,— казав він,— з тебе вийде непоганий їздець, та й стріляєш ти добряче, і якщо ти виб'єшся в люди, *я пишатимусь тобою*».

Або ще: «Чуєш, синку, коли це справді твої хлопці, їм треба чогось випити.— А потім запитував: — *То що там у тебе є?*»

Ми приїхали туди із Сонячної Долини, штат Айдахо, трохи розм'яклі від купання в басейні, ночей у «Баранї», колеса фортуни в Кетчемі; але Ветеран швидко привів нас до тями. Ми піднялися верхи на гребінь пасма, звідки відкривався краєвид аж ген до Середньої розтоки Салмону, на узгір'я, кращих за які я ніде не бачив. Потім спустилися з гребеня, перевалили через гору, тоді повернули назад і пагорбами та видолинками з'їхали вниз до підгір'я, а там і на рівнину. І весь час бачили антилоп; та вони помічали нас за милю й тікали геть з очей. У Тейлора був білий кінь, і Ветеран почав кивати на нього: «Отой молодик на білому коні. Це він розполохав усіх антилоп».

Наш перший день припав на суботу, і ввечері у Голдберзі, де в них якась копальня, як завжди суботніми вечорами, була велика гульня. Хлопці лягли спати в машині, а Тейлор Вільямс, я та ще один з наших, на прізвисько Буйний Білл, що бив і правою, і лівою не гірше за самого Стена Кетчелла, вирушили до Голдберга. Ветеран залишився удома плекати своїх блощиць.

То був шалений вечір, хоч сам я не встряв до жодної бійки. А нагод, як на когось більш войовничого, випадало з добрий десяток. Тейлор ніколи не б'ється, бо йому це вже ні до чого, і я теж намагаюсь уникати бійок. А от Буйний Білл, що доглядав наших коней, визирив-таки собі помічника шерифа з одного сусіднього містечка, який колись чи то посвідчив проти Білла в суді, чи то зробив йому якусь іншу капость. Буйний Білл викликав його надвір і дав йому добрячого гарту. В цьому ділі Буйний Білл мастак, що й казати. За кожним ударом чути було,

як у тому шерифовому помічникові щось хряскало. Шерифів помічник відбивався як міг, але то йому була не судова зала. Нарешті щось у ньому хряснуло востанне, і він сам хряснув додолу. Ми вгамували Буйного Білла, подали першу допомогу шерифовому помічникові й поїхали додому. Після цієї бійки веселощі у Голдберзі якось ураз пригасли.

Другий день був такий самий, як і перший. Тільки тепер антилопи помічали нас за півтори милі, озиралися через свої гарні брунатні спини й пускалися навтіки, показуючи нам білі охвістки. Ми піднялися на гребінь пасма. Потім заблокували кілька видолинків і об'їхали їх з усіх боків. Ми прочесали вздовж і впоперек усю гору, скрадаючись там, де антилопи не могли нас бачити; злазячи з коней і видираючись на узвишшя й звідти оглядаючи схили в бінокль.

Ми їздили нагору, згори, довкола гори. На той час нас тільки й було: Джіджі, мій найменший син, що їздить верхи так, наче в сідлі й народився; Тейлор Вільямс, старий полковник із Кентуккі, здатний за триста ярдів покласти вас на місці з позиченої гвинтівки; Ветеран, що його треба було триматися з навітряного боку, бо, мабуть, саме отой його дух і розігнав усіх антилоп; і нарешті я, на добрячій кобилі, що мала в голові чи не більше за мене. То була стара ковбойська конячина.

Отак минув другий день, і коли ми спустилися на глинясту береговину, а там і на прибережну рінь, і, переїхавши дерев'яний місток, опинились у тополиному гаю, на небі вже світив місяць. Хóроше було того вечора, злізши з коней, сидіти у Ветерановій хатині й слухати розповіді нашого безрибного рибалки, а що ми привезли з собою лимонів, то ще й попивали віскі з лимонним соком. Ветеран сказав, що зроду не пив мішаних напоїв, але цього разу вже покуштує.

— Скільки вам років, Ветеране? — спитав я.

— Синку,— відказав він,— коли на річці Літл-Біг-Горн убили генерала Джорджа Армстронга Кастера, я вже й тоді був у літах.

То була зовсім неможлива річ, і я спитав Ветерана, скільки, на його думку, років Тейлорові.

— Він ще юнак,— сказав він.

— А мені скільки? — спитав я.

— Ти й зовсім зелений.

— Ну, а мої хлопці?

— Ніякі вони не твої, крім отого, котрий разом із сідлом зліплений.

— А звідки ви родом, Ветеране?

— Про те лиш бог знає. А я забув.

— Ви коли-небудь були у Монтані?

— Аякже.

— А у Вайомінгу?

— Був, ще за війни з індіанцями, ми тоді тягали колоди до форту.

Це теж було неможливе, і я спитав його, чи знав він Тома Горна.

— Чи знав я Тома? Та я ж сам чув, як він промовляв з помосту, коли йому накидали на голову каптур... ні-ні, брешу, на Тома каптура не накидали... То ось що він сказав: «Панове, у цьому житті мені вже потрібні тільки важкі черевики та ще — щоб добряче смикнуло. А всім моїм ворогам я прощаю. Амінь». Люди кругом плакали, тільки Том не плакав. Стояв собі на помості, і видно було, що він не такий, як усі. Одначе бажав він лише важких черевиків та доброго посмику, щоб зашморг міцніше затягся. Бо то найгірше, що може бути,— коли зашморг не затягнеться як слід. Я не раз бачив, як ото вішають, з самого малку, і воно справді погано. І для тих, кого вішають, і для інших. Це просто насильство, тільки дозволене законом.

Наступного дня ми зібралися вдосвіта: коні стояли засідлані, рушниці в чохлах приторочені напохваті, і тільки Буйний Білл ховав збиті руки й був ніби засоромлений. Ми знали, що той шерифів помічник у бійці нічого не вартий, і Білл серед ночі раптом згадав про це. Йому стало гидко на душі, бо сам він був справжній боксер і міг битися з ким завгодно. До того ж він зламав шерифовому помічникові щелепу — ми всі чули, як вона хряснула. І тепер збиті руки весь час йому про це нагадували. На полювання з нами він не поїхав. Лишився при хатині та оборі каратися через ту щелепу.

Отож ми вирушили на світанку, коли над рівниною ще не розвіявся туман, і побралися нагору заростю шавлії.

— Що ви скажете, полковнику? — спитав я Тейлора.

Джіджі спав у сідлі, полишивши все інше на свого коня.

— Гадаю, сьогодні ми їх таки заскочимо,— відказав Тейлор.— Ми в них ні разу не стріляли, а сьогодні вже третій день, і вони до нас помалу звикають, тож деякі великі самці уже навряд чи тікатимуть. Вони не знають, що ми таке, а цікаво ж дізнатися.

Ми робили те саме, що й у попередні дні: вибрались нагору, обнишпорили видолинки, западини й узвишшя, а тоді рушили вниз і навскоси схилом.

Тоді ми й натрапили на табунець антилоп, які чи то спали, чи то паслись у видолинку, і дорога до втечі в них була тільки одна. Я зіскочив з коня й видобув із чохла свій добрий старий

штуцер. Ми спускалися вниз, маючи їх попереду. І тоді я побіг навперейми. До того місця, де вони мали вискочити з видолинка, було ярдів двісті чи двісті п'ятдесят. І коли вони вимчали табунцем на край узвишшя, я вибрав найбільшого вилорога, повів мушку поперед нього, а тоді легенько натиснув спусковий гачок, і куля перебила йому карк. То був напрочуд вдалий постріл.

Ветеран сказав:

— Ач поганець. Я ж таки знав, синку, що колись із тебе будуть люди.

Тейлор спитав:

— А ви хоч знаєте, скільки пробігли і з якої відстані стріляли? Ось я піду виміряю кроками.

Мені було до того байдуже, бо мисливцям однаково ніхто ніколи не вірить, а вся втіха — коли ото біжиш, і силкуєшся погамувати в грудях серце, і затримуєш віддих, набравши чистого, п'янкого повітря, і ведеш мушку попереду цілі, і водночас легенько натискаєш гачок.

Оце і все оповідання про антилоп.

КАЗКА ПРО ДОБРОГО ЛЕВА

Колись, за давніх давен, був собі лев, що жив в Африці разом з іншими левами. Всі інші леви були лихі і день у день жерли зебр, антилоп та всяку іншу звірину. Часом ті лихі леви жерли й людей. Вони жерли і суахільців, і умбулів, і вандоробів, а найдужче полюбляли індійських купців. Усі індійські купці дуже гладкі й добре смакують левам.

Цей наш лев, котрого ми любимо за те, що він такий добрий, мав на спині крила. А що він мав на спині крила, то всі інші леви брали його на глузи.

— Погляньте-но тільки на нього, з отими крильми на спині! — казали вони, й усі аж заходилися реготом.

— А погляньте, що він їсть! — казали вони, бо цей добрий лев живився самими макаронами: такий він був добрий.

Лихі леви знову заходились реготом і бралися жерти ще одного індійського купця, а їхні дружини хлебтали його кров, прихляпуючи язиками — хляп, хляп, хляп,— немов великі кішки. Вони спинялися лише для того, щоб узяти на сміх доброго лева й поглузувати з його крил. Одне слово, то були вельми лихі й погані леви.

Та наш добрий лев сидів собі, згорнувши крила, й тільки чемно запитував, чи не дадуть йому скляночку негроні або ж американо: він завжди віддавав перевагу цим прохолодним напоям перед кров'ю індійських купців. Одного разу він відмовився їсти масайську корову й підживився лише порцією макаронів та склянкою томатного соку.

Це страшенно розлютило лихих левів, і одна левиця, що була найлютіша з усіх і ніколи не могла стерти з вусів крові індійських купців, навіть коли витирала морду об траву, сказала:

— Хто ти такий, що вважаєш себе кращим за нас? Звідки ти взявся, леве-макароннику? І чого тобі тут треба?

Вона люто рикнула на нього, і всі леви зайшлися реготом.

— Мій батько живе в місті. Він стоїть там при вежі із дзигарями й дивиться вниз на тисячі голубів — то все його підданці. Коли вони злітають у повітря, зчиняється такий шум, немов гуркоче стрімкий потік. У місті мого батька більше палаців, аніж в усій Африці, а навпроти нього стоять четверо великих бронзових коней, і кожен держить одне копито в повітрі, бо вони бояться його. В місті мого батька люди ходять пішки або їздять

у човнах, і жоден справжній кінь не зайде в те місто із страху перед моїм батьком.

— Смердючий грифон — ось хто твій батько,— сказала лиха левиця, облизуючи вуса.

— Брешеш ти,— докинув котрийсь із лихих левів.— Нема такого міста.

— Передайте-но мені шмат індійського купця,— обізвався ще один вельми лихий лев.— Ця масайська корова надто свіжа.

— Ти нікчемний брехун і син грифона,— сказала найлютіша з усіх левиця.— Ось зараз я уб'ю тебе і зжеру разом із твоїми крильми.

Добрий лев дуже злякався. Він бачив її жовті очі, і хвіст, що сіпнувся вгору, і засохлу на вусах кров; він чув її віддих, страшенно бридкий, бо вона ніколи не чистила зубів. До того ж під пазурами в неї застрягли протухлі шматочки індійського купця.

— Не вбивай мене,— мовив добрий лев.— Мій батько — благородний лев, його завжди всі поважали, і все, що я кажу,— щира правда.

І в ту ж мить лиха левиця кинулася на нього. Та він злетів у повітря на своїх крилах і виписав коло над гуртом лихих левів, а вони всі рикали й не спускали його з очей. Він подивився вниз і подумав: «Які вони дикуни, ці леви».

Він виписав над ними ще одне коло, а вони зарикали ще дужче. Потім він спустився зовсім низько, так що зміг зазирнути у вічі лихій левиці, яка звелася на задні лапи, намагаючись схопити його. Але її пазури до нього не дістали.

— *Adios* [1],— сказав він, бо, бувши культурним левом, чудово говорив по-іспанському.— *Au revoir!* [2] — гукнув він їм своєю бездоганною французькою мовою.

Вони всі зарикали й прогарчали щось африканською лев'ячою говіркою.

Тоді наш добрий лев полинув високо-високо вгору й узяв напрям на Венецію. Він спустився на П'яцці, і всі були дуже раді його бачити. Він на хвилинку злетів угору, поцілував батька в обидві щоки й побачив, що бронзові коні так само держать копита в повітрі, а собор ще більше скидається на велику мильну бульбашку. Дзвіниця теж була на місці, і голуби злiталися до своїх гнізд на ночівлю.

— Ну як там в Африці? — спитав батько.

— Дуже дика країна, тату,— відказав добрий лев.

— Тепер у нас тут нічне освітлення,— мовив батько.

---

[1] Прощавайте *(ісп.)*.

[2] До побачення *(франц.)*.

— Еге ж, бачу,— сказав добрий лев, як і годилося шанобливому синові.

— Воно трохи ріже мені очі,— признався йому батько.— А куди ти зараз, мій сину?

— До бару «Гаррі»,— відказав добрий лев.

— Привітай від мене Чіпріані й скажи йому, що я цими днями навідаюсь і заплачу по рахунку,— сказав батько.

— Гаразд, тату,— сказав добрий лев.

Він тихенько злетів униз і попростував до бару — вже на чотирьох лапах.

У барі ніщо не змінилося. Всі його приятелі були там. Але, побувавши в Африці, він сам трохи змінився.

— Скляночку негроні, синьйоре бароне? — спитав Чіпріані.

Та добрий лев прилетів з Африки, а Африка змінила його.

— У вас є сендвічі з м'ясом індійського купця? — спитав він Чіпріані.

— Ні, але можу по них послати.

— А поки їх принесуть, зробіть мені дуже міцний мартіні... Із джином «Гордон»,— додав він.

— Чудово,— сказав Чіпріані.— Просто-таки чудово.

Тоді наш лев розглянувся навколо, побачив обличчя всіх тих добрих людей і зрозумів, що він удома; але не забув він і того, що повернувся з мандрів. Він почував себе цілком щасливим.

ВІРНИЙ БИК

Був собі колись бик. Звали його не Фердінандом, і квітів він не любив. Він любив битися і охоче заводив бої із своїми однолітками, та й з усіма іншими биками, і завжди перемагав.

Роги в нього були тверді, мов деревина, з гострими, як колючки на дикобразі, кінчиками. Від ударів роги боліли при основі, але бик на те анітрохи не зважав. М'язи у нього на шиї збігалися в клубок, який іспанці називають *morillo*. Коли бик наготовлявся до бою, той *morillo* випинався горбом. А втім, він був напоготові до бою першу-ліпшу мить, і його чорна шерсть завжди лисніла, а очі яскріли.

Він ладен був битися з будь-якого приводу й бився так само поважно, як ото дехто їсть, або читає, або ходить до церкви. Бився він завжди не на життя, а на смерть. Інші бики не боялись його, бо, бувши чистопорідними биками, вони взагалі нічого не боялись. Але зачіпати його не зачіпали. Й битися з ним не мали охоти.

Він не був ні забіякою, ні грубіяном. Просто бій вабив його так, як деяких людей ваблять співи, а ще деяких — королівський трон чи президентське крісло. Та він ні про що таке не розмірковував. Бій був його покликанням, його обов'язком, його втіхою.

Він бився на кам'янистому плоскогір'ї. Він бився під корковим дубом. Він бився на пасовищі біля річки. Кожного дня він вирушав на те кам'янисте плоскогір'я, за п'ятнадцять миль від річки, і там бився з кожним биком, який, було, ненароком косо гляне на нього. Та що таке гнів, він не знав.

А проте воно було не зовсім так: десь у глибині його серця жив гнів. Хоч бик і сам не знав чому — адже розмірковувати він не вмів. Він був благородний бик, і він любив битися.

То що ж сталося з ним далі? Господар,— якщо власника такої тварини можна назвати господарем,— розумів, якого чудового бика він має. Він це розумів, але його непокоїло, що цей бик день у день б'ється з іншими биками й тим завдає йому збитків. Бики коштували по тисячі з чимось доларів, а після бою з цим биком за них давали всього по двісті доларів або ще й менше.

Господар мав добре серце й вирішив, що краще передати кров цього бика новому поголів'ю, аніж послати його на арену, на певну загибель. І він вирішив зробити з нього плідника.

Але то був чудний бик. Коли його вперше пустили на пасовище до корів, він запримітив між них одну, молодшу, й гарнішу, й статурнішу за всіх; вона мала найлискучішу шерсть і найпривабніші форми. А що битися тепер йому не було з ким, то він закохався в неї і не звертав ніякої уваги на інших корів. Увесь час він був тільки з нею, а інші для нього наче й не існували.

Господар ранчо, який розводив бойових биків, сподівався, що цей бик зміниться, обвикне й почне поводитись інакше. Та бик не змінювався, він кохав лише одну оту свою обранку. Він і далі весь час був тільки з нею, а інші для нього наче й не існували.

І тоді господар відіслав його на арену разом з п'ятьма іншими биками. Бо хоч цей бик і зберігав вірність, але битися він таки вмів. І в тому бою він показав себе якнайкраще. Усі були в захваті від нього, а найбільше — чоловік, який убив його. Та на кінець бою куртка того чоловіка,— його звуть матадором,— промокла від поту, а в роті у нього пересохло.

— *Que toro mas bravo!* [1] — сказав матадор, віддаючи шпагу своєму помічникові. Він тримав її руків'ям догори, і по лезу стікала кров із серця хороброго бика, якому тепер було до всього байдуже, і четверо коней тягли його волоком з арени.

— Еге ж, це той самий бик, що зберігав вірність, і маркізові де Вільяморі довелося позбутись його,— сказав помічник, який завжди все знав.

— Мабуть, усім нам не вадило б зберігати вірність,— сказав матадор.

---

[1] Який хоробрий бик! *(Ісп.)*

ТЯМУЩИЙ ЧОЛОВІК

Всі автомати, що були у барі, сліпий розрізняв за звуками. Не знаю, скільки часу в нього пішло на те, щоб навчитися розпізнавати ці звуки, але, мабуть, таки чимало, бо кожної своєї появи він промишляв лише в одному барі. А втім, він добував свій прожиток у двох містечках і, коли надворі вже починало добре сутеніти, вирушав звичайно з Флетса до Джессапа. Зачувши, що дорогою їде машина, він спинявся на узбіччі, і, коли фари вихоплювали з темряви його постать, водії або гальмували й підбирали його, або ж їхали собі далі обмерзлою дорогою. Все залежало від того, який вони везли вантаж і чи були в машині жінки, бо від сліпого дуже погано тхнуло, а надто взимку. Але хтось неодмінно таки спинявся задля нього, тому що він був сліпий.

Усі в містечку знали його і звали Сліпаком — у тих краях таке прізвисько вважають цілком пристойним для невидющого, а бар, який він уподобав собі для промислу, називався «Віха». Поряд був ще один бар, також із гральними автоматами й буфетом, що звався «Стрімчак». І той і той дістали свої назви від околишніх гірських вершин, і обидва були гарні бари, із старовинними прилавками та майже однаковими гральними автоматами, й різнилися хіба тим, що у «Вісі» начебто краще годували; зате в «Стрімчаку» були смачніші біфштекси. Крім того, «Стрімчак» був відчинений до пізньої ночі, а рано-вранці знову розпочинав торгівлю, і від світання до десятої ранку там завжди можна було вихилити чарчину безплатно, коштом закладу. У Джессапі були тільки ці два бари, і принаджувати відвідувачів у такий спосіб не годилося б. Але так воно вже велося.

Мабуть, Сліпак уподобав «Віху» через те, що всі автомати стояли там під однією стіною, ліворуч від дверей, як іти до прилавка. Отож йому було легше встежити за ними, аніж коли б він промишляв у «Стрімчаку», де автомати стояли по різних кутках, бо там було просторіше. Того вечора надворі добряче морозило, і він зайшов з бурульками на вусах та замерзлими кисляками в кутиках очей і вигляд мав досить-таки жалюгідний. Навіть отой його дух неначе замерз, хоча й ненадовго, бо тхнути почало майже одразу, як він зачинив за собою двері. Мені завжди було тяжко дивитися на нього, але цього разу я не спускав його з ока, бо знав, що його звичайно хтось підвозить, і не міг збагнути, де це він так закоцюб. Урешті я спитав його:

— Звідки це ти придибав, Сліпак?

— Та Віллі Сойєр висадив мене з машини під залізничним мостом. А більше машин не було, то я й прийшов пішки.

— А чого ж він не схотів везти тебе далі? — спитав ще хтось.

— Сказав, що не може чути мого духу.

Хтось смикнув важіль автомата, і Сліпак нашорошив вуха, дослухаючись до звуку. Та виграшу не випало.

— А що, ніякі піжони сьогодні не грають? — спитав він мене.

— А ти хіба не чуєш?

— Поки що не чути.

— Немає піжонів, Сліпак, сьогодні ж середа.

— Я й сам добре знаю, який сьогодні день. Нема чого мені нагадувати.

Сліпак пішов уздовж ряду автоматів, обмацуючи в кожному вічка — чи не залишив там хтось випадково свого виграшу. Нічого там, звісно, не було, але він завжди починав з цього свій промисел. Він повернувся до прилавка, де стояли ми, і Ел Чені запросив його випити.

— Ні,— відказав Сліпак.— На тих дорогах мені треба бути обачним.

— На яких ще «тих дорогах»? — спитав його хтось.— Ти ж ходиш тільки однією дорогою. Звідси до Флетса.

— Я потоптав чимало доріг,— сказав Сліпак.— І кожного дня можу податися ще кудись.

Автомат клацнув і викинув комусь виграш, але невеликий. Проте Сліпак усе-таки пошкандибав туди. То був двадцятип'ятицентовий автомат, і юнак, що грав біля нього, віддав Сліпакові одну з виграних монет видимо знехотя. Сліпак обмацав четвертака й поклав його до кишені.

— Дякую,— сказав він.— Тепер вам щаститиме.

— Добре, коли так,— озвався той хлопець, тоді знов укинув четвертак і потяг до себе важіль автомата.

Він знову виграв, цього разу чимало, і, вигрібши з вічка монети, дав одну Сліпакові.

— Дякую,— мовив Сліпак.— Бачите, як вам ведеться.

— Сьогодні моя гра,— сказав юнак біля автомата.

— Ваша гра — моя гра,— докинув Сліпак, і юнак заходився грати далі. Та більше йому не щастило, а тут ще Сліпак стовбичив над душею і був такий страхітливий з вигляду, що той хлопець зрештою покинув грати і перейшов до прилавка. Сліпак сам відбив йому охоту, але помітити цього не міг, бо хлопець нічого не сказав; отож Сліпак знову обмацав вічка автоматів і лишився на місці, чекаючи ще когось, хто надумає пограти.

Ніхто не грав ні в рулетку, ні в кості, а коло покерного стола сиділи самі картярі-професіонали й знічев'я піддрочували один одного. Вечір був тихий, буденний, і життя в містечку наче за-

вмерло. Заклад не мав ані пенса прибутку, окрім як від продажу напоїв. Але відвідувачі біля прилавка не нудилися, та й загалом у барі було приємно, поки не з'явився Сліпак. А тепер кожен міркував, чи не перейти по сусідству, до «Стрімчака», чи, може, вже скінчити та рушати додому.

— Чого тобі налити, Томе? — спитав мене Френк, бармен.— Ця піде коштом закладу.

— Та я вже думав був відчалювати.

— Ну, то останню на дорогу.

— Тоді того самого, з водою,— сказав я.

Френк запитав гладенько виголеного молодика із засмаглим у горах обличчям, у важких черевиках та чорному капелюсі, що він питиме, і той також замовив віскі. Віскі було марки «Старий лісничий».

Я кивнув до нього, підняв свою склянку, і ми обидва відпили по ковтку. Сліпак був у протилежному кутку біля автоматів. Мабуть, розумів, що ніхто не зайде до бару, як побачить його коло дверей. А загалом надто соромливий він не був.

— Як цей чолов'яга втратив зір? — спитав мене молодик.

— Не знаю,— відповів я.

— У бійці,— сказав йому Френк.

— Він — у бійці? — перепитав незнайомець і похитав головою.

— Еге ж,— підтвердив Френк.— І голос у нього став такий писклявий після тієї самої бійки. Розкажи йому, Томе.

— Я ніколи про це не чув.

— А так, ти ж не знаєш,— мовив Френк.— Справді. Тебе ж тоді, здається, тут не було. Це сталося, містере, такого ж холодного вечора, як сьогодні. А може, ще й холоднішого. Бійка спалахнула зненацька. Я не бачив, як воно все почалось. А тоді вже вони вискочили, зчепившись, із дверей «Стрімчака». Оцей-от, Блек — тепер його звуть Сліпаком,— і другий, Віллі Сойєр. Вони билися кулаками й коліньми, душили один одного, кусались, і я побачив, як одне око в Блека вилізло аж на щоку. Бійка точилася просто на кризі серед дороги, а кругом були снігові кучугури, і світло падало з наших дверей і з дверей «Стрімчака», а коли Віллі Сойєр видушив йому те око, Голліс Сендз стояв якраз позаду і загукав: «Відкуси його! Відкуси геть, як виноградину від грона!» А Блек уп'явся зубами Віллі Сойєрові в обличчя і куснув так, що аж хряснуло, тоді куснув ще раз, і обидва повалилися на кригу, і Віллі Сойєр почав душити його, щоб він не кусався, а тоді Блек як закричить не своїм голосом — ви такого крику зроду не чули. Страшніше, ніж коли ото кабана ріжуть.

Ззаду підступив Сліпак, і, зачувши дух, що йшов від нього, ми обернулися.

— «Відкуси геть, як виноградину від грона!» — проказав він своїм тонким голосом і, киваючи головою, звернув до нас невидюще обличчя.— То було ліве око. Друге він відкусив з власного почину. А коли я перестав бачити, почав товкти мене ногами. Ото було страхіття...

Він поплескав себе рукою по животі.

— Я тоді мастак був битися,— провадив він далі.— Та він видушив мені те око так, що я й незчувся. То йому просто пощастило... Ну, а відтоді,— сказав Сліпак,— битися мені вже не випадало.

— Налий Блекові випити,— мовив я до Френка.

— Мене звуть Сліпак, Томе. Я заслужив це ім'я. Всі знають, що заслужив. А це був той самий Віллі Сойєр, що сьогодні викинув мене на дорогу. Ото він і відкусив мені око. Ми з ним так і не стали приятелями.

— А ти йому що зробив? — спитав незнайомець.

— О, ви самі його побачите,— відказав Сліпак.— Ви впізнаєте, що це він, тільки-но раз глянете. Нехай то буде для вас приємна несподіванка.

— Краще б вам його ніколи не бачити,— сказав я незнайомцеві.

— Знаєте, ось через це мені часом і жаль, що я темний,— мовив Сліпак.— Так кортить хоч разочок як слід на нього поглянути.

— Ти й так знаєш, який він з виду,— сказав йому Френк.— Ти ж колись підходив до нього і обмацував йому обличчя.

— І сьогодні зробив те саме,— потішено мовив Сліпак.— Тимто він і турнув мене з машини. Він зовсім не розуміє жартів. Я сказав йому, що в таку холоднечу йому не завадило б добре укутатись, щоб не відморозити собі личко. Та він на те хоч би всміхнувся. Ні, скажу я вам, ніколи не буде з того Віллі Сойєра тямущого чоловіка.

— На ось, Блекі, випий,— сказав Френк.— Я не можу відвезти тебе додому, бо живу на цій-таки вулиці. Та коли хочеш, лишайся ночувати тут, у коморі.

— Оце ти зробиш мені ласку, Френку! Тільки не зви мене Блекі. Я вже давно не Блек. Мене звуть Сліпак.

— Бери, Сліпак, пий.

— Беру, сер,— мовив Сліпак.

Він простяг руку вперед, намацав склянку і несхибно підняв її до нас трьох.

— А той Віллі Сойєр...— сказав він.— Певно, сидить тепер удома сам-один. Ні, той Віллі Сойєр зовсім не тямить, що таке добра розвага.

— А що ми робили потім? — спитав він.

Вона нагадала.

— Дивна річ. Я цього зовсім не пам'ятаю.

— А полювання пам'ятаєш?

— Мав би пам'ятати. А от не пам'ятаю. Пригадую тільки жінок, що спускалися стежкою до берега з глеками на головах, і табунець гусей та чорного хлопчиська, який ганяв їх нагору й униз до води. Пригадую, як вони виступали повагом — то нагору, то вниз. А ще пригадую жовті обмілини, й високу воду, й острів ген по той бік протоки. І що весь час віяв вітер, і не було ні мух, ні москітів. Був дах, і глиняна долівка, і стовпи, на яких тримався дах, і вітер віяв під ним не вщухаючи. І цілий день там була прохолода, і вночі не жарко спати.

— А пам'ятаєш, як підійшов великий арабський вітрильник і під час відпливу сів на мілину?

— Пам'ятаю. І як матроси переправились на берег у човнах, і пішли стежкою нагору від бухти, і переполохали гусей, та й жінок теж.

— Це було того дня, коли ми наловили силу-силенну риби, але мусили повернутись, бо знялася хвиля.

— Пригадую.

— Ти сьогодні чимало пригадав,— сказала вона.— Дивись, щоб не стомився.

— Шкода, що тобі не випало тоді полетіти в Занзібар,— сказав він.— Ти могла б чудово приземлитися на тій обмілині. Там легко було і сідати, і злітати.

— Занзібар від нас не втече. Ну, на сьогодні досить. Не пригадуй більше. Хочеш, я почитаю тобі? Ми напевне щось пропустили в давніших номерах «Нью-Йоркера».

— Ні, читати мені не треба,— відповів він.— Краще щось кажи. Щось про ті добрі дні.

— Сказати тобі, як надворі?

— Надворі дощ. Я знаю.

— Еге ж, сильний дощ,— мовила вона.— І вітер такий, що мало з ніг не збиває. В таку погоду туристи сюди навряд чи пткнуться. Отож ми можемо зійти вниз і посидіти коло вогню.

— Та, власне, туристи мені більш не заважають. Навіть цікаво слухати їхні балачки.

— Серед них є жахливі люди,— сказала вона.— А є й непогані. Мені здається, до Торчелло добираються тільки найкращі.

— Твоя правда,— погодився він.— А от я про це й не подумав. Звісно ж, оцінити Торчелло можуть лише найкращі.

— Зробити тобі коктейль? — спитала вона.— Доглядальниця з мене ніяка, сам знаєш. Не навчена я цього, та й не маю такого покликання. А от коктейлі робити вмію.

— Гаразд, вип'ємо.

— Тобі який?

— Та байдуже.

— Ну, то я зроблю тобі сюрприз.

Він чув, як відчинились і зачинилися двері, як вона спускається сходами, і подумав: треба відіслати її кудись, нехай трохи розвіється. Треба поміркувати, як це краще зробити. І зробити так, щоб не виникло ніяких ускладнень. Тепер мені жити отак аж до скону, то треба щось придумати, щоб не згубити і її, не занапастити їй життя. Вона така добра до мене, а це ж не її призначення — бути доброю. Та ще й отак повсякденно й без просвітку.

Він почув, як вона піднімається сходами, й подумки відзначив, що тепер, із двома склянками в руках, вона ступає зовсім не так, як ступала, йдучи вниз без нічого. Він чув, як лопотить у вікно дощ, знизу до нього долинав дух букових дров, що горіли в каміні. Коли вона зайшла, він простяг руку, але трохи зарано. Та потім відчув високу холодну склянку, стиснув її в руці, і жінка цокнулася з ним.

— Наш давній коктейль, як колись,— мовила вона.— Кампарі та джин «Гордон» з льодом.

— Добре, що ти не з тих, хто рюмсає в біді.

— Ні, я не з тих,— відказала вона.— І ніколи такою не буду. А біда для нас не первина.

— «Скинь тягар, і підводься, і знову іди»,— згадав він.— А пам'ятаєш, як ми викреслили ці слова?

— Якраз після отого мого лева. Який був розкішний левище! Скоріше б нам знов його побачити.

— Нам?

— Пробач, будь ласка.

— Ти забула, що ми викреслили й ці слова?

— А я мало не повторила їх знов.

— Знаєш,— сказав він,— дуже добре, що ми приїхали сюди. Я так добре пам'ятаю ці місця, що все тут стає просто-таки відчутним. Це — нове слово, але скоро ми викреслимо і його. Та це не має значення. Тут справді чудово. Коли я чую дощ, то так і бачу, як він періщить по бруківці, й по каналу, й по лагуні, і я знаю, як гнуться дерева за всякого вітру і який вигляд мають

церква та вежа в різні пори дня. Ми обрали саме таке місце, яке мені потрібне. Кращого й не знайдеш. Ми маємо добрий приймач, чудовий диктофон, і я писатиму ще краще, ніж раніш. Якщо працювати без поспіху, з диктофоном можна добирати справжні слова. Тільки не треба квапитись. Коли я вимовляю слова, я бачу їх. Я чую фальш у кожному фальшивому слові, і зможу заміняти слова й добре припасовувати їх одне до одного. Атож, з багатьох поглядів кращого й бажати годі.

— Філіпе!..

— Дурниці,— мовив він.— Темрява — це темрява, ото й тільки. Це не справжня темрява. Я добре бачу все, що всередині, і в голові у мене дедалі прояснюється, і я все пригадую і навіть можу щось придумувати. Ось скажи сама. Хіба я погано сьогодні пригадував?

— Ти пригадуєш щодень краще. І сила до тебе повертається.

— Сили мені й так не бракує,— сказав він.— То ось, якби ти...

— Якби я що?

— Якби ти ненадовго десь поїхала, відпочила б, змінила місце...

— То я тобі не потрібна?

— Та певно ж потрібна, люба.

— До чого ж тоді ці розмови, щоб я кудись їхала? Я знаю, я погано доглядаю тебе, зате я вмію робити те, чого не вміють інші, і ми кохаємо одне одного. Ти ж кохаєш мене, сам знаєш, і ми втішаємося так, що іншим і не снилось.

— А найдивовижніше — що в темряві,— мовив він.

— Раніше бувало, що й завидна, при сонці.

— Як на мене, то в темряві краще. Отже, ми тепер маємо всі вигоди.

— Досить тобі вигадувати,— сказала вона.— І не треба, будь ласка, гучних слів.

— Послухай, як лопотить дощ,— сказав він.— А як там відплив?

— Вода спала, а вітер одігнав її ще далі, ніж звичайно. Можна дійти пішки до Бурано.

— Воно б можна, але є там одне таке місце...— сказав він.— А птахів багато?

— Тільки чайки та ластівки. Вони сідають на обмілинах, а коли злітають, вітер їх підхоплює.

— А інших немає?

— Є, але небагато. Вони на тій обмілині, що оголюється тільки в час найбільшого відпливу.

— А як по-твоєму, чи настане врешті весна?

— Не знаю,— відказала вона.— Поки що не видно.

— Ти випила свій коктейль?

— Допиваю. А ти чому не п'єш?

— Розтягую втіху.

— Пий, пий,— сказала вона.— Уявляю собі, як ти мучився, коли не можна було пити.

— Знаєш,— знову почав він,— поки ти ходила вниз, я подумав, що тобі не завадило б поїхати в Париж, а там і в Лондон, побачити людей, розважитись, а коли повернешся, вже неодмінно настане весна, і ти розповідатимеш мені про все.

— Ні,— відказала вона.

— Я вважаю, що так було б правильно,— не вгавав він.— Ти ж розумієш, цій історії кінця поки що не видно, і ми хоч-нехоч мусимо звикати до такого нудного існування. То я б не хотів, щоб ти скоро знесиліла. Розумієш...

— Облиш ти оце своє «розумієш».

— Ось бачиш. Усе докупи. А я б тим часом навчився не дратувати тебе. Ти будеш просто в захваті від мене, коли повернешся.

— А як тобі буде ночами?

— Ет, ночі — то пусте.

— Хто тобі повірить? Чи, може, ти вже навчився спати вночі?

— Навчуся,— сказав він і випив півсклянки коктейлю.— Це одна із складових частин мого плану. Ось розумієш, як усе воно буде. Якщо ти поїдеш і трохи розвієшся, моє сумління буде спокійне. Отож уперше в житті я непробудно спатиму із спокійним сумлінням. Візьму подушку як символ мого чистого сумління, міцно обніму її і враз засну. А якщо прокинуся, то вигадуватиму чудові веселі непристойності. Або ж ухвалюватиму чудові, розумні, поміркувані рішення. Або пригадуватиму всяку всячину. Розумієш, мені хочеться, щоб ти розважилась.

— Прошу тебе, не кажи «розумієш».

— Гаразд, спробую. Я вже викреслив і це слово, але щоразу забуваю, і воно лізе мені на язик. Нехай там хоч як, а я не хочу, щоб ти була в ролі собачати при сліпому.

— Це зовсім не так, ти й сам знаєш. І коли вже на те пішло, то кажуть не собача при сліпому, а собака-поводир.

— Я знаю,— мовив він.— Ну, сядь отут і не сердься.

Вона підійшла і сіла на ліжко поруч нього; вони чули, як ще дужче лопотить у вікно дощ, і він намагався не торкатись її голови та милого обличчя, обмацуючи їх, як то роблять сліпі, але інакше нічого не виходило. Він міцно обняв її і поцілував у голову. «Спробую умовити завтра,— подумав він.— Тільки треба розважніше. Вона мені така люба, і я так її кохаю і завдав їй стільки горя, тож тепер треба навчитися дбати про неї як тільки можна. Якщо я завжди думатиму про неї, тільки про неї, все буде гаразд».

— Я не казатиму більше «розумієш»,— мовив він.— Ось із цього й почнемо.

Вона похитала головою, і він відчув, що вона тремтить.

— Ой, та кажи собі що хочеш,— озвалася вона й поцілувала його.

— Не плач, прошу тебе, люба,— сказав він.

— Я не хочу, щоб ти спав з якоюсь бісовою подушкою.

— Ну що ти. Зовсім вона не якась і не бісова.

«Облиш,— звелів він собі подумки.— Зараз же облиш».

— Слухай, *carina* [1],— мовив він.— Ходімо краще вниз і пообідаємо за нашим давнім столиком коло вогню, і я розкажу тобі, яка ти мила і які ми з тобою щасливі створіння.

— А воно й справді так.

— От ми про все це й поговоримо.

— Тільки я не хочу, щоб ти кудись мене відсилав.

— Ніхто й не думає тебе відсилати.

Але, спускаючись униз, і обережно намацуючи ногою кожну сходину, і міцно тримаючись за поруччя, він думав: таки треба відіслати її, і то якомога скоріш, от тільки як це зробити, щоб не образити її? Поки що в мене виходить кепсько. Та я постараюся. Це я можу пообіцяти. А ще що? Що ти можеш іще? Нічого. Анічогісінько. А втім, можливо, згодом і навчуся давати собі раду.

---

[1] Люба *(італ.)*.

ПІСЛЯМОВА

ПО КОМУ ПОДЗВІН

В 1936—1938 роках Хемінгуей як кореспондент кілька разів побував у охопленій громадянською війною Іспанії. Поразку республіканців він сприйняв дуже болісно. Повернувшись до Америки, він прагне якнайшвидше розповісти людству правду про Іспанію, про фашизм. Узагальнюючи власні спостереження, письменник приходить до висновку — людству загрожує нова світова війна. В листі до Костянтина Симонова Хемінгуей писав: «Після Іспанської війни я мусив писати негайно, бо знав — насувається нова війна, і відчував, що часу обмаль». Оселившись у Гавані, в березні 1939 р. він розпочинає, а в липні 1940 р. закінчує писати роман. 21 жовтня 1940 року він вийшов у світ.

Хемінгуей так говорив про цей твір: «По кому подзвін» — одна з восьми моїх основних книжок, я люблю її найбільше, але вона ще не закінчена. Я написав її одним подихом після того, як близько двох років щовечора передавав телефоном у Нью-Йорк дві шпальти про страхіття громадянської війни. В романі багато шлаку». Що саме письменник вважав «шлаком» у цьому творі — невідомо, бо конкретно він про це так ніколи й не сказав.

К. Симонов називає «головною і визначальною рисою» роману непримиренну і дійову ненависть Хемінгуея до фашизму. Тема роману — громадянська війна в Іспанії, а його герой — американець, що загинув, борючись за перемогу Іспанської республіки.

Письменник не дає широкої картини громадянської війни — роман побудовано майже як класицистичний твір за принципом трьох єдностей — часу, простору і дії. Події розгортаються в горах Гвадаррами, від середини дня в суботу до полудня у вівторок (тобто три доби, а точніше — 68 годин) останнього тижня травня 1937 року і зосереджені навколо операції по знищенню мосту, яку має здійснити підривник Роберт Джордан з допомогою партизанського загону, розташованого в районі цього мосту.

За ці шістдесят вісім годин герой — колишній викладач іспанської мови в американському коледжі, а нині — боєць республіканської Іспанії,— встигає так багато пережити, передумати, відчути, що за своєю насиченістю години ці можуть дорівнювати цілому людському життю. Але письменника цікавить не лише сам Роберт Джордан. Тут, на відміну від своїх попередніх романів, він не обмежується переконливим зображенням тільки головного героя, а через змалювання широкого кола персонажів, через розповіді дійових осіб, через їхні спогади протягує нитки в минуле, «вписує» іспанську громадянську війну в картину одвічної боротьби людини за свої права, розширює картину до розмірів епічного полотна. Тобто намагається — і досить успішно — поєднати ліричний, типовий для нього роман з епічною розповіддю.

Досі Хемінгуей всіляко уникав епічності, зокрема у творах про першу світову війну, віддаючи перевагу точному відтворенню певного окремого моменту

і певного індивідуального відчуття над узагальненим зображенням. Але з часом погляд письменника на взаємини людини і світу змінився, і в романі про боротьбу іспанського народу з фашизмом епічність відчувається у всіх пластах розповіді.

Цікаво згадати про епіграф до роману. Уривок з вірша англійського поета XVII століття Джона Донна конденсує у собі думку, що немає людини, яка б існувала сама по собі, що кожна людина — це лише часточка материка — людства. Радянський дослідник І. Л. Фінкельштейн дає таке тлумачення епіграфа: «Джордан вважає, що міст може стати саме тією точкою, навколо якої повернеться не лише доля операції, а й доля Республіки і навіть більше — людства. Тому само собою випливає порівняння того, що доводиться здійснити герою, з Фермопілами, з подвигом Горація, із самозреченням голландського хлопчика, який заткнув пальцем дірочку в греблі і цим запобіг катастрофі, що загрожувала країні. Так само закономірно виникає в романі й думка про загрозу фашизму для Сполучених Штатів — адже книжка, що, здавалось, написана про незначний епізод громадянської війни в Іспанії, прагне охопити материк — людство. Так починає втілюватися в художній тканині роману його епіграф — процес, що відбувається протягом усього твору».

Головний герой роману, як і завжди в Хемінгуея, людина, близька йому своїм духом, поглядами, навіть наділена елементами біографії письменника — дід Джордана, так само, як і дід Хемінгуея, брав участь у Громадянській війні в Америці на боці Північних штатів. Саме він навчив хлопчика, що за людську волю треба боротися, її треба відвойовувати із зброєю в руках. Батько Джордана (дуже дорога для нього людина) так само, як і батько письменника, виявив слабодухість — вкоротив собі віку. Роздуми Джордана про батька і діда — це водночас роздуми про ціну життя, про людський обов'язок перед життям, про життя і смерть. Джордан близький Хемінгуею і своєю любов'ю до Іспанії, до її народу, і, нарешті, своїм ставленням до громадянської війни.

4 січня 1951 року в листі до Карлоса Бейкера (біографа і дослідника творчості письменника) Хемінгуей писав: «Під час громадянської війни в Іспанії в республіканському таборі було не менше п'яти партій. Я намагався зрозуміти й оцінити всі п'ять (дуже важко) і не належав до жодної з них... Але в політичному відношенні я завжди був на боці Республіки від того самого дня, коли її було проголошено і навіть задовго до того». Герой так само, як автор, не належить до жодної партії. Як і письменник, він вважає своїм обов'язком боротися з фашизмом там, де він сьогодні найбільш небезпечний. Але понад усе для нього є воля людини.

Обравши такого героя, Хемінгуей визначив цим свою позицію. Як зазначав К. М. Симонов: «Роман про громадянську війну в Іспанії написав американець, зробив головним героєм роману американця і побачив іспанський народ і іспанську революцію його очима. Цього не можна забувати, читаючи роман і оцінюючи його різні аспекти, бо ця особливість закладена просто в основі твору і багато що визначає в ньому».

Отже, й погляд на війну обумовлено ступенем політичної і громадянської зрілості головного героя. З одного боку, це людина, яка добре знає Іспанію, істо-

рію країни, внутрішні закони її життя. Вона здатна зрозуміти іспанський народ, побачити його, так би мовити, зсередини. При цьому незалежність мислення дозволяє цій людині мати власну, іноді далеку від загальновизнаної, думку про події, які відбуваються навколо неї, про людей, з якими їй доводиться зустрічатися. Це важливо, коли йдеться про людей, що реально існували і так чи інакше «увійшли» в хемінгуеївський твір. Своїх героїв Хемінгуей, як правило, не вигадував, а створював, відштовхуючись від конкретних прототипів.

Радянський генерал-полковник Хаджі Мамсуров ще зовсім молодим хлопцем воював в Іспанії під вигаданим ім'ям — Ксанті. Він був зв'язаний з роботою партизанських груп, що діяли в тилу франкістів. Саме до нього Михайло Кольцов привів якось Хемінгуея і попросив якомога більше розповісти відомому письменнику про роботу партизан. Прочитавши згодом роман, Мамсуров впізнав у його героях своїх давніх друзів.

Мамсуров згадує про старого Баутісту, що у ворожому тилу був за провідника для тих, хто йшов на завдання. «У липні чи серпні 1937 року ми підпалили сімнадцять літаків на аеродромі в Севільї,— згадує Мамсуров.— Атакували аеродром, розділившись на групи по двоє-троє в кожній. Напарник Баутісти загинув, а його самого було поранено. Нам не пощастило відбити його у фашистів. Недалеко від Бадахоса вони поставили на пагорбі хрест, розіп'яли на ньому старого й підпалили». Так загинув той, з кого Хемінгуей писав образ свого Ансельмо.

Мамсуров згадує також небалакучого Мігеля Хуліо Хусто, що командував одним з центральних партизанських загонів у Естремадурі. Він дуже схожий на командира загону Ель Сордо з роману «По кому подзвін». У Мігеля вела господарство жінка, що зовнішністю й історією свого життя нагадує хемінгуеївську Пілар.

Ще один жіночий образ в романі — образ Марії — теж значною мірою взятий з життя. Письменникові розповіли про трагедію однієї дванадцятирічної дівчинки. Саме про її історію — страту батьків і вчинену над нею фалангістами наругу — розповідається в романі.

Хемінгуей був особисто знайомий і з американцем, майором Робертом Мерріменом — у минулому викладачем коледжу, а під час війни — командиром П'ятнадцятої Інтернаціональної бригади, який відзначився під Бельчіте своєю хоробрістю. Можливо, він послужив письменникові за прототип головного героя.

Хемінгуей знав багатьох з тих, що займали керівні посади у військах Республіки, а також багатьох комуністів і республіканців. І своїх героїв часто наділяв рисами знайомих йому людей. Ставився він до них по-різному, але загалом об'єктивно. Так, із гнівним презирством змальовує письменник А. Марті, колишнього революціонера, відомого діяча Французької компартії, який згодом був виключений з її рядів. Хемінгуей раніше за багатьох побачив справжню сутність цього честолюбця й зрадника інтересів партії і народу. Марті був прикрим винятком серед командирів республіканської армії. Загалом це були чесні, мужні, талановиті, безмежно віддані справі Республіки люди. Такими й показує їх Хемінгуей у своєму романі.

Колись у Парижі Хемінгуей познайомився з композитором і музикознавцем Гюставом Дюраном. Під час громадянської війни в Іспанії Дюран був полковни-

ком республіканської армії. В ті роки їхнє знайомство швидко переросло в дружбу. Є підстави гадати, що Дюран став прототипом Дюваля — начальника штабу генерала Гольца.

А портрет самого Гольца і провідні риси його вдачі навіяні іншою людиною — тим, кого в Іспанії називали генералом Вальтером. Це був Кароль Свірчевський, польський комуніст, який під час громадянської війни воював у лавах Червоної армії, згодом був викладачем у військовій академії ім. Фрунзе, в Іспанії командував Чотирнадцятою Інтернаціональною бригадою, брав участь у наступах республіканців і в обороні Мадріда. Його зовнішність, військовий талант, відданість Республіці, дисциплінованість і вміння зректися всього особистого в ім'я боротьби справили на письменника велике враження. Цими рисами наділено генерала Гольца — один з найрельєфніше «виписаних» образів командирів Республіки.

Хемінгуей був знайомий з іще одним легендарним комуністом — угорським письменником Мате Залкою, якого в Іспанії знали як генерала Лукача, командира Дванадцятої Інтернаціональної бригади. Мате Залка був старим воїном: в роки першої світової війни він як солдат угорської армії воював на італійському фронті — там, де відбувається дія хемінгуеївського роману «Прощавай, зброє».

Письменник був також знайомий з Іллею Еренбургом і Михайлом Кольцовим, прототипом образу Каркова.

Роки боротьби за Іспанську республіку були періодом найбільшого зближення Хемінгуея з комуністами, і тому змалювання їхніх образів у романі цілком закономірне. Воно далеке від ідеалізації і продиктоване своєрідним ставленням Хемінгуея до самої революції, до її перспектив. Для Хемінгуея характерне бажання проникнути в сутність процесів, які відбуваються в суспільстві, а звідси — намагання неоднозначно, в усіх аспектах показати революцію — громадянську війну в Іспанії. Цьому сприяє той факт, що керівні сили Республіки зображені через призму сприйняття розумної, освіченої і неупередженої людини — Роберта Джордана. Цьому сприяє і той факт, що в цьому романі письменник — на відміну від попередніх творів, де все подавалось тільки через світосприйняття героя,— іноді бере слово сам і розповідає про те, чого ніяк не міг ані бачити, ані знати головний герой. Так з'являються сцени, яким у загальному ідейному задумі роману відведена досить значна роль. Вони органічно вписані в тканину роману, бо автор мислить і бачить подібно до свого героя. Але відчутна і певна обмеженість в осягненні суті історичних явищ, обумовлена масштабами мислення самого автора.

Вибір центральної ситуації роману, трагічної за своєю суттю, тісно пов'язаний з тим, що твір писався під свіжим і гострим враженням від поразки республіканців у боротьбі проти франкістів. Смисл операції, дорученої Джордану, зводиться до того, що вона має відбутися в точно визначений строк, загибель багатьох людей, якою оплачене її успішне виконання, не буде марною тільки в тому випадку, коли наступ відбудеться раптово для франкістів. Але ж Джордан у ворожому тилу перший бачить, що заколотники добре обізнані з планами республіканського командування, а коли так, то зовсім необов'язково підривати міст удень, ризикуючи життям партизан — адже фашисти вже сконцентрували

свої війська там, де має понатися наступ республіканців. Посилаючи Андреса до командування, Джордан не лише хоче попередити про нові обставини, а й сподівається одержати наказ, що відповідав би новій ситуації.

Проте змінити вже нічого не вдається. Нікому несила зупинити воєнну машину. Залишається тільки виконати наказ, що вже втратив будь-який сенс, виконати свій обов'язок. І Джордан виконує свій обов'язок до кінця. Разом з ним на смерть ідуть і партизани, найкращі сини й дочки іспанського народу.

Хемінгуей напружено шукає причин поразки Республіки. Однією з причин він вважає так зване «невтручання» західних демократій, яке розв'язувало руки фашистам, що одержували підтримку грішми, зброєю, військами не лише від гітлерівської Німеччини та Італії чорносорочечників, а й від інших капіталістичних країн.

Слід хоча б побіжно зупинитися на тому, як зображує письменник внутрішні сили революції, тобто як він показав іспанський народ. В «Подзвоні» вперше і востаннє з'являється в творчості Хемінгуея узагальнений образ — образ народу — складний, суперечливий, створений з глибоким проникненням у сутність національного характеру. Якщо досі в його творах момент істини був обов'язковий тільки для ліричного героя, то тут він уже обов'язковий для багатьох дійових осіб, які й складають портрет колективного героя — портрет іспанського народу.

Ми дізнаємося про минуле героїв, в усякому разі — про основні визначальні моменти їхньої долі. А водночас — і про незрілість, непідготовленість до цієї великої благородної справи революції певної частини громадян країни.

Зі сторінок роману постає важке життя іспанських селян. Недарма таку увагу приділено Пабло, недарма в центрі роману стоять дві майже самостійні вставні новели про жорстокість і смерть.

Чому Пабло перетворюється на боягуза і зрадника? Тому, що він став власником. Страшний внутрішній процес роз'їдає людину, селянина-власника, і це — з погляду письменника — також одна з причин поразки революції. Не випадковою і не спонтанною є жорстокість Пабло в епізоді розправи з фалангістами — вона теж відповідає якійсь частці його душі, стражденної і гнівної. В творі відчутний наголос письменника на жорстокості анархістів і на тому, що до анархізму тяжіла значна частина селянства. І це також одна з причин поразки іспанської революції, Іспанської республіки, яку Хемінгуей так болісно переживав.

Пабло — представник не всього народу, а тільки якоїсь його частини — відсталого селянства. Йому протиставлено стільки благородних, мужніх людей, наділених природним розумом, добротою, відданістю революції. Це й Пілар, і Агустін, і Андрес, і хлопчик Хоакін, і старий Ансельмо — образи незабутні, героїчні, образи, які й складають колективний портрет іспанського народу, що бореться за Республіку, що ладен ціною власного життя зупинити фашизм.

Особливе значення має уривок, у якому розповідається про наругу, вчинену фашистами над Марією та її батьками. Це своєрідна новела, що не просто протистоїть розповіді про страту фашистів, внутрішньо обумовлює цю страту, робить зрозумілим гнів народу проти фашистів. І хоча Хемінгуей обстоює думку, що

насильство породжує тільки насильство, що насильством не можна перемогти насильства, він розуміє, що в боротьбі з фашизмом іншого виходу немає і що обов'язок всіх чесних людей виступити проти фашизму, влитися в «материк» антифашистської боротьби людства. Однак здобути внутрішню свободу так не можна. Думка про це проходить через увесь роман і через численні його деталі. Фактично приреченим виступає не тільки герой, а й ширше — та справа, заради якої він жертвує життям.

Трагедія в «Подзвоні» постає і як загальнонародна, і як загальнолюдська. Трагічності протипоставлений людський героїзм. Героїзм партизан і всього іспанського народу. Саме ствердження героїчного діяння як засобу формування людської особистості і є тією ознакою, що ставить цей твір на особливе місце у творчому доробку Хемінгуея.

Вихід у світ цього роману став літературною подією. Незадовго до смерті, діставши в дарунок від автора примірник тільки-но видрукуваного «Подзвону», Фіцджеральд писав Хемінгуеєві, що це найкращий роман з усіх, які він знає.

Роман був зустрінутий неоднозначно. Реакціонери не могли пробачити письменникові його прогресивних переконань, його активної ненависті до фашизму. В гітлерівській Німеччині книжку цю спалювали на вогнищах. Водночас своє невдоволення романом висловлювала і прогресивна громадськість Америки. Група керівників іспанських ветеранів війни звинувачувала автора в тому, що він зобразив дійсність у викривленому світлі, не в усіх випадках правильно показав боротьбу іспанського народу. Письменникові закидали, що він обрав головного героя не з-поміж інтербригадівців, а також що він зобразив жорстокість народу в масових сценах. Не все в цих закидах справедливе, оскільки іноді вони грунтувалися на неглибокому прочитанні твору, на ставленні до нього як до історичної хроніки. Все ускладнювалось також живими емоціями безпосередніх учасників подій.

Уже під час другої світової війни цю книжку з повним правом було взято на озброєння в антифашистській боротьбі людства.

В художній скарбниці двадцятого сторіччя твір цей живе як один з кращих лірико-епічних романів нашого часу.

ЗА РІЧКОЮ, В ЗАТІНКУ ДЕРЕВ

Під час другої світової війни і в перші повоєнні роки Хемінгуей пише в основному газетні кореспонденції. В кінці сорокових років він задумує твір, у якому хоче розповісти про війну все, що він знає. Робота триває кілька років, за намірами автора вона мала вилитися в три великих романи — про війну в повітрі, на воді і на суходолі. Але в 1948—1949 роках Хемінгуей потрапляє одна за одною в кілька катастроф, здоров'я письменника погіршується, часом йому здається, що він уже не встигне написати своєї великої книги. І в 1949 році Хемінгуей припиняє роботу над великим твором про війну й починає працювати над оповіданням, але в ході роботи твір розростається до роману, і в лютому—червні 1950 року в журналі «Космополітен», а у вересні — окремою книжкою в Нью-Йорку виходить новий твір письменника — «За річкою, в затінку дерев».

В основі роману — роздуми його героя, полковника Кантуелла; він пройшов через дві війни, військовий за фахом і добре знає справжню ціну воєн. Цей герой дуже близький до ліричного персонажа попередніх романів і оповідань письменника, він ніби логічно завершує розвиток його життєвого шляху і водночас за своїми поглядами, за своїм світосприйняттям близький самому письменникові. Хемінгуей писав, що хоче створити образ високоінтелектуального офіцера, обтяженого гірким життєвим досвідом. Тлом оповіді будуть, як завжди, любов і смерть. На першому плані буде герой — тип людини, яка викликала на двобій увесь світ. Всі бойові епізоди залишаться за сценою, як у Шекспіра. Письменник вирішив ввести в цей роман зібраний ним матеріал, а не відкладати його для великої трилогії.

«За річкою, в затінку дерев» — це, можна сказати, стиснута в єдине ціле «велика книжка». Але настільки стиснута, настільки обмежена можливостями згадок про минулі події, а також «аудиторією», до якої звернені ці спогади й роздуми, що на важливе і основне — шлях мислячої людини через війну — часом лише натякається. Адже єдиний слухач — юна графиня Рената — дівчина ніби з іншого життя. І хоча її ім'я дуже промовисте — Рената, тобто відроджена, хоча вона і є не тільки втіленням ідеалу коханої, а й символом очищення, відродження юності самого полковника — все ж її можливості як слухача і співрозмовника дуже обмежені. Тому стає очевидною невідповідність між масштабами зображуваного матеріалу і досить камерною формою його втілення.

Важко визначити, в чому полягає причина певної художньої недосконалості цього твору митця, який завжди вивіряв кожне слово у своїй прозі. Можливо, читач був розчарований: він чекав від Хемінгуея великого епічного твору про велику війну і не дочекався. Літературна критика зводила нанівець значення роману, звинувачуючи автора в самоповторах, на які, до речі, твір цей не грішить.

І все ж спогади Кантуелла, що становлять сутність, ядро книжки, безперечно свідчать про критичне ставлення автора до американської політики. Кантуелл висловлює чимало дошкульних закидів на адресу президента Трумена, на адресу багатьох генералів, що командували військами Сполучених Штатів під час другої світової війни. Він ненавидить тих, хто наживається на війні, проте добре знає, що і на його батьківщині, і в Італії саме такі люди керують державною політикою.

У романі «За річкою, в затінку дерев» є лише одна фраза про росіян — про тих, хто був основною силою в боротьбі проти фашизму. «Кажуть, це наш майбутній противник,— відповідає на запитання: «Як ви ставитесь до росіян» полковник Кантуелл.— Тож мені як солдату, можливо, доведеться з ними воювати. Проте вони мені дуже подобаються, я не знаю людей кращих і таких схожих на нас». Для стриманого у своїх оцінках полковника ці слова звучать як велика похвала. Не можна до того ж забувати, що сказані вони під час «холодної війни».

Але справжній художній твір не може бути лише політичним документом доби чи політичним кредо письменника. Це передусім твір ліричний і сповнений трагізму. Як завжди у Хемінгуея, героя показано, так би мовити, під «високим тиском», у хвилини кризи, коли хвороба серця щомиті загрожує йому смертю. Тому все, з чим він стикається протягом двох останніх днів свого життя, що їх описано в романі, набуває особливого змісту, особливої гостроти і яскравості.

Герой озирається на пройдений шлях, робить підсумки і зводить рахунки з життям. І підсумки ці нещадні.

З його вини загинув полк — він втратив його, підкорившись безглуздому наказу. Він був одружений з жінкою, яка залишалася для нього чужою. Тяжко хворий Кантуелл як за останню надію хапається за своє дивне кохання, шукаючи в Ренаті оновлення. Назву цього роману взято з передсмертних слів Томаса Джексона, генерала армії південців під час Громадянської війни в США. Літературознавці знаходять аналогії між безіменною річкою в назві роману і міфічним Стіксом, що відділяє царство живих від царства мертвих. Туди, за річку, і відходить полковник.

Роман написаний у важкий час хворим автором і, певне, через це звучить сумно і гнітюче. І знову, як і в ранніх творах, письменник проголошує стоїчний героїзм, при якому переможець не здобуває нічого.

СТАРИЙ І МОРЕ

Повість «Старий і море» принесла авторові всесвітнє визнання, після її виходу Хемінгуеєві була присуджена Нобелівська премія за створення стилю, що найбільш відповідає нашій добі.

Перший «ескіз» цієї повісті з'явився ще в тридцяті роки, коли Хемінгуей жив у Кі-Уесті і писав для журналів оповідання і нариси про мисливство та рибальство. В 1936 році в «Есквайрі» з'являється нарис «На блакитній воді» — про риболовлю в Гольфстрімі, про той випадок із старим рибалкою, який згодом став основою сюжету повісті.

Хемінгуей добре знав умови життя і праці рибалок, закони рибальства. В 1937 році він створив на Кубі групу реєстрації рекордних виловів, яка згодом виросла в Міжнародну риболовну асоціацію. Останні роки свого життя письменник прожив на Кубі, поблизу рибальського селища Кохімар.

Там, на Кубі, в січні—лютому 1951 року і була написана повість. Назва прийшла не зразу. Спочатку були різні варіанти: «Людська гідність», «Море в житті». Потім у листі до видавця раптом з'являється назва повісті — про старого і про море. Повість вийшла майже водночас у вересні 1952 року в журналі «Лайф», який друкувався величезними тиражами, і окремою книжкою в 50 тисяч примірників. Новий твір Хемінгуея мав величезний успіх у читачів, відгуки критики були якнайкращими. 4 травня 1953 року стало відомо, що повісті «Старий і море» присуджено вищу літературну нагороду США — премію Пулітцера.

Сила цього твору — в зображенні людини. Старий рибалка стає на двобій з морем, з величезною рибиною. Не як ворог, а як органічна частка природи. І зливається з нею, і перемагає її водночас. І цю свою велику майстерність він мусить передати хлопцеві — чужій дитині, яку треба вчити мужності, вміння боротися за життя.

«Старий і море» — книжка, написана в дусі кращих традицій американської літератури, насамперед «Мобі Діка» Мелвілла. І так само, як у «Мобі Діку», символіка цієї повісті виростає з точно деталізованої, реалістичної образності. Прочитавши про конкретний випадок під час риболовлі, читач неодмінно

сприйме і «підтекст» — гімн Непереможності людини, її здатності вистояти, подолати всі перешкоди на своєму шляху. Оця віра в людину і є найхарактернішою рисою творчості — всього етичного кодексу письменника.

Символіку повісті тлумачили по-різному: то вбачали в акулах критиків, що допікають письменникові. То вбачали в акулах і рибині символи добра і зла. Але сам Хемінгуей не хотів вдаватись у їх витлумачення. «Не було ще гарної книжки,— казав він журналістам,— яка б виникла із заздалегідь задуманого символу, запеченого в книжці, наче родзинки в солодкій булці. Солодка булка з родзинками дуже добра, а проте житній хліб — кращий. Я намагався показати і справжнього хлопця, і справжнє море, і справжню рибину, і справжніх акул. І, якщо мені пощастило зробити це досить добре й правдиво, вони, звичайно, можуть бути витлумачені по-різному».

ОПОВІДАННЯ 50-х РОКІВ

Зібрані в розділі оповідання друкувалися свого часу в різних американських журналах і є останніми прижиттєвими публікаціями Хемінгуея в цьому жанрі. Їх незначна кількість свідчить, очевидно, не так про спад творчої активності письменника в останні півтора десятиліття його життя (хоча загалом такий і мав місце), як про те, що в цей період Хемінгуей відійшов від новелістики, працюючи над більшими творами («За річкою, в затінку дерев», «Старий і море»), а особливо над так званою «великою книгою», що була опублікована посмертно під назвою «Острови в океані» (див. т. 4 нашого видання).

Мисливське оповідання «Постріл» опубліковане в квітні 1951 р. в журналі «Тру». Основна дія його відбувається в Сполучених Штатах, проте на початку письменник кількома влучними штрихами дає відчути тогочасну напружену ситуацію в столиці Куби.

Трохи несподіваним, але досить вдалим здається звернення Хемінгуея до жанру літературної казки. «Казка про доброго лева», в якій переплітаються африканські й венеціанські мотиви, і алегорична мініатюра «Вірний бик», присвячена близькій письменникові темі кориди (обидві надруковані в березні 1951 р. в журналі «Холідей»), приваблюють своїм іронічно-гумористичним забарвленням.

Останні два оповідання — «Тямущий чоловік» і «Потрібен собака-поводир» — були надруковані в листопаді 1957 року в журналі «Атлантік» як своєрідний диптих «Дві історії про темряву», побудований на прийомі контрастного зображення двох сліпих людей. Жалюгідному й брудному жебракові, аж надто натуралістично змальованому в першому оповіданні, протиставлено в другому образ людини, що не занепала духом і в своєму нещасті знаходить у собі сили дбати й про інших. У цьому оповіданні, як і в багатьох творах Хемінгуея, виразно простежується автобіографічний, особистий підтекст: досить згадати, що й сам письменник принаймні двічі мало не втратив зір,— і 1949 року в Італії (де, до речі, відбувається й дія оповідання), внаслідок нещасливого випадку на полюванні, і в 1954 р., після двох авіаційних катастроф в Африці.

Тамара ДЕНИСОВА

ЗМІСТ

ПО КОМУ ПОДЗВІН
Роман
Переклав Мар Пінчевський 5

ЗА РІЧКОЮ, В ЗАТІНКУ ДЕРЕВ
Роман
Переклали Кіра Суханко і Нінель Тарасенко 405

СТАРИЙ І МОРЕ
Повість
Переклав Володимир Митрофанов 571

ОПОВІДАННЯ 50-х РОКІВ
Переклав Володимир Митрофанов

Постріл 633
Казка про доброго лева 640
Вірний бик 643
Тямущий чоловік 645
Потрібен собака-поводир 649

ПІСЛЯМОВА 654

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ТРЕТИЙ

ПО КОМ ЗВОНИТ КОЛОКОЛ

ЗА РЕКОЙ, В ТЕНИ ДЕРЕВЬЕВ

СТАРИК И МОРЕ

РАССКАЗЫ 50-х ГОДОВ

Перевод с английского

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор О. В. Хатунцева
Художник Ю. Г. Новиков
Художній редактор В. С. Мітченко
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректори А. В. Кудрявцева, Н. І. Прохоренко

Інформ. бланк № 1116.

Здано до складання 11.03.80.
Підписано до друку 12.01.81.
Формат 60×84 1/16. Папір друкарський № 1.
Гарнітура балтика. Друк високий.
Умовн. друк. арк 38,595. Обл.-вид. арк. 43,798.
Тираж 100 000. Зам. 798.
Ціна 5 крб. 10 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР.
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Хемінгуей Е.

Х37 Твори в чотирьох томах. Том 3: Романи, повість та оповідання.— Перекл. з англ.— К. : Дніпро, 1981.— 663 с. (Передплатне).

У третьому томі вміщено роман «По кому подзвін» про боротьбу іспанського народу проти фашизму та твори 50-х років — оповідання, повість «Старий і море» та роман «За річкою, в затінку дерев» -

70304—177
Х М205(04)—81 Передплатне 4703000000 И(Амер)